SARVARTHA
SIDDHI SAHITA
SATVA MUKTA
KALAPAHA

BY
VENKATANATHARYA

R's
M8

శ్రీహయవదనపరబ్రహ్మణే నమః

శ్రీమతే నిగమాంతమహాదేశికాయ నమః,

—:o:—

సర్వార్థసిద్ధిసహిత స్తత్త్వముక్తాకలాపః.

జడద్రవ్యసరః ప్రథమః.

—(:o:)—

శ్రీమాన్ వేంకటనాథార్యః కవితార్కికకేసరీ।
వేదాంతాచార్యవర్యో మే సన్నిధత్తాం సదా హృది॥

శ్రీమాన్ వేంకటనాథార్యః కవితార్కికకేసరీ।
వేదాంతాచార్యవర్యో మే సన్నిధత్తాం సదా హృది॥

శ్లో॥ జయతి సకలవిద్యావాహినీజన్మశైలో।
జనిపథపరివృత్తిశ్రాంతవిశ్రాన్తిశాఖీ।
నిఖిలకుమతిమాయాశర్వరీబాలసూర్యో।
నిగమజలధివేలాపూర్ణచంద్రో యతీంద్రః॥

శ్లో॥ తారాకల్పే స్ఫురతి సుధియాం తత్త్వముక్తాకలాపే।
దూరాదృష్టాత్యా మురధిగమతాం పశ్యతాం సర్వసిద్ధ్యై।
నాతివ్యాసవ్యతికరవతీ నాతిసంకోచఖేదా।
వృత్తిస్సేయం విశదరుచిరా కల్ప్యతేఽస్మాభిరేవ॥ ౧॥

శ్లో॥ లక్ష్మీనేత్రోత్పలశ్రీసతతపరిచయాదేష సంవర్ధమానో
నాభీనాళీకరింగన్మధుకరపటలీదత్తహస్తావలంబః।
అస్మాకం సంపదోఘానవిరళతులసీదామసంజాతభూమా।
కాళిందీకాంతిహారీ కలయతు వపుషః కాళిమా కైటభారేః॥ ౧॥

శ్లో॥ నానాసిద్ధాన్తనీతిశ్రమవిమలధియో ఽనన్తసూరేస్తనూజో।
వైశ్వామిత్రస్య పౌత్రో వితతమఖవిధేః పుణ్డరీకాక్షసూరేః॥

ఆరిప్సితస్య ప్రబన్ధస్యావిఘ్నపరిసమాప్త్యాదిసిద్ధ్యై మంగళ మాచరన్నర్థా ద్వక్ష్యమాణం ద్రవ్యాద్రవ్యవిభాగం ప్రతితంత్రవిశేషాంశ్చ సంగ్రహేణసూచ యతిలక్ష్మీతి. యజ్ఞవిద్యేత్యాదినా సర్వవిద్యానాం తాదర్థ్యోక్త్యా సాక్ష్యా ప్యేతిలక్ష్మీరాదౌ సంకీర్త్యతే. నిత్యయుక్తత్వసూచనాయ సతతపరిచయో-క్తిః. నాభీత్యాదినా పద్మభువః కార్యత్వకర్మవశ్యత్వసూచనాత్తతోఽర్వా చామనీశ్వరత్వం కైముతికసిద్ధం. అస్మాకమితి జీవానాం ఈశ్వరాత్ అన్యోన్యం చ భేదః ప్రత్యక్త్వే అహంశబ్దార్థత్వం చ ప్రఖ్యాప్యతే, తేన స్థాలీపులాకన్యాయేన పరమతనిరాసమప్యుదాహరతి, సంపదోఘానితి. తత్త్వజ్ఞానాదికాః, స్వప్రాప్తిపర్యంతాస్సిద్ధిపరంపరాః. అవిరళేత్యాదినా సత్త్వాధికప్రశస్తతమద్రవ్యాచరణీయతయా ఽన్యైర్భోగ్యేభ్యో వర్తనీయత్వం వర్ణ్యతే. కాళిందీకాంతిహారీత్యనేన తద్గుణానాంపరగుణాతిర స్కారకత్వ ముపలక్ష్యతే. కైటభారేర్వపుష ఇతి వ్యతిరేకవిభక్త్యా శుద్ధసత్త్వమయవిగ్రహయోగస్తస్య స్వరూపాదన్యత్వం చ స్థాప్యతే. వపుషః కాళిమేతి ద్రవ్యాద్రవ్యవిభాగప్రదర్శనార్థం. ఏవం జడాజడా ద్యపి యథాస్థానమూహ్యం ॥౧॥

చికీర్షితస్య శ్రద్ధేయత్వాయ వక్తృసంప్రదాయవైలక్షణ్యం దర్శ యతి నానేతి। సత్ - ప్రామాణికం ముముక్షోరుపాదేయం చ। తదన్యత్ -

శ్రుత్వా రామానుజార్యాత్సదసదపి తతస్తత్వ ముక్తాకలాపం।
వ్యాతానీద్వేంకటేశో వరదగురు కృపాలంభితోద్దామభూమా ॥౨॥

శ్లో॥ ప్రజ్ఞాసూచ్యానువిద్ధః క్షుతిమనధిగతః కర్కశాత్తర్కశాణా-
చ్ఛుద్ధో నానాపరీక్షాస్వశిథిలవిహితే మానసూత్రే నిబద్ధః॥
ఆతన్వానః ప్రకాశం బహుముఖమఖిల త్రాస వైధుర్యధుర్యో।
ధార్యో హేతుర్జయాదేస్స్వహృదిసహృదయైస్తత్వముక్తాకలాపః॥3॥

॥ శిష్టా జీవేశతత్వప్రమితియుతపరోపాసనా ముక్తిహేతుః।

అసత్ । సతస్సత్వేన అసతశ్చాసత్వేన శ్రవణమిహేష్టం । తతః శ్రవణాదే వహేతోః॥౨॥ ప్రబన్ధస్య స్వరూపాతిశయాదపి సుధీభిస్స్వీకార్యత్వమాహ ప్రజ్ఞేతి।జ్ఞాతస్యాతిశయాధాయినీ ధీః ప్రజ్ఞా।కలాపస్య అనువిద్ధత్వాది, ప్రత్యేకద్వారా । తత్వానాం ప్రజ్ఞయా అనువిద్ధత్వం సమ్యఙ్నిర్ధారితత్వం। రత్నాంతరేషు శాణక్షతిసంభవో న ముక్తాసు । ప్రమాణతర్కైర్నిర్ణయార్థాత్మ్యాన్వేషణం పరీక్షా । తన్నానాత్వం తర్కాదిభేదాత్ । ముక్తాసు స్వానుగుణ పరిమాణయుక్తం సూత్రం మానసూత్రం । అన్యత్ర ప్రమాణమేవ సూత్రం । తస్య అశిథిలవిహితిః నిర్బాధత్వేన విశేషతో ధీస్థత్వం । ప్రకాశం. ఆలోకం బోధంచ । బహుముఖం సర్వతోదిక్కం సర్వవిషయంచ । త్రాసో మణిదోషః ప్రతిపక్షాద్భీతిశ్చ । జయాదేరిత్యాదిశబ్దేన క్వచిదైశ్వర్యాదేరన్యత్ర తత్వనిర్ణయస్య చ సంగ్రహః।హృచ్ఛబ్దో వక్షశ్చిత్తం చ వదతి। సహృదయైస్సారాసారవివేచనాహృదయవద్భిః. ధార్యః క్వచిదాభరణతయా న్యత్రాప్రమోషేణ॥ 3 ॥ నన్వపవర్గసిద్ధ్యా యదన్తరంగం తదేవ విశదం తదర్థిభిరవగన్తవ్యం. తావదేవ శిష్యాదిభ్యోపి ప్రవర్తితవ్యం, కిమన్యైరిహ కీర్త్యమానైరిత్య

॥ శక్యస్తత్తత్ప్రకారాపగతి విరహిభిర్నైవ యాథాత్మ్యబోధః॥
తే తే చార్థా విదధ్యుః కుమతివి రచితా స్తత్త్వబోధోపరోధం।
తస్మాన్నిర్ధూతసర్వప్రతిమతవిమతిం సాధయే సర్వమర్థం॥౪॥
శ్లో॥ ఆవాపోద్వాపతస్స్యుః కతి కతి కవిధీచిత్రవత్తత్తదర్థే -

త్రాహ శక్య ఇతి । శక్యా-చోదితేత్యర్థః । జీవేశావేవ తత్త్వే జీవేశతత్త్వే త యోః। ప్రమితిరిహాగమజన్యా । పరోపాస్తి స్తత్త్వజ్ఞానమితికర్తవ్యతా। న తు స్వయం సాధనం।ప్రమితియుతా ప్రమితిజనితాను స్మృతిపూర్వికేత్యర్థః। త దభి ప్రాయేణోక్తం జీవపరమాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞాన పూర్వికేత్యాది । పరో పాసనేతి సర్వవిద్యాభిప్రాయం-పరస్య బ్రహ్మణ ఉపాసనేతి వా.శక్య ఇత్యాది, న హి ద్రవ్యాద్రవ్యవిభాగాభావే శిష్టోపాసనమూలకతత్త్వ ప్రతీతిసిద్ధిః, తత్త్వనిరూపణాభావే చ తత్త్వనిర్ణయోపయుక్తయో స్తర్కానుమానయో ర్వ్యాప్తిః శంకాకళంకితా స్యాత్ । పరోక్తానుమానానామన్యతరా సిద్ధ్య నైకాన్తికత్వాద్యుద్భావనం చ కథం స్యాత్ ।పరో వా కథమస్మత్సిద్ధాంతాన భిజ్ఞః కథాయామస్మాభిరధికుర్యాత్ . పరకల్పితార్థభంగేన తదహంకారఖం డనం చ తత్త్వాధ్యవసాయసంరక్షణార్థం. తత్తదితి ప్రస్తుతౌ జీవేశౌ గృ హ్యేతే, అథవా తత్తత్ప్రకృత్యాది ప్రకారబోధాభావే తత్ప్రతిసంబంధికం తయోరపి యాథాత్మ్యం నావగమ్యేత. తే తే చార్థాః-బ్రహ్మవివర్త పరిణామ భిన్నాభిన్నత్వాదయః। కుమతి విరచితాః - కుదృష్టిభిః కల్పితా భ్రాంతి వి జృంభితా ఇతివా। అత ఏవ కుమతిభిరర్థ్యంత ఇత్యర్థాః న తు పరమార్థాః. ప్ర తిమతైర్విమతిర్వివాదః, తత్ప్రసూతా వా విరుద్ధ బుద్ధిః. సర్వ మర్థం ముము క్షుభిర్జ్ఞాతవ్యం పరంపరయేత్యర్థః ॥౪॥ తథాపి నిర్ధూతసర్వప్రతిమతవిమ

ష్వాసన్నా యదస్తినాస్త్యాద్యనవధికుహనాయుక్తికాన్తాః కృతాన్తాః॥
తత్రాప్యాలోకస్తు లోప్తుం ప్రభవతి సహసా నిస్సమస్తాన్ సమస్తాన్।
పుంస్త్వే తత్త్వేన దృష్టే పునరపి న ఖలు ప్రాణితా స్థాణుతాదిః॥౫॥
శ్లో॥ ద్రవ్యాద్రవ్యప్రభేదాన్మితముభయవిధం తద్విదస్తత్త్వమాహుః।

తిం సర్వమర్థం సాధయ ఇత్యాశక్యోక్తిః, త్రైకాలికసిద్ధాన్తభేదానన్త్యాత్, ఇత్యాశఙ్కోద్ఘాటనపూర్వకం ప్రయోజకశిక్షయా కృత్స్నానిష్టనిరాసః కృత్స్నాభీష్టసాధనం చ శక్యమితి స్థాపయతి ఆనాసేతి. ఏకస్మిన్నేవ హి దర్శనే వ్యాఖ్యాతృభేదాత్తేషాం చిత్రప్రమేయాణాం ఆవాపోద్వాపౌ దృశ్యేతే। యుగ ఏకదేశివ్యపదేశః। కవిధీచిత్రవత్ కవీనాం ధీభిః కృతం కావ్యాదికం, కవిధీచిత్రం। తద్వన్మతభేదా అప్యసన్తానస్సంభవన్తి। తత్తదర్థేష్వస్తినాస్త్యోరానన్త్యాదిత్యన్వయః। అస్తినాస్త్యోరితి ప్రయోగపరం। కుహనా, ఛద్మ. తత్సంబన్ధిన్యో యుక్తయః కుహనాయుక్తయః హేత్వాభాసచ్ఛలజాతిరూపాః తాభిః కాన్తాః, సమ్యక్త్వేనైవ భాతాః। తత్రాప్యాలోకః, యథార్థాధ్యవసాయః। ప్రకృతశంకానిరాసార్థం అపేక్షణీయాన్తరాభావాత్సహసేత్యుక్తం। నిస్సమ ఇత్యనవధికత్వోపలక్షణం। ప్రతిరోధబాధరహిత ఇత్యర్థః। ఉక్తస్థాపకం త్రయ్యన్తార్థవిశేషవ్యక్తికముపన్యస్యతి పుంస్త్వ ఇతి। పునశ్చ ప్రాణితా సంశయవిపర్యయసామగ్రీలోపాన్నభాసేతేత్యర్థః ॥ ౫ ॥ తత్త్వజ్ఞానప్రయోజనం॥

అథ నిరూప్య మర్థజాతం సాధర్మ్యవైధర్మ్యభేదైస్సంగృహ్య విభజ్య చ నిర్దిశతి ద్రవ్యేతి। అత్ర తత్త్వమితి పదార్థమాత్రోక్తిః। మితం ప్రమితం। తథాత్వం చ సర్వసాధారణం, తదపి హి సామాన్యతః ప్రమితం। అన్తతస్స్వపరనిర్వాహ

ద్రవ్యం ద్వేధా విభక్తం జడమజడమితి ప్రాచ్యమవ్యక్తకాలౌ
అన్త్యం ప్రత్యక్పరాక్చ ప్రథమ ముభయథా తత్ర జీవేశభేదా-
న్నిత్యా భూతిర్మతి శ్చేత్యపరమపి జడామాదిమాం కేచిదాహుః॥౬॥

శ్లో॥ తత్ర ద్రవ్యం దశావత్ప్రకృతి రిహ గుణైస్సత్త్వ పూర్వైరుపేతా।
కాలోఽబ్దాద్యాకృతిస్స్యాదణు రవగతిమాన్ జీవ ఈశోఽన్య ఆత్మా॥

న్నానవస్థా। ఇదం చ సాధర్మ్యోక్తిమాత్రం, వ్యవచ్ఛేద్యాభావేన లక్షణత్వాసిద్ధే రిత్యేకే॥ నిర్దిష్టవ్యాపిత్వే సతి తదన్యావృత్తిరహితత్వాల్లక్షణమపి స్యాదిత్యన్యే। బాహ్యాను దృష్టివ్యాప్త్యాసద్విదః । అత్ర తత్తదన్యరూపేణ విభాగేషు న నీలపీతాదివత్ [illegible]ట్యస్వరావకాశః। ద్రవ్యత్వాత్యన్తాభావవత్త్వ రూపేణ తదన్యత్వస్య వివక్షితత్వాత్ । ద్రవ్యలక్షణంవక్ష్యతి। జడమిహ స్వ గోచర జ్ఞానత ఏవ ప్రకాశమానం । అవ్యక్తశబ్దేన వ్యక్తమపి లక్ష్యతే। తదనన్య ద్రవ్యత్వజ్ఞాపనార్థం। ప్రత్యక్-స్వస్మై భాసమానం. పరాక్-పరస్మా ఏవభాస మానం. భూతిర్విభూతిః స్వాతిశయాధానార్థం నియన్తవ్యద్రవ్యం। నిత్యా భూతిరితి నిత్యప్రాచుర్యే తచ్ఛుద్ధసత్త్వముపలక్ష్యతే। ఇహ ఆదిమాం నిత్యభూతిం కే చిజ్జడామాహురితి సయూథ్యమతభేదోక్తిః ॥౬॥ ద్రవ్యవిభాగః—

ప్రస్తుతస్య ద్రవ్యస్య తదవాన్తరభేదానాం చ లక్షణ మాహ తత్రే తి. తత్ర - ద్రవ్యాద్రవ్యయోర్మధ్యే- ద్రవ్యం దశావత్ వికారధర్మవదిత్యర్థః। ఈశ్వరాదావపి మూర్తసంయోగా ఆగంతుకాస్సంతి. సంచరతి హి మూర్తే తస్య విభునశ్చ సంయోగా విద్యంత ఏవ - ప్రకృతిశబ్దః ప్రాగ్వద్వికృతీ నామప్యుపలక్షకః - త్రిగుణశబ్దాభిలప్య ద్రవ్యమిత్యర్థః - తత్స్వగుణై రేవ లక్షయతి గుణై రిత్యాదినా. ఇహ - అవ్యక్తకాలయోర్మధ్యే - త్రిగుణస్య రజస్తమసీ పృథగ్లక్షణే।సత్త్వం తు బంధకత్వేన విశేషితం। కాలోఽబ్దాద్యాకృతిరితి। ఉపా

సంప్రోక్తా నిత్యభూతిస్త్రిగుణసమధికా సత్వయుక్తా తథైవ
జ్ఞాతుర్జ్ఞేయావభాసో మతిరితి కథితం సంగ్రహో ద్రవ్యలక్ష్మ॥౭॥
శ్లో॥ ఏకార్థప్రత్యభిజ్ఞా భవతి దృఢతరా దర్శనస్పర్శనాభ్యాం।

ధికృత విభాగైః శబ్దాదివ్యవహారవిషయ ఇత్యర్థః- తత్పరిణామవాన్ కాల ఇతి ప
క్షోఽపి వక్ష్యతే। ఈశ్వరాత్, అచేతనాదన్యోఽశ్చ, వ్యవచ్ఛేదాయ అణురప
గతిమానిత్యుక్తం: ఈశోఽన్య ఆత్మా అణుర్వ్యతిరిక్తశ్చేతన ఇత్యర్థః - జీవే విభు
త్వోక్తిః ఈశ్వరే అణుత్వోక్తిశ్చ అన్యపరేతి సూత్రభాష్యోక్తం। సంప్రోక్తా
తత్పరైః శాస్త్రైః ఇతి శేషః- త్రిగుణ సముధికా త్రిగుణద్రవ్యాదన్యా- సత్వ
యుక్తా సత్వాఖ్య గుణవిశేషవతీ- త్రిగుణాన్యత్వం కాలాదేరప్యస్తీతి తద్వ్యవ
చ్ఛేదోఽనేన కృతః - ఏతావన్మాత్రేణ త్రిగుణసాధర్మ్యమిత్యభిప్రాయేణ
తథైవేత్యుక్తం. రజస్తమస్సమానాధికరణసత్త్వస్యాపి తత్ర సత్వాత్। ని
ర్మలత్వాత్ప్రకాశకమిత్యాది సమానమితి వా. జ్ఞాతుర్జ్ఞేయావభాసో మతిః
అహమిదం జానామీత్యహమర్థాశ్రయతయా సిద్ధ్యన్ సకర్మకః ప్రకాశో మ
తిరిత్యర్థః - తాదృశావస్థయాపి తద్విశిష్టం గృహ్యతే। ద్రవ్యలక్ష్మ సామాన్య
తో విశేషతశ్చేతి శేషః - ॥ ౭ ॥ ఇతి ద్రవ్యతద్విశేషలక్షణం.

నను ద్రవ్యమద్రవ్యమిత్యుభయమసిద్ధం, రూపాదేరాశ్రయాభావాత్, రూపాది
తయా వికల్ప్యమానస్యైకస్యైవ వా సత్వాదితి పక్షద్వయమేకేనైవ ప్రతిక్షి
పతి ఏకార్థేతి. ఏవమాహుర్వైభాషికాః - నిరాధారా నిర్ధర్మకాశ్చ రూపా
దయశ్చత్వారః పదార్థాః । తే చక్షురాద్యేకైకేంద్రియగ్రాహ్యా ఇతి.

శ్లో॥ వాత్సీపుత్రాస్తు శబ్దాదీన్ పంచ వైభాషికా విదుః।
శబ్దాత్మానశ్చతుర్ష్వేవ కేచిదిత్యపరేఽబ్రువన్.

తత్ర నిరాధారత్వం తావత్ప్రతిసంధానవిశేషేణ నిరస్యతి- అస్తి హి
దృష్టమేవ స్పృశామీతి ద్వీంద్రియగ్రాహ్యవస్తువిషయా ధీః-సా తావన్న సం

సంఘాతాదేరయోగాదవగమయతి సా వస్తు రూపాదితోఽన్యత్ ॥

శయాత్మా, విరుద్ధానియతకోట్యనవలంబాత్. న చ విపర్యయః, స్వారసికబాధాదృష్టేః అనన్యథాసిద్ధేశ్చ. తదేతదుభయం దృఢతరేతి సంగృహీతం. గ్రహణమితి వక్తవ్యే ప్రత్యభిజ్ఞేత్యుక్తిర్జ్ఞాతృజ్ఞేయస్థైర్యస్యాపి వ్యక్త్యర్థా. సేయం న రూపమాత్రగోచరా తస్య స్పర్శనవిషయత్వాభావాత్. అన్యథాంధస్యాపి స్పర్శనేన రూపోపలంభప్రసంగాత్. న చ స్పర్శమాత్రగోచరా. తస్యాపి దృగ్విషయత్వాభావాత్. తథాత్వే చా స్పృశతోఽపి దృశా స్పర్శధీప్రసంగాత్ - న చోభయవిషయా - దర్శనస్పర్శనయోః ప్రత్యేకవిషయత్వాదేవ. అతః ఇయం ప్రత్యభిజ్ఞా రూపాద్యతిరిక్తం తదాశ్రయభూతం వస్తు ప్రకాశయతి ఇదం రూపస్పర్శవత్ ఇతి: నను రూపస్పర్శయోర్నియతాక్షవేద్యత్వేప్యవస్థాభేదాత్ప్రతిసంధానం స్యాత్. న స్యాత్. న హ్యాస్మాకమివ స్థిరమవస్థాంతరభాక్కించిత్త్వన్మతే. విభజ్యవైభాషికపక్షస్త్వతిమందః-తదిహ సంహతాసంహతస్వలక్షణభేదమాత్రం తు స్యాత్. తత్ర సంఘాతస్వరూపం తస్య ప్రతిసంధానవిషయత్వం చ న యుజ్యత ఇత్యాహ సంఘాతాదేరయోగాదితి. సంఘాతోఽపి సంఘాతిస్వరూపస్తదన్యో వా? పూర్వత్ర న ప్రతిసంధానపదం. ద్వితీయే సత్యః అసత్యో వా?ఆద్యే ద్రవ్యవాద ఏవ వరం సంసర్గాఖ్యధర్మస్వీకారో వా. తేన పరస్పరవిశిష్టస్వరూపమేవేత్యపి నిరస్తం.విశేషణవిశేష్యతత్సంబంధాతిరిక్తవిశిష్టాయోగాత్।ద్వితీయే కథం ప్రత్యభిజ్ఞాత్మకార్థక్రియాకారిత్వం? నిరంతరస్వరూపం సంఘాత ఇతి పక్షేపి ప్రత్యేకపక్షవన్నేంద్రియాంతరేణ ప్రతిసంధిః స్యాత్. అన్యథా రసాదిష్వపి సంహతేషు తత్ప్రసంగాత్। ఏతేన దేశైక్యమేవ సంఘాత ఇత్యపాస్తం, ఏకదేశాన్వయినాం త్రైకాలికానామేకసంఘాతప్రసంగాత్.దేశోపి తదాతదా భిన్న ఏవేతి చేన్న, క్షణభంగస్య నిరసిష్యమాణత్వాత్. న చ తే దేశ ఆకాశాదిరూపః, తస్య యు

ష్టాభిరావరణాభావాదిమాత్రతత్త్వజ్ఞాపనాత్. నచోపాదానరూపః, స్పర్శరూపాదీనాం భిన్నభిన్నక్షణోపాదానత్వాభ్యుపగమాత్. ఏకోపాదానత్వే తు తదేవ ద్రవ్యం,పృథివ్యాదిదేశైక్యాత్సంఘాతత్వే తు తత్సంఘాతస్యాపి సంఘాతాంతరాపేక్షాయాం అనవస్థా అన్యోన్యాశ్రయో వా। (త్వన్మతే పృథివ్యాదిః రూపాదిసంఘాతాతిరిక్తో న, తథా పృథివ్యాదేరపి దేశైక్యం పృథివ్యాదిసంఘాతాతిరిక్తం న,అతిరిక్తంచేత్ పృథివ్యాదేర్దేశైక్యేపి తద్దేశసంఘాతాతిరిక్తం పృథివ్యాదిదేశానాం దేశాంతరైక్యమేవ ప్రయోజకం స్యాత్,ఏవం సత్యనవస్థేత్యర్థః. ఏవంచ పృథివ్యాదిసంఘాతప్రయోజకైకదేశానపేక్షాయాం తు రూపాదేస్సంహతత్వే పృథివ్యాదిసంహతత్వమేవ ప్రయోజకం స్యాత్. పృథివ్యాదేస్సంహతత్వే తు రూపాదేస్సంహతత్వమేవేత్యన్యోన్యాశ్రయ ఇత్యర్థః) అథ స్యాత్ గృహీతేన రూపేణ పూర్వమేవ స్పర్శోనుమితః, తత్ర దృష్టరూపానుమితమేవ స్పృశామీత్యేవ ప్రతిసంధానమితి చేన్న - ద్వయోరేకాశ్రయత్వగ్రహణమంతరేణ వ్యాప్తిగ్రహణాసంభవేనానుమానాసిద్ధేః. దృష్టే రూపే స్పృష్టేచ స్పర్శే భేదాగ్రహాత్ దృష్టమేవ స్పృశామీతి బుద్ధిశబ్దావితి చేన్న : భేదేనైవ తయోర్గృహ్యమాణత్వాత్, రసాదిష్వపి ప్రసంగాచ్చ. నను నిర్విషయైవేయం ప్రత్యభిజ్ఞా వాసనావశాత్స్యాదితి చేన్న - యోగాచారనీత్యా రూపాదేరపి నిహ్నవప్రసంగాత్. బాధాబాధాభ్యాం విశేష ఇతి చేన్న - స్వారసికబాధాదృష్టేః. యౌక్తికబాధస్య సమత్వాచ్చ. అతో రూపస్పర్శవదిదమితి మిథో భిన్నవిశేషణమేకం విశేష్యం సర్వలోకసిద్ధం దురపహ్నవం. యత్తు మతాంతరం స్పర్శమాత్రస్వరూపో వాయుస్స్వలక్షణః, తైజసాదయస్తు ద్విత్రిచతుస్స్వభావాః-అతస్తైజసప్రభృతీనాం ద్వీంద్రియగ్రాహ్యత్వమితి. తదప్యసత్ - ఏకస్యానేకస్వభావత్వాయోగాత్, తదభ్యుపగమే చ జైనమతావతారాత్, అనేకధర్మకత్వే త్వస్మన్మతసిద్ధేః. ఏకస్మిన్నేవ రూపాదిస్వభావభేదకల్పనేతి చేన్న - సర్వత్రాసిద్ధస్య కల్పనాయోగా

ఏకస్మిన్దూరతాదేరవిశదవిశదప్రత్యభిజ్ఞాది తద్వ-

త్-క్వచిత్సిద్ధా ద్రవ్యవాదసిద్ధేశ్చ. ఏతేన భేదోపలంభాభావాదభేదసిద్ధిరితి ప్రత్యుక్తం,విపరివర్తస్యైవ సువచత్వాత్. న హి రూపమిదమితి పటాదీన్ కశ్చిత్ప్రత్యేతి,కిం తు తద్వదితి. సహోపలంభనియమాది హేతుచతుష్టయంచ నిరసిష్యామహే.న చ రూపాదేర్ధర్మిణశ్చ సహోపలంభనియమః పీతశంఖాదిభ్రమే రూపమంతరేణ రూపిణః తమంతరేణ తస్య చోపలబ్ధేః.న చాత్రాన్యశ్శంఖస్తదానీముత్పన్నః। నాపి శంఖరూపోయం పిత్తవివర్తః-స్పర్శనేన స ఏవాయం శంఖ ఇతి గృహీతేః. ఏవం స్పర్శాదావపి. యది చాసౌ హేతురంగీక్రియతే కిమపరాద్ధం "సహోపలంభనియమాదభేదో నీలతద్ధియోః" ఇతి వదద్భిః. అతస్సహోపలంభనియమాత్ ధర్మధర్మిభేద ఏవ సిధ్యతి. కించ రూపస్పర్శయోస్సహాధీనియమస్త్వయాపి దుస్సాధః. అతస్తయోరయుగపదుపలంభాదభేదాసిద్ధావేకస్య ప్రత్యభిజ్ఞావిషయస్య తతోన్యత్వం ప్రస్పష్టం। యత్తదన్యత్ర యుష్మాభిరుక్తం.

అనుపప్లవభూతార్థస్వభావస్య విపర్యయైః।
న బాధా యత్నవత్త్వేపి బుద్ధేస్తత్పక్షపాతతః॥

తదిహ ప్రతిసన్ధేయం। బుద్ధ్యన్తరాణి చ తద్బాధకాన్యభిన్నేన్ద్రియజన్యాన్యాహ ఏకస్మిన్నితి।ఆసన్నదేశే దృష్ట్వా దూరం గతస్య అవిశదా ప్రత్యభిజ్ఞా। దూరే దృష్ట్వా సమీపం గతస్య తు విశదా। ఏవంక్రమాద్బహాళ విరళాలోకాదివశాదపి ఉభయథా గ్రాహ్యా।అల్పధర్మ విశిష్టతయా గ్రహణం అవిశదగ్రహణం। భూయోధర్మ విశిష్టతయా తు విశదగ్రహణం। న తు న్యూనాధిక దర్శనమాత్రం। తథా సతి ఘటపటదర్శనే ఘటమాత్రదర్శనేచ విశదావిశద వ్యవహారప్రసంగాత్ ।న చాత్ర రూపమేవావిశదం విశదం చభాతి।పీతశంఖాది భ్రమే రూపాన్తర వత్తయా భాతస్యాపి తథా ప్రత్యభిజ్ఞానాత్ । నాపి పరిమాణం। తస్య పరమార్థస్య త్వయా అనభ్యుపగమాత్

దూరే చ పరిమాణాన్తరవత్తయా వస్తునఃస్ఫురణాత్। అత ఏవ నైకత్వ సంఖ్యా। దూరాసన్నయోరేకానేకత్వ బోధే తదేవేతిదర్శనాత్। అత్ర ఉత్తరేణ ఆదిశబ్దేన సంశయవిపర్యయ (ధి) యోర్గ్రహణం। సంశయవిపర్యయౌ తావదధిష్ఠానగ్రహే విశేషాగ్రహాత్ సమానధర్మగ్రహాచ్చ భవతః। తథాదృష్టినియమశ్చనాన్యథయితుంశక్యః।

శ్లో॥ అధిష్ఠానస్య కార్త్స్న్యేన భానేఽభానే చ న భ్రమః।
భాతాభాతాకృతిభిదా కథం నిర్ధర్మకే భవేత్॥

బాధకధీశ్చ అధిష్ఠానాతిరిక్తతదసాధారణధర్మవిషయా।తత్స్వరూపగ్రహస్యఆరోపాసహత్వాత్।జిజ్ఞాసా చ నాత్యన్తానుపలబ్ధౌ। అదర్శనాత్। న చ నిశ్శేషవిదితే। వేద్యాభావాత్। అతస్తద్విషయే విదితావిదితాకారత్వం సిద్ధం। తదిదం సర్వమభిప్రేత్య భిన్నాభిన్నాదిభిరప్యుక్తం।

శ్లో॥ ఆవిర్భావతిరోభావధర్మకేష్వనుయాయి యత్।
తద్ధర్మి యత్ర వా జ్ఞానం ప్రాగ్ధర్మగ్రహణాద్భవేత్॥

ఇతి, అత్ర అగృహీతాశేషధర్మధర్మిగ్రహణన్తు నమృష్యామహే।
యత్తుబౌద్ధైరుక్తం।

శ్లో॥ ధర్మోపకారశక్తీనాం భేదే తాస్తస్య కింయది।
నోపకారస్తతస్తాసాం తథాస్యాదనవస్థితిః॥
నానోపాధ్యుపకారాంగశక్త్యభిన్నాత్మనో గ్రహే।
సర్వాత్మనోపకార్యస్య కో భేదస్స్యాదనిశ్చితః॥

ఇతి। తదపిమన్దం। అన్వయవ్యతిరేకసిద్ధకారణాదివైచిత్ర్యనిబన్ధనస్వభావభేదవతాం ఉపాధీనాం పరస్పరవ్యభిచారి(ర) వృత్తినియతసామగ్రీబోధ్యత్వేన గ్రహణాగ్రహణయోరుపపత్తేరితి।నన్వస్తుప్రతిసన్ధానబలాద్ద్వీన్ద్రియగ్రాహ్యం కించిత్।తత్తు రూపరసాద్యాత్మకమితి వా తదాశ్రయ ఇతి వా న మృష్యామహే। తేషామేవాభావాత్। ఏకస్మిన్నేవ గ్రాహకభేదాత్ తత్తద్ధర్మధీః। య

నైకత్వేప్యక్షభేదాద్విదురమివ మిథస్సంశ్రయాదిప్రసంగాత్ ॥౮॥

ధా మణికృపాణదర్పణాదివ్యఞ్జకభేదాన్ముఖాదేరణుత్వ పృథుత్వ మలినత్వ విమలత్వాదిధీః సవ్యదక్షిణవిపర్యాసశ్చేతి। తమిమం పక్షం ప్రతిక్షిపతి నైకత్వే ప్యక్షభేదా ద్విదురమివేతి।ఇహతావత్సర్వత్రాసిద్ధస్య: కల్పనానుపపత్తిరుక్తా। బాధకాన్తరమాహ మిథ ఇతి।చక్షురాదిగ్రాహక వైజాత్యం హి గ్రాహ్యాకార భేదాత్కల్ప్యతే। తదసిద్ధౌ కథం తద్గ్రాహకభేదక్లృప్తిః। తదభావే చకథం త తఏవ గ్రాహ్యాకారభేదక్లృప్తిరితి। ఇహ తు మధ్యే బుద్ధిభేదప్రవేశే చక్రకం।అ స్తుకారణభేదాదింద్రియభేదక్లృప్తిరితి చేన్న,ఇంద్రియవైజాత్యవ్యవస్థాపకస్య త స్యానుపలంభాత్,తత ఏవ తత్క్లృప్తౌ తత్రాపిమిథస్సంశ్రయాత్ ।నను దర్పణా దిగ్రాహకభేదాద్గ్రాహ్యే సవ్య దక్షిణవిపర్యాసః పృథుత్వాణుత్వవిమలత్వ మలినత్వకల్పనా చ దృష్టేతిచేత్సత్యం।దర్పణాదే స్తద్ధర్మాణాం చ భేదేన దృ ష్టత్వాత్ తదధీనాధ్యాసభేదో యథాదర్శనమంగీక్రియతే।అత్ర తు న తథా అక్షేషు చ తే బహిః కల్పనీయానాం రూపాదీనామసంభవాత్ ।ఉపాధిజ్ఞాన నిరపేక్షేయం ఔపాధికభేదధీరస్తు, మణ్డూకవసాక్తదృష్టేవర్ణంశేషు ఉరగ బుద్ధివదితి చేన్న । తత్తద్దోషశక్త్యా తత్తద్భ్రాన్తిభేదసిద్ధేః-కల్ప్యాకారస్య క్వచిత్సంభవాచ్చ । చక్షురాదిస్వభావా ఏవ అత్రాపి రూపాదిభ్రాన్తిహేత వో దోషా ఇతి చేన్న।సర్వకల్పనాధారే స్వలక్షణేపి అనాశ్వాస ప్రసంగాత్ । తతశ్చ ఇన్ద్రియ స్వభావభేదోపి దుర్వచః। అధిష్ఠానాకాంక్షాయామపి బుద్ధ్యై వ చరితార్థత్వాత్ ।తథాచ ఇంద్రియస్వభావభేదోపి నాపేక్ష్యః। పూర్వ పూ ర్వబుద్ధి శక్తిభేదాదేవ ఉత్తరోత్తర విచిత్రభేదోపపత్తేః ।నను స్పర్శనేన్ద్రి యస్య అజ్ఞాతైర్భాగభేదైః కరతలప్రకోష్ఠాది వర్తిభిరేకస్యైవ దురాలభా స్పర్శ స్యోల్లేఖభేదా భవన్తీతి చేన్న।స్పర్శనస్యాత్ర భేదేనానుల్లేఖాత్ ।దురాల భావయవానాన్తు వహ్నికణవత్ శరీరమావిశతాం తద్వికృతిజనకత్వమాత్రం,

ప్రదేశభేదేన వికృతితారతమ్యం చ వహ్న్యాదిభిరివ నానుపపన్నం। నను మనుష్య పశుమృగాదీన్ద్రియభేదాద్భుష్ట్యాదిషు ఆనుకూల్యాదివైపరీత్యం తత్తారతమ్యం చ దృశ్యతే। న చ వస్త్వేవానుకూల ప్రతికూలస్వభావం। విరోధాత్। సర్వేషామ విశేషేణ సర్వదా ఉభయవిధానుపలంభాత్। అనేకాన్తవాదానభ్యుపగమాచ్చ। ఏవం చక్షురాదిభేదాద్రూపాదిభేద భ్రమస్స్యాత్। ఇతి। తదపి న। తత్తత్కర్మశక్తివైచిత్ర్యాత్తత్తదనుకూలత్వాదివ్యవస్థోపపత్తేః। వస్తుషు చ అనుకూలత్వప్రతికూలత్వే సుఖదుఃఖజనకత్వే ఏవ। తథాపి సుఖదుఃఖే బుద్ధిభేదావేవ భవద్భిరపి స్వీకృతౌ (క్రియేతే) తతశ్చాత్ర విషయభేదాద్ధీభేదస్తస్మాదేవ చ స ఇతి ప్రసంగస్స్యాదితి చేన్న। విషయభేదస్య స్వకారణాద్యధీనత్వాత్ తదుత్పాద్యబుద్ధిభేదస్య తత్కారణత్వాభావాద్ద్వయోరపి పరస్పరప్రతీతి నిరపేక్షప్రమాణసిద్ధత్వాచ్చ। ఏవముపాధిభేదైరేకస్మిన్నేవ హ్రస్వదీర్ఘత్వదర్శనాన్యపి నేతవ్యానీతి। అత్రాదిశబ్దేన పూర్వవత్సంశయాద్యసంభవో నీలపీత శీతోష్ణమధురామ్లాదిభేదాసంభవశ్చ గృహ్యతే। న హి నీలాదిభేదేష్వింద్రియభేదోపాధికత్వం శక్యం వక్తుం। రూపాదిభేద మిథ్యాత్వే తదంతఃపాతినీలాదిభేదోపి మరీచికా వీచికాన్యాయేన మిథ్యైవస్యాదితి చేన్న। అసిద్ధస్యాసిద్ధేన దుస్సాధత్వాత్। మిథో(ని) దర్శనేన సాధనే మిథస్సంశ్రయాన్నిదర్శనమాత్రేణ నిశ్శేషనిహ్నవ ప్రసంగాచ్చేతి। తథాప్యేకమనేకస్వభావమితి వ్యాహతమితి చేన్న, స్వరూపభేదస్యానభ్యుపగమాత్। ధర్మభేదస్యావిరుద్ధత్వాత్

శ్లో॥ వేద్యహేతుఫలాకారైర్భిన్నైరేకా సమేతి ధీః।
తథా బాహ్యోపి దృష్టత్వాద్యుగపత్క్రమశోపి నః।
ప్రతిసంబన్ధ్యనేకత్వం యథా నైకస్య బాధకం।
తథా సంబన్ధ్యనేకత్వం స్వాభీష్టే చ సమత్వతః॥౮॥

ఇతి ద్రవ్యసిద్ధిద్రవ్యాద్వైతభంగౌ॥

శ్లో॥ ధర్మో నిర్ధర్మకశ్చేత్కథ మివ భవితా సోభిలాపాదియోగ్యః।
ధర్మేణాన్యేన యోగే న చ భవతి తథేత్యవ్యవస్థేతి చేన్న ॥
కశ్చిద్ధర్మోఽపి ధర్మీ స్ఫుటమతి మథనే స్వాన్య నిర్వాహ కత్వం।

ఏవమేకాశ్రయానేకదృష్టావన్యతరనిహ్నవార్థినా పునరపి ధర్మధర్మిభావభం గముఖేన ప్రవృత్తౌ ప్రతిహన్యతే।అన్యథా॥ అన్తస్తద్ధర్మోపదేశాత్ ॥ ఇత్యాద్యనిరూఢప్రాయం స్యాత్. నను అనుమానం ప్రమాణమిచ్ఛన్న ధర్మ ధర్మిభావం బాధితు మర్హతి తస్య హేతుసాధ్యధర్మాశ్రయావశ్యంభావాత్. ఆహ చ ధర్మకీర్తిర్హేతుబిందౌ.

శ్లో॥ "పక్షధర్మస్తదంశేనవ్యాప్తో హేతుస్త్రిధైవ సః।
అవినాభావనియమాద్ధేత్వాభాసాస్తతః పరే"॥ ఇతి।

అన్యోఽపి "గ్రాహ్యధర్మస్తదంశేన వ్యాప్తో హేతు"రితి।సత్యం।కాల్పనిక హేతుసాధ్యధర్మద్వారా అనుమానప్రవృత్తిః, పారంపర్యేణ తు స్వలక్షణ విశ్రాంత్యా భాక్తమనుమానప్రామాణ్యమితి హి బౌద్ధానాం రహస్యం।తత్వ గత్యా చతుర్విధానామపి తేషాం ధర్మధర్మిభావః క్షేప్యః. అతస్తద్భంగమ నూద్య ప్రత్యాహ ధర్మ ఇత్యాదినా।అయమర్థః-యస్త్వయా కశ్చిద్ధర్మ ఇష్యతే స నిర్ధర్మకస్సధర్మకో వా? ఆద్యే తస్య శబ్దవాచ్యత్వం న స్యాత్.అవి శిష్టస్య వ్యుత్పత్త్యాద్యగోచరత్వాత్।సర్వధీశబ్దానాం విశిష్ట విషయత్వం చ భ వతాం భాష్యాదిషూక్తం।ద్వితీయే తు యేన ధర్మేణ ధర్మస్సధర్మకః సోఽపి పూర్వవద్ధర్మాంతరేణధర్మీ స్యాదిత్యపరాపరాపేక్షాయామనవస్థా।ద్విత్రా దిపర్వమాత్రే విశ్రమ ఇతి వ్యవస్థాభావాత్।ధర్మత్వం చ ధర్మాణాంభావః। అతస్తస్యాపి ధర్మత్వం వాచ్యం।న చైతత్తస్యాత్మైవ।ఆత్మాశ్రయాత్।న చాన్య త్।అనవస్థానాదేవేతిచేత్,తన్న-సర్వేషాం ధర్మాణాం నిర్ధర్మకత్వానంగీ కారాత్।కశ్చిద్ధర్మోఽపి ధర్మీ స్ఫుటం।స్ఫుటదృష్టం హి నాపహ్నోతవ్యం। త్వయాపి హేతుసాధ్యాదిధర్మాణాం పక్షధర్మత్వాదిధర్మాస్స్వీకార్యాః।

తన్నిష్కర్ష ప్రయోగేష్వపి భవతి పునస్తస్య ధర్మి విశేషః॥౯॥

అన్యథా అనుమానాసిద్ధా క్షణభంగాదిసాధనాయోగాత్. అతిమథనే- అత్యంతచర్చాయాం। యద్వా స్ఫుటమతిమథనే - విశదబుద్ధ్యా సావధానం విమర్శే సతీత్యర్థః. స్వాన్యనిర్వాహకత్వం- స్వపరవ్యవహారాదివ్యవస్థాపకత్వం। యత్ర హ్యనవస్థాభయాద్ధర్మాంతరం నేష్యతే, తత్ర నిమిత్తాంతరనిరపేక్షౌతద్ధీవ్యవహారా, యథా గోశబ్దస్యవ్యక్తివృత్త్యావిత్థం భావభూతం గోత్వం నిమిత్తం, గోత్వే తు న నిమిత్తాంతరమపేక్షతే, ఆనంత్యవ్యభిచారరూపానుపపత్త్యభావాత్. ఏవంశుక్లాదిశబ్దేష్వపి। నను గౌశ్శుక్ల ఇత్యాదివిశేష్యపర్యంతోక్త్యా తథా స్యాత్ । క్వచిద్గుణ మాత్ర విషయేషు శుక్లాది శబ్దేషు భావ ప్రధానేషు, ద్వైకయోరిత్యాదిషు,త్వతలాద్యంతేషు, జాతిగుణక్రియేత్యాదిషు చ వాచ్యానాం తత్తద్ధర్మాణామిదంత్వేన నిర్దేశాదిత్థంభావసాపేక్షత్వే అనవస్థా। అనపేక్షత్వేతు "ఇదమిత్థమితి హి సర్వప్రతీతి" రితిభాష్యాదివిరోధః, ఇత్యత్రాహ తన్నిష్కర్ష ప్రయోగేష్విత్యాది॥అయంభావః, ఉదాహృతేషు నియతానియత నిష్కర్షక శబ్దేషు జాతిగుణాదేః ప్రధానతయా నిర్దేశేపి సంతి కేచిదన్యథా ప్రమాణమిత్థంభావాః. త్వయాపి హేతుసాధ్యాదీనాం పక్షధర్మత్వాదిధర్మాస్స్వీకార్యాః। అనవస్థా చ కథం చిదుపశమనీయా।స్వీకృతం చ సంవేదనసంవేదనే శబ్దశబ్దాదా స్వపరనిర్వాహకత్వం।న చాత్ర కర్మకర్తృవిరోధః।స్వోత్పాదకత్వాదావివ పౌర్వాపర్యాదివైఘట్యాభావాత్।కిం చ స్వలక్షణాదీనాం జాత్యాదీనాం చ సంవృతిసిద్ధానాం నిర్ధర్మకత్వేపి కథంచిదభిలాపార్హత్వం త్వయాపి గ్రాహ్యం। అన్యథా తత్తత్సంవ్యవహారేణ కథాదిప్రవృత్త్యయోగాత్।అతో నిర్ధర్మకం శబ్దవాచ్యం నభవతి " ఇతి స్వసిద్ధాంతవిరోధః స్వవచన వ్యాఘాతశ్చ। ఆస్తామేతత్. సమానాధికరణస్యేవ వ్యధికరణస్యాపి వ్యావర్తకత్వాదిత్థంభావత్వం సిద్ధ్యతి।తథా చ నియతనిష్కర్షక ప్రయో

శ్లో॥ తచ్ఛూన్యే తస్య వృత్తిః కథమివ ఘటతే తద్విశిష్టే తు వృత్తౌ।

గేష్వప్యేతేషు ధర్మీ ధర్మం విశినష్టి।యథా పటస్య శౌక్ల్యం ఖండస్య గోత్వమిత్యాదిషు। ధర్మివిశేషః ధర్మస్య స్వేతరనిష్ఠాద్వ్యావృత్తిధీహేతురిత్యర్థః।నచాత్ర మిథస్సంశ్రయః।విశేషణవిశేష్యధియోస్తద్వ్యవహారయోశ్చ మిథోజన్యత్వాభావాత్, నిష్కర్షానిష్కర్షవ్యవహారయోశ్చ వివక్షాభేదాయత్తత్వాత్, ఉభయథా వ్యవహారస్య సర్వత్ర సర్వైరపి నిరపహ్నవత్వాత్। యశ్చాత్ర సమానాధికరణప్రయోగే విశిష్టత్వేనావస్థితోऽప్యర్థస్తస్య ధర్మమన్యనిష్ఠాద్వ్యవచ్ఛినత్తి। స ఏవ పటస్య శౌక్ల్య మిత్యాది ప్రయోగే గుణీభవన్ కంఠోక్తేన స్వసంబంధేన విశినష్టి. గోత్వం, శౌక్ల్యం ఇత్యాది పదేష్వపి "తస్యభావస్త్వతలౌ" ఇత్యాదివిహితతద్ధితాశ్రయవాచ్యత్వేన ధీస్థ ఏవార్థో నిష్కృష్య మాణస్స్వవిశేషణనిరూపకతయా అనుశిష్యతే। ఏవం విశేష్యస్యైవ ద్విధా విశేషణయోగ ఇతి వ్యంజనాయ పునశ్శబ్దః, నిష్కర్ష ప్రయోగేషు విశేషం వా ద్యోతయతి॥౮॥

పునరపి ధర్మస్య ధర్మిణి వృత్తిం వికల్ప్య తదుభయమపహ్నువానం ప్రత్యాహ తచ్ఛూన్యఇతి. యోऽయం రూపాదిః ద్రవ్యస్య గుణతయేష్టః. స కిం స్వశూన్యే వర్తతే,స్వవిశిష్టే వా? నాద్యః.వ్యాఘాతాత్,అన్యథా సర్వేషాం సర్వత్ర వృత్తిః కిం నస్యాత్.ఖపుష్పాదీనామపి కథం నిషేధః.యోగ్యానుపలబ్ధేరితిచేన్న. తదుపలబ్ధ్యనుపలబ్ధ్యోరపివిరోధాభావాత్, కించ, అనుపలబ్ధిః అభావోపస్థాపనేన భావం విరుంధ్యాత్. తదా కథం తచ్ఛూన్యేతస్య వృత్తిః।న ద్వితీయః। ఆత్మాశ్రయాపాతాత్। విశిష్టం విశేషణవిశేష్యతత్సంబంధాతిరిక్తం న కించిత్।తస్మిన్ ప్రమాణాభావాత్। న చోక్తేషు త్రిష్వన్యతమమాత్రం। తావతి విశిష్టధీవ్యవహారయోరభావాత్ । అతస్సంబంధ్యుభయం విశిష్టశబ్దార్థ ఇతి స్యాత్ ।తథా చ స్వవిశిష్టే వర్తమానో గుణః స్వవిశేష్యమివ స్వా

స్వాధారత్వప్రసంగస్తత ఇహ న గుణో నాపి ధర్మీత్యయుక్తం॥
తద్వృత్తిర్ధర్మిమాత్రే న భవతి తత ఏవాస్య తచ్ఛూన్యతాతో।

త్మానమపి స్వాధారీకుర్యాత్।కిమత్రానిష్టం। స్వస్య స్వస్మాదన్యత్వం। అభేదే కథమాధారాధేయభావః।ప్రతిసంబంధిభేదాభావాత్।న చాత్ర భిన్నాభిన్నత్వం దృష్టంయుష్మదిష్టం వా। ఏవం వృత్త్యనుపపత్త్యా వా గుణగుణినోరన్యతరపరిశేషస్స్యాత్, ఉభయపరిత్యాగో వేతి, పరోక్తమయుక్తం, కథమిత్యత్రాహ, తద్వృత్తిర్ధర్మిమాత్ర ఇతి॥ న వయం తచ్ఛూన్యే తద్విశిష్టే వా తస్య వృత్తిం బ్రూమః।అపి తు వస్తుతస్తద్విశిష్టే।విశేష్యే తద్విశిష్టవృత్త్యభావే తచ్ఛూన్యవృత్తిస్స్యాదేవేతి చేత్తత్రాహ, న భవతి తత ఏవాస్య తచ్ఛూన్యతేతి। యత్ర యద్వర్తతే। తస్య కథం తచ్ఛూన్యత్వం ।న చ తద్వతి వర్తమానస్య తస్మిన్నపి వృత్తిరితి నియమః। ఘటవతి భూతలే వర్తమానానాం గుణాదీనాం ఘటేపి వృత్తేరదృష్టేః। ఏవంఘటస్యాపి। నను సర్వత్ర వృత్తివికల్పేన విశిష్టం దూషయతః కిం (నిదర్శనం) నిదానం।కిం క్వచిదపి విశిష్టప్రతీతిరేవ నాస్తి, సత్యపి వా నిష్కారణికా. సకారణాపి వా దుర్నిరూపకారణా. నిరూపితకారణాపి వా నిర్విషయా । సవిషయాపి వా బాధితవిషయా।ఇతి।

నాద్యః। లౌకిక పరీక్షకబహిష్కారప్రసంగాత్ । సర్వశూన్యవాదినాపి హి సంవృత్యా విశిష్టధీరిష్యతే । న ద్వితీయః, కార్యస్య కారణావశ్యంభావాత్।తదనభ్యుపగమే తు లోకాయతావతారాత్ । ఇష్యతే చ అవిద్యావాసనాదిర్భ్రాంతేరపి నిదానం భవద్భిః. అత ఏవ న తృతీయః। నాపిచతుర్థః, స్వపరలోకవ్యవహారవిరోధాదేవ । కథం కిలాసా విశిష్టప్రతీతిః, కథం చ నిర్విషయా. న పంచమః, అద్యాపి బాధస్యాశామోదకాయమానత్వాత్ । వికల్పప్రామాణ్యం చ వక్ష్యతే। అతో యథాదర్శనం క్వచిత్కించిద్వర్తతే న స్వస్మిన్।ఇతి వ్యవస్థితే, త్వదుక్తౌ వ్యాఘాతాత్మాశ్రయదోషా న స్త ఇత్యా

నోక్తౌ దోషౌ స్వధీవాగ్వ్యాహతిరితరథా తద్వదన్యేపి జల్పాః ॥౧౦॥

హ । అతో నోక్తౌ దోషావితి । అన్యథా అనిష్టమాహ స్వధీవాగ్వ్యాహతి
రితరథేతి। స్వధీవిహతిః, స్వవాగ్వ్యాహతిః, స్వధీవాగ్వ్యాహతిరితి ప్రత్యేకసము
దాయపరం యోజ్యం । కథం విశిష్టధీవిరహే తవాపి తద్విషయవ్యాహారవ్య
వహారౌ। ఉదాహరణోపనయౌ చ వస్తుతస్సద్ధర్మవిశిష్టవిషయౌ। బుద్ధిస్స్వ
ప్రకాశా। అభిన్నదేశకాలం స్వలక్షణం. కల్పనాపోఢమభ్రాంతం ప్రత్యక్షం। ప్ర
తివాదివాక్యమసాధకం। విశిష్టం నాస్తీత్యపి విశిష్టమాత్థ। తచ్చ విశిష్టవిషయస్వ
ధీవిరుద్ధమితి । సంత్యన్యేపి ధర్మధర్మిభావభంజకాః పరేషాం ప్రసంగాః ।
తే కథముద్ధార్యా ఇత్యత్రాహ తద్వదన్యేపి జల్పా ఇతి। అన్యేపి-నిత్యసమాదిరూ
పాః శుష్కప్రలాపాః। తద్వత్ నిరస్తవాక్యైస్తుల్యం వర్తంతే। ఉత్థానపరిహార
ప్రకారభేదేపి స్వవ్యాఘాతాదిదోషావిశేషాదిత్యర్థః।

శ్లో॥ ఘటకుడ్యవదన్యత్వేనన్యత్వే తు స్వరూపవత్ ।
న గుణస్య గుణత్వం స్యాదిత్యసత్ స్వోక్తిబాధతః॥
దూష్యాదన్యదనన్యద్వా దూషణం న తు దూషణం।
గర్దభాదివదన్యత్వే౽నన్యత్వే దూషణీయవత్॥

ఏవం సంబంధత్వాసంబంధత్వ సమానకాలత్వాసమానకాలత్వ యు
గపద్గ్రాహ్యత్వాయుగపద్గ్రాహ్యత్వాది వికల్పస్య బాధాస్తదుద్ధారా
శ్చ విశుద్ధబుద్ధిభిరవధాతవ్యాః ॥ దూష్యేణాపి సంబంధాదివికల్పదోషసా
మ్యాదితి ॥౧౦॥ ధర్మధర్మిభావః॥

ఏవం ద్రవ్యాద్రవ్యే సామాన్యతః ప్రసాధ్య ద్రవ్యేషు ప్రథమోద్దిష్టం
త్రిగుణమాదౌ పరీక్ష్యతే । తత్రకశ్చిదాహ - ధీమన్నిదర్శనతయా ప్రసిద్ధ
స్సురగురులోకాయతం శాస్త్రమారభ్య, పృథివ్యాదీని చత్వార్యేవ తత్త్వా
న్యాహ । అధికాని తు తావన్మాత్ర విభాగోక్తేరేవాపోఢాని। అతిరిక్తచేతన

శ్లో॥ స్వచ్ఛందేనాగమేన ప్రకృతి మహదహంకారమాత్రాక్షసిద్ధిః.

నిషేధాచ్చేతి। అత్ర కిం లోకాయతసూత్రాణి స్వయంప్రమాణతయోపా
దీయన్తే-తదుపస్థాపకతయా వా। నాద్యః, అసమ్మతేః, గురూక్తేశ్చ విరో
చనోపదేశవదసురమోహనార్థత్వాత్। న ద్వితీయః। ఉక్తేషు వివాదాభా
వాత్। అధికానాం నిషేధస్య నిష్ప్రమాణకత్వాత్॥ అనుపలబ్ధ్యా నిషేధ
ఇతి చేన్న. యోగ్యానుపలబ్ధేరభావాత్ - ఇతరస్య నిషేధకత్వాయోగాత్।
ఉపలబ్ధ్యా చేచ్చతుర్ణాముపాదానం, ఆకాశేన కిమపరాద్ధం। అస్తి హ్యాసంసారం
తదుపలంభః। న చాత్రాస్పర్శత్వాదిభిర్బాధః। అరూపత్వాదినా వాయ్వా
దేరపి నిహ్నవప్రసంగాత్। శేషం చ వక్ష్యామః। అథ ఉపలంభబలాదస్త్వా
కాశమపీతి చేత్. తర్హ్యైవ భిన్నాభిన్నభవానుభూతార్థ ప్రతిసన్ధాతాప్య భ్యుప
గన్తవ్యః। అస్తు తర్హి షడ్ధాతువాదః- అధ్వర్యుభిస్తథాధ్యయనాత్। ఇతి
చేత్తర్హ్యుద్గాతృభిశ్చతుర్ణామధ్యయనాచ్చతుర్ధాతువాదః స్యాత్। అను
క్తమవిరుద్ధమన్యతో గ్రాహ్యమితి చేత్సమానం, భూయసాం చ ప్రాబల్యా
దుపబృంహణప్రాచుర్యాచ్చ। న చాత్ర మిథో విరోధాన్నిరర్థకార్థవాదమా
త్రతా। సమ్యజ్ఞాన్వయానుగ్రహమాత్రేణ బలాబలదృష్ట్యా విరోధశాన్తేః॥
కేచిత్తు ప్రకృత్యాదిశబ్దైరదృష్టాదికం కథ్యత ఇత్యాహుః। యథాహ బాదరా
యనః॥

శ్లో॥ "ఇత్యేషా సహకారిశక్తిరసమా మాయా దురున్నీతితో।
మూలత్వాత్ప్రకృతిః" ఇత్యాది।

తదేతదపష్ఠు। నియతక్రమానుపూర్వ ప్రకృతివికృతి పరంపరోపదేశాత్ బా
ధాభావే భాక్తత్వాయోగాత్। అన్యథా సర్వత్ర శ్రుతహాన్య శ్రుతకల్పనా
ప్రసంగాచ్చ। తదేతత్సర్వమభిప్రేత్యాహ స్వచ్ఛన్దేనేతి:— సాధకబాధక

నాధ్యక్షేణాప్రతీతేర్న పునరనుమయా వ్యాప్తిలింగాద్యసిద్ధేః॥

ప్రమాణాభావే విశిష్టార్థబోధనసామర్థ్యం ఆగమస్య స్వాచ్ఛన్ద్యం। ఆగమ ఇహ శ్రుతిస్మృతీతిహాసాదిః। కరణదోషబాధకప్రత్యయవిరహాదస్మదాద్యతీన్ద్రియవిషయం శాస్త్రమపి ప్రత్యక్షవత్ శ్రద్ధేయమేవ। అత ఆగమికానామపి సద్భావనిశ్చయ ఇతి సిద్ధి శబ్దాభిప్రాయః। నను ప్రత్యక్షసిద్ధం పృథివ్యాదితత్త్వం. తచ్చ కార్యావస్థం ప్రకృతి ద్రవ్యమేవేతి బ్రూథ - తథాసతి కారణావస్థమపి తదేవేతి కథం తస్యాప్రత్యక్షత్వం। అశ్రుతాగమైః అప్రతిసంహితవ్యాప్తిభిశ్చ బాలాదిభిరపి చక్షురాది కరణాని వ్యవహ్రియన్తే। అతః కథం తేషామాగమికత్వం। తత్రాహ నాధ్యక్షేణేతి। ప్రత్యక్షవిరుద్ధేయం ప్రతిజ్ఞేత్యత్రాహ అప్రతీతేరితి। న హి ప్రకృత్యాద్యవస్థస్య ప్రత్యక్షతః ప్రతీతిరస్తి· అవస్థాభేదైరేకస్యైవ ప్రత్యక్షత్వాప్రత్యక్షత్వే బహుళం లోకదృష్టే। చక్షురాదివ్యవహారాశ్చ లౌకికానాం తత్తదధిష్ఠానమాత్రవిషయాః।మనసా జానామీత్యుక్తిరపి ధీవిశేషవిషయా। అహమితిప్రత్యక్షన్తు న మహత్తత్త్వవిషయమహంకారవిషయం వా।ప్రత్యగాత్మన ఏవాహమితి భానాత్।అధ్యవసాయాదయోపి వస్తుత ఆత్మధర్మాః। కరణభేదాయత్తతయా తు తద్వృత్తిత్వోపచారాః। దృష్టేషు పృథివ్యాదిష్వపి శాస్త్రైకవేద్యాః కతి కతి న సన్త్యాకారాః।కిం పునరన్యేషు।అతో లోకోత్తీర్ణాకారేణ త్రిగుణస్య శాస్త్రవేద్యత్వం।ఏషాం చ తత్త్వానాం తదవాన్తరభేదానాం చ యథాగమం యథాదర్శనం చ లక్షణం గ్రాహ్యం। కేషుచిత్ క్షీరగుడాదిరసభేదవత్ దుర్వచా అపి భేదాస్త్వనుభవాదిసిద్ధా దురపహ్నవాః।నను సాంఖ్యోక్తైరనుమానైః ప్రధానాదిసిద్ధిస్స్యాదిత్యత్రాహ న పునరనుమయేతి। న త్వనుమానైరిత్యర్థః। తత్ర హేతుః, వ్యాప్తిలింగాద్యసిద్ధేః। యథాసంభవం వ్యాప్తిలింగపక్షదృష్టాన్తానామసిద్ధేరిత్యర్థః। తథా హి। య

త్త్రావదుక్తం కారణగుణాత్మకత్వాత్ కార్యస్య అవ్యక్తమపి సిద్ధమితి। అయమర్థః। యత్ కార్యం తత్ కారణగుణాత్మకం-యథా తన్త్వాది గుణాత్మకం పటాది। తథా మహదాది కార్యజాతమపి సుఖదుఃఖమోహాత్మకతయా స్వకారణగతసుఖదుఃఖాద్యాత్మకం భవతి-అతస్తత్కారణం సుఖదుఃఖాద్యాత్మకం ప్రధానమితి। తత్ర పటాదేః కిమిదం కారణగుణాత్మకత్వం? కిం కారణగుణతాదాత్మ్యంఉత కారణం ప్రతిగుణభూతత్వం-అథ అప్రధానత్వం? కారణగుణైర్గుణిత్వం వా తత్సజాతీయగుణవత్వం వా-అన్యద్వా కించిత్। నాద్యః, అసిద్ధేః। న ఖలు తన్త్వాదిగుణైశ్శుక్లాదిభిః పటస్య తాదాత్మ్యం దృష్టం, తథా సతి గుణవత్తన్తునిష్పత్తిమాత్రేణ పటనిష్పత్తి ప్రసంగాత్ । న చాయమిష్టః ప్రసంగః । అభివ్యక్తివాదాదేరపాకరిష్యమాణత్వాత్। అత ఏవ న ద్రవ్యస్య గుణతాదాత్మ్యం। శుక్లః పట ఇతి చ న పర్యాయః । న ద్వితీయః, అదృష్టేరేవ । తన్తుసమవేతత్వాత్ పటస్య తన్తుగుణత్వోక్తిరితి చేన్న అవయవిసమవాయయోః త్వయాప్యనభ్యుపగమాత్ । పటస్య తన్తునిష్ఠత్వముపలబ్ధమితి చేత్ కిమతః। కార్యావస్థానాం కారణద్రవ్యవృత్తిత్వమాత్రసాధనాపత్తేః। తథా చ న కారణావస్థస్య సుఖాద్యాత్మకత్వసిద్ధిః । కారణమాత్రం తు సిద్ధత్వాన్న సాధ్యం। తృతీయేపి - కిమిదం కార్యస్య కారణం ప్రత్యప్రధానత్వం ? తత్కార్యత్వ మితిచేన్న - సిద్ధసాధనాత్ సాధ్యావిశేషాచ్చ । న హ్యకారణేన కించిత్కార్యమిచ్ఛామః। కారణసహకారిత్వాదిసాధనేపి న వివక్షితసిద్ధిః । న చతుర్థః । అవయవివాదే తన్తుపటోదాహరణాయోగాత్ । తత్ర హి తన్తుగుణైః పటగుణా జన్యాః। ద్రవ్యనిత్యత్వవాదే సిద్ధసాధనాత్। కార్యావస్థస్య కారణావస్థానియతగుణసాధనే విరోధాత్। పఞ్చమస్తు విలక్షణమహత్త్వాద్యధికరణత్వాన్నిరస్తః। సజాతీయగుణసద్భావమాత్రే సాధ్యే సిద్ధసాధనాత్। సర్వగుణసజాతీయత్వసాధనే కార్యకారణయోరవిశేషప్రసంగాత్, మృ

సత్త్వాద్యన్యైష భిన్నాన్మహత ఇహ తథా స్యాదహంకారభేదః॥

త్సువర్ణాదివత్ కార్య విశేషవ్యవస్థాపకకారణస్వభావసాజాత్యవివక్షాయాం గోమయమాక్షికాద్యారబ్ధవృశ్చికాదిషు వ్యభిచారాత్ । తదభిప్రాయం చ సూత్రం "దృశ్యతేతు" ఇతి । నాపి షష్ఠః । తస్య త్వద్బుద్ధిమాత్రారూఢస్య అదూష్యత్వాత్ । లోకదృష్టస్య తు కస్య చి-మక్తో (ద్దతో) త్తరప్రాయత్వాత్ ।అతః కర్మణాం స్వవిషయస్వరూపఫలప్రదత్వానుమానవత్ కార్యాణాంస్వగుణసరూప గుణకారణకత్వానుమానమపి అనైకాన్త్యదుఃస్థమితి। యే చ భేదానాం పరిమాణాదిత్యాదినా హేతవ ఉక్తాః।తత్ర తావత్ - యత్ పరిమితం, తత్సకారణంఇత్యత్ర న వ్యాప్తిః।జీవాణుత్వనిత్యత్వయోస్సాధయిష్యమాణత్వాత్। మహదాదీనాం స్వరూపం, అనుమానసిద్ధం వా పక్షీక్రియతే,ఆగమసిద్ధం వా? నాద్యః తల్లింగాసిద్ధేః। నను చిచ్ఛక్తేరేవ స్వతో విషయప్రవణతాయాం అనిమోక్షప్రసంగాదస్తి కించిద్ద్వారం।తత్తు న చక్షురాదిమాత్రం,తదుపరమేపి సంకల్పాద్యుత్పత్తేః । నాపి మనోమాత్రవిశ్రమః । తత్ప్రశాన్తావపి స్వప్నే మనుష్యస్య స్వాత్మని వ్యాఘ్రాద్యభిమానాత్ ।నాప్యహంకారేపర్యవసానం । తద్విరామే సుషుప్తౌ ప్రశ్వాసనిశ్వాసహేతుభూతప్రయత్నాధారస్య మహతస్సిద్ధేః । న చ తదవధిస్తత్త్వపఙ్క్తిః।తస్యాపి పరిమితత్వేన కార్యత్వాత్ ।తత్కారణం త్వవ్యక్తం న పరిమితమిత్యత్రప్రమాణమస్తి। తత్కల్పనాయాన్తు అనవస్థాపాతః।అతోఽవ్యక్తమపరిమితమాదికారణమితి వృత్తిభేదసిద్ధైర్మహదాదిభిరవ్యక్తానుమానం స్యాత్ । తదేతత్కథామాత్రం। స్వతస్సర్వగ్రహణయోగ్యాపి (హి)పుంసాంచిచ్ఛక్తిస్సంసారావస్థాయాం కర్మణాసంకుచన్తీ కర్మోత్పన్నైరేవ ద్వారైః యథాకర్మ ప్రసరతీతి తు త్రయ్యన్తవృద్ధాః।నాపి సంకల్పాదిభిర్మనసః క్లృప్తిః।సంస్కారప్రణాళ్యాపి తదుపపత్తేః। అస్యథామనసాపి తదుత్పాదనాయోగాత్ ।కరణస్య చ ద్రవ్యత్వం నావశ్యాపేక్షితం। న చ

స్వప్నే వ్యాఘ్రాద్యభిమానాదహంకారక్లృప్తిః। మనసైవ తాదృశసంస్కార సధ్రీచా తదుపపత్తేః। నిశ్వాసాదిహేతుభూతప్రయత్నాధారతయా మహత్ క్లృప్తిరప్యయుక్తా। అదృష్టవశాదేవ బాహ్యస్యేవ ఆన్తరస్యాపి మరుతస్స్పన్దోపపత్తేః।న చాదృష్టస్యాపి మహత్తత్త్వాశ్రయత్వం ఇతః పూర్వం సిద్ధం। యదా చేశ్వరప్రయత్నాధీనత్వం ఉచ్ఛ్వాసాదేస్స్యాత్, తదా క్షేత్రజ్ఞస్యాపి న జీవనపూర్వకః ప్రయత్నః కల్ప్యః, కిము తే కస్య చిదచిద్ద్రవ్యస్య।పరిమితత్వస్తు మహతః కుతస్త్యం । అన్తేఽహమేవ తత్రవృత్త్యుపలంభాదితి చేన్న। త్వత్పక్షే విభోరప్యాత్మనశ్శరీరావచ్ఛిన్నప్రదేశ ఏవ వ్యాపారావేశవద్విభోరపి మహతస్సహకారివిశేషసామర్థ్యాత్క్వచిత్ప్రవృత్తిసంభావాత్। న చ వృత్తిభేదమాత్రాదంతఃకరణభేదక్లృప్తిర్యుక్తా, కామస్సంకల్ప ఇత్యాదినా మనస్యేవ బహువిధవృత్తిశ్రుతేః। కామాదీనాం మనస్సామానాధికరణ్యం,ఆయుర్ఘృతం,ఇతివద్భాక్తం. మహతశ్చ త్వయా మిథోమనస్యేవవిరుద్ధభావాష్టకసుఖదుఃఖాద్యాశ్రయత్వస్వీకారాత్. బాహ్యేంద్రియమనోహంకారాణామాలోచనాదివృత్తిభేదాశ్రయణమప్యయుక్తం। మహత ఏవ సహకారిభేదాత్సర్వవృత్త్యవిరోధాత్।అత ఏవ శాస్త్రతో మహదాదితత్త్వసిద్ధావపి తేషాం పృథక్కరణత్వం వృత్త్యాశ్రయత్వం వా న కల్ప్యం.ఏవం చక్షురాదిష్వాలోచనోక్తిరపి నేయా. న ద్వితీయః. మహదాదీనామాగమతస్సిద్ధ్యతాం సాక్షాత్పరంపరయా వా ప్రధానజన్యత్వసిద్ధేరనుమాతవ్యాభావాత్. ఏకప్రమాణవేద్యత్వే కార్యకారణయోర్మిథో బోధ్యబోధకతే నస్తః, సహదృష్టాగ్నిధూమవత్. విప్రతిపన్నంప్రత్యనుమానం సార్థమితి చేన్న . మహదాదీనప్యభ్యుపేత్యానభ్యుపేత్య వా తేష్వవ్యక్తకారణకత్వ విప్రతిపత్త్యయోగాత్.యదప్యాహుః కార్యాణాం స్వాధికపరిమాణాదుత్పత్తిర్నియతేతి.తదప్యసత్, వస్త్రాదిషు వైపరీత్యదృష్టేః. అవ్యక్తస్య చ పరి

ప్రాచాశ్చిదచిత్ణిమాత్రాః ప్రజనయతి పరో మధ్యమస్తూభయార్థః॥౧౧॥

చ్ఛిన్నత్వం, "తమసః పరస్తాన్మృత్యుం భినత్తి " ఇత్యాదిశాస్త్ర శతసిద్ధం। వ్యాప్తివచనం, "తదనంతమసంఖ్యాతప్రమాణం చ" ఇత్యాదికమపి, విభుత్వ మంతరేణాపి స్యాత్. ఘటాదీనామపి స్వనూన్యూనపరిమాణైః పిండాద్యవ యవైరేవోత్పత్తిరితి సమన్వయశ్చ కుత్ర కేషాం కీదృశః. సుఖాదిరూపేషు కార్యేషు సత్త్వాదీనాం సమనుగతిరితి చేత్ కిమతః, నహి యస్యైష్వ నుగతం తత్తేషాం కారణమితి నియమః। శౌక్ల్యగోత్వాదేరనేకానుగతస్య త త్కారణత్వాభావాత్, అన్యథావ్యక్తావ్యక్తసాధారణధర్మాణాం తదుభ యకారణత్వప్రసంగాత్ । తథా చ తత్త్వాధిక్యప్రసంగః। ఏతేన విగీతం స్వా నుగతకారణకం కార్యత్వాత్ ఘటశరావాదివదిత్యపి నిరస్తం, ఘటాది ష్వనుగతస్య మృత్త్వస్య తత్కారణత్వాసిద్ధేః, మృద్ద్రవ్యస్య తు ఘటాద్యా త్మనా విభక్తస్యావిభక్తస్య వా తేష్వనుగతత్వాదృష్టేః. యదప్యేకరూపా న్వితత్వాదేకోపాదానత్వమిచ్ఛంతి, తదపి స్వపరమతనిర్ధూతం, సర్వ థా సారూప్యే హేతౌ తత్త్వభేదభంగప్రసంగాత్. యథాకథంచిత్సారూ ప్యే తు వ్యభిచారాత్. సాక్షాదేకోపాదానత్వసాధనే సృష్టిక్రమాదిశైథిల్యం స్యాత్. మృత్తంత్వాద్యుపాదానభేదశ్చ నిహ్నూయతే, పరంపరయేతి తు మృద్ఘటాదినిదర్శనవిరుద్ధం. నిత్యేషు చ పురుషేషు సాక్షిత్వాదయో ధర్మా స్సాధారణా యుష్మాభిరేవ పఠ్యంతే, నతు తేషాం హేతవ ఇష్టాః. వ్యక్తావ్యక్త యోశ్చ త్రిగుణమవివేకిత్వాది సాధర్మ్యమితి తథాపాతాదేకోపాదానత్వప్రసంగః, కార్యత్వే సతీతి విశేషణేపి మృత్పిండద్వయారబ్ధ ఘటాదిభిర్గోమయాది నా నోపాదాన వృశ్చికాదిభిశ్చానైకాంత్యం, బహ్వారబ్ధఘటాదిభిశ్చ. తేషామపి పక్షీకరణే దృష్టాంతాసిద్ధిః, అవిదితహేతువివక్షాయామపినదృష్టః కారణ భేదోపహ్నోతుం శక్యః. నాపి కారణాంతరమేకం విధాతుం । దృష్టైరేవ

హేతుభి రదృష్ట ఘటితైః కార్యాణాం చరితార్థ త్వాత్. నచ శాస్త్ర
మంతరేణ జగతస్సత్త్వాదిగుణసమన్వయ స్సిద్ధః,యేన తన్మయం కారణమున్నీ
యేత.నను సుఖ్యామి దుఃఖ్యామి ముహ్యామీతి స్వానుభవ సిద్ధాస్తావత్సుఖాద
యః. తేచకార్యభూతాస్స్వానురూపంకారణమాక్షిపంతి, తథాతథా తేషుతేషు
విషయేషుకాలభేదేనపురుషభేదేన చ ప్రీత్యప్రీతి విషాదజనకత్వం దృష్టం.తద
పిత త్తద్గతవిచిత్రగుణవిశేషహేతుకంయుక్తమితితన్న, సంప్రతిపన్నదృష్టాదృష్ట
హేతుశక్త్యైవసర్వోపపత్తౌతదతిరిక్తత్రిగుణ్యాక్లృప్త్యయోగాత్,గుణానాం
కార్యైకనిరూపణీయత్వ భాషణమపి శాస్త్రవిపన్నం, అన్యథాత్రైగుణ్యేనైవ
భేదస్యాప్యతిరిక్త నిర్వాహక త్రైవిధ్యక్లృప్త్యానవస్థా ప్రసంగాత్, సామగ్ర్యన
వస్థాతుసిద్ధా నక్వాపిదోషాయ ప్రత్యుత గుణాయేతిసర్వైరేష్టవ్యా, గుణత్ర
యాత్మకంచకారణమిచ్ఛత స్తైవిశ్వస్యైకోపాదానత్వంనువచం. ననుసామ్యా
వస్థానాంసత్త్వరజస్తమసాంసంఘాతః ప్రకృతిః|అతఃకారణైకత్వంస్యాత్,తన్న|
చిత్రపటారంభక శుక్లకృష్ణరక్తతంతుసంఘాతన్యాయేన సూక్ష్మదృష్టౌకార్యా
ణాంయథాస్వంకారణభేదస్యైవాంగీకారాత్.తతశ్చభేదానాంభిన్నత్వేసతివి
కారత్వాదభిన్న హేతుకత్వక్లృప్తిశ్చ నిరస్తా, సత్త్వాదీనాంభిన్నత్వాద్వికారి
త్వాచ్చ. అథాభిన్నకారణాంతరక్లృప్తిః |తథాసతిస్వాభీష్టతత్త్వసంఖ్యావిరో
ధః, సత్త్వాదిద్రవ్యభేదాభ్యుపగమాచ్చ శక్తితఃప్రవృత్తేశ్చేత్యే తదపిమందం,
యదికారణశక్తితః కార్యంప్రవర్తతే కథమవ్యక్తసిద్ధిః. ననుకారణశక్తినా
మసత్కార్యపక్షే, నకార్యస్యావ్యక్తత్వాదన్యాయథాతిలేతైలస్య, అతస్స
ర్వకార్యోపాదానావ్యక్తసిద్ధిరితి, మైవం, యదితైలాశ్రయతిలవదవ్యక్తావ
స్థాశ్రయస్స్వీకారః తదాపూర్వవత్స్వేష్టతత్త్వసంఖ్యావిరోధః. అథన, విష
మస్తిలదృష్టాంతః, నోదాహరణమాదర్తవ్యం, క్షీరాద్దధివత్ సూక్ష్మావ

ష్ఠాత్స్వస్మాదేవ జగదుత్పత్త్స్యత ఇతి,తథాపి సం ప్రతిపన్నావధిస్తత్త్వపఙ్క్తిరస్తు యద్వాతదపిసూక్ష్మం సూక్ష్మాంతరాదితి కథంతత్త్వేయత్తా, ఏతేనసాంఖ్యానాం సూక్ష్మశరీరకౢప్తిశ్చనిరస్తా. యదాహుః పూర్వోత్పన్నమవ్యక్తమిత్యాదినా, తన్న. నహ్యత్రలింగశబ్దోక్తసూక్ష్మశరీరసద్భావేప్రమాణమస్తిస్థూలవత్ప్రత్యక్షం। కైశ్చిదప్యనుపలంభాత్। విభోరాత్మనస్స్వర్గాదిగత్యుపదేశాన్యథానుపపత్త్యాతత్కౢప్తిరితి చేన్న,తత్కౢప్తావపియుష్మన్మతే తద్గతేరాత్మన్యుపచారాత్, తతోవరమదృష్టశక్త్యా తత్రతత్రదేహోత్పత్తి మాత్రేణతత్తద్దేశగత్యుపచారః. ననుస్థూలదేహద్వయాంతరాళవర్తీ క్షేత్రజ్ఞస్తత్కాలీనదేహవాన్ క్షేత్రజ్ఞత్వాత్ యస్తథాసతథా యథాకాలాంతరవర్తీత్యనుమీ (యతే) యేత, మైవం విపక్షేబాధకాభావాత్ గత్యుపదేశానుపపత్తేః పరిహృతత్వాత్ అశరీరత్వేముక్తత్వప్రసంగ ఇతిచేన్న।ప్రళయవదవిరోధాత్, తత్రాపిసూక్ష్మచిద్విశిష్ట ఏవపురుష ఇతిచేన్న, అత్రాపితావన్మాత్రసాధనే సిద్ధసాధనాత్. ఆగమస్తుగత్యవస్థాయాం పూర్వశరీరాకృష్టసూక్ష్మావయవసంఘాతమాత్రేణాపిగతార్థః "సూక్ష్మంప్రమాణతశ్చతథోపలబ్ధేః" ఇతి సూత్రమపితావన్మాత్రవిషయం । పుర్యష్టకశరీరోక్తిశ్చనశరీరాంతర్వర్తిసూక్ష్మదేహసద్భావపరా । కార్యకారణవిభాగాదవిభాగాదితి హేతుశ్చ మహదాదిపక్షసిద్ధ్యసిద్ధివికల్పేననిరస్తః । కించకార్యాణాంసతాంక్వచిత్కారణే విభాగావిభాగాని యతావిశి కృత్వావిచిత్రస్య కార్యవర్గస్య విభాగావిభాగస్థానతయాప్రధానం సిసాధయిషిత(వ్య)ం । నత్వేవంనియమః । యథామృదాదిషుఘటాదీనామేతౌదృష్టౌ నతథాతన్త్వాదిషుపటాదీనాం । నహితన్త్వేకదేశాత్మకః పటః, యేనఘటాదిన్యాయస్స్యాత్। ఏకస్మాదనేకోత్పత్తినియమశ్చానేనభగ్నః, త్వయాపిసంహతైస్సత్త్వాదిభిర్జగదారంభోక్తేశ్చ। యత్రకార్యాణాంవిభాగావిభాగదృష్టిః

నతత్రసర్వత్రోపాదానత్వం,నిమిత్తే పిక్వాదిత్తద్దృష్టేః, అరణేరివారణేయస్య। నహికాష్ఠేపార్థివాంశోవహ్నేరుపాదానం। నచవహ్న్యంశోధూమస్య।ఏవం సతినావ్యక్తస్యైవసిద్ధిః,విశ్వనిమిత్తస్యాపికస్యచిదేవమనుమాతుంశక్యత్వాత్ తస్యచవిజాతీయస్యాపిసంభవాత్। కించయథామృదవయవ సంఘాతే ఘటాదేరవిభాగాదిః, తథాపార్థివాద్యణుసంఘాతేత త్తద్భూతభౌతికానాంసకింనస్యాత్। తతశ్చకాకథాతదతిరిక్తతత్వకల్పనాయాం। కృత్స్నైకదేశసంయోగానుపపత్త్యాణుసంఘాతస్యకారణత్వక్లృప్తిరయుక్తేతిచేన్న.సత్త్వాదివిభుద్రవ్యసంఘాతస్యాపితత్తైవసంయోగవికల్పావతారాత్॥ అణూనామిథఃకార్త్స్న్యేన సంయోగేపృథుకార్యానుపపత్తిస్స్యాత్,నతువిభూనామితిచేన్న। తేషామపిమిథఃకార్త్స్న్యేనసంయుక్తానాం స్వాపేక్షయాల్పపరిమాణబహు కార్యోత్పత్తౌప్రతికార్యంకారణస్య కృత్స్నైకదేశవినియోగవికల్పేకార్యాంతరాణా మనుత్పత్తిర్వా కారణస్య సావయవత్వంవాస్యాదితిచర్చాస్యాత్, శ్రౌతేతూపాదానే "శ్రుతేస్తుశబ్దమూలత్వాత్" ఇతిసమాధానంసూత్రితం. అపిచక్షీరదధిరుచకస్వస్తికాదినాశమేన స్వస్యైవపూర్వావస్థా విశేషవతస్స్వోపాదానత్వే సిద్ధేకిమన్యత్రకుత్ర చిదవిభాగాదిగవేషణయా। ఘటాదయోపి మృత్పిండాదిషు తత్తదంశైరేవోపాదీయంతే, నతుపిండాదిభిః। కూర్మావయవ దృష్టాంతశ్చాత్ర మందః, తత్రహ్యాకుంచన ప్రసారణాభ్యాం అవయవాంతరావృతానావృతత్వసిద్ధ్యాభవత్యవ్యక్తవ్యక్తావస్థాభేదః,నతూ పాదానోపాదేయభావాత్.నచతత్ర కస్యచిదవయవనాశోత్ప త్తివ్య వహారః। అతోనకథంచిదప్యనుమానా దవ్యక్తాదిసిద్ధిః.

శ్లో॥ ఆగమేనవినాసిద్ధి స్తన్మాత్రాణాంచదుర్వచా।
ఉద్భవానుద్భవాద్యైస్తులోకేసూక్ష్మాపి కల్పనా।

అక్షేషువచనాదీనామనుపహత్యై స్వహకారిమద్భి స్తదవయవ విశ్లేషై
రేవోపపత్తౌ నతావత్కర్మేంద్రియక్లృప్తిః। రూపాదిజ్ఞానాదీనాంచ తత్తదధి
ష్ఠానభేదైరేవతదనుగుణదశావిశేషితైస్సంభవాత్, తదతిరిక్తకల్పనేపికాణా
దాదికల్పితన్యాయేన స్మృతివిశేషానుగృహీతేన భౌతికత్వోపపత్తేరాహం
కారికేంద్రియసిద్ధిరనాగమతో నభవతి.

శ్లో॥ కల్పనాగౌరవభయాత్కలాకాష్ఠాద్య కల్పయన్।
అవిశేషాత్ప్రధానాదికల్పనామప్యపాస్యతు।
షట్త్రింశత్తత్త్వవాదశ్చయదియుక్త్యాసమర్థ్యతే।
సాంఖ్యవత్ప్రతివక్తృవ్యోనవిస్రంభస్తదాగమే।
తంషడ్వింశకమిత్యాహుస్సప్తవింశమథాపరే।
ఇత్యత్రనవిరోధస్స్యాచ్ఛ్రుతిమాత్రానుసారతః॥

ఏవమాగమికేషుమహదాదిషు కాలభేదనియతవికారభేదాధీనంవిశేష
మాహ సత్త్వాదీతి. గుణత్రయాశ్రయాత్ప్రధానాత్ సత్త్వాదిగుణోన్మేష భే
దేనసాత్త్వికోరాజస స్తామసశ్చేతి త్రిధామహానుత్పద్యతే। త్రిభ్యశ్చ మహ
ద్భ్యస్తత్రైవత్రివిధోహంకారః। తత్రప్రాచ్యాదేకాదశేంద్రియాణి. పరస్తు
భూతాదిసంజ్ఞ స్తన్మాత్రాః క్రమాజ్జనయతి। మధ్యమస్తైజసాఖ్యః పూర్వాపర
యోరనుగ్రాహకతయా తదుభయసాధ్య సృష్టిప్వయార్థః। తుశబ్దోమతాం
తరాద్వ్యవచ్ఛినత్తి। కల్పితంహి కైశ్చిత్తంత్రాంతరనిష్ఠైః కర్మేంద్రియాణాం
ప్రవృత్తి శీలతయా రాజసాహంకారజన్యత్వం। తచ్చాయుక్తం। శబ్దైక గమ్యే
ఽర్థే యుక్తిభిరన్యథాకరణాయోగాత్ ॥ ౧౧ ॥ ప్రకృతి మహదాద్యాగమి
కతాసృష్టిప్రకారాః॥

తత్రాహంకారజన్యం భజతి పరిణతేశ్శబ్దమాత్రం నభస్త్వం।
తద్వత్తన్మాత్రపూర్వాస్స్వనుపరిమరుదగ్న్యంబుభూమ్యః క్రమాత్స్యుః॥
సూక్ష్మస్థూలస్వభావ స్వగుణసముదయ ప్రక్రియాతారతమ్యాత్.
తన్మాత్రాభూతభేదః కలలదధినయాత్కల్పితస్తత్త్వవిద్భిః ॥౧౨॥
అద్భ్యోఽగ్నిస్తేజసస్తా ఇతి న హి వచసా బాధితుం యుక్తమేకం-

ఏవం ప్రకృత్యాదీనామాగమగమ్యత్వం సృష్టిప్రకారం చ సంజగృహే. అథ తేషు తన్మాత్రసృష్టౌ శ్రుతిస్మృతివిప్రతిపత్తేస్సంశయం విపర్యయం వా నిరస్యతి తత్రేతి. శ్రూయతే హి తన్మాత్రాణి భూతాదౌ లీయంత ఇతి న చ శ్రుతివిరుద్ధా స్మృతిరుదీయేత అతః పంచానామపి తన్మాత్రాణాం తామసాహంకారాదుత్పత్తిః, బహువచనాత్। బహుత్వస్య చ ప్రసిద్ధితో నియమః, భూతానాం తు యథాస్వం తన్మాత్రేభ్యః క్రమాదుత్పత్తిరితి కశ్చిన్మన్యతే, తం ప్రతి బ్రూమః. న హ్యనుపబృంహణా శ్రుతిరాప్తతమా, అన్యోన్యఘటితానేకోపబృంహణవిరోధే తదనుగుణం నేతవ్యా. అతః పాశవద్బహువచనమనాదరణీయం, అంశభూయస్త్వవ్యక్త్యర్థం వా. తస్మాచ్ఛబ్దతన్మాత్రమేకమహంకారజన్యం తచ్చ పరిణతివిశేషాదాకాశత్వం భజతే। ఏతేన సర్వత్ర సృష్టౌ ద్రవ్యానువృత్తిస్సూచ్యతే, తద్వత్ - ఆకాశవత్, తన్మాత్రపూర్వాణి వాయ్వాదిభూతాని స్యుః. నను యది శబ్దాద్యాశ్రయతయా తత్తద్భూతత్వం తర్హి కథం తత్ర పంచకద్వయక్లృప్తిరిత్యత్రాహ సూక్ష్మేతి. స్వగుణాః ఇహ శబ్దాదయః, తేషాం సముదయః ఉత్పత్తిః తత్ప్రక్రియాతారతమ్యం సూక్ష్మస్థూలస్వభావతయైవ, తచ్చ శాస్త్రగమ్యం. కలలశబ్దోఽత్ర ముగ్ధదధిమధ్యావస్థావిషయః। తత్ర హి నివృత్తదుగ్ధమాధుర్యమీషదామ్లత్వముపలభ్యతే, తథా స్యాత్ ॥౧౨॥ తన్మాత్రభూతసృష్టిప్రకారః॥

ఏవం తన్మాత్రభూతసృష్టిప్రకార ఉక్తః । తత్ర తోయతేజసోస్సృష్టౌ ప్రమాణవిప్రతిపత్తిం శమయతి అద్భ్యోఽగ్నిరితి. అబాధేన గతిమత్త్వే శ్రుతివిరోధప్రతీతా

నిర్వాహఃకల్పభేదాద్యదినదృఢమితా త్తత్త్వస్య హ్యైకరూప్యాత్॥
వ్యష్టౌ తాభ్యః కదాచి త్తదుపజనిరతో వ్యత్యయ స్తత్సమష్టౌ,
ఆదావప్సృష్టివాద శ్శ్రుతిమిత మితరం న ప్రతిక్షేప్తుమీష్టే॥ ౧౩
పృథ్వ్యాస్స్వశ్శాదిభేదో ద్రవ మృదుకఠినీభావభేదశ్చ దృష్ట-
స్తద్వత్పృథ్వీజలాగ్నిశ్వసనపరిణతిర్లాఘవాయేతి జైనాః॥
తత్రద్రవ్యైక్యమిష్టం క్రమజనివిలయౌత్వాగమాద ప్రకంప్యౌ।

వపి స్మృతి స్తద్వదబాధ్యేతి భావః, గత్యంతరంనివారయతి నిర్వాహఇతి, స్వేష్టాంగతిమాహవ్యష్టావితి,నిమిత్తభూతాభ్యఇతిభావ్యం, అతశ్శబ్దో హేతుమవధింవాబ్రూతే. నను ఆపోవాఇదమగ్రే, అపఏవససర్జాదావిత్యాదిశ్రుతిస్మృతిదర్శనాదగ్న్యాదేస్సర్వస్యాద్భ్య స్సృష్టిస్స్యాదిత్యత్రాహఆదావితి, మహదాదీనామివాగ్నేరప్యద్భ్యఃపూర్వభావిత్వంబహుశ్రుతి స్మృతి సిద్ధం। అత స్తదవిరుద్ధందుర్నివారమిత్యర్థః శ్రుతిషుచన్యూననిర్దేశేషుఅనుక్తమధికమన్యతోగ్రాహ్యంశ్రుతహానాయోగాత్ అవ్యవస్థితన్యూనాధికసృష్టికల్పనేగౌరవాచ్చ ॥౧౩॥
అప్తేజసోర్వ్యష్టి సృష్టి విశేషః॥

నను కథమేవంతోయతేజసోర్వ్యష్టిసమష్టిసృష్టివ్యవస్థా, విచిత్రపరిణామశాలిన (స్త్రి)గుణస్యకాలభేదేనానియతపరిణామోపపత్తేః. ఉక్తంచ జైనైః, పుద్గలాఖ్యమేకమేకజాతీయద్రవ్యం తత్తత్సామగ్రీభేదైరవ్యవస్థితక్రమాన్ భిన్నాభిన్నస్వభావాన్ విచిత్రపర్యాయాన్ భజతఇతి, యథాకాణాదప్రభృతీనాం ఏకైకభూతపరమాణవః,యథాచసాంఖ్యాదీనామేకైకంభూతం। అతోనశాశ్వతభూతభేదక్లృప్తిః।వాయ్వాదిచాతుర్విధ్యోక్తిరపి పర్యాయ భేదనిబంధనా। నియతక్రమభూతసృష్టికల్పనాచ లాఘవయుక్తి విహతా। తదేతదను భాషతే పృథ్వ్యా ఇతి. దూష్యాంశవ్యక్త్యై శేషమను మనుతే తత్రద్రవ్యైక్యమితి,

తర్కైః కాలంబిగోష్ఠ్యాం భజతు బహుమతిం తాదృశీలాఘవోక్తిః॥ ౧౪॥
తత్త్వేష్వాథర్వణేష్టా ప్రకృతయ ఉదితా ష్షోడశాన్యే వికారా,
నిష్కర్షేదంపరే స్మిన్ వచసి తదితరత్ సర్వమావర్జనీయం॥

త్రిగుణద్రవ్యమేవహి వాయ్వాద్యవస్థమితి భావః। నియతక్రమత్వే కల్పనాగౌరవమాగమబలాదపనయతి క్రమేతి। లాఘవతర్కస్య కాగతిరిత్యత్రాహ తర్కైరితి. గురుకల్పనాప్రవృత్తం ప్రతిహి లాఘవోక్తిశ్శోభత ఇతి భావః ॥౧౪॥ పుద్గలానామనియత పృథివ్యాదిపరిణామవాదభంగః॥

నను తత్త్వసృష్టౌ క్రమనియమో న సంభవతి ఆకాశమింద్రియమేష్వింద్రియాణి తన్మాత్రేష్వితి సుబాలోపనిషదామ్నానాత్ అవ్యవస్థితాశ్చ సృష్టివ్యవహారాః పృథ్వ్యాదిషు దృశ్యంతే అతో యథాశ్రుతం కల్పభేదాత్ సృష్టిభేదస్స్యాదిత్యత్రాహ తత్త్వేష్వితి: అధీయతేహి కేచిదాథర్వణికాః అష్టౌ ప్రకృతయ ష్షోడశవికారా ఇతి। అత్ర తావదవ్యక్తమహదహంకారతన్మాత్రాణాం ప్రకృతిత్వమవిగీతం। ఇంద్రియేభ్యస్తత్త్వాంతరోత్పత్తిశ్శ్రుత్యంతరేషు పురాణేషు వా నక్వచిద్దృశ్యతే। సాబాలేచ లయానుక్రమే పూర్వాపరవాక్యవదింద్రియతన్మాత్రవాక్యయోర్నలీయత ఇతి పదమావృత్తం, ఏవం వాక్యవైరూప్యే సత్యనుషంగాత్ వరమధికరణవిభక్త్యాపి సంసర్గమాత్రగ్రహణమితిస్థితే ప్రకరణాంతరైకకంఠ్యం భవతీతి కేవలవికృతిత్వమింద్రియాణాం యుక్తం, భూతానాంచాకాశాదీనాం చతుర్ణాం సాక్షాత్తన్మాత్రద్వారేణ వా తత్త్వాంతరోపాదానత్వే ప్రకృతయో వికృతయశ్చ పృథక్ ద్వాదశస్యుః. ననూపబృంహణవిశేషానుసారాదింద్రియాణి శబ్దాదిగుణాశ్చ షోడశవికారాః భూతతన్మాత్రభేదానాదరేణ ప్రకృతయ శ్చాష్టావభ్యుపగమ్యంతాం మైవం ద్రవ్యతత్త్వప్రకరణే గుణపరిగణనానౌచిత్యాత్ గుణశబ్దేన చక్వచిద్గుణాశ్రయవివక్షాస్స్యాత్ గత్యభావే గుణవివక్షాయామప్యత్ర ద్రవ్యవివక్షోపపత్తేః, ఆకాశాద్వాయురిత్యాదిష్వపి ష్ఠూ

దృష్ట్వా సాంఖ్యం పురాణాదికమపి బహుధా నిర్వహన్త్యత్ర దక్షైః
చిన్తాసాఫల్యమాంద్యాద్భ్రమబహుళతయాప్యత్ర తజ్జైరుదాసి॥౧౫॥

౧౬. నిశ్శేషం కార్యతత్త్వం జనయతి సపరో హేతుతత్త్వైశ్శరీరీ॥
తత్తత్కార్యాన్తరాత్మా భవతి చ తదసావిశ్రుతో విశ్వరూపః॥
తేజోబన్నాభిధేయే బహుభవనమభిధ్యానలింగంచ దృష్టం॥

లసూక్ష్మభేదానాదరణేతి సమాధానం, ఏవంస్థితే తామసాహంకారోత్పన్నైతన్మాత్రపంచకేభూతాన్యేకద్విత్రిచతుఃపంచభిస్తన్మాత్రైరారభ్యంత ఇతిసాంఖ్యాః. పూర్వపూర్వతన్మాత్రాణి ఉత్తరోత్తరతన్మాత్రమేకైకం భూతం జనయంతీతి పౌరాణికాః, తత్రాప్యుత్తరోత్తరభూతసృష్టౌపూర్వపూర్వేషాం తన్మాత్రాణాం భూతానాంవా సహకారిత్వమితిపక్షభేదః, ఏవమన్యోప్యయథామతి, తదిదమాహదృష్ట్వేతి ఏతత్ ఇతరత్సర్వం వాక్యజాతమిత్యర్థః కిమితిపూర్వాచార్యైరత్రోపేక్షితం తత్రాహచింతేతి॥

నప్రధానవిరోధస్స్యాదీదృశానవధారణే।
ఇతిశిక్షయితుంశిష్యాన్ప్రాచాంక్వచిదనిశ్చయః॥౧౫॥

ప్రకృతివికృతివిభాగచింతా॥

ప్రక్రాంతేషుప్రకృత్యాదికారణేషుపురుషార్థ ఏవ హేతుర్నకేనచిత్కార్యతే కారణమితివదతస్సాంఖ్యస్యానన్యథాసిద్ధైశ్రుత్యాదిభిర్బాధమాహ నిశ్శేషమితి. యస్మింశ్చిత్సర్వజ్ఞేయ తేయేన, జగత్సర్వంశరీరంతే, ఇత్యాదిభిరేతత్సిద్ధం తత్ సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదిత్యాదేశ్చార్థమాహ తత్తదితి, అంతర్యామిబ్రాహ్మణసుబాలోపనిషదాది ప్రసిద్ధ(ద్ధి)మపి సంవాదయతితదసావితి, విశ్రుతః ప్రధానపురుషవిలక్షణత్వేన విశ్వశరీరకతయా ప్రత్యక్షశ్రుతిసిద్ధః క్వచిద్విశ్వరూపశబ్దేనాపి. తత్తేజఐక్షత, బహుస్యాం, తాఆపఐక్షంత, బహ్వ్యస్స్యామేతివాక్యవిశేషాభిప్రేతంతద్వ్యనక్తి తేజఇతి. నహ్యచేతనమాత్రస్య, అనుత్పన్నకరణకళేబరస్యకర్మిణోవా తదానీం బహుభవనసంకల్పాశ్రయత్వం యుక్తం, గౌణ

తస్మాదీశాననిఘ్నాః ప్రకృతివికృతయస్స్వస్వకార్య ప్రసూతౌ ॥౧౬॥

శ్లో॥ ద్వేధా భూతాని భిత్వా పునరపి చ భిన త్త్యర్ధ మేకం చతుర్ధా
తైస్తై రేకైకస్య భాగైః పరమనుకలయత్యర్ధ మర్ధాంం చతుర్భిః।
ఇత్థం పఞ్చీకృతైస్తై ర్జనయతి స జగద్ధేతురణ్డాది కార్యా
ణ్యైసంపర్యాం త్రివృత్త్వ శ్రుతిరధి కగిరామత్కృమైకానిరోద్ధం ॥౧౭॥

త్యఙ్యాత్రాపి "గౌణశ్చేన్నాత్మశబ్దాత్" ఇతి సూత్రన్యాయేననిరస్తం. ప్రకృతం హిముఖ్యమీక్షణమత్రాపితత్సంభవే నాన్యథాగతియుక్తేతిభావః, ఉక్తనిగమనవ్యాజేన.

శ్లో॥ "వికారజననీమజ్ఞా మష్టరూపా మజాంధ్రువాం।
ధ్యాయతేధ్యాసితా తేన తన్యతే ప్రేర్యతే పునః॥
సూయతేపురుషార్థఞ్చ తేనైవాధిష్ఠితా జగత్।"
"మయాధ్యక్షేణప్రకృతి స్సూయతేసచరాచరం॥"
"యత్కిఞ్చిద్వర్తతే లోకే సర్వ స్తన్మద్విచేష్టితం।"

ఇత్యాది కమపిప్రఖ్యాపయతి తస్మాదితి ॥౧౬॥ (సర్వతత్త్వానామీశ్వరాధిష్ఠానేన కార్యకరత్వం॥)

తత్త్వాన్తరాణామీశ్వరాధీనత్వం వ్యష్ట్యాద్యారంభవృత్త్యాంతైరపి వ్యనక్తి ద్వేధేతి. సఖల్వాదికర్తా స్వసృష్టాని పంచ భూతానిద్విధాకృత్వైకైకం భాగం స్థాపయిత్వా అర్ధాంతరాణి చతుర్ధా విభజ్య తత్తద్భాగైశ్చతుర్భిర్భూతాంతరాణామవిభక్తాన్యర్ధాన్తరాణ్యనుకలయతి, యథోక్తం.

శ్లో॥ "ఏవఞ్జాతేషుభూతానిప్రత్యేకం స్యుర్ద్విధాతతః।
చతుర్ధాభిన్నమేకైక మర్ధమర్ధం తతస్థితం॥
వ్యోమ్నోర్ధభాగాశ్చత్వారోవాయుతేజఃపయోభువాం।
అర్ధానియానివాయోస్తు వ్యోమతేజఃపయోభువాం॥" ఇతి

తతఃపఞ్చధా విభక్తానాం భాగానాం పఞ్చస్వర్ధాంతరేషు యోజనమితి పరోక్తం నిరస్తం. ఏవంపఞ్చీకృతానాం వ్యష్టికార్యేషు వినియోగమాహ ఇత్థమితి. మహదాదిభిశ్చేతిభావ్యం "మహదాద్యావిశేషాంతాః" ఇత్యాద్యుక్తేః. నను "హంతాహమిమాస్తిస్రోదేవతాః" ఇత్యాద్యారభ్య "తాసాన్త్రివృతన్త్రివృతమేకైకాంకరవాణి త్రివృతన్త్రివృతమేకైకామకరోత్" ఇతి త్రివృత్కరణేశ్రుతే పఞ్చీకరణాదిస్మృతిరన్యపరాస్యాదిత్యత్రాహ ఐదం

శ్లో॥ కార్యం నైవారభేరన్ సమధికమణవస్సర్వతస్సంప్రయుక్తాః
దిక్సంయోగైకదేశ్యాన్న ఘటత ఇహ తే దిక్కృతోప్యంశభేదః ॥

పర్యమితి తాత్పర్యమిత్యర్థః. అత్రానన్యపరాణాం భూయసాఞ్చ బలీయస్త్వ మనుక్తానామవిరుద్ధానామపేక్షితానామన్యతోపి గ్రాహ్యత్వం స్థాపితం. అభాష్యేతచ “ త్రివృత్కరణం పఞ్చీకరణప్రదర్శనమితి ॥౧౭॥ పంచీకరణప్రక్రియా॥

ననుపఞ్చీకరణాభిధానాత్పఞ్చసుభూతేషుస్వేతస్వభాగత్వం, వ్యష్టిసమష్టిభావో,భూతాంశానాఞ్చాత్యంతభిన్నత్వం, సమానన్యాయతయాప్రకృతిపర్యంతేషుతత్త్వాన్తరేష్వపితత్సర్వంసిద్ధం,భూతభాగానాఞ్చాత్యన్తభేదో వేణురంధ్రశ్లోకభాష్యేత, ఏవంసత్యణుసమూహఏవప్రకృతిరితిస్థితే “మహద్దీర్ఘవద్వాహ్రస్వపరిమండలాభ్యాం” ఇత్యౌలూక్యోపాలంభోనయుక్త ఇత్యత్రాహ కార్యమితి.అయం భావఃఅనన్యపరశాస్త్రసిద్ధేష్వర్థేషు“శ్రుతేస్తుశబ్దమూలత్వాత్” ఇతిన్యాయేన గత్యంతరాభావే కాచిద్గనునికాస్వీకార్యా, అనుమేయేషుతుయథాదృష్టాంతం సిద్ధిః। అన్యథాతిప్రసంగాత్, తతశ్చావయవివాదినామవయవాస్స్వభాగైర్విభక్తసంయుజ్యావయవినమారభంత ఇతిసిద్ధాంతః, ఏతచ్చద్వ్యణుకావధి నిర్విఘాతం, ద్వ్యణుకారంభేతునిరవయవాఅణవోవయవాఇతికల్పితం,తత్రైవంప్రసంగావతారః, యదిపరమాణవస్సాంశతస్సంయుజ్యావయవినమారభేరన్, తదాతదంశోవయవరూపస్తదన్యోవా, ఆద్యేతస్యాపి తథేత్యనవస్థా, అన్యస్తుస్వాభావికఔపాధికోవా, పూర్వత్ర భిన్నాభిన్నతాస్యాత్ - ఉత్తరత్రోపాధిసంబంధేష్వంశభేదోదుర్వచః, పరిశేషాత్తన్నిరపేక్షసంయోగైరన్యోన్యానాఘ్రాతభాగభేదరహితైరణుభిరారంభస్స్యాత్, త్యక్తస్తర్హిసప్రతిఘత్వవిరోధః,సర్వేషుచపరమాణుష్వేకపరమాణుప్రదేశమాత్రావస్థితేషు స్వాధికదేశవ్యాపికార్యారంభో న సిధ్యేత్. నఖల్వవయవాస్స్పృష్టై కుత్రచిత్ప్రదేశే అవయవీతిచేత్ అదృష్టైరనిష్టైశ్చ. అవయవనాశాదవయవినాశే క్షణమనాధారోవయవీతిచేత్ తథాకల్ప్యతాపిత్వయాపూర్వం తంతుసంఘానవచ్ఛిన్నప్రదేశే పటస్య వృత్తిర్నకల్పితా. ఏవమధికారంభానుపపత్త్యా మేరుసర్షపాదివిచిత్రభేదాసిద్ధిః సేయమసిద్ధం సిసాధయిషతస్సిద్ధహానిః తథాచాపిద్ధసాధనం నిమూలం. ననుపరిమితానాం సర్వేషాం దిక్భేదేన భాగభేదే దృష్టే పరమాణుష్వపితథాంగీకారో దుర్వార ఇత్యత్రాహ దిక్సంయోగేతి. దిక్సంయోగా

బుద్ధే స్త్వంశానపేక్షా స్ఫురతి విషయితా విశ్రమ స్త్వస్తు దృష్టే

గాయత్ర్యోపి హి భాగభేదస్సావయవేష్వేవ దృష్టః, త్రసరేణోరపి త్వయా సావయవత్వక్లృప్తేః, నిరవయవేషు తు విశ్వవ్యాప్త్యైకదిక్త్వవాదినస్తే తన్నిబంధనాభాగక్లృప్తిరశక్యా, తదుపాధిసంయోగాత్తు స్యాదపి, యది తత్రాప్యంశానంశవికల్పక్షోభోఽతిలంఘ్యేత. అతస్సర్వదిగుపాధిసంయోగానాం పరమాణుషు పృథక్ప్రదేశరహితానాం కథముపాధికభాగభేదాపాదకత్వం, యదిచానంశభేదేన సంయుక్తా ఉపాధయః క్వచిద్భాగభేదకాస్తర్హి పరమాణవ ఏవ తథా కిం న స్యుః, వృథా చైవమంశక్లృప్తిరభాగేన సంయోగావస్థితేరితి. తదిదం సర్వమభిప్రేత్యాహుః.

"శ్లో॥ ష(ట్కే న)ట్కే యుగపద్యోగాత్ పరమాణోష్షడంశతా

షణ్ణాం సమానదేశత్వే పిండః(డె)స్యాదణుమా(న తా)త్రకః" ఇతి.

నను బుద్ధిస్తావత్సర్వతంత్రసిద్ధా, సాంవృతీ త్వపి హి తామ్మాధ్యమికో మన్యతే, సా చైకాప్యనేకవిషయా దృష్టేష్టా చ, నిరంశా చ సా ప్రత్యేకం కార్త్స్న్యేనాంశతో వా విషయీకుర్యాత్, నాద్యః అన్యానుల్లేఖప్రసంగాత్। న ద్వితీయః నిరంశత్వాదేవ, తత్ర చేత్ కశ్చిత్సమాధిః, అణుష్వపి తథా స్యాత్, తత్రాహ బుద్ధేస్త్వితి, తుః శంకానివృత్త్యర్థః, విషయిత్వం హ్యంశానపేక్షతయైవ దృష్టం, న హ్యన్యతోఽపి తస్యాన్యథాదృష్టిః, అతోఽయథోపలంభ మేకవదనేకోఽపి విషయ ఏకస్యా బుద్ధేః, ఏవమేకస్య నిరంశస్యానేకబుద్ధివిషయత్వమపి నిరూఢం, అవయవ్యారంభకసంయోగస్తు త్వయాపిన క్వచిదంశనిరపేక్ష ఉక్తః, క్వచిద్విశేషాంగీకారే నియామకాభావః, అథ సంఘాతారంభకసంయోగేపి సమః ప్రసంగ ఇతి, న సమః, సంయోగసాధ్యసంఘాతాభావాత్. తత్స్వీకారేఽప్యవయవివివాద ఏవవరం, సంయోగస్తర్హ్యేకోఽనేకవృత్తిస్సన్నంశానంశవికల్పదౌస్థ్యం నాతిక్రామేత్, న హ్యేసానాస్త్యేవ, సిద్ధయోస్సాధ్యతయా దృష్టేరితి తదపి న, విషయిత్వవన్నిస్తారాత్, సోపి హి ద్వయోస్సర్వాంశాభ్యాం వర్తత ఇతి దృశ్యతే, ఏవం స్వామిత్వాదయోపిన ప్రతిబంధిః, అస్తు తర్హి సంయుక్తప్రతిబంధిః, మూర్తైర్విభూనాంసంయోగోఽస్తి వా న వా, న చేదన్యతరకర్మజసంయోగలోపః. అవిశేషాత్. అస్తిచేత్, యది కార్త్స్న్యేన విభుద్రవ్యమేకేన స్పర్శవతా సంయుజ్యేత, కథంస్పర్శవదంత

రేణ తస్య సంయోగస్స్యాత్, అంశతశ్చైత్త్వావయవత్వప్రసంగః, న హి విభు
ద్రవ్యస్యావయవిత్వం సంఘాతత్వం వా సువచం, పూర్వత్ర స్పర్శవత్త్వ వృత్త
త్వకార్యత్వానిత్యత్వాదిప్రసంగాత్, ఉత్తరత్ర నానాత్వభేదాభేదయోరన్య
తరాపాతాత్, తత్ర చ విభుద్రవ్యాంశానాం మిథస్సంయోగోఽస్తి న వా, అస్తి
చేత్తత్రాపి స ఏవ ప్రసంగః, నాస్తి చేదసంహతరూపతా స్యాత్, ఔపాధికో
విభూనామంశభేద ఇతి చేన్న, ఉపాధిసంయోగస్యాంశాదివికల్పానపాయాత్,
నిరంశేపి సంయుజ్యమానం స్వరూపేణ తచ్ఛేదోపాధిరితి చేన్న, స భేద ఉపాధినా
చ్ఛిన్నే చేదవయవవిశ్లేషాత్ స్యాత్, అచ్ఛిన్నే తు భేదాభేదవాద ఏవ శరణం,
అత ఏవ స్వసమాన పరిమాణేషు విభుప్రదేశేషు తత్తదుపాధిసంబంధ వ్యవస్థేతి
నిరస్తం, తత్ప్రదేశభేదస్యైవ మృగ్యమాణత్వాత్, విభుద్రవ్యమేవ తత్తన్మూ
ర్తతుల్యపరిమాణం జాయత ఇతి చేన్న విరోధాదుక్తదోషానతిక్రమాచ్చ. కా
ల్పనికాంశభేదేన మూర్తసంయోగ ఇతి చేత్తర్హి వస్తుతస్స్వఖండే నేత్యుక్తం
స్యాత్. అంశభేదకల్పనా చ కిం విభుద్రవ్యస్వరూపమాత్రే ఉత తదంశ ఏవేతి
దుస్తరో గర్తః, నిరంశానామపి స్వభావత ఏవ విభూనామనేకమూర్తసం
యోగక్షమత్వమితి చేదణూనామప్యేతదస్తు అవిశేషాత్. ఏవం త్రసరేణు ప్రతి
బంధిశ్చ భావ్యేతి. అత్రోచ్యతే యది వయం ప్రదేశవర్తిగుణ నిహ్నవాయ
ప్రవర్త్స్యామః, తదా విభుప్రతిబంద్యా అణుష్వపి తత్సంభవః ప్రదర్శ్యేత, కిం
త్వవయవ్యారంభకాణామవయవైరేవ సంయోగ ఇతి నియమస్య త్వయైవాన్యే
షు సర్వేష్వంగీకారాత్ కల్ప్యేష్వపి తత్ప్రసంగో దుర్వార ఇత బ్రూమః,
న చాన్యత్రైవాయం నియమ ఇతి స్థాప్యం, తాదృశానామణూనామదృష్టేః
అనన్యథాసిద్ధలింగాభావాచ్చ. యది విభజ్యమానేష్వభావపరిశేషాయోగాత్
పరమాణురపి సత్త్వరజస్తమసాం సర్వాపకృష్టస్సంఘాత ఇతి సాంఖ్యమతస్య ని
ర్మూలత్వాత్ మహత్పరిమాణతారతమ్యవిశ్రాంతివత్ పరిమాణతారత
మ్యత్వాదణుపరిమాణతారతమ్యవిశ్రాంతిరపి క్వచిత్కల్ప్యేత, తత్రాహ విశ్ర
మస్త్వస్తు దృష్ట ఇతి, దృష్టే త్రసరేణౌ విశ్రమసంభవే, న మృగ్యంహ్యా
న్యత్, తథా చ సిద్ధసాధ్యతా. యది త్రసరేణురేవ పరమాణుస్స్యాత్ అప్రత్య
క్షస్తర్హి స్యాదితి చేత్ హంత కుత్రైషా వ్యాప్తిః?

శ్లో॥ సిద్ధో హ్యన్యత్ర దృష్టాంతస్సాధ్యత్వానోఽస్య సంశ్రయః
త్రసరేణుః పరాణుస్సన్ కింనాధ్యక్షోఽపరాణువత్

నో చేదారంభకాంశప్రభృతిషు నియతా దుర్నివారాః ప్రసంగాః॥౧౮॥

శ్లో॥ స్యాద్భాగానన్త్యసామ్యే పరిమితిసమతా సర్షపక్ష్మాభృతోశ్చే
న్నైవం భాగేష్వనన్తేష్వపి సమధికతా స్థౌల్యహేతుర్గిరేస్స్యాత్ ॥
వ్యక్త్యానన్త్యేపి జాత్యోః పరతదితరతా పక్షమాసాద్యనన్తం

చాక్షుషత్వప్రకర్షనికర్షయోర్మహత్త్వప్రకర్షనికర్షానువిధానాత్ ద్రవ్యస్య చాక్షుషత్వం మహత్త్వనియతమితి చేత్ చాక్షుషావయవకస్యైవ ద్రవ్యస్య చాక్షుషత్వనియమదర్శనాత్ అచాక్షుషావయవకస్య త్రసరేణోరప్యచాక్షుషత్వప్రసంగే కస్తే నిస్తారః, అగత్యేతి చేత్ భవతు కుతశ్చిన్మహత్త్వాభావేపి క్వచిదేవం, అత ఏవ మూర్తత్వే సతి మహత్త్వాత్త్రసరేణుః కార్యద్రవ్యారబ్ధ ఇతి కల్పనాపి నిరస్తా. అస్తు బాహ్యేంద్రియగ్రాహ్యత్వాదేతత్సిద్ధ్యమితి, న, విపక్షే బాధకాభావాత్, అన్యథా త్రసరేణ్వారంభకస్యాపి కార్యద్రవ్యారబ్ధత్వకల్పనాయాం నివారకాభావాత్, తత్ర విపక్షే బాధకం నాస్తీతి చెత్ అత్రాపి తథేత్యుక్తమేవ. అతో న ద్వ్యణుకమిత్యపికించిత్, ఏవమారంభకపరంపరాయాస్సావయవత్వం, తద్వ్యాపకతయాభిమతమనిత్యత్వం, కుతశ్చిన్మహత్త్వంచ, ప్రసజ్యమానమనివారణీయం స్యాత్, ఏతత్సర్వమభిప్రేత్యాహ నోచెదితి, అణుషు స్వాభావసమానాధికరణసంయోగసిద్ధేరౌపాధికాంశవత్త్వస్వీకారాత్, ఇష్టప్రసంగతాంపరిహర్తుమారంభకశబ్దః ॥౧౮॥

నన్వేవం సర్వత్రావయవానంత్యప్రసంగే సర్షపమహీధరాదిపరిమాణవైచిత్ర్యం న స్యాదితి శంకతే స్యాదితి, ప్రసంజకస్యాప్రయోజకత్వాభిప్రాయేణ ప్రతివక్తి నైవమితి. ఆనంత్యసామ్యేప్యవయవానాం న్యూనాధికభావేన పరిమాణవైషమ్యోపపత్తిమాహ భాగేష్వితి. ఏతచ్చోత్తరమనంతభాగాభ్యుపగంతౄణాం తత్ప్రసంజకానాం చ సమానం.

"శ్లో॥ అణ్వంశానామనంతత్వే గంతౄణాం తదతిక్రమః।
కదాపి నస్యాత్, కిం న స్యాత్ వేగాతిశయవైభవాత్॥
ద్యుమణేరాతప స్సర్వస్సుదయాద్రి శిఖామణేః।
తత్క్షణం కిం ననిర్భాతి పశ్చిమాద్రిశిఖండకః॥"

ఆనంత్యావిశేషే కథం న్యూనాధికభావ ఇత్యత్రాహ వ్యక్తీతి. సత్తా

శ్రౌతోపాదానసౌక్ష్మ్యంన భవదభిమతం తత్ప్రసిద్ధిర్న శిల్పిశ్రితత్వాత్ ॥౧౯॥

ప్రభృతి ఘటత్వాది పర్యంతానాం సర్వాసాం జాతీనాం త్రైకాలికానంత వ్యక్తివృత్తిత్వ మవిశిష్టం, తథాపి న్యూనాధికవృత్త్యైవ పరాపరభావోయుష్మాభిః కల్పితః, తద్వదిహాపి స్యాదితిభావః. నిదర్శనాంతరాణ్యప్యాహ పక్షేతి, అనంతాః పక్షా మాసాశ్చ, తథాపి మాసాపేక్షయా ద్వైగుణ్యం పక్షాణా మేష్టవ్యం, ఆది శబ్దేన క్షణప్రభృతిపరార్ధాదిసంగ్రహః, అన్యచ్చ ఘటసముదాయాద్ఘట పటసముదాయోధికః, హిమవద్దక్షిణదేశాన్మేరుదక్షిణదేశః, ఏకాత్మదుఃఖజా తాదనంతాత్మదుఃఖజాతమిత్యాది స్వయమూహ్యం. "నిత్యం విభుం సర్వ గతం సుసూక్ష్మం తదవ్యయం యద్భూతయోనిం పరిపశ్యంతి ధీరాః" ఇతి జగదు పాదానం నిరతిశయసూక్ష్మం శ్రూయతే, అతోస్మదాద్యగ్రాహ్యో దుస్త్యజః పరమాణురిత్యత్రాహ శ్రౌతేతి, న హి సర్వన్యూనపరిమాణత్వం తత్సూక్ష్మత్వం, పూర్వోక్తసర్వగతశబ్దేన శ్రుత్యంతరైశ్చ విరోధాత్, నచ జాత్యభిప్రాయో సౌ, ఏకస్య సర్వోపాదానత్వోక్తేః, సర్వవ్యాపిస్వతస్సర్వజ్ఞజగత్కర్తృవిష యత్వాచ్చ వాక్యస్య. సూక్ష్మశబ్దశ్చ న పరిమాణవిశేషనియతః, ఉక్తంచ, విభ్వీం ప్రకృతిం మహీయసశ్చ మహదాదీన్ ప్రకృత్య సాంఖ్యైః "సౌక్ష్మ్యాత్త దనుపలబ్ధిః" ఇతి. నను త్రసరేణోరష్టమష్ఠో వా భాగః పరమాణురితి సర్వా నుమతైశ్శిల్పినాం శాస్త్రైర్ధర్మశాస్త్రైస్తన్మూలశ్రుత్యా చ పరమాణుసిద్ధి స్స్యాత్, తన్న శిల్పాదిశాస్త్రాణాం పరమాణావతత్పరత్వాత్, మానోన్మానాది విశేషనిర్ధారణంహి తత్ర విధిత్సితం, తతో హేతూక్తానువాదమాత్రమిహ స్యాత్, తత్ర చ త్రసరేణుతః కిం చిత్సూక్ష్మం భవతు మా వా భూత్, దృష్టోప క్రమం వివక్షితసిద్ధిరిత్యత్రాకూతం, శాస్త్రతశ్చ క్వచిదనన్యథాసిద్ధాత్ పర మాణుసిద్ధావపి తదనుమానభంగాత్పరస్యమానభంగః, యథా ప్రకృత్యా ద్యనుమాయినస్సాంఖ్యస్య.

"శ్లో॥ శాస్త్రైకవిషయత్వే చ పరమాణోర్న సిద్ధ్యతి ।
నిత్యస్పర్శాదియోగిత్వం భూతానాం వికృతిత్వతః ॥
అస్పర్శాణ్వంశసంఘాత్వాత్ కతి చిత్ప్రకృతేరతః ।
ఏకైకాణ్వంశభాగేపి భాగానంత్యం ప్రసజ్యతే

శ్లో॥ కార్యోపాదానభేదే న కథమధికతా గౌరవాదేస్స్వకార్యం

నిరంశా ప్రకృతిస్సైవ పరిణామవిభాగినీ।
అనంతాంశాత్మికా చేతి వ్యాహతం సాంఖ్యభాషితం॥
అత్యంతభిన్నసత్త్వాది ద్రవ్యసంఘాత్మ్యభిధానతః।
యథాంశం విశ్వసృష్టౌ చ న స్యాత్త్రిగుణతా క్వచిత్ ॥౧౯॥

(పరమాణుకారణవాదభంగః॥)

ఏవం పృథివ్యాద్యుపాదానం చింతితం. అథోపాదానాతిరిక్తం కార్యద్రవ్యం నాస్తీతి సాధ్యతే, తత్రావస్థాభేదమాత్రంస్వీకృతం, అయమేవ చ సత్కార్యవాదః ఆరంభణాధికరణసాధ్యః.

శ్లో॥ "విస్పష్టోల్లాసవిహ్రాసాః కార్యాణాం కథితాః క్వచిత్।
కల్పనీయా న సర్వత్ర పరిణామోక్త్యబాధతః॥
ఆవిర్భావతిరోభావజన్మనాశవికల్పవత్।
నిత్యం జగదితి స్మృత్యా వ్యవస్థాద్వయమీరితం॥

తదిహ ప్రత్యక్షాగమబలాదేకస్యైవ ద్రవ్యస్యావస్థాభేదాదుపాదానోపాదేయభావ ఇతి స్థితే, ద్రవ్యాంతరం ప్రాగసదాగంతుకం వదతః ప్రతివక్తికార్యేతి, కార్యద్రవ్యస్య స్వోపాదానద్రవ్యాద్భేదే సతి ద్విపలకైకపలకన్యాయేన తంతుగురుత్వం, సమం న్యూనమధికం వాపటగురుత్వం చ సంభూయ పతనాతిరేకం కథం న కుర్యాత్, తదకరణే కశ్చిదపి హేతునా సిద్ధ్యాదిత్యర్థః, తథా హి, న తావదవయవిని గురుత్వం న జాయతే, పరమాణుగురుత్వపరిశేషప్రసంగాత్, తథా చత్వయానభ్యుపగమాత్ అయుక్తశ్చ, కార్యగురుత్వాదేవ హ్యణుగురుత్వం కల్ప్యసి, జాతస్య చ న స్వభావతః పతనహేతుత్వాభావః, ప్రతిబంధాత్ కార్యానతిరేక ఇతి చేత్ కిమయం ప్రతిబంధోవయవిగురుత్వస్య, ఉతావయవగురుత్వస్య, నాద్యః, పరమాణుగురుత్వస్యైవపతనహేతుత్వప్రసంగాత్, తథాసతి గురుత్వాత్పతనం ద్రవత్వాత్స్యందనమితి తత్తత్క్రియావన్నిష్ఠగురుత్వాదికల్పనభంగాపాతాచ్చ, అతోవరమవయవిని గురుత్వాద్యనుత్పత్తికల్పనం, తత్రచోక్తో దోషః, న ద్వితీయః, కదాచిన్నిష్కంపేవయవిని శాఖాఫలహస్తాదిలంబనాభావప్రసంగాత్, తథా చ కథమవయవ్యపి తత్రలంబేత, సంయోగాంతరా (ర) దర్శనాల్లంబమానోవయవీస్వావయవమపిలంబయతీతిచెన్న, స

నాన్యత్వం నామసంఖ్యావ్యవహృతిధిషణాకారకాలాదిభేదైః ॥
ద్రవ్యాభేదేఽప్యవస్థాన్తరత ఇహ తు తే పత్రతాటంకవత్స్యుః

వార్ణావయవలంబనప్రసంగాత్, సంఘాతనాదినస్తు యథార్హం ప్రతిబంధాంశే
అలంబనోపపత్తేః, కార్యగురుత్వోత్పత్తౌ కారణగురుత్వం నశ్యతీతి చేన్న, అపసి
ద్ధాంతాత్, రూపాదిష్వపి తథాత్వప్రసంగాత్. అథ కార్యగురుత్వస్యాతిమంద
త్వాత్ సూక్ష్మం పతనవైషమ్యం దుర్గ్రహమితి తదపి న, మాంద్యకారణాదృష్టేః
కల్పకాసంభవాచ్చ. అత స్తంతుతత్కార్యపటసముదాయోస్థానే పటద్వయో
స్థాన ఇవ గురుత్వాంతరకార్యం దుస్త్యజం, ఆదిశబ్దేన ద్రవత్వగంధాదిసం
గ్రహః, స్వకార్యం తదుచితం కార్యమిత్యర్థః, తథాప్యనన్యథాసిద్ధ భేద
కభూమ్నా భేదసిద్ధౌ గురుత్వాంతరకార్యాదర్శనం కథంచిదన్యతరప్రతిబంధేన
నేయమిత్యభిప్రాయేణ శంకమానంప్రత్యాహ నాన్యత్వమితి. యద్యపి నామభేదా
భేదా వర్థభేదాభేదయోరప్రయోజకౌ, తథాపి పర్యాయాతిరిక్తౌ విశేషణ
విశేష్యభావానర్హో వాచకభేద ఇహ నామభేదః, సచ సింహవ్యాఘ్రశబ్దవత్
స్వవాచ్యం భింద్యాత్, సంఖ్యాభేదోఽప్యేకస్యైవ ద్వితీయాదియోగాద్యద్యపి
స్యాత్, తథాపి నైవమత్ర, బహవ స్తంతవ ఏకః పట ఇతి విభజనాత్, వ్యవ
హృతిరిహార్థక్రియాసిద్ధ్యర్థో వ్యాపారః, పటాద్యర్థం తంత్వాదయ ఉపా
దీయన్తే, పటాదయస్త్వాచ్ఛాదనాద్యర్థం, న చ తంత్వాదిమాత్రే పటాదిధీః
పటాదిషు వా తంత్వాదిధీరితి ధిషణాభేదః, ఆకారభేదశ్చ వ్యవస్థితాశ్రయో
వృత్తచతురశ్రత్వాదిః, పూర్వకాలీనాస్తంత్వాదయః, పటాదయస్తు పశ్చా
ద్భావిన ఇత్యేవంవిధ ఇహ కాలభేదః, ఆదిశబ్దేనకారణభేదాదిసంగ్రహః, అంశు
ప్రభృతయస్తంత్వాదీనాం, పటాదీనాం తు తంత్వాదయ ఇతి నియతోఽత్ర
కారణభేదః, కార్యభేదశ్చైవం నియత ఏవ, కారణస్యైవ చ కార్యత్వే కార
కవ్యాపారవైయర్థ్యం స్యాదితి భేదహేతవః, ఏషామన్యథాసిద్ధిమాహ ద్రవ్యాభే
దేపీతి. తుశబ్దోఽవధారణే, ఉపాదానోపాదేయతయా అవస్థాద్వయవతి ద్రవ్యే
ఘటపటవద్భేదం సాధయితుంనశక్నువంతీత్యర్థః, అత్ర దుస్తరప్రతిబంద్యభిప్రా
యేణ నిదర్శయతి పత్రతాటంకవదితి. పత్రస్య హి కుండలితస్య నియతం నా
మాంతరం దృష్టం, సఫలశ్చావస్థాంతరేణ కారకవ్యాపారః, న హ్యత్రావయవ్యం
తరోత్పత్తిః ఆకుంచనప్రసారణపద్మసంకోచవికాసాదిష్వపి తత్కల్పనాప్రసంగాత్

యాంశాంశినోస్స్వభావాతిరుభయోస్స్పర్శవత్త్వావిశేషాత్ ॥౨౦॥
శ్లో॥ ఇత్థంవృత్త్యాదిఖేదోన భవతినచనః కల్పనాగౌరవంస్యాత్ ।

చైకేనావయవేనావయవ్యా ... భః అసమవాయి ... ణాసంభవాత్, అవ
యవావయవసంయోగస్తత్రాసమవాయికారణమితిచేన్నతస్యాన్యార్థత్వాత్
న్యథా అంశూనాంతంతువత్ పటాశ్రయత్వమపిస్యాత్. నచతదుక్తం,
రబ్ధకార్యైరవయవైస్తదేవావయవ్యన్తరారంభానభ్యుపగమాత్ తత్రహిసప్ర
ఘత్వవిరోధాద్విభేషి. ఏవం సంప్రతిపన్నావస్థాభేదమాత్రానాదరేణద్ర
వ్యాంతరకల్పనైవతమేవ విరోధంప్రసంజయతినోచేదితి. అంశాంశినోః
వయవావయవినోరిత్యర్థః. ఉక్తప్రసంగే తదభిమతమేవ హేతుమాహ
భయోరితి ద్వయోర్ద్రవ్యయోరన్యతరస్యవా స్పర్శహీనత్వే మిథః ప్రతి
ఘో నాస్తి ఇహ తు న తథేత్యభిప్రాయేణోభయోరిత్యుక్తం. అవయ
వయవినోరేకత్ర వృత్తిర్నాస్తీతి చేత్ సమవాయిదేశైక్యాభావేపి సంయో
దేశైక్యమంగీకరోషి. తత్ర కథం తంత్వవష్టబ్ధనభః ప్రదేశే పటసంయోగః,
భూదితి చేత్ మూర్తామూర్తసంయోగవిలోపప్రసంగః, మేరుమంద
దీనామప్యవిభక్తాకాశప్రదేశవృత్త్యావిరోధస్స్యాత్, నీరక్షీరాదిమేళనేకా
తా. హంతస్వసిద్ధాంతంప్రస్మృత్య పృచ్ఛసి. ఏతేన భూమావున్మజ్జతి
మజ్జతీత్యాది సిద్ధనిదర్శనమపినిహతం. తస్మాదవయవావయవివ్యతిరిక్తవిషయ
వ సప్రతిఘత్వవిరోధవ్యవస్థాపనమపి నిర్మూలమితి॥ ౨౦॥

పరపక్షే ప్రసంజితానాం దోషాణామభావాత్స్వపక్షస్య సమ్యక్త్వ
మాహ ఇత్థమితి. ఇత్థం అవస్థాభేదమాత్రేణ నిర్వాహే సతీత్యర్థః యద్వా
త్పక్షవదితి. ఉక్తస్సప్రతిఘత్వ విరోధ ఇహ వృత్తేః ఖేదః, అవయవేషు
త్త్యనుపపత్తిర్వా, యది ప్రత్యవయవమవిభాగేనావయవీవర్తేత తర్హై
వయవదర్శనేప్యవయవ్యుపలభ్యేత జాతిరివ ప్రత్యాధారం. అథ విభజ్య,
వయవాతిరిక్తాంశభేదేనానవస్థాపాతః, బలవత్ప్రమాణోపనీతేర్థే సంప్రతి
న్నవత్ వృత్త్యనుపపత్తిర్విలీయత ఇతి చేన్న ప్రమాణబలస్యాత్ర నిరస్త
త్వాత్, ఆదిశబ్దేనోత్పత్తినాశానుపపత్తిస్సంగృహ్యతే, తథా హి పృథు
పట నిర్మాణప్రక్రమే ద్విత్రితంతుకాదిపటపఙ్క్తిరుత్పద్యతే న వా, న చేద్బ
శబ్దాంతరాదిరవస్థాభేదాదేవేతి సిద్ధంస్యాత్, ఉత్పద్యతే చేత్ త్రితంతుకా

వస్త్రే దీర్ఘైకతంతు భ్రమణవిరచితే వస్తుధీర్నాపి బాధ్యా॥

ద్యారంభదశాయాం పూర్వపూర్వం తిష్ఠతి న వా, పూర్వత్ర తదనారంభః, ఆరబ్ధకార్యైస్తదానీమవయవ్యంతరానారంభాత్. న చ ద్వితంతుకాదిస్తం త్వంతరసహితస్త్రితంతుకాద్యారంభక ఇతియుక్తం, ఇహ తంతుషు పట ఇత్యాది స్వాభిమతవ్యవహారవిరోధాత్.

పూర్వసిద్ధపటైస్సార్ధం తంతుభిః పటసంభవే।
పటపఙ్క్తిస్సమీక్ష్యేత క్రమాదాధిక్యశాలినీ॥
ప్రాక్సిద్ధానాం పటాదీనాముత్తరోత్తరజన్మని।
అహేతుకో వినాశశ్చ స్థిరపక్షే న యుజ్యతే॥

న చైవముపలంభవిరుద్ధనాశసంతతికల్పనాప్రసంగః. ఏవమేకద్విత్ర్యాది తంత్వపకర్షణదశాయామపి ఖండపరంపరోత్పత్తినాశపరంపరాక్లృప్తిః క్లిష్టతరా. లాఘవశాలిని సంఘాతమాత్రపక్షే రాశిన్యాయాన్నాసౌ దోషః. నను గౌరవభయాదవయవిపరిహారే సౌగతవత్స్వరూపవిశేషమాలంబ్య తంత్వాదీనాం సంయోగోపి త్యజ్యతామిత్యత్రాహ న చేతి. అత్ర హి పరైరప్యసమవాయికారణతయాభిమతా దృష్టా చ సంయుక్తావస్థా స్వీకృతేతి నాస్మాకమిహ కాచిత్కల్పనా, కుతస్తద్గౌరవం సంభవేదితి భావః। స్వలక్షణసముదాయవాదినాపి నైరంతర్యరూపాతిశయః కశ్చిదిష్యతే, అన్యథా దూరస్థవదేకతాభ్రాంతిః పుంజబుద్ధిర్వా న స్యాత్, త్వమపి విభూనామణూనాం చ నిత్యానామపి హేతుభేదైరవస్థాంతరాపత్తిమంగీకరోషి, సర్వద్రవ్యస్వరూపనిత్యత్వం తదవస్థాభేదం చ వదతామపి తథా కిం న స్యాత్, సంయుక్తావస్థాపి హి పరిణామః, కథం తర్హి నిత్యానిత్యవిభాగః, ఇత్థం, ద్రవ్యతదవస్థయోస్తథాభావాదేవ, ద్రవ్యవివక్షాయాం త్వవస్థావిశిష్టవేషేణానిత్యవ్యవహార ఇతి। నను తంతవ ఏవ వ్యతిషంగవిశేషవిశిష్టాః పట ఇతి భవతాం రాద్ధాంతః పటవచ్చేతి సూత్రే దర్శితః, తథా సతి దీర్ఘైకతంతుపరివర్తనవిశేషనిష్పాదితేవయవిని కథం పటబుద్ధిస్స్యాత్ అనేకతంతుసంఘాతాసిద్ధేరిత్యత్రాహ వస్త్ర ఇతి. న హి వయం తంతుగతం ఏకత్వంద్విత్వబహుత్వాదికం వా పటధీనిబంధనం నియచ్ఛామః, యథాదృష్టి (సర్వ) సంభవాత్, త్వం తు స్వపక్షదోషమస్మత్పక్షస్థం (బ్రవీషి) మన్యసే ప్రద

దేశాధిక్యం సమేతేష్వణుమనహీతతః స్థూలధీబాధశంకా

శీతం హి పత్రే తాటంకనివృత్తౌ ఏకస్యావయవస్యానారంభకత్వం, అత
స్తవైవ తత్ర పటధీబాధః, ఏకస్యారంభకత్వే అతిప్రసంగోపి తవైవ, స్యా
దేతత్, అవయవినమనభ్యుపగచ్ఛతామంతతః పర్వతాదయోపి పరమాణవ
ఏవ సంహతాస్స్యుః, తే న ప్రత్యక్షాః, అతః "సర్వాగ్రహణ మవయ
వ్యసిద్ధేః" ఇత్యక్షపాదోక్తమనతిక్రమణీయం స్యాత్, స్థూలద్రవ్యాభావే
చాణుసంహతౌ స్థూలత్వాధ్యాసోపి న సిధ్యేదితి, తత్రాహ దేశాధిక్యమితి,
అయం భావః - స్థూలధీరితి, అవయవిధీర్వా, పరిమాణవిశేషధీర్వా, ప్రత్యక్ష
యోగ్యత్వధీర్వా, ప్రత్యేకదేశాదధికదేశత్వధీర్వా, నాద్యః తదభావప్రస
క్తేరిష్ట ప్రసంగాత్, న ద్వితీయః సంహతేరేవ అవయవివత్పరిమాణాంతరస్య
సృష్ట్యుపపత్తేః; అణుష్వేవ కథం విరుద్ధం స్థూలత్వం స్యాదితిచేదేక
త్వాద్యాశ్రయేష్వేవ కథం ద్విత్వాదికమిచ్ఛసి, అపేక్షాబుద్ధిసంగృహీతా
న్యానుబంధసామర్థ్యాదితిచేద్బుద్ధ్యనపేక్షసంభేదసామర్థ్యాదేవ పరిమా
ణాంతరమపి పశ్యంతు భవంతః. న తృతీయః, ఏకైకస్యా ప్రత్యక్షత్వేపి సము
దాయవశాద్దృశ్యత్వోపపత్తేః, యథైకైకస్య దవీయసః కేశహిమాదేరదర్శ
నేపి సంహతానాం దృశ్యత్వం, ఏకైకస్యాప్యాసత్తౌ దర్శనాద్యోగ్యత్వమ
స్తీతి చేత్ అణూనామపి త్రసరేణుమాత్రరూపాణాం సామగ్రీసంభవే
తథైవ స్యాత్. న చతుర్థః మాషాదిరాశిషు సంహతిభేదాద్దేశతారతమ్య
దృష్టేః, నను తత్తత్పరిమాణావయవిద్రవ్యాభావే తత్ప్రయుక్త దేశన్యూనా
ధికత్వం దుర్నిరూపం స్యాత్, నైవం న హ్యవయవినిరూపణేనైవ దేశాధి
క్యాదినిరూపణం, సురభిత్వగంధత్వాదేరివ సంబంధిన్యూనాధికభావేనాపి
తదుపపత్తేః, ద్రవ్యేష్వేవమితిచేన్న, ద్వ్యణుకోత్పత్తేః పూర్వక్షణే సంయు
క్తాణు ద్వయస్య ప్రత్యేకదేశాదధికదేశత్వావశ్యంభావాత్. అన్యథా సర్వ
పరమాణూనాం సమానదేశత్వే ప్రాగుక్తదోషప్రసంగాత్. ద్వ్యణుకాంతర
పరిచ్ఛిన్నస్స దేశ ఇతి చేన్న, సహావృత్త్యయోగాత్, అన్యథా పరిచ్ఛేదా
సిద్ధేః. సమవాయినస్సంయోగినో వా దేశస్యాభావే కథం తత్ర దేశాధిక్య
మితిచేన్న, ఆకాశాద్యంశభేదేన తదుపపత్తేః. కథం నిరవయవస్యాంశభేద
ఇతి చేత్, ఆత్మానం పృచ్ఛ, కర్ణశష్కుల్యాద్యుపాధిపరిచ్ఛిత్త్యా నభసి

సంసర్గాదేర్విశేషాదవయవి పరిషద్రాశివత్స్యాదివాదః॥ ౨౧॥

నానాశ్రోత్రాణి కల్పయసి, భేర్యాదిశబ్దేషు శ్రూయమాణేషు తరంగవృత్త్యా తత్తదనంతరదేశేషు శబ్దోత్పత్తిం సాధయసి, వేణురంధ్రాది విశేషభాగాశ్చ ప్రసిద్ధాః, ఆకాశాదేరప్రత్యక్షత్వాత్తదంశతారతమ్యం దుర్గ్రహమితి చేన్న, ప్రత్యక్షాకాశవాదినం ప్రతి హేత్వసిద్ధేః, త్వయాపిమాషాదవయవినోమహీధరస్య అధికదేశత్వం గృహ్యతే ఆలోకమండలాంశభేదైస్తత్ర దేశాధిక్యమితి చేన్న, ఆలోకస్యాపి నభసి న్యూనాధిక దేశవృత్తిత్వ దృష్టేః. పరిమాణాధిక్యమాత్రమేవ పర్వతాదిషు గృహ్యత ఇతిచేదగృహ్యమాణమపి దేశాధిక్యం తత్రాస్తి న వా అస్తి చేత్సంఘాతేపి కశ్చిద్యావకాశః, న చేత్తత్తద్దేశేషు చక్షుః ప్రసరాదినిరోధకత్వం నస్యాత్, అన్యథా అల్పదేశవర్తినస్సర్వత్ర నిరోధకత్వప్రసంగాత్, అతః పరస్పరానాక్రాంత దేశావష్టంభేన సంహన్యమానేషు త్రసరేణుషు సుగ్రహమేవ దేశాధిక్యం దేశస్తు ఆలోకాకాశాదిర్యః కశ్చిద్యథాయోగ్యమస్తు, అతఏవ, ప్రధానాభావాదణుషు స్థౌల్యారోపోపి న స్యాదితిచోద్యమపి నిస్తీర్ణం. తథాపి యది సంసృష్టాస్తంతవ ఏవ పటస్తత స్తంతురాశిమాత్రేపి పటధీస్స్యాదిత్యత్రాహ సంసర్గాదేరితి. న హి త్వయాపి తంతుసంసర్గమాత్రం పటస్యాసమవాయికారణమిష్యతే, తథాసతి కువిందాదివ్యాపారనైరపేక్ష్య ప్రసంగాత్, అతో యాదృశాత్సంసర్గవిశేషాదవయవీతవోత్పద్యతే తాదృశసంసర్గవిశిష్టాస్తంతవః పట ఇతి ఖ్యాతి ప్రసంగః. ఆదిశబ్దేన సంసర్గిద్రవ్యాణి దేశకాలౌ చ గృహ్యంతే, ద్వితీయేనత్వాదిశబ్దేన యూథపఙ్క్తిమండలసేనావ్యూహ పూర్ణచతురశ్రాది సంగ్రహః, పరిషదాద్యుపాదానం దృష్టాంతార్థం మత్వర్థీయమపి శూరవతీ సేనేతి వత్ ప్రత్యేకసముదాయభేదవివక్షయా స్యాదితి.

శ్లో॥ భిన్నానామేవ సంశ్లేషే సంఘాతైక్యానుసారతః। సంయుక్తౌ ద్వావితి ప్రఖ్యా రాశిద్విత్వనయాద్భవేత్ । మహత్త్వైకత్వయుక్తత్వ ప్రభృతేరపిరాశివత్ । సంయుక్తద్రవ్యనిష్ఠత్వాన్నసంయోగే ప్రసంజనం । ఘనత్వశ్యామతాదీనాం వనైకాధికరణ్యతః । న స్యాదపృథుబహుత్వాదేర్ఘనత్వాద్వైర్విశేషణం ॥ తంతవస్సితరక్తాద్యాః పటచిత్రానుయాయినః । అవయవ్యనపేక్షత్వం చూర్ణసంహతిచిత్రవత్ ॥ రూపాదీనామచిత్రేపి వర్ణవైషమ్యాద

శ్లో॥ ద్రవ్యైక్యం ప్రత్యభిజ్ఞా ప్రథయతి పరిమిత్యంతరేన్యాప్రతీతేః ।

ర్శనం । అపహ్నుపీతవైయాత్యాక్షపుష్పాదేరదర్శనం ॥ యాంచాసాధారణా
కృష్ట్యోరుపపత్తిరసూత్ర్యత । తాదృగ్భూతావయవ్యర్థే సంఘాతే సా భవిష్యతి॥
గాఢావయవసంశ్లేషరహితేవయవిన్యపి । ధారణాకర్షణేన స్త స్తథా చాభ్యు
పగచ్ఛసి ॥ ధారణాకర్షణే చాత్ర ధృతాకృష్టానుబంధతః । దృఢావయవసం
శ్లేషసహితేవయవిన్యపి ॥ అంశాంతరేషు తేస్మాకం సిద్ధజతుగృహీతవత్ ।
తృణోపలాదిజతుసంగృహీతంయముదాహృతం ॥ తత్రాప్యవయవీనేష్టః కశ్చిజ్జ
తుతృణాదిషు ॥ పాశాద్యైరపి పశ్వాదేర్ధారణాకర్షణే క్షమే । కింతత్రపశు
పాశాదిష్వవయవ్యభ్యుపేయతే॥సంగ్రహప్రభవంచాత్ర ధారణాద్యనుభాష్యతు।
పక్షిలస్తన్మతస్థో వా నోత్తరం సమ్యగబ్రవీత్ ॥ ఆరబ్ధకార్యైరారంభో మిథస్స్వప్ర
తిఘత్వతః । న్యాయవార్తికటీకాదౌ స్పష్టస్సమ్మతిరత్రనః ॥ ప్రత్యక్షాతీంద్రి
యోపాత్తే ప్రత్యక్షత్వంచదుర్ఘటం । చాక్షుషాచాక్షుషద్రవ్యసంయోగే చా
క్షుషత్వవత్ । ముధాచోదాహృతంకైశ్చిద్ధిమవత్పరమాణుకం । టీకాకారస్తు
తత్రాహ సూక్ష్మద్రవ్యోపలక్షణం । విశేషానుపలంభేపి రాశ్యేకత్వమతిర్య
థా । వృక్షాదిష్వపి తద్వత్స్యాద్యథాదృష్టివ్యవస్థితేః । ఏకదేశే సమస్తే చ
వృక్షలక్షణసంభవే । వృక్షధీరుపపద్యేత సంగ్రహోచ్చాపృథక్స్మృతిః । సర్వా
గ్రహణమవయవ్యసిద్ధేరితిసూత్రయోః । ప్రత్యక్షవ్యతిరిక్తాన్తర్క్యాప్తిదోషపరా
హతః । సేనావనవదిత్యాదావప్రత్యక్షాణుసూత్రణం । త్రసరేణ్వవధిస్థాణు
స్థాపకేషు న శోభతే॥ ౨౧ ॥

ఏవం తంతుపటాదీనాం భేదే బాధకం తత్సాధకానామన్యథాసిద్ధత్వం
చోక్తం తథాప్యభేదే కిం ప్రమాణ మితి వదంతం ప్రతి స్థిరత్వే ప్రమాణమే
వాత్ర ప్రమాణమిత్యాహ ద్రవ్యైక్యమితి. పరిమిత్యంతరే, సత్యపీతి శేషః
ఇదంచ భేదసాధకానాముపలక్షణం యథా ప్రసారితస్యాకుంచితస్య దీ
ర్ఘత్వహ్రస్వత్వే యథాచ ఘనీకృతస్య విరళీకృతస్యచ తూలపిండ
స్యాల్పత్వవిపులత్వే దృశ్యేతే, ఏవం వృత్తచతురశ్రత్వాదివిశేషే దృష్టేపి
స్యాత్, కుతః అన్యాప్రతీతేః ద్రవ్యాంతరస్యాదర్శనాదిత్యర్థః, అన్యథా
సర్వత్ర యత్కించిదవస్థాభేదమాత్రేపి ద్రవ్యభేదో దృశ్యేత ఇతి ధృష్టవా
దికాప్రత్యుక్తిః. పద్మసంకోచవికాసాదిషు చద్రవ్యాంతరాభావో న్యాయ

అంశూత్కర్షాపకర్షక్షయాదిక్షమమపి చ తతో రాశివత్ స్థూలమేకం ॥
నో చేదక్రాంతచండానిలజలధిధునీదంతిదావానలాద్యైః ।
క్షోణీయం క్షుద్యమానా క్షణమపి చరమామణ్వవస్థాం న జహ్యాత్ ॥౨౨॥

వార్తికటీకాయాముక్తః. కించాంత్యావయవిత్వం పటాదీనామిష్యతే వైరనైకైరచ్ఛిన్నావయవైరేక పటాది నిర్మాణే అవయవ్యంతరముత్పద్యతే నవా, పూర్వత్ర తేషామంత్యావయవిత్వవ్యాఘాతః, ఉత్తరత్ర తంత్వాదిభిరపి తథా స్యాత్, అవిశేషాత్. అన్యస్తర్హ్యంత్యావయవీ భవత్వితి చేన్న, సర్వత్రైవం కస్య చిత్కార్యస్య సహకారిభేదైస్సంభవాత్. సంతి చాస్మదాద్యశక్యప్రస్తారః కేచిత్, అంతత ఈశ్వరశ్చ, కించ యో సౌ గోపురాదిరంత్యావయవీ తత్ర యది కశ్చిత్సుధాభిరవయవాంతరం సంఘటయేత్ తదా తత్పూర్వం గోపురం తిష్ఠతి నశ్యతి వా, పూర్వత్ర కథమంత్యః, ఉత్తరత్రాన్యథాసిద్ధోపలంభవిరోధః నాశకారణాభావే నాశానుపపత్తిః. అపిచ తూలపిండమధ్యస్థమంశుం యది కశ్చిత్సూచ్యాపకర్షేత్, తదా తస్య పరిమాణహ్రాసో న దృశ్యతే, న చ తస్య నాశః, అథాపి తత్ర తేనాశః కల్ప్యః, అసమవాయినాశాత్ సమవాయివిగమాచ్చ. సంఘాతవాదే త్వవయవోత్కర్షాపకర్షవాదమాత్రాన్న కించిద్ద్రవ్యముత్పద్యతే, నశ్యతి వా, కేవలమాషాదిరాశిష్వివ ఉపచయాపచయమాత్రమేవ. అతో యథోపలంభం సంఘాతపక్ష ఏవ సాధీయానిత్యాహ అంశూత్కర్షేతి. ఆదిశబ్దేనాంశవిదారణసంధానే గృహ్యేతే, యది క్వాచిత్కావయవభేదమాత్రాత్ పూర్వద్రవ్యనివృత్తిరవయవ్యంతరోత్పత్తిస్స్యాత్ తత్రానిష్టమాహ నో చేదితి. అవ్యవస్థితేషు ప్రదేశభేదేష్వేతైస్తైర్భేదకైరణుద్వయవిఘటనే ద్వ్యణుకవినాశాదిక్రమేణ మహాపృథివీపర్యంతనాశే సతి అవస్థితసంయోగైరపి పునస్తదారంభావసరో న సేత్స్యతి, తదేతత్సముద్రాదిషు కైముత్యసిద్ధం. యదప్యేవం కల్ప్యతే ద్వాభ్యామేవాణుభ్యామాద్యం కార్యద్రవ్యమారభ్యతే, ఏకస్యానారంభకత్వాత్, అసమవాయివిరహాత్, సంయోగో హి న స్వేన స్వస్య, బహుభిరారబ్ధత్వే మహత్త్వప్రసంగేన ప్రత్యక్షత్వాపాతాత్, బహ్వారబ్ధస్యాప్యణుత్వే ఽతిప్రసంగః, తత్పరిమాణం చ అవయవసంఖ్యావిశేషేణ, అవయవమహత్త్వప్రచయయోరసంభవాత్, నిత్యపరిమాణస్యా

శ్లో॥ సంఘాతో౽నైకభూతైరపి భవతియథా హ్యేకభూతస్వభావైః।
దేహాదిఃపంచభూతాత్మక ఇతినిగమావ్యుక్తిభిశ్చప్రసిద్ధం॥
నత్వేవంసంకరస్స్యాద్వ్యవహృతినియమస్సూత్రితస్తారతమ్యాత్।

నారంభకత్వాత్, స్వాతిశయ పరిమాణారంభకత్వనియమేనాణుతరపరి
మాణారంభకత్వ ప్రసంగాచ్చ. సాచద్విత్వసంఖ్యా, సర్వజ్ఞాపేక్షాబుద్ధిజ
న్యా తద్వినాశకాభావేపి కార్యత్వాదనిత్యా । ఏవంత్రిభిరేవద్వ్యణుకైస్త్రస
రేణ్వారంభః, తావతైవ మహత్త్వలాభాత్, ద్వాభ్యామారంభేత్వవయ
వప్రచయమహత్త్వరూపకారణాంతరాభావేన మహత్త్వానుత్పత్తావదృశ్యత్వ
ప్రసంగాత్, సచత్రసరేణురప్రత్యక్షావయవద్రవ్యోపి స్వయంప్రత్యక్షః
ప్రత్యక్షరూపశ్చ। యద్వాన్యరూపారోపేణాలోచ్యతే యథాహూదయనః
"దృశ్యమేవహ్యాలోకరూపమారోప్య పింజరస్త్రసరేణుశ్చాలోచ్యత" ఇతి.
ఉత్తరావయవినాంతు అనియతసంఖ్యైరారంభః, భావరూపస్య సర్వస్య
సమవాయ్యసమవాయినిమిత్తసాపేక్షత్వేపి ప్రధ్వంసస్తునిమిత్తమాత్రజన్యః
ఇత్యాది, ఏతాదృశం కల్పనాజాతం నవిద్యావృద్ధాబహుమన్యంతే, తథాచ
సూత్రం, అపరిగ్రహాచ్చాత్యంతమనపేక్షేతి (౨-౨) (అవయవివాదభంగః)

యాంచాన్యాకల్పనా శరీరాదిషు పృథివ్యాద్యనేకభూత సద్భావేప్యేక
మేవభూతముపాదానమన్యత్ సంసర్గమాత్రమితి, తామపినిరస్యతి సంఘాత
ఇతి. అవయవిసద్భావేహ్యేకప్రకృతిత్వం నియంతవ్యం నవాత్వయా, సంఘాత
వాదేతుయథాదర్శనం సర్వముపాదానం, నచవిజాతీయానాం సంహతిర్నా
స్తి దృష్ట విరోధాత్, యుష్మత్సిద్ధాంతవిరోధాచ్చ, అన్యథాకథంతైజసత్వాభి
మతే కాంచనాదౌగురుత్వాది క్లృప్తిః, కించ "త్రివృత్కరణం నామరూప
వ్యాకరణార్థం" చతుర్విధాహారమయంశరీరం "ఇతిచగర్భోపనిషత్"
"పంచభూతాత్మకంవపుః" ఇత్యాదిచస్మర్యతే తదిదమాహ దేహాదిరితి. యథా
విజాతీయవృక్షపోతవ్యతిషక్తోపచయే వృక్షైకత్వధీః, ఏవమేకస్మిన్ననేకభూతా
రబ్ధే విరుద్ధజాతిసమావేశగంధో౽పినస్యాదిత్యాహ నత్వితి. ఏవంశబ్ద ఉక్తహే
తుపరో వా, అపూర్వద్రవ్యానుత్పాదాదిత్యర్థః, తదుత్పాదేపి నజాతిసం
కర ఇత్యాశయః, నరసింహాదిన్యాయేనోభయవిలక్షణావయవ్యుత్పత్తి సంభ
వాత్. కల్ప్యతేచయుష్మాభిశ్చిత్రం రూపాంతరం, ఏతేనతజ్జాతీయోపాత్తం

దేహాదౌయెనభూతాంతరయుజిభవతో భౌమతాదివ్యవస్థా॥ ౨౩॥
శ్లో॥ సంతి ప్రాగప్యవస్థాస్సదితరకరణాత్ప్రాప్తనిష్పత్త్యదృష్టైః।

కథమతజ్జాతీయమిత్యపిప్రత్యుక్తం. తంత్వాదిజాతీయైరతంత్వాదిజాతీయోత్పత్త్యభ్యుపగమాచ్చ. భవతువా పృథివీత్వతోయత్వాదీనామేకత్ర సమావేశః తథాపికాహానిః, పరస్పరపరిహార్యోపాధిద్వయసమావేశన్యాయేన దర్శనాదర్శనాభ్యామేవ సర్వాతిప్రసంగశాంతేః। ననుపాంచభౌతికేషు కథమేకభూతశబ్దస్తత్తదర్థక్రియానియమశ్చ, వర్ణితోహి భవద్భిరేవభూతాంతరోపష్టబ్ధేష్వపి దేహాదిషు పార్థివాప్యాదివిభాగః, కథంచమంత్రార్థవాదేషు పృథివీశరీరమిత్యాది విశేషవ్యపదేశ ఇత్యత్రాహ వ్యవహృతీతి. సూత్రితోహ్యసౌ "వైశేష్యాత్తు తద్వాదస్తద్వాదః" ఇతి "త్ర్యాత్మకత్వాత్తుభూయస్త్వాదితిచ" అత్రప్రతిబందీంప్రథయతి దేహాదావితి, యేనేతితారతమ్యపరామర్శః, తథాప్యనారబ్ధావయవికేషు విజాతీయరాశిషు భూయసావ్యవహారో లోకసిద్ధస్సంమంతవ్యః, విజాతీయదారుశిలాద్యారబ్ధేషుచ ఖట్వాగోపురాదిషు కించిజ్జాతీయత్వనియమః। తత్రావయవ్యనారంభే సర్వత్రైవమస్మన్మతసిద్ధిః.

విభాగాదవిభాగాచ్చ భూతభౌతికభేదధీః।
సత్యేవయదివాద్రవ్యేసిద్ధసాధ్య దశాద్వయాత్॥
ఏకత్వంచబహుత్వంచ మృత్పిండకరకాదివత్।
సమష్టివ్యష్టినీత్యైవ త్రిగుణేవదతిశ్రుతిః॥
ఈదృక్సత్కార్యవాదశ్చ వైదికైఃపరిగృహ్యతే।
ద్రవ్యస్యపూర్వసిద్ధస్య సాధ్యావస్థావిశేషతః॥

ననుయదిపూర్వంనిత్యంసద్ద్రవ్యం, తత్కథంసాంఖ్యమతముజ్ఝతః కార్యంస్యాత్, యాత్వాగంతుక్యవస్థా, సానప్రాక్సతీ. అతః కథం సత్కార్యవదనం (వాదం) బ్రూథ, ఇత్థంప్రాక్సదేవద్రవ్యమవస్థాంతరవిశిష్టవేషేణ కార్యం, తథైవలోకవేదవ్యవహారస్థితిరితి॥ ౨౩॥ (దేహాదేఃపాంచభౌతికత్వం)

ఈదృశసత్కార్యవాదమసహమానస్యసాంఖ్యస్యనిత్యైకాంతవాదనియతాన్ప్రయోగానన్వాహ సంతీతి. ద్రవ్యపక్షీకారే అస్మాన్ప్రతి సిద్ధసాధ్యతా, అతోవస్థాఇత్యుక్తం, యదాహుస్సాంఖ్యాః.

శక్తాశక్తప్రభేదాదిభిరపియది న స్వోచితాత్కార్యదృష్టేః ॥

"అసదకరణాదుపాదానగ్రహణాత్ సర్వసంభవాభావాత్ ।
శక్తస్య శక్యకరణాత్ కారణభావాచ్చ సత్కార్యం" ఇతి

తత్రాయం సదితరకరణాదృష్టేరిత్యేకో హేతుః, అప్రాప్తనిష్పత్త్యదృష్టేరితి ద్వితీయః, సదితరశబ్దేన ప్రాగసత్త్వమిహ వివక్షితం, నహ్యసత్ఖపుష్పాది క్రియేత, మాభూన్నిత్యాసతః కరణం, అత్ర ప్రాగసత్త్వమాత్ర మితి చేన్న, తద్వదేవ కదాచిదసతస్సర్వదైవాసత్త్వాపాతాత్, నచాసతః కదాచిత్ సత్త్వాపత్తిః, విరోధాత్, నహి చిచ్ఛక్తేః కదాచిదపి జడత్వం జడస్య వా చిత్త్వం, ఏవం యద్యతో౽న్యత్ న తత్సర్వం కదాచిదపి తత్స్యాత్, ప్రమాణాదేరపి కదాచిదప్రమాణత్వ ప్రసంగాత్, నచాతీతాదేర్వర్తమానతాదిరీశ్వరేణాపి సునిష్పాదః, అసత్త్వం సత్త్వంచ వస్తునో౽వస్థేతి చేత్ వస్తునస్తర్హ్యనాదిత్వైవ, నచ సన్నివ అసన్ ఘటః ప్రాగుపలభ్యతే, అస్మాకం త్వవ్యక్తావస్థయా౽నుపలబ్ధిరప్యుక్తా, నహ్యసన్ ఘటాదిర్న ఘటాదిరితి తు కస్య చిద్వచనం బాలప్రతారణం, అభావప్రతియోగివచనే వివక్షిత విరుద్ధోక్తేః, అభావమాత్ర వివక్షాయాం విరోధాదితి. ఉపాదానగ్రహణాదిత్యనేన వివక్షితం హేతుం వ్యతిరేకేణ వ్యనక్తి, అప్రాప్తనిష్పత్త్యదృష్టేరితి. నహి ఘటాదికార్యమప్రాప్తై రన్యత్ర దండచక్రాదిభిస్తస్యోత్పత్తిః, తంత్వాదిభిర్వా పటాదేః, అతో౽వగమ్యతే స్వకార్యం ప్రాప్తైరేవ నిమిత్తైరుపాదానైశ్చ స్వసాధ్యసాధనమితి, ప్రాప్తిశ్చ ద్వినిష్ఠేతి సాధ్యస్యాపి సాధనవత్పూర్వభావిత్వాత్ సదేవ సాధ్యమితి. శక్తస్య శక్యకరణాదిత్యుక్త హేత్వభిప్రాయేణ శక్తాశక్తప్రభేదవచనం, అసతో౽ప్యప్రాప్తస్యాపి సృష్టిః హేతుశక్తినియమాత్ స్యాదిత్యస్యోత్తరమేతత్, అయం భావః యది కారణేష్వసత్తదప్రాప్తం చ కార్యముత్పద్యేత తదా తిలేభ్య ఏవ తైలం కిముత్పద్యతే న సికతాదిభ్యః, శక్తాశక్తభేదాదితి చేత్ సిద్ధం నస్సమీహితం, తిలానాం తైలోత్పాదనశక్తిర్హి తద్గర్భత్వమేవ, అన్యాదర్శనాత్, తదశక్తిశ్చ సికతానాం తదభావః, తథాసతి తద్వ్యక్తస్తన్నిష్పత్తేః ప్రాగపి తత్సిద్ధిరనివార్యేతి. ఆదిశబ్దేన కారణభావాత్ సర్వసంభవాభావాదితి హేతుద్వయగ్రహణం, కారణభావాత్ కార్యస్య కారణాత్మకత్వాదిత్యర్థః, ప్రాగేవ సతి కారణే కథం తదా తదభిన్నం కార్యమసద్భవేత్. నన్వస్తు ప్రాగసదేవ కార్యం, మాచభూర్వ హేతు ప్రాప్తితద్వృత్తితదైక్యాని

తథాపికస్యచిదేవకించిత్కార్యమిత్యత్ర సర్వసంభవాభావాదితిప్రసంగతద్విప ర్యయాభ్యాం ప్రత్యుక్తిః, తథాహి యదిప్రాగసత్ హేతుభిరప్రాప్తం హేతువ్యక్తితాదాత్మ్యరహితంచ తతఉత్పద్యేత, సర్వస్మాత్సర్వసంభవస్స్యాత్, నచాసావస్తీతి పంచానామప్యాభాసత్వాభిప్రాయేణప్రతివక్తి నేతి. తత్రప్రథమస్యప్రతిక్షేపే హేతుఃకార్యదృష్టేరితి, శేషాణాంతుస ఏవస్వోచితాదితి విశేషితః,నత్వావత్కార్యమితికిమపినదృష్టం,సర్వలోకవేదవిరోధాత్, వ్యక్తిసాధనస్యాపినిరాశ్రయత్వప్రసంగాచ్చ, నచదృష్టమపినసత్యం, మాధ్యమికాదిమతానాంనిరాకరిష్యమాణత్వాత్, నచసత్యమపినకారణాద్వ్యతిరేకేణగృహ్యేత, ఉక్తోత్తరత్వాత్, ప్రకృతివికృతీత్యాదివిభాగభంగప్రసంగాచ్చ, అతః కారణాద్భిన్నత్వేనదృష్టంకార్యం తేనాకారేణపూర్వం నాసీదితిత్వయైవాకామేనాపిస్వీకర్తవ్యం, నహి ఘటాకారేణ నిష్పన్నస్యపునరపిదండాదివ్యాపారనిష్పాద్యత్వమస్తి, కించకార్యవ్యంగ్యశబ్దౌచవ్యవస్థితవిషయౌలోకేదృష్టౌ, కారకవ్యంజకభేదశ్చ, కారకం సమగ్రమప్యేక ముత్పాదయతి, వ్యంజకంతు సహకారిసంపన్నం సమానేంద్రియగ్రాహ్యాణి సమానదేశస్థానితాదృశాని సర్వాణ్యపివ్యనక్తి, తదత్ర ఘటాదివ్యక్తిసామగ్ర్యైవ తద్వన్మృత్పిండగతానాంకరకాదీనామపివ్యక్తిస్స్యాత్, వ్యంజకత్వేసిద్ధేహ్యేవాంతరవ్యంగ్యభేద ప్రతినియతవ్యంజకభేద వ్యవస్థాక్లప్తిః, నచేహతథా, ఆగంతుకాభావేచపురుషవత్ ప్రకృతిరపితే నిర్వ్యాపారైవ స్యాత్,తథాచగతంసృష్టిప్రళయాదివాదైస్సిద్ధాంతసృష్ట్యాదిభిశ్చ, కించసత్కార్యమితికార్యస్యసత్త్వమాత్రేసాధ్యేసిద్ధసాధ్యతా, కారకవ్యాపారాత్ప్రాగపిసదితిసాధ్యేకార్యస్యకారకవ్యాపారస్యప్రాగసత్త్వమంగీకృతంస్యాత్, అసదకరణాత్ శక్తస్యశక్యకరణాదితిహేత్వోశ్చ కరణశబ్దేనాపూర్వోత్పాదనే వివక్షితే స్వవచనవ్యాఘాతః, వ్యక్తివివక్షాయాంతువ్యజ్యమానత్వాత్ప్రాగపి సదితి స్యాత్, తదా అన్యతరాసిద్ధో హేతుః, నను సతోభివ్యక్తౌఘట తైలతండులాది నిదర్శనమస్తి,అసత ఉత్పత్తౌనకించిదితిచేత్ కిమతః, నహి నిదర్శనమేవప్రమాణం, హేతునైష్ఫల్యప్రసంగాత్, నచనిదర్శనాభావో బాధకః,సర్వత్ర ప్రతినియతస్వభావలోపప్రసంగాత్, అపిచఅసదకరణాదిత్యత్రకార్యస్యప్రాక్సత్త్వేక్రియమాణత్వాదిత్యేవహేతుస్స్యాత్, తథాచ ప్రతిజ్ఞాహేతువిరోధః, విపక్షాత్ ఖపుష్పాదేః, సపక్షాచ్చ సర్వస్మాత్, వ్యావృత్తత్వేనహేతోరసాధారణత్వప్రసంగశ్చ, భావత్వేనతుప్రాక్సత్త్వం సాధయామఇతిచేత్, తదాపి ప్ర

త్యక్షవిరోధః,అన్యథా నిత్యాసతోఽపి కుతశ్చిన్నిత్యసత్త్వసాధనేనివారకాభావాత్, అసతస్సత్త్వాపాదన మశక్యమిత్యుక్త మితిచేన్న,అత్యంతాసత్త్వవివక్షితే కార్యేషు తదభావాత్, ప్రాగసత్త్వేతు సృష్ట్యనుగుణస్యైవ తద్విరుద్ధత్వోపన్యాసాత్.

ప్రాగసత్తుచ్ఛమేవస్యాత్ సచ్చనిత్యంసదిత్యసత్।
అయథాదృష్టినిర్ణేతు రశేషాభీష్టవిప్లవాత్।
అన్యోఽపిఘటవాన్కాలః కాలత్వాదితివాదినః।
పక్షదృష్టాంతబాధాదిప్రసంగః ప్రణిధీయతాం॥

యచ్చ కారకాణాంకార్యంప్రాప్తానామేవతదుత్పాదకత్వమితి, వ్యాహతమేతత్,కించ కిందృష్టత్వాదేవమంగీక్రియతే అవ్యవస్థాభయాద్వా? నాద్యః, అనన్యథాసిద్ధనియతపూర్వభావిత్వాదతిరిక్తాయాః కార్యప్రాప్తేః కారణానాం మిథః ప్రాప్తివత్ త్వయాఽప్య దృష్టత్వాత్, తదిహాఽనంగాంగీకారోఽయుక్తాంగహానిశ్చ,ప్రాగసత్త్వస్యయుక్తస్యోపేక్షణాత్, అవిషయవృత్తిత్వంవా కారకాణాంసంబంధస్య, విరుద్ధస్థలే సంచరణాత్, సమశ్చప్రాప్తావప్యతి ప్రసంగః, నహి ప్రాప్తయోరపి రజ్జుఘటయోర్జన్యజనకతా, తత్ర నిత్యప్రాప్తిర్నాస్తీతి విశేషఇతిచేత్,నిమిత్తానామపిఘటాదిభిర్నిత్య ప్రాప్త్యసంభవాత్,ఉపాదానేతుస్యాదితిచేన్న, నిమిత్తవదేవనిత్యప్రాప్తినైరపేక్ష్యాత్, త్వత్పక్షేణచయద్యేననిత్యప్రాప్తం నతత్తస్యోపాదేయం,యథాపటస్యతంతుః,తథాచపటః,తస్మాన్నతంతూపాదేయ ఇతి ప్రసంగాత్,ప్రకృతిపురుషయోర్నిత్య ప్రాప్తయోర్నోపాదానోపాదేయభావః,అతోఽయద్యేన నిత్యప్రాప్తం, నతత్తస్యోపాదేయం, యథా ప్రకృతిపురుషయో రన్యోన్యమితి,పటాదికమపియేన నిత్యప్రాప్తంకథంతస్యోపాదేయంస్యాత్,తయోరన్యోన్యప్రాప్తిర్నాస్తీతిచేన్న

"పంగ్వంధవదుభయోరపిసంయోగస్తత్కృతస్సర్గః" ఇతి స్వసమయవిరోధాత్ అజసంయోగపక్షే విభూనామపి నిత్యప్రాప్తేః.

"వ్యాప్తిరూపేణసంబంధస్తస్యాశ్చపురుషస్యచ।దారుణ్యగ్నిర్యథా" ఇత్యాగమవిరోధాచ్చ "జహాత్యేనాంభుక్తభోగాం" ఇతి శ్రుత్యాముక్తస్యప్రకృతిప్రాప్తిర్నివర్తతీతిచేన్న, తదాపి పరస్పరధర్మాధ్యాసాధికారభూతదర్శనమాత్ర నివృత్తేస్త్వదిష్టత్వాత్. యద్యప్యథ

"యాదృష్టాఽస్మీతి పునర్నదర్శనముపైతి పురుషస్య" ఇతి. అతః కార్య ప్రాప్తిః కారణానంగం, ఉక్తంచాక్షపాదేన "ఘటాదినిష్పత్తిదర్శనాత్పీడనేచ వ్యభిచారాదప్రతిషేధః" ఇతి అత్ర కార్యమప్రాప్తేరిత్యుపసార్యం, ఏతేన

"అసత్త్వాన్నాస్తిసంబంధః కారకైస్సత్త్వసంగిభిః
అసంబంధస్యచోత్పత్తిమిచ్ఛతోనవ్యవస్థితిః"

ఇతిసాంఖ్యవృద్ధగాథాపి ప్రత్యుక్తా. ఇహతుస్వాదితాత్పర్యకచక్రాత్తత్సంబంధతశ్చ కార్యదృష్టేరిత్యవ్యవస్థామూలభూతః. ఏతేనవిమతంపూర్వాపరకాలయోరపిసత్ ప్రమేయత్వాత్ సత్త్వాద్వా ఆత్మవత్, విగీతః కాలఏతద్ఘటాదిమత్కాలత్వాత్ ఏతత్కాలవదిత్యాదిర్నిరస్తః సర్వలోక ప్రత్యక్షాదిబాధాత్.

శ్లో॥ కారకవ్యంజకానాంచవ్యవహారవ్యవస్థితిః। కిన్నిమిత్తేతివక్తవ్యంసర్వనిత్యత్వవాదినా। నహివ్యక్తావిశేషోఽస్తినచావరణవారణం। తయోరపిభవత్పక్షే నిత్యత్వాత్సాధ్యతాకథం। ఆవారకంచనిత్యంచేన్నిత్యమావరణంభవేత్। అన్యథాత్వపసిద్ధాంతస్తత్తిరోధిశ్చదుర్వచః। తిరోధింతన్నివృత్తించ నానిత్యౌతస్య మన్యసే। మిథశ్చాభిభవావ్యక్తిర్గుణానామేవమనర్థికా। సమానదేశకాలత్వమభావప్రతియోగినోః। సహంతేక్వాప్యయుక్తైవ నతథాత్రాన్యథాగతేః। అపిచాశేషనిత్యత్వే పౌర్వాపర్యంనకుత్రచిత్। వ్యక్తిభోగాపవర్గాదిసాధ్యతోక్తిరతోమృషా। స్వప్రవృత్త్యాదివైఫల్యం శాస్త్రాదేరప్యనుష్ఠితిః। సాంఖ్యచార్వాకయోస్స్యాత్తాం సాధ్యసాధనబాధనాత్। అయోగ్యత్వంతిరోధానం యోగ్యత్వంవ్యక్తిరిత్యపి। తన్నిత్యానిత్యతాభ్యాం తే వివక్షితవిఘాతకృత్। ఇంద్రియప్రతిఘాతేన భాగైర్భాగాంతరావృతిః। యథాన్యత్రతథానాత్ర కాదాచిత్కదశాత్యజః। అసంభవనిరస్తంచ గ్రసనోద్గిరనాదికం। మృత్పిండాదిషు దుస్సాధం శాస్త్రమప్యనిదంపరం। అప్రాప్తావవ్యవస్థోక్తా ప్రాప్తావపితదాపతేత్। వ్యక్తివాదోఽతఏవేత్యప్యయుక్తంతన్నిరాసతః। సత్త్వాదిగుణభూయిష్ఠభాగభేదావ్యవస్థితేః। త్రిగుణద్రవ్యసంబంధః ప్రవాహానాదిరాత్మనాం। సావశేషప్రాగభావాత్మా తిరోధిరపి కర్మణాం। సంవిద్వికాససంకోచ ప్రవాహోనాతిరిచ్యతే। తత్తత్కర్మప్రవాహేణ తయోరేవంవ్యవస్థితేః। నహిస్వరూపతోనాదేహేతురస్మాభిరిష్యతే॥

యస్తుకారకశక్తినామతద్గతంసూక్ష్మం కార్యమితికల్ప్యతే తత్ప్రతిబం

తస్మిన్సత్యేవతస్మాజ్జనిరపి నియతాతన్నిమిత్తాదిసీతేః

ద్యాప్రతిరుణద్ధి తస్మిన్నితి. తస్మాదిత్యత్రాపిస్వోచితాదితివిశేషణీయం, యథాస
ర్వేషుద్రవ్యేషు తిలాఏవతైలగర్భాస్స్వకారణశక్త్యాసృజ్యంతే తథాతత్తత్కా
ర్య నియతపూర్వభావితయా తత్తదుత్పాదకస్వభావాస్తేతే భావాస్తథైవేతి
స్వీకార్యం, అన్యథా దృష్టహానమదృష్టకల్పనంచ. ప్రతిబంధ్యంతరాణి స్వవ్యా
ఘాతంచాభిప్రేత్యాహ తన్నిమిత్తేతి. నిమిత్తాదీనాంకార్యోత్పాదనశక్తిరస్తివా
నవా, నచేత్కథం తన్నిమిత్తత్వం అన్యేషాంవాకథమతన్నిమిత్తత్వం. అస్తిచే
త్సాకింకార్యస్యసూక్ష్మావస్థా అన్యావా, నపూర్వః, అపసిద్ధాంతాత్, ఉపా
దానేహి తత్సత్త్వమంగీకరోషి, అన్యథా ప్రకృతేరివాత్మనోఽపి ప్రపంచగర్భ
త్వేన ప్రకృతిత్వ ప్రసంగాత్, ఆత్మాఖల్వయస్కాంతవన్నిర్వ్యాపారోఽపిసన్ని
ధిమాత్రేణ నిమిత్తమిష్యతే,తథాసతి నిమిత్తోపాదానవైషమ్యవిలయాచ్చ,నాశ
కేషుచ నాశ్యవృత్తిరస్తివా నవా, అస్తిచేద్వహ్నితూలవద్విరోధః, నచేత్క
థం తదేవతస్యనాశకం, నహ్యతద్వృత్తిస్తేన నాశ్యతే,శుక్తావవిద్యమానస్య రూ
ప్యస్య తయానాశప్రసంగాత్,సర్వత్రవాతి ప్రసంగాత్,దూషణేషుచదూష్యం
వర్తతేనవా.పూర్వత్రదూషణత్వాదేరివ తద్వృత్తేస్తేన దూషణాయోగః,ఉత్త
రత్రతద్వృత్తిరహితస్యఘటాదేరివతద్దూష్యత్వం నస్యాత్,అథైతేషు యథాద
ర్శనం వ్యవస్థేష్యతే,ప్రకృతేపితథాస్యాత్.ఏవం నిమిత్తాదిప్రతిబంధైర్యేవ కార్య
స్యకారణభావస్సర్వత్రసర్వసంభవ ప్రసంగశ్చ నిరస్తః,యానిచసాంఖ్యానామవ
స్థాతద్వతోరభేదసాధకాని తేషు యదేతత్ పటస్తంతుభ్యోనభిద్యతేతద్ధర్మ
త్వాదితి,అత్రతావత్ప్రతిజ్ఞాహేతువిరోధః స్పష్టః,దృష్టాంతాభావేన వ్యాప్తిశ్చ
నాస్తి,యద్యతోభిద్యతే న తత్తస్యధర్మ ఇతి వ్యతిరేకవ్యాప్తిరస్తీతి చేన్న,
సపక్షేభ్యస్తంతుభ్యోపివ్యావృత్తత్వేన కేవలవ్యతిరేకిత్వాయోగాత్.యదపితదు
పాదేయత్వాత్తదభిన్నఇతి, ఏతదపిపూర్వవదేవ, తదుపాదేయత్వంచతజ్జన్య
త్వమాత్రంవా తద్వికారత్వంవా తత్సంబంధిత్వంవా తద్ధర్మత్వంవా తదభిన్న
త్వంవా అన్యద్వా యత్కించిత్ ఇతి. నాద్యః నిమిత్తైరప్యభేదప్రసంగాత్.
నద్వితీయః తద్ధర్మత్వహేతూక్తదోషాదేవ.ఉభయత్ర పటావస్థాతంత్వాత్మాన
భవతితంతుభ్యోభిన్నత్వాత్ ఘటవదితిప్రతిప్రయోగస్యశక్యత్వాచ్చ.ఇష్టాహిత్వ
యాపితత్రభేదోఽపి.నతృతీయః కారణేషుపరస్పరసంబంధిషువ్యభిచారాత్ త్వత్ప

వ్యక్తిర్వ్యక్తానవస్థాంభజతినచకృతామార్గసైవంకృతౌనః॥ ౨౯

త్రే. ణాసిద్ధేశ్చ, నహిధర్మధర్మిణోస్తాదాత్మ్యవాదినస్తత్సంబంధిత్వసంభవః, సమ వాయస్యానభ్యుపగమాత్, అన్యతరస్యాద్రవ్యత్వేతుసంయోగాయోగాచ్చ. నచ తుర్థః ప్రాగేవదూషితత్వాత్. నపంచమః తస్యైవసాధ్యత్వాత్. నషష్ఠః అభేదవ్యాప్యస్యకస్యచిదన్యస్య త్వయాప్యదర్శనాత్ ఇతి. యస్త్వేతత్ పటస్తం త్వాత్మకః తత్సంయోగతదప్రాప్తి రహితత్వాత్ తాదాత్మ్యాభావేహి కుండబ దరయోరివ సంయోగోవాస్యాత్ హిమవద్వింధ్యయోరివాప్రాప్తిర్వా తదు భయమిహనివర్తమానం తాదాత్మ్యవిరహమపినివర్తయతీతి, తదపిమందం, తా దాత్మ్యవిరహేప్యన్యతరస్యాద్రవ్యత్వాత్ సంయోగాభావః, తద్ధర్మస్వభావ త్వాదేవాప్రాప్తి పరిహార ఇత్యన్యథాసిద్ధస్యాసాధకత్వాత్, అన్యథా తాదా త్మ్యభావ ఇవభేదసద్భావేపి ఘటపటయోరివధర్మధర్మిభావోనస్యాదితిప్రస జ్యేత, గురుత్వాంతరకార్యాదర్శనంతుద్రవ్యాంతరోత్పత్తింప్రతిరుంధ్యాత్, నత్వ వస్థాతస్తతోరభేదం విదధీత.

ననుజనిరపివ్యక్తిరేవ జనీప్రాదుర్భావ ఇతిధాత్వర్థపాఠాత్, న, జనివ్య క్తిశబ్దయోరర్థభేదేనైవ నిరూఢేః, ప్రాదుర్భావపాఠోప్యుత్పత్తిపరస్స్యాత్, నిర్వర్త్యప్రాప్యభేదసిద్ధేశ్చ, జన్యంహినిర్వర్త్యం, వ్యంగ్యంతుప్రాప్యం, అభూత తద్భావాదిషుచ ప్రాగసతస్సత్త్వమనుస్మృతమేవ. భవతువాజనిశబ్దోవ్యక్తిపరః,

శ్లో॥ నవ్యక్తిరుపలబ్ధిస్తే దృష్టాదృష్టదశాన్వయాత్।
అథోపలబ్ధియోగ్యత్వం నతదవ్యాపకత్వతః।
సత్వలక్షణపూర్తిశ్చేదభివ్యక్తిస్తదప్యసత్।
సాపివః ప్రాక్తనీనోచేన్నసిద్ధ్యేద్ధేతురవ్యసన్॥

కించవ్యక్తిరపి నిత్యాకార్యావా, పూర్వత్ర కారకాణామివవ్యంజకానా మపినైష్ఫల్యం, ఉత్తరత్రఅర్ధజరతీయస్సత్కార్యవాదః, వ్యక్తేరపివ్యక్త్యర్థం కారకాపేక్షేతిచేత్తత్రానవస్థాప్రసంగమాహ వ్యక్తిరితి. వ్యక్తేః కార్యత్వపక్షే అపసిద్ధాంతమసదకరణాదిత్యాదిహేతువిరోధంచాభిప్రేత్యాహ నచేతి. ననుకా ర్యస్యకృతిస్తావన్నకార్యస్వరూపమేవ, కార్యంక్రియతే ఘటఃక్రియతే ఇతి సామా న్యతోవిశేషతశ్చ సహప్రయోగాత్, అతిరిక్తాచసా, తథాసతికార్యవ్యక్తాకః ప్ర ద్వేషః, కృతిరపికృతావావ్యక్తావా, పూర్వత్రానవస్థా, ఉత్తరత్రకారకనైష్ఫ

శ్లో॥ వస్తుస్థైర్యంవిరుద్ధానుపహిత విషయాసాధయేత్ప్రత్యభిజ్ఞా

ల్యాపసిద్ధాంతౌ, వ్యక్తిరపికృతావ్యక్తావేత్యుభయథాప్యనవస్థా, తత్రాహ నైవ
మితి. కృతిర్హికారకాణాం వ్యాపారః సచాగంతుస్స్వకారణవ్యాపారేణజ
న్యతే,సాపితథేతి సిద్ధానవస్థైషా, సాచసర్వసమ్మతా నదోషః, త్వయాప్యభివ్యం
జకవ్యాపారోవ్యంజకాంతరవ్యాపారవ్యంగ్య ఇతివాచ్యం. ననువ్యక్తిర్నవ్య
జ్యతేనక్రియతేచ,అవ్యక్తైవనిత్యంస్వయంవ్యక్తైవవాకార్యాణాం వ్యక్తిస్స్యాత్,
రస్యాత్,తదర్థకారకవ్యాపారవైయర్థ్య ప్రసంగాత్,కార్యాణాంనిత్యవ్యక్తి
ప్రసంగాచ్చ. నన్వుత్పత్తిర్నామ సత్తాసమవాయోవా స్వకారకసమవా
యోవా సచనిత్యః న తదర్థశ్చకారకవ్యాపారః కృతిరితి సమానశ్చచార్థః, న,
సమవాయస్యాస్మాభిరనభ్యుపగమాత్, తదేతదస్మచ్ఛబ్దాన్వాదేశేనసూచితం.
కాతర్హ్యుత్పత్తిః, కృతిరేవ, అన్యధర్మః కథమన్యస్యోత్పత్తిరితిచేత్తాదర్థ్యేన
తద్ధర్మతోపచారాత్, యదాహితంత్వాదయోవ్యాప్రియంతే తదాపటఉత్ప
ద్యత ఇతివ్యవహరంతి, ఆద్యక్షణావచ్ఛిన్న పటత్వావస్థైవవాపటోత్పత్తిరుచ్యతే,
"సైవతదవస్థస్యోత్పత్తిః" ఇతి భాష్యమపితదభిప్రాయమేవస్యాత్, అతఏవహి
పహప్రయోగోపపత్తిః, నచేదృశ్యాఉత్పత్తేరీదృశముత్పత్త్యంతరమస్తి,తథాపి
ప్రాగసిద్ధస్వరూపలాభాదుత్పత్తిశబ్ద ఉపచారాద్భవతువామావా, తదాకార్యో
త్పత్త్యర్థః కారకవ్యాపారఇతి సిద్ధ్యతి, సఏవయదోత్పత్తివివక్షితాతదాకా
ర్యార్థః కారకవ్యాపారఇత్యేవవక్తవ్యం,అన్యథాతూపచారః.

శ్లో॥ క్రియైవకారకాణాంస్యాత్ప్రీతిసంబంధినీత్యసత్ । ప్రాక్సత్త్వేస
త్త్వసంక్షోభస్తస్యామపిహిదుస్తరః । క్రియావద్భిఃపటాదేశ్చ కా కైస్తాన్వ
న్వయః । ప్రధానేభాగనిష్పత్త్యా భాగైరైక్యాచ్చభాగినః । ప్రాక్సత్త్వంస
ర్వభావానాం మిథశ్చైక్యమితిత్వసత్ । భిన్నాంశపూర్వసత్త్వేహి నాభి
న్నద్భేదసంభవః । భిన్నాభిన్నాన్యదివ్యక్తిభేదానాంప్రాక్తనీభవేత్ । ఏక
స్ప్రాగసర్గభేదో యదిస్యాదస్మదిష్టవత్ । ప్రాక్సతోస్యాప్యవస్థాచే త్తథాప్య
స్మదభీష్టవత్ ॥౨౮॥ (సాంఖ్యసత్కార్యవాదభంగః॥)

అథ వైనాశిక నిరాసాయ సత్కార్యవాదేసాధితే తుల్యన్యాయ
తయా సర్వనిత్యత్వవాదేన సముత్థితస్సాంఖ్యోనిరస్తః. అథ పక్షత్రయప్రతి
క్షం వైనాశికమతం నిరస్యతి వస్తుస్థైర్యమితి. వస్తుశబ్దేన సత్త్వానుమానసూ

చనం. యథాహుః “యత్సత్తత్ క్షణికం యథా జలధరస్సంతశ్చ భావాః” ఇతి, యదక్షణికం తదవస్తు యథా ఖసూనం, అక్షణికత్వే చామీషాం తద్వదసత్త్వ ప్రసంగ ఇతి భావః. విరుద్ధానుపహితవిషయేతి విరుద్ధధర్మాసంసృష్టవిషయే త్యర్థః. దీపస్రోతఃప్రభృతిషు అనన్యథాసిద్ధభేదకబలాత్ బాధః. విప్రతిపన్నై కత్వధీః ప్రమా, విరుద్ధధర్మాసంసృష్టవిషయత్వాత్, సమ్మతైకత్వధీవత్, నహి స్వలక్షణానాం ప్రత్యేకమేకత్వం నాస్తి, తథా సత్యేకానేకసర్వవికల్పలోపేన మాధ్యమికవిజయప్రసంగాత్, రూపాదిధీవదిత్యేవవోదాహర్తవ్యం. తదియం ప్రమితిస్సతీ ప్రత్యభిజ్ఞా పూర్వాపరకాలవర్తివిషయం సాధయతి. దీపనదీప్రవాహ కృత్తపునఃప్రరూఢకేశాదిషు తు సంప్రతిపన్నసామగ్రీభేదాదిబాధకబలాత్ తస్యా నసాధకత్వం. నను స ఇతి ధీః స్మృతిః, అయమిత్యనుభవః, నిరంతరోత్పత్తేః జ్వాలాక్షణేష్వివ తయోర్భేదాగ్రహ ఇతి, తన్న, సమానాధికరణబోధాత్. యద్యపి సోయమితివ్యవహారే తాదృశధీభేదేన వైయధికరణ్యశంకా, తథాపి తమిమం పశ్యామీత్యాదిషు ఉభయాకారవిశిష్టస్యైకస్య దృశికర్మత్వదృష్టే ర్బుద్ధ్యైక్యం దురపహ్నవం. అత ఏవ గ్రహణస్మరణాత్మకమిదం జ్ఞానమితి వదంతః ప్రత్యుక్తాః. నను కథమింద్రియాసంబద్ధస్తదంశ ఇదానీమింద్రియేణ గృహ్యేత, మనస్సంబద్ధోనుభూతవిషయః కథం మనసా, తదనుభవజన్యసంస్కారసహకా రాదితి చేత్ సమానమత్రాపి, దృష్టత్వాత్తథైవ తత్రేతి చేత్, అత్రాపి తథైవ. వేద్యా కారైకదేశాదుత్పన్నస్య ప్రత్యక్షత్వే శుక్తిరజతధీరపి మానం స్యాదితి చేన్న ఆరోపానారోపాభ్యాం విశేషాత్, కించ సంస్కారోపనీతరజతాద్యారోపేచ ఇదం రజతమితి చాక్షుషబుద్ధిరేకా, నహి తత్ర రజతాద్బుద్ధ్యుత్పత్తిః, తస్యాసన్ని హితత్వాత్, అర్థజత్వేన తద్దుక్తావిసంవాదిత్వప్రసంగాచ్చ. ఇంద్రియజన్య తయా ప్రత్యక్షత్వవత్ సంస్కారజన్యతయా స్మృతిత్వమపి దుర్నివారమితి చేన్న, తమేతమనుభవామి పశ్యామీత్యాదిప్రత్యక్షవిరోధాదేవ. అత ఏవ సంస్కారప్రాధాన్యముత్ప్రేక్ష్య కేవలస్మృతిత్వశంకాపి నిరస్తా. భవతు వా స్మృతి త్వమపి, తథాపి స్మృత్యనుభవాత్మకమేకం జ్ఞానం స్వవిషయస్య స్థిరత్వం సాధయత్యేవ. కథమప్రమా స్మృతిరర్థం వ్యవస్థాపయేదితి చేత్ కిమత్రాప్ర మాత్వం జ్ఞానవ్యతిరిక్తత్వం వా, అనుభవవ్యతిరిక్తత్వం వా, అయథార్థత్వం వా, నాద్యః అసిద్ధేః. న ద్వితీయః త్రితయప్రకాశవాదిభిః స్మృతేరప్యాత్మస్వాత్మవిష

నైకస్మిన్ శక్త్యశక్తీ కృతితదితరయోః సాహ్యభేదేన సిద్ధేః।

యేనుభవత్వస్వీకారాత్, త్వయాచస్వసంవేదనాంశేపి. విషయాంశేనుభవవ్య
తిరిక్తత్వం స్మృతేరితిచేత్ తథాభూతాపిస్వకారణానుభవాత్ స్వవిషయమ
బాధితంవ్యవస్థాపయేత్. అస్వాతంత్ర్యాదివిచారస్త్వత్రప్రకృతానుపయుక్తః.
నతృతీయః,యథార్థస్మృతౌ విరోధాభావాత్,సర్వాపిస్మృతిరయథార్థా
అతీతస్య వర్తమానతయావభాసాదితిచేన్న, అతీతతయాపిప్రాయశఃస్మృతిభి
రర్థోల్లేఖాత్, ప్రచ్యుతతదాకారస్యతద్వృత్త్యాభాసనాదయాథార్థ్య
మితిచేన్న,స్మృతిప్రమోషేతదభావాత్, అతీతాదివిషయానుమానానా
మపి తత్ప్రసంగాచ్చ. తర్హిపాకరక్తేపి శ్యామత్వధీర్యథార్థాస్యాదితిచ
మందం,ప్రాచీనశ్యామతాబుద్ధౌ విరోధాభావాత్. ఏతేనస్మృతిర్నబాహ్యవిష
యా నష్టేప్యర్థేస్మృతిదర్శనాదితివదంతోపినిరస్తాః. ఏవంప్రత్యభిజ్ఞాస్థిరవిష
యేతిసిద్ధే, సోహమితిధీశ్చాత్మనఃస్థిరత్వముల్లేఖి. తదహంస్మరామీతిస్మృతిమాత్రే
ఽపైతత్సిద్ధం. నను విరుద్ధానుపహితవిషయేత్యసిద్ధం కుర్వదకుర్వత్ క్షణయో
శ్శక్త్యశక్తిభ్యాం వైజాత్యాదిత్యత్రాహ నైకస్మిన్నితి. కుర్వతోకుర్వతశ్చైక
త్వేంగీక్రియమాణేపి శక్త్యశక్తిరూపవిరుద్ధధర్మాధ్యాసోనస్యాదిత్యర్థః. శక్త
శ్చేత్కుర్యాదేవ నకరోతిచేదం కుసూలనిహితంబీజమితిప్రసంగతద్విపర్యయా
భ్యాం శక్త్యశక్తిసిద్ధిరితిచేన్న, శక్తస్యాపికరణాకరణయోస్సహకారిసన్నిధ్య
సన్నిధిప్రయుక్తత్వాత్, తదాహ కృతితదితరయోరితి. సాహ్యంసహభావః.
కదాచిత్పుష్కలైస్సహకారిభిస్సాహ్యంకదాచిద్వికలైరితి ప్రయోజకభేదేనేత్య
ర్థః.అకుర్వత్స్వభావస్య కథంసహకారిభిరపికుర్వత్తా కుర్వత్స్వభావస్యవా
కథం తద్విరహాత్ తదభావ ఇతిచేన్న, సహకారిసన్నిధౌకుర్వత్తయా తదభా
వేచాకుర్వత్తయా స్వభావవ్యవస్థాసిద్ధేః. పరసాపేక్షః కథంస్వభావఇతిచేన్న,
స్వహేతుసాపేక్షత్వవదుపపత్తేః. అధిపతిసహకార్యాలంబనసమనంతర ప్రత్య
యాశ్చత్వారోవిజ్ఞానోత్పత్తౌ కారణమితి యుష్మదుక్తివిరోధాత్, అర్థజత్వం
చప్రామాణ్యంబ్రూషే, ఉపచ్ఛందనార్థముత్థానవాక్యమితిచేన్న, అతిప్రస
ంగాత్సిద్ధాంతస్థితేర్దుర్నిరూపత్వప్రసంగాత్. శక్తంచేదంత్యతంతుసంయోగా
దవదవశ్యసిద్ధసహకారిచక్రంస్వకార్యం కుర్యాదితిచేన్న, స్వకారణాదాపత
తాం సహకారిణామేతదధీనత్వాభావాత్. పరాధీనత్వేప్యవర్జనీయంతత్సన్ని

ఏకస్మిన్ కాలభేదాద్భవతిచ సహకార్యన్వయానన్వయాదిః
నోచేన్నో దేశభేదాదపి సుపరిహరస్తేననైకంక్వచిత్స్యాత్ ॥ ౨౫॥

శ్లో॥ తత్త్వేదంత్వేహి కాలాంతరఘటనమయే నైకకాలేఘటేతాం
కాలద్వైతేనవస్థాద్యతఇహనమితిఃప్రత్యభిజ్ఞేతిచేన్న।

ధానమితిచేన్న,అన్యథాపిదృష్టేః. అస్తుసహకారిసంబంధాసంబంధాదికమేవవి
రుద్ధత్వాద్భేదకమిత్యత్రాహ ఏకస్మిన్నితి. ఆదిశబ్దేనప్రస్తుతకరణాకరణాదిసం
గ్రహః.కాలభేదాద్విరుద్ధస్వీకారే కింకుత్రనాసీత్ నస్యాద్వేతి సర్వత్రావ్యవస్థితి
రితిచేన్న,దర్శనాదర్శననియమాభ్యామేవసంభవాసంభవస్థితేః. ఏవమనభ్యు
పగమమనువదన్ ప్రతిబందిమాహ నోచేదితి.అత్రాస్తికరోతిచఅన్యత్రనాస్తినక
రోతిచేత్యాదినిర్దేశభేదేన సత్త్వాసత్త్వాదిసముచ్చయస్సుదుష్పరిహరస్స్యాత్.
అపివిషయభేదాద్యనుక్తసముచ్చయే. విషయాదిభేదాదపిహివిరోధః పరిహ్రి
యతే,క్వచిచ్ఛక్తంక్వచిదశక్తం,కేనచిజ్జన్యతేవ్యజ్యతే బాధ్యతేవా నాన్యేన,
కస్యచిత్ ప్రతియోగీ వ్యాప్యఃవ్యాపకఃపూర్వఃపరోవా నాన్యస్యేత్యాది.ఏవంవి
షయభేదాదిభిరపివిరోధస్తేదుష్పరిహరః.తతఃకిమిత్యత్రాహ తేనేతి.విరుద్ధానాం
దేశకాలాద్యసమాహితవిరోధత్వేనస్వలక్షణస్యాపి విరుద్ధశతక్షుణ్ణతయానా
నాత్వే తత్ క్షోదానాంచతథాతథాక్షోదేకించిదప్యేకంనసిధ్యేత్,తదభావేచ
కుతోనేకమితిమాధ్యమికమతాపాతః, సైవతర్హిసుగతమతకాష్ఠేతితత్రతిష్ఠామ
ఇతిచేత్,తన్నిష్ఠేనత్వయాఅస్మన్మతబాధకానుపన్యాసేవివాదాభావః తదుప
న్యాసేతుతత్రతత్ర తద్బాధాబాధవికల్పదౌస్థ్యందుష్పరిహరమితిభావః॥ ౨౫॥

పునరపిప్రకారాంతరేణప్రత్యభిజ్ఞాబాధకంవిరుద్ధధర్మాధ్యాసంప్రతిబంది
విశేషముపాశంకతే తత్త్వేదన్త్వేహీతి. అతీతకాలసంబంధస్తత్త్వం, వర్త
మానకాలసంబంధఇదన్త్వం, నహ్యతీతంవర్తతఇతిసంభవతి, సర్వేషాంనిత్యత్వ
ప్రసంగాత్, వర్తమానంచయద్యతీతం,కథమస్మదాదిప్రత్యక్షేణగృహ్యేత.కించ
కాలద్వయాన్వయరూపయోఃతత్త్వేదన్త్వయోరేకవస్తుసంబంధఏకస్మిన్ కా
లే భిన్నేవా, పూర్వత్రవిరోధః, తస్మిన్నేతస్మింస్తదుభయపూర్వాపరేవాక్వ
చిదపికాలేకాలాంతరసంభేదాయోగాత్,అన్యథాత్రైకాల్యయౌగపద్యప్రసం
గాత్,ఏతేనవిరుద్ధానుపహితవిషయేతివిశేషణంచాసిద్ధం. ఉత్తరత్రకాలద్వయ
నిర్వాహకకాలభేదాశ్రయణే తయోరపితథేత్యనవస్థాపాతః, నచైవందృష్టమి

స్వస్యస్వాభావకాలే విహతినియమనాత్స్వేనచాత్రైకకాల్యాత్
కాలేకాలానపేక్షే కథమపిసువచౌ నానవస్థావిరోధౌ॥ ౨౯॥

ష్టం వా, న చ దేశద్వయప్రతిబంధిః, అస్మాభిస్తదనభ్యుపగమాత్. తస్మాత్తత్కాల ద్వయవిశిష్టే వస్తుని ప్రవృత్తాకృతాస ఽప్రత్యభిజ్ఞా న ప్రమితిః, విరుద్ధవిషయత్వాత్ శుక్తిరూప్యధీవత్, ప్రత్యభిజ్ఞాత్వాదేవ వా దీపాదిప్రత్యభిజ్ఞావదితి చేత్, అత్ర న కాలద్వయమాత్రం వస్తుని విరుద్ధం విరుద్ధకాలాన్వయస్తు నాస్తీత్యభిప్రాయేణ ప్రతి వక్తి నేతి.

అతత్తామనిదన్తాం చ తత్త్వేదన్త్వే నిరస్యతః।
అన్యోన్యప్రతిషేధస్తు న తతస్సేద్ధుమర్హతి।
ఏకస్య భిన్నకాలాభ్యాం వైశిష్ట్యం పిహితం యది।
తథా స్యాత్ భిన్నదేశాభ్యాం పుఞ్జబుద్ధిస్తతో న తే।

తర్హి కాలద్వయవిరోధః కుత్రేత్యత్రాహ స్వస్యేతి. నియమనాత్ యథాప్రమాణం వ్యవస్థాపనాదిత్యర్థః. అత ఏవాతీతస్య వర్తమానత్వం వర్తమానస్యాతీతత్వమిహ న ప్రవర్తనీయం. నను తత్త్వేదన్త్వే తావత్ విరుద్ధే అన్యథాయోగపద్యే విరోధాభావప్రసంగాత్, తత ఏవ కాలద్వయమప్యేకస్య విరుద్ధమితి తత్రాహ స్వేనేతి. పూర్వాపరకాలయోగోఽపి విరుద్ధః. స్వేనోపాధినావచ్ఛిన్నస్యైకస్య, కాలస్యావాంతరోపాధిభిర్నానాత్వేఽపి తత్తదుపాధీనామేవ తత్తదవాంతర కాలద్వయాన్వయవిరోధః, అన్యాపేక్షయా పూర్వాపరకాలయోరన్యస్య విరుద్ధత్వే, క్షణకాలస్యాప్యన్యాపేక్షయా పౌర్వాపర్యాత్తత్కాలవర్తిత్వమపి వస్తునో విరుధ్యేత, క్షణకాలసంబంధో వస్తునః కాల్పనిక ఇతి చేత్, తతోఽపి మాధ్యమికోత్థానం. నను స్వరూపసత్యతా క్షణసంబంధిత్వం చ సాధ్యతే న కేవలం క్షణకాలమాత్రసంబంధిత్వం అతస్తుర్యబౌద్ధాత్త్రయాణాం విశేష ఇతి, తర్హి సిద్ధసాధనం. అతః క్షణికపక్షే స్థిరపక్షే వా స్వాభావకాలే వృత్తిర్విరోధాద్వారణీయా న తు స్వకాలవృత్తిరితి భావః. అత్ర చ విరోధానవస్థయోశ్శంకాపి నాస్తీత్యాహ కాల ఇతి. న హ్యయమపి కాల ఏతస్మిన్ కాలే, కిముత కాలాంతరం. తత్కాలోఽపి న తస్మిన్ కాలే, కిముతాయం. అత ఏతత్కాలతత్కాలౌ వా కాలాంతరం వానపేక్ష్య ఏకస్మిన్ వస్తుని కాలద్వయం సంబధ్యత ఇతి స్థితే, కథంచిదప్యనవస్థావిరోధయోర్నావకాశః. తథాపి కాలద్వయం పరస్పరాభావనాంతరీయ

శ్లో॥ ప్రత్యక్షం వర్తమానం ప్రథయతి యది హా వర్తమానాద్విభక్తం
తస్మాత్తైనైవ సిద్ధం క్షణికమితి న సత్తావదిత్యప్రతీతేః।
తత్కాలాసత్త్వమేవ వ్యపనయతి సతో వర్తమానత్వబోధః
కాలేన్యత్రాపి సత్త్వం ప్రమితమితి కథం తద్విరోధప్రసంగః॥ ౨౭॥

కం తదాత్మకం వా కథమేకత్ర స్యాదితి చేన్న, కాలద్వయస్యాన్యోన్యస్మిన్నభావేపి తదుభయసంబంధివస్తునో భావాభావాత్. యస్తు తస్మిన్ వస్తున్యసంబద్ధః కాలః తస్య తత్ర సద్భావం న బ్రూమః, న హి వయం నిత్యానిత్యవిభాగం నిరాకుర్మః॥ ౨౬॥

అథ ప్రత్యక్షైరేవ ప్రత్యభిజ్ఞా ప్రత్యక్షస్య విరోధం భావానాం క్షణికత్వసిద్ధిం చ శంకతే ప్రత్యక్షమితి. అస్మదాదిప్రత్యక్షం తావద్వర్తమానమాత్రవిషయమితి సర్వసంమతం, అన్యథా దృశ్యమానానాం పదార్థానాం తత్క్షణాపేక్షయా పూర్వాపరవిశేషాణామపి ప్రత్యక్షత్వప్రసంగాత్, తస్మాదగృహీతపూర్వాపరవిశేషం వర్తమానగ్రాహి ప్రత్యక్షం వర్తమానాద్వ్యావృత్తమేవ స్వవిషయం గృహ్ణాతి. ఏతదేవ చ క్షణికత్వం వస్తూనాం యదపూర్వోత్తరత్వం, అతస్సంస్కారనిరపేక్ష ప్రత్యక్షబాధితా ప్రత్యభిజ్ఞా దేశాంతరస్థగ్రాహిశుక్తిరూప్యధీవత్ సంస్కారోపనీత కాలాంతరస్థభేదసంవృత్యా తస్మిన్నదస్మిన్నపి తత్త్వమారోప్య కల్పితైక్యవిషయేతి. అత్ర ప్రత్యక్షవృత్తాంతానభిజ్ఞోక్తిరియమిత్యభిప్రాయేణ ప్రతివక్తి నసదితి. ప్రత్యక్షస్య కాలాంతరసంబంధప్రతిక్షేపకత్వాభావమాహ తావదితి. వర్తమానత్వవిషయే వా వర్తమానత్వనిషేధాత్ తావన్మాత్రకాలవర్తిత్వం నియచ్ఛేదిత్యత్రాహ తత్కాలేతి. తత్కాలసత్త్వవిధిర్హి తదానీమసత్తాం నిరుంధ్యాత్, న తు కాలాంతరసత్తామిత్యర్థః. తథాపి జాగరవతా ప్రత్యక్షేణ కాలాంతరసత్త్వస్యానాలంబనాత్ తత్ప్రతిక్షేప ఇతి చేత్ తత్రాహ కాలేన్యత్రాపీతి. అయం భావః యథైవ నియతకాలసత్తా గృహ్యతే తథా తదిదమితి కాలద్వయసత్త్వమపి ప్రత్యక్షేణైవ గృహీతం, ఏవం సతి న్యూనాధికవిషయతామాత్రమిహ ప్రత్యక్షయోః న విరుద్ధవిషయత్వం అన్యథాతిప్రసంగాదితి. అల్పవిషయస్య ప్రాబల్యమాలంబ్య విశేషోత్ర మితి చేన్న, విరోధే సత్యేవ బలాబలవిమర్శాత్, ఇహ తు విరోధ ఏవ న సంపత్తి. అపి చ ప్రత్యక్షం కిం వర్తమానత్వేన స్వవిషయం గృహ్ణాతి ఉత వస్తువృత్త్యా వర్తమానం, నాద్యః త్వన్మతే ప్రత్యక్షతయాభిమతస్య నిర్వికల్పకస్య వికల్పబోధనాశక్తేః, సవికల్పస్య తు ప్రత్యక్షత్వానభ్యుపగమాత్. న ద్వితీయః ఇంద్రి

శ్లో॥ ఉత్పన్నానాం వినాశే ధ్రువభవితృతయా హేత్వపేక్షావిహీనే
జన్మన్యేవోపరోధాత్ క్షణికమిహ జగత్సర్వమిత్యప్యసారం।
లింగం హ్యాద్యత్వమాత్రం జననవిధురతా తత్క్షణానుక్షణత్వే

యసంయుక్తక్షణస్య తజ్జన్యజ్ఞానకాలేఽతీతత్వాత్ తదుత్తరక్షణస్య స్వపూర్వక్షణేంద్రియసంప్రయోగాయోగేన తజ్జన్యధీవిషయత్వాసంభవాత్, తదాతనాక్షిసంప్రయోగస్య తు తాత్కాలికబుద్ధిహేతుత్వాసిద్ధేః. అతస్తే కథం ప్రత్యక్షం వర్తమానగ్రాహి, అస్మన్మతే త్విన్ద్రియసంప్రయోగస్య తద్విశిష్టవస్తునస్తదుపహితకాలాంశస్య చ స్థాయిత్వేన ధీక్షణానువృత్తౌ తద్విషయతయా ప్రత్యక్షోదయాత్. సంప్రయోగానన్తరక్షణే ధీరపి నివర్తతే. అతో నాసంప్రయుక్తం నాస్థిరం నావర్తమానం వా ప్రత్యక్షమితి.

పూర్వాపరబహువ్యక్తివ్యాప్తిగ్రహణసంభవా।
నకాచిదపి యుక్తిః స్యాత్ సర్వక్షణికవాదినః॥ ౨౭

నను జాతస్య హి ధ్రువో మృత్యురితి ప్రసిద్ధం, అతస్సతాం సత్తానుబంధీ వినాశస్స్వరూపవన్న హేతుసాపేక్షః, ఝటిత్యేవాపతేత్, తస్మాత్ సర్వం క్షణికమిత్యనూద్య పరిహరతి ఉత్పన్నానామితి. అసారం న్యాయ్యాదన్యదిత్యర్థః. తత్ర హేతుం వికల్పయతి లింగమితి. ఏవం వికల్పితే యథాసంభవం దోషానాహ తదిదమితి. తథాహి తత్రాద్యే తావత్ యత్ యస్య ధ్రువం భవిష్యతి, న తత్తస్య హేతుసాపేక్షం. నాశశ్చ జాతానాం ధ్రువభావీత్యుక్తం స్యాత్, తదా కస్యచిదంకురస్య సామగ్రీప్రవాహవశాత్ ధ్రువం భవిష్యద్భిః పత్రపుష్పాదిభిః ఘటాదీనాం కపాలాదిభిరప్యనైకాన్త్యం, సర్వత్రచైకసంతానోత్తరక్షణైః। నహి తే తన్నిరపేక్షాః, తథా సతి ప్రాగేవోపనిపాతే కథం తత్ర సంతానత్వమపి। పూర్వక్షణానామర్థక్రియావిరహాత్ అసత్త్వం చ స్యాత్, చార్వాకవాదః. ద్వితీయే తు యద్యస్యానుత్పన్నమనుబంధి, న తద్ధేత్వపేక్షం యథా గోరశ్వాపోహ ఇతి స్యాత్, తథా చ హేత్వసిద్ధిః ప్రతియోగివత్స్వోచితహేతుజన్యత్వాత్ । ముద్గరాదయోఽపి సభాగసంతానమాత్రారంభకాః న తు నాశజనకా ఇతి చేన్న, దీపాదిసంతానా(నామ)న్తిమధ్వంసకేషు తదసిద్ధేః, న హి తత్ర విభక్తసూక్ష్మావస్థాన్తరాపత్తిమిచ్ఛసి, అన్వయవ్యతిరేకావిశేషే వ్యవస్థాపకాభావాత్. నిస్స్వభావతయా తుచ్ఛస్య హేత్వపేక్షావిరహో వ్యవస్థాపక ఇతి చేన్న, ప్రతియోగివదేవ నియతకాలతయా ప్రమి

తత్త్వంతజ్జన్యతా వాతదిదమనియమాసిద్ధిబాధాదిదూష్యం॥ ౨౮॥

తస్యఅత్యంతతుచ్ఛత్వాయోగాత్, ఖపుష్పవచ్చానాదిత్వప్రసంగేన సర్వభావాసిద్ధిప్రసంగాత్, ధ్వంసస్యచతుచ్ఛత్వే తత్కాలేపి స్వకాలఇవభావానాంసత్త్వప్రసంగాచ్చ, తథాచ క్షణభంగం ప్రతిజ్ఞాయ స్థిరవాదం సాధయసి. కీదృశంచధ్వంసస్యనిస్స్వభావత్వం, యదియత్కించిత్స్వభావవిరహః, తత్స్వలక్షణేపిసమానం, సర్వస్వభావవిరహస్తుధ్వంసేప్యసిద్ధః, అన్యథాకథమస్యపక్షీకారః. ధ్వంసరూపతయాసిద్ధస్యేతిచేత్, తర్హితత్స్వభావస్యకథంసర్వస్వభావవిరహః. అపిచాస్యప్రాగసత్త్వే హేత్వపేక్షా దుర్వారా, ప్రాక్సత్త్వేతు భావాపహ్నవః, తతఏవాభావస్యాప్యభావఇతి సర్వాభావస్స్యాత్. తృతీయేచసఏవ క్షణో యస్యస తత్క్షణః తస్యభావస్తత్క్షణత్వం, తదాధ్రువభావిసహాభావీత్యర్థః, అయమపి హేతురసిద్ధఏవ, నచ ప్రధ్వంసప్రతియోగినోర్యౌగపద్యసంభవః, సంభవేవాభావః పశ్చాదపికింనస్యాత్. అనుక్షణశబ్దోపచరితస్తు హేతురనంతరక్షణవర్తిత్వం, తత్రాపిభావోత్పత్త్యపేక్షయానంతర్యవివక్షాయామసిద్ధిః, భావస్వరూపాపేక్షయాత్వానంతర్యే నియమేభావఏవ హేతుః స్యాదితి కథం హేతునైరపేక్ష్యం, తదతిరిక్తనైరపేక్ష్యంవివక్షితమితిచేన్న, తస్యైవసహకారిణామప్యవర్జనీయత్వాదితి. పంచమేత్వసిద్ధివ్యాఘాతశ్చ. నను కథం ధ్రువభావిశబ్దేనతత్త్వవివక్షాశక్యతే, ఇత్థం, యద్యతోభిద్యతే సతత్త్వస్యధ్వంసః యథారూపస్యరసః, ధ్వంసస్తుకస్యచిదేవభవతీతి తదాత్మకః, అతః సోత్పత్తావేవస్వాత్మని ధ్వంసేసన్నిహితేకథంక్షణాంతరంప్రాప్నుయాదితి, తత్రేదంబ్రూమః తతోభిన్నస్యాపి తత్ప్రతిధ్వంసత్వం యథాదర్శనంస్యాత్, అన్యథాభిన్నస్య భిన్నకాలస్యచ కారణత్వాదికమపిహీయేత అవిశేషాత్, స్వాత్మనఏవ స్వనాశాత్మకత్వే పశ్చాదివస్వకాలేపిస్వాభావసిద్ధేః సఏవసర్వాపహ్నవస్స్యాదితి. తజ్జన్యత్వే హేతౌ ప్రతిజ్ఞావిరోధః, తజ్జన్యత్వంహి తద్ధేతుకత్వం, తేన కథం హేతునైరపేక్ష్యసాధనం, హేత్వంతరనైరపేక్ష్యమపిదుర్వచమిత్యుక్తం, అతః క్రమభావిసహకారివిశేషాత్ కార్యాంతరమివస్వనాశమపి స్వయముత్పాదయతునామ, నతతఃక్షణికత్వంసిద్ధ్యేదితి. బాధశ్చామీషాం ప్రాగుక్తప్రత్యభిజ్ఞయాస్పష్టః, ఆదిశబ్దః ప్రదర్శితయోరపసిద్ధాంతప్రతిజ్ఞావిరోధయోస్సంగ్రహార్థః॥

౨౮॥

శ్లో॥ కాలానంతర్యసామ్యే క్షణికవపుషి తే దేశకాలాద్యుపాధౌ
సర్వే పూర్వే భవేయుస్తదుపరిభవతాం కారణానిక్షణానాం।
సంతానైక్యవ్యవస్థా నిజఫలనియతిర్వాసనానాంచ నస్యాత్
కార్పాసే రక్తతా(తు)దిక్రమవిపరిణమత్సంస్కృతద్రవ్యతస్స్యాత్ ॥ ౨౯॥
శ్లో॥ మేయత్వాద్యైర్విగీతం క్షణికమిహజగత్స్యాత్ క్షణోపాధివచ్చేత్

ప్రతికూలతర్కప్రతిహతిమప్యాహ కాలానంతర్యేతి. ఆదిశబ్దేనదిక్సంగ్రహః అయమర్థః, సర్వంక్షణికమితివదతస్తే కస్యచిత్ కించిత్ప్రతికార్యత్వం కిమనంతరకాలభావిత్వమాత్రాత్,ఉత తద్విశేషాత్, ఆద్యే త్రైలోక్యోదరవర్తినః పూర్వక్షణాస్సర్వే తదనంతరభావినాంసర్వేషాంక్షణానాం కారణానిస్యుః.ద్వితీయేప్యసావిశేషః కిం దేశాద్యుపాధినిరపేక్షః, తత్సాపేక్షోవా, నాద్యః అతీంద్రియస్యతు తస్యాదర్శనాత్, దృశ్యస్యతు వహ్నిధూమత్వాదేరతిప్రసంగిత్వాత్. నద్వితీయః యస్మిన్ దేశాదౌ యద్వర్తతే, తస్మిన్ జాయమానస్యతత్కారణమితినియమోనసంభవతి,కార్యక్షణస్య కారణదేశాదివర్తిత్వే కారణదేశాదేః క్షణద్వయాపత్తేః. తథాచానంతరక్షణయోగేపికోబాధః. అతస్సైరదేశాదికమనభ్యుపగచ్ఛతస్త్వత్ప్రియుక్తనియమాయోగాత్ అతిప్రసంగస్తదవస్థఏవ. నను యద్దేశాదిక్షణవర్తీ కారణక్షణః తత్కార్యదేశాదిక్షణే స్వకార్యమారభతఇతి నియమఇతిచేన్న దేశాదిక్షణద్వయేపి కార్యకారణవ్యవస్థాయాదుఃస్థత్వాత్.తదేతదభిప్రేత్యాహసన్తానైక్యవ్యవస్థా నస్యాదితి, యదప్యాహుః.

యస్మిన్నేవహిసంతాన ఆహితాకర్మవాసనా
ఫలంతత్రైవబధ్నాతి కార్పాసేరక్తతాయథా

ఇతి,కర్మవాసనేత్యనుభవవాసనాయా ఉపలక్షణం, తదపిదూషయతి నిజఫలనియతిర్వాసనానాంచనస్యాదితి, సంతానైక్యసిద్ధౌహి యస్మిన్నస్మిన్నితినిర్దేశఃస్యాదితిభావః. దృష్టాంతస్తర్హికథమిత్యత్రాహ కార్పాసఇతి, రంజకద్రవ్యవిశేషసంస్కృతబీజావయవానువృత్త్యాకార్యస్రోతోవిశేషనియమేయథాదర్శనంతత్రతాదృశఫలసిద్ధిర్యుక్తా,త్వన్మతేతుతదేతత్ సంతతివ్యవస్థాపకాభావాత్ తత్రైవఫలం బధ్నాతీతి దుశ్శకోనియమఇతిభావః॥ ౨౯॥

క్షణభంగసాధనాంతరందూషయితుమనువక్తి మేయత్వాద్యైరితి. ఇహ

బాధోదృష్టాంతహాని స్థిరఇతివిదితోయత్ క్షణస్యాప్యుపాధిః।

పక్షదృష్టాంతవికల్పాన్తేనస్తుజాతే, విగీతంక్షణికంమేయత్వాత్,సత్త్వాత్, ఖ
సమానత్వాద్వా,అత్ర స్యాదిత్యనేనాక్షణికతాయామసత్త్వప్రసంగస్సూచ్యతే
అర్థక్రియాకారిత్వంహిసత్త్వంతచ్చకుర్వత్ క్షణస్యైవాస్తి,అకుర్వత్ క్షణస్యత
తదభావాదసత్త్వం ప్రాప్తమితి, ఘటజలధరాదౌదృష్టాంతితే సాధ్యవైకల్యంక్రి
మేణకథంచిత్ పరిహర్తవ్యం ఇహతునతథేత్యభిప్రాయేణక్షణోపాధివచనం,ఇతి
రాచిత్యాదాక్రష్టవ్యః.అత్రబాధోక్తిస్సాధ్యవికల్పేనబహుధాభావ్యా. తథాహి
క్షణికత్వంనామక్షణసంభవత్వంవా క్షణకాలసంబంధిత్వంవా క్షణమాత్రవ
ర్తిత్వంవాక్షణద్వయసంబంధశూన్యత్వంవా క్షణకాలత్వంవా తదుపాధిత్వం
వా,నాద్యఃసిద్ధసాధనాత్ స్థిరమపినస్సామగ్ర్యాక్షణేసంభవతీతి. నద్వితీయః తత
ఏవ,కాలమేవానిచ్ఛతస్తేకోసౌక్షణకాలఃకశ్చతత్సంబంధః,తదభ్యుపగమేసిద్ధాం
తబాధః.అతఏవ నతృతీయోపి, ప్రత్యభిజ్ఞయాచబాధఃప్రాగుక్తః. నచతుర్థః
ఉక్తబాధాదేవ, క్షణేతరస్యతథాత్వే ఖపుష్పవదసత్త్వప్రసంగస్యదుర్వార
త్వాత్,త్వన్మతేచఖపుష్పనిదర్శనేనప్రసంజనంయుక్తం, ఏవమపిహి బ్రూథ.

తస్మాద్వైధర్మ్యదృష్టాంతేనేష్టోవశ్యమిహాశ్రయః
తదభావేచతన్నేతివచనాదేవతద్గతేః ఇతి

అన్యేపికేచిదాహుః ॥

యస్మిన్ననిత్యతానాస్తి కార్యతాపినవిద్యతే।
తస్మిన్యథాఖపుష్పాదా వితిశక్యంహిభాషితుం. ఇతి.

నపంచమః. తద్దేశతద్వర్తినోరివ కాలతద్వర్తినోరైక్యస్య ప్రత్యక్షే
ణబాధాత్. తతఏవ నషష్ఠః,యదాహి ఘటాదయఃస్వరూపేణ క్షణోపాధ
యఃస్యుః, కాలతారతమ్యధీః కుత్రాపి నభవేత్,తథాచస్థిరశంకాయాఏవాను
దయాత్ నిర్విషయఃనుమానంస్యాత్. సర్వస్యచత్రిలోకస్య స్వప్రయోజనే
చ్ఛయాహి ప్రవృత్తిః.సాఫలార్థినః ఫలినశ్చభేదేబాధ్యతే

శ్లో॥ నచత్వమపికృత్యేషు నిరన్వయవినాశవత్।
మత్సంతానసమృద్ధ్యర్థ మితిమత్వాప్రవర్తసే॥

తదిహస్వాభిప్రాయాదిబాధశ్చ, ఆత్మదృష్టాంతేనచప్రత్యనుమానబాధః,
తత్రసాధ్యవైకల్యంచ ఘటాదీన్నిదర్శయద్భిఃయుష్మాభిరివక్రమాత్పరిశమనీయం

సామగ్రీ కార్యశూన్యా క్షణ ఇయమపి తద్ధేతుసంఘో న చాసౌ
హేతుర్నాన్యః స్థిరాస్తే క్రమవదుపధివత్స్యాత్ క్షణత్వం స్థిరేపి॥ ౩౦॥

అస్తి చ సోహమితి ప్రత్యభిజ్ఞయాస్మాకం తత్సిద్ధిః, ఆలయవిజ్ఞానసంతతివిషయేయమితి చేత్ ఇదమపి పరిభాషామాత్రం ప్రమాణాభావాత్ నాన్యదృష్టం స్మరత్యన్య ఇతి పరిభాషాయా నిర్బాధత్వాచ్చ, నిరర్థకం చేదమాలయవిజ్ఞానసంతతికల్పనం, తస్య ప్రవృత్తివిజ్ఞానేన సహ సర్వప్రకారసంబంధాయోగాదితి. అథ క్షణోపాధివదిత్యుక్తం ప్రతివక్తి దృష్టాంతహానిరితి. అక్షణికత్వే కథం క్షణోపాధిరిత్యత్ర గూఢాభిప్రాయ ఆహ సామగ్రీతి. కార్యశూన్యా కార్యప్రాగభావసమన్వితేత్యర్థః. క్షణః క్షణోపాధిరితి యావత్. తథాపి తస్య క్షణికత్వం న ప్రతిక్షిప్తమిత్యత్రాహ ఇయమపీతి. నను హేతూనాం సంఘోపి హేత్వనతిరిక్తశ్చేత్ తేషాం భవత్పక్షే స్థిరత్వాత్ న క్షణోపాధిత్వం అతిరిక్తోప్యక్షణికః క్షణోపాధిర్న స్యాదిత్యత్రాహ న చేతి. అయం భావః సంఘశబ్దో న సంబంధమాత్రవాచకః సంబంధశబ్దపర్యాయత్వాప్రసిద్ధేః, న చ తత్తత్సంబంధిస్వరూపవాచకః ప్రత్యేకమప్రయోగాత్, అతః కేనచిదుపాధినా సంగృహీతాస్త ఏవ సంఘశబ్దార్థః, తత్ర యది త ఏవ క్షణోపాధితయా దృష్టాంతీక్రియంతే తథా సతి స్థిరాస్త ఇతి. నను తత్సంహతిహేతురుపాధిదృష్టాంతస్స్యాత్ మైవం న హి నః కేవలనిత్యాత్ కేవలానిత్యాద్వా కస్యచిదపి కార్యస్యోత్పత్తిః కింతు తత్సముదాయాత్, తత్ర నిత్యాంశే తావత్ క్షణికశంకాపి నాస్తి, అనిత్యేపి యతశ్చిరోత్పన్నాద్ధేతోః సంఘభావః సోపి స్థిరతరః. యస్తు చరమస్సహకారీ స చ స్థిర ఏవ సన్ స్వకార్యప్రాగభావోపహితరూపః కాలమవచ్ఛిందన్ క్షణోపాధిరిత్యుచ్యతే, తదుపధానం చ తస్య ప్రత్యక్షాదిసిద్ధం. న చాత్ర క్షణికం కించిత్ సిధ్యతి అనవచ్ఛిన్నస్య కాలతత్త్వస్య కాలపరిచ్ఛేదలక్షణానిత్యతాభావాత్.

క్రియాదిశ్చ స్థిరోప్యేవం క్షణోపాధిర్విశేషకైః।
తత్ప్రకర్షనికర్షైస్తు తత్తత్కాలప్రకల్పనా॥

ఇయం తావత్సర్వలోకసాక్షికీ, క్షణకాలావచ్ఛేదకయోః ప్రాగూర్ధ్వవ్యాపినోరక్షణికత్వాత్, తదవచ్ఛిన్నస్య కాలస్య తు క్షణత్వాదేవ న క్షణికత్వమితి వస్తుస్థితిః. త్వత్పక్షే తు క్షణకాలావచ్ఛేదః క్షణోపాధిరసిద్ధః కాలస్యైవాభావాత్. న చాసిద్ధోపి సాధ్యః స్వమతవిరోధాత్. యథాహుః,

శ్లో॥ దీపాదీనాంకదాచిత్సదృశవిసదృశాశేషసంతత్యపేతే
ధ్వంసేదృష్టేప్యశక్యాతదితరవిషయే నన్వయధ్వంసక్లృప్తిః।
బాధాదర్శితత్వాదపిచదృఢమితేసాన్వయేస్మిన్ఘటాదౌ

యోపితావత్పరాసిద్ధః స్వయంసిద్ధోభిధీయతే।
భవేత్తత్రప్రతీకారః స్వతోసిద్ధేతుకాక్రియా. ఇతి

అనన్యావచ్ఛేదార్థేన స్వరూపేణైవకశ్చిత్ క్షణశబ్దవాచ్యఇతిచేత్, తర్హిక్షణభంగసాధనాత్పూర్వమసిద్ధః కథం దృష్టాంతస్స్యాత్.

ఉత్తరప్రాగభావాప్తపూర్వధ్వంసైకకాలతః।
మధ్యమక్షణతాదృక్త్వం వ్యవస్థాప్యంత్వయాప్యతః॥

ననుక్షణక్షరణస్వభావాప్రకృతిరితిహి భవత్సిద్ధాంతః. అత్రప్రతిక్షణముదయవిలయినోవికారాః క్షణికాఏవేతి తద్దృష్టాంతేనాన్యేషాం యుష్మాభిఃకింనానుమీయతఇతిచేత్ అశక్యత్వాదయంసుహృదుపదేశస్త్యజ్యతే,సర్వక్షణికత్వంసాధయితుముపక్రమ్య స్థిరద్రవ్యవృత్తి క్షణికవికారవదితికథందృష్టాంతయేమ, తేషుచ నత్వదభిమతం క్షణికత్వం, ప్రదీపాదివదాశుతరవద్వినాశిత్వమాత్రేణ క్షణికతోక్తేః,తదేతదభిప్రేత్యాహ క్రమవదితి.క్షణత్వం క్షణోపాధిత్వమిత్యర్థః.

శ్లో॥ ద్వయోరయుగపద్దృష్టియుగపచ్చయథాయథం।
అశక్యాపహ్నవాతస్మా దస్మదుక్తైవపద్ధతిః॥ ౩౦॥

ఇహచప్రతిసంఖ్యాప్రతిసంఖ్యానిరోధయోః నిరన్వయవినాశత్వే పరోక్తంనిదర్శనందూషయతిదీపాదీనామితి.ఆదిశబ్దేనక్షణరుచిబుద్ధ్యాదిసంగ్రహః.

సనిరన్వయనాశస్స్యాద్ధర్మోధర్మ్యపివాపునః
పూర్వసంఘాతభాగోవా యద్భావేనానువర్తతే।
ఉత్పత్తిశ్చతథాభూతా నిరన్వయసముద్భవా
తావుభౌసర్వభావానాం నియతావితిసౌగతాః॥

యోవినాశస్సనిరన్వయః యథాన్త్యదీపస్య,అస్తిచ వినాశోజాతానాం అతస్సోపినిరన్వయఇతి నిరన్వయధ్వంసక్లృప్తిర్నశక్యా తదుపపాదయతిబాధాదేరితి.

ప్రత్యభిజ్ఞాబాధస్యప్రవృత్త్యాద్యనుపపత్తీనాంచదర్శితత్వాత్.విపరివర్తశ్చాయుక్తఇత్యాహ అపిచేతి.అంత్యదీపవినాశస్సాన్వయఃవినాశత్వాత్ పటాదివినాశవత్, సాధ్యవికలోదృష్టాంతఇతిచేన్న,సంఘాతాంశానాంవా గంధాదిధర్మాణాం

దుర్దర్శావస్థయాస్యుః పయసి లవణవల్లీనదీపాదిభాగాః॥ ౩౦॥

శ్లో॥ సత్త్వేసత్త్వేపి పూర్వం కిమపి గగనతత్పుష్పవన్నైవసాధ్యం
హేతుప్రాప్తిర్నపశ్చాద్ఘటితురఘటితోత్పాదనేతి ప్రసంగః।

వా శ్యామరక్తాదిధర్మిణాం వా యథాసంభవమనువృత్తేర్దృఢోపలబ్ధత్వాత్. ప్రత్యక్షబాధపరిహారాయ దుర్దర్శావస్థత్వోక్తిః స్యురిత్యనేన దృశ్యావస్థానివృత్తావపి స్వరూపసత్త్వం సూచ్యతే. ననుపయసి లవణవదిత్యయుక్తం తత్రాపి నిరన్వయవినాశాత్ తన్న, రసేన సూక్ష్మావయవానుమానాత్. దీపావయవేషు లింగమపి నాస్తీతి చేన్న దీపోర్ధ్వదేశినాం కించిదౌష్ణ్యోపలబ్ధ్యా దీపావయవసద్భావానుగమత్వాత్, ప్రభూతదీపపార్శ్వవర్తినాం చ తాపస్వేదాదిస్తత్ఏవ, ఏవమన్త్యదీపనాశేప్యదృశ్యావయవవిసర్పసిద్ధిః, అతో వినష్టదీపభాగానుపలబ్ధేరదృశ్యావస్థానిబంధనత్వాదనన్యథాసిద్ధప్రత్యక్షసిద్ధః సాన్వయవినాశదృష్టాంతఏవ సాధీయాన్. అన్త్యదీపాదేశ్చ యదినకించిదుపాదేయం తతోర్థక్రియావిరహాదసత్త్వంస్యాత్, బుద్ధ్యాదిరర్థక్రియాస్త్వితి చేన్న తస్యానియతత్వాత్, వినాశస్తహ్యర్థక్రియాస్త్వితి చేన్న తస్యతేతుచ్ఛత్వాత్, ధ్రువభావిత్వేనాహేతుకత్వాభ్యుపగమాచ్చ. ఏవమన్త్యదీపాసత్త్వే చ తత్కారణపరంపరాయా అపి తథాత్వం స్యాదితి. ౩౦॥ (క్షణభంగనిరాసః)

ననుసాధ్యసాధనభావేసిద్ధేహి ప్రస్తుతంపక్షచతుష్టయంసిధ్యేత్, సఏవనాస్తీతిచార్వాకఉత్తిష్ఠతే సత్త్వేసత్త్వఇతి. యది కార్యం కారకవ్యాపారాత్ పూర్వమస్తితదాపూర్వసిద్ధగగనాదివత్ కిమపినకార్యంస్యాత్. అథతదానాస్తి తదాపి ఖపుష్పవన్నకార్యం, న చాసతః సత్త్వాపాదనసంభవః, నహినీలం శిల్పిసహస్రేణాపి సితీకర్తుం శక్యమితి. కార్యం చ కారణేనసహపూర్వం పశ్చాద్వా జాయతే। ఆద్యేకింకస్యకారణం కార్యం వా స్యాత్. ద్వితీయేపి తతః పూర్వస్యకథం తజ్జన్యత్వం, వైపరీత్యాపాతశ్చ, లోకవ్యవహారానురోధాత్. తృతీయే హేతుః స్వేన ప్రాప్తం సాధయేత్, అప్రాప్తం వా, ఆద్యేప్రాప్తత్వాదేవ పూర్వసిద్ధేర్నసాధ్యత్వం, నచోత్తరకాలీనస్య పూర్వకాలీనేనప్రాప్తిః ఉభయస్వరూపసిద్ధ్యపేక్షత్వాత్తస్యాః. తదిదమాహ హేతుప్రాప్తిరితి. ద్వితీయమపిదూషయతి అఘటితేతి. అప్రాప్తోత్పాదనేసర్వస్మాత్ సర్వముత్పద్యేత ప్రకాశ్యమప్రాప్యవాదీపః ప్రకాశయేత్ దాహ్యమప్రాప్యవా దహనోదహేత్. పునర్వికల్పాంతరేణవిహతిమాహ జన్యమితి.

జన్యంజన్మాన్యథావాద్వయమసదనవస్థానకార్యక్షతిభ్యా
మిత్యాద్యైర్హేతుసాధ్యంనకిమపియదినస్స్వక్రియాదేర్విరోధాత్ ॥ ౩౨॥

ఘటోజాయత ఇత్యేతౌ తావన్నపర్యాయౌ, సహప్రయోగాత్ యావద్వినాశం
జాయతఇతి ప్రయోగప్రసంగాచ్చ, పటోజాయతఇతి ప్రయోగశ్చనస్యాత్,
ఘటపటశబ్దయోరపర్యాయత్వాత్. అతః కార్యస్వరూపాతిరిక్తంజన్మ తచ్చజ
న్యమజన్యం వేతివికల్ప్య ద్వయమప్యయుక్తమిత్యాహ ద్వయమసదితి. క్రమాత్
బాధకమాహ అనవస్థానకార్యక్షతిభ్యామితి. జన్మనోజన్యత్వంహిజనన కర్మత
యా అతస్తస్యాపిజన్మస్వీకర్తవ్యం, ఏవంతస్యాపీత్యనవస్థా, అజన్యత్వేతజ్జన్మనో
నాదిత్వాత్ తద్వతోఘటాదేరపితథాత్వంస్యాత్ తథాచ కార్యత్వక్షతిస్స్యాదితి.
ఆదిశబ్దేనభిన్నాభిన్నత్వాదివికల్పక్షోభసంగ్రహః. హేతుశ్చ సాధ్యంచ హేతు
సాధ్యం హేతునాసాధ్యంవా. ఈదృశానాంతర్కాణాం యుక్తాంగహాన్యాదికమ
భిప్రేత్యాహ నేతి. సాధారణముత్తరమాహ స్వక్రియాదేరితి. ఇహ తావదనిష్టకో
టిభంగోనప్రత్యాఖ్యేయః. అన్యత్రైవముత్తరగతిః. యదత్రపూర్వమసత్త్వే కార్య
త్వంనస్యాదితి, తద్విరుద్ధభాషితం, ప్రాగసత్త్వవిశేషితంసత్త్వమేవహికార్యత్వం,
తత్రచప్రాగసత్త్వేప్రాగసత్త్వమేవనస్యాదితివా, తద్విశిష్టంనస్యాదితివా, సత్త్వమా
త్రంనస్యాదితివా, ప్రసంగార్థస్స్యాత్. తత్రనప్రథమః, కస్యాపిస్వాభావేన వ్యా
ప్త్యభావాత్, అన్యథాశూన్యవాదఏవస్యాత్ అనేకాంతవాదోవా. నద్వితీయః
తదసత్త్వఏవతద్విశిష్టసిద్ధేః, నహివిశేషణసత్త్వంవిశిష్టవిరోధి. నతృతీయఃఅసత్త్వస్య
స్వకాలసత్త్వేన విరోధగ్రహణాత్, అన్యథాదేశాంతరసత్త్వేపి విరోధప్రసంగేన
సపవాంత్యబౌద్ధపక్షస్స్యాత్. యత్తుపశ్చాద్భావినః కారణప్రాప్తిర్నాస్తీతి, త
త్రపౌర్వాపర్యనియమలక్షణాప్రాప్తిర్దృష్టత్వాదనివార్యా, సంయోగాదిలక్షణా
తుమాభూదనంగత్వాత్, తతశ్చనాతిప్రసంగః నియామకస్యసిద్ధత్వాత్, ప్రకా
శ్యదాహ్యాదిషుచయథాదర్శనం కారణానాంమిథఃప్రాప్తిరేవాంగం నతుకా
ర్యేణ జ్ఞానేనసహభస్మాదినావా. యస్తుజన్మనోజన్యత్వాజన్యత్వవికల్పేనాతిప్ర
సంగఉక్తఃనాసావస్మత్పక్షేయుక్తదోషః, నహివయమభివ్యక్తింవాకారణసమ
వాయాదికంవాజన్మేతిబ్రూమః, కింతూపాదానావస్థావిశేషం, తస్యకార్యావస్థా
సామానాధికరణ్యవ్యపదేశః తాదాత్మ్యేనతదాశ్రయవృత్తేః. ఏవం ధ్వంసాదిసా
మానాధికరణ్యమపియథాయథమూహ్యం. ఈదృశస్యజన్మనఉపాదానావస్థాంత

రసాధ్యత్వే కారణానవస్థామాత్రమాపతతి సాచనదోష ఇతి సర్వాపిగీతం. యచ్చభి
న్నత్వే గవాశ్వయోరివ కార్యకారణతా నస్యాత్ అభిన్నత్వే చ కథం సిద్ధస్య సా
ధ్యత్వమితి తన్న, కారణాత్కార్యస్య భిన్నస్యైవోత్పత్తిదర్శనాత్.

అన్యథా బుద్ధిబోధ్యాదౌ భిన్నత్వాదివికల్పతః।
బోధ్యత్వాదిక్షతేర్నస్యాత్ స్వమతస్థాపనాపి వః॥

అథ కించిత్కారేణాకించిత్కారేణ వా కారణత్వం, పూర్వత్ర హేతూనాం కించి
త్కారజననేపి కించిత్కారాంతరాపేక్షయానవస్థా, కించిత్కారస్యాపి కించి
త్కారజననాపేక్షయా, ఉత్తరత్రాతిప్రసంగ ఇతి, అత్రాపి బ్రూమః యత్ర కించి
త్కారేణ హేతుత్వం దృష్టం యథా కాష్ఠాదే ర్జ్వాలాదినా తత్ర తథా, న చాన
వస్థా, హేతుసంపత్తిపరంపరాయా దోషత్వాభావాత్, అతిరిక్తస్యాత్రానిరూప
ణాత్, యత్ర తు ద్వారనిరపేక్షం హేతుత్వం, తత్రాపి దర్శన బలాత్ కించిత్కా
రాంతరం న జనయితవ్యం యతోనవస్థా స్యాత్, న చాతిప్రసంగః నియతపూర్వత్వ
గ్రాహిణా ప్రత్యక్షేణైవ తన్నివారణాత్, అన్యథా తదపి తే ప్రమాణం న స్యాదితి వి
శ్వాపహ్నవః. యచ్చ కార్యం కుర్వతోకుర్వతో వా కారణత్వం, ఆద్యే కార్యస్యాపి
పూర్వసిద్ధిప్రసక్త్యా కార్యత్వాభావః. ద్వితీయే విరోధాతిప్రసంగావితి. తదప్యప
ష్ఠు. భావికార్యానుగుణవ్యాపారవత్త్వమేవ కారణస్య కుర్వత్త్వం, తత్ర కథం కార్య
స్య స్వస్మాత్ పూర్వసిద్ధిః, కుర్వత్త్వనిరూపణం తు భావినాపి కార్యేణ బుద్ధ్యారోహి
ణా సిద్ధ్యేత్. ఏతేన నిర్వ్యాపారస్య వ్యాపారో వా హేతురిత్యాద్యపి దత్తోత్తరం.
కార్యకారణత్వయోస్స్వభావత్వే పటత్వనీలత్వాదివత్ సర్వం ప్రత్యపి స్యాతాం.
అస్వభావత్వే కస్యచిదపి న స్యాతామిత్యపి నియతప్రతిసంబంధికస్వభావత ఏవ తదు
భయసిద్ధేర్నిరస్తం. దండాదికార్యత్వం ఘటాదికారణత్వం వా నీలాదివదేవ
పురుషభేదేప్యవిపర్యస్తమేవ. అథ స్యాత్కార్యకారణభావస్య ద్విష్ఠత్వే ద్వయో
రపి ద్వైరూప్యాదపి శేషవిరోధభేదాపత్తయస్స్యుః, ఏకస్థత్వేపి యత్రైకస్మింస్త
త్రైవమితి. తత్ర బ్రూమః, కార్యే కార్యత్వం కారణే కారణత్వం చ వర్తతే,
తథాప్యన్యోన్యనిరూప్యతయా సంబంధవ్యవహారాదిసిద్ధిరితి. స్యాదేతత్, న తా
వద్దండాదయో మృదాద్యవయవాశ్చ ప్రత్యేకం ఘటాద్యుత్పాదనశక్తాః అదర్శ
నాత్, అత ఏవ న సముదితా అపి, న హి నద్యస్సమేత్యాపి దహేయుః, న చ సికతాస్సం
భూయ తైలం జనయేయుః శక్తానామేవ సంభూయకరణే సర్వే కృతకరాస్స్యుః,

శక్తస్యకుర్వతోప్యన్యాకాంక్షాయాం సర్వైరపిస్యాత్, తథాచ దేశాదివ్యవహితానామసన్నిధేః కథం కార్యారంభః,నహి కార్యేకారణానాంసాధ్యాంశభేదః. విభక్తదశాయాం సముదాయేవాతస్యాదృష్టిః,నిరంశేగుణాదౌచ దుర్వచమేతదితి.అత్రోచ్యతే సముదితానాం కార్యకరత్వమేవహి ప్రత్యేకమపిహిశక్తిః కథమత్రవియుక్తైః కార్యకరణం,కథంచసమేతేషు కృతకరతా,అతశ్శక్తస్యాపి సహకార్యాకాంక్షాయామతిప్రసంగశ్చనిరస్తః, యావత్కార్యసిద్ధినియత విషయత్వాత్తస్యా ఇతి. నను పూర్వం కారణమిత్యుక్తేనష్టం కారణమిత్యుక్తంస్యాత్, దృష్టాచమృదితేమృత్పిండేఘటోత్పత్తిః,తథాచస్వాత్మానమలభమానస్య కథం పరసాధకత్వం,అన్యథా చిరాతిక్రాంతస్యచ స్యాదేవకారణత్వం, తుచ్ఛస్యచ కారణత్వే కార్యమపి తుచ్ఛంస్యాత్,నిత్యం వేతి.తదపిన,పూర్వక్షణసత్త్వమేవహి కారణస్యకార్యోపయోగి,నచ తత్తదా నాస్తి,కార్యక్షణేతుకస్యచిత్ అసత్త్వం నకారణత్వవిరోధి,పూర్వంనష్టమిత్యప్యసాధు,స్థిరవాదేతదయోగాత్. పిణ్డస్య తునసాక్షాత్కారణత్వం, నచపిణ్డస్తత్ప్రధ్వంసోవాత్యన్తతుచ్ఛః,స్వకాలేసద్భావాత్,కాలాంతరాసత్త్వేనతుచ్ఛత్వే ప్రత్యక్షవిషయోపితథాస్యాత్,తథాచేయంమాధ్యమికగతిః. అథబ్రూషేపూర్వత్వమేవకారణస్యదుర్నిరూపం, పూర్వకాలవృత్తిత్వంహితత్, కాలేచపూర్వత్వముపాధికృతం, సచోపాధిర్యద్యయమేవ, తదాతదధీనం కాలస్యపూర్వత్వం కాలాధీనంచోపాధే రిత్యన్యోన్యాశ్రయః, అన్యాపేక్షాయాంచక్రకం,అనవస్థాపి, కాలస్యక్రమవదుపాధిసంబంధభేదాద్భేదశ్చ కృత్స్నైకదేశవికల్పదుఃస్థ ఇతి.ఏవం బ్రువతా కింపౌర్వాపర్యమేవ నదృష్టం,దృష్టమపివా బాధితం.నాద్యః స్వాభ్యుపేతలోకవ్యవహారవిరోధాత్.నద్వితీయః సర్వేషాం నిత్యత్వతుచ్ఛత్వయోరన్యతరప్రసంగాత్. అతః కాలేసత్యసతివాక్రమస్తావద్దురపహ్నవః.

శ్లో॥ క్రమేణోపాధిభిర్యోగస్సాకల్యేనాంశతోపివా।
కాలస్యనఘటేతేతిస్థిరవాదీకథంవదేత్॥
ప్రత్యక్షప్రతిరుద్ధశ్చక్షణభంగపరిగ్రహః।
అపసిద్ధాంతమాదధ్యాన్మానమన్యదనిచ్ఛతః॥
అథలోకాయతాంతస్థస్సమనుమానంచమన్యసే।
అగమోప్యవిసంవాదీ తదంతస్థాసతుమహానితి॥

యత్ర ప్రవృత్తిసామర్థ్యం న లోకాదుపలభ్యతే ।
అనుమీయేత తత్రాపి ప్రామాణ్యమవిశేషతః ॥

అస్త్వేవం, తస్య నియమో న శక్యః అస్మాదేవేదమనంతరమితి. తదేతన్ని యతపూర్వత్వం హి న జాతేర్జాతిమపేక్ష్య, ద్వయోరపి త్రైకాలికత్వాత్, న చ జాతేర్వ్యక్తిమపేక్ష్య, సర్వాసాం జాతీనాం పూర్వత్వేన కారణనియమాసిద్ధేః, జాత్యంతరాపేక్షయా కార్యత్వం న దృష్టమితి చేత్ కిమతః పూర్వమేతజ్జాతికార్యత్వమపి దృష్టం, ఏకవ్యక్తేశ్చ నియమో దుర్గ్రహః అననువృత్తేః, కృత్తికారోహిణ్యోరపి హ్యుదయభేదేష్వేవ వ్యాప్తిర్గృహ్యతే. ఏతేన వ్యక్తేర్జాత్యపేక్షయా వా వ్యక్త్యపేక్షయా వా పూర్వత్వనియమోऽపి ప్రత్యుక్త ఇతి. అయమప్యనుక్తోపాలంభః, ఏతద్ధర్మకాదేతద్ధర్మకముపజాతమితి జాత్యుపాధిక్రోడీకృతరూపేణ వ్యక్తిషు నియమసిద్ధేః, యథా దర్శనం చేయత్తానియమరహిత నిరుపాధి నిర్వ్యభిచారభూయోదర్శనబలేన వ్యాప్తిసిద్ధిశ్చానుమానే వక్ష్యతే, న చ సర్వస్మాత్తాదృశాత్తాదృశం సర్వమనియతం వా స్యాదితి శంకనీయం, తథా వ్యాప్తేరగ్రహణాత్, తద్విరుద్ధా చ తే ప్రార్థనా మోఘైవ, తృణారణిమణ్యాదిషు చ వహ్న్యుత్పత్తౌ సామాన్యతో విశేషతశ్చ హేతుకార్యభావో మంతవ్యః, తత్ర కార్యవైజాత్యం న దృశ్యత ఇతి చేన్న, అనుపలబ్ధవైషమ్యాణామప్యాయుర్వేదాదిషు శక్తిభేదసిద్ధేరవాంతరవైజాత్యస్య స్వీకార్యత్వాదితి.

శ్లో॥ సాంఖ్యసౌగతచార్వాకైరన్యైశ్చైవముపప్లవాః । ప్రయుక్తాః ప్రతివక్తవ్యాః ప్రతిష్ఠితనయస్థితైః ॥ యదత్ర మాధ్యమికమతస్థైరుచ్యతే. పూర్వం సంబంధనియమే హేతుత్వే తుల్య ఏవ నౌ । హేతుతత్త్వబహిర్భూతసత్త్వాసత్త్వకథా వృథా ॥ ఇతి. తత్రోచ్యతే, ప్రాక్కాలనియతత్వేన కారణం ప్రమితం న వా। ఆద్యే తదేవ తత్సత్త్వమన్యథా నియమోऽపి న ॥ అన్యదపి యదుక్తం,

అంతర్భావితసత్త్వం చేత్కారణం తదసత్తతః । నాంతర్భావితసత్త్వం చేత్కారణం తదసత్తతః॥ ఇతి. అత్ర తదసత్తత ఇత్యత్ర స్థానే సదిదం తత ఇతి పాఠ్యం. విశేషణతయోపలక్షణతయా వా సత్తాసంబంధినా సత్త్వారోపశ్చ కృత ఇతి. సత్త్వం చ సదసద్వేతి వికల్పో హ్యనిష్టకల్పనే । అసత్త్వం సదసద్వేతి వికల్పో హ్యుత్తరమూహ్యతాం ॥ స్వక్రియాదివిరోధశ్చ సూత్రప్రభృతి దుస్తరః। గురుశిష్యాదివాక్యానాం పరబోధార్థతాయతః ॥ తేభ్యశ్చైతన్యమిత్యాది వదతా గురుణా స్వయం। కిణ్వాదిభ్యః ప్రసిధ్యంతీ మదశక్తిర్నిదర్శితా॥ ప్రత్య

శ్లో॥ కాదాచిత్కస్యకాలావధినియతికరంపూర్వసత్కారణంస్యాత్
భావోపష్టంభశూన్యోనఖలుతదవధింప్రాగభావోపికుర్యాత్ ।
కార్యంనిర్హేతుకంచేత్కథమివనభవేన్నిత్యతాతుచ్ఛతావా

త్వాల్లోకశబ్దోక్తా దధికంచతదాయతం। అభావ్యతభవత్పూర్వైః ప్రత్యక్షం చార్థసాధకం ॥ అర్థకామావపుమర్థౌచదృష్టోపాయైరుదీరితౌ । ప్రేయసే దూయసేచత్వం బిభేషిచతతస్తతః ॥ ఇష్టంప్రాప్తుమనిష్టంచ నివర్తయితుముద్యతః। తత్సిద్ధాచరితార్థస్త్వంలోకవత్ కింనమన్యసే ॥ బుభుక్షుగన్నమాదత్సే శ్వభక్ష్యాదిజహాసిచ । పరోక్త్యాప్రతిపద్యార్థం ప్రతిబ్రూషేజిగీషయా॥ తత్త్వావధారణార్థంవా వాదేకింనప్రవర్తసే। స్వయంవామానతర్కాభ్యాం కింనకించిత్పరీక్షసే॥ ౩౨॥

నను పరివేషాదిషునియతపూర్వసత్త్వంచిన్నదృశ్యతే,నచఘటాదిదృష్టాంతేన తదనుమేయం విపరివర్తస్య దుర్వారత్వాత్, అతోదృశ్యమానా అప్యవధయః కేషుచిద్రసోత్పత్త్యా రూపాదివద్యదృచ్ఛాసిద్ధా ఇత్యత్రాహ కాదాచిత్కస్యేతి.అయంభావః,యది పరివేషాదీనామపికాదాచిత్కత్వందృష్టంతత్రనిపుణం నిరూపయతాందేశకాలాదృష్టవిశేషాదాతపాదికారణవిశేషస్సిద్ధః, తదనుపలంభేపి సందిగ్ధపరివేషాది దృష్టాంతేన నాన్యత్రహేత్వభావశ్శక్యోనుమాతుం అనిశ్చితసాధ్యస్య దృష్టాంతత్వాయోగాత్, నిశ్చితసాధ్యవిపర్యయస్యపక్షత్వాద్వ్యతిపాతాత్ నిశ్చితనిదర్శనాదనిశ్చితానుమానం యుక్తమేవ,నచ త్వద్వివాదమాత్రేణ ఘటాదిషు సర్వలోకసమ్మతః కారణసద్భావస్సందిహ్యతే. ఏతేనాహేతుతోభావోత్పత్తిఃకంటకతైక్ష్ణ్యాదిదర్శనాదిత్యాదిచ ప్రత్యుక్తం. అస్తుహేతునిరపేక్షోనియతకాలః ప్రాగభావ ఏవకార్యస్యపూర్వావధిః,సహిస్వభావవిరుద్ధతయాకార్య కాలమనశ్నువానస్తత్పూర్వఏవేతిసిద్ధం,అతః కిమన్యైరిత్యత్రాహ భావోపష్టంభేతి. భావాంతరమభావఇతి స్థాపయిష్యతే. ఇహత్వపినాపక్షాంతరాన్వారోహస్సూచ్యతే.అయం భావః యదికార్యేణ ప్రాగభావఏవ కేవలోపేక్షణీయస్తద్వదేతేనాప్యనాదినా భావ్యం, అతః ప్రాగవధిస్సన్నప్యభావస్తత్తద్భావశేషరిత ఏవస్వాత్మానమవధిత్వేన నియచ్ఛేదితి.నిత్యస్వభావవత్ కాదాచిత్కస్వభావస్యాపిహేతునైరపేక్ష్యంస్యాదిత్యత్రాహ కార్యంనిర్హేతుకంచేదితి. విషమం నిదర్శనమిత్యాకూతం. తదేవానిష్టప్రసంగేన వ్యన

కాదాచిత్క స్వభావాద్యదిననియమనాదన్యథాతిప్రసంగాత్. ॥ 33 ॥

శ్లో॥ నేత్రాదేర్దీపికాదేరివనియమయుతం తైజసత్వాదిసాధ్య
రూపాదిగ్రాహకత్వం యదికరణతయాస్యాదసాధారణత్వం।

క్తికథమితి.నిరవధిత్వే గత్యంతరంన సంభవతీతిభావః. కార్యస్యనిర్హేతుకత్వం సతోసతోవేతివికల్పే పూర్వత్రనిత్యతా,అన్యత్రతుచ్ఛతాస్యాదితివిభాజ్యం. పూర్వావధివదుత్తరావధేరప్యసత్కల్పత్వాన్నిత్యత్వం, నహితఃపరంనభవితవ్యమనేనేత్యపినియమోస్తి.నను కాదాచిత్కత్వం స్వభావోనవా, ఆద్యేనిత్యస్వభావవన్నిరపేక్షపవస్యాత్. ద్వితీయే కథమతత్స్వభావః కారణసహస్రేణాపితత్స్వభావతాం నేతుంశక్యః, స్వభావస్యచ హేతుమత్త్వేనిర్హేతుకమితికించిన్నస్యాత్, అతోనిత్యస్వభావవన్నియతకాలస్వభావతాస్యాదితి శంకతే కాదాచిత్కేతి. కాదాచిత్కస్వభావత్వేపి హేత్వధీనతాం తతపవ నిత్యస్వభావవైషమ్యంచాభిప్రేత్యాహ ననియమనాదితి. నహియతఃకుతశ్చిదనంతరమనేనభవితవ్యమితికాదాచిత్కత్వం,అనియమాదృష్టేః అస్మాదనంతరమేవేదమితికాలవిశేషవ్యవస్థాదృష్టేరిత్యర్థః. ఉక్తనియమానభ్యుపగమే సర్వత్రసర్వదా సర్వతఃకార్యం స్యాదితితర్కబాధంవ్యనక్తి అన్యథేతి.నహిధూమాదినాయదాకదాచిద్భవితవ్యమిత్యస్యకాదాచిత్కత్వంనియమ్యతే,తథాసతి గర్దభాదేరనంతరం తదుపలబ్ధివారసామగ్ర్యనంతరమనుపలబ్ధివారస్యాదితి॥ 33 ॥ (కార్యకారణభావాదిసమర్థనం॥)

ప్రకృతస్యప్రకృత్యాదికారణవాదస్యప్రతిపక్షానిరస్తాః తత్ర దేహాదివదింద్రియాణామపిభౌతికత్వంవదతఃప్రతివక్తి నేత్రాదేరితి. నియమయుతం సావధారణం రూపాదిషుమధ్యేరసాద్యగ్రాహకత్వేన విశేషితమిత్యర్థః. చక్షుస్తైజసం రసాద్యగ్రాహకత్వేసతి రూపగ్రాహకద్రవ్యత్వాత్ దీపవదితి,పవంత్వగింద్రియంవాయవీయం స్పర్శాదిషుమధ్యేస్పర్శస్యైవగ్రాహకద్రవ్యత్వాత్ అంగసంగిసలిలశైత్యాభివ్యంజకవాయువత్,రసనస్యాప్యత్వేరసస్యైవేతి దన్తాన్తస్తోయదృష్టాంతః, ఘ్రాణస్యపార్థివత్వే గన్ధస్యైవేతి చందనకుంకుమాదిగన్ధాభివ్యఞ్జకనింబత్వగాదినిదర్శనం, శ్రోత్రస్యతునభస్త్వే శ్రోత్రంగుణాన్తరజాత్యా స్వగుణసజాతీయగుణగ్రాహకంబాహ్యేంద్రియత్వాత్ చక్షురాదివదితి, శబ్దోగుణాంతరజాత్యా సజాతీయగుణవతేంద్రియేణగృహ్యతే బహిరింద్రి

తత్సాహాయ్యంత్వసిద్ధంభవతిగమకతామాత్రమప్యంజనాదౌ

యవ్యవస్థాపకగుణత్వాద్రూపాదివత్,శబ్దో భూతేంద్రియగ్రాహ్యఇతివా,బహి
రింద్రియవ్యవస్థాపకత్వాదిత్యేవ హేతుః,తథాశ్రోత్రం భౌతికం బాహ్యేంద్రియ
త్వాత్ చక్షురాదివత్,ఆకాశ ఇంద్రియారంభకః భూతత్వాత్ భూతాన్తరవ
దితి,శబ్దోపలబ్ధిర్వా భూతేంద్రియకరణికా బాహ్యేంద్రియవ్యవస్థాపకోపలబ్ధి
త్వాత్ రూపోపలబ్ధివత్. తత్రాద్యేషుచతుర్ష్వనుమానేషు హేతువికల్పమనూ
ద్యదూషయతి యదికరణతయేత్యాదిభిః. యస్మిన్సతికార్యంభవత్యేవతత్క
రణంతచ్చసన్నికర్షవిశేషవిశిష్టతయేంద్రియాణాం.

నను, ఉద్విగ్నోహ్యన్ధకారేణకశ్చిదేవంబ్రవీత్యపి
కించక్షుషామమైతేన దృష్టందీపేనయన్మయా

ఇతిదీపాదిషుసాధకతమత్వంకశ్చిద్బ్రూయాత్, అతస్సపక్షవృత్తేర్హే
తోఃకథమసాధారణత్వం.ఇత్థం,ఆలోకేనవినాపిజంతుభేదేషుచక్షుషోరూపాది
గ్రాహకత్వంసిద్ధం, అన్ధకారేచమనుష్యాదీనాంతత్త్వతోన్యథావా,అతఈదృశం
ప్రాధాన్యమపేక్ష్య ఇంద్రియేషుకరణత్వందీపాదిషుసహకారిత్వంచప్రఖ్యాతమ
నురుధ్య వికల్పప్రవృత్తేరవిరోధః.కోట్యంతరందూషయతి తత్సాహాయ్యంత్వసిద్ధ
మితి.కరణభూతేంద్రియాపేక్షయా తేషామేవ దీపాదివత్సహకారిత్వమనుపప
న్నమిత్యర్థః.దీపాదీన్ప్రతి సహకారిత్వాన్నాసిద్ధిరితిచేత్తర్హిప్రమాతృప్రమే
యయోరపితథాత్వాత్తత్సిద్ధిఃస్యాత్, తయోస్సతోరపికదాచిత్కార్యంనాస్తీతి
చేత్,తావతాకరణత్వంమాభూత్,తత్సహకారిత్వంతుసిద్ధమేవ, దీపేచసతిభా
వపవేతినియమోనాస్తి,సంప్రయోగవిశేషసాహిత్యాత్తాస్యాదితిచేత్తర్హితయో
రపితతస్స్యాదేవేత్యనైకాంత్యం.ఏతేనకరణత్వాదికల్పానాదరేణరూపాదిబో
ధకద్రవ్యత్వమాత్రంహేతురిత్యపినిరస్తం,తద్వ్యనక్తి భవతీత్యాదినా.ఆదిశబ్దేన
ప్రమాత్రాది సంగ్రహః.అఞ్జనస్యశక్త్యే ప్రతిబంధకనివర్తకత్వమాత్రమితిచేన్న,
అశక్యగూఢనిధిదర్శనాదౌశక్త్యాధానేనసహకారిత్వదృష్టేః,శక్త్యాధానంహిస
హకారీతిచేన్న,దీపాదావపితథాక్లృప్తిప్రసంగాత్,సత్త్వమేవహేతుత్వంతత్రదృ
ష్టమితిచేదత్రాపితథాస్తు అవిశేషాత్.యేచతత్తదింద్రియదోషైరపిరూపాదిధీర
స్తీతిమత్వా

శరీరయోగేసత్యేవ సాక్షాత్ప్రమితిసాధనం ఇతిలక్షయన్తి,

అప్రాహంకారికత్వం శ్రుతిపథనిపుణై ర్ఘోషితం నైవ బాధ్యం॥ ౩౮॥
శ్లో॥ తన్మాత్రేష్వింద్రియాణి శ్రుతిరిహ నలయం వక్తి కింతు ప్రవేశం

తన్మతే తత్తద్దోషైరవ్యనైకాంత్యం తేషాం తైజసత్వానభ్యుపగమాత్. దన్తాన్తస్తోయదృష్టాంతశ్చాయుక్తః, విషయసంస్కారస్య వ్యంజకత్వాయోగాత్, నహి గ్రస్యమానం కించిదసంస్కృత్యదన్తాన్తస్తోయస్యోపకారకత్వం, తావతా చరసవ్యంజకత్వే రసగంధాద్యుద్భవహేతోరగ్న్యాదేరపి కిం తన్నస్యాత్. వాయుశ్చ వేగేనాభిఘ్నన్ సూక్ష్మాన్ సలిలకణానన్తశ్శరీరం ప్రవేశయతి, శైత్యంతు తేషాం త్వగింద్రియ ప్రవేశవైషమ్యాద్విశదమనుభూయతే, తావతా స్పర్శవ్యంజకత్వే గంధోపహారకస్యతస్యతద్వ్యంజకత్వమపి కిం నేష్యతే, తథా చ ఘ్రాణపార్థివత్వానుమానం దుఃస్థమితి. ఏవం చతుర్ణాం భౌతికత్వాసిద్ధౌ తద్దృష్టాంతేన శ్రోత్రభౌతికత్వానుమానాన్యపిచ్ఛిన్నమూలాని. ఆకాశ ఇంద్రియారంభక ఇతి చాయుక్తం, శ్రోత్రస్యత్వన్మతే తదారబ్ధత్వాభావాత్, భూతత్వాదితిచ ఘటాదిభిరనైకాంతికం. కించాత్ర లోకసిద్ధనయనబుద్ధ్యాదాదిపక్షీకారేరూపాది విశేషైస్తేషాం పార్థివత్వసిద్ధేః కాలాత్యయాపదేశః. అనుమానతస్త్వింద్రియసిద్ధిరశక్యేతివక్ష్యతే, సామాన్యతోదృష్టాదధిష్ఠానాదతిరిక్తేంద్రియసిద్ధావపి తదాహంకారికత్వం శ్రౌతమబాధ్యం, ఇంద్రియాణ్యహంకారవిశేషా ఇతి హైరణ్యగర్భోక్తిరపి తదాహఙ్కారికత్వానుగుణా, అతః శ్రుతిసిద్ధపక్షీకారేపి బాధ ఏవ, ప్రతిప్రయోగాశ్చ, బాహ్యేంద్రియాణ్యభౌతికాని ఇంద్రియత్వాత్ మనోవత్, ప్రత్యేకపక్షీకారేణవా చక్షురతైజసమిత్యాది, తావేవ హేతుదృష్టాంతౌ, పరస్పరం వా ఘ్రాణాదయోదృష్టాన్తాః, విపక్షే బాధకసదసద్భావశ్చ సమః, యత్కించిద్దృష్టాంతమాత్రానుసారేణ ప్రసంగస్య సులభత్వాదితి. పరోక్తానుమానానామాగమబాధమభిప్రేత్యాహ అప్రాహంకారికత్వమితి. శ్రుతిపథనిపుణైః మనుపరాశరపారాశర్యాదిభిః ఘోషితం బహుషు ప్రదేశేషుస్పష్టోక్తం నైవబాధ్యమశక్తైరనుమానైరన్యపరైశ్చ వాక్యైరితి శేషః॥ ౩౮॥

నన్వింద్రియాణి తన్మాత్రేష్వితి శ్రుత్యా భౌతికత్వమమీషాం భాతీత్యత్రాహ తన్మాత్రేష్వితి. పూర్వాపరపర్యాయేష్వివ ఆకాశేంద్రియాదిపర్యాయయోర్లయోనపఠ్యతే, నచాత్రానుషఙ్గః కార్యః, సతిగత్యన్తరే ధ్యాహారవత్తస్యాప్యయోగాత్, అన్యథా ద్వితీయాదిషు సర్వేషు పర్యాయేష్వప్యనుషంగేణ భావ్యం వైరూ

నో చేత్పృథ్వ్యాదివాక్యేష్వపిలయపదంవ్యోమ్నిచాక్షేషుచస్యాత్ ।
భూతైరాప్యాయితత్వాత్క్వచిదుపచరితాభౌతికత్వోక్తిరేషా
మన్నాప్తేజోమయత్వంశ్రుతిరపిహిమనఃప్రాణవాచాముపాచ॥ ౩౫॥

ప్యయోగాత్ , ఇంద్రియాణామాకాశప్రకృతిత్వంచ సర్వోపబృంహణవిరుద్ధం. అస్యాంచోపనిషది భూతాదేరాకాశ ఆకాశాద్వాయు రిత్యాది సృష్టిక్రమఉక్తః, షోడశవికారా ఇతిశ్రుతేశ్చాసామఞ్జస్యంస్యాత్ అతోవరమధికరణోక్తిమాత్రానుసారాదాకాశస్యేంద్రియేషు తేషాంచాకాశారంభకతన్మాత్రేషు ప్రవేశవిశేషాభిధానమిత్యభిప్రాయేణాహ కింతుప్రవేశమితి.అయంభావః, యద్యప్యాకాశస్యేంద్రియైః ప్రాగపి సంబంధః,తథాపితత్తదింద్రియాప్యాయకభూతాంశానాంస్వకారణలయక్రమాత్ ఆకాశదశాపన్నత్వాత్తదానీ మింద్రియే ష్వాకాశస్యైవసంసర్గః, అనంతరమాకాశేచశబ్దతన్మాత్రావస్థే తానీంద్రియాణిశబ్దతన్మాత్రసంసర్గీణిభవన్తి,అతస్తన్మాత్రాంతరాణామపితదవస్థాపత్త్యాతత్తదంశభేదవివక్షయాబహువచనోపపత్తిః,అతస్తన్మాత్రాణిభూతాదౌలీయంతఇత్యపిబహువచనంగతార్థం. అత్రైవంవ్యాఖ్యాతం, ఇన్ద్రియాప్యాయకభూతాంశానాం సర్వేషామాకాశతాపన్నత్వాదాకాశస్యైవ ఇంద్రియసంసర్గఆసీత్ ,పంచానామపిభూతానాంశబ్దతన్మాత్రాపన్నత్వాదింద్రియాణి శబ్దతన్మాత్రాంశభేదేషు సంసృష్టాన్యాసన్నితి. ఏవమనభ్యుపగమే వాక్యవైరూప్యదోషంవ్యనక్తి నోచేదితి.నను “శ్రోత్రంనభోఘ్రాణముక్తంపృథివ్యాః” ఇత్యారభ్య “వాయ్వాత్మకం స్పర్శనమామనంతి” ఇత్యుచ్యతే “నభఃశ్రోత్రంచతన్మయం” ఇత్యాదిచ,అతఆహంకారికత్వవాక్యం పరంపరయా నేయమిత్యత్రాహ భూతైరితి. తదిదంవ్యవస్థాపితంవేదార్థసంగ్రహే,భూతైస్త్వాప్యాయనంమహాభారతఉచ్యతఇతి. ఇమమేవన్యాయం “అన్నమయంహిసోమ్యమనఆపోమయఃప్రాణస్తేజోమయీ వాక్”ఇత్యాదిష్వపియోజయితుమాహ అన్నాప్తేజోమయత్వమితి.నఖలుహైతుకైరపిమనసఃపార్థివత్వంకల్ప్యతే, వాయురూపస్యప్రాణస్యాప్యత్వం, తస్మాదాప్యాయనపరత్వమేవతత్రవాచ్యం,ఏవమన్యత్రాపి. “అగ్నిర్వాగ్భూత్వాముఖంప్రావిశత్ ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాక్షిణీప్రావిశదిత్యాదిషుతత్తద్దేవతాధిష్ఠానేతాత్పర్యం “అగ్నింవాగప్యేతి” ఇత్యప్యయశ్రుతిశ్చాధిష్ఠాతృదేవతాంశాపక్రమణపరేత్యభాష్యత, ఓషధీర్లోమానీత్యాదినా అనపియద్భిర్లోమాదిభిస్స

శ్లో॥ రూపాదిజ్ఞానసిద్ధౌయదికరణతయాకల్పనంధీంద్రియాణాం
తద్వద్గత్యాదికర్మస్వపికరణతయాసంతుకర్మేంద్రియాణి।

హపాతాత్ ॥ ౩౫॥ (ఇంద్రియాణామభౌతికత్వాహంకారికత్వే).

అథమనఃషష్ఠాన్యేవేంద్రియాణి, వాగాదిష్విన్ద్రియశబ్దోభాక్త ఇతివదతః ప్రతిబంధిపూర్వకేణప్రమాణేనప్రతిక్షిపతి రూపాదీతి.అయంభావః, యద్యాగమః ప్రధానీక్రియేత,తదా ఇన్ద్రియాణిదశైకంచేతివ్యవతిష్ఠేత, యదాతుక్రియాకరణపూర్వికేతివ్యాప్త్యా రూపాదేస్సుఖాదేశ్చోపలబ్ధిఃస్మృతిశ్చ క్రియాత్వాత్కరణపూర్వికేతికల్ప్యేత, తదావచనాదానాదిక్రియాపితత్పూర్వికాకల్ప్యాస్యాత్.అథతావతాధిష్ఠానాతిరిక్తంనసిధ్యతీతిమన్యసే,జ్ఞానేంద్రియేష్వపి తథైవాలోకాదిభిరధిష్ఠానైశ్చ సిద్ధసాధ్యతా,గోళకాదిసద్భావేపికదాచిత్ కార్యం నజాయతఇత్యతిరిక్తసిద్ధిరితిచేత్ సమంవాగాదావపి,సామగ్రీవైకల్యాత్ ప్రతిబంధకాచ్చతత్రతథేతిచేత్ చక్షురాదావపితథైవ, సత్యప్యాలోకాదౌదోషాదర్శనేపిగోళకాదితఃకదాచిత్కార్యంనజాయతఇతిచేత్తదపి సమం, దోషస్సూక్ష్మస్తత్రేతిచేత్ అన్యత్రాప్యేవమస్తు,జ్వాలాఘృతబీజన్యాయేన విశేషాదర్శనేపిదోషస్యకల్ప్యత్వాత్, కల్పితేపిహ్యతీన్ద్రియే తదానీంతద్ధ్వంసహేతుస్సూక్ష్మోదోషస్త్వయాప్యంగీకార్యఃఅన్యథా కథంకర్మేంద్రియక్లృప్తేరన్యథాసిద్ధిః.ననుచయదిచక్షుర్గోళకపవేంద్రియం,కథంతర్హిదూరస్థం వ్యవహితం వానప్రకాశయతి,ఇత్థం,యథాయస్కాంతాదేరవ్యవహితానతివిప్రకృష్టాకర్షకత్వంతథేహప్రకాశకత్వం,ఆభిముఖ్యవిశేషపవచబాహ్యైరుక్తస్సంబంధోస్తు.నన్వయస్కాంతాదివదాభిముఖ్యాభావేపిదర్పణాదిభిః స్వముఖాదేఃపశ్చాద్భాగవర్తినాంచదర్శనంకథంస్యాత్ , భవతోవాకథం,చాక్షుషస్యతేజసఃప్రతిలోమవృత్త్యేతిచేత్ ,సాకుడ్యపాషాణాదౌకథంనజాయతే,మణిసలిలదర్పణాదిషుచకథంభవతి,అపర్యనుయోజ్యతత్తద్వస్తుస్వభావవిశేషాదితిచేత్ ,అస్తుతర్హిసపవసన్నిధివిశేషసామర్థ్యాదనభిముఖవస్తునిదర్శనస్యహేతుః.ద్రవ్యాంతరకల్పనాద్వరంసిద్ధద్రవ్యసామర్థ్యవిశేషస్యప్రతిఫలనాదౌసమ్మంతవ్యస్యకార్యాంతరయోజనామాత్రం.అతోధీంద్రియాణాంకల్ప్యత్వేకర్మేంద్రియాణామపిక్లృప్తిరనివార్యా, అన్యథాసిద్ధిశంకాపరిహారౌచసమావితి.తదేతత్సర్వమభిప్రేత్యాహ క

కర్మజ్ఞానాక్షహేతోస్స్వమపరిహరణాహ్యన్యథాసిద్ధిశంకా
తస్మాదేకాదశాక్షాణ్యపినిగమవిదో మన్వతే న్యాయపూర్వం॥ ౩౮॥

శ్లో॥ సాంఖ్యైస్త్రేధోక్తమంతఃకరణమిహమనోబుద్ధ్యహంకారభేదా
చ్చిత్తం చాన్యే చతుర్థం విదురుభయమసత్త్వాదృశశ్రుత్యభావాత్।

ర్కేతి. త్యాజ్యతాంతహీనవర్గద్వయమితిచార్వాకోక్తానం ప్రతిరుణద్ధి తస్మాదితి. అతీంద్రియేంద్రియకల్ప్యత్వాసంభవాదప్రాప్తేచశాస్త్రస్యార్థవత్త్వాదితిభావః. నిగమవిద ఇత్యనేన శ్రుతిస్మృత్యనువిధానసూచనం. "ఏకాదశేంద్రియాణి" ఇత్యాదేర్నహికశ్చిద్బాధోదృశ్యతే, నచకణభక్షాక్షపాదాద్యనుసారేణష ట్త్వవచ్ఛిన్నేంద్రియలక్షణక్లృప్తిర్యుక్తా, యథాహుః,

సిద్ధానుగమమాత్రంహికర్తుంయుక్తంపరీక్షకైః
నసర్వలోకసిద్ధస్యలక్షణేననివర్తనమితి॥

వక్ష్యతేచానువృత్తం తల్లక్షణం సాత్త్వికాహంకారోపాత్తత్వం, నచకర్మేంద్రియాణాంతన్త్రాన్తరసిద్ధం రాజసత్వమనుమంతవ్యం, శబ్దప్రమాణకేయథా శబ్దం వ్యవస్థాపనాత్, సాంఖ్యైరప్యత్రశాస్త్రమేవానుసృతం

సాత్త్వికఏకాదశకఃప్రవర్తతే వైకృతాదహంకారాత్ ఇతి.

సాధితంచ సప్తగత్యధికరణసిద్ధాంతే హస్తాదీనామపి తాదృశమింద్రియత్వం, న్యాయపూర్వం, క్రియాకరణపూర్వికేతివ్యాప్త్యనుసారేణతత్తత్కరణమాత్రానుమానేపి అలౌకికవిశేషప్రతిపత్తిశ్శాస్త్రతఏవేతి భావః. ఏవంచశాస్త్రయోనిత్వాధికరణే భాష్యం అతీంద్రియేర్థే శాస్త్రమేవప్రమాణమితి. చంద్రబింబపరభాగాదిష్వవ్యవధానవిప్రకర్షాదిభిరస్మదాదీంద్రియగ్రహణానర్హేషు నానుమానం, తస్యపక్షాశ్రయహేతుధర్మవ్యాపకాన్వయమాత్రాతిరిక్తేషు ప్రవృత్త్యయోగాత్, సాధ్యసామాన్యస్యతు వివక్షితవిశేషవిరుద్ధవ్యాప్తత్వేన తదాకర్షకత్వాయోగాత్, అతోతీంద్రియధర్మకల్పనాద్వారం దృష్టేష్వేకేషు విద్వేషమ్యమాత్రస్వీకార ఇతి తాత్పర్యం॥ ౩౮॥ (ఏకాదశేంద్రియసిద్ధిః.)

ఉక్తేష్వింద్రియేషు ఏకమేవాంతఃకరణమితి తత్త్వం, సాంఖ్యాస్త్వాహుః,
కరణంత్రయోదశవిధమితి.

అన్తఃకరణంత్రివిధందశధా బాహ్యంత్రయస్యవిషయాఖ్యమితి.

అన్యేతు చిత్తాఖ్యమప్యంతఃకరణమన్యదాహుః తదనుభాషతే సాంఖ్యైరితి. తదిదంమతద్వయం నిష్ప్రమాణకమిత్యాహ ఉభయమసదితి. కథమిత్యత్ర

తత్త త్తత్త్వోక్తిమాత్రంనహికరణభిదామాహక్ల్ప్తిస్తుగుర్వీ
బుద్ధ్యాద్యాఖ్యానిరోధాక్వచిదిహమనసోవృత్తివైచిత్య్రమాత్రాత్ ॥ ౩౭॥

శ్రుత్యాకల్పనయావాతత్సిద్ధిరితివికల్పే ప్రథమస్యాసిద్ధిమాహ తాదృశేతి. నను తాన్యపిత్రీణి సుబాలోపనిషది పృథివ్యాదితత్త్వపజ్త్కౌ మనసానంతరంపఠ్యంత ఇత్యత్రాహ తత్త్వదితి. అయంభావః నహితత్త్వపజ్త్కౌ పాఠమాత్రాన్మనస్సహపాఠమాత్రాద్వాకరణత్వం సిద్ధ్యేత్ .తథాసత్యవ్యక్తాదీనామపి తత్ప్రసంగాదితి. ద్వితీయందూషయతి క్ల్ప్తిరితి.ఏకస్యైవహి మనసఃస్మృత్యనుభవభేదేనవా సంకల్పవికల్పభేదేనవావృత్తిభేదమన్యేప్యాహుః, శ్రూయతేచకామస్సంకల్ప ఇత్యాదావేతత్సర్వంమనఏవేతి. అత్రాయుష్యృతమిత్యాదివత్సామానాధికరణ్యం, పురుషధర్మా ఏవహివస్తుతః కామాదయోధ్యవసాయాదయశ్చ, తదిహ పురుషబుద్ధిభేదనియతసామగ్రీభేదవ్యవస్థితంవృత్తిభేదమాత్రం న కరణభేదకల్పకమితిభావః. ననుచక్షుశ్చద్రష్టవ్యంచనారాయణ ఇత్యాదినాపంచజ్ఞానేంద్రియాణ్యుక్త్వా మనశ్చమంతవ్యంచ నారాయణఃబుద్ధిశ్చబోద్ధవ్యంచనారాయణః అహంకారోహంకర్తవ్యంచ నారాయణః చిత్తంచచేతవ్యంచనారాయణ ఇత్యామ్నాతం.అనంతరంచైవం కర్మేంద్రియాణ్యధీతాని,అతః కరణగణమధ్యపాఠాదగ్రిప్రాయనయేనబుద్ధ్యాదీన్యపికరణానిస్యురిత్యత్రాహ బుద్ధ్యాద్యాఖ్యేతి. తథాచ భాష్యం,అధ్యవసాయాభిమానచిన్తావృత్తిభేదాన్మనఏవబుద్ధ్యహంకారచిత్తశబ్దైర్వ్యపదిశ్యతఇతి, అతస్తత్త్వవర్గమధ్యే మనోనంతరంబుద్ధ్యాదిచిత్తాన్తపాఠోపిమనసఏవహి వృత్తిభేదవిశిష్టస్యేతి నేతుంశక్యం,నచచిత్తంనామ తత్త్వాంతరంసృష్టిప్రళయప్రకరణేషుపఠ్యతే. అయమేవత్వహంకారఉత్కృష్టజనావమానహేతురిత్యాది ప్రథమసూత్రభాష్యమహమర్థహేయత్వనిరాసపరతయాన్యార్థం అన్వారుహ్యోప్యుపపత్తేః. అనుగ్రాహకత్వమాత్రేణపరంపరయావాగర్థహేతుత్వోక్తేరనిరోధాదితి. ॥౩౭॥ (అంతఃకరణవైవిధ్యభంగః.)

నన్వేవంబాహ్యకరణభేదోప్యపోహితుంశక్యః మనోవదేకస్యవృత్తిభేదాత్పృథకార్యవ్యపదేశోపపత్తేః, ఆహుశ్చబాహ్యైకదేశినఃఏకైకదేహేష్వేకమేవేంద్రియం,ప్రదేశభేదైస్తురూపాదిప్రకాశనశక్తినియమః, షడాయతనాగమోపితథైవస్థాప్యః,స్వరూపభేదప్రయోజనాభావాత్ .

"కల్ప్యతేశక్తిభేదశ్చేచ్ఛక్తిరేవేంద్రియంభవేత్"

శ్లో॥ ఏకం తత్తత్ప్రదేశప్రతినియతతయా శక్తిభేదం ప్రపన్నం
దేహవ్యాపీంద్రియం చేత్ప్రథమమిహ భవేదాగమేనైవ బాధః।
నో చేత్స్యాద్దేహభేదప్రతినియతతయా సర్వజంతోస్తదేకం
భేదామ్నానాదక్లృప్తేరపి న చ భజతే దేహవ వేంద్రియత్వం॥ ౩౮

ఇతి చాయుక్తం, ధర్మికల్పనాతో వరం హి ధర్మకల్పనం, ప్రదేశానామేవ తత్తత్కరణత్వోపపత్తౌ ప్రదేశిక్లృప్తిరనర్థికేతి చేన్న, దేహవ్యాపినః స్పర్శనస్యోభయసమ్మతేః, తస్య చ కరతలప్రకోష్ఠాస్యనేత్రాదిషు స్పర్శగ్రహణశక్తివైషమ్యాదృష్టేః. అతశ్చైకస్యైవ సర్వత్ర దేహే స్పర్శనత్వం తత్ర తత్ర చక్షురాదిత్వం చేతి తదేతదాహ ఏకమితి. కిమేకేంద్రియస్య శ్రుతస్య కల్పితస్య వా శక్తిభేదవ్యవస్థాపనమితి వికల్పమభిప్రేత్యాద్యం దూషయతి ప్రథమమితి. బాధస్య దూషణాంతరాదౌద్ధత్యసూచనాయ ప్రాథమ్యోక్తిః. ఆగమేనైవ ధర్మిగ్రాహకేణైవేత్యర్థః. గౌరవదోషశ్చ క్లృప్తిపక్షే వక్తవ్యః నాస్మత్పక్ష ఇతి చాభిప్రేతం. ఇంద్రియక్లృప్తిః ప్రాగేవ నిరస్తా అత్ర తదేకత్వక్లృప్తావతిప్రసంగమాహ నో చేదితి. యథైకమేవాకాశం తత్తత్పురుషాదృష్టోపార్జితకర్ణశష్కుల్యవచ్ఛేదభేదైః ప్రతిపురుషం వ్యవస్థితోపకారకమితి వైశేషికాదిభిః కల్ప్యతే, తథా త్వయాప్యేకమేవేంద్రియం తత్తద్భోగాయతనభేదనియతశక్తికం సర్వోపకారకం కల్ప్యమితి భావః, న చైవమస్త్వితి వాచ్యం, అపసిద్ధాంతాత్. నను చ నానాదేహమధ్యేషు వసతః కథమేకత్వమితి చేత్ చక్షుర్గోళకాద్యవచ్ఛిన్నానామింద్రియప్రదేశభేదానాం కథం, న కథంచిదితి చేత్తర్హి అనేకేంద్రియవాదః, పుంజైకత్వమస్త్వితి చేత్ కిమతః, గ్రాహకాంశానాం మిథో విభక్తత్వాత్,

నచ తత్రాతదన్యస్య న చ తస్య తతోऽన్యతా
సత్త్వాద్వైజాత్యవద్వాచ్యా సర్వమానవిరోధతః.

స్పర్శనస్య పుంజస్య భాగాశ్చక్షురాదయ ఇత్యప్యసత్, నియామకాభావాత్, అత్రావయవిసామాన్యసాదృశ్యాపోహాదిభిరైక్యకల్పనే అపసిద్ధాంతాతిప్రసంగౌ, దేహాతిరిక్తేంద్రియకల్పనం చాస్మిన్పక్షే అపార్థం, న హ్యత్ర దృష్టహానిరదృష్టకల్పనా వా, కుతస్తద్గౌరవం, అతిరిక్తేంద్రియకల్పనేऽపి దేహావయవానాం నియతోపకారకత్వమిష్యతే. అస్తు తర్హ్యయమేవ పక్ష ఇత్యత్రాహ భేదామ్నానాదితి. అయం భావః భౌతికాద్దేహాత్, ఇంద్రియాణాం సాత్త్వికాహంకారోపాదా

శ్లో॥ సూక్ష్మాణ్యేకాదశాక్షాణ్యపి న యది కథం దేహతో నిష్క్రమాది
శ్చిత్రాణుత్వే తు సర్వేన్ద్రియ సముదయనే ధీక్రమోప్యస్తు మానం।

నకత్వేన భేదామ్నానాత్ క్లృప్తిప్రసంగాభావాత్ బాధాచ్చ ముధాత్ర లఘుప
క్లృప్తిరితి॥౩౮॥ (ఏకేంద్రియవాదభంగః.)

యదేతేష్విన్ద్రియేషు మనసః కైశ్చిన్నిత్యత్వముక్తం తత్ ఇన్ద్రియోత్ప
త్తిశ్రుత్యైవ నిరస్తం, ప్రకృత్యేకదేశపరిణతిర్మన ఇతి సిద్ధే విభుత్వానుమానాని చ బాధి
తాని. యత్తు మనో విభు సర్వదాస్పర్శరహితద్రవ్యత్వాత్, జ్ఞానాసమవాయి
సంయోగాధారత్వాత్, నిత్యత్వే సతి ద్రవ్యానారంభకద్రవ్యత్వాత్, ఆత్మాదివది
త్యాది, తదేతత్సర్వమాత్మాణుత్వవాదినం ప్రతి న శోభతే, జ్ఞానాసమవాయిసంయో
గాధారత్వం చాత్మమనసోరసిద్ధం జ్ఞాననిత్యత్వస్య సాధయిష్యమాణత్వాత్, నిత్య
త్వే సతి ద్రవ్యానారంభకద్రవ్యత్వాదిత్యేతచ్చోత్పత్తిశ్రుత్యాపహృతవిశేషణం,
ద్రవ్యానారంభకత్వం చ భవతామవయవ్యనారంభకత్వం, తచ్చాస్మాకమణుష్వపి
విద్యతే. యదపి సర్వదా విశేషగుణశూన్యద్రవ్యత్వాత్ కాలవదితి, అసిద్ధమిదమౌ
పనిషదానాం త్రిగుణద్రవ్యే మనసి సత్త్వాదివిశేషగుణసంమతేః, దూరస్థస్మృత్యా
మనోవిభుత్వం కల్ప్యమితి చేన్న, అనుభవసంస్కారప్రత్యాసత్త్యైవ తదుపపత్తేః,
ఏవమన్యదపి. తదిహైకాదశానామణవశ్చేతి సూత్రాభిప్రేతమవిభుత్వమాతిష్ఠతే
సూక్ష్మాణీతి. విపక్షే బాధం వదన్నేవాత్ర ప్రమాణమాహ నయదీతి. పరోక్తాను
మానానాం చ విపక్షే దణ్డశ్చ నాస్తి, సర్వత్ర కార్యోపలబ్ధేరిన్ద్రియాన్తరాణామివ
సఞ్చారాదప్యుపపత్తేః, "తముత్క్రామన్తం" "శరీరం యదవాప్నోతి" ఇతి శ్రు
తిస్మృతిసంవాదాచ్చ. ఆదిశబ్దేన దేహాన్తరావాప్తిగత్యాగతిసఙ్గ్రహః. నచైతే
షాం జీవవదణుత్వం విశేషతో దృశ్యతే, తథా సతి శ్రోత్రాదీనామనేకాధిష్ఠానవర్తి
త్వం స్పర్శనరసనయోశ్చ పృథుప్రదేశవ్యాపిత్వం న స్యాత్, సిద్ధేప్యణుత్వే వి
కాసశక్త్యా వృత్తివిశేషద్వారాప్యాయకప్రచయాద్వా పృథుత్వమంగీకార్యం.
అన్యథా పిపీలికాదిశరీరస్థస్య స్పర్శనస్య గజాదిశరీరప్రవేశే తాదృశపృథుత్వాసి
ద్ధిప్రసంగాత్, గజాదిభ్యః కీటాదిశరీరప్రవేశే తు తాదృశస్సఙ్కోచః, మనసస్తు పర
మాణుత్వేపి సద్వారకవిషయసంబంధసిద్ధేరవిరోధః. తత్ర యుగపజ్జ్ఞానానుత్ప
త్తిర్మనసో లింగమితి పరోక్తం మనోవిభుత్వవాదప్రతిషేధోపయోగాదనుమన్య
తే చిత్రాణుత్వే త్వితి. అయం భావః వ్యాసఙ్గదశాయాం సమ్యగ్గ్రహపి బాహ్యం

వృత్త్యా త్వగ్వ్యాదేరపీయః ప్రమితిజనకతా వృత్తిరాప్యాయనార్థైః
భూతైర్జాతప్రసర్పా శ్రుతిమితమపి చానంత్యమేషాం స్వకార్యైః॥ ౩౯

ద్రియైర్యుగపజ్జ్ఞానాని నోత్పద్యన్తే, దీర్ఘశష్కులీభక్షణాదిషు చ వ్యాస
ఙ్గదృష్టాం తేన ధీక్రమోऽనుమేయః, క్రమభావికారణాన్తరసాపేక్షో హ్యసౌ, న చ
దృష్టభేదోऽపేక్ష్యః, తస్య దృష్టోపహారేణ చరితార్థత్వాత్, అన్యథాऽతిప్రసంగా
త్, ప్రతిబన్ధకాభావే హ్యదృష్టోపనీతదృష్టసామగ్ర్యైవ కార్యసిద్ధిర్నియతా, తత్స
హకారణాన్తరం, యది విభు స్యాత్ యుగపదనేకేన్ద్రియసమ్బన్ధితయా యుగప
త్సర్వవిషయజ్ఞానోత్పత్తిప్రసంగః, ఏవం దేహపరిమాణత్వేऽపి, న చ మనసస్తతో
ऽపి సూక్ష్మమధ్యమపరిమాణత్వే ప్రమాణమస్తి. విభునోऽపి మనసః కేనచిచ్ఛరీరావ
యవేనావచ్ఛిన్నతయైవ కార్యకరత్వమితి చేన్న, తస్య నిష్కమ్పత్వేऽన్యత్ర కార్యా
భావప్రసంగాత్, సంచారిత్వే తు తాదృశవేగవతస్తస్య దేహాతిరిక్తత్వమణుత్వం
చ సాధీయః, కిమన్తర్గడునా వ్యాపకేన మనసా. యస్తు సర్వేషాం దేహావయవా
నాం యథాసంభవమవచ్ఛేదకత్వం బ్రూయాత్, తస్య ప్రాగుక్తప్రసంగానతివృ
త్తిః అతిగౌరవం చ. యద్యేవమిన్ద్రియాణి దేహాన్తస్స్థాని, తథా కథం చక్షుశ్శ్రో
త్రయోర్దూరస్థగ్రాహకత్వమిత్యత్రాహ వృత్త్యేతి. వృత్తిద్వారా సమ్బన్ధాదిత్య
ర్థః. నను వృత్తిర్యది స్వరూపం దేహపరిచ్ఛిన్నత్వాన్న దూరస్థే వృత్తిః, ధర్మోऽపి న
ధర్మిణమతివర్తేతేత్యత్రాహ వృత్తిరితి. భూతైః సహేతి వాచార్యైః పశ్యన్తీతివ
ద్వా యోజ్యం. యద్యప్యప్రాప్యకారిత్వం హైతుకగత్యా హఠాత్కారేణ వక్తుం
శక్యం, తథాపి దివీవ చక్షురాతతమిత్యాద్యాగమికవ్యవహారస్యాస్య బాధాభా
వాద్వృత్తిద్వారా ప్రాప్యుక్తిః. నయనరశ్మిగతితత్ప్రతిఘాతాదికం చ భాష్యోక్తం.
నను ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టానీన్ద్రియాణి ప్రక్రమ్య. "సర్వ ఏవానన్తాః" ఇతి శ్రుత్యా
సర్వేషామిన్ద్రియాణాం విభుత్వం గ్రాహ్యమిత్యత్రాహ శ్రుతిమితమితి. యథో
క్తం భాష్యే హృదయస్థానాం చేన్ద్రియాణాం తత్తన్నాడీభేదైస్తత్తత్ప్రదేశవిశే
షప్రసర్పాత్ తత్ర తత్ర కార్యకరత్వం చావధాతవ్యం, అత్ర సర్వే ప్రాణా అనన్తా ఇ
మన్తీతి శ్రుతేస్సంకోచకాభావాత్ మనష్షష్ఠానీత్యాదేశ్చ న్యూనసంఖ్యావ్యవచ్ఛే
దమాత్రేణాప్యుపపత్తేః కర్మేన్ద్రియాణాం ప్రతిశరీరముత్పత్తివినాశం వ్యష్టిసమష్టి
భావరాహిత్యం చ వదన్తః ప్రత్యుక్తాః॥ ౩౯॥ (ఇన్ద్రియాణాం సూక్ష్మత్వం)

యదుక్తం వృత్త్యా త్వగ్వ్యాదేరపీయః ప్రమితిజనకతేతి, తత్ర బాహ్యైరేవము

శ్లో॥ ప్రాప్యగ్రాహీంద్రియత్వాద్విమతమితరవత్ప్రాప్తిరుక్తప్రకారా

చ్యతే వృత్తిప్రసరణేక్రమయౌగపద్యవికల్పాయోగాద్దూరస్థవిషయా ప్రాప్తి ర్నభవతీతి, అతోయద్రూపగ్రాహకంయచ్ఛబ్దగ్రాహకమింద్రియంతదప్రాప్య గ్రాహి యథా మనఇతి, తత్రతావత్ ప్రత్యనుమానమాహ ప్రాప్యేతి.ననుగృహ్యమాణస్యవర్తమానక్షణస్య పూర్వక్షణవర్తీంద్రియసంబంధాయోగాదింద్రియాంతరాణామప్య సంబంధగ్రాహకతయాసాధ్యవికలో దృష్టాంతః, మైవంక్షణభంగకుసృతేః ప్రాగేవనిరాసాత్,

అతిప్రసంగోసంబంధగ్రహణేస్యాత్సమంత్విదం।
సంబంధగ్రహణేపీతినసద్యోగ్యాన్వితగ్రహాత్॥
గృహీతస్యేష్యతేకశ్చిత్సంబంధోవ్యభిచారతః।
నసంబంధస్యసర్వస్యగ్రహణంవ్యభిచారతః॥

నాత్రకర్మేంద్రియైరనైకాంత్యం, యథాస్వంవ్యాపారేణస్పృష్టగ్రాహిశబ్దేనవివక్షితత్వాత్, తస్యచసర్వత్రప్రాప్తవిషయత్వాత్, నచమనసా, తస్యాపిబాహ్యేంద్రియద్వారాబహిర్విషయప్రాప్తేః, యద్వాబాహ్యజ్ఞానేంద్రియత్వాదితిమనఃకర్మేంద్రియవ్యవచ్ఛేదః. నన్వాన్మిషితమాత్రం చక్షుశ్చంద్రంగమయతి, నచైకస్మిన్క్షణేతావాన్దేశోవృత్త్యాలంఘయితుంక్షమః, క్రమేతుప్రతిపరమాణ్వవచ్ఛేదంవిళంబ్యగమనాత్ ప్రతీతిరపివిళంబేత, దూరాసన్నగ్రహణకాలతారతమ్యంచస్యాత్, మైవంఉదయత్యేవసవితరిసకలదిగ్వ్యాపిన్యాంప్రభాయామివ ఇంద్రియవృత్తేస్తాదృశవేగాతిశయస్యావిస్మయనీయతయాపద్మపత్రశతవేధనీత్యా యౌగపద్యాభిమానోపపత్తేః. ననుసిద్ధేగమనేయౌగపద్యాభిమానక్లృప్తిః నాత్రతత్సిద్ధ్యతీతిచేన్న, స్వాభ్యుపగతసామ్యాత్,బుద్ధిసత్తశ్శరీరాంతరగమనం దీపాలోకాదిగమనంచదృష్టంకల్ప్యంవా,నాద్యః, త్వయాప్యనభ్యుపగమాత్. ద్వితీయేతు తథేహాపికింనస్యాత్. నదేహాంతరాదౌగతిఃప్రాప్తిర్వా, కింతుతత్రతత్రదేశకాలనైరంతర్యేణోత్పత్తిమాత్రమితిచేత్తథేహాపిత్వయాకల్ప్యతాంఅవిశేషాత్.నసుప్రాప్తిః కల్ప్యా,తదభావస్త్వనుపలంభమాత్రేణసిద్ధ్యతీతిచేన్న, యోగ్యానుపలబ్ధేరభావాత్, అతీంద్రియస్యహిప్రాప్తిరపితథైవ, అతోనాత్రబాధశంకా.ననుదూరస్థత్వాద్విషయేంద్రియయోఃప్రాప్తిర్బాధితేత్యత్రాహ ప్రాప్తిరితి.వృత్తిద్వారేతి శేషః,ఉక్తప్రకారేతిపునరనువచనంవాద్యంతరోక్త

వృత్తింద్రష్టేర్నిరుద్ధైర్విరళపటనయాదంబుకాచాదిరచ్ఛః।
నోచేద్గృహ్యేతయోగ్యంసమమిహనిఖిలంనిష్ఫలేఛాదకాదౌ

ప్రాప్తిప్రకారనిరాసార్థం. అథాపిక్వచిద్వ్యవహితగ్రహణదర్శనాత్ ప్రమాణతస్తర్కతశ్చ బాధఃస్యాదిత్యత్రాహ వృత్తిమితి. అచ్ఛఃఆలోకాద్యనుప్రవేశానుగుణసన్నివేశవానిత్యర్థః. దృశ్యతేహ్యనావిలసలిలమూలప్రవిష్టస్సూర్యాలోకఃతత్రత్యంచతత్ప్రతిఫలనదీప్తంశిలావిశేషాది, యథావత్ప్రసరమత్యన్తనిరోధంచపరిహర్తుం విరళపటనిదర్శనం. అతఏవహితత్రావిశదప్రతిభాసః. సరంధ్రత్వేస్ఫటికాదిషు సలిలగళనాదిప్రసక్తిఃస్యాదితిచేన్న, ఆలోకప్రవేశవత్సుసర్వేషుసలిలప్రవేశస్యత్వయాదుర్వచత్వాత్, అచ్ఛిద్రపరువకసంపుటస్థగితకర్పూరకస్తూరికాదిగన్ధనిస్సరణన్యాయాచ్చద్రవ్యవిశేషప్రవేశానుగుణసన్నివేశవత్త్వంకాచాదేరంగీకార్యం, అప్రాప్యగ్రహణేపిహికుడ్యాదివ్యవహితం నగ్రాహ్యం, కాచాదివ్యవహితంతుగ్రాహ్యమితి వస్తుస్వభావవైచిత్ర్యంత్వయాపిస్వీకృతం.

నీరంధ్రేష్వంబుకాచాదౌదృక్ప్రభాదేఃప్రవేశనం।
వస్తుస్వభావవైచిత్ర్యాదితికేచిత్ప్రచక్షతే॥

సర్వత్రస్వరూపయోగ్యత్వాయోగ్యత్వాభ్యామేవగ్రహణాగ్రహణే, తత్రచ్ఛాదకతదభావౌనిరర్థకావితివదతాంబాధకంస్వోక్తానుమానస్యఃవిపక్షేబాధకం అయస్కాంతనిదర్శనేపిచ్ఛాదకనైష్ఫల్యాతిప్రసంగమభిప్రేత్యాహ నోచేదితి. ఇహయోగ్యంనిఖిలం సర్వస్మిన్జగతిస్వరూపయోగ్యంసర్వంసమంగృహ్యేతఅవిశేషాద్యుగపదేవేత్యర్థః. ఆదిశబ్దేనఅతిదూరత్వకాలవిప్రకర్షాదికంద్రష్టాన్తతయాగృహ్ణాతి. ఛాదకాభావఃస్వరూపతస్సహకారీ నతుప్రాప్తివిరోధిప్రత్యనీకతయేతిచేన్న, ఆలోకాదిప్రాప్తివిరోధిచ్ఛత్రాదిన్యాయస్యాత్రానపాయాత్, నచయత్రక్వచిచ్ఛాదకాభావస్సహకుర్యాత్, అతిప్రసంగాత్, కింతునయనార్జవదేశే, అయంచనియమఃప్రాప్తివిరోధినివృత్తిరూపతయేతియుక్తముత్పశ్య. రూపగ్రహణసామగ్ర్యామేవ ప్రదీపాదిచ్ఛాదకం ప్రభాప్రతిఘాతార్థందృష్టం, ఉన్మీలితనిమీలితచక్షుషః పిఠరకావృతదీపప్రభాన్యాయేన పూర్వప్రసృతనయనప్రభాయావినాశాదతిక్రమాద్వాగ్రాహ్యగ్రహణాభావః, అత్రగృహీతచ్ఛన్నమపిగృహ్యేతేతిప్రసంగామూఢం, తదాసమమితిపూర్వమివేత్యర్థః. తచ్చతుణభంగేనయోగ్యాయోగ్యభేదకల్పనయాపరిజిహీర్షతఃసర్వలోకప్రసిద్ధ్యనుసారిణా

స్థైర్యైతద్యోగ్యభావోనహిగళతిసమాసన్నతిస్త్వన్మతేపి॥ ౪౦॥

స్వమతేనోత్తరమాహ స్థైర్యఇతి. అయంభావః ఛాదనదశాయాంపూర్వగృహీతస్యస్వరూపయోగ్యత్వంస్థితంనష్టంవా, ఆద్యేకథంనగృహ్యేత,ప్రాప్తేరప్రయోజకత్వాత్.ద్వితీయేనాశకంనదృష్టం, ఛాదకమేవస్వరూపయోగ్యతానాశకమితిచేన్న, అవ్యవహితదేశస్థైరప్యగ్రహప్రసంగాత్,యంప్రతివ్యవధిస్తంప్రతియోగ్యతానష్టేతిచేత్, ఛాదకాపగమేప్యగ్రహప్రసంగాత్, తదపగమాత్పునరుత్పద్యతఇతిచేత్, హన్త అదృశ్యమానానన్తోత్పత్తినాశకల్పనాత్ ప్రతిపురషనియతానన్తయోగ్యతాభేదకల్పనాచ్చవరం ప్రదీపప్రభాన్యాయేనప్రాప్తివిఘాతకతయాఛాదకసాఫల్యస్వీకారః. పరపక్షేణాపిప్రసంగస్థైర్యఽమాహ సమేతి. అపిరన్వారోహద్యోతకః, క్షణభంగపక్షేపియోగ్యక్షణాదయోగ్యక్షణోత్పత్తౌ కారణక్షణస్యసర్వైరదృష్టస్తత్తత్స్వరూపాతిరిక్తశ్శక్తిభేదోవా సహకారిభేదోవాకల్ప్యః,ఉభయమపిస్వమతబాధకం,దృష్టంఛాదకమేవాయోగ్యక్షణోత్పాదనసహకారీతిచేన్న, అపసిద్ధాన్తాత్, ఛాదకస్యకిఞ్చిత్కరత్వానపాయాత్, తోయాదివ్యవహితేప్యగ్రహప్రసంగాత్, ఛన్నస్యచసర్వాదృశ్యత్వప్రసంగాత్, నేత్రసన్నికృష్టేనపక్ష్మకరతలాదినాదవీయస్తరదివాకరేక్షణోత్పత్తేరత్యద్భుతత్వాచ్చ, తస్మాదస్మదుక్తమేవఛాదకసాఫల్యం. ఉక్తాతిప్రసంగస్సాంఖ్యాదిపక్షేపిసమః,యదిహ్యహఙ్కారవికారయోశ్చక్షుశ్శ్రోత్రయోర్వ్యవద్దేశస్థవిషయగ్రాహిత్వందృష్టంతావత్పృథుత్వంతత్తచ్ఛరీరోత్పత్తిసమయసిద్ధం,తత్రాధిష్ఠానాద్బహిరవస్థితాంశోవృత్తిరిత్యుచ్యతఇతి, తదానిమీలనాద్యవస్థాయామపిగ్రాహకత్వప్రసఙ్గః, ప్రాప్తేరనపాయాత్.అథపృథ్వగ్రాసంతతాపిబహిర్వృత్తిదీపప్రభాన్యాయేనవినశ్యతిఅతఏవఛన్నగ్రహణాభావఇతి, తథాత్వేప్యేకస్యాదృశ్యమానపృథుత్వాణుత్వాద్యనంతావస్థా,స్వతోభిన్నాభిన్నవృత్త్యంశనాశః, తన్నాశేపిస్వరూపావస్థానం, ఇత్యాదిబహువిధకల్పనాపాతఇతి.యత్తుకైశ్చిదుచ్యతే నిర్గతమాత్రమేవ చాక్షుషంతేజోబాహ్యేన బహుదేశవ్యాపినా చంద్రసూర్యాదిజ్యోతిషా సంవలితంతావత్పృథిమానమవయవినమారభతే, తేనచసంబంధాదున్మిషితస్య దూరస్థగ్రహణం దూరాసన్నయోర్యుగపద్గ్రహణంచసిద్ధ్యేదితి,తదయుక్తం, నిర్గమణకల్పనస్య గురుత్వాత్, అనిర్గతమేవకింనావయవినమారభేత, ఆన్తరనిర్గమణవద్బాహ్యప్రవేశోపపత్తేః.అ

శ్లో॥ శబ్దంగృహ్ణాతిదూరాభ్యుదితమపిబహిస్సన్తతాశ్రోత్రవృత్తిః
దిగ్భేదాసన్నతాదిగ్రహణమపితదాతత్రతత్సన్నిధానాత్।

పిచాస్మిన్పక్షే త్రిభువనవివరవ్యాపినా తేజసాసహచాక్షుషతేజస్సంవలనాత్త్ర సంబద్ధంసర్వంయుగపద్భాసేత పశ్చాద్భాగాదిస్థితంచ. అథార్జవావస్థానాపేక్షణీయ మిత్యుచ్యేత, తదాఽస్మద్వ్యాప్తేస్సిద్ధత్వాత్. అన్యథాదర్పణతరఙ్గాదిసన్నిధానేస్వముఖాదిగ్రహణంనస్యాత్. కించనిమీలితాక్షస్యాపిప్రాఙ్నిష్క్రాన్తనయనమహస్సంభవబాహ్యాలోకానువృత్త్యా దృశ్యదర్శనానువృత్తిఃస్యాత్ అతఃప్రాగుక్తప్రకారైవప్రాప్తిరితి॥ ౪౦॥ (చక్షురాదేఃప్రాప్యకారిత్వం)

భవతుచక్షుషస్తేజసాప్యాయితత్వాన్మణిప్రభాన్యాయేనకాచిద్వృత్తిః శ్రోత్రస్యత్వాకాశాప్యాయితస్యసాకథమిత్యత్రాహ శబ్దమితి. వికారిద్రవ్యస్యతత్స్వరూపత ఆప్యాయకద్వారావాతత్రతత్రవృత్తిరవిరుద్ధా, నచానుపలంభవిరోధః యోగ్యత్వాభావాత్, అన్యథాస్వేష్టమపిభజ్యేత, తవాపిహిబుద్ధిసన్తతేశ్శరీరాన్తరగమనమాలోకాదిగమనంచదృష్టంకల్ప్యంవా, నాద్యఃఅశక్యత్వాదనభ్యుపగమాచ్చ. నద్వితీయఃతద్వదత్రాపికల్పనోపపత్తేః, నహితత్రగతిః ప్రాప్తిర్వాకల్ప్యతేకింతుతత్రతత్రోత్పత్తిమాత్రమితిచేత్, తథాత్రాపిత్వయాకల్ప్యంఅవిశేషాత్, నచశబ్దాత్మకాఃపుద్గలాః శ్రవణదేశమాయాతాదృశ్యంతఇతియుక్తం, శబ్దస్యరూపాదివద్గుణత్వోపపత్తేః పుద్గలత్వాయోగాత్, నాపిశబ్దస్యైవాగమనం, బాహ్యైకేన్ద్రియగ్రాహ్యతయా శ్రుత్యాదిభిశ్చ రూపాదేరివాద్రవ్యస్యక్రియానుపపత్తేః, నచశబ్దస్యతద్వ్యఞ్జకస్యవాపీచీతరంగకల్పనా, అత్యన్తగౌరవాత్, నచవ్యాప్తంశ్రోత్రం, యుగపత్సార్వత్రికశబ్దోపలంభ ప్రసఙ్గాత్, నచప్రతినియతైః ప్రదేశైశ్శక్తం, నియామకాభావాత్, శ్రోత్రసమవాయేనశబ్దోగృహ్యతఇతిపక్షస్తు ఇన్ద్రియాణామభౌతికత్వస్థాపనయాపాస్తః. అతోయథోపలంభంతత్తజ్జన్తుమనస్స్వవృత్త్యా తావద్దేశవ్యాప్తంశ్రోత్రంతత్తద్దేశేశబ్దంగృహ్ణాతీతి. ఏవమనభ్యుపగమేదోషమభిప్రేత్యాహ దిగ్భేదేతి. యదిశ్రోత్రవృత్తిస్తత్రతత్రనస్యాత్ కథంతద్విశిష్టశ్శబ్దోగృహ్యేత, నహ్యత్రప్రాచ్యాదిప్రతినియతంలింగందృశ్యతే, నాపిదూరాసన్నత్వనియతం, అతశ్శబ్దస్వరూపఇవతదుత్పత్తిదేశ విశేషేష్వపిశ్రోత్రవృత్తేశ్శక్తిః కార్యకల్ప్యా, ఆసత్తితారతమ్యానురోధేనవిశదావిశదావభాసశ్చ చక్షుర్వృత్తినయేననేతవ్యః. అత్రపక్షాన్తరంస్థాపయితుంసాంఖ్యానుసారిణాం

ఇత్యేకే న్యేతు దూరాంతికగతజనతాశబ్దధీకాలభేదాత్
శ్రోత్రాయాతస్య తస్యగ్రహమనుమితిమప్యాహురస్మిన్దిగాదేః॥ ౮౧॥

పక్షోఽయమితి నిగమయతి ఇత్యేక ఇతి. బుద్ధ్యన్తరానుగుణమతాన్తరమాహ అన్యే త్వితి. దూరస్థస్తాడ్యమానభేర్యాదశకోణాభిఘాతాత్పశ్చాద్విళంబేన శబ్దం శృణోతి, వాదకాస్తదాసన్నాశ్చావిళంబితం, తదేతద్గన్ధాశ్రయద్రవ్యవిపర్ణన్యాయమన్తరేణ కథం స్యాత్, అతఏవానువాతప్రతివాతయోరతిదూరానతిదూరశ్చ శబ్దో గృహ్యతే, బహిరన్తర్గృహగతానాంచ దూరస్థశబ్దగ్రహణే స్ఫుటాస్ఫుటధీశ్చ. అతః శ్రోత్రప్రదేశాయాతభూతధర్మస్య శబ్దస్య గ్రహణం, తస్యాయాతత్వమాశ్రయద్వారకం. "శబ్దగంధసూర్యాలోకరత్నప్రభాదయో ధర్మ్యతివర్తినో గతిమంతశ్చ" ఇత్యాత్మసిద్ధివాక్యే శబ్దశబ్దో గంధశబ్దవదాశ్రయలక్షకః.

గుహాసౌధాదిసంక్షోభః ప్రతిశబ్దశ్చ జృంభతే।
నిస్సాణాదిప్రణాదేన తదేతత్పక్షసంగతం.

నన్వేవం దిగాదివిశిష్టోపలంభః కథమిత్యత్రాహ అనుమితిమితి. ఆదిశబ్దేన దూరాసన్నత్వగ్రహః దృష్టాంతప్రదర్శనంచ,

శ్లో॥ యథామయూరవీణాదేశ్శబ్దోయమితి గృహ్యతే।
తథా ప్రాచ్యాదిజాతోయమితి లింగాత్తథావిధాత్॥
తత్ర యద్యపి శబ్దస్యవిశేషః కోపి దుర్వచః।
తథాపి విదితస్తైస్తైర్లింగం స్యాత్సంమతేష్వివ॥

నన్విమా ద్వావపి పక్షౌ హాఠికౌ, పూర్వత్ర దిగాదిషు శ్రోత్రస్య శక్తికల్పనాగౌరవాత్, ఉత్తరత్ర దుర్వచలింగదర్శనక్ౢప్తేరితి. హన్త ఏవం వదకః కిం శబ్దగ్రహే దిగాదిగ్రహణమేవ నాస్తీతి మన్యతే, సదపి వా నిష్కారణకం, సకారణమపి వా కారణాన్తరసిద్ధమితి, నాద్యః, సర్వలోకధీవిరోధాత్ సామగ్రీవైకల్యాత్తు కదాచిద్దిగాదిరహితధీః. న ద్వితీయః ఆగంతోరహేతుకత్వవిరోధాత్. న తృతీయః ఆగమాదేరత్రాసంభవాత్. భ్రాన్త్యాత్ర దిగాదిధీరితి చేన్న, ప్రతిపురుషనియతదిగధ్యాసహేతుభూతధర్మవిశేషగ్రహాభావాత్, భావే వా తత ఏవ తత్తదనుమానోపపత్తేః, తద్వదేవ చ దిగాదేరప్యుపలంభోపపత్తేః, న చాబాధితాంశే భ్రాన్తిక్ౢప్తిర్యుక్తా. అతః ప్రత్యక్షతోఽనుమానతో వాత్ర దిగాదిగ్రహ ఇత్యన్యతరపక్షోనతిక్రమణీయః. శబ్దస్య నిత్యవిభుత్వాత్తదాశ్రితత్వాద్వా శ్రోత్రేణ నిత్యసంబంధ ఇతి

శ్లో॥ ప్రత్యక్షం వ్యోమనీలం నభ ఇతి హి మతిశ్చక్షుషైవాస్మదాదేః

వాదస్త్వద్రవ్యసారే నిరసిష్యత ఇతి॥ ౮౧॥ (శ్రోత్రవృత్తిశ్శబ్దాశ్రయాగమనపక్షే

ఇంద్రియచిన్తానన్తరం భూతచిన్తాప్రాప్తౌ ప్రథమమాకాశే చార్వాకైర
సంమంతవ్యం ప్రమాణవిశేషం పురస్కరోతి ప్రత్యక్షమితి. కథమిత్యత్రాహ నీ
లమితి. ధూమ్రమాదేరుపలక్షణమేతత్. ఆరోపితం నభసి తలత్వాదివన్మాలినతా
దికమితి చేత్, అసావారోపశ్చాక్షుషోఽన్యో వా, ఆద్యేఽధిష్ఠానమపి చాక్షుషం
ష్టవ్యం, అన్యథాతిప్రసంగాత్. ద్వితీయస్త్వసంభవీ, నిమీలితాక్షస్య తాదృశా
రోపాదృష్టేః, అత ఏవానుమితే నభసి నైల్యారోప ఇత్యపి నిరస్తం. న చ నీలం న
ఇతి ధీరేవ నాస్తి, విశ్వవిసంవాదాత్, నాప్యసావచాక్షుషః, అస్మదాదిచక్షు
ర్వ్యాపారానువిధానాత్. నభసి వితతానాం పార్థివావయవానాం కృష్ణగుణ
మాత్రం చక్షుషా గృహ్యత ఇతి చేన్న, నీలం నభ ఇతి ధర్మిపర్యన్తబుద్ధేః, గుణిలిం
గత్వాచ్చాత్ర నీలాదిశబ్దానాం. ఏతేన నీలరూపస్మృతిప్రమోషోఽయమితి వక్తాపి ని
రస్తః. నను నభసి స్వతో నైల్యాభావాత్పంచీకృతేఽప్యస్మిన్నైల్యస్య పార్థివాంశమా
త్రనిష్ఠత్వాత్ తస్మిన్నేవాంశే స్యాదసౌ చాక్షుషధీః, మైవం, తస్య నభశ్శబ్దా
ర్థత్వాయోగాత్, నీలపటన్యాయస్య చాత్రాగ్రాహ్యత్వాత్, బాలాతపసన్నిధా
రుణం నభ ఇత్యాదిబుద్ధేః, తత్రాప్యరుణాతపగ్రహణమాత్రమితి చేత్, కస్తర్హి
తత్ర నభశ్శబ్దార్థః, న హ్యనేకార్థోఽయం శబ్దః, అనువృత్తమనతిప్రసంగి చ నివి
త్తం మల్లర్భం పృథివ్యాద్యర్థత్వాదేస్తథాత్వాభావాత్, చంద్రికాదివిశేషాన
దరేణ విరళావస్థితద్రవ్యమాత్రం నభ ఇతి చేన్న, వియతి విరళా చంద్రికేత్యాదిపృ
గ్వ్యపదేశాత్, వైరళ్యదర్శనమపి నభః ప్రత్యక్షతామన్తరేణ న ఘటతే, తత్తన
ధ్యప్రదేశానాం తైస్తైరస్పృష్టతా హి విరళతా, తథా చ మధ్యదేశభూతం నభః
ప్రత్యక్షం. పరస్పరాసంయోగమాత్రం వైరళ్యమితి చేన్న, భిన్నకాలేషు గుణాదిషు
చ విరళధీప్రసంగాత్, వర్తమానానామాసన్నదేశస్థానాం ద్రవ్యాణామసం
యోగో విరళతేతి చేన్న, చంద్రికాదిష్వసంయుక్తతేజః కణానామాసన్నదేశత
యా నభస ఏవ గ్రాహ్యత్వాత్, విరళవిరళతరాదిబుద్ధావసంయోగావిశేషే మ
ధ్యదేశాల్పత్వభూయస్త్వగ్రహణమన్తరేణ కా గతిః, దూరదూరతరాదిస్థితిరితి
చేత్, తథాపి దూరాసన్నదేశతయా నభః ప్రత్యక్షమేవ. దిశస్తత్ర దేశత్వం స్యాది
తి చేన్న, ఉపాధ్యతిరేకిణ్యామపి తస్యాం ప్రత్యక్షత్వస్య నభస్సమానచర్చత్వాత్.

కూపాసౌరన్ధ్రమేతత్పతతిఖగ ఇహేత్యాదిధీశ్చాత్రమానం।
ఆధారోఽత్రాతపాదిర్యదిభవతికథంతస్యచేహేతిబోధ
స్తస్యాంశైశ్చేత్త్ర్యణౌతచ్ఛిథిలగతినచవ్యోమవాగాతపాదౌ॥ ౪౨॥

శ్లో॥ రూపస్పర్శోజ్ఝితత్వాన్నభవతిగగనందర్శనస్పర్శనార్హం
ఘ్రాణశ్రోత్రైరసజ్ఞాప్యవగమయతినద్రవ్యమన్యత్త్వబాహ్యం।

దీర్ఘేణప్రహ్రస్వేనచస్పృష్టుంయోగ్యత్వమేవదూరత్వమాసన్నత్వంచ, అతోనా
త్రప్రదేశబుద్ధ్యపేక్షేతిచేన్న, తయోస్తత్తత్స్వరూపత్వేఽతిప్రసంగాత్, అతిరే
కేతుదేశవిశేషస్థిత్యుపలంభమన్తరేణతదసిద్ధేః, అత్రచాక్షుషమేవోపలంభాన్త
రమప్యుదాహరతి కూపోఽసావితి. కూపరన్ధ్రాదయోహి తత్తద్దేశవిశేషతయా
సర్వలోకప్రత్యక్షసిద్ధాః, ఆవరణాభావమాత్రంతునిరసిష్యతే. పతత్రిణశ్చపతనదే
శతయానభః ప్రత్యక్షయామః. తత్ర ఇహప్రత్యయస్యాన్యథాసిద్ధిమాశఙ్కతే
ఆధారఇతి. ఇహేతిప్రతీయమానత్వమాత్రమిహాధారత్వం.పరిహరతి కథమితి.
ఇహనభస్యాతపాదిరితి వ్యతిరేకనిర్దేశాన్నాతపాదిరిహశబ్దార్థఃస్యాదితిభా
వః. అత్రోదయనాద్యుక్తమాశఙ్కతే తస్యాంశైరితి.ఆతపాద్యంశాంస్తదాధా
రీకృత్యేత్యర్థః.దూషయతి త్ర్యణావితి.పరైస్త్ర్యణుకానామప్రత్యక్షద్వ్యణు
కాశ్రితత్వస్వీకారాదంశైరిహప్రతీతినిర్వాహస్తత్రకుణ్ఠిత ఇత్యర్థః.మాభూ
త్స్వాంశైస్త్ర్యణుకానామిహేతిధీః,త్ర్యణుకసముదాయమిహేతినిర్దిశ్యప్రత్యే
కంతదాధేయతయోపచర్యతామిత్యత్ర క్లిష్టగతౌ లోకవ్యవహారం ప్రతిపక్ష
యతి నచేతి. ఇహనభసిత్ర్యణుకం, ఇహవ్యోమ్న్యాతపః, ఇత్యాదివ్యవహారే
త్ర్యణుకతత్సముదాయాదివ్యతిరిక్తకుత్రచిన్నభఃపర్యాయాణాంప్రయోగఃప్రసి
ద్ధః, సర్వలోకప్రతీతివ్యవహారోల్లఙ్ఘనంతుసర్వక్షోభకంసాహసమితిభావః.
చశ్శఙ్కాద్యోతకః అవధారణార్థోవా॥ ౪౨॥

ఆకాశస్యప్రత్యక్షత్వేపరోక్తంబాధంశఙ్కతే రూపేతి.నభోనచాక్షుషం
రూపశూన్యద్రవ్యత్వాత్, నాపిస్పార్శనంస్పర్శశూన్యద్రవ్యత్వాదితిహేతుద్వ
యవిభాగః. అన్యేషాంతుబాహ్యేన్ద్రియాణామత్రాసంభవమాహ ఘ్రాణేతి.
ఘ్రాణాదీనిహిస్వవేద్యగుణాశ్రయమపి నావగమయన్తి, కింపునర్ద్రవ్యాంతర
మితిభావః.మానసప్రత్యక్షమిహదూరనిరస్తమిత్యాహ అన్యదితి.తుశబ్దోఽత్రాత్యం
తాసంభవపరః. అబాహ్యంఆత్మతద్ధర్మవ్యతిరిక్తేష్వనస్వాతన్త్ర్యేణ ప్రవర్తత ఇ

తస్మాన్నాధ్యక్షవేద్యం వియదితి యది న ప్రత్యయస్యాపరోక్ష్యాత్
పఙ్క్తీకారేణ నైల్యం పటమలినిమవద్వ్యాపితం వోపకుర్యాత్ ॥ ౪౩

శ్లో॥ శబ్దస్యాధారభూతం కథమపి గగనం శక్యతే నానుమాతుం

స్యార్థః. సంకలితమాహ తస్మాదితి. అస్మదాదీతి విశేషణీయం. చోద్యస్య దత్తోత్తరత్వాభిప్రాయేణ ప్రతివక్తి నేతి. అభిప్రేతం వ్యనక్తి ప్రత్యయస్యేతి. అయం భావః న రూపాదివిరహాచ్చాక్షుషత్వాదిహానిః, రూపాదిప్రత్యక్షత్వవద్యథాదర్శనవ్యవస్థోపపత్తేః. ప్రతిప్రయోగశ్చ, విగీతం అస్మదాదిబాహ్యేంద్రియగ్రాహ్యం బాహ్యత్వే సత్యస్మదాద్యపరోక్షధీవిషయత్వాత్ అవిగీతవత్, నాత్ర హేతురసిద్ధః పరిశేషప్రాప్తేః, న తావదత్రాగమికీ నభఃప్రతీతిః, తదనభిజ్ఞానామపి సంభవాత్ నాప్యానుమానికీ, సిద్ధేపి తదనుమానేఽనధిగతత్వాద్యశానుమానానాం నభఃప్రతీతేః, తదేవమాకాశస్యాత్రానుమానాదివిషయత్వాయోగాత్ ఆబాలపండితమనుభూయమానత్వాచ్చ తద్బుద్ధిరపరోక్షేతి సిద్ధం. నన్వసిద్ధస్యాసిద్ధస్య వా నభసః ప్రత్యక్షత్వసాధనం, నాద్యః, అనుమానకథాబాహ్యత్వాత్. న ద్వితీయః, అనుమానతస్తత్సిద్ధేస్త్వదనభ్యుపగమాత్, ప్రత్యక్షతస్తత్సిద్ధేరస్మదనభ్యుపగమాదితి. నైవం ఉభయసంమతాదాగమతోపి తత్సిద్ధేః. ఆస్తామాగమః, పృథివ్యాద్యతిరిక్తస్య నభః ప్రతీతివిషయస్యైకస్య ధర్మిణ ఉభయసంమతత్వాత్ పక్షీకారోపపత్తేః, అన్యథా కథమస్యాత్మనో ముక్తిమాత్రప్రత్యక్షత్వానుమానం జీవేత్, సర్వలోకప్రత్యక్షవిరుద్ధం చ తత్, తథాపి తత్స్వీకారే బుద్ధిస్వరూపాతిరిక్తతయా బాహ్యార్థస్సర్వోపి స్యాత్ప్రత్యక్ష ఇతి విశేషస్యాత్రాప్రసక్తిక ప్రసఙ్గః స్యాత్. తదేవం నీరూపస్యాపి నభసశ్చాక్షుషత్వాం నిర్వ్యూఢం. భాష్యోక్తస్య పఙ్క్తీకరణేన రూపవత్తయా చాక్షుషత్వావిరోధవచనం సంభవాత్ స్యాత్. యథా రూపరూపిరూపసమవేతరూపైకార్థసమవేతానాం చాక్షుషత్వమవిశిష్టమఙ్గీక్రియతే, తథా రూపిద్రవ్యసంవలితస్యాపి క్వచిత్ స్యాత్, న చాతిప్రసఙ్గః సమాచరత్వాత్, న హి రూపిద్రవ్యం రూపైకార్థసమవేతం వా సర్వం చక్షుర్గ్రాహ్యం, యోగ్యతానియమస్య దుర్లఙ్ఘ్యత్వాదితి. తదేతదభిప్రేత్యాహ పఙ్క్తీకారేణేతి. ॥౪౩॥ (ఆకాశస్యాస్మదాదిప్రత్యక్షత్వం)

అథాకాశస్యానుమానతస్సిద్ధిం నిరాకరోతి శబ్దస్యేతి. శబ్దః క్వచిదాశ్రితః గుణత్వాదిత్యేతావతా తావన్న పృథివ్యాద్యతిరిక్తశబ్దాశ్రయసిద్ధిః, సర్వస్యైకస్య చ ద్భావాత్, పరిశేషహేతూనాం తు విపక్షే బాధకాభావాత్, న హి శబ్దస్య పృథి

స్వేచ్ఛాతః పారిశేష్యక్రమ ఇహ కథితో౽తిప్రసక్త్యాదిదుఃస్థః।
నిష్క్రియత్వాదేర్న తద్ధీస్సతి నభసి యతో నాస్తి కుడ్యాదికే సా
రోధస్త్వావారకైశ్చేత్తదభవనవశాన్నిష్క్రమాదిశ్చ సిద్ధ్యేత్ ॥ ౪౪॥

శ్లో॥ యత్త్వాకాశో౽వకాశప్రద ఇతి కథితం శాస్త్రతస్తత్ర యా సా
వస్త్వన్యస్పర్శభాజాం విహతిరిహ న సా ప్రాచ్యతత్త్వేష్వివ స్యాత్।
ఇత్యేదంపర్యమూహ్యం నయదికథమివా న్యేషు లభ్యో౽వకాశః

వ్యాద్యాశ్రితత్వే కిఞ్చిదనిష్టం స్యాత్, పుష్పాదిగంధ ఇతివద్భేర్యాదిశబ్ద ఇతి సర్వలోకబుద్ధ్యనువిధానే కల్పనాచలఘ్వీ, శబ్దో విభుగణో నభవతి బాహ్యేన్ద్రియగ్రాహ్యగుణత్వాదితి విపరీతపరిశేషస్యాపి సుశకత్వాత్. స్పర్శోన పృథివ్యాదిధర్మః నీరూపేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాదిత్యాదిభిః పృథివ్యాద్యతిరిక్తస్పర్శాధారకల్పనప్రసంగాచ్చ. తదేతదభిప్రేత్యాహ స్వేచ్ఛాత ఇతి. ఆదిశబ్దేన విపరీతప్రసంగసంగ్రహః. నిష్క్రమణం ప్రవేశనమిత్యాకాశలింగమితి పరోక్తం ప్రతివక్తి నిష్క్రియత్వాదేరితి. ఉపపాదయతి సతీతి. యత్రాకాశస్తత్ర సర్వత్ర నిష్క్రమణాదికం న సిద్ధ్యతి, ఆకాశవ్యాప్తేః కుడ్యాదౌ నిష్క్రమణాదేరశక్యత్వాత్, న చ కుడ్యాదిష్వాకాశో నాస్తీతి వాచ్యం, తస్య సచ్ఛిద్ర (త్వాభావ)త్వప్రసంగాదితి భావః. సహకారివైకల్యాత్కుడ్యాదిషు నిష్క్రమణాదికార్యప్రతిరోధ ఇతి శఙ్కతే రోధ ఇతి. తుశబ్దః కేవలాకాశాద్విశేషద్యోతకః. ఏవం సతి నిష్క్రమణాదేరన్యథాసిద్ధ్యా నిర్మూలం నభః కల్పనమిత్యభిప్రాయేణాహ తదభవనేతి. నహి నిష్క్రమణాదేరాకాశం సమవాయి, దేహాదిక్రియాయా నభో౽నిష్ఠత్వాభావాత్, నాప్యసమవాయి, ద్రవ్యస్య తథాత్వానభ్యుపగమాత్, సమవాయికారణప్రత్యాసన్నత్వాయోగాచ్చ, నిమిత్తం తు ఈశ్వరాద్యతిరిక్తమపూర్వమిహ నాపేక్ష్యమితి భావః ॥ ౪౪॥ (ఆకాశానుమేయత్వభంగః)

నను శరీరాదిష్వాకాశో౽వకాశదానేనోపకరోతీతి తత్తచ్ఛాస్త్రసిద్ధమతో౽స్య నిష్క్రమణాదిలిఙ్గత్వం గ్రాహ్యం, తదిదమనుభాషతే యత్త్వితి. శాస్త్రాభిప్రేతమస్యోపకారకత్వం శిక్షయతి తత్రేతి. పృథివ్యాదిచతుష్కస్యైవ స్పర్శవత్త్వాత్ప్రతిఘాతిత్వమాకాశస్య నాస్తి తత్పూర్వేష్వామివాహంకారాదితత్త్వానాం, అతః ప్రాణిసఞ్చారాదిప్రతిఘాతకత్వాభావాదస్యోపకారకత్వకథనమితి తాత్పర్యం నిపుణనిరూపణీయం, నహ్యేకాశేన దేయమవకాశాఖ్యం ద్రవ్యాంతరమస్తీతి భావః. ఆకాశ ఏవ తర్హ్యవకాశః స్యాదిత్యత్రాహ నయదీతి. అస్పర్శత్వావిశేషాన్మహ

సిద్ధాదేః స్వప్రభావాజ్జలఇవ కథితో యుజ్యతే మజ్జనాదిః॥ ౪౫।
శ్లో॥ సద్రూపేణైవ భానాన్న భవతి వరణాభావమాత్రం విహాయః

ద్రాదిప్రదేశానామప్యవకాశత్వం గ్రాహ్యం. నను స్పర్శవతాం మిథః ప్రతిఘాతకత్వ నియమో నాస్తి, భూమావున్మజ్జతి నిమజ్జతీత్యాదిసిద్ధప్రతిపాదనాదిత్యత్రాహ సిద్ధాదేరితి. అనేన జన్మౌషధిమన్త్రతపస్సమాధిభూతసిద్ధిమతాం తత్తదుపష్టబ్ధానాం చ సఙ్గ్రహః. జలదృష్టాన్తేన విభజ్య ప్రవేశనం పునర్మిథస్సంభేదశ్చ సూచ్యతే. కేచిత్తు సిద్ధాదీనాం ప్రభావవిశేషేణ భూమ్యాదిషు ప్రవేశప్రతిఘాత ఏవ నాస్తీతి మన్యన్తే కాచాదిషు నీరన్ధ్రేషు నయనప్రభాదేరివేతి॥ ౪౫॥ (అవకాశనిరూపణం.)

అత్ర కేచిచ్చార్వాకాస్సౌగతాశ్చ ప్రాహుః, చత్వార్యేవ భూతాని ఆకాశస్త్వావరణాభావ ఏవ, స చ నిఃస్వభావః తుచ్ఛతయైవోపలంభాత్, యత్ర చావరణం న తత్రాకాశః, అభిత్త్యాద్యదర్శనాత్, భేదేత్త్వావరణాభావస్యైవ సిద్ధేః, యది తత్రాకాశః స్యాత్ నిరవకాశం న కిఞ్చిత్స్యాత్, అతో ఘటతదభావన్యాయాదావరణేష్వసత్త్వాదయమావరణాభావః, తదిహ శూన్యధాతుసంజ్ఞితే చ నిస్తత్త్వేప్యావరణాభావే ఖపుష్పాదిషు తత్తచ్ఛబ్దవన్మిథ్యాజలే మృగతృష్ణికాదిశబ్దవచ్చ వ్యామోహైకనిబన్ధనా వ్యోమాదిశబ్దాః. అత్ర నఞుపశ్లేషాభావాదసద్రూపతా తిరస్కారః, అత్ర చ తలత్వ విపులత్వ మలినత్వాదికమధ్యాసమన్తరేణ న కథఞ్చిదప్యుపపద్యతే, ప్రతియోగినాం చ స్మర్యమాణానాం గృహ్యమాణేష్విన్నధ్యాసః, అస్తి చాసౌ సిద్ధః, దుఃఖాభావే సుఖాభిమానాత్, ఆలోకాభావే చ నీలత్వబహుళత్వాద్యధ్యాసస్య వైశేషికాదిభిరఙ్గీకారాత్, శశశృఙ్గం తీక్ష్ణమిత్యాదిశబ్దజన్యాధ్యాసదృష్టేశ్చ. వదన్తి చ శబ్దజ్ఞానానుపాతీ వస్తుశూన్యో వికల్ప ఇతి, "ఏష వన్ధ్యాసుతో యాతి" ఇత్యాదిషు, అతో నాస్త్యేవ నభ ఇతి తత్రాహ సద్రూపేణేతి అయం భావః సర్వం హి వస్తుజాతం సంవిద్వ్యవస్థాప్యం, సంవిద్యతే చ భావరూపతయైవ నభః, భావాన్తరమేవాభావ ఇతి స్థాపయిష్యతే, అన్యథాపి బ్రూమః, నాభావస్య నిఃస్వభావతా, అభావస్వభావతయైవ తత్సిద్ధేః, స్వాన్యస్వభావతయా సిద్ధిస్తు న కస్యాపి, న చ స్వేన స్వభావేన సిద్ధస్య పరస్వభావవిరహాదసత్త్వం, అతిప్రసఙ్గాత్. ఉక్తం చ న్యాయభాష్యే, అసచ్చాసదితి గృహ్యమాణం తథాభూతం విద్యమానమవిపరీతం చ తత్త్వమితి. తుచ్ఛతయైవోపలబ్ధ్యాపి నిరస్తం నిఃస్వభావత్వం, తుచ్ఛతా హ్యభావప్రతియోగిత్వం, అభావత్వం, వస్త్వన్తరశూన్యత్వం, అన్యద్వా

కిఞ్చిత్, నప్రథమః, స్వకాలాదిషు సతామభావప్రతియోగినాం యథాప్రమాణం
తత్తత్స్వభావవిశిష్టత్వాత్. నద్వితీయః, దత్తోత్తరత్వాత్. నతృతీయః, ఈదృశతు
చ్ఛత్వస్యస్వరూపావిరోధినస్సర్వత్రసులభత్వాత్. నచతుర్థః అస్మన్మతవిరోధి
నస్త్వదిష్టస్యకస్యచిత్కుతశ్చిదత్రాసిద్ధేరితి. యత్త్వావరణేష్వాకాశో నాస్తీతి, తద
సత్ త్వముక్తయుక్త్యైవతత్సిద్ధేః, అభిత్త్వాదర్శనత్వంహివ్యవహితత్వాత్, అత
ఏవతత్ర నాస్తీతిననిశ్చాయ్యం. భిత్త్వాద్యుత్ప్రేక్షణే నభస్తత్రదృశ్యతఏవ, నచాత్రా
వరణాభావమాత్రోపలంభః, ఇహావరణం నాస్తీతిసాధికరణస్యతస్యోపలంభాత్,
ఇహాకాశ ఇతివత్సాత్మన్యేవభేదోపచారాత్స్యాదితిచేన్న, బాధకాభావాత్,
అధికరణానవస్థాప్రసఙ్గో బాధక ఇతిచేన్న, ఆకాశాదేస్స్వాధికరణతయైవోపలం
భ ఇత్యనభ్యుపగమాత్, ఇహాకాశ ఇతివదిత్యత్ర చాకాశశబ్దేనావరణాభావవివక్షా
యాంపక్షదృష్టాన్తభేదాభావః, త్వదనభ్యుపగతస్యపరమతసిద్ధస్యత్వయాదృష్టా
న్తీకర్తుమయుక్తత్వాత్, ప్రతిబన్దిగ్రహణమాత్రమిదమితిచేన్న, ఇహమూర్తే
వస్తుని ఆకాశసమ్బన్ధ ఇతిప్రతీతౌవిరోధాభావాత్, ఆవరణాభావధీరపితత్రైవ
స్యాదితిచేత్, అస్త్వేవం, తథాపికదాచిదిహతారకేత్యాదివన్నిరధికరణతయాగ
గనోపలంభే తదతిరిక్తనభస్సిద్ధినిషేధః, ఆవరణేషునిరవకాశత్వంచవిశేషణ
రాహిత్యాత్, ఆవరణరహితమేవహ్యాకాశమన్యద్వాకిఞ్చిదవకాశః నత్వాకాశ
మాత్రం, ఆవరణేష్వవిద్యమానతయాతదభావఆకాశ ఇతిచాయుక్తం, సర్వేషాం
స్వస్మిన్నవిద్యమానతయాస్వాభావత్వప్రసంగాత్. యత్తువ్యోమాదిశబ్దా వ్యా
మోహైకనిబన్ధనా ఇతి, తదసత్, ప్రమాణసిద్ధేక్వచిద్వస్తున్యేవసర్వశబ్దానాంవ్యు
త్పత్తేః, తద్విషయతయైవచవ్యవహారాత్, ఖపుష్పాదిషుత్వయోగ్యసమభివ్యా
హారాదన్యథాధీః, మృగతృష్ణాదిశబ్దా అపి జలాధ్యాసాధికరణాహర్మరీచివ్యా
హాదివిషయాః. యద్యపితలత్వాదికమాకాశేధ్యస్తం, అల్పత్వవిపులత్వాదికంత్వ
వచ్ఛేదకభేదాయత్తం, తథాపిసత్యేవారోపః, యత్త్వసతిదుఃఖాభావేసుఖం
ధ్యాసోదృష్ట ఇతి తదర్భకవాక్యం, సత్యేవదుఃఖాభావేసుఖారోపాత్, అభావ
స్యభావాన్యత్వమాత్రమేవహ్యసత్త్వంసిద్ధం, తేనచస్వరూపసన్నేవాసౌ, ఆలో
కాభావేనీలత్వాధ్యాసస్త్వస్మాన్ప్రతినోదాహర్తవ్యః, అతఏవాధ్యస్తనైల్య
మాలోకాభావమాత్రమేవనీలంనభ ఇతి భాతీతినిరస్తం, అలోకదేశేచ నభఃప్రతీ
త్యనువృత్తేః. నన్వస్మదిష్టక్షణికత్వాదికంక్వచిత్తేసిద్ధమసిద్ధంవా, ఉభయథాపిక
థంతత్ప్రతిక్షేపః, కథంవాతస్మిన్ కేషాఞ్చిత్సత్యతాభ్రమంనిర్వహిష్యసి, ఇత్థం

సంసర్గాభావమాత్రం న చ భవతి యతో నాస్తి సంసర్గబోధః।
అత్యన్తాభావనాశావజననిరపి వా సత్సు తేష్వేవ నస్యు-
స్తాదాత్మ్యాభావసిద్ధిః కథమపి చ భవేత్తం తమర్థం పిహాయ॥ ౪౭

ఏతదుత్తరత్తుణవృత్తిత్వాభావో హి యత్రక్వచిదన్యత్ర సిద్ధః, స సర్వస్మిన్ కుతశ్చి-
దారోప్యతే ప్రతిక్షిప్యతే చేతి సుస్థమేతత్, ఏవమన్యత్సర్వమపి చిన్త్యం. శశశృఙ్గం
తీక్ష్ణమిత్యాదిషు చ ప్రమితే శశాదౌ శృఙ్గవత్త్వారోపః, శృఙ్గాదౌ చ ప్రమితే సత్త్వా-
సత్త్వా వా తీక్ష్ణతేః ఇత్యేతావత్సహృదయహృదయారూఢం, నాత్రాసతి కిఞ్చిదా-
రోప్యతే; ఏవమనభ్యుపగమే వర్ణక్రమనిర్దేశవత్స్యాత్, ఏతేన శశస్తీక్ష్ణశృఙ్గ-
వానిత్యపి నిరూఢం, భూతేషు భావిషు చ కథం భ్రమ ఇతి చేత్, కథం వర్తమానేషు.
తేషాం సత్త్వాదితి చేన్న, స్వకాలసత్త్వస్య కాలాన్తరాసత్త్వస్య చ సాధారణత్వా-
దితి. ఆవరణాభావశ్చ సతోఽసతో వా సంసర్గాభావాదివిభాగం నాతిక్రామే-
దిత్యుక్త్వా తత్ర తత్ర దూషణమాహ సంసర్గేత్యాదినా పద్యశేషేణ. సంసర్గా-
భావస్తావన్నిరూప్యమాణః సంసర్గనిరూప్యసంసర్గప్రతియోగికతయాఽధికర-
ణప్రతియోగిభూతసంసర్గబోధాభావే కథం బుధ్యేత, అత్యన్తాభావోఽపి సంస-
ర్గాభావభేద ఏవ, యథా అశ్వే గోత్వస్య శశే వా శృఙ్గస్య. తథా చ అత్రావరణం నా-
స్తీతి సాధకరణభూతాభావధీరనివార్యా, ఖపుష్పవదావరణానామత్యన్తాసత్త్వే
అపిశూన్యవాదశ్శరణం, వర్తమానేషు చావరణేషు తత్ప్రధ్వంసప్రాగభావౌ వా
వర్తేతౌ, తౌ హి కిమన్యత్ర విద్యమానానాముతావిద్యమానానాం, నాద్యః, తేషాం
తదుభయాయోగాత్, న ద్వితీయః తత ఏవ, న హి శశశృఙ్గస్య నాశప్రాగభావౌ,
తదిహ సర్వావరణనాశాదికం దుర్వచం, అసంభవాత్, కతిపయావరణనాశాది-
కం త్వావరణదేశేష్వస్తీతి తత్రాపి నిష్ప్రమాణాదిప్రసంగః. నను సంసర్గే తు విధిరే-
కో నాపి, తస్మిన్ నిషేధస్తు సర్వప్రతియోగికః, తద్వదత్రాపి సర్వావరణాభావే వ్యోగను-
ధీః స్యాత్, న, అసంభవస్యోక్తత్వాత్, ఏవం సతి చ సంసర్గాభావ ఏవ నామాన్తరే-
ణోచ్యతే, తత్ర చ దత్తమేవోత్తరం. అస్తు తర్హ్యావరణతాదాత్మ్యాభావోఽస్తా
స్యాత్, నహ్యసిద్ధప్రతియోగికతయాఽస్యాయమప్యసిద్ధః తదాత్మనశ్చాకాశస్య తు-
చ్ఛత్వం యుక్తమితి తత్రాహ తాదాత్మ్యేతి. చో దూష్యసముచ్చయే, శ్రుత్యాదివిరో-
ధరూపదూషణసముచ్చయే వా. అసిద్ధప్రతియోగికత్వమస్య క్వచిదపి తాదాత్మ్యప-
దార్థాభావాద్వా, ఆవరణద్వయస్య తదభావాద్వా, నాద్యః, అభావప్రతియో-

శ్లో॥ నిత్యత్వాద్వ్యాప్త్యాదేర్యదనిరవయవద్రవ్యతాద్యైః ప్రసాధ్యం

గిత్వేన తత్కల్పనస్యాసిద్ధిప్రసంగాత్, నహి క్వచిత్సిద్ధమనపేక్షకస్య క్వచిదపి కల్పనా, మాధ్యమికమతోత్థానప్రసఙ్గాత్. నోత్తరః, సంసర్గాభావస్యాప్య సిద్ధప్రతియోగికత్వాపాతాత్. న హ్యేతత్కాలీనపతద్భూతలఘటసంసర్గో౽ని షిధ్యమాన ఇహాన్యత్ర చ సిద్ధః, ఘటసంసర్గమాత్రం యత్ర క్వచిత్సిద్ధమితి చేత్, ఘటతాదాత్మ్యస్యాపి తథైవ, అస్తు తర్హ్యుభయత్రాప్యసిద్ధప్రతియోగికత్వం, కిన్న శ్ఛిన్నమితి చేన్న, అతిప్రసఙ్గస్యోక్తత్వాత్, అత్యన్తాభావో౽ప్యసిద్ధప్రతియోగిక ఇతి పక్షశ్చ నిరస్తః,

> తత్రతత్ర స్వతాదాత్మ్యం సిద్ధమన్యత్ర కల్ప్యతే।
> బాధకైః క్షిప్యతే చేతి నాస్మాకమిహ విప్లవః॥

సర్వత్ర తాదాత్మ్యాభావస్తత్తద్వస్తునిష్ఠతయైవ సిధ్యేత్, న తు తన్మధ్యాది దేశతయా, యథా మిథస్సంయుక్తేవియుక్తే వా సింహో గజాన్యత్వం గజే చ సింహాన్యత్వమితి, ఇదమావరణం న భవతీతి తాదాత్మ్యనిషేధశ్చ కస్యచిదావర ణస్య వా అనావరణస్య వా. ఆద్యే విరోధః, ఆవరణాన్తరం న భవతీతి వివక్షాయా మవిరోధ ఇతి చేత్సత్యం, తథాపి న తత్రాకాశప్రతీతివిషయావరణాభావసిద్ధిః. ద్వితీయే త్వావరణాన్యద్రవ్యమిదమాకారాస్పదం సిధ్యత్యేవ. న హ్యావరణాభావ ఏవే దమాకారగృహీతః ఆవరణతాదాత్మ్యాభావాధికరణతయా బుధ్యతాం, న హి తత్త దభావయోస్తాదాత్మ్యమితి, నైవం, న హ్యావరణతాదాత్మ్యాభావస్యావరణాన్య త్వం బుధ్వాకశ్చిత్తత్ర నభః పర్యాయాన్ప్రయుఙ్క్తే, నిష్క్రమణాదౌ వా ప్రయతత ఇతి అలమతివిస్తరేణ. ఆకాశే చావిశేషాదితి సూత్రభాష్యే చైతత్సర్వమనుసన్ధేయ మితి॥ ౪౬॥ (ఆకాశస్యావరణాభావమాత్రత్వభంగః.)

సో౽యమాకాశస్సర్వవ్యాపీ నిత్యశ్చేతి వైశేషికాదయః. జైనాస్తు తత్ర లోకాకాశః అలోకాకాశశ్చేతి విభాగముపాహుః. మూలప్రకృతివికృతిరితి సాఙ్ఖ్యాః. మనోవిభ్విత భాట్టాః. తేషాం పక్షం సహేతుకమనుభాషతే నిత్యత్వాదితి. నిత్య త్వం వ్యాపిత్వం చ ప్రథక్సాధ్యం ప్రత్యేకం తయోరేతే హేతవః, వివీతం నిత్యం విభు చ నిరవయవత్వే సతి మహత్త్వాత్, సర్వదా నిష్పన్దత్వే సతి మహత్త్వాత్, సర్వదా స్పర్శరహితద్రవ్యత్వాత్, ఇత్యాదయః. నిరవయవత్వే శ్రోత్రగ్రాహ్యగుణత్వాదిత్యా కాశస్యైవ, జ్ఞానాసమవాయిసంయోగాధారత్వాదితి మనస ఏవ, ఏతేషాం సాధా

కః స్యాద్బాధో విపక్షే కథమివ నిగమే బాధకే త్రానుమా స్యాత్ ।
బాధస్సామాన్యదృష్ట్యా శ్రుతిసమధిగతే నైవకుత్రాపి శక్య
స్తేనామూర్తత్వలిఙ్గాన్న సృజతి విమతో మూర్తమిత్యాద్యపాస్తం॥ ౯

శ్లో॥ ప్రాక్ప్రత్యక్త్వాదిభేదం భజతు వియదిదం భానుయోగాదిభేదా

రణమప్రయోజకత్వమభిప్రేత్యాహ కః స్యాదితి. న హ్యేతేషామనిత్యత్వాదౌ కి దనిష్టం స్యాత్, స్వేచ్ఛయైవానిష్టకల్పనే విపరీతకల్పనస్యాపి శక్యత్వాత్ స్తోభ్యం దూషణాన్తరమాహ కథమివేతి. యేష్వనిత్యత్వం అవిభుత్వం చ సృష్టి వాదైస్తత్త్వాన్తరావృతత్వాదివాక్యైశ్చ సిద్ధం, తేషు తద్విరుద్ధసాధనమా బాధితమిత్యర్థః. ఉక్తేషు చ హేతుషు నిరవయవత్వాదికం పక్షీకరణవాదిశా విరుద్ధం. సర్వదాస్పర్శరహితద్రవ్యత్వాదితి విభుత్వసాధనే అణుత్వేన శ్రుతిః జీవైరనైకాన్త్యం. జ్ఞానసమవాయిసంయోగాధారత్వం ఆత్మమనసోరసి చ, జ్ఞానద్రవ్యత్వాదేవక్ష్యమాణత్వాత్ జ్ఞానావస్థానాఞ్చాత్మమనస్సంయో సమవాయికారణకత్వాభావాత్. కిఞ్చాత్రానిత్యత్వసాధనమాకాశాదిద్రవ్యపక్షీ రేణ వా, ఆకాశత్వాద్యవస్థాపక్షీకారేణ వా, ఆద్యే సిద్ధసాధ్యతా. ద్వితీయే తు స నభ్యుపగతపక్షీకారో న యుక్తః, శ్రుత్యైవ తదఙ్గీకారే తయైవ బాధః. అనుమా శ్రుతిబాధే తు హైతుకప్రలాపైస్సర్వప్రమాణస్యనిశ్శేషోచ్ఛేదప్రసఙ్గమభిప్రేత హ బాధ ఇతి. ప్రత్యక్షవిరోధరహితానన్యపరశ్రుత్యా యథావదధిగతేఽర్థే యేనకే చిత్సామాన్యతో దృష్టేన బాధశఙ్కాయాం, శ్రౌతహింసా న ధర్మః హింసాత్వాత్ సమ్మతవత్, విగీతమస్థి పవిత్రం అస్థిత్వాత్ శఙ్ఖవత్, ఇత్యాదేరపి ప్రసఙ్గః స్యాదితి భావః. ఉక్తం దూషణం ప్రస్తుతే పక్షే సాధ్యాన్తరవిషయహేత్వన్తరేష్వపి దర్శ యతి తేనేతి. ఆకాశో న స్పర్శవదుపాదానం స్పర్శశూన్యత్వాత్, ఏవం వాయ్వా దికమపి న తేజః ప్రభృత్యుపాదానం రూపశూన్యత్వాత్, రసశూన్యత్వాత్, ఇత్య నుమానజాతం శ్రుత్యాదివిరోధాదపాస్తమిత్యర్థః॥ ౮౭॥ (ఆకాశాదేరనిత్య త్వావ్యాపిత్వాది)

అథ పరాభిమతాం విశ్వవ్యాపినీం దిశమనభ్యుపగచ్ఛన్ తత్కల్పకానామ న్యథాసిద్ధిమాహ ప్రాగితి. యది ప్రాగాదిధీవ్యవహారసిద్ధ్యై దిక్తత్త్వం కల్ప్యతే త త్సంప్రతిపన్నం వ్యోమైవ భవతు, సూర్యోదయాద్యుపాధిభేదేన తద్విభాగాత్ పూ ర్వదక్షిణపశ్చిమాద్యుపాధికస్తేష్టశ్చాధికేన ధికేపి సమానా, అప్రత్యక్షాయాం చ

దస్యైవోపాధిభేదాదధికదిశ ఇవస్తాంపరత్వాపరత్వే।
వ్యోమోత్తీర్ణే౽పి దేశే ప్రభవతు తదుపాధ్యన్వితే స్తత్తదర్థే౽
దూరత్వాదివ్యవస్థా స్వయముత విభునా బ్రహ్మణా కిం పరైర్నః॥ ౪౭॥
శ్లో॥ అన్యస్మిన్నన్యధర్మాన్ఘటయతు వియదాద్యత్ర నాతిప్రసక్తిః

దిశి ప్రత్యక్షైరుపాధిభిరవచ్ఛేదధీర్దుర్లభా, సూర్యోదయాదివిశేషితాతపా
దిభిరేవ ప్రాగాదిధీవ్యవహారసిద్ధౌ కిం తదన్యకల్పనయా, శాఖాచన్ద్రనయా చ్ఛా
తపాదేస్సూర్యోదయాదేశ్చ సమ్బన్ధధీర్యుజ్యేత, ఉపహితస్య శబ్దార్థ
త్వాన్న దిక్శబ్దస్య వ్యోమాతపాదిపర్యాయతా స్యాత్. నను సాక్షాత్సమ్బన్ధరహిత
సంయుక్తసంయోగభూయస్త్వాల్పత్వనిబన్ధనే దూరాసన్నపరత్వాపరత్వే తత్త
త్సంబంధోపనాయకవ్యాపకద్రవ్యయోగమన్తరేణ కథం స్యాతామిత్యత్రాహ
అస్యైవేతి. నహిత్వయా కల్ప్యమానమపి దిక్తత్త్వం తదుపాధియోగమన్తరేణ
పరత్వాపరత్వే జనయేత్, తథాసతి తైరేవోపాధిభిరుపహితం వ్యోమాద్యేవ పర
త్వాదిసిద్ధౌ పర్యాప్తం. అధికశబ్దేన కల్పనాగౌరవం సూచ్యతే. నన్వాకాశః పరిచ్ఛి
న్న ఇతి భవత్సిద్ధాన్తః, తథా చ కథమాకాశరహితప్రదేశే దూరత్వాదిక్లృప్తిరిత్య
త్రాహ వ్యోమేతి. దూరత్వాదిసిద్ధ్యనుగుణోపాధిమద్భిర్మహదాదిభిస్తత్సి
ద్ధిః స్యాత్. వ్యోమోత్తీర్ణ ఇత్యుపలక్షణం, వ్యోమసంపృక్తద్రవ్యాదిభిరపి తదుప
పత్తేః, అనియమేన బహూనాం దిక్త్వకల్పనే గౌరవం స్యాదితి చేన్న, అసిద్ధకల్ప
నాదనేకైరపి సిద్ధైరేవ నిర్వాహస్య లఘుత్వాత్. యద్యేకమేవ సర్వత్ర దిగ్వ్యవహా
రకారణమిష్యతే, తదా సర్వవ్యాపినా సర్వహేతుభూతేన పరమాత్మనైవ సర్వం సి
ద్ధ్యేత్, తస్యైవ సన్తూపాధిభేదాస్సహకారిణః. అథ వా తత్తదుపాధయస్తావత్ప్ర
త్యక్షాః, తత్సంబంధోపి సాక్షాత్ పరంపరయా వా దూరాసన్నాదేర్దృష్ట ఏవ, త
ద్దృష్ట్యా చ పరత్వాదిసిద్ధౌ కిం తదుపహితగవేషణయా. కార్యవిశేషాణామన్యత
స్సంభవే చ న క్వచిత్తదతిరిక్తం కల్ప్యమిత్యభిప్రాయేణాహ కింపరైర్న ఇతి. పరై
ర్వ్యాపకేశ్వరవ్యతిరిక్తైః, ఉపాధిమాత్రవ్యతిరిక్తైర్వేత్యర్థః. నః ఈశ్వరమిచ్ఛ
తాం గౌరవభీతానాం చేతియావత్॥ ౪౭॥

నను యద్యాకాశాదయః పరధర్మం పరత్ర ఘటయేయుః, తతః పాణ్డ్యదేశస్థి
తేన జపాకుసుమేన పాటలీపుత్రస్థితం స్ఫటికమణిముపరఞ్జయేయుః, విశ్వమపి
వ్యామిశ్రసర్వస్వభావం స్యాదితి ప్రసక్తిముద్భావ్య పరిహరతి అన్యస్మిన్నితి హ

సిధ్యత్యర్థోపయుక్తోపనయననియమోపేతతచ్ఛక్తిక్లృప్తేః।
ఏవం హ్యవాధికాయామపిదిశిభవతోఽతిప్రసఙ్గో నిషేధ్యో
ధర్మీధర్మశ్చకల్ప్యోఽవతదితరతాస్యాత్తుకాలేస్వమానాత్ ॥ ౪౯।

శ్లో॥ సఙ్ఖ్యానన్తత్వపఙ్క్త్యాక్వచిదపినదిశఃకాలవద్వానభేదః

తుమాహ సిధ్యతీతి. యథాకలమబీజస్యాఙ్కురజననశక్తికల్పనేఽపినకోద్రవాఙ్కురజనకత్వం దృశ్యమానకార్యానుగుణకారణశక్తికల్పనాత్, తథావియదాదిష్వపి పరత్వాదిసిద్ధ్యుపయుక్తోపనాయకతయైవ తచ్ఛక్తిక్లృప్తేరిత్యర్థః. అత్రప్రతిబన్దిమభిప్రేత్యాహ ఏవం హీతి. నన్వధికాయాం దిశ్యస్తావదర్థతయా ధర్మిగ్రాహకేణసిద్ధిః నతథావియదాదేః, తత్స్వరూపస్యాన్యతస్సిద్ధత్వాదితి చోద్యం విపరీతఫలమిత్యభిప్రాయేణాహ ధర్మీతి. నావశ్యం ధర్మిగ్రాహకేణైవ సర్వత్రశక్తిసిద్ధిః, గృహీతేష్వపి ధర్మిషు తత్తత్కార్యదర్శనేన తన్నియతశక్తిక్లృప్తేః, అత ఏవ నాతిప్రసఙ్గః అయస్కాన్తాదివత్తన్నియమాత్, యన్నిబన్ధనస్త్వతిప్రసఙ్గః స సిద్ధేకల్పేఽపి సమస్సమాధిః, ఏవం స్థితే వరముభయకల్పనాదేకకల్పనం. నను శక్తిరపికల్ప్యమానా న నిరాధారా కల్ప్యతే, తస్మాత్సాధారశక్తికల్పనే శక్తివిశిష్టాధారకల్పనే వా సమం గౌరవం, తన్న, యద్యపి శక్తితద్వన్తౌ మిథోఽవచ్ఛిన్నౌ, తథాపి సిద్ధాంశస్యాకల్ప్యత్వాద్యోగాదసిద్ధాంశనియతైవ క్లృప్తిరితి విశేషసిద్ధిః స్యాదితి భావః. నన్వేవం వియదాదేరేవ సూర్యపరిస్పన్దాద్యుపనాయకత్వసమ్భవాత్తదన్యః కాలో న సిద్ధ్యేదిత్యత్రాహ తదితరతేతి. న హి వయం పరత్వాదిలిఙ్గైరాకాశాద్యతిరిక్తం కల్పయామః, కిన్త్వాగమికమభ్యుపేమః, అతో న తస్యాసిద్ధిరితి భావః ॥౪౯॥

యదిపృథక్త్వేన లోకవేదప్రసిద్ధా దిగపహ్నూయేత, తథా వాయురపి, అస్య హ్యుపలభ్యమానః స్పర్శ ఉష్ణశ్శీతోఽనుష్ణాశీతో వా, త్రేధాపి న చాప్యద్భ్యోగ్న్యాద్గ్నితతేజోభ్యోనాతిరేకస్సిధ్యేత్, తిర్యక్ప్రవనమప్యదృష్టవశాత్తేషామేవ స్యాత్, శబ్దధృతికమ్పైరపి నాతిరిక్తమనుమాతవ్యం, తైరేవ తత్సమ్భవాత్, వాతోపనీతతత్తద్భూతాన్తరానయనన్యాయాదనుద్భూతరూపతయాఽదుర్దర్శత్వం స్యాదిత్యత్రాహ సంఖ్యానమితి. అయం భావః నహి వయమప్రత్యక్షస్య వాయోః స్పర్శశబ్దధృతికమ్పలిఙ్గైస్సిద్ధిరితి వదామః, యేన తేషామన్యథాసిద్ధిరుచ్యేత, కిన్తు తేషు తేషు శాస్త్రేషు తత్త్వపఙ్క్తిపరిగణనాత్, నైవందిక్తత్త్వం గణ్యత ఇతి. తత్ర కాలప్రతిబన్దిం నిస్తరతి

కణ్ఠోక్తో వ్యాక్రియాదివ్యవహరణమపిహ్యన్యథైవోపపన్నం।
శ్రోత్రాదుక్తస్తులోకప్రభృతివదుదయస్తస్యతత్రాప్యయోవా
నైతావత్తత్త్వభేదంగమయతినచతచ్ఛ్రోత్రతాఽన్యపర్యాత్ ॥ ౫౦॥
శ్లో॥ వాతో వాతీతిసాక్షాన్మతిరితరసమా స్పర్శతో నానుమా సా
అన్ధే న్యేష్వప్రసఙ్గాన్న పునరగమకం స్పర్శనం రూపశూన్యే।

కాలవద్వేతి.అస్తిహి "రూపాన్తరంతద్ద్విజకాలసంజ్ఞం" ఇత్యాది.నను "దిగ్దేశకాలేష్వస్తాతిః" ఇత్యాదిషు దేశాద్భిన్నా దిక్ కాలవచ్ఛాస్త్రేషు వ్యవహ్రియత ఇత్యత్రాహ వ్యాక్రియేతి.ప్రమాణసిద్ధదిక్త్వానుసారేణతత్కార్యవిశేషవిధాయినాం శాస్త్రాణాం తత్స్వరూపనిష్కర్షే తాత్పర్యాభావాన్నతతస్త్వదిష్టసిద్ధిరిత్యాశయః. అథస్యాత్ "ప్రాణాద్వాయురజాయత" ఇత్యాదౌ వాయ్వాదితత్త్వైస్సహ దిశఃపృథక్సృష్టిరుచ్యతే,అతస్తద్వద్దిశోపితత్త్వాన్తరత్వంస్యాత్ ,ఏవం "దిశః శ్రోత్రం"ఇతితద్వదప్యయోపిశ్రూయత ఇత్యత్రాహ శ్రోత్రాదితి.లోకప్రభృతివదితి ప్రతిబన్దివచనం.అత్రహి "నాభ్యా ఆసీదన్తరిక్షం"ఇత్యాదిభిర్నతత్త్వతస్సృష్టిశ్శ్రూయతే, కిన్తుబ్రాహ్మణక్షత్రియచన్ద్రసూర్యాదివ్యష్టిసృష్టిప్రకరణే అన్తరిక్షస్వర్గాదికల్పనం.అతో దిక్సృష్టిరపివ్యష్టివిషయా న తత్త్వాన్తరంకల్పయితుం శక్నోయాదిత్యాహ నైతావదితి.అథాపి దిశః శ్రోత్రోపాత్తస్య వ్యష్టివిశేషత్వం స్యాదిత్యత్రాహ నచేతి.శ్రోత్రతాం శ్రోత్రోపాదానకతామిత్యర్థః.నహీన్ద్రియాణికస్యచిదుపాదానానీతి ప్రాగేవోక్తం, గత్యభావాదత్రవిశేషః కల్ప్యతామిత్యత్రాహ అన్యపర్యాదితి. అత్రహిదిగుపాధీనాం తద్దేవతానాం వా భగవతః శ్రోత్రాత్ చన్ద్రాదేరివసృష్టిః స్యాత్ , అతస్తత్త్వాన్తరకల్పనం నిర్మూలమిత్యర్థః॥ ౫౦॥
(దిశ ఆకాశాదావన్తర్భావః).

ఆకాశేచిన్తితే ప్రసఙ్గాద్దిగన్తర్భావ ఉక్తః అథాకాశానన్తరభావిని వాయౌ స్వరూపతస్సమ్ప్రతిపన్నే ప్రమాణవిప్రతిపత్తిం నిరస్యతి వాతో వాతీతి. త్వగిన్ద్రియపవనసంయోగే సతి సావధానస్య వాతో వాతీతి ధీస్తావద్దురపలపా సా సాక్షాత్కారరూపా క్షిత్యాదిధీసమత్వాదిత్యర్థః. యదత్రగుణేన గుణ్యనుమానమాహుః, తత్ప్రతిషేధతి స్పర్శత ఇతి. నహి గన్ధాదివదిహ గుణమాత్రోపలమ్భ ఇతి భావః. అన్యథాతిప్రసఙ్గమాహ అన్ధఇతి.అన్ధే పురుషే అన్యేషు పృథివ్యాదిషు భూతేషు త్వగిన్ద్రియేణయాస్పర్శధీస్సా స్పర్శమాత్రవిషయా తత్ర ద్రవ్యానుమితిహేతుస్స్యాత్ . అన్ధోక్తిశ్చక్షుషా ద్రవ్యగ్రహణనివృత్త్యర్థా. ఉపలక్షణమే

అన్యాక్షగ్రాహ్యతాదృగ్విధగుణవిరహాద్బాహ్యమన్యదక్షం నరుద్ధే
నిర్గన్ధోఽనీరసోఽపిస్ఫురతి యదనలో దర్శనస్పర్శనాభ్యాం॥ ౫౧

శ్లో॥ సంఖ్యాద్యాస్స్పర్శనాస్స్యుస్తదధికరణకాస్స్పర్శనేనైవ వాహే
తేషాంద్రవ్యోపలమ్భప్రతినియతనిజాధ్యక్షయోగ్యత్వతశ్చేత్।
ఇష్టన్త్వంశేన చాత్మప్రభృతిషు సహ తైస్తైః ప్రసిధ్యన్తి సర్వే

తదన్ధతమసమధ్యస్థస్య, సాలోకేపి నిమీలితచక్షుషః, నచైతద్వ్యక్తం, దర్శనస్పర్శనాభ్యామేకార్థగ్రహణాభ్యుపగమాత్, అన్యథా ద్రవ్యాపహ్నవప్రసంగాచ్చ. నను నీరూపం కథం ప్రత్యక్షం, ఆత్మాదిర్నపశ్య, కథం బాహ్యాక్షగ్రాహ్యం, రూపాదీన్నిరూపయ, కథం స్పర్శనవేద్యం, స్పర్శమేవ పరామృశ, ఇత్యభిప్రాయేణాహ నపునరితి. తథాపి నీరూపద్రవ్యం కథం బాహ్యేన్ద్రియగ్రాహ్యం త్వగిన్ద్రియగ్రాహ్యం వేత్యత్రాహ అన్యాక్షేతి. ఇన్ద్రియాణాం స్వగ్రాహ్యవిశేషగుణోపధానేన హి ద్రవ్యగ్రాహకత్వమితివదకల్పనా, తతశ్చేన్ద్రియాన్తరగ్రాహ్యవిశేషగుణవిరహేపి వాయోస్త్వగిన్ద్రియగ్రాహ్యత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. యది రూపశూన్యద్రవ్యత్వాద్వాయురప్రత్యక్ష ఇత్యుచ్యేత, తదా రసశూన్యద్రవ్యత్వాత్తేజోపి కిన్తథా గన్ధశూన్యద్రవ్యత్వాద్వా, అతోఽవాది ఇన్ద్రియాన్తరగ్రాహ్యవిశేషగుణవిరహాన్నేంద్రియాన్తరవేద్యత్వవిరోధ ఇతి. అత్రావిగీతముదాహరణమాహ నిర్గన్ధ ఇతి॥ ౫౧॥

వాయుప్రత్యక్షతాయాం పరోక్తమనిష్టం శఙ్కతే సంఖ్యేతి. వాయోస్త్వగిన్ద్రియగ్రాహ్యత్వే తన్నిష్ఠసంఖ్యాపరిమాణాదిద్విన్ద్రియగ్రాహ్యవర్గోపి తేన సహ త్వచా గృహ్యేత, తేషాం సంఖ్యాదీనాం స్వాధారద్రవ్యోపలబ్ధియోగ్యతాసమానయోగ్యతాకత్వాదిత్యర్థః. అత్రాంశత ఇష్టప్రసఙ్గతామాహ ఇష్టమితి. ఉపలభ్యతే హ్యేకా వహ్నిశిఖా, ఏకా వారిధారేత్యాదివత్ ఏకోఽయం వాయురితి. రన్ధ్రభేదనిష్క్రాన్తేషు చ వాయుషు సావధానం స్పృశతో ద్విత్వద్విపృథక్త్వాదయో భాన్తి, యావతా చ త్వగిన్ద్రియభాగేన వాయుస్సమ్బధ్యతే, తావదవచ్ఛిన్నం తత్పరిమాణఞ్చ గృహ్యత ఏవ, నహి ఘటాదావపి త్వగిన్ద్రియసమ్బద్ధప్రదేశాభ్యధికవర్తిపరిమాణం తేన గృహ్యతే, స్పృష్టాపసృతే వాయౌ సంయోగవిభాగౌ స్ఫుటౌ, ఏకస్మిఞ్శరీరే అనేకైర్వంశరన్ధ్రాదిభిరనేకేషు వాయుస్రోతస్సు ప్రవర్తితేషు తత్తదపేక్షయా పరత్వాపరత్వే అపి సులభే, కర్మ చ వాతీతి ప్రత్యయాత్, అన్యథా సరిత్ప్రవాహస్యన్దనఞ్చ త్వచా న గృహ్యేత. యస్తు వాయోస్సమ్మూర్ఛనాద్యవస్థాసు

తద్బాహ్యవ్యాప్తిరిష్టా యది సతతగతేరప్యసావస్తు బాహ్యా॥ ౫౭॥

శ్లో॥ న ప్రాణో వాయుమాత్రం సహపరిపఠనాన్న క్రియా ద్రవ్యతోక్తే-
స్తేజోవద్వా న తత్త్వాన్తరమగణనతో వాయుతానుజ్ఝనాచ్చ।

సంఖ్యాదేరగ్రహః స తోయాదావపి సమః. ప్రసఙ్గస్య వ్యాప్తిభఙ్గమప్యాహ న చేతి. ఆత్మని తావద్యద్యప్యహమేక ఇతి ధీస్స్యాత్, తథాపి తత్పరిమాణం న గృహ్యతే, అత ఏవ హ్యణుత్వ విభుత్వ దేహపరిమాణత్వ సన్దేహః, ఏవమన్యదపి. తథా బాహ్యేష్వపి ద్రవ్యోపలమ్భేఽపి ద్విత్వత్రిత్వాద్యగ్రహో దృష్టః. ఉక్తవ్యతిరిక్తేష్వయం నియమ ఇతి శఙ్కతే తద్బాహ్య ఇతి. సాన్తర్హాసమాహ సతతగతేరితి. యథాదర్శనం వ్యవస్థా త్వయాపి మన్తవ్యేతి భావః॥ ౫౭॥ (వాయుప్రత్యక్షత్వం)

అథ రాజసమహర్షః ప్రాణ ఇతి వదతః ప్రతివక్తుం ప్రాణస్య వాయువిశేషతాం వివక్షుస్తత్ర విశేషాపహ్నవం ప్రతిషేధతి న ప్రాణ ఇతి. వాయుత్వప్రసిద్ధ్యాసౌ వాయుమాత్రమితి చేన్న, సర్వత్ర సామాన్యప్రసిద్ధ్యా విశేషత్యాగప్రసంగాత్, అయోగ్యే చ నానుపలమ్భబాధః. శ్రుతిప్రాప్తం హేతుమాహ సహేతి.

"ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చ
ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః"

ఇతి సృష్టివాక్యే వాయుప్రాణయోస్సహపాఠాత్, న చాత్ర ప్రాణశబ్దోఽన్యార్థః, అబాధే అప్రసిద్ధత్యాగాయోగాత్, న చ వాయుసామాన్యే ప్రాణశబ్దప్రసిద్ధిః, జగత్ప్రాణ ఇతి సమాఖ్యా తు న తదంశస్య శక్తిం గమయేత్, దేహావచ్ఛేదమాత్రేణ విశేషాత్పృథగుక్తిరితి చేన్న, తత్సృష్ట్యుక్తేః ప్రయోజనమాన్ద్యాత్. అస్తు తర్హి వాయోః క్రియావిశేషః ప్రాణః స్తిమితవాయౌ ప్రాణశబ్దప్రయోగాభావాత్, ఉచ్ఛ్వాసాదౌ ప్రయోగాచ్చేత్యత్రాహ న క్రియేతి. హేతుమాహ ద్రవ్యతోక్తేరితి. వాయుర్ద్రవ్యమితి తావత్సిద్ధం, ప్రాణే చ తదుక్తిస్సార్వత్రికీ, ప్రాణస్సన్నద్ధ ఇతి చ పృథగ్వ్యపదిశన్తి, ఉక్తశ్చ సహపాఠో న తత్క్రియాయాః అగ్న్యాదిప్రాయనయవిరోధాత్, న చ మనఃప్రభృతీనాం క్రియాత్వైస్సహాత్ర పఠ్యత ఇతి భావః. యద్యప్యసౌ వాయువికారవిశేషః, వహ్నేరివ తత్త్వాన్తరం స్యాదిత్యత్రాహ తేజోవదితి. యది తత్త్వపఙ్క్తౌ నివిష్టః ప్రాణః, భూతాన్తరవత్ పృథక్సంఖ్యాయేత, న హ్యేవమసావిత్యాహ అగణనత ఇతి. తత్త్వపరిగణనఞ్చ పూర్వపూర్వనియతస్వభావపరిత్యాగేన వికారాన్తరసృష్టౌ, న తు వికారమాత్రే, పృథివ్యా ఓషధయ ఇత్యాదిషు ప్రసంగాత్, ప్రాణే చ వాయుత్వం న నివృత్తం, అతశ్చ న తత్త్వాన్తరమిత్యాహ వాయుతానుజ్ఝనాచ్చేతి.

తస్మాద్వాతోఽపి శేషం ఘనజలకరకాన్యాయతః ప్రాప్య కశ్చి
ద్దేహాన్తర్దాశవిధ్యం భజతి బహువిధోపక్రియో వృత్తిభేదైః॥ ౫౩॥

శ్లో॥ ప్రాణోఽక్షం ప్రాణశబ్దాదుపకరణతయా క్షేత్రిణశ్చేత్యయుక్తం
శబ్దైక్యం హ్యైకజాత్యం వ్యభిచరతి న చ ప్రాణతాక్షేషు ముఖ్యా।
దేహస్యానక్షభావేఽప్యుపకృతిరధికా తత్సమాక్షోక్త్యదృష్టి

తథాపి దేహోపాదానత్వావస్థాపన్నో వాయుః ప్రాణస్స్యాత్ కిమధికకల్పనయేత్యత్రాహ తస్మాదితి. అయంభావః యావద్ధ్యస్మిన్ శరీరే ప్రాణో వసతి తావదాయుః

"అహం వైశ్వానరో భూత్వా ప్రాణినాం దేహమాశ్రితః
ప్రాణాపానసమాయుక్తః పచామి॥"

ఇత్యాదిషు దేహాత్పృథక్త్వేన ప్రాణవాయుః ప్రసిద్ధః, అతో న దేహోపాదానవాయురసౌ. కిన్తు యోగాద్యుపయుక్తశాస్త్రవేద్యవిశేషవాన్ కశ్చిద్వాయురయమితి వాయుత్వానువృత్తివ్యక్త్యై జలమయకరకానిదర్శనం. దాశవిధ్యం ప్రాణాపానాదిభేదైర్నాగకూర్మాదిభేదైశ్చ దశవిధత్వం, తత్తద్వృత్తిభిరుపకారప్రపఞ్చస్తత్తదాగమేషు గ్రాహ్యః. అయఞ్చార్థో న వాయుక్రియే పృథగుపదేశాదిత్యధికరణసిద్ధః. ఆపోమయః ప్రాణ ఇతి తు అన్నమయం హి సోమ్య మనస్తేజోమయీ వాగితివదాప్యాయనపరం. అన్యథానేకశాస్త్రవిరోధాత్॥ ౫౩॥
(ప్రాణస్య వాయువిశేషత్వం).

అత్ర కశ్చిదాహ ప్రాణసంవాదాదిష్విన్ద్రియైస్సహ ప్రాణః పఠితః, ప్రాణశబ్దశ్చ సాధారణః ప్రయుక్తః, క్షేత్రజ్ఞోపకరణత్వఞ్చ సమానం, అతః ప్రాణ ఇన్ద్రియమితి ఏతదనూద్య పరిహరతి ప్రాణ ఇతి. సహపాఠమాత్రం న తజ్జాతీయత్వసాధకమిత్యభిప్రాయః. ప్రాణశబ్దవాచ్యత్వం నేన్ద్రియత్వసాధకమిత్యాహ శబ్దైక్యమితి. అన్యథా అనేకార్థశబ్దలోపప్రసంగ ఇతి భావః. అత్ర చ ప్రాణశబ్దః క్వచిన్ముఖ్యః క్వచిద్భాక్తః. ఏవమప్యేకశబ్దప్రయోగమాత్రాత్సాజాత్యే వైజాత్యమేవ జగతి లుప్యేతేత్యభిప్రాయేణాహ న చేతి. క్షేత్రజ్ఞోపకరణత్వస్య వ్యభిచారమాహ దేహస్యేతి. క్షేత్రజ్ఞోపకారకత్వం దేహే సన్దృశ్యతే, న తత్రేన్ద్రియత్వమిష్యతే. ఇన్ద్రియశబ్దప్రయోగాభావాత్తత్రానిన్ద్రియత్వమిత్యత్రాహ తత్సమేతి. ఇన్ద్రియతోక్తేరదర్శనం దేహే ప్రాణేఽపి సమం, అతః ప్రాణోఽపి నేన్ద్రియమిత్యర్థః

ర్న ప్రాణే సాత్త్వికాహంకరణవికృతితాలక్షణం తద్ధితేషాం॥ ౫౪॥

శ్లో॥ ప్రాణాపానాఖ్యభస్త్రాద్విరభసవిసృమరః ప్రాప్యవైశ్వానరాఖ్యాం
మధ్యేదేహం హుతాశో వసతి జలనిధావౌర్వవత్సర్వభక్షః।
తత్తద్విద్యాసు వేద్యం త్వనఇవహిపరజ్యోతిషస్సోపి రూపం
నాత్మాసౌ తౌ జడత్వాజ్జనివిలయముఖైర్భేదకస్తోక్తిభిశ్చ॥ ౫౫॥

శ్లో॥ ధర్మో భాతి ప్రభైకా బహుళపరిశతాద్యత్ర దృష్టానుసారాత్

ఇన్ద్రియలక్షణనివృత్త్యాచ ప్రాణేతచ్ఛబ్దవాచ్యత్వనివృత్తిరిత్యభిప్రాయేణాహ న ప్రాణ ఇతి. సాత్త్వికాహఙ్కారోపాదానకత్వమేవేన్ద్రియలక్షణం పరోక్తలక్షణానుపపత్తేరిత్యభిప్రాయేణాహ లక్షణమితి.

యత్తు శరీరయోగే సత్యేవ సాక్షాత్ప్రమితిసాధనం ఇన్ద్రియమితి.

అత్ర కర్మేన్ద్రియేష్వవ్యాప్తిస్తావదాస్తాం, స్వేదాదిశైత్యాభివ్యఞ్జకవ్యజన వాతాదేరుక్తలక్షణయోగాదతివ్యాప్తిర్దుర్వారా, శరీరసంయుక్తమతీన్ద్రియమితి విశేషణేపి చాక్షుషతేజః కణానాంచూర్ణవిక్షేపవద్విసర్పేమూలసమ్బన్ధస్య ప్రమితిసాధనత్వాభావాత్ అగ్రసమ్బన్ధస్య శరీరసంయుక్తత్వాయోగాత్ నోభయత్రాప్యేతద్విశిష్టమిన్ద్రియలక్షణమస్తి, పరంపరయాసమ్బన్ధస్త్వతిప్రసఞ్జకః, ఆద్రష్టురాచన్ద్రమసశ్చకశ్చిచ్చక్షురిన్ద్రియావయవపీతదానీమేవనిష్పన్న ఇత్యత్ర నకిఞ్చిత్ప్రమాణమన్యత్ర సంప్రదాయాత్, ఇన్ద్రియదోషవదిన్ద్రియగుణాశ్చ శరీరసంయుక్తాస్సాక్షాత్ప్రమితిసాధకాస్సన్తి, తైశ్చానైకాన్త్యంసువచం, శుద్ధేష్వపి పరోక్తలక్షణేష్వనప్రస్తుతైతత్సిద్ధిరితి॥ ౫౪॥ (ప్రాణస్యానిన్ద్రియత్వం).

వాయోరనన్తరం వహ్నినిరూపణే ప్రాప్తే ప్రాణసఙ్గత్యా వైశ్వానరం తావదభిలక్షయతి ప్రాణేతి. తస్య మధ్యే మహానగ్నిరిత్యాదికమిహానుసన్ధేయం. వారినిర్వాప్యత్వనివృత్త్యై బాడబనిదర్శనం. ప్రాణవైశ్వానరవిచారస్య ప్రధానశాస్త్రోపయోగమభిప్రేత్యాహ తత్తదితి. అనః ప్రాణః. "అథయదతః పరోదివోజ్యోతిర్దీప్యత" ఇత్యారభ్య "ఇదం వావతత్ యదిదమస్మిన్నన్తః పురుషేజ్యోతి" రిత్యాద్యామనన్తిచ్ఛన్దోగాః. ప్రసంగాన్నాస్తికయోగిజననిరాసాయద్వితీయసరవక్తవ్యముపక్షిపతి నాత్మానావితి. అజడోనిత్యోభూతభౌతికవిలక్షణశ్చాత్మా స్థాపయిష్యతే॥ ౫౫॥ (ప్రాణవైశ్వానరాగ్న్యోస్సాఙ్గత్యమనాత్మత్వఞ్చ)

అథాత్ర ధర్మధర్మిణోస్సజాతీయత్వేనిదర్శనార్థం లోకబుద్ధ్యనుగుణం భాష్యస్థంప్రభానిరూపణం ప్రదర్శయతి ధర్మ ఇతి. ప్రదీపాదిధర్మభూతాతద్వత్స్వ

సాదీపాం శాపిశీర్ణా ఇతియదిబహుధాకల్పనాగౌరవాదిః।
రత్నాదీనాంస్థిరాణాంవిశరణవిహతేర్నిష్ప్రభత్వాదిచస్యాత్
తేజస్తత్సప్రభాకంతిమిరహరతయాసాపి తేజోవిశేషః॥ ౫౬॥

శ్లో॥ భాష్యేభాస్వత్ప్రభాదౌప్రతిహతిబహుళీభావపూర్వంయదుక్తం

యమప్యేకావిష్వక్ప్రసృతాసూత్ర్యాంశుకన్యాయేన సుఘటితసంఘాతలక్షణా ప్రభాసర్వేషాంభాతి, తత్రమూలాగ్రయోర్బహళత్వవిరళత్వోష్ణత్వానుష్ణత్వాద్యుపలంభస్తత్తద్వ్యక్త్యన్తరేష్వివనైక్యబాధకఇత్యభిప్రాయేణాహ బహళేతి. అన్యథాస్థూలమూలత్వాదినాదీపాదిష్వపినైక్యంసిధ్యేదితిభావః.అవయవవిశరణవాదమనూద్యప్రతివక్తి సేతి.విశరణక్రియా తత్స్వభావానాం వేగవతాం తేజోవయవానామనుపశాన్తవేగానామేవసంభూయకిఞ్చిదుద్గమనేనదీపాద్యవయవ్యారంభణం ఘనీభూతానామనన్తరక్షణేవిశరణం ఊర్ధ్వగమనశీలానాఞ్చతేషాం తత్తదంశతశ్చతిర్యగూర్ధ్వమధశ్చప్రసరణం తాదృశప్రసరణహేతువైచిత్ర్యం బహళవిరళత్వాదిసిద్ధ్యైకేషాఞ్చిద్వేగాతిశయఃఇత్యాద్యనుపలబ్ధవివిధార్థకల్పనాగౌరవంప్రసజ్యతే. ఆదిశబ్దేనసర్వలోకోపలంభశాస్త్రవిరోధసంగ్రహః. బాధకాన్తరమాహ రత్నాదీనామితి. ప్రత్యభిజ్ఞావిషయప్రధానోదాహరణతయాప్రసిద్ధేషుస్థిరతరేషురత్నాదిషుప్రతిక్షణవినాశోవయవవిశరణఞ్చనకల్పయితుంశక్యం, అతస్తేషుత్వదుక్తప్రకారేణప్రభోత్పత్తికల్పనాయోగాన్నిష్ప్రభత్వప్రసఙ్గఇత్యర్థః.పరిశేషతఃస్వాభిమతమాహ తేజఇతి. ఉక్తానుపపత్త్యాదీపాదితేజః ప్రభావిశిష్టమేవోత్పద్యతఇత్యర్థః.నను ప్రభాద్రవ్యంనతత్త్వపఙ్క్తౌగణ్యతే తద్బహిర్భావశ్చాపసిద్ధాన్తః,అన్తర్భావశ్చనవాయుపర్యన్తేషు రూపవత్త్వాత్, నతోయపృథివ్యోఃరసగన్ధాదిరహితత్వాత్, నతేజసితద్ధర్మతయాభ్యుపగమాత్, అతోవిశీర్ణతేజోతిరిక్తాప్రభానాస్తీత్యత్రాహ తిమిరహరతయేతి. తిమిరహరత్వం తేజస్త్వమాత్రే హేతుః, విశేషశబ్దస్తుప్రతీతిసిద్ధావాన్తరవైషమ్యవ్యక్త్యర్థః. తిమిరహరత్వంచాత్రభాస్వరరూపవిశిష్టతయా నతేజస్త్వమాత్రేణ,అతోనసాధ్యావిశేషశఙ్కా.ఏవంనీరసత్వేసతిరూపవత్త్వాదిత్యపి హేతుః॥౫౬॥ ప్రభా**యాః**ప్రభావదవయవాతిరేక తేజస్త్వే).

అత్రగ్రన్థాన్తరసిద్ధమతాన్తరమాహ భాష్యఇతి.కరతలేనాహిమకరరశ్మీనాంగతిప్రతిహతిః, తథైవతత్రబహళతయాస్ఫుటోపలంభశ్చభాష్యత, ప్రతిబింబనిరూపణేచనయనరశ్మీనాందర్పణేప్రతిహతిరుక్తా, తదేతత్ప్రభాప్రభావ

తేనస్రోతస్సమాధింపరమతనయతః ప్రాహురేకే ప్రభాయాం।
వస్తున్యస్త్వైవికల్పైః స్ఫుటవిఘటనయోర్వక్తురాప్తస్యవాచో
స్తాత్పర్యంతర్కమానానుగుణమధిగుణైశ్చిన్త్యమత్రైవసద్భిః॥ ౫౭॥

శ్లో॥ ప్రాచ్యేస్నేహాదినాశేచరమఇవదృఢోనన్తరందీపనాశః

తాంససహోత్పత్తినాశపక్షే నోపపద్యతే,దృశ్యతేచరత్నప్రభాదేరపి ప్రతిఘాతకసన్నిధౌసఙ్కోచస్తదపగమేవికాసశ్చ, అతఃపాఞ్చభౌతికస్యరత్నాదేః పార్థివాద్యంశేనదృఢావస్థితస్యాపి తేజోంశేనగన్ధాదిన్యాయవత్ విశరణప్రసరణాదికంయుజ్యతే,ఆతపవారణాదివృత్తాన్తశ్చ వర్షవారణాదిన్యాయాత్కిరణగతితత్ప్రతిఘాతావనుమాపయతి,నివృత్తేచాతపే క్షితిజలయోరౌష్ణ్యోపలంభాత్తేజోంశవిశరణసఙ్కోచమణేగమ్యతే, ప్రభాతద్వతోర్గాశ్రయాశ్రయిత్వాదిభాషణన్తుపరసమ్మత్యైవతన్మతనిదర్శనం, ప్రభాహిప్రదీపాదినాసహజనిధ్వంసినీతి కేచిత్ ,తథాహిసాంఖ్యాఇంద్రియవృత్తినిదర్శనతయాఆహుః

" దీపప్రభాయథాతస్మిన్ వినశ్యతివినశ్యతి।
తథాబహిర్గతాప్యేషా మూలచ్ఛేదాద్వినశ్యతి" ఇతి

ననువిరుద్ధభాషణాదుభయంత్యక్త్వా సౌగతగతిరిహసంగ్రాహ్యేత్యత్రాహ వస్తునీతి.నతావదిహసిద్ధేవస్తునివికల్పః,నచవాక్యయోరైకార్థ్యంక్లిష్టగత్యాకల్ప్యం విరోధస్ఫాటోప్యాత్ ,ఆప్తవాక్యేచనోభయత్యాగః,సహజక్షణికపక్షద్వయపక్షస్యక్షణభఙ్గనిరాసేనైవనిరస్తత్వాచ్చ.అతోన్యతరవాక్యస్యఅన్యపరత్వేప్రాప్తేప్రమాణతర్కానుగుణంపరమార్థతాత్పర్యంప్రజ్ఞాదిశాలిభిశ్శాస్త్రైఃప్రతిబోద్ధవ్యమితి ॥౫౭॥ (ప్రభావిషయగ్రన్థద్వయగమనికా)

ననుదీపాదీనాంస్థిరతయాగృహీతానామపిక్షిప్రవినాశిత్వమభ్యుపగతం తచ్చావయవవిశరణపక్షఏవోపపద్యతేతథాహుః

" అవయవవిశరణలిఙ్గజబోధసహాయేనచక్షుషాభేదం।
జ్వాలేషునిర్ణయామః" ఇతి

పక్షాన్తరేషుతుప్రత్యభిజ్ఞాదుర్బాధేత్యత్రాహ ప్రాచ్యఇతి. దాహ్యవినాశానన్తరంవహ్నినాశఇతిచరమదీపాదిషుదృష్టం,ఇదఞ్చసర్వేషాం, ప్రతిక్షణఞ్చ. దీపదశాదిపక్షయోర్దీపాదిషుప్రత్యక్షః,ప్రయోగశ్చ,ప్రాచ్యస్నేహదశాదినాశఃస్వానన్తరభావిస్వజనకదీపనాశవాన్ దీపారంభకస్నేహాదినాశత్వాత్ అన్త్యవత్ ఇతి,సావధానంప్రపశ్యద్భిశ్చప్రవాహవద్దీపోదృశ్యతే,దశాగ్రమారభ్యత

సామగ్ర్యన్యాన్యకార్యం జనయతి చ న చానేకదీపప్రతీతిః।
సామ్యాదేస్స్యాత్తు తద్ధీః ప్రవహణభిదురాస్స్రభాస్తత్ప్రదీపా
నిర్వాణాధ్వా భాస్కరాదౌ ప్రథయతి నియతం ప్రత్యభిజ్ఞా స్థిరత్వం ॥ ౫౮॥

శ్లో॥ వర్ణానాం తాదృశత్వాదతికఠినతయా గౌరవస్యాపి భూమ్నా
ధాత్రీభాగైః ప్రభూతైస్స్ఫుటమిహ ఘటితా ధాతవో హాటకాద్యాః।
తాదృక్త్వేపిస్ఫురత్తాద్యనితరసులభం కించిదన్వీక్ష్య తజ్జ్ఞైః

స్స్యాలపర్యన్తం ప్రతిక్షణమన్యోన్యో దీపః ప్రవర్తమానోనివర్తమానశ్చదృష్టః. ప్రయోగాన్తరమభిప్రేత్యాహ సామగ్రీతి. ద్వితీయాదిస్నేహాదిసామగ్రీదీపజనికా అవికలదీపజనకజాతీయసముదాయత్వాత్ ఆద్యవత్, అన్యథా ప్రథమాపినోత్పాదయేత్ తథా చ జితం చార్వాకైః. నన్వస్తు ప్రతిక్షణదీపారంభః, ప్రతిక్షణవినాశస్తు కుతస్త్య ఇత్యత్ర పూర్వానుమానసిద్ధేపి యుక్త్యన్తరబాధమాహ న చేతి. యది ద్వితీయాదిక్షణే పూర్వపూర్వదీపనాశో న స్యాత్ అనేకఘటాద్యుత్పత్తినయాద్యుగపదనేకదీపోపలబ్ధిః స్యాత్, న చైవమస్తి. నిగమయతి సామ్యాదేరితి. ప్రభయా సహోత్పత్తిపక్షే ప్యేవం దీపాదేరాశుతరవినాశిత్వం సిద్ధం, యత్ర తు సామగ్ర్యనువృత్త్యాది హేతువిరహః తత్ర స్థిరత్వప్రసఙ్గో న దోష ఇత్యభిప్రాయేణాహ నిర్వాణేతి ॥౫౮॥ (స్థిరాస్థిరతేజో విభాగః).

యస్తు హేమాదేస్తైజసత్వమాహుః "త్రపుసీసలోహరజతసువర్ణానాం తైజసానాం అగ్నిసంయోగాద్ద్రవత్వాదృష్ట్వాస్సామాన్యం" ఇతి, తత్ప్రాగేవ పాఞ్చభౌతికత్వసాధనాత్ప్రత్యుక్తం, విశేషతశ్చ పరోక్తైర్భఙ్గ్యా యద్బ్రూమః వర్ణానామితి. హేమరూప్యాదివర్ణైః పార్థివత్వాభిమతాభ్రకశుక్త్యాదిసమాదృశ్యన్తే అన్యథా కథం తత్తద్భ్రమః, కాఠిన్యఞ్చ తేష్వధికం, తచ్చ స్వతః పృథివ్యా ఏవ, "కాఠిన్యవాన్యో బిభర్తి" ఇత్యాదిదర్శనాత్, గురుత్వఞ్చ తేషు తేషు భూయిష్ఠం, తేజోమాత్రే తు న తత్ప్రసఙ్గః, జలే తు సదప్యేతన్నైవం క్వచిదతిశయితం, న చాప్యత్వం తేషామిచ్ఛసి, తదిహ పక్షీకృతారబ్ధవ్యష్టిప్రపఞ్చా హేమాదిషు పార్థివాంశః ప్రభూత ఇతి నిశ్చీయతే, కథమన్యథా "నిష్కేతు సత్యవచనం" ఇత్యాదిని రుహ్యేత, తథాత్వే తైజసత్వస్మరణం కథమిత్యత్రాహ తాదృక్త్వేపీతి. స్ఫురత్తాది తేజస్సమానం వర్ణవిశేషం స్వతశ్శుద్ధత్వం చేత్యర్థః. తజ్జ్ఞైః తథాభూతవేదిభిః, వ్యాఖ్యాతం విశేషతః ప్రకథితం. కిమర్థమిత్యత్ర తైజససమాఖ్యాతే

వ్యాఖ్యాతం తైజసత్వం విధితదితరయోస్తన్త్రసౌకర్యసిద్ధ్యై॥ ౫౯॥

శ్లో॥ నైల్యాద్భ్యామం తమిస్రం చటులబహళతాద్యన్వయాత్తన్న నైల్యం
ఛాయావత్పారతన్త్ర్యం త్వయసజవమణౌ దృష్టిసిద్ధాత్స్వభావాత్।

షువిధినిషేధసాధారణ్యసౌకర్యార్థమిత్యాహ విధీతి. నను సర్పిర్జతుమధూచ్ఛిష్టానాం పార్థివానామత్యన్తతాపలుప్తద్రవత్వం దృష్టం, నతథా హేమాదౌ, తతస్తేషామపార్థివత్వం, మైవం ఏవమపి తోయాన్యత్వస్యదుస్సాధత్వాత్, ద్రవత్వవిశేషాత్తైజసత్వసాధనే చనకశ్చిద్దృష్టాన్తః, పాకజద్రవత్వేన పార్థివత్వసాధనేతు సర్పిరాద్యస్తి, అలుప్తద్రవత్వఞ్చ హేమాదేస్తదుపష్టంభకపార్థివాంశేప్యస్తి, అన్యథాతత్రతదానీం కారిన్యానువృత్తిప్రసఙ్గాత్, అతః పక్షవిపక్షమాత్రవృత్తిత్వాద్విరుద్ధతా.

అవాన్తరవిశేషాచ్చ నాతజ్జాతీయతా భవేత్।
అతిప్రసఙ్గసామ్రాజ్యాదశేషాపహ్నవేనవా॥
నచ హేమాదిశబ్దానాం యుక్తం దృష్టప్రమాణతః।
అలోకవ్యవహారార్హకుత్రచిద్వృత్తికల్పనం॥ ౫౯॥

(హేమాది తైజసత్వోక్తితాత్పర్యం)

తేజోనన్తరం తోయేవిప్రతిపన్నార్థాభావాత్తదుల్లఙ్ఘనేన తమసః పృథివ్యానన్తర్యమాహ నైల్యాదితి.

తమఃఖలు చలం నీలం పరాపరవిభాగవత్।
ప్రసిద్ధద్రవ్యవైధర్మ్యాన్నవభ్యోభేత్తుమర్హతి॥ ఇతి

యఏవం వదన్తి తాన్ ప్రత్యుభయసమ్మతేన నీలత్వేన పార్థివత్వం సాధ్యతే ద్రవ్యాన్తరకల్పనే గౌరవాత్, అవాన్తరవిశేషశ్చ నవైజాత్యహేతురిత్యుక్తం. ప్రభాతుల్యత్వపక్షేపి తద్వద్రూపవైభాపసర్పపక్షేపి నీలత్వాద్భ్యామత్వం సిద్ధమేవ, యేత్వాహుః, వియతివితతానాం సూక్ష్మాణాం పృథివ్యవయవానాం కృష్ణోగుణస్తమ ఇతి, తేషాం నిరాధారనైల్యోపలంభోశక్యసాధన ఇత్యభిప్రాయేణాహ తన్న నైల్యమితి. హేత్వన్తరమాహ చటులేతి. చటులత్వబహళత్వవిరళత్వాదికం హి ద్రవ్యధర్మ ఏవ, నచ తదుపలంభోనాస్తి నీలోపలంభోవా విశ్వపిరోధాత్, నచాత్రాలోకాపసర్పణాదిహేతుభేదైశ్చటులత్వమారోపితం ప్రత్యక్షభ్రమేషు గుణమాత్రాధిష్ఠానత్వాదృష్టేః, గన్ధోవాతీత్యాదిష్వపి ద్రవ్యాభిప్రాయేణ ప్రయోగః. యది స్వతన్త్రద్రవ్యం తమః, తదాతత్తద్గత్యాగత్యనువిధానం కథమిత్యత్రాహ ఛా

స్పర్శాఖ్యాతిర్న రూపం హరతి హరిశిలాలోకవత్తత్ర చార్క్షో
ర్నాలోకోఽర్థ్యస్స సిద్ధాఞ్జననయనదివాభీతదృష్ట్యాదినీతేః॥ ౮౦॥

యావదితి. యథా యస్యార్థస్థితిగత్యనువిధానం పృథగ్ద్రవ్యస్యాప్యయసోఽదృశ్యతే తథాత్రాపి స్యాత్, యథాదృష్టి స్వభావవ్యవస్థాపనాత్. నను పార్థివత్వరూపవత్త్వే స్పర్శవత్త్వవ్యాప్తే, న చ ధ్వాన్తే స్పర్శ ఉపలభ్యతే, అతస్తేఽభేతస్య నష్ట ఇత్యత్రాహ స్పర్శాఖ్యాతిరితి. తమస్స్పర్శస్యాయోగ్యత్వాదిత్యభిప్రాయేణ నీలత్వసామ్యాచ్చ హరిశిలాలోకదృష్టాన్తః. యన్నీలం తదాలోకసహకృతచక్షుర్గ్రాహ్యం, తమశ్చ న తథా, తతశ్చాక్షుషప్రత్యయాభావే నీలత్వాభిమాన ఇత్యత్రాహ తత్ర చేతి. ఆలోకోపలబ్ధావాలోకాన్తరం న సహకారి, తథాత్ర స్యాత్, విషయస్య సతస్తత్ర సహకారిత్వమితి చేత్ అథాపి వస్తుభేదే వైరూప్యం సిద్ధం, ఏవం ధ్వాన్తేఽప్యాలోకనైరపేక్ష్యం స్యాత్. అలఙ్ఘనీయనిదర్శనాన్తరమాహ ససిద్ధాఞ్జనేతి. అఞ్జనవిశేషసహకృతం హి చక్షురన్ధతమసేఽపి పదార్థాన్దర్శయతి, తథేహాపి స్యాత్, తత్ర సహకార్యన్తరప్రభావాదితి చేత్ అత్రాప్యాలోకాభావస్య సహకారిణః ప్రభావాదిత్యఙ్గీకురుష్వ, యథా చ కిఞ్చిద్బహ్వాలోకగ్రాహ్యం కిఞ్చిన్మన్దాలోకేనాపి, తథా కిఞ్చిదాలోకగ్రాహ్యం, కిఞ్చిన్న తథేతి యథాదర్శనం నియమః. దృక్స్వభావాచ్చ యథా దివాభీతాదిదృష్టేరాలోకనైరపేక్ష్యం, తథా దృశ్యస్వభావాదిహాపీతి కిన్నేష్యతే. అస్త్వేవం, తథాప్యాలోకమధ్యే కిం నోపలభ్యత ఇతి చేత్ ఆలోకనాశ్యత్వాదితి కేచిత్. ఉత్సారితత్వాదిత్యన్యే. మధ్యన్దినోల్కాప్రకాశాదివదభిభవాదిత్యపరే.

అద్రవ్యత్వాదిపక్షాణామత్రాసంభవసిద్ధయే
అస్యమేవ తమోధ్వాన్తమితి కేచిదుపాచరన్.

కిఞ్చ తేజస ఇవ తమసోఽపి శరీరత్వామ్నానాదాలోకమధ్యే తమస్సృష్టివచనాదేకస్మిన్కాలే తమస్తేజః ప్రళయపాఠాచ్చాస్య ద్రవ్యత్వప్రాకృతత్వసిద్ధౌ రూపవత్త్వేన వాయుపర్యన్తవ్యపోహః, కృష్ణరూపవత్త్వాచ్చ వహ్నిజలవ్యావృత్తిసిద్ధేశ్చ, "యత్కృష్ణం తదన్నస్య" ఇతి శ్రుత్యనుసారాచ్చ. తదిదం తమః పరబ్రహ్మాచ్ఛాదకావిద్యానివర్తనతయా విషయావారకం కైశ్చిదుక్తం, తదసత్,

తమో వ్యవహితాలోకస్థితనానార్థదర్శనాత్
దృగ్గతేరపిరుద్ధస్య దృశ్యచ్ఛాదకతా కథమ్॥
అతో మత్యాదిదృష్టీనాం దృశ్యసంబన్ధమాత్రతః।

శ్లో॥ నాలోకాభావమాత్రంతిమిరమవిరతంనీలమిత్యేవదృష్టే
నైర్మల్యస్త్వారోపితంచేత్కథమివనభవేత్కాప్యపికస్యాపిబాధః।
ఆరోపే చాత్రనైల్యంనభవతినియతంభాస్వరాన్యత్వసామ్యా

దర్శనప్రతిఘాతిత్వంస్వభావాత్తమసిస్థితం॥ ౬౦॥ (తమసః సాధర్మ్య
వత్త్వం)

యేత్వాహుః ఆలోకాభావ ఏవాలోకవిరోధిత్వలక్షణసమానధర్మస్మారిత
నైల్యోపరక్తో నీలస్తమ ఇతి గృహ్యతే, నఞుపశ్లేషరహితశబ్దవాచ్యత్వస్తు ప్రళయ
వాదిశబ్దన్యాయేనస్యాదితి, తాన్ప్రతివక్తి నాలోకేతి. అబాధితంనీలోపలంభం
హేతుమాహ అవిరతమితి. ఆరోపితంనీలరూపత్వంనాభావత్వవిరోధీత్యభిప్రాయే
ణాశఙ్క్తే నైల్యన్త్వితి. ఆరోపస్య కాలభేదేనపురుషభేదేన వా బాధవ్యాప్తిమభిప్రే
త్యాహ కథమివేతి. అవిరతమితిసూచితమేతేనవ్యఞ్జితం. నను తమో న నీలం అస
త్యాలోకే చక్షుషా ప్రతీయమానత్వాదితి బాధ ఇతి చేన్న దృష్టాన్తాసిద్ధేః, ఆలో
కాభావ ఏవ దృష్టాన్త ఇతి చేన్న, త్వత్పక్షే పక్షదృష్టాన్తభేదాభావాత్, అస్మన్మతే
తు భావాతిరిక్తాభావాసిద్ధేః, ఆలోకాభావే దివాభీతాదిచక్షుర్గ్రాహ్యే నీ
లైర్వ్యభిచారాచ్చ, దృగ్వైషమ్యవద్దృశ్యవైషమ్యస్యాప్యవస్థాపకం స్యాదిత్యు
క్తం, అతోఽస్మదాదివిశేషణేఽప్యనిస్తారః, తమోధర్మభూతనైల్యాదిదృష్టాన్తస్తు తద
భావసాధనే విరుద్ధః, ఆరోపితనైల్యాదిదృష్టాన్తస్తు శుక్తిరూప్యశశశృఙ్గాదివదనా
దేయః, అనారోపితస్తు సత్యేవాలోకే చక్షుషా గృహ్యతే, తథాపి భ్రాన్తిదశా
యాం గృహ్యమాణారోపాభావేఽపి చాక్షుషభ్రాన్తివిషయత్వాదేవాయం హేతు
స్సిద్ధ ఇతి చేన్న, తమసి నైల్యారోపసిద్ధిమన్తరేణాస్య హేతోరనుత్థానాత్, భవతి
హి బాధాద్దృష్టాన్తలాభః తేన చ స ఇతి మిథస్సంశ్రయః, అస్పర్శత్వాది బాధకా
న్తరం తు నిరస్తం. అత్ర నీలమిత్యేవేత్యవధారణతాత్పర్యభేదసిద్ధం దూషణాన్తర
మాహ ఆరోపే చేతి. అయం భావః ఆరోప ఏవాత్ర న సంభవతి, అభావస్య హి స్వరూ
పమేవ హి భేద ఇతి మన్యసే, తత స్తద్గ్రహే తదగ్రహే వా కథమారోపః, ఏవం చ బ్రూ
షే ఆలోకో హి భాస్వరః తద్విరోధీ చ తదభావః కృష్ణద్రవ్యమపి భాస్వరాన్యత్వా
త్తథైవ, అత ఆలోకవిరోధిత్వసాధర్మ్యాదకృష్ణే కృష్ణధర్మాధ్యాస ఇతి, ఏవం సతి
రక్తపీతాదీనామపి తథాత్వావిశేషాత్తత్ర తదారోపః కిం న స్యాదితి. అత్ర యదుక్తం
కాణాదైః ఆరోపే సతి నిమిత్తానుసరణం న తు నిమిత్తమస్తీత్యారోప ఇతి, తదయు
క్తం ఆరోపే సతీత్యసిద్ధేః, నిమిత్తస్య చాతిప్రసఙ్గేనానుసరణాయోగాత్, యథా

శ్లో॥ జ్యోతిశ్శాస్త్రంపురాణాద్యపినహినిగమగ్రాహ్యమన్యోన్యబాధ్యం
విద్యాస్థానంతుసర్వంప్రతినియతనిజోపక్రియాంశేప్రమాణం।

రోచతే, తదిహాయుక్తిమాత్రశరణానాం నిరాధారాపిస్వభావాదేవతిష్ఠతిభూమిః, ఆగమానువిధాయినాన్తుసర్వాధారేణబ్రహ్మణాసోపధానంనిరుపధానఞ్చవిధృతేతి,అతఏవపృథివ్యాధారస్థిరతరకర్పరకల్పనాస్థిరిన్నిరస్తా,కర్పరస్యాపినిరాధారస్యస్థిత్యనుపపత్తేః,చతురుదధిసంక్షోభసహత్వస్యపృథివ్యామేవకల్పయితవ్యత్వాత్.యేచపతనోత్పతనస్వభావభూతచతుష్టయమయత్వాన్నపతతినోత్పతతిచభూపిణ్డఇత్యాహుః, తేషామన్యూనానతిరిక్తతాదృశావస్థానోచితపరిమాణైర్భూతైరారబ్ధః పరిదృశ్యమానమృచ్ఛిలాదివిలక్షణశ్చాగత్యాన్యఏవభూపిండఇత్యాదికల్పనాకేవలమూహమాత్రసిద్ధా.అన్యేదక్షిణోత్తరధ్రువయోరయస్కాన్తసమాధిం భూగోళేచాయస్సమాధిమారోపయన్తి, తేపికల్పనాగౌరవోపహతాః, భూగోళస్యైవహితాదృశశక్తికల్పనంయుక్తంనతుదవీయసోరాశ్మస్థితినిర్వాహసాపేక్షయోర్ధ్రువయోః. కేచిదుర్భూగోళఘనమధ్యదేశఏవసర్వేషామధోధోదేశః,తదభిముఖదత్తచరణఏవస్థలజలచరఃసర్వోజన్తువర్గః,భూమిస్తుతదాశ్రితానానాకేసరపరివృతకదంబకుసుమగ్రన్థివత్ మక్షికావృతమధుగోళవచ్చతిష్ఠతి,అమరానరాశ్చపరస్పరమధఃస్థితామన్యన్తే,పతనంచ సర్వేషాంభూగోళమధ్యదేశాభిముఖమేవ,పృథివ్యంశాస్త్వవకాశాలాభాన్నతత్రప్రవిశన్తి,అతోమహోపృథివ్యానకదాచిత్పతనం,తామపేక్ష్యకస్యచిదధోదేశస్యాభావాదితి తదేతద్భవోధస్తాముపరిచలోకానుపదిశద్భిశ్శాస్త్రైరుపరుధ్యేత.

యత్తు "పాతాళదేశాఃక్షితిగోళమధ్యే సప్తోపదిష్టాస్తలపూర్వకాస్తే" ఇతి,
యదపి "మేరుర్యోజనమాత్రఃప్రభాకరోహిమవతాపరిక్షిప్తః।
నందనవనస్యమధ్యేరత్నమయస్సర్వతోవృత్తః" ఇత్యాది
తదిదంగణితవిసంవాదాభావేపి శాస్త్రాన్తరవిరుద్ధంనకల్ప్యం నచోపదిష్టం,ఇతిశ్రద్ధాతవ్యం॥ ౬౩॥ (భూభ్రమణాదివాదభంగః).

భూపరిధికల్పనాదిషువైదికశాస్త్రద్వయవిరోధంపరిహర్తుమాహ జ్యోతిరితి.నిగమగ్రాహ్యమితిహేతుగర్భం. యద్యుభయబాధోన్యతరబాధోవాతత్రనబాధితస్యవేదోపకారకత్వంస్యాదితిభావః. కథంవావిరుద్ధయోస్సాకల్యేనప్రామాణ్యమిత్యత్రాహ విద్యాస్థానమితి.యేనయేనోపకారేణదశవిద్యాస్థానానివేదైరుపజీవ్యన్తే, తత్రాంశేవిరోధాభావాత్ప్రామాణ్యంప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. అం

తాత్పర్యంతకర్ణేయంతదిహబహువిదాభూపరిధ్యాదిభేదై
ర్దుర్జ్ఞానంసర్వథాయన్మునిభిరపిపరైస్తత్రతూదాసితవ్యం॥ ౬౪॥
శ్లో॥ సూర్యావృత్త్యాద్యుపాధివ్యతికరవశతః కాలతాస్త్వంబరాదే
రన్యస్మిన్నన్యథమోర్ఽపనయననియమః ప్రాగ్వదత్రేతిచేన్న।
కల్పాన్తేప్యేక కాలః ప్రకృతిపురుషవద్బ్రహ్మణో రూపమన్య
న్నిర్దిష్టానాద్యనంతో మునిభిరితితతః కార్యతాచాస్యభగ్నా॥ ౬౫॥

శాస్త్రైకథమిత్యత్రాహ తాత్పర్యమితి. నహ్యన్యపరవాక్యైరాపాతప్రతీతార్థ స్థాపనం, యత్రచతాత్పర్యంతత్రచనవిరోధఇతిభావః. ననుజ్యోతిరాగమేపశ్చసిద్ధాన్తాః ప్రవృత్తాః, పురాణేష్వప్యేవంమతభేదాదృష్టాః, తత్రాన్యతమప్రతిక్షేపే మునయోఽపియదిముహ్యన్తి కింకర్తవ్యమిత్యత్రాహ దుర్జ్ఞానమితి. పరైః ఋషివ్యతిరిక్తైరస్మదాదిభిరిత్యర్థః ॥౬౪॥ (భూపరిమాణాదివిరోధపరిహారః)

ఉద్దిష్టలక్షితేషుత్రిగుణానన్తరం కాలః పరీక్ష్యతే, "తత్రాపరస్మిన్పరంయుగపదయుగపచ్చిరంక్షిప్రమితికాలలింగాని" ఇతిపరోక్తేరానుమానికః కాలఇతిమన్వానః సాఙ్ఖ్యసౌగతచార్వాకవశ్చితః కశ్చిత్కాలంనిహ్నుతేసూర్యేతి. ఆదిశబ్దేనవిభుద్రవ్యాన్తరం ఉపాధిబుద్ధివిశేషాశ్చ సఙ్గృహ్యన్తే, స్థవిరయువాదిషుపరత్వాపరత్వనిర్వాహాయ తత్కారణభూతబుద్ధివిశేష విషయసూర్యపరిస్పన్దప్రకర్షనికర్షాదిఘటకతయా కాలః కల్ప్యతే, తత్రసంప్రతిపన్నైరాకాశాదిభిరేవతత్తదుపాధివ్యతికరితైః ఉపాధిభిరేవవాబుద్ధిసన్నికర్షఘటితైః తాదృశోపాధిబుద్ధిభిరేవవాపేక్షితసిద్ధౌకిమిహతదతిరిక్తకల్పనయా, యద్యతిప్రసంగభయాద్బుద్ధివిశేషసంబన్ధానాదరేణకాలోఽన్యః కల్ప్యతే, తథాప్యతిప్రసఙ్గస్తదవస్థః, యథాదర్శనంవ్యవస్థాచసమానేతిభావః, కాలతాపరత్వాదినిర్వాహకతేత్యర్థః. అత్రదిఙ్నిరూపణేదర్శితమతిప్రసఙ్గంతద్వదేవపరిహరతి అన్యస్మిన్నితి. శాస్త్రోక్తంనలాఘవతర్కబాధ్యమిత్యభిప్రాయేణాహ నేతి. కథంశాస్త్రోక్తిరిత్యత్రాహ కల్పాన్తేపీతి. ఉక్తంహివైష్ణవపురాణే "విష్ణోఃస్వరూపాత్పరతోదితేద్వే" ఇత్యారభ్య "రూపాన్తరంతద్ద్విజకాలసంజ్ఞం" ఇతి. కార్యభూతాకాశాద్యన్తర్భావశ్చానేనభగ్న ఇతివ్యనక్తి తతఇతి. ఏతేనత్రివిధాప్రకృతిః కాలఃపరమాకాశోఽవ్యక్తమితికేషాఞ్చిత్కల్పనాపి నిరస్తా. ననుజైననిరాకరణేకాలస్యత్విత్యాదినాభాష్యేణకాలోనిరాకృతఇవభాతి, మైవం సర్వప్రతిపత్తిషుతత్తత్పదార్థవిశేషణతయాసర్వలోకానుభూతస్యనబౌద్ధాదిభిర్నాస్తిత్వంవక్తుంశక్యం, నత్వయాపృథక్తద

శ్లో॥ కాలోఽస్మీతిస్వగీతా కథయతిభగవాన్కాలఇత్యాప్తవర్యో
హేతుస్సర్వస్యనిత్యోవిభురపిచపరఃకింపరేణేతిచేన్న।
కాలాన్తర్యామితాదేస్సఖలుసముదితఃసంప్రతీతేతు భేదే
సాధర్మ్యాన్నైక్యహేతుస్సహితదితరవద్ఘోషితస్తద్విభూతిః॥ ౬౬॥

శ్లో॥ కాలస్యోత్పత్తితఃప్రాక్పరమపిచలయాత్కాలనాస్తిత్వవాదీ
స్వోక్తివ్యాఘాతభగ్నోనవదతియదితత్కోవదేత్కాలసృష్టిం।

స్తిత్వంసాధ్యం,కాలోఽస్తీత్యాదిపృథగ్వ్యవహారస్తుపృథక్సిద్ధవిశేషణానాంనిష్కృష్యవ్యవహారవదితితన్నిర్ధారణేతాత్పర్యాత్, అన్యథాశాస్త్రైఃస్వగ్రన్థాన్తరైస్సంప్రదాయైశ్చవిరోధస్స్యాదితి ॥౬౫॥ (ఆకాశాద్యతిరిక్తకాలసిద్ధిః)

ఏవమపికాలస్యపరమాత్మవ్యతిరిక్తత్వంనసిధ్యతి,రూపాన్తరమితిస్వరూపవివక్షోపపత్తేఃతత్స్వరూపైక్యప్రమాణసద్భావాచ్చేత్యభిప్రాయేణాహ కాలఇతి.స్వశబ్దోఽత్రపరమాత్మవిషయః. గీయతేహి“కాలోఽస్మిలోకక్షయకృత్ప్రవృద్ధః” ఇత్యాది.తద్వత్“అనాదిర్భగవాన్కాలః” ఇతిపరాశరేణోక్తమపిఖ్యాపయతికథయతీతి.ఆప్తవర్యత్వమస్య “దేవతాపారమార్థ్యాచ్చ”ఇత్యాదిభిస్సిద్ధం,నిత్యవిభునాపరమాత్మనైవత్రైకాలికసార్వత్రికసర్వవ్యవహారసిద్ధిమభిప్రేత్యాహ హేతురితి,తదతిరిక్తకాలకల్పనస్యనిరర్థకత్వమాహ కింపరేణేతి.రూపాన్తరమిత్యత్రక్లృప్తగతిరయుక్తేత్యభిప్రాయేణప్రతివక్తి నేతి.కాలేపిసామానాధికరణ్యంతత్తత్పదార్థాన్తరేష్వివనిర్వహతీత్యాహ కాలాన్తర్యామితాదేరితి.ఆదిశబ్దేనకాలాభిమానిరూపసఙ్గ్రహః, సన్తిహిజీవమనోహఙ్కారాభిమాననియతానుబన్ధానిసఙ్కర్షణాదిరూపాణి తద్వదిహాపిస్యాత్,“కోభవానుగ్రరూపః” ఇతిప్రశ్నసఙ్ఘటనాచ్చ. సర్వకార్యహేతుత్వనిత్యత్వవిభుత్వైస్తదైక్యసాధనంనిరస్యతి సంప్రతీతేత్వితి.వస్త్వన్తరఇవభేదకత్వోక్తింవ్యనక్తి సహీతి.“బ్రహ్మాదక్షాదయః కాలః” ఇత్యాదిభిరితిశేషః.“విష్ణుమన్వాదయఃకాలః” ఇత్యత్రతువిష్ణుశబ్దోవతారపరః తస్యతద్విభూతిత్వఞ్చతాదృశరూపేణ॥౬౬॥ (కాలస్యేశ్వరైక్యశఙ్కాపరిహారః)

యేతుమహదాదివత్కాలతత్త్వముత్పత్తినాశవదితితన్త్రాన్తరానుసారిణోవదన్తితాన్ప్రతిక్షిపతి కాలస్యేతి.ఉత్పత్తేఃపూర్వంనాశతఃపశ్చాచ్చకాలోనాస్తీతివదన్కింతత్రపూర్వశబ్దస్యపశ్చాచ్ఛబ్దస్యచనిరర్థకత్వంమన్యతేసార్థకత్వంవా,పూర్వత్రనిరర్థకనిగ్రహస్థానాపత్తిః,ఉత్తరత్రకాలస్యైవతదర్థత్వా

ఆప్త స్తత్సృష్టివాద స్తదుపధిపరిణత్యాదిభిస్సార్థకస్స్యా
న్నోచే త్తత్రాపి పూర్వాపరవచనహతిదుర్నివారప్రసంగా॥ ౬౭॥

శ్లో॥ కాలోధ్యక్షావసేయః క్షణలవదివసాద్యంశతోర్థావిశేషః
సాక్షాద్ధీస్త త్తదర్థేష్వివభవతిహినః కాపికాలాన్వయేపి।
తత్సంయోగాః పరత్వాదయఇతిచతతోప్యేష నైవానుమేయో

త్రత్రకాలనిషేధే స్వవచనవిరోధః. అథ కాలే కాలో నాస్తీత్యవిరోధమ్మన్యేత, తర్హి సృష్టిప్రళయమధ్యకాలేపి కాలాభావా త్తత్రాపి కాలనాస్తి తాం బ్రూయా దితికథం కాలసిద్ధిః, గత్యభావా న్మౌనమాశ్రిత్య యః పూర్వం పశ్చాచ్చ నాస్తీతిన బ్రూయాత్ తదాస్మన్మతంననిషేధతీతి నాస్మాభిరుత్తరం దేయం. అథ పార్శ్వస్థో యదికశ్చిద్బ్రవీతి తస్యాప్యుక్తదోషస్సమ ఇత్యభిప్రాయేణాహ తతోऽవదేదితి. "సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీత్" "నాసదాసీన్నోసదాసీ త్తదానీం" ఇత్యాది శ్రుతివిరోధశ్చాత్రాభిప్రేతః "విద్యాకాలౌభవతః కృతౌ" ఇత్యాదిషు కాలోత్ప త్తివచనం కథమిత్యత్రాహ ఆప్తఇతి. ఆప్తవాక్యస్థ ఇత్యర్థః. యథానిమేషాదిసంవ త్సరాన్తజనిశ్రుతిః పక్షమాసాదిష్వాగమాపాయితాప్రత్యాఖ్యాతిశ్చ ఉపాధీనాం తత్సంయోగాదిపరిణతీనాం తదభిమానిదేవతానాం వాసృష్ట్యా అర్థవతీ తథాసా విత్యర్థః. అన్యథా తత్రాపి విరోధమాహ నోచేదితి. పూర్వాపరవచనహతిః పూర్వం పరంచ కాలో నాస్తీతివచనస్యబాధ ఇత్యర్థః. అథవా పూర్వాపరగ్రన్థ విరోధః. ప్రళయాదికాలమనూద్య హి ప్రకృతివికారాస్సర్వే సృష్టివాక్యేషు ప్రతి పాద్యన్తే.

కాలోపశ్లిష్ట వేషేణహ్యభూదస్తిభవిష్యతీ
ప్రయుజ్ఞ తేర్థభేదేషు సదాచాస్తిమనేహసః॥ ౬౭॥ (కాలోత్పత్తివా దపరిహారః).

నీరూపద్రవ్యస్యాపి ప్రత్యక్షత్వసంభవః ప్రాగేవసాధిత ఇతికృత్వా కాల ప్రత్యక్షత్వం లోకోపలబ్ధ్యానియమయతి కాలఇతి. అవసీయమానప్రకారమాహ క్షణేతి. క్షణమయంతిష్ఠతీత్యాదిప్రకారేణ తత్తదర్థవిశేషణతయావసీయత ఇతియావత్. అభిజ్ఞాయాం క్షణరూపేణ ప్రత్యభిజ్ఞాయాం, దివసాదిరూపేణ చేతి విభాగః. అనుమీయమానోవిశింష్యాదిత్యత్రాహ సాక్షాదితి. ప్రత్యక్షప్రతీతౌ విశే షణతయాదృశ్యమానస్య కాలస్యానుమేయత్వే తత్తత్ప్రదార్థానామపి సౌత్రా న్తికోక్తనయాదానుమానికత్వం ప్రసజ్యతఇతిభావః. నచాసావనుమాతుం శక్య

నో చేన్న క్వాపిలోకవ్యవహృతివిషయో వ్యక్తవత్స్యాదనేహా॥ ౬౮

ఇత్యాహ తత్సంయోగా ఇతి. కాలమనభ్యుపగచ్ఛతాం బుద్ధివిశేషసఙ్ఘటితసూర్యావృత్త్యాద్యుపాధిభిరేవ వైశిష్ట్యం వస్తూనాం పరత్వాది, అభ్యుపగచ్ఛతాం తత్తదుపహితకాలసంయోగాః, న చ తదతిరిక్తం దృష్టం కల్ప్యం వా ఇత్యద్రవ్యసర్గే స్థాపయిష్యతే. కాలస్యానుమేయత్వే నిష్టం ప్రసఞ్జయతి నో చేదితి. న హి పరత్వాపరత్వాదిభిః కశ్చిత్కాలోఽస్తీత్యనుమాయ తద్విశిష్టతయా పదార్థాన్ వ్యవహరన్తి లౌకికాః, అతః కాలోఽపి వ్యక్తవచ్ఛాస్త్రైకవేద్య ఇతి తద్వదేవ లోకవ్యవహారవిషయో న స్యాదిత్యర్థః. నన్వస్మదాదిప్రత్యక్షమప్రత్యభిజ్ఞారూపం వర్తమానమాత్రవిషయమితి సమ్మతం, అతోఽస్య పూర్వాపరకాలవిశిష్టవిషయత్వమసంభవి, పూర్వాపరవ్యతిరిక్తం తు వర్తమానం న పశ్యామః, అతః కథం కాలప్రత్యక్షత్వం, ఇత్థం, కిం భవాన్ వర్తమానధియమేవ నానుభవతి, సతీమపి వా నిర్విషయాం సవిషయాం వా కల్పితవిషయాం, న ప్రథమః ఇదం పశ్యామీత్యాదివ్యవహారోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్, అత ఏవ న ద్వితీయః అస్వవిషయధియాం త్వనభ్యుపగమాచ్చ, న తృతీయః క్వచిత్సిద్ధస్యైవాన్యత్ర కల్ప్యత్వాత్, తథా చ తత్సిద్ధ్యేత్. రూపాదిషు దృష్టం వర్తమానత్వం కాలే కల్ప్యతామితి చేన్న, క్షణికరూపాదిసత్తావపి పూర్వాపరాతిరిక్తవర్తమానత్వస్య త్వయా దుర్వచత్వాత్, అన్యథా కాలేఽపి తదుపపత్తేః, కాలమనిచ్ఛతశ్చ తే కాలే కథం కల్పనా, నిరధిష్ఠానా సా కల్పనేతి చేన్న, ఈదృశకల్పనాభ్యుపగమే మాధ్యమికాగమప్రవేశప్రసంగాత్, స్థిరవాదే తు రూపాదిష్వివ క్షేనచిద్రూపేణ కాలేఽపి వర్తమానత్వం సిద్ధం. నను రూపాదీనాం వర్తమానకాలసంబన్ధో వర్తమానత్వం నాసౌ కాలస్య స్యాత్, మైవం త్వయైవ కాలస్య వర్తమానత్వేన రూపాదివర్తమానత్వనిర్వాహాత్.

వర్తమాననిషేధే చ భవిత్రీ విశ్వనిహ్నుతిః।
న హ్యతీతం భవిష్యద్వా ప్రత్యక్షవిషయోఽస్తి నః॥
వర్తమానభ్రమశ్చాత్ర తత ఏవ న సిద్ధ్యతి।
పౌర్వాపర్యాతిరిక్తా తు మన్త్యజా వర్తమానతా॥
అతీతాగామినోరేవ వర్తమానమతిర్యది।
భూతభావిసమస్తాప్త్యా నశోకాది సముద్భవః॥
పూర్వాపరత్వసంభేదే వర్తమానమతిర్యది।
త్రికాలస్థేఽపి తత్సిద్ధేః క్వాతీతాగామితా భవేత్॥

శ్లో॥ కాలస్యోపాధిభేదాత్త్రుటిచిదభిదధత్యబ్దమాసాదిభేదం
తత్తద్రూపేణకాలఃపరిణమతఇతిప్రాహురేకేతదాతు।

ప్రారబ్ధశ్చాసమాప్తశ్చ వర్తమానోయఉచ్యతే।
వ్యాపారసముదాయోఽసావివక్షితఫలావధిః॥
తత్రాపిక్షణభేదేననష్టత్వాదివికల్పతః।
వైవక్షికమిహాన్యచ్చవర్తమానత్వమక్షతం॥

ననుసతోవినాశప్రాగభావఏవవర్తమానత్వం,తద్విశిష్టేషుపదార్థేషు దృశ్యమానేషుకింసతోవాసతోవాకాలస్యదృశ్యమానతయా,మైవం,కాలాసత్త్వపక్షస్యనిరస్తత్వాత్, తత్సత్త్వేతుతత్సాధ్యానాంపూర్వాపరయుగపదాదివ్యవహారవిశేషాణాంతత్ప్రతీతిపూర్వకత్వస్యస్వరసప్రాప్తత్వాత్, కిఞ్చాత్రసతఇతివర్తమానత్వవివక్షాయాంకింవినాశప్రాగభావోపశ్లేషేణ,వర్తమానత్వమేవచవర్తమానత్వమిత్యుక్తంస్యాత్,అథప్రమాణసిద్ధత్వాదిరూపంసత్త్వం, తదాపివినాశస్యప్రాగభావః ప్రతియోగిస్వరూపమేవేతి తేనరూపేణయోగిభిర్గృహ్యమాణంత్రైకాలికమపివర్తమానంస్యాత్, అతోఽన్యదేవవర్తమానత్వం, తచ్చకాలోపశ్లేషైకగృహ్యతే,వర్తమానకాలోపాధిసంబద్ధఏవవస్తూనాంవర్తమానత్వమిత్యపినవాచ్యం,ఉపాధౌతదభావాదవర్తమానత్వప్రసంగాత్, ఉపాధిభిరేవసర్వవ్యవహారనిర్ణయేకిమప్రత్యక్షకాలకల్పనయా॥ ౭౮॥

(కాలప్రత్యక్షత్వం.)

యదినిత్యఏకఃకాలఃతస్యకథంపరిచ్ఛిన్నానేకస్వరూపత్వమిత్యత్రప్రసిద్ధంపక్షమాహ కాలస్యేతి.ఆదిశబ్దేనభూతభవిష్యత్త్వాదేరపిసఙ్గ్రహః.నిత్యస్యాపికాలస్యద్రవ్యాన్తరాణామివావస్థాభేదైస్సర్వమిదంస్యాత్,అవస్థాశ్చాత్రోపాధిసంబన్ధమాత్రరూపాఇతిలఘీయాన్పక్షః. పక్షాన్తరమాహతత్తద్రూపేణేతి.యాదవప్రకాశైరప్యభ్యుపగతోఽయంపక్షః,"కాలోఽనాద్యనన్తోఽజస్రక్షణపరిణామీముహూర్తాహోరాత్రాదివిభాగయుక్సర్వేషాంపరిణామస్పన్దహేతుః" ఇతివచనాత్. అయంభావఃక్షణరూపఏవకాలస్యసర్వదాపరిణామః,తత్సంఖ్యాప్రకర్షతారతమ్యాన్ముహూర్తాదివిభాగః,తతఏవచాబ్దాదీనామాద్యన్తమధ్యమాద్యుత్పత్తిక్షణవికల్పచోద్యంనిస్తీర్ణం,ప్రతిపురుషమిష్టక్షణారంభేణాబ్దాదిగణనాపియుక్తైవ, అత్రచస్వతఃక్షణాదిభేదానభ్యుపగమేకథముపాధిభిరపిభేదఃస్యాత్, తేషాంకాలమాత్రేణసంబన్ధే తద్విశేషకత్వాయోగాత్, తదంశేనసంబన్ధేతుస్వతఏవకా

యేతత్రోపాధయస్స్యు స్తఇహ పరిణతిం ప్రాపు్నయుస్సానుబన్ధా
నిత్యోవ్యాపీచ తాదృక్పరిణతిభిరసౌ సర్వకార్యైనిమిత్తం॥ ౬౯॥

లాంశభేదసిద్ధేః. నను కాలవికారేష్వపికృత్స్నైకదేశసంబన్ధవికల్పదోషస్సమా
నః వికారాన్తరేణ భేదేనవస్థా ప్రసఙ్గశ్చేతి చేన్న, ఆశ్రయైకదేశవృత్తిగుణాదిన్యా
యేన నిర్వాహాదితి. అయం పరిహార ఉపాధిసంబన్ధమాత్రపక్షేప్యవిశిష్ట ఇత్యన్యేను
స్యన్తే

స్పన్దసన్తతిసిద్ధ్యర్థం కాలస్యాణుత్వకల్పనం।
ఆశావసానతో కానాం దురాశామాత్రజృంభితం॥
క్రియాసన్తతివత్కాలే పరిణామపరంపరా।
కింనస్యాత్స్వప్రకర్షాద్యైః పరత్వాదిప్రసాధికా॥
ఏకాశ్రయక్రియాసంఖ్యా కాల ఇత్యాప్తభాషితం।
కాలోపాధివిశేషాణాం సర్వేషాముపలక్షణం॥

అత్రపరిణతిపక్షమనూద్య తత్రాప్యుపాధివ్యాప్తిమాహ తదాత్వేతి. అనుబ
న్ధాః ఋతులింగాదయః. ఆనన్తర్యనియమాదుత్తరోత్తరకార్యాణాముపాధి
మూలత్వంచ సిద్ధం, ఋతులింగాదీనాంతు న కాలకార్యహేతునియమః. వేతు
శైవాదయః కాలమనిత్యమవ్యాపినం పరిమితకార్యహేతుంచ ప్రాహుః తాన్ప్ర
త్యాహ నిత్యఇతి, క్షణాద్యంశస్యాగన్తుకత్వేపి స్వరూపతో నిత్యః, నిత్యత్వంచాత్ర
ప్రధ్వంసవిరహమాత్రం, నతు సర్వదాసత్తా కాలాన్తరాభావాత్, వ్యాపిత్వంతు
క్షణతోపిస్యాత్ సార్వత్రికాణామపి కేషాంచిద్యాగపద్యసిద్ధేః, నిత్యత్వేప్రాగేవ
ప్రమాణం దర్శితం, వ్యాప్తిశ్చ "కాలం సపచతే తత్ర న కాలస్తత్రవై ప్రభుః" ఇత్యా
దిభిస్సిద్ధా, త్రిగుణవిభూతివత్కాల ప్రతినియతవికారాస్తత్ర తత్ర సన్తీత్యర్థః, స్వవికా
రాణాముపాదానతయాన్యేషాం నిమిత్తతయా వాస్య సర్వహేతుత్వం "కాలః ప
చతిభూతాని" ఇత్యాదిభిర్గమ్యతే, తదపి సర్వత్ర సన్నిహితస్య. నను "అన్తర్బ
హిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణః స్థితః" "సర్వవ్యాపీ సర్వభూతాన్తరాత్మా"
ఇత్యాదిష్వేకస్య సర్వవ్యాపకత్వం శ్రూయతే, అతస్తద్వ్యాప్యస్య కాలస్య కథం
విభుత్వం, ఇత్థం, నహి న్యూనదేశవర్తిత్వమేవ వ్యాప్యత్వం తథాసతి సమవ్యాప్తిభ
ఙ్గప్రసంగాత్, తర్హి తద్వదన్యోన్యవ్యాప్యత్వమిహస్యాదితి చేత్, కిమత్రాని
ష్టం, పరస్పర ప్రవేశ్యత్వాద్యనభ్యుపగమాత్, ద్వయోరపి సర్వసంయోగిత్వే వి
రోధాభావాత్, అతో యత్ర కాలస్తత్ర సర్వత్ర పరమాత్మాస్తీతి తస్య కాలవ్యాపక

శ్లో॥ వాయుర్దోధూయతే యద్వ్యదయముడుగణో బంభ్రమీతి ద్రుతం ఖే
తేజో జాజ్వల్యతే యద్వ్యదపి న జలధిర్మాధవీం దోధవీతి।
భూర్యద్వాబోభవీతి స్థిరచరధృతయే తచ్చ తాదృక్చ సర్వం
స్వాయత్తాశేషసత్తాస్థితియతనపరబ్రహ్మలీలోర్మిచక్రం॥ ౭౦॥

ఇతి శ్రీకవితార్కికసింహస్య సర్వతన్త్రస్వతన్త్రస్య
శ్రీమద్వేఙ్కటనాథస్య వేదాన్తాచార్యస్య కృతిషు
తత్త్వముక్తాకలాపే జడద్రవ్యసరః ప్రథమః॥

త్వం, ఇదఞ్చ తస్య ధర్మభూతజ్ఞానేపి ద్రష్టవ్యం, పరమాత్మస్వరూపైకదేశే విశ్వం వ్యవస్థితమిత్యేతదపి తాదృశవ్యతిరిక్తవిషయం, అన్యథా తస్య జ్ఞానానన్దత్వాదేరపి ఏకదేశిత్వప్రసంగాత్, న చైవం సతి సర్వజీవానాం వ్యాపిత్వే వ్యవిరోధః స్యాదితి వాచ్యం, అణుత్వశ్రుత్యా తత్ప్రతిషేధాదితి. ననుకాలతో దేశతో వ్యతిరేకగ్రహణస్యాశక్యత్వాన్నిత్యవిభూనాం కారణత్వమేవ న సిధ్యతి కుతస్సర్వకారణత్వమిత్యనుయోగశ్చ ధర్మిగ్రాహకేణైవ నిరస్తః, అస్తి హి లోకేప్యుపదేశతోపి తత్తద్వస్తుషు కారణత్వగ్రహణం. అథ స్యాత్ నియతపూర్వసత్త్వం కారణత్వం, నియమశ్చాస్మిన్ సత్యేవేదం భవతీత్యేవంరూపః తత్రావధారణసిద్ధోన్యదా నాస్తీత్యయమర్థో నిత్యేషు చ విభుష్వగ్రహణ ఇతి, మైవం ప్రసఙ్గతోపి నియమసిద్ధేః, తథా హి ఇదం సర్వకారణమితి బోధయతామయమాశయః, యద్యేతన్న స్యాత్ సర్వం నోత్పద్యతే, అతస్సర్వోత్పత్తి ప్రయోజకమేతదితి. న పునర్యదా యత్రేదం నాస్తి తదా తత్ర సర్వం నాస్తీతి. అతస్సూక్తం నిత్యవ్యాపినః కాలస్య సర్వకార్యహేతుత్వం॥ ౬౯॥ (కాలస్యావచ్ఛేదప్రకారవిభుత్వసర్వకార్యహేతుత్వాని)

ప్రకృతచిన్తావర్గస్య పరబ్రహ్మవైభవవ్యఞ్జకతయా సార్థకత్వం ప్రథయతి వాయురితి. మాధవీం పృథివీం "మేఘోదయస్సాగరసన్నివృత్తిః" ఇత్యాదిషూక్తం స్మారయతి తచ్చ తాదృక్చేతి. యతనం వ్యాపారః. సుగ్రహమన్యత్ ॥ ౭౦॥(సర్వతత్త్వస్థితిప్రవృత్తీనామీశ్వరేచ్ఛాయత్తత్వం)

ఇతి శ్రీకవితార్కికసింహస్య సర్వతన్త్రస్వతన్త్రస్య
శ్రీమద్వేఙ్కటనాథస్య వేదాన్తాచార్యస్య కృతిషు
సర్వార్థసిద్ధౌ జడద్రవ్యసరః ప్రథమః.

శ్రీమతే హయగ్రీవాయనమః.

శ్రీమతే నిగమాన్తమహాదేశికాయనమః.

సర్వార్థసిద్ధిసహితతత్త్వముక్తాకలాపే జీవసరో ద్వితీయః.

శ్లో॥ యో మే హస్తాదివర్ష్మేత్యవయవనివహాద్భాతిభిన్నస్సఏకః

అథప్రత్యగర్థే జీవస్తావన్నిరూప్యతే, తత్రచార్వాకేణాపిదురపహ్నవంప్రమాణమాహ యఇతి.హస్తాదివర్ష్మ హస్తాదిరూపంశరీరమిత్యర్థః.మమహస్తాది మమవర్ష్మేతివాపృథగుదాహర్తవ్యం.అస్తితావదయంవ్యతిరేకప్రత్యయః, తత్రన తావదేకోవయవోవయవాన్తరాణీమమేత్యభిమన్యతే,తథానుపలమ్భాత్ వ్యవస్థాపకాభావాచ్చ. సర్వావయవవిషయశ్చాసౌమమకారః,నచావయవినోయంస్వావయవాభిమానః, తన్నిరాసాత్, నాపిసంఘాతస్సంఘాతినోభిమన్యతే,సంసర్గస్యతదయోగాత్,సంసర్గిణాన్తుదత్తోత్తరత్వాత్,ఏవమవయవేషు బహుష్వభిమన్తవ్యేష్వబాధితైకప్రత్యయవిషయోభిమన్తాహస్తాదిభ్యస్తత్సంఘాతాచ్చాన్యఇత్యభిప్రాయేణాహసఏకఇతి.

స్మర్యతేచ—"పిణ్డఃపృథగ్యతఃపుంసశ్శిరఃపాణ్యాదిలక్షణః" ఇత్యాది.

అవయవోపచయాపచయవినాశాదికాలేష్వపిసఏవాహమితిప్రత్యభిజ్ఞావిషయః కాలభేదేప్యభిన్నఇతిచాత్రభావ్యం, అన్యథాపాణ్యాద్యవయవచ్ఛేదే హితదనుభూతస్మరణంనస్యాత్,అన్యదృష్టస్యాన్యేనస్మరణాయోగాత్, నచతదనుభవవాసనాసఙ్క్రమాదన్యోపిస్మరతి,మాత్రాద్యనుభూతస్యగర్భాదిభిఃస్మరణప్రసంగాత్, నచసంసర్గే వైషమ్యం కల్ప్యంనియామకాభావాత్, వాసనాసఙ్క్రమశ్చపటాదిషుమృగమదాదేర్ద్రవ్యస్యసఙ్క్రమః,నచేహతథా,త్వయైవానభ్యుపగమాత్,గుణసఙ్క్రమోనక్వచిదపి, నచాత్రరుమాక్షిప్తకాష్ఠన్యాయః। దుఃఖాదేరపితథోత్పత్తిప్రసంగాత్,కల్ప్యేషుచనియామకాదృష్టేః.

సర్వబోద్ధైశ్చహృత్కోశే సంస్కారాధానమిత్యపి
నదృష్టంనచతత్రాస్తిలిఙ్గంకిమపిదృశ్యతే
౧

సచసంస్కారకోశస్తేసంఘాతాత్మాప్రతిక్షణం
ప్రచయాపచయాభ్యాంస్యాద్భిన్నఃస్మర్తాత్రకోభవేత్.

జీవసరో ద్వితీయః.

ప్రత్యేకం చేతనత్వే బహురిహ కలహో వీతరాగో న జాతః।
తత్సంఘాతాతిరిక్తేప్యవయవిని కథం తేష్వసిద్ధా మతిః స్యాత్

ప్రత్యేకచైతన్యపక్షే దూషణాన్తరమాహ ప్రత్యేకమితి. అయంభావః బహూనాంహి చేతనానాం కార్యవశాత్సంహతానామపి పరస్పరమీర్ష్యాసూయాదయో దృశ్యన్తే, నాత్ర కదాచిదపి తథా, మిథశ్చైతే కిమర్థముపకుర్యుః, న తావదదృష్టార్థం త్వయా తదనభ్యుపగమాత్, న చైకగ్రామవర్తినామివ కార్యతోన్యోన్యముపకారః క్వచిదపి దేహే తాదృగభిసన్ధేరదర్శనాత్, ఏక ఏవాహం సర్వైరవయవైర్యథార్థమధిష్ఠితైః స్వాత్మన ఉపకరోమీతి సర్వేషాంస్వసంవేదనసిద్ధమితి. నను స్వోపకారనిరపేక్షపరోపకర్తారః పరాభ్యసూయారహితాః స్వపాణ్యాదయః స్వహేతుశక్త్యా యదృచ్ఛాతో వా సిద్ధా ఇత్యత్రాహ వీతరాగ ఇత్యాది. జాతః కశ్చిచ్చేతనః, స చ రాగద్వేషాదిరహితః, తదా సర్వప్రవృత్తినివృత్తిభఙ్గ ఇతి భావః. ఆవృత్త్యాఽన్యోప్యర్థః, జాతమాత్రోపి హి జన్తుః స్తన్యాదివాఞ్ఛాయుక్తస్తదర్థప్రవృత్త్యా నిశ్చీయతే, తదవస్థస్య చ రాగాదయో భవాన్తరీయసంస్కారోద్బోధమన్తరేణ న యుజ్యన్తే, తతశ్చ దేహతదంశవ్యతిరిక్త ఆత్మేతి. ఏవమ్మనుష్యాదిశరీరప్రాప్తిదశాయామదృష్టవిశేషాత్పూర్వజన్మానుభవసంస్కారభేదైరేవ మతిరుచిభేదాశ్చ యుజ్యన్తే. అవయవివాదమన్వారుహ్యాప్యాహ తత్సంఘాతేతి. అయంభావః అవయవగతవిశేషగుణపూర్వకా ఏవ హ్యవయవిని విశేషగుణాస్తద్వాదిభిరిష్యన్తే, ప్రత్యవయవచైతన్యఞ్చ నిరస్తమేవ. నన్వవయవనిష్ఠఞ్చైతన్యం సూక్ష్మవర్తిత్వాత్సూక్ష్మం అవయవినిష్ఠన్తు స్థూలవర్తిత్వాత్స్థూలం తదేవ వ్యవహారయతి, నైవం, త్రసరేణుకల్పానామపి జన్తూనాం ప్రవృత్తిదర్శనాత్, అతోపి స్థూలతమానామ్మనుష్యమాతఙ్గాద్యవయవానాం పృథక్ స్వధీపూర్వప్రవృత్తిప్రసఙ్గాత్, న చ మనుష్యాద్యవయవేషు చైతన్యమనుద్భూతమితి వాచ్యం, అనుద్భూతైరుద్భూతారమ్భాయోగాత్. యత్తు సూత్రితం సురగురుణా "పృథివ్యాపస్తేజో వాయురితి తత్త్వాని తేభ్యశ్చైతన్యం కిణ్వాదిభ్యో మదశక్తివత్" ఇతి, ఇదమపి ప్రత్యేకసముదాయాదివికల్పదోషోక్త్యా దత్తోత్తరం, అస్తి హి ప్రత్యవయవం కిణ్వాదీనాం సంసర్గవిశేషే మదశక్తిః అమ్లకర్పూరాదిషు విషశక్తిశ్చ. ఏతేన చూర్ణహరిద్రాసంసర్గజరాగాదయోపి నిరూఢాః. నను చైతన్యమితి న కశ్చిద్గుణః యస్యాధారోపేక్ష్యః, కిన్తు యా సా యుష్మాకఞ్చైతన్యసామగ్రీ సైవ చైతన్యపదార్థః స్యాత్, వ్యాహారవ్యవహారయోస్తథైవోపపత్తేః మధ్యగుణవిశేషకల్పనే గౌరవాదితి తన్న, తస్యాః ప్రత్యక్షత్వాయోగాత్,

సఙ్ఘాతత్వాదిభిర్వా ఘటఇవతదచిత్స్యాన్నమాత్మైత్యగత్యా॥ ౧॥

ప్రత్యక్షాప్రత్యక్షసముదాయోహిసర్వత్రసామగ్రీ,ప్రత్యక్షశ్చజానామీతిబోధః, నచతద్ధీరానుమానికీ,త్వయాకథమప్యతీన్ద్రియానుమానానభ్యుపగమాత్ ,ప్రవృత్తిరహితదశాయామపిజానామీతిధీసద్భావాచ్చ.

దేహధాతువిశేషోవావికారోవాస్యకశ్చన

జ్ఞానమిత్యపివక్తుం తేనయుక్తంతదదర్శనాత్

హృదయస్థఃపిత్తవిశేషఃప్రకాశకఇతివైద్యాగమస్త్వన్యపరః. యేతులోకాయతమిత్యత్రాయతశబ్దవివక్షితమనుమానమపిప్రత్యక్షాన్తర్భావేణ తత్ఫలతయా వాఙ్గీకుర్వన్తి తాన్ప్రత్యనుమానాన్యప్యాహ సంఘాతత్వాదిభిరితి.తదితివర్ణ్యపరామర్శః. అచిత్ నచైతన్యాశ్రయఇత్యర్థః.విమతమచేతనంసంఘాతత్వాద్ఘటవత్ ,ఆదిశబ్దాత్ బాహ్యేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాచ్చాక్షుషత్వాద్భూతత్వాద్రూపవత్త్వాదిత్యాదీనాంగ్రహణం, తథా విగీతాధీః చైత్రవ్యతిరిక్తవిషయా ధీత్వాత్ మైత్రధీవదితి,నచైషాంప్రత్యక్షబాధశ్శఙ్క్యః దేహాత్మబోధస్యాన్యథాసిద్ధిసమ్భవాత్ వ్యతిరేకధీప్రాబల్యాచ్చ.ననుభేదధీబలాదేషాంప్రత్యక్షవిరోధఃపరిజిహీర్షితఃసాతునభేదసాధికామమాత్మేత్యభేదేపితద్దృష్టేరిత్యత్రాహ స్యాదితి.అయంభావఃమమహస్తశ్శరీరమిత్యాదిప్రత్యయాఃమమగృహమిత్యాదివద్వ్యక్తవ్యతిరేకాః. మమాత్మేతిధీస్తుఘటస్యస్వరూపమితివదభేదేపినిర్దిష్టవిశిష్టాంశనిష్కర్షగోచరతయాతస్యాత్రభేదస్థాపికాఽగత్యాస్వీకృతా,నాన్యత్రాపి అతిప్రసంగాత్ ఇతి॥ ౧॥

అథస్యాత్ అస్తితావత్ స్థూలోహంజానామీత్యాదిధీఃతత్రస్థౌల్యంశరీరస్థంజ్ఞానాదికంతదన్యనిష్ఠమితిమవివేచం. మమేతిభేదధీశ్చనాభేదధియంబాధితుమర్హతి అవిశేషాత్ ,అనుమానానిచవహ్న్యనుష్ణత్వానుమానవత్స్యుః, తత్రనిషేధ్యంహ్యనుష్ణత్వంవహ్నావేవసిద్ధమితిచేత్తత్రాపినిషేధ్యంచేతనత్వందేహఏవగ్రాహ్యం,నచప్రత్యక్షప్రతిపన్నేవాదివిమతిమాత్రాద్బాధకానుమానావకాశఃఅతిప్రసఙ్గాత్ ,విప్రతిపత్త్యాసన్దేహఃసన్దేహాన్న్యాయప్రవృత్తిస్స్యాదితిచేన్న,ధృష్టేకస్మింశ్చిద్విగాయతివహ్నావనుష్ణత్వానుమానప్రసంగాత్ .ఏతేనశాస్త్రీతోఽతిరిక్తబోధాత్సన్దేహఃతతశ్చానుమానమితినిరస్తం,తత్ప్రామాణ్యవ్యవసాయావ్యవసాయయోరత్రసన్దేహానుదయాత్ , సన్దిగ్ధశాస్త్రాద్దృఢప్రత్యక్షంహిబలీయః, అన్యథా అగ్నిరనుష్ణఇతికస్యచిద్వాక్యేనాపిసన్దేహేఽనుష్ణత్వానుమానస్యనిర్బాధత్వప్రసంగాత్ ,ఐక్యభేదధీభ్యామేవసన్దేహఇతిచేన్న,అగ్నేర్జ్వాలేతి

శ్లో॥ స్యాద్వాసౌచర్మదృష్టేరయమహమితిధీర్దేహఏవాత్మజుష్టే

భేదధియాఽగ్నేరుష్ణత్వేపి కేనచిద్ధేతునాజ్వాలానుష్ణత్వానుమానప్రసంగాత్. సాంఖ్యాద్యుక్తాన్యనుమానానిత్వసాధకతమాని, పరత్రహి ''సంఘాతపరార్థత్వాత్'' ఇతి, అత్రాద్యేపత్యాదిశరీరార్థైర్భార్యాదిశరీరైస్సిద్ధసాధనతా, నచతావదతిరిక్తంఖట్వాదిదృష్టాన్తేపిదృష్టం, స్వాభిమతాత్మపారార్థ్యసాధనేత్వప్రసిద్ధవిశేషణఃపక్షః దృష్టాన్తశ్చసాధ్యవికలః, ఖట్వాదౌచసంహతపరార్థత్వనియమదృష్ట్యాతత్రాపిసంహతఃపరఃప్రసజ్యేత, అనవస్థాభయాత్తస్యాసంహతత్వకల్పనాద్వరంశరీరస్యానన్యార్థత్వకల్పనం. ఏవమధిష్ఠేయత్వభోగ్యత్వాభ్యామధిష్ఠాతృభోక్తృకల్పనంచాయుక్తం స్వాభిమతాత్మాధిష్ఠేయత్వభోగ్యత్వయోస్సర్వత్రాసిద్ధేఃసాధ్యావిశేషాచ్చ, అధిష్ఠేయత్వాదిమాత్రేహేతావాకారభేదేన స్వేనైవ స్వస్యతదుభయసమ్భవాత్, అధిష్ఠేయత్వంహికస్యచిద్వ్యాపారేణవ్యాపార్యత్వం, తచ్చస్వస్యపరస్యచేతినవిశేషః, భోగ్యత్వమప్యనుకూలబుద్ధివిషయత్వం, తచ్చస్వేనైవస్వస్యదేహాతిరిక్తత్వేప్యనుమతం. యచ్చాహుః నేదమనాత్మకంజీవచ్ఛరీరం అప్రాణాదిమత్త్వప్రసంగాదితి, తత్రజీవచ్ఛరీరంసాత్మకంప్రాణాదిమత్త్వాదితిప్రసంగానుగ్రాహ్యఃప్రయోగః, తస్మిన్నప్రసిద్ధవిశేషణఃపక్షఃత్వదిష్టస్యాత్మనఃక్వచిదప్యసిద్ధేః, ఆత్మశబ్దవాచ్యయత్కిఞ్చిద్యోగవివక్షాయాం స్వభావయత్నాదియోగాత్సిద్ధసాధనతా, కిఞ్చానేనైవహేతునా జీవచ్ఛరీరంఖపుష్పవదిత్యపిసాధయన్నపిమర్త్యారఃస్యాత్ అప్రసిద్ధసాధనస్యాభ్యుపగమాత్, అస్తికిఞ్చిత్ఖపుష్పశబ్దేనోపస్థాప్యంతదేవాత్మేతిచేన్న, అసతఆత్మత్వసాధనాయోగాత్, యత్కిఞ్చిన్మాత్రస్యసాధనేచసిద్ధసాధనతా వివక్షితవిశేషస్యదుస్సాధత్వాత్, అపిచసర్వేషువస్తుషుతత్తదసాధారణధర్మేణసాత్మకత్వం సాధ్యంస్యాత్ విపక్షేతత్తదసాధారణధర్మవిరహప్రసఙ్గ ఇత్యనుగ్రాహకసిద్ధేశ్చ, అనుపలమ్భబాధాదికన్తుసమానం, అతోఽనన్యాధిష్ఠితస్స్వయంవాహకయన్త్రీన్యాయాద్విచిత్రభూతపరిణతివిశేషసమ్భవోయం దేహయన్త్రీఇతి. అత్రప్రత్యేకసముదాయవికల్పదౌష్ట్యాదిప్రాగుక్తప్రబలబాధకప్రతిక్షిప్తేపిపక్షేగాఢాభినివేశస్యసోపపత్తికంభేదబుద్ధేరనుమానానాంచబలీయస్త్వంపునరనుద్ఘాటయన్నిష్కమ్పామైక్యధియమన్యారుహ్యమానాన్తరేణబిబాధయిషుః పరేష్టంతద్బలమన్వాహ స్యాద్వేతి. అన్యథాసిద్ధిసూచనాయచర్మదృష్టేరితిమాఢ్యపరం. అయమితిగుణక్రియాదివిశేషవిశిష్టపిణ్డావమర్శః. సంసర్గవిశేషాదయంభ్రమఇతిబోధయితుమాత్మజుష్టోక్తిః.

నిష్టప్తే లోహపిణ్డే హుతవహమతివద్భేదకాఖ్యాతిమూలా।
శ్రుత్యర్థాపత్తిభిశ్చ శ్రుతిభిరపి చ నస్సర్వదోషోజ్ఝితాభి
ర్దేహీ దేహాన్తరాప్తిక్షమ ఇహ విదితస్సంవిదానన్దరూపః॥ ౨॥

(ఆత్మనో దేహాతిరేకః)

తన్నిదర్శనేన శోధయతి నిష్టప్త ఇతి. సంసర్గజత్వాత్సమ్భావితాన్యథాసిద్ధికమైక్యప్రత్యక్షం శాస్త్రేణ బాధితుం శక్యమిత్యాశయః. సంసృష్టేష్వపి సర్వత్ర కథం న భ్రమ ఇత్యత్రాహ భేదకేతి. యత్ర హి సామగ్రీ తత్ర కార్యం స్యాదితి భావః. నన్వైక్యధీరిహ దృష్టా తదన్యథాసిద్ధిస్తు శఙ్కితా నైతావతా వివక్షితసిద్ధిరిత్యత్రాహ శ్రుతీతి. శ్రుత్యా భావితా అర్థాపత్తయః శ్రుత్యర్థాపత్తయః తాభిః శ్రుతార్థాపత్తిభిరితి యావత్. సన్తి హి దేహాన్తరానుభావ్యస్వర్గస్వారాజ్యాదిసాధనవిధాయిన్యో యమనరకాదిప్రాపకశ్రుతయశ్చ, న చ తత్రానాశ్వాసః శ్రుతిప్రామాణ్యస్థాపనాత్, అతోఽర్థాదాపద్యతే దేహాన్తరానుయాయీ భోక్తాఽస్తీతి. పశ్వాదిదృష్టఫలసాధనవిధయశ్చ తత్తత్ఫలోపాయదశానువృత్తభోక్త్రపేక్షాః. న చాత్ర సంఘాతస్య భోక్తృత్వముపాయసాధకసంఘాతస్యోపచయాదినాభిదురస్యానువృత్త్యసమ్భవాత్, అహముపాయానుష్ఠాతా తత్ఫలం భుఞ్జే ఇతి చ స్వరూపతః కాలతశ్చాభిన్నః ప్రతిసన్ధీయతే, ముక్త్యుపాయవిధయశ్చ సర్వబన్ధనివృత్తిమదాత్మస్థిత్యాక్షేపకాః. దేహాత్మభేదం కణ్ఠోక్త్యాప్యాహ శ్రుతిభిరపీతి. చః శ్రుతివదనన్తాః స్మృతీస్సముచ్చినోతి. స్వతః ప్రామాణ్యప్రాప్తే బాధకాసమ్భవార్థం సర్వదోషోజ్ఝితత్వోక్తిః. "దేహే నిత్యమవధ్యోఽయం దేహీ" "వాసాంసి జీర్ణాని" ఇత్యాదిస్మారణాయ దేహీత్యాదికథనం. వ్యావర్తకధర్మవర్గప్రదర్శనార్థం సంవిదానన్దరూపతోక్తిః. రూపశబ్దః స్వరూపపరః నిరూపకధర్మపరో వా॥ ౨॥

యే పునరాహుః చక్షురాద్యన్వయవ్యతిరేకానువిధాయి రూపాదిజ్ఞానం తన్నిష్ఠమేవోచితం, వ్యపదిశన్తి చ చక్షుః పశ్యతీత్యాది తథా స్పర్శనసుఖో వాయుః శ్రవణకటుశ్శబ్ద ఇతి. ఇన్ద్రియేషు చ వికలేషు వికలోహమితి ధీర్జాయతే సకలేష్వన్యథా, పరస్పరానుభూతార్థప్రతిసన్ధానమపి సంస్కారవైచిత్ర్యాత్, తచ్చైకశరీరానుప్రవేశాయత్తం. అతో హేత్వాదిప్రతిసన్ధానమపి సిద్ధం. అహం పశ్యామ్యహం శృణోమీత్యాద్యపి సర్వేషామిన్ద్రియాణామహమర్థత్వాత్సిద్ధం, పఞ్చానామపి వ్యవహారహేతుభూతం ముఖం ప్రవృత్తికారణం శరీరం చ సాధారణం, తేనైకపవాయం వ్యవహరతీతి లౌకికావగమః. అనుమానమపి, చక్షుః రూపగ్రహణాధికరణం చ

శ్లో॥ బాహ్యేక్షేభ్యోన్యఆత్మాతదఖిలవిషయప్రత్యభిజ్ఞాతురైక్యాత్

క్షుష్ట్వాత్ యన్నైవం తన్నైవంయథాఽన్యదితి ఏవంశ్రోత్రాదిష్వపీతి,తాం ప్ర
త్యాచష్టే బాహ్యేక్షేభ్య ఇతి.ప్రాణ్యాదిషూక్తాం ప్రతిసన్ధానానుపపత్తిమిన్ద్రియే
ష్వపిదర్శయితుమాహ తదఖిలేతి. తేషాంచక్షురాదీనాంప్రతినియతా విషయాః
రూపాదయః అఖిలానాం తేషాంప్రతిసన్ధాతా త్వేకః, యోఽహంద్రష్టా స ఏవ శృ
ణోమీతిభ్రాన్త్యా యత్తచ్ఛబ్దాభ్యాంద్వయోరేకీకార ఇతి చేన్న,ద్వయోరప్యేక
వదేకత్వమోహాయోగాత్ అన్యస్యముఖ్యాత్మోనభ్యుపగమాత్ ఏకశ్చాహంబహు
భిరిన్ద్రియైరనుభవామీతి భేదేన చేతి,నచకస్యచిదహంచక్షురిత్యాదిధీః. స్థూలో
హమిత్యాదిదేహాత్మబుద్ధేశ్చేన్ద్రియాత్మవాదేఽపిదుస్త్యజత్వాద్వరమిహ దేహా
త్మవాదః, రూపాదిజ్ఞానస్యచక్షురాద్యన్వయవ్యతిరేకానువిధానం తత్కరణత
యాపిస్యాత్,తథాచాభిమానః చక్షుషాపశ్యామిశ్రోత్రేణశృణోమీతి,అతఏవచ
క్షుఃపశ్యతీత్యాదికంభాక్తం, వైకల్యాదిధీశ్చచక్షుషావికలోఽహమిత్యాదిరూపా
నతుచక్షురహంనాస్మీతి,విరోధాత్, నహినష్టమిన్ద్రియంస్వవైకల్యమనుసన్ధత్తే
అసత్త్వాత్,నాప్యన్యత్ తస్యావైకల్యాత్, అన్యథాతత్రాపివిరోధాత్,యదిపర
మిన్ద్రియాన్తరవిరహమిన్ద్రియాన్తరాణ్యనుసన్దధీరన్,తథాపిగతస్యేన్ద్రియస్య
నాహమర్థత్వసిద్ధిః అన్యథాప్రాణ్యాదివికలోఽహమితిబోధేపిప్రాణ్యాదీనామాత్మ
త్వప్రసఙ్గాత్,నచేన్ద్రియాన్తరమిన్ద్రియాన్తరసదసద్బోధక్షమం తస్యతదప్రత్య
క్షత్వాత్,అనుమానతోఽపిబోద్ధుస్తస్యరూపాద్యనుపలమ్భాత్,తద్బోధకకరణా
భావఏవఅనుమేయఃతతశ్చైక ఏవతత్తత్కరణాధీనరూపాదిగ్రహణోఽహమర్థస్సి
ద్ధః,మిథోఽనుభూతప్రతిసన్ధానార్థఞ్చ సంస్కారవైచిత్ర్యంకిమితిచిన్త్యం, య
ద్యాత్మాన్తరేషుస్మృత్యుత్పాదనశక్తిః,తన్న సర్వేషుతత్ప్రసఙ్గాత్,తచ్ఛరీరవ
ర్తిష్వితి చేన్న,ఔదరకృమ్యాదిష్వపితత్ప్రసఙ్గాత్, శరీరాన్తరవర్తిత్వాత్తత్ర
నప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న, భిన్నావయవస్థిత్యాపిప్రతిసన్ధానాభావప్రసఙ్గాత్ సన్నిధాన
స్యచావిశేషాత్,సంస్కారాణాంసర్వేన్ద్రియసాధారణహృత్ప్రదేశాదివర్తితయా
శరీరైక్యాచ్చవిశేష ఇతి చేన్న, త్వదిష్టసంస్కారకోశేమానాభావాత్, అనేకే
షామహామథానామేకశరీరయోగేచతతశ్చవరంయథోపలబ్ధమేకస్మిన్నహ
మర్థేసర్వైస్సంస్కారాధానం,నచోపదేశచేష్టాభిర్మిథోబోధనేనాన్యోన్యసంస్కా
రార్పణం, అదర్శనాత్,అవిచారితరమణీయోఽయంపఞ్చానాంపరస్పరసంస్కా
రాదిలాభ ఇతి,తత్త్వాదృశేష్వేవవక్తవ్యం.యదపి శరీరాద్యైక్యాదేకత్వావగమ

కర్తుః స్మృత్యాదికార్యైకకరణమితి మనోమానసిద్ధం తతోన్యత్ ।
ప్రాణాస్సంఘాతరూపా వపురుదితనయాన్న ధ్రువం చేతయన్తే

ఇతి, సకిం తత్రత్యానామేవాన్యేషాం వా, నాద్యః పరస్పరానభిజ్ఞత్వాత్, అనుమానతస్తు భిన్నత్వైవసిద్ధేః, చక్షుశ్శ్రోత్రాదిరూపోహమితి భ్రమాదర్శనాచ్చ. నద్వితీయః స్వశరీరసిద్ధప్రకారేణ పరశరీరేఽపి బహుత్వానుమానాత్, కేవలవ్యతిరేకిభిరిన్ద్రియాణాం జ్ఞాతృత్వాద్యనుమానమతిప్రసంగాద్యనేకదోషోపహతం, తతశ్చైకస్యైవ సర్వగ్రహణాధికరణత్వే త్వస్మన్మతేకః ప్రద్వేషః. అన్ధబధిరాద్యభావశ్చ స్యాత్ జ్ఞాతుర్జ్ఞానకరణత్వైవ చక్షురాదీనాం సిద్ధేస్తద్విపరీతానుమానానాం ధర్మిగ్రాహకబాధశ్చేతి. అస్తు దేహశ్చక్షురాదిభ్యశ్చాత్మాఽన్యః, సతుమన ఏవ స్యాత్ దేహాదేరన్యత్వాత్ ఏకత్వేన ప్రతిసన్ధానోపపత్తేః అసంఘాతరూపత్వేన ప్రత్యేకాదివికల్పానవకాశాచ్చ. తదతిరిక్తాత్మకల్పనే తు గౌరవం అతో మమమన ఇతి భేదోక్తిః క్లిష్టగత్యేతి, తత్రాహ కర్తురితి. అయం భావః కిమత్ర స్మృత్యాదికరణస్య మనసస్తత్కర్త్రా తాదాత్మ్యం సాధ్యతే, తేన వా కర్తుః, న తావదాద్యః తతోఽన్యత్వైనానుమానతశ్శాస్త్రతో వా తత్సిద్ధేర్ధర్మిగ్రాహకబాధాత్, అత ఏవ న ద్వితీయః స్వస్యాస్వయమేవ స్మృత్యాదికరణమిత్యత్ర మానాభావాచ్చ. కరణమన్తరేణ కర్తృనిరాసః క్రియత ఇతి చేన్న జ్ఞాతృమాత్రాపహ్నవేమనసోపి జ్ఞాతృత్వాభావప్రసంగాత్, అన్యజ్ఞాతృనిరాసే కల్ప్యేన కల్ప్తత్యాగాయోగాత్. అథ కర్తారమఙ్గీకృత్యైకరణత్యాగః, తదా మనస ఆత్మత్వం న సాధితం స్యాత్, కింతు తస్యాసత్త్వం తచ్చ తద్గ్రాహకమానేన సతి న శక్యమితి. అన్యస్త్వాహ ప్రాణాధీనా దేహేన్ద్రియమనసాం ప్రవృత్తిః, ఆత్మశబ్దశ్చ ప్రాణే దృష్టః ప్రాణశబ్దశ్చాత్మని, ప్రాణస్థితిగమనాభ్యాం చ జీవతి మ్రియత ఇతి వ్యవహారః, సుషుప్తావుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసప్రవృత్త్యా సత్త్వమపి సామగ్ర్యభావాద్బోధాభావః, మమ ప్రాణా ఇత్యేతదపి కథంచిన్నేతవ్యమితి. అత్ర దేహాత్మవాదే నిదర్శితాన్దోషానతిదిశతి ప్రాణా ఇతి. అథ కాశజ్ఞాతు "ప్రాణోస్మి ప్రజ్ఞాత్మా" ఇతి శ్రుతిస్వారస్యాత్. పరిహారదార్ఢ్యాభిప్రాయేణ ధ్రువశబ్దః. దేహాదివ్యాపారహేతుత్వమనైకాన్తికం, ఆత్మప్రాణశబ్దయోర్వ్యతిహారోఽనేకార్థతయా స్యాత్, ప్రాణస్థిత్యాదౌ జీవత్యాదివ్యవహార ఆత్మాన్యత్వేప్యవిరుద్ధః, ప్రాణోస్మీతి తద్వైశిష్ట్యపరం, ఏవమన్యపరవాక్యాన్తరైరపి వాయుస్వరూపత్వమాత్మనో న శక్యం. సాంఖ్యయోగిమతం తు బహిష్కార్యమేవ. అన్యే తు

జ్ఞానఞ్చ జ్ఞాతృధర్మః క్షణికమపి చ వస్త్వైన నాస్యాత్మభావః॥ 3॥
(ఆత్మన ఇన్ద్రియాద్యతిరేకః)

మన్యన్తే న దేహేన్ద్రియాదికం భోక్తృ నచ నిత్యః కశ్చిదన్యః సుషుప్త్యాదా
తేషాం భోక్తృత్వాదృష్టేః, సతి జ్ఞానే భోక్తృత్వమితి చేత్తర్హి తస్యైవ తదస్తు
కిమన్తర్గడుభిరన్యైః, తస్య చ భోక్తృత్వమనుకూలప్రతికూలవిషయావగాహి
త్వం, తచ్చ యదృచ్ఛావైచిత్ర్యాదితి నాదృష్టాద్యపేక్షా, నచ సుషుప్త్యాదౌ నిర్వి
షయధీసన్తతిసద్భావే కిఞ్చిన్మానం, ప్రబోధారమ్భసామగ్రీవైచిత్ర్యాద్యదృచ్ఛ
యైవ వా జాగరాద్యజ్ఞానోపపత్తేరితి. బౌద్ధాస్తు గ్రాహకాభిమానారూఢోఽ
నాదిధీసన్తాన ఏవాత్మా, అహం జానామీత్యాదిబోధస్త్వాలయవిజ్ఞానవశాదాశ్ర
యకల్పనయా వా స్యాత్, అతిరిక్తస్తు బాధితత్వాదనాదేయ ఇత్యాహుః. తదేతన్మ
తద్వయం తన్త్రేణ నిరస్యతి జ్ఞానమితి. సంవిదధీనా హి సర్వవస్తువ్యవస్థా, జ్ఞానం చ
జ్ఞాతృధర్మతయైవ వేద్యతే, నచ జ్ఞానస్య భోక్తృత్వం, అనుకూలప్రతికూలవిషయావ
గాహేఽపి తస్య భోగాత్మకత్వం సిధ్యేత్, మమ భోగ ఇతి మన్యమానస్తు జ్ఞాతైవ భో
క్తా, ఆనుకూల్యాదికం హి తదపేక్షయైవ ఉపలమ్భవిరుద్ధకల్పనాయోగాత్, ఆల
యవిజ్ఞానక్లృప్తిశ్చ నిష్ప్రామాణికా ఉపలబ్ధస్య చ బోద్ధుః కుతో బాధః, ధర్మధర్మిభా
వాయోగాదితి చేన్న, ఆదావేవ తత్సాధనాత్, ప్రత్యభిజ్ఞాతురేకస్యాసమ్భవాది
త్యప్యయుక్తం క్షణభఙ్గాదేరపి నిరస్తత్వాత్, జ్ఞానేతరమిథ్యాత్వం చ నిగసి
ష్యతే, అనుపలమ్భస్తు బాధకః స్వస్య చేదసిద్ధః పరస్య త్వబాధకః అన్యథా ధీసన్త
తిభేదాదేరప్యసిద్ధిప్రసంగాత్, బుద్ధేస్త్వాత్మత్వానుమానమిన్ద్రియాదేరివాయు
క్తం. నను వర్తమానక్షణమాత్రవిశిష్టతయాఽఽత్మోపలభ్యతే పూర్వాపరకాలత
దుపాధ్యాదీనామప్రత్యక్షతయా తద్విశిష్టవస్తుప్రత్యక్షత్వాయోగాత్, అన్యథా
పరభాగస్థితవహ్నినాపి పర్వతస్య విశిష్టోపలమ్భప్రసఙ్గేఽనుమానాదిప్రమాణభఙ్గః
స్యాదితి, తదప్యసత్, ప్రత్యభిజ్ఞాయాః ప్రాక్కాలవిశిష్టగ్రహణస్య దర్శితత్వాత్
నిత్యత్వాదీనామపి తత్తత్ప్రమాణైరుపస్థాపనాత్, నచ నిత్యోఽహమిత్యుపలమ్భే
సర్వకాలోపాధిప్రత్యక్షత్వప్రసఙ్గః ప్రమాణసిద్ధిమాత్రేణ తథా వ్యవహారాత్,
ఇష్టం చైతదన్యత్రాపీతి॥ 3॥

మాభూదస్థిరజ్ఞానానాం ప్రతిసన్ధానాద్యనర్హత్వాదాత్మత్వం, యస్య త్వా
త్మవత్తద్ధర్మభూతాధీర్నిత్యా సా ప్రసరణభేదైస్తత్తదర్థాన్ ప్రకాశయతీతి పక్షః,

శ్లో॥ ధీర్నిత్యాయస్యపక్షే ప్రసరతిబహుధార్థేషుసైవేన్ద్రియాద్యైస్
స్తైనాత్మాజాగళస్థస్తనఇవకిమిహస్వీక్రియేతేతిచేన్న।
కల్ప్యశ్చేదాత్మతత్త్వంకథయితుముచితంలాఘవంతత్రయుక్త్యా
నిత్యాసాయస్యతద్వాన్నపినిగమమితోగౌరవంనాస్యభారః॥ ౪॥

(నిత్యబుద్ధ్యతిరిక్తాత్మసిద్ధిః)

శ్లో॥ జ్ఞానత్వంవక్తిపుంసశ్శ్రుతిరిహనపునర్బుద్ధిమాత్రస్యపుంస్త్వం
ప్రత్యక్షాదేఃప్రకోపాదనుగతకథనేజ్ఞానమర్థప్రకాశః।
స్వస్మైవాత్మాతుసిద్ధింమతిరనుభవతిస్వాన్యయోస్సిద్ధిభావం
జ్ఞాతుర్జాడ్యప్రసఙ్గవ్యుదసనవిషయాజ్ఞానమాత్రోక్తయోఽపి॥ ౫॥

(జ్ఞానమాత్రత్వోక్తినిర్వాహః)

తస్యకింతదాశ్రయభూతేననిత్యాత్మనేతిచోద్యమనూద్యప్రత్యాహ ధీరితి. ధీతద్వన్తౌ తావత్పృథక్క్లృప్తౌ తత్ర "నవిజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపోవిద్యతే" "తథాహేయగుణధ్వంసాత్" ఇత్యాదిభిర్ద్వయోరపినిత్యత్వంయస్యసిద్ధం తస్యకల్పనాగౌరవరూపోభారోనాస్తీత్యర్థః॥ ౪॥

నను "ద్రష్టాశ్రోతా" ఇత్యారభ్య "విజ్ఞానాత్మాపురుషః" ఇత్యాదిషుజీవస్యజ్ఞానస్వరూపత్వంశ్రూయతే, అతస్తస్యజ్ఞానాదతిరేకోదుస్సాధఇత్యత్రాహజ్ఞానత్వమితి. నహ్యత్రస్వధర్మతాదాత్మ్యంవిధీయతే అశక్యత్వాత్, కింతుధర్మవద్ధర్మిణోఽపివిజ్ఞానాత్మత్వంనామధర్మాన్తరముపదిశ్యతే. జ్ఞానానువాదేనాత్మత్వస్యవిధిఃస్యాదిత్యత్రాహ నపునరితి. అన్యథాబాధకమాహ ప్రత్యక్షాదేరితి. ఆదిశబ్దేనానుమానశాస్త్రయోస్సఙ్గ్రహః. జ్ఞానత్వవిధానేపితద్విరోధస్స్యాదిత్యత్రాహఅనుగతేతి. కస్యచిదర్థస్యప్రకాశరూపత్వముభయత్రానువృత్తంజ్ఞానశబ్దనిమిత్తంతద్విధానేవిరోధఇత్యర్థః. అర్థప్రకాశఇత్యుక్తంవిషయతోవిభజతేస్వస్యేతి. స్వాసాధారణేనకేనచిత్స్వభావేనవిశిష్టఇహస్వశబ్దార్థః. ధర్మభూతజ్ఞానేతుతావదతిరిక్తగ్రాహిత్వంవిశేషమాహ మతిరితి. విజ్ఞానఘనఏవేత్యాదిభిర్జ్ఞానమాత్రత్వోక్త్యాజ్ఞాతృత్వనిషేధాశఙ్కముభయత్రానువృత్తధర్మక్లృప్తిరిత్యత్రాహ జ్ఞాతురితి. నాత్రావధారణమన్యయోగవ్యవచ్ఛేదార్థంకిన్తు విజ్ఞానఘనఇత్యాదిపూర్వవాక్యపరామర్శాదంశతోఽపి జ్ఞానత్వాయోగవ్యవచ్ఛేదపరమితిభావః॥ ౫॥

సిద్ధ్యతుదేహాదిభ్యోఽన్యఆత్మాసకథమనన్యసాధనః, స్వానుభవబలాదితిచేన్న, ధర్మతోఽపితదుపపత్తేః, ఆత్మత్వాదిత్యనుమానాదితిచేన్న, యుష్మాభిః కేవలవ్య

శ్లో॥ ఆత్మాస్వేనైవసిధ్యత్యహమితినిగమైర్యత్స్వయంజ్యోతిరుక్తః
స్వాపెప్యస్యస్వసిద్ధావశయిషిసుఖమిత్యక్షతాప్రత్యభిజ్ఞా।
చెతశ్చాన్యానపెక్షంమతిషునహిభవెత్క్వచ్చవేదాన్తదృష్ట్యా
జ్ఞానత్వాదెష ధీవత్ స్వవిషయధిషణానిర్వ్యపెక్షస్వసిద్ధిః॥ ౬॥

(ఆత్మనఃస్వయంప్రకాశత్వం)

తిరేకస్యానభ్యుపగమాత్, జ్ఞానస్యచసపక్షస్యాభ్యుపగమాత్, స్వయంజ్యోతిష్ట్వశ్రుతేరితి చేన్న, జ్యోతిశ్శబ్దస్యాత్రభాక్తత్వాత్, చక్షుస్సహకారిణి తేజోఽపి శేషేహితస్మృఖ్యతా, "స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతే" ఇతివత్సోపాధికరూపనివృత్తిపరం, ఇష్టఇచ్ఛభవతామపిస్వధర్మేణాత్మనోభానం, తావతైవాఽన్యత్రాదృష్టేన స్వయంప్రకాశత్వవాదోఽస్త్వితి. ఏతత్పరిత్యాహ ఆత్మేతి. ఏవకారోఽత్రపరప్రకాశ్యత్వనియమనివృత్తిపరః. యద్యహన్త్వాదిరహితఃస్వయంప్రకాశతే తదాపరమతంస్యాదిత్యత్రాహ అహమితి. అహమర్థఆత్మేతిసేత్స్యతి, అతస్తత్పరికాశేకథంపరేష్టావకాశ ఇతిభావః. ప్రతిజ్ఞాతేమానమాహ నిగమైరితి. బహువచనేనజ్ఞానత్వవాదినోఽపినిగమాస్తత్పరా ఇతివ్యజ్యన్తే. యద్యపి హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుష ఇత్యత్రాపిజ్యోతిశ్శబ్దోభాక్తః, తథాపిస్వప్రకాశేప్రటపాదివల్లోకదృష్ట్యాఽన్యనిరపేక్షత్వం స్వరసావగతంనబాధ్యం, స్వధర్మేణాన్యప్రకాశకత్వముపచారనిమిత్తంస్యాదితి చేన్న, బాహ్యజ్యోతిషిస్వధర్మనిరపేక్షప్రకాశస్యాపిస్వతఃప్రతీతేః, స్వధర్మేణభాసమానత్వమేవజ్యోతిశ్శబ్దోపచారనిమిత్తమితి చేన్న, బాహ్యేతదభావాత్, స్వధర్మతఃప్రకాశకత్వంచ "యోఽయంవిజ్ఞానమయః ప్రాణేషు" ఇతిపదాన్తరసిద్ధతయాపునరుక్తంస్యాత్, ఉపచారనిమిత్తవ్యఞ్జనమాత్రంపదాన్తరకృత్యమితితుమన్దం. స్వయంప్రకాశత్వే సుషుప్త్యాదావపిప్రకాశేతేత్యత్రాహ స్వాపేఽపీతి. అయంభావఃప్రత్యభిజ్ఞాబలాత్సుషుప్తావప్యహమర్థోఽస్తీతిసిద్ధం, శ్రుతిస్వారస్యాచ్చప్రకాశమానత్వమపిగ్రాహ్యం, తథాచసుఖమహమస్వాప్సమితిప్రబుద్ధపరామర్శస్వారస్యంచనబాధ్యమితి. నను యదిసుషుప్తావాత్మాప్రకాశతేతన్మనసైవాస్తుకృతంస్వప్రకాశత్వేనేత్యత్రాహ చేతఇతి. అయంభావః బాహ్యవిషయేషుతావచ్చక్షురాదీన్యనుమానాగమసంస్కారాన్వా సహకృత్యప్రవర్తతే, ఆత్మనిచతత్తదుపహితంజనితంవాకిఞ్చిదుపధాయైవ, స్వాపేతుదృష్టవిరుద్ధమనోవృత్తికల్పనాద్వరంశ్రుతిస్వారస్యానురోధఇతి. అనుమానరుచీనాంతదప్యస్తీత్యాహ కించేతి. వేదాన్తదృష్ట్యేతిజ్ఞానత్వహేతోరసిద్ధిపరిహారః. జ్ఞానస్యస్వప్రకాశత్వంసాధయి

శ్లో॥ ప్రత్యక్త్వం పుంసి కేచిత్ స్వవిషయధిషణాధారతామాత్రమాహుః
స్వస్మై స్వేనైవ భానం తదితి సముచితం తత్స్వతస్సిద్ధిసిద్ధేః।
ప్రత్యఙ్ స్వాపేక్షయాऽసౌ త్వమయమితి మితః స్వేతరైః స్వస్వబుద్ధ్యా
భాతం నిత్యం పరస్మై జడమజడమపి స్యాత్పరాగర్థ ఏవ॥ ౭॥

(ప్రత్యక్త్వాదిప్రకారః)

శ్లో॥ బోద్ధా కర్తా చ భోక్తా పృథగవగమితః ప్రత్యగర్థః ప్రమాణైః
కర్తృత్వాభావవాదే స్వయమిహ భగవా నాన్యపర్యం త్వగాయత్ ।

ష్యత ఇతి తత్స్పష్టాన్తోక్తిః॥ ౬॥

"కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షత్" ఇత్యాదావాత్మనః ప్రత్యక్త్వం గమ్యతే, తత్కిమితి విమర్శే ప్రత్యేతుః ప్రత్యేతవ్యాదవ్యతిరేక ఇతి కైశ్చిదుక్తం తావదాహ ప్రత్యక్త్వమితి. స్వప్రకాశపక్షే తు ప్రత్యక్త్వద్వైవిధ్యమాహ స్వస్మా ఇతి. యది ప్రత్యక్త్వమాత్మనః స్వభావః తదాపరేణాపి గృహ్యమాణోऽహమితి గృహ్యేతేత్యత్రాహ ప్రత్యఙ్ఙితి. స్వేతరబుద్ధ్యా గృహ్యమాణత్వం న స్వస్మై భాసమానత్వం, అతస్తద్బుద్ధ్యా గృహ్యమాణ ఆభిముఖ్యేన త్వమితి అన్యదాऽయమితి చ గృహ్యేత, స్వాపేక్షయా తు స్వబుద్ధ్యా స్వరూపేణ వా భాసమానతయా ప్రత్యఙ్ఙిత్యుచ్యతే, తేన రూపేణాహమర్థ ఇతి స్పృశా అహన్త్వం చ సర్వాత్మనాऽనువృత్తం, త్వం భావాదినా తు న తస్య బాధః. తర్హి తత్ర పరాక్త్వబుద్ధోऽపి కిం న ప్రవర్తత ఇత్యత్రాహ భాతమితి. జడమజడం వా యన్నిత్యం పరస్మై భాసతే తత్పరాగర్థ ఏవ, న తస్య స్వస్మై భాసమానత్వప్రసఙ్గః, వ్యపదేశనియమశ్చ తత ఏవేతి॥ ౭॥

అత్ర కేచిదాహుః జ్ఞాతృత్వాదికమన్తఃకరణస్యైవ, ఆత్మనస్తు సాక్షితామాత్రం, యద్వా ప్రకృతేః కర్తృత్వం ఆత్మనో భోక్తృత్వమాత్రం, గీతఞ్చ తత్ "కార్యకారణ" ఇత్యాదినేతి, తాన్ప్రత్యాహ బోద్ధేతి. త్రిభిరపి ప్రమాణైర్జ్ఞాతృత్వాదిప్రకారత్రయవానాత్మా నిస్సంశయం బోధితః, అతో న తత్త్రైకమపి నిహ్నోతుం శక్యం, కింపునస్త్రితయం, కుతర్కైస్తు కిన్నామ దురపలపమితి భావః. శాస్త్రైరాత్మనః కర్తృత్వనిషేధే కా గతిరిత్యత్రాహ కర్తృత్వేతి. స్వయమితి కర్తృత్వనిషేధకపదస్య వాక్యతాత్పర్యమాహేతి భావః. భగవానిత్యాప్తతమత్వవ్యఞ్జనం. అగాయత్ "పఞ్చైతాని" ఇత్యారభ్య "న స పశ్యతి దుర్మతిః" ఇత్యన్తేనేతి శేషః. శారీరకే చ కర్తృత్వం ప్రసాధ్య తస్య పరాధీనతామాత్రం స్థాపితమిత్యాహ కర్తేతి.

కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వాత్ప్రభృతిషు చ స పరాధీన ఆభాషి సూత్రై
శ్చిత్రైః కర్మప్రవాహైర్యతనవిషమతా సర్వతన్త్రావిగీతా॥ ౮॥

(ఆత్మనః కర్తృత్వాది)

శ్లో॥ యద్భవ్యం తన్న న స్యాద్యదభవితృ న తద్యత్నకోట్యాపి సిద్ధ్యే
ద్ద్వేధాపి వ్యర్థయత్నా నర ఇతి యదిన స్వోక్తియత్నాదిబాధాత్।
యద్యత్నేనైవ భవ్యం భవతి యతనతస్తత్స్వహేతూపనీతా
ద్దుస్సాధా యత్నలభ్యా ప్రతియదియతతే తత్ర నైష్ఫల్యమిష్టం॥ ౯॥

(యత్నసాఫల్యం)

శ్లో॥ భిన్నా జీవాః స్వతః స్యుః ప్రతినియతతయా ధీస్మృతీచ్ఛాసుఖాదేః

యది కర్తృత్వమాత్మధర్మః స చేత్పరాధీనః తత్స్వతహ్యాత్మత్వవదేకరూపః కిన్న స్యాదిత్యత్రాహ చిత్రైరితి, నాత్ర కేనాపి చోదనీయమితి భావః॥ ౮॥

అథ "యదభావి న తద్భావి యద్భావి న తదన్యథా" ఇతి మన్యమానైరుక్తం యత్ననైష్ఫల్యం, తదిదమనూద్య పరిహరతి యద్భవ్యమితి. నర ఇతి బహువచనం. హేతుమాహ స్వోక్తీతి. సర్వయత్ననైష్ఫల్యం వదన్ కిమితి సాఫల్యవాదినం ద్వేష్టుమీహతే, నైష్ఫల్యవాక్యం చ కిమర్థం ప్రయుఙ్క్తే, కిమర్థం చ స్వయం భీతో బుభుక్షుర్వా ధావతి, అతోఽన్వయవ్యతిరేకాద్యవసితం యత్నఫలమప్రణోద్యం. ఆదిశబ్దేన ప్రమాణత్రయసఙ్గ్రహః. బాధం సిద్ధసాధ్యతాం చ వక్తుం సఫలనిష్ఫలయత్నౌ విభజతే యద్యత్నేనేతి. యతనమయత్నతస్సిద్ధమితి శఙ్కాం పరిహర్తుం స్వహేతూపనీతాదిత్యుక్తం. ప్రాచీనయత్నజనితాదృష్టతోఽపి తత్సిద్ధిరితి భావః. దుస్సాధేత్యాదినా దుష్కర్మమూలనిష్ఫలయత్నానువాదః. తత్ర నైష్ఫల్యమిష్టం తస్మిన్నంశే నైష్ఫల్యం త్వయా న సాధ్యం, సాధ్యమపి తద్విషయమితి భావః॥ ౯॥

జీవః పరస్య బ్రహ్మణ ఔపాధికాంశః ఘటాకాశమహాకాశవత్తయోర్భేదః, జీవానాం మిథో భేదస్తు ఘటకరకాద్యాకాశవదితి పక్షం దూషయతి భిన్నా ఇతి. స్వతః న తూపాధితః. హేతుమాహ ప్రతినియతతయేతి. నను కోఽయం ప్రతినియమః, న తావద్బుద్ధ్యాదీనాం స్వరూపభేదః ఏకస్మిన్నప్యాత్మని తదుపగమాత్, నాపి భిన్నాధారత్వం తస్యైవ సాధ్యత్వాత్, అత ఏవ నాసాధారణ్యం తత్ఫల్యాశ్రయభేదసాపేక్షం, నాపి పరస్పరప్రతిసన్ధానాభావః పరస్పరభావస్యైవాసిద్ధేరితి. అత్ర బ్రూమః యథైకశరీరావచ్ఛిన్నబుద్ధ్యాదీనామేకాశ్రయతయైవ ప్రతిసన్ధానం, న తథా శరీరాన్తరజానాం, అన్యథా గురుశిష్యభావాదయోఽపి న స్యుః,

చేతోభేదాద్వ్యవస్థానతుభవతియథాదేహబాహ్యేషు భేదాత్।
నిత్యాన్భిన్నాంశ్చజీవాన్కథయతినిగమస్తద్ధినోపాధితఃస్యా
దాత్మాద్వైతశ్రుతీనామితరహృదయతాతత్రతత్రైవసిద్ధా॥ ౧౦॥
(ఔపధికభేదవాదభఙ్గః)

శ్లో॥ జీవాఃపృథ్వ్యాదిభూతేష్వణవఇవమిథోభేదవన్తఃస్వతోఽమీ
సన్మాత్రబ్రహ్మభాగాస్తదిహనియతయస్సుస్థితాఇత్యయుక్తం।
ఐక్యస్యాప్యక్షతత్వాదనవధిచసతిబ్రహ్మణిస్యాదవద్యం
సత్యంతచ్చేన్నభిన్నైర్బహిరగణిమృషావాదతోఽప్యేషపక్షః॥ ౧౧॥
(బ్రహ్మస్వరూపస్వాభావికాంశజీవభేదభఙ్గః)

తదేవంగమ్యతే, చైత్రాత్మా మైత్రతాదాత్మ్యరహితః తదనుభవజన్యస్మృత్యనాధారత్వాత్ కదాచిదపితద్గతసుఖాదిప్రతిసన్ధానరహితత్వాదిత్యాది. అత్రపరోక్తామన్యథాసిద్ధింపరిహరతి చేతోభేదాదితి.తురవధారణే.అస్తిహికల్పభేదేనచేతోభేదః, సన్తిచకల్పాదౌజాతిస్మరాః, "స్వయమాగతవిజ్ఞానాః" ఇత్యాదేః, తత్రప్రతిబన్ద్యభిప్రాయేణాహ యథేతి. నహిదేహభేదేప్రతిసన్ధానాభావః పూర్వజన్మాభ్యస్తప్రతిసన్ధానదృష్టేః,నచబాహ్యేన్ద్రియభేదే సర్వధీవిరోధాత్, తద్వచ్చేతోభేదోఽపినవ్యవస్థాహేతురితి. ఈశ్వరాత్ మిథశ్చజీవానాంనిరుపాధికభేదః"పృథగాత్మానంప్రేరితారంచమత్వా" "జుష్టంయదాపశ్యత్యన్యమీశం""నిత్యోనిత్యానాం" ఇత్యాదిశ్రుతిస్వారస్యసిద్ధఇత్యాహ నిత్యానితి.ముక్తావపిభేదశ్రుతిమభిప్రేత్యాహ తద్ధీతి.నను "అయమాత్మాబ్రహ్మ""తత్త్వమసి" ఇత్యాదిభిర్జీవబ్రహ్మతాదాత్మ్యసిద్ధేర్భేదస్యౌపాధికత్వంగ్రాహ్యమిత్యత్రాహ ఆత్మాద్వైతేతి.అయంభావః శరీరశరీరిభావేన సామానాధికరణ్యం స్థాపయిష్యతే ఆస్తామేతత్,యథాయూపాదిత్యసామానాధికరణ్యం ప్రత్యక్షవిరోధాదన్యపరం, తథేహాపిస్వరూపైక్యవిధానంతావదశక్యమితి.తత్రతత్రేతివీప్సయాః క్వచిద్విశిష్టవృత్తిః క్వచిదుపచారఇత్యాదితాత్పర్యభేదస్సూచ్యతే॥ ౧౦॥

అథస్వాభావికజీవాంశభేదాభేదందూషయతి జీవాఇతి. ఉక్తంవిరోధమేవబాధహేతుమాహ ఐక్యస్యాపీతి. పక్షద్వయసాధారణందూషణాన్తరమాహ అనవధీతి. సతిబ్రహ్మణి సర్వాత్మకసద్రూపేబ్రహ్మణీత్యర్థః.అస్మిన్ పక్షే నిరవద్యత్వాదిశ్రుతిర్నిర్విషయాస్యాత్, ఈశ్వరస్యాపి సర్వతాదాత్మ్యప్రతిసన్ధాయినః క్లేశాదినిషేధాయోగాదితిభావః. ఏతత్పక్షద్వయాదవిద్యాకృతమః

శ్లో॥ దేహాత్మాద్వైతవిర్గీతంనిఖిలమపిమయాహ్యాత్మవత్త్వప్రపుంస్త్వా
త్సర్వేజీవాఅహంస్యుర్నయదిభవతి తేగౌరవాదీత్యసారం।
శ్రుత్యధ్యక్షాదిబాధాత్ప్రసజతిచతదాతత్తదైక్యంఘటాదేః
పట్వాదేర్వ్యాదినోశ్చేత్యలమిహకలహైస్తజ్జిగీషాదిమూలైః॥ ౧౨॥
(సర్వశరీరైకజీవవాదభఙ్గః)

ఖాదిభేదవాదోఽవర మిత్యభిప్రాయేణ సత్యంతచ్చేత్యాద్యుక్తం॥ ౧౧॥

అన్యేత్వాహుఃఅవిద్యాశబళంబ్రహ్మైవ జీవః,సచసర్వశరీరేష్వేకః, అప్రతిసన్ధానం అవిద్యావైచిత్ర్యాత్, ప్రతిబుద్ధాస్తుసోఽహంసచత్వమితి ప్రతిసన్దధతే,ప్రమాణంచాత్రశ్రుతిస్మృతయఇతి. ఏతదపిపూర్వోక్తనీత్యాసత్త్రోత్తరం. అవిద్యాస్వరూపాదికందూషయిష్యతే. అత్రనైకోవ్రీహిరిత్యాదివజ్జీవైక్యవాదాంస్సాజాత్యైకస్సఙ్గ్యః, "పణ్డితాస్సమదర్శినః" ఇత్యాదిభిస్తథాత్వావగమాత్. "మిత్రామిత్రకథాకుతః" ఇత్యాదికంరాగాదిపరిహారపరం."యద్యన్యోఽస్తి"ఇత్యాదికంస్వరూపేఽన్యాదృక్త్వనిషేధార్థం. "ఏకోదేవస్సర్వభూతేషుగూఢః"ఇతీశ్వరవిషయం. "ఆకాశమేకంహియథా" "ఏకఏవహిభూతాత్మా" ఇత్యాదినిదర్శనమపితత్తత్సంసర్గశక్తివృద్ధిహ్రాసాదినిషేధార్థం. "ఘటధ్వంసే ఘటాకాశోనభిన్నోనభసాయథా" ఇత్యాదికమౌపాధికవైషమ్యనివృత్తావత్యన్తసామ్యంవ్యనక్తి. నహిఘటధ్వంసేఘటావచ్ఛిన్నఆకాశాంశోఽంశాన్తరేణైకీభవతి, ఆకాశతామాత్రంతుఘటస్థితావపిసిద్ధమిత్యేవమాదిక్. తదిహప్రతిసన్ధానాదిప్రసఙ్గేశాస్త్రతాత్పర్యేచవక్తవ్యశేషాభావాత్తదుక్తమనుమానాదికమనూద్యదూషయతి దేహాత్మాద్వైతైరితి.నిఖిలం సర్వజ్ఞదేహప్రభృతిపిపీలికాదిదేహపర్యన్తం.సర్వేజీవాః బ్రహ్మాదిస్థావరాన్తాః.నయదీత్యాదినావిపక్షేబాధకోక్తిః.అసారత్వేహేతుమాహ శ్రుతీతి.సర్వైర్హిప్రమాణైర్జీవానామిథస్తాదాత్మ్యప్రసఙ్గఃప్రతిక్షిప్తః.ఉక్తానుమానవర్గస్యాభాససమానత్వమాహ ప్రసజతీతి. దేశాన్తరాణి ఏతద్ఘటేనఘటవన్తి దేశత్వాత్ ఏతద్దేశవత్,అన్యేపిఘటా ఏతద్ఘటాత్మానః ఘటత్వాత్ ఏతద్ఘటవత్, ఇత్యాదౌకింవాచ్యం,అధ్యక్షాదివిరోధఇతిచేత్ సమం,అవిద్యయా ఆత్మనిభేదధీః ఐక్యంతుస్వభావః స్యాదితిచేత్ ఘటాదావపితథాస్తు, నచాయమిష్టప్రసఙ్గః వివర్తద్వయస్యతాదాత్మ్యానభ్యుపగమాత్, అన్యథావ్యావహారికవ్యవస్థావిలోపాత్,ప్రయుక్తానుమానావయవేష్వపివాక్యత్వాదినాతాదాత్మ్యసమ్భవేఽన్యతమపరిశేషఃస్యాదిత్యభిప్రాయేణ పట్వాదేరి

శ్లో॥ సావిద్యం బ్రహ్మజీవస్సచనబహుతనుర్నేతరే సన్తి జీవాః
స్వప్నాదేకస్యలోకే బహువిధపురుషాధ్యాసవద్విశ్వక్లృప్తిః।
నైతః ప్రాక్కేఽపి ముక్తా న పరమపి స తు ప్రాప్స్యతి శ్రేయ ఏకో
మాంయోక్తౌ బన్ధమోక్షావితి చ మతమసత్సర్వమానోపరోధాత్ ॥ ౧౩॥
శ్లో॥ స్వస్యస్వేనోపదేశో న భవతి న పరబ్రహ్మణా నిష్ఫలత్వా
న్నావిద్యాచేతయిత్రీ స్వతనుసమధికం వర్ష్మ నిర్జీవమార్థ।
కశ్చిత్తత్త్వం బ్రవీతీత్యయ ముపనిపత ద్భ్రాన్తిరస్మచ్యతే చె

త్యుక్తం. వాదినోరితి అత్రేష్టప్రసఙ్గత్వసమ్భవే. ఏవివాదోచ్ఛేదాదౌ తాత్పర్యా
న్నవై యర్థ్యం. తద్వివృణోతి ఇత్యలమితి॥ ౧౨॥

అథైకశరీరైకజీవవాదమనుభాషతే సావిద్యమితి. సావిద్యం బ్రహ్మ జీవ
ఇతి పూర్వస్యాస్య చ సాధారణం. స చేత్యాది విశేషోక్తిః. వక్ష్యమాణపక్షాద్వై
షమ్యం వ్యనక్తి నేతర ఇతి. విచిత్రజీవోపలమ్భం నిర్వహతి స్వప్నాదితి. ఏకమేవశ
రీరం జీవవత్ స్వప్నదృష్టశరీరన్యాయాదన్యాని నిర్జీవానీత్యర్థః. శుకో ముక్త
ఇత్యాదివైఘట్యం పరిహరతి నేతః ప్రాగితి. పూర్వం ముక్తా న సన్తి చేత్పశ్చాదప్య
ద్వైతవిదో న ముచ్యేరన్నిత్య త్రేష్టప్రసఙ్గతామాహ నపరమపీతి. తర్హి మోక్షశా
స్త్రం వ్యర్థం స్యాదిత్యత్రాహ స ఇతి. నిత్యముక్తస్యైకశరీరే బన్ధమోక్షభ్రమం
సాధయతి మాం యోక్తావితి. ఉక్తం ప్రాగుక్తహేతునా దూషయతి ఇతి చేతి. ఆత్మ
భేదో హి సర్వప్రమాణైస్సిద్ధః, తత్ర యది దేహాన్తరం నిర్జీవం, ఏకమపి తథైవ భ్రాన్తి
సిద్ధజీవత్వస్యాపి శేషాత, ఏకత్రాత్మాస్తి జీవత్వం తు నాస్తి, అత్ర తూభయం నేతి
చేన్న, తేష్వప్యధ్యాసాధిష్ఠానతయా ఆత్మసత్త్వస్యత్వయాద స్త్యజత్వాత్,
అన్యథానిరధిష్ఠానభ్రమప్రసంగాత్, స్వప్ననీత్యాలాఘవమిచ్ఛతస్తదేవలభ్యం,
స్వప్నస్య తద్ద్రష్టుశ్చ సత్యత్వాత్, ఇహ తు తన్మిథ్యాత్వస్యత్వయైవోక్తేరితి॥ ౧౩॥

ఏకస్య జీవస్యోపదేష్టృత్వాసమ్భవాదనిర్మోక్షప్రసఙ్గమాహ స్వస్యేతి. అ
త్ర స్వాత్మైవ వా స్వస్యోపదేష్టా, అశరీరం వా పరం బ్రహ్మ, విశ్వాధ్యాసహేతురవి
ద్యైవ వా, దేహాన్తరప్రతీతో జీవో వా, ఇతి వికల్పమనుస్మృత్య పూర్వార్ధేన క్ర
మాద్దూషణం. నను "అనాదిమాయయా సుప్తో యదా జీవః ప్రబుధ్యతే" ఇతి వచనా
దుపదేశనిరపేక్షఏవ కదాచిద్బోధోస్తు, మైవం, నైరపేక్ష్యానుక్తేః, జీవ ఇత్యేక
త్వోక్త్యా జీవాన్తరాసమ్భవాన్నైరపేక్ష్యం సిద్ధమితి చేన్న, ఏకవచనస్య జాత్యై
క్యపరత్వాత్. నైరపేక్ష్యేపి నిస్తారం శఙ్కతే కశ్చిదితి. శుకాదిషు ముక్తిహేతుత

త్తాదృగ్భ్రాన్తిఃపురాపిహ్యాభవదితినతేకిన్త్వద్వైతముక్తః॥ ౧౪॥

(ఏకశరీరైకజీవవాదభఙ్గః)

శ్లో॥ తోయాధారేషుదోషాకరఇవబహుధోపాధిషుబ్రహ్మశుద్ధం
ఛాయాపన్నంవిశేషాన్భజతితనుభృతస్తత్ప్రతిచ్ఛన్నభూతాః।
ఇత్యప్యత్యన్తదుఃస్థంప్రసజతిచతదాజీవనాశోపవర్గే
శ్ఛాయాచ్ఛాయావదైక్యంనభజతినచతద్దర్శనంబ్రహ్మణస్తే॥ ౧౫॥

(బ్రహ్మప్రతిచ్ఛన్నజీవవాదభఙ్గః)

యాపూర్వమపితాదృశభ్రమజననాత్తదానీమేవాస్య మోక్షః స్యాదిత్యాహ తా
దృగితి.పరస్మైబ్రవీతీతితదాభ్రాన్తిరితి చేత్ తథాప్యద్వైతంబ్రవీతీత్యవగతేరర్థా
తఃస్వోపదేశభ్రమఫలసిద్ధేః. తదేవంహేత్వనుపపత్త్యానిత్యమనిర్మోక్షః, అ
హేతుకమోక్షేనిత్యముక్త్యాచశాస్త్రవైఫల్యమితితదభ్యుపగమేసిద్ధాన్తత్యాగా
త్కృతంవాదేనేతి॥ ౧౪॥

అథబహుజీవకల్పిపక్షంశఙ్కతే తోయేతి.నిత్యశుద్ధస్యబ్రహ్మణో నభ్రాం
తిః, యథానిత్యశుద్ధేపిచన్ద్రమసితత్ప్రతిబిమ్బేష్వాధారభేదానుగుణావిశేషాః
కాల్పనికాః, ఏవమవిద్యావివర్తేషుపృథగభివ్యక్తంబ్రహ్మతత్తదనుగుణవిచిత్రవిశే
షవదివభాతి, ఈదృశభేదకల్ప్యాముక్తాదిసమస్తవ్యవస్థోపపత్తిః. ఇమంపక్షందూ
షయతి ఇత్యపీతి.అయంభావః యది తేబద్ధముక్తబద్ధమోచకాదవ్యవస్థా భ్రాన్తిసి
ద్ధా, సాతర్హ్యేకజీవవాదేప్యవిశిష్టేతికింబహుజీవబహ్వవిద్యాకల్పనేన, బ్రహ్మ
ణోజీవభావానుపపత్త్యాపృథగ్జీవాఃకల్ప్యాఇతి చేన్న, మిథ్యాభూతజీవత్వస్యవి
రోధాభావాత్, అన్యథాఽధ్యాసాధిష్ఠానత్వస్యవిరోధప్రసఙ్గాత్, నచనిరధిష్ఠా
నంభ్రమమిచ్ఛసి, “దుర్ఘటత్వమవిద్యాయాభూషణం” ఇతిచపశ్యన్బ్రహ్మాజ్ఞా
నంకింనానుమన్యసఇతి. అస్మిన్పక్షేదూషణాన్తరమాహ ప్రసజతీతి యథాప్రతి
బిమ్బాధారనివృత్తౌతత్రోత్పన్నస్యానిర్వచనీయస్యప్రతిబిమ్బస్యనాశః, తథాతత్త
దవిద్యానివృత్తౌ తే తేజీవానశ్యేయుః.ముక్తౌజీవానాంబ్రహ్మణైకీభావమాత్రంనతు
నాశఇత్యత్రాహ ఛాయేతి “ఛాయావత్కల్పితాజీవాః” ఇతిమన్యసే,తత్రహి
బాధదశాయామాధారనివృత్తిదశాయాంవాఛాయాయాంఛాయావతాసహై
క్యాపత్తిర్నదృశ్యతే తద్వదిహాపి,తైమిరికచన్ద్రభేదన్యాయేనాప్యత్రనభవతి, త
త్రాపిబాధదశాయాం ద్వితీయాదిచన్ద్రాణాంప్రథమచన్ద్రైక్యాపత్తేరనభ్యుపగ

శ్లో॥ ఏకంబ్రహ్మైవనిత్యంతదితరదఖిలంతత్రజన్మాదిభాగి
త్యామ్నాతంతేనజీవోఽప్యవిదివజనిమానిత్యనర్థ్యోఽత్రచోద్యం।
తన్నిత్యత్వంహిసాఙ్గశ్రుతిశతపఠితంసృష్టివాదఃపునస్స్యా
ద్దేహాదిద్వారతోఽస్యేత్యవహితమనసామావిరస్త్యైకరస్యం॥ ౧౬॥

(జీవనిత్యత్వం)

శ్లో॥ స్థైర్యశ్చాన్నాభ్యుపేతంభవభృతినభవేద్దైహికార్థప్రవృత్తిః

మాత్. దూషణాన్తరమాహ నచేతి. బిమ్బప్రతిబిమ్బయోర్ద్వితీయాదిచన్ద్రాణాం చన్ద్రద్రష్టా కశ్చిదన్యస్సిద్ధః, ఇహ తు న కశ్చిత్, బ్రహ్మణో దృష్టృమాత్రరూపత్వాఙ్గీకారాత్, అవిద్యాయాస్తు ద్రష్టృత్వప్రసంగాభావాత్, ప్రతిబిమ్బస్థానీయానాంజీవానాంస్వాధ్యాసహేతుత్వాయోగాత్, అనాదిరధ్యాసో హేతునిరపేక్ష ఇతి చేన్న, స్వరూపానాదేరవిద్యయాపినైరపేక్ష్యప్రసంగాత్, ప్రవాహానాదిత్వే జీవానాంభఙ్గురత్వప్రసంగాత్, తథాచధీసన్తతివాదసమత్వం అకృతాభ్యాగమాదిప్రసఙ్గః శ్రుత్యాదివిరోధశ్చ స్యాత్. ఈదృశభ్రమనిరాసాయసూత్రితంచ “స్వపోన్థితంప్రతిసపవతుకిత్మానుస్మృతిశబ్దవిధిభ్యః” ఇతి॥. ౧౫॥

బ్రహ్మదత్తాదిభిరుక్తంజీవానాంస్వరూపతస్సృష్టిసంహృతివిషయత్వమనూద్య దూషయతి ఏకమితి. జనిమానితిలయోపలక్షణం. అనర్థ్యత్రచోద్యం కతిపయార్థ్యేతుస్తాత్పర్యానభిజ్ఞస్యవాచోద్యం. సాఙ్గశబ్దస్సోపబృంహణపరః. “అజో నిత్యశ్శాశ్వతోఽయంపురాణః” “ప్రకృతింపురుషంచైవ” ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృతిశతమిహభావ్యం. సృష్టివాదః “తోయేనజీవాన్వ్యససర్జ” ఇత్యాదిః. “పురుషశ్చాప్యథావేతౌలీయేతేపరమాత్మని” ఇత్యాదిలయవాదఉపలక్ష్యతే. బ్రాహ్మణో జాయతే క్షత్రియోజాయతే, ఇత్యద్యతనజన్మాదౌ దృష్టం, తద్వత్ ప్రాకృతికనైమిత్తికసృష్ట్యాదావప్యవిముపష్టమ్భనిర్వాహఇహాదిశబ్దగ్రాహ్యః. అవహితమనసాంశ్రుతితాత్పర్యైకాగ్రమనసామిత్యర్థః॥ ౧౬॥

ఆత్మానిత్యత్వవాదినశ్చతుర్విధాః, తేషుజ్ఞానాత్మవాదినశ్శరీరస్థితావప్యాత్మనోఽభిదురత్వమాహుః, ప్రాణేన్ద్రియాత్మవాదినఆత్మానమాశరీరస్థాయినం, పౌరాణికైకదేశినస్తుప్రళయాన్తం, ఔపనిషదాభాసాస్తుమోక్షావధికం,ఏతేషుదూషణవర్గఃకిఞ్చిద్గ్రహణేనోపలక్ష్యతే స్థైర్యమితి. తత్ర స్థైర్యంచే

దేహాన్తత్వేతుధర్మ్యేప్యథనిరుపధికావిశ్వవృత్తిర్నసిద్ధ్యేత్।
ఆకల్పస్థాయిపక్షేకృతమఫలతయాముక్తిమార్గోపదేశై
రామోక్షస్థాయితాయాంశ్రుతిరనభిముఖీపూరుషార్థశ్చతుర్థః॥ ౧౭॥
(ఆత్మానిత్యత్వాదివాదానాంముధ్యత్వాదివిరోధః)

న్నాభ్యుపేతమిత్యాశుతరవినాశిత్వానువాదః.బాధకమాహ నభవేదితి.ఆత్మాన ముత్తరకాలానవస్థాయినంమన్యమానోనకశ్చిదుద్దిశ్యప్రవర్తేత,తత్ఫలాన్వయిత్వాంసుఖందుఃఖనివృత్తింవాఽభిసంధాయ,తత్కథంఘటేత ఫలకాలేస్వాభావాత్,స్వకాలేఫలాభావాత్, సస్తానైక్యాదికస్మృతయస్తుప్రాగేవనిరస్తాః.ద్వితీయపక్షేదూషణందేహాన్తత్వఇతి. యదిదేహావధిరాత్మా, తదాదేహాత్మవాదఇవప్రేక్షావతోమహాజనస్యధర్మాదనపేతేమార్గేఽనాదిస్సార్వత్రికీదృష్టఫలాద్యుపాధిరహితాప్రవృత్తిర్నఘటేత, తదాహుః

"విఫలావిశ్వవృత్తిర్నోనదుఃఖైకఫలాఽపిచ
దృష్టలాభఫలానాపివిప్రలమ్భోఽపినేదృశః" ఇతి.

తృతీయందూషయతిఆకల్పేతి.అయంభావఃయదిసర్వదుఃఖనివృత్తియుక్తఆత్మనాశఏవమోక్షః సతర్హిఘవఃకల్పాన్తేస్వయమేవైష్యతి, నచాసౌపురుషార్థః,త్వరయామధ్యేస్వనాశార్థముపాయగ్రహఇతిచేన్న,స్వనాశస్యసర్వప్రమాణైరపిపుమర్థత్వాసిద్ధేః, ఏవంచభాషితం,

"అహమర్థవినాశశ్చేన్మోక్షఇత్యధ్యవస్యతి।
అపసర్పేదసౌమోక్షకథాప్రస్తావగన్ధతః"ఇతి.చతుర్థేబాధకమాహ ఆమోక్షేతి.అనభిముఖీతిస్వనాశరూపంచతుర్థపురుషార్థంనవక్తి,స్వేనరూపేణాభినిష్పన్నస్యభోగాదీనప్యాహ.నను"విజ్ఞానఘనఏవైతేభ్యోభూతేభ్యస్సముత్థాయతాన్యేవానువినశ్యతి"ఇతిజీవవినాశఃశ్రూయతే,మైవం,లోకధీరూఢానువాదమాత్రత్వాదదర్శనమాత్రపరత్వాద్వా,స్మర్యతేచ"అదర్శనాదిహాయాతఃపునశ్చాదర్శనంగతః"ఇతి,అన్యథాకథం"అవినాశీవారేయమాత్మాఽనుచ్ఛిత్తిధర్మా"ఇతితన్నిత్యత్వసాధనం.నను"నప్రేత్యసంజ్ఞాఽస్తి"ఇతి ముక్తస్యనిస్సమ్బోధత్వశ్రుత్యానాశస్సిధ్యేత్,న, దేహాదిభిరేకీకృత్యబుద్ధేః తన్నిబన్ధనాఖ్యాభేదస్యవానివృత్తౌతాత్పర్యాత్,బ్రహ్మణ్యాత్యన్తికలయఃకథం, అనాత్యన్తికవత్ స్వవిశిష్టేబ్రహ్మణ్యౌపాధికరూపేణవిశేషత్యాగేనశ్లేషస్యవివక్షితత్వాత్,అన్యథాముక్తిదశాయాంభేదోక్తిభిర్విరోధాత్, "యథానద్యస్స్యన్దమానాస్సముద్రే అస్తంగ

శ్లో॥ వ్యాప్తాస్సర్వత్రజీవాస్సుఖతదితరయో స్తత్రతత్రోపలంభా
న్నిర్వాహ్యాదేహగత్యాగతిరిహవితథాతద్వతోపీతిచేన్న।
వక్త్రీపఞ్చాగ్నివిద్యాప్రభృతిషుభవినాంస్వస్వరూపేణసిద్ధం
యాతాయాతప్రకారంశ్రుతిరగతిరిమాంలాఘవోక్తింశృణోతు॥ ౧౮॥

శ్లో॥ అవ్యాపిత్వేపిపుంసోభిమతబహువపుఃప్రేరణేయోగపద్యం

చ్ఛన్తినామరూపేవిహాయ" ఇతినిదర్శనాన్ముక్తోఽప్యస్తమేష్యతీతిచేన్న, ప్రవి
ష్టజలస్యస్వరూపనాశాభావాత్, అన్యథాపయఃప్రస్థద్వయసమ్భేదేప్రస్థశేషత్వ
ప్రసఙ్గాత్ "యథోదకం" ఇత్యారభ్య "తాదృగేవభవతి" ఇతిశ్రుత్యన్తరవిరోధా
చ్చ.ఘటధ్వంసేఘటాకాశోపినశ్యత్యేవ, ఘటసంయోగనాశాత్ నశ్యతీత్యుప
చరన్తి.ముక్తిదశాయాంభేదనివృత్తివాదాశ్చకర్మకృతవైషమ్యనివృత్తిపరాః, సా
ధర్మ్యవాదిభిరప్యేతదేవవ్యవస్థాప్యతే, "బ్రహ్మైవభవతి" ఇత్యవధారణాజ్జీవనివృ
త్తిగ్గమ్యతఇతిచేన్న,అత్యన్తసామ్యతాత్పర్యాత్, యథా "వైష్ణవంవామనమా
లభేతస్పర్ధమానో విష్ణురేవభూత్వేమాఁల్లోకానభిజయతి" ఇతి,తదేతత్
"నాత్మాశ్రుతేర్నిత్యత్వాచ్చతాభ్యః" ఇతిసూత్రాభిప్రేతమితి॥ ౧౭॥

"నిత్యస్సర్వగతః" ఇతిశ్రుత్యాఆత్మనాంనిత్యత్వేతత్సహచరితంసర్వగత
త్వమపిస్యాదితిశఙ్కతే వ్యాప్తా ఇతి.ఆగమస్యానుగ్రాహకమాహ సుఖేతి.తదితర
శబ్దోఽత్రదుఃఖవత్ ధీచ్ఛాదీనామపిసంగ్రాహకః. అవిభుత్వేసర్వత్రదుఃఖాద్యుప
లమ్భోనస్యాదిత్యర్థః. ఆత్మగత్యాసర్వత్రసుఖాదీతిశఙ్కాంగౌరవప్రసక్త్యావా
రయతి నిర్వాహ్యఇతి.అత్రశ్రుతేరన్యపరత్వాభిప్రాయేణప్రతివక్తి నేతి.సర్వగత
త్వోక్తిస్తావత్ "అగ్నిర్యథైకోభువనంప్రవిష్టః" "వాయుస్సర్వగతోమహాన్"
ఇత్యాదివదేకజాతీయానాంసర్వత్రానుప్రవేశాన్నేతుంశక్యా.గతేశ్చశ్రుతత్వా
న్నకల్పనాగౌరవమిత్యాహ వక్త్రీతి.ప్రభృతిశబ్దేన "తేనప్రద్యోతేనైషఆత్మాని
ష్క్రామతి తముత్క్రామన్తంప్రాణోనూత్క్రామతి ప్రాణమనూత్క్రామన్తంస
ర్వేప్రాణాఅనూత్క్రామన్తి" ఇత్యాదయస్సఙ్గృహ్యన్తే. నచతాసాంశ్రుతీనాం
ప్రాణానూత్క్రమణాదిభిరన్యథాసిద్ధిరాస్థేయాఇత్యగతిశబ్దాభిప్రాయః॥ ౧౮॥

అవిభుత్వేసిద్ధైశ్వర్యాణాం యుగపదనేకశరీరాధిష్ఠాతృత్వంనస్యాదిత్య
త్రాహ అవ్యాపిత్వేపీతి.బహువపుఃప్రేరణంకిం ద్రవ్యాన్తరద్వారకం ఉత కర్మని
మిత్తం,ఆద్యేయథాపాణిపాదాదిద్వారనియతంయుగపత్షడ్గపాదుకాద్యధిష్ఠానం
నతథాఽత్రేతిభావః.ద్వితీయేస్వకర్మనియతమనేకశరీరాధిష్ఠానంకర్మిణఃస్వస

జ్ఞానవ్యాప్త్యోపపన్నం బహుషు చ వపుషాం శేషు నిర్వాహ ఏషః।
యచ్చాదృష్టం క్రియాం స్వాశ్రయయుజి తనుతేఽన్యత్ర తత్తద్గుణత్వా
దిత్యేతత్సిద్ధసాధ్యం విభునఇహ హితద్ధర్మణః ప్రీతికోపౌ॥ ౧౯॥

శ్లో॥ ఇష్టం ప్రాదేశికత్వం విభుషు జనిమతాం బుద్ధిశబ్దాదికానాం
తేనాదృష్టశ్చ తాదృఙ్న యదితవసుఖాద్యాశ్రయవ్యాపకం స్యాత్।
తస్మాత్తత్స్వప్రదేశాన్వయవతి జనయేత్ స్వం ఫలం యత్ననీత్యా
భ్రాతృవ్యాదౌ చ పీడాం న ఘటయితుమలం కిం విభుత్వేన భోక్తుః॥ ౨౦॥

(జీవవిభుత్వభఙ్గః)

న్నిధివిరహే కథం స్యాదితి. జ్ఞానవ్యాప్త్యా స్వరూపసన్నిధానాభావేఽపి జ్ఞానస్య యుగపదనేకదేహాధిష్ఠానానుగుణవృత్త్యేతి భావః. స్వరూపవ్యాప్తిర్జ్ఞానతోఽధిష్ఠానాభావేఽనర్థికా, తర్హి తత్తపవకుడ్యాదీనామప్యధిష్ఠానం స్యాత్, న స్యాత్ తదధిష్ఠానానుగుణకర్మాతిశయవిశేషాభావాత్, యే తు తాదృశాతిశయవన్తః తే కుడ్యాదిష్వప్యధితిష్ఠేయుః యథా పరకాయాదీన్. దేహైకదేశవర్తిన ఆత్మనో యుగపదనేకావయవాధిష్ఠానం కథమిత్యత్రాపి ప్రత్యేతవ్యమేతదేవేత్యాహ బహుష్వితి. ధర్మాధర్మౌ స్వాశ్రయసంయుక్త ఏవాశ్రయాన్తరే క్రియాం జనయతః క్రియాహేతుగుణత్వాత్ గురుత్వవత్ ఇతి పరోక్తమనువదతి యచ్చేతి. తత్ర సిద్ధసాధనతామాహ ఇత్యేతదితి. తద్వ్యనక్తి విభునఇతి. ఇహ హి ధర్మాధర్మశబ్దః కర్మనిమిత్తేశ్వరప్రీతికోపరూపబుద్ధిద్యోతకః అస్తి హి "శుభేత్వసౌ తుష్యతి దుష్కృతే తు న తుష్యతేఽసౌ పరమశ్శరీరీ" ఇతి॥

నచ ప్రీతేరపూర్ణత్వం నచ కోపాత్సదుఃఖతా।
ఫలప్రదిత్సారూపత్వాదుభయోరపి కర్మణోః. అతో న దోషః॥ ౧౯॥

ఉక్తానుమానస్య దూషణాన్తరమాహ ఇష్టమితి. విభుష్వాత్మాకాశాదిషు జాయమానానాం బుద్ధిశబ్దాదికానాం స్వాశ్రయైకదేశవర్తిత్వం యుష్మాభిరిష్యతే, సార్వత్రికత్వే ప్రత్యక్షాదిబహుప్రమాణవిరోధాత్, అదృష్టం చ తాదృశమిష్టం, తచ్చ స్వాశ్రయసంయోగిని క్రియాం జనయత్ స్వావచ్ఛిన్నప్రదేశసంయుక్త ఏవ జనయేత్, అన్యథా ప్రయత్నేనాపి దూరస్థప్రేరణప్రసంగాత్, న చాదృష్టం తత్ర తత్ర గచ్ఛతి అమూర్తత్వాత్, అతోఽదృష్టకారిదూరస్థకార్యాణామనుత్పత్తిప్రసఙ్గః. నను ప్రత్యాత్మనియతాన్యనన్తాన్యదృష్టాని విప్రకీర్ణవృత్తీని విద్యన్తే, అతస్సర్వక్రియోపపత్తిరిత్యత్రాహ భ్రాతృవ్యాదావితి. అయం భావః అద్యతనాభిచారక్రియానిష్పాద్యమానమదృష్టం కర్తురాత్మమనస్సంయోగావచ్ఛిన్నే ప్రదేశే స్యాత్

శ్లో॥ స్వాదృష్టోపార్జితత్వాద్విభుషుయదవదన్విగ్రహాదేర్వ్యవస్థాం
తచ్చైవంనిర్నిమిత్తంతతఇహనకథంసర్వతస్సర్వభోగః।
ఆరాధ్యేవిశ్వసాక్షిణ్యనుగుణఫలదేత్వస్తిరాజాదినీతి
స్తత్సామ్యేభోగసామ్యంనహిభవతియథాకర్మభోగప్రదానాత్ ॥ ౨౧॥
శ్లో॥ దేహాన్తర్మాత్రదృష్టేఃపృథగిహవిషయప్రాణజీవోత్క్రమోక్తేః

తచ్చభ్రాతృవ్యదేహభేదాదీన్ కరోతి,ఏవందేశాన్తరానుభావ్యస్వర్గాదిఫలసాధనేపిభావ్యం,నచదూరపవేదమదృష్టముత్పద్యతే, అసమవాయిదేశావచ్ఛేదేనతదుత్పత్తేఃస్థాపనాత్ ,అతఃకథందేశాన్తరస్థభ్రాతృవ్యశరీరాదౌపీడాంజనయేత్. తస్మాదాత్మనస్సర్వత్రావస్థానం నిరర్థకమితినిగమయతి కింవిభుత్వేనేతి॥ ౨౦॥

యదిసర్వేజీవాస్సర్వశరీరవ్యాపినః,సర్వేదేహాస్సర్వేషాంభోగాయతనానిస్యుఃఇతిప్రసఙ్గేపరోక్తంపరిహారమనువదతిస్యాదృష్టేతి.దూషయతి తచ్చేతి. అయంభావఃయద్యదృష్టంస్వావచ్ఛిన్న ప్రదేశేదేహాదిసృష్ట్యాఫలంజనయేత్ , తదాయష్టుః స్వర్గాదికమిహైవస్యాత్ , ప్రదేశాన్తరేతు ప్రయత్నసీత్యాజనయితుంనాలమితి. అతస్స్వపక్షేప్రతినియతాదృష్టజన్యత్వస్యైవాసమ్భవాద్వ్యవస్థాభఙ్గోదుర్వారఇత్యాహ తతఇతి.నన్వణుపక్షేపిఫలానాంజీవగతాదృష్టాజన్యత్వాత్ పరగతస్య వ్యవస్థాపకత్వానభ్యుపగమాదనియమస్తదవస్థఇత్యత్రాహ ఆరాధ్యఇతి. పరగతత్వేపిరాజాదిషుదృష్టేనన్యాయేన తత్తదారాధకాదిప్రతినియతానుగ్రహాదివైచిత్ర్యాత్తత్తదుచితఫలసమర్పణేయథాప్రమాణంవ్యవస్థాసిద్ధ్యేదితిభావః. సర్వఫలప్రదానుగుణ్యార్థంవిశ్వసాక్షిత్వోక్తిః. సహార్దీతేచకర్మాధ్యక్షత్వసాక్షిత్వే.నను“సమోహంసర్వభూతేషు”ఇతి వదతఃకథంవిషమఫలప్రదత్వమిత్యత్రాహ తత్సామ్యఇతి.భోగసామ్యంక్షేత్రజ్ఞానాంఅన్యోన్యమితి శేషః. సూత్రాదిసిద్ధంహేతుమాహ యథాకర్మేతి॥ ౨౧॥

అథాప్యణుత్వేకింప్రమాణమిత్యత్రాహ దేహాన్తరితి. అయంభావఃయద్యాత్మావిభుఃస్వయంప్రకాశశ్చ,కిమితిసర్వత్రసర్వదానప్రకాశతే,అహమితిసార్వత్రికఃప్రకాశఏవేతిచేన్న, అస్మిన్దేహేఅహంవర్తఇతివత్సర్వత్రప్రతీతిప్రసఙ్గాత్ , సార్వత్రికస్యావిశదప్రకాశోఽస్తీతిచనప్రమాణం, వ్యఞ్జకాన్తరసాపేక్షత్వాద్వ్యఞ్జకదేశేవ్యక్తిరితినియమహేతురితిచేన్న, స్వప్రకాశత్వవిరోధాత్ ,అఘమానసప్రత్యక్షః,తథాపికథంక్వాచిత్కోపలబ్ధిః,యద్యపిసామగ్రీదేశానువిధా

భూయోవాక్యానుసారాదణురితి వచనే తాదృశోపాధ్యనుక్తేః।
ఈశాదారాగ్రమాత్రోఽప్యవర ఇతి భిదావర్ణనాత్స్వప్నవాక్యా
ద్వ్యాప్త్యుక్తిర్జాతిధర్మప్రతిహతివినివృత్త్యాదిమాత్రేణ జీవే॥ ౨౨॥

(జీవాణుత్వం)

నేనజ్ఞానోత్పత్తిః, తథాపి విషయత్వం న తన్నిఘ్నం, తథా అదృష్టేః, అగృహీతపరిమాణస్య స్వరూపతో గ్రహణే దేహాత్మభ్రమాత్ క్వాచిత్కత్వోపలబ్ధ్యా ఇతి చేన్న, భ్రమవ్యతిరిక్తమానసప్రత్యక్షేష్వపి తద్దృష్టేః వివేకతస్సమాహితానామపి పరిచ్ఛిన్నతయా తదుపలబ్ధేః "హృదిహ్యయమాత్మా" ఇత్యాదిదృష్టేశ్చ. హేత్వన్తరమాహ పృథగితి. ఇన్ద్రియాదీనాం పృథగుత్క్రమణోక్తేరాత్మోత్క్రమణం న భాక్తమితి భావః. సర్వగతత్వోక్తిసద్భావేప్యణుత్వోక్తీనాం బలీయస్త్వం వ్యనక్తి భూయ ఇతి. సన్తి హి "ఏషోఽణురాత్మా చేతసా వేదితవ్యః" "వాలాగ్రశతభాగస్య శతధా కల్పితస్య చ। భాగో జీవస్స విజ్ఞేయః" ఇత్యాద్యా బహ్వ్యః. నను విభోరపి పరమాత్మనోఽణుత్వం శ్రూయతే, తథేహ స్యాత్, తన్న, తత్ర హి "ఏష ఆత్మాఽన్తర్హృదయేఽణీయాన్వ్రీహేర్వా" ఇత్యాదిష్వౌపాధికాణుత్వవ్యక్తేః, జీవాణుత్వశ్రుతౌ తాదృశోపాధ్యనుక్తేః, ప్రత్యుత స్వరూపనిర్దేశే నైవ వాలాగ్రసూక్ష్మభాగసమత్వం ఖ్యాప్యతే, యద్వౌపాధికం జీవస్యాణుత్వం తస్య జీవేశ్వరసాధారణత్వాత్ "ఆరాగ్రమాత్రో హ్యవరోఽపి దృష్టః" ఇతి పరవ్యావర్తకపరిమాణోక్తిర్విహన్యేతేత్యభిప్రాయేణాహ ఈశాదితి. స్వప్నసుషుప్త్యాదివాక్యేషు "ఆసు తదా నాడీషు సృప్తో భవతి తాభిః ప్రత్యవసృప్య పురీతతి శేతే" ఇత్యాదిభిర్జీవస్య తత్ర తత్ర స్వరూపేణ సఞ్చరణం శ్రూయత ఇత్యాహ స్వప్నవాక్యాదితి. ఏతైర్బలీయోభిర్జీవవ్యాప్తివచనానామన్యపరత్వమాహ వ్యాప్త్యుక్తిరితి. "తస్యాత్మపరదేహేషు సతః" ఇత్యాదౌ జాతితః "స చానన్త్యాయ కల్పతే" ఇత్యత్ర ధర్మతః, తథా చ సూత్రం "ప్రదీపవదావేశస్తథా హి దర్శయతి" ఇతి. సర్వగత ఇత్యత్ర క్రమేణ సర్వవిధాచేతనే ప్రవేశాద్వా శిలాదిష్వపి ప్రతిహత్యనర్హతయా వా. తథా చ భాషితం "అతిసూక్ష్మతయా సర్వాచేతనాన్తః ప్రవేశస్వభావః" ఇతి. ఆత్మనోఽణుత్వే పృథివ్యాద్యణువత్ప్రత్యక్షత్వం న స్యాదితి చేన్న, విభుత్వేపి తే విభ్వన్తరవదప్రత్యక్షత్వప్రసఙ్గాత్, యథాదృష్టి వ్యావృత్తిరస్తీతి చేత్, అణుత్వేపి సమం, న చాస్మాకం పృథివ్యాద్యణూనామప్రత్యక్షత్వనియమః. ఏవమణుత్వే మానసప్రత్యక్షత్వం న స్యాదితి ప్రసఙ్గోపి శ్రుతివిరోధాదిభిః ప్రత్యాఖ్యేయః॥ ౨౨॥

శ్లో॥ నాత్మా దేహానురూపం వివిధపరిణతిర్నిర్వికారోక్తిబాధా
త్స్థూలోఽహం మూర్ధ్ని జాతం సుఖమితి చ మతిస్తస్య దేహాత్మమోహాత్।
నానాదేహశ్చ యోగీ ప్రసజతి భిదురః పుంసి దేహప్రమాణే
ముక్తౌ దేహాత్యయాత్స్యాత్పరిమితివిరహస్తత్ప్రయుక్తేఽస్యమానే॥౨౩॥

శ్లో॥ నిర్ముక్తస్త్వన్మతే స్యాత్కథమపరిమితో నిత్యమూర్ధ్వం ప్రధావన్
దేహః కశ్చిత్తదానీమపి యది నియతస్స్యాత్తు తన్నిఘ్నతాఽస్య।

జైనాస్త్వాహుః సర్వాణి ద్రవ్యాణి పర్యాయవన్తి, ఆత్మాపి ద్రవ్యం అతస్సోఽపి
తత్తద్భోగాయతనానుగుణాణుత్వమహత్త్వాదిపర్యాయవానితి, తాన్ ప్రతిక్షిపతి
నాత్మేతి. యో యద్భోగాయతనవర్తీ స తత్సమపరిమాణ ఇతి నియమస్తావన్న దృ
ష్టః, న చ కల్ప్యః కల్పకాసిద్ధేరితి భావః. నైగమికాభీష్టం హేతుమాహ నిర్వికారేతి.
వృద్ధిహ్రాసౌ దేహస్థావేవోచ్యేతే, ఆత్మని తు న క్వచిత్, ప్రత్యుతాన్యథా. నను స్థూ
లోఽహం కృశోఽహమితి సామానాధికరణ్యాత్ మూర్ధ్ని మే సుఖమిత్యాదినా స
ర్వావయవేష్వహమర్థవృత్తిదర్శనాచ్చ పరిమితిభేదః కల్ప్య ఇత్యత్రాహ స్థూల
ఇతి. సామానాధికరణ్యం తావద్గౌరోఽహమిత్యాదిష్వప్యస్తీత్యనైకాన్తం, దేహ
ద్వారైవాత్మని గౌరత్వాదివాదః భ్రమాద్వా తథేహాపి, దేహావయవేషు సుఖా
ద్యుత్పత్తినియమశ్చ దేహాత్మభ్రమేణ, సర్వత్ర సన్నిధానారోపాత్, సత్సన్నిధానేఽపి
భ్రమాఙ్గీకారః, నను "ఏకాం శాఖాం జీవో జహాతి" ఇత్యాదినా ఛాన్దోగ్యే జీవస్య వృ
ద్ధిసఙ్కోచౌ శ్రూయేతే, తన్న, పుత్రాదిష్వివాభిమానత్యాగేనాపి తదుపపత్తేః, త
త్ర తత్ర అభిమానసదసద్భావౌ చ కర్మక్షయతో, ఛిన్నతారోపితశాఖాప్రరోహస్తు తా
దాత్వికజీవాన్తరాభిమానాత్, ఛిన్నజన్త్వవయవవికమ్పః ప్రాణాంశక్షోభమా
త్రాత్, న హి తత్ర వేదనాయాం ప్రమాణమస్తి. బాధాన్తరమాహ నానా దేహ ఇతి.
ఏకస్మిన్నేవ కాలే యోగినాం విరుద్ధధర్మాధ్యాసేన స్వరూపభేదః ప్రసజ్యేత. ప్రస
ఙ్గాన్తరమాహ ముక్తావితి. దేహప్రయుక్తే పుంసః పరిమాణే ముక్తిదశాయాం దేహా
భావాదాత్మనః పరిమాణవిరహః స్యాత్, తథా చ గుణవద్ద్రవ్యత్వమేవ హీయేత. అ
పరిమితస్యాపి ద్రవ్యత్వం కేచిదిచ్ఛన్తీతి చేన్న, విభుత్వప్రసఙ్గాదితి॥ ౨౩॥

భవతు విభుర్ముక్తః కో దోష ఇత్యత్రాహ నిర్ముక్త ఇతి. ముక్తస్య హి పృథివ్యా
నిత్యపతనవన్నిత్యోర్ధ్వగమనం యుష్మాభిరుచ్యతే అలోకాకాశావధి వా, ఉభయ
థాప్యపరిమితస్య గమనం న సిద్ధ్యేత్. దేహవిశేషపరిమిత ఏవోత్పతతీతి శఙ్కతే దే
హ ఇతి. నియతః అవశ్యంభావీ స్వకర్మనియత ఇతి వా. తత్ర బాధకమాహ స్యాదితి. క

ఇచ్ఛాతో దేహమేకం విశతి స పరిమిత్యర్థమేవేతి హాస్యం
తస్మాదాస్మాకనీత్యా పరిమితిరిహ సా స్థాయినీ యా విముక్తౌ॥ ౨౪॥

(ఆత్మనో దేహపరిమాణత్వభఙ్గః)

శ్లో॥ కర్మావిద్యాదిచక్రే ప్రతిపురుషమిహానాదిచిత్రప్రవాహే
తత్తత్కాలే విపక్తిర్భవతి హి వివిధా సర్వసిద్ధాన్తసిద్ధా।
తల్లబ్ధస్వావకాశప్రథమగురుకృపాగృహ్యమాణః కదాచి
న్ముక్త్యైశ్వర్యాన్తసంపన్నిధిరపి భవితా కశ్చిదిత్థం విపశ్చిత్॥ ౨౫॥

(సంసరతాం ప్రత్యాపత్తిహేతువిశేషః)

ర్మనియతదేహత్వే పరతన్త్రస్య కథం ముక్తత్వమితి భావః. అస్తు ఘాతికర్మచతుష్టయరహితస్యాఘాతికర్మచతుష్టయప్రభావాత్ గత్యర్థం దేహాః, తత్పరిత్యాగే తు ఝుటితిపరిమాణసిద్ధ్యర్థం సకలలోకమస్తకస్థాయినం కంచిద్దిగమ్బరం దేహం సర్వే ముక్తాః ప్రవిశన్తి, పృథగ్వా శరీరాణి పరిగృహ్ణాతి ఇతి వదన్తముపాలభతే ఇచ్ఛాత ఇతి. న హి ముక్తస్యేచ్ఛాభోగా యుష్మాభిరిష్యతే, న చ స్వచ్ఛన్దవ్యాపారాః, అతః పరిమాణమాత్రసిద్ధ్యర్థం దేహం పరిగృహ్ణాతీతి నిర్మూలకల్పనం నిపుణైర్హాస్యం. తర్హి కా గతిరిత్యత్రాహ తస్మాదితి. ముక్తౌ కాచిత్స్వాభావికీ స్వీకార్యా, సైవ బద్ధదశాయామపి స్థిరేతి నిత్యాణుర్జీవః. తథా చ సూత్రం "అస్త్యావస్థితేశ్చోభయనిత్యత్వాదవిశేషః" ఇతి, ఉభయమిహ జీవస్వరూపం పరిమాణం చ॥ ౨౪॥

యది యథాకర్మ ఫలప్రద ఈశ్వరః కర్మాణి చానన్తాన్యపరిమితకాలభోగ్యాని, తదా ప్రాగివ పశ్చాదపి కథం మోక్షోపాయాదిసిద్ధిరిత్యత్రాహ కర్మేతి. చిత్రప్రవాహత్వానుక్తిః పరిహారకాకుగర్భా. తత్తదిత్యాదినా కస్యచిత్కర్మిణః ప్రాగలబ్ధప్రజాపతిప్రభృతిపదనిదర్శనం. విపక్తిః కర్మణాం సహకారిలాభః ఫలవిశేషోద్గతిర్వా. తథా చ పాతఞ్జలం "జాత్యాయుర్భోగా విపాకాః" ఇతి. చార్వాకవ్యతిరిక్తాస్సర్వే సామగ్రీప్రవాహవైచిత్ర్యం సంసరతాం ముక్తిహేతూపనిపాతమిచ్ఛన్తి, అతో నాత్రానాదిసంసారవాదినా కేనాపి విమన్తవ్యమిత్యభిప్రాయేణ సర్వసిద్ధాన్తసిద్ధత్వోక్తిః. తచ్ఛబ్దేనానుకూలవిపక్తివిశేషః పరామృశ్యతే. స్వశబ్దః కృపావిషయః. సమ్పదిహ వివేకవైరాగ్యాదిరూపా. అపిస్సమ్భావనార్థస్సముచ్చయార్థో వా. ఇత్థమితి ప్రకృతిపురుషాదితత్త్వచిన్తాప్రకారేణ, యద్వా హిరణ్యగర్భాదివిపాకవదిత్యర్థః. నను హిరణ్యగర్భాదిపదవిపక్తిః స్వస్య ప్రాగసిద్ధాపి పురుషాన్తరసిద్ధజాతీయేతి చేత్, తత్త్వజ్ఞానవైరాగ్యాదిసమ్పదపి తథైవ, దృష్టం చై

శ్లో॥ కృచ్ఛ్రాత్సంవర్తకష్టాద్యపగమజనితస్థూలదేహాత్యజన్తో
జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిర్మరణమథమృతేరర్థసంపద్దశాఃస్యుః।
సర్వందుఃఖాన్ధకారస్థగితమిహసుఖంత్వత్రఖద్యోతకల్పం
త్యక్త్వాశుద్ధాశయాస్తన్నిరవధికసుఖంనిర్వివిక్షన్తిముక్తిం॥ ౨౬॥

(ముముక్షూత్పత్తిప్రకారః)

శ్లో॥ కశ్చిచ్చేన్నిత్యబద్ధఃకిమయమహమితిస్యాన్ముముక్షోరుపేక్షా
మైవంయుక్తస్యముక్తిర్భవతిదృఢమితిప్రత్యయాత్తత్ప్రవృత్తేః।

తద్గురుశిష్యక్రమే.ఆద్యముక్తస్యతతఃపూర్వమదృష్టజాతీయేతిచేన్న,ఆద్యముక్తానిరుక్తేః,యద్యసౌపూర్వముక్తఏవ, ఉక్తోత్తరమేతత్,అథముక్తేష్వాదిః,సకథంత్వయావిదితః,తతఃపూర్వంముక్తాభావాదితిచేత్, తమపికథం వేత్థ,అనాదిముక్తావ్యాఘాతాదితిచేన్న,ముక్తప్రవాహేవ్యాఘాతాభావాత్, నహ్యనాదిముక్తఃకశ్చిద్బుధ్యతే,సాధ్యమోక్షోవాభవేత్,యేనవ్యాఘాతస్స్యాత్, కింత్వనాదిబద్ధాస్సర్వేపిలబ్ధోపాయాః క్రమేణముచ్యన్తే, తతఏవమోక్షశాస్త్రప్రామాణ్యంనిర్బాధమితి॥ ౨౫॥

నిర్వేదంసన్ధుక్షయన్ముముక్షూత్పత్తిప్రకారమాహ కృచ్ఛ్రాదితి.మృతేరర్థసంపత్ మూర్ఛా.తథాచసూత్రం "ముగ్ధేఽర్ధసమ్పత్తిఃపరిశేషాత్" ఇతి.సర్వం అనుకూలతయాభావ్యమానమపి. ననుస్వర్గస్వారాజ్యాదిప్రభూతసుఖమప్యస్తీత్యత్రాహ సుఖంత్వితి.అల్పాస్థిరత్వవ్యక్త్యైఖద్యోతదృష్టాన్తః.తత్ విషమధుకల్పం వైషయికసుఖం.నిరవధికతోక్త్యానిర్దుఃఖత్వమపిలక్ష్యతే.నిర్వివిక్షన్తి భోక్తుమిచ్ఛన్తీతి॥ ౨౬॥

ఇహసయాథ్యాఃపరేచకేచిదాహుః ఇతఃపూర్వమివకారణాభావాత్ కేచిత్పశ్చాదపినమోక్ష్యన్తే"ఏకంపాదంనోద్ధరతిస్వలీలాద్వ్యర్థంసముద్ధరంస్తంచేత్" "సతతఞ్చమృత్యుజన్మనామృతంభవేత్" "క్షిపామ్యజస్రమశుభాన్" "మామప్రాప్యైవ" ఇత్యాదిభిరేతత్సిద్ధం,తస్మిన్పక్షే బాధకంశఙ్కతే కశ్చిదితి. సన్దేహేపిప్రవృత్తిస్సంభవతీత్యభిప్రాయేణప్రతివక్తి॥మైవమితి.అయంభావః॥శ్లో॥ స్వరూపేయోగ్యభావేపిసహకార్యవ్యవస్థితేః।విముక్తిర్మమసిద్ధ్యేద్వానవేతివిచికిత్స్యతే॥అనిధార్యాపియఃకశ్చిత్తథ్యమాత్మమనోరథః।పాక్షికేఫలభూయస్త్వే సాంయాత్రికవదీహతే॥యథాకథంచిదారబ్ధేప్యాపవర్గికవర్త్మని॥ప్రసీదన్నీశ్వరోబుద్ధింప్రయచ్ఛేన్నిశ్చలామితి॥ఉపాయవిధానశాస్త్రార్థనిశ్చయాత్స్వస్య

నోచేత్సామ్యమస్త్వముక్తః కిమహమితినకేప్యద్యముక్తా యతేరన్
సర్గస్థిత్యాదిసన్తత్యవిరతిరతఇత్యేవమేకేఽన్యథాఽన్యే॥ ౨౮॥

(నిత్యసంసారిసదసద్భావపక్షౌ)

శ్లో॥ నిశ్శేషాత్మాపవర్గేవిరతవిహరణోవిశ్వకర్తాతదాస్యా
న్నిత్యశ్చాతోఽపిముక్త్యన్నిరుపధికదయాహానిరస్యేతిచేన్న।
పక్షఃపూర్వోయదిస్యాద్విహరణవిరతిః స్వేచ్ఛయానైవదోష
శ్శిష్టేపక్షేనిరుద్ధానిరుపధికదయాకుత్రచిన్నిత్యమస్తు॥ ౨౯॥

(పక్షద్వయోక్తప్రసఙ్గపరిహారః)

శ్లో॥ భక్తిర్ముక్తేరుపాయః శ్రుతిశతవిహితస్సాచధీః ప్రీతిరూపా

చతదానుగుణ్యదర్శనాన్నిస్సంశయోఽపికశ్చిత్ప్రవర్తేతేత్యాహ యుక్తస్యేతి. అన్యథాకథంచిన్నిష్ఫలప్రయతోఽప్యస్తీతినిశ్చయాత్సకిమహమితికృష్యాదావపి నప్రవర్తేతేతిభావః. నోచేదిత్యాదినాపిప్రతిబన్ద్యుత్తరోక్తిః. స్వాత్మన్యస్త్వముక్తత్వశఙ్కాయామపికృతాంశః ఫలిష్యత్యేవేతిశాస్త్రతోఽవగమాత్ప్రవర్తేతేతిచేత్, ఏవంనిత్యబద్ధసద్భావనిశ్చయేపిస్వయంనివృత్తిధర్మయోగ్యతయాదృష్టః కృతమపిఫలిష్యతీతికింనప్రవర్తేత. ఏవంనిత్యబద్ధసమ్భవతి "అవ్యుచ్ఛిన్నాస్తతస్త్వేతే సర్గస్థిత్యన్తసంయమాః" ఇత్యాదిశాస్త్రస్యార్థవత్త్వసిద్ధిరిత్యాహ సర్గేతి. అయమేవసిద్ధాన్తఇతినిశ్చయవ్యుదాసాయాహ ఇత్యేవమేకఇతి. పక్షాన్తరమాహ అన్యథాన్యఇతి. స్వరూపయోగ్యానాంశుకాదివత్కదాచిత్సహకార్యాగమాన్ముక్తిస్స్యాదేవ, "తదాసంసారపాన్థస్యయాతిమోహశ్రమశ్శమం" ఇత్యాదేస్సఙ్కోచకాభావాదితిభావః॥ ౨౮॥

ద్వయోరపిపక్షయోర్దోషమాశఙ్క్యప్రత్యాహ నిశ్శేషేతి. ఉత్తరార్ధంపక్షద్వయదోషపరిహారార్థం. పురుషాన్తరప్రతిరోధాదినాలీలావిరతౌహి దోషః నతుస్వేచ్ఛయా. ప్రవృత్తివన్నివృత్తేరప్యైచ్ఛత్వాత్క్వచిన్నిత్యందయారోధోఽపితత్తజ్జీవకర్మవశాత్, అతఃప్రతిబన్ధరహితేషుసావకాశాకృపా, అల్పవ్యాజేనానన్తాపరాధసహనాచ్చ॥ ౨౯॥

ధర్మస్యతత్త్వంనిహితంగుహాయాంకింపునర్నివృత్తిధర్మస్య అతఃకథంకశ్చిదపిమోక్ష్యతఇత్యత్రమోక్షోపాయస్వరూపంనిష్కర్షతి భక్తిరితి. శ్రుతిశతవిహితోముక్తేరుపాయోభక్తిరిత్యన్వయః. ననుబ్రహ్మవిద్యయైవముక్తిరితిసిద్ధాన్తః, భక్తిశబ్దస్త్వష్టవిధత్వాదివచనైరన్యార్థః, భజసేవాయామితిచసామాన్యతఃప

తన్నిష్పత్త్యైఫలేచ్ఛాద్యుపధివిరహితం కర్మ వర్ణాశ్రమాదేః।
జ్ఞానధ్యానాదివాచాం సమఫలవిషయా సైవ యుక్తా ప్రతిష్ఠా
సామాన్యోక్తిస్సమానప్రకరణపఠితా పర్యవస్యేద్విశేషే॥ ౭౯॥

ర్యతే, క్వచిత్తు రూఢిః, స్తుతిగౌరవమిత్యత్రాహ సా చేతి. ధీరిత్యనేన బ్రహ్మవిద్యాత్వావిరోధస్థాపనం. ప్రీతిరూపేతి రూఢినిమిత్తసూచనం. మహనీయవిషయే ప్రీతిర్భక్తిః. ప్రీత్యాదయశ్చ జ్ఞానవిశేషా ఇతి వక్ష్యతే. "స్నేహపూర్వమనుధ్యానం భక్తిః" ఇతి చోపాయే విశేష్యతే. "అపామ సోమమమృతా అభూమ" ఇత్యాదిదర్శనాత్కర్మభిరేవ ముక్తిః కిం న స్యాదిత్యత్రాహ తదితి. కేవలధర్మాణాం క్షయిఫలత్వనిశ్చయాత్తత్రామృతత్వాదివచనమన్యపరం. విద్యాఙ్గత్వేన తు ముక్తిసాధనత్వశ్రుతిస్స్మృత్యర్థా, అతః "తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి" ఇత్యాదిభిరభిప్రేతం సన్నిపత్యోపకారకత్వమిహాయుక్తమితి భావః. ఫలశబ్దోఽత్ర స్వర్గాదివిషయః. ఫలసఙ్గకర్తృత్వాభిమానత్యాగే హి స్వరూపానురూపఫలసాధనాఙ్గత్వమిత్యభిప్రాయేణోపాధిరహితత్వోక్తిః. ఉత్తరేణాదిశబ్దేన గుణనిమిత్తాదిసఙ్గ్రహః. నను వేదనధ్యానోపాసనాదిశబ్దైర్ముక్త్యుపాయోక్తౌ యథార్హం వికల్పః స్యాదిత్యత్రాహ జ్ఞానేతి. సమఫలవిషయేత్యేకత్రవిశ్రమౌచిత్యప్రదర్శనం. సంభవతి గత్యన్తరేఽష్టదోషవికల్పో న న్యాయ్యః, న చైకస్మిన్నధికారిణి గురులఘువిధిః స్యాత్, నాపి జ్యోతిష్టోమాగ్నిహోత్రాదివదిహ ఫలతారతమ్యసమ్భవ ఇతి భావః. ప్రతిష్ఠా తత్తత్సామాన్యాకారైః ప్రతిపాద్యేత్యర్థః. నను "యస్య దేవే పరా భక్తిర్యథా దేవే తథా గురౌ। తస్యైతే కథితా హ్యర్థాః ప్రకాశన్తే మహాత్మనః" ఇతి కఠవల్లీవాక్యాత్ భక్తేర్జ్ఞానహేతుతా గమ్యతే, గీయతే చ "భక్త్యా మామభిజానాతి" ఇత్యాది, సఞ్జయశ్చాహ "శుద్ధభావంగతో భక్త్యా శాస్త్రాద్వేద్మి జనార్దనం" ఇతి, అతో భక్తిసాధ్యజ్ఞానవిశేషాన్ముక్తిః స్యాదిత్యత్రాహ సామాన్యేతి. అయం భావః భక్తేర్జ్ఞానసాధనత్వశ్రుతిః పర్వభేదేనానేకఫలతయా స్యాత్, అత ఏవ హి "భక్త్యా త్వనన్యయా శక్యః" ఇత్యాదినా జ్ఞానదర్శనప్రాప్తిసాధనత్వోక్తిః. "భక్త్యా లభ్యస్త్వనన్యయా" ఇతి చ నియమ్యతే, భక్తిసాధ్యం ప్రాపకజ్ఞానమపి భక్తిలక్షణోపేతం, అతో వేదనాదిసామాన్యశబ్దానామిహ పశ్వాదిన్యాయాత్సన్నిహితవిశేషపర్యవసానం సిద్ధం॥ ౭౯॥

యేతు మన్యన్తే "తమేవం విద్వాన్" "బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరం" ఇత్యాది

శ్లో॥ ధ్యానాద్యుక్త్యాధ్రువానుస్మృతిరిహవిహితా గ్రన్థిమోక్షాయసైవ
స్పష్టాదృష్టిస్తథైవశ్రుతఫలవిషయా సేవనత్వాదుపాస్తిః।
క్వాప్యైక్యంవిద్యుపాస్త్యోర్వ్యతికరితగిరా భక్తిమేవాహ గీతా
సర్వంతద్వృత్తిమాత్రేఫలవతివిఫలం తేనసైవంవిశిష్టా॥ ౩౦॥

(భక్తిస్వరూపమోక్షోపాయత్వే)

శ్లో॥ విద్యాః పఞ్చాగ్నివైశ్వానరదహరమధున్యాససత్పూర్వసంజ్ఞా
నానాశబ్దాదిభేదాత్తులితఫలతయాతద్వికల్పశ్చశిష్టః।

షుయథాశ్రుతి వృత్తిమాత్రస్యముక్తిసాధనత్వవిధిః కల్ప్యః, సకృత్కృతశ్చ శాస్త్రార్థః, అతోనవిశేషపర్యవసానంయుక్తమితి, తాదృ ప్రతిసమఫలత్వాద్యుక్త్యాసూచితంవ్యనక్తి ధ్యానాదితి. అత్రహిముక్తిసాధనవిత్తేః ప్రత్యయావృత్తిరూపచిన్తావాచిధ్యానశబ్దశక్త్యానావృత్తిరూపత్వంనిరస్తం. న్యాయస్తునవచనవిరోధే. ఆదిశబ్దేనజ్ఞానవేదనాదిశబ్దసఙ్గ్రహః. ధ్రువానుస్మృతిశబ్దస్తుచిన్తాయా నిరన్తరస్మృతిరూపత్వమాహ. గ్రన్థిమోక్షాయేతిఫలైక్యవ్యఞ్జనం. తత్ఫలార్థవాక్యేదృష్టిశబ్దస్తుస్మృతిమేవవైశద్యేనవిశినష్టి. ననుచాక్షుషజ్ఞానంప్రత్యక్షమాత్రంవాబ్రూయాదిత్యత్రాహ తథైవేతి. విశదధ్రువానుస్మృతావుపాస్తిశబ్దనిమిత్తమాహ సేవనత్వాదితి. "యస్తద్వేద" ఇత్యాదిషు కేషుచిద్వాక్యేషుఏకస్మిన్నేవవిషయేవేదనోపాసనశబ్దయోర్వ్యతికరేణోపక్రమోపసంహారదర్శనాచ్చ వేదనమేవోపాసనతయావిశేష్యతఇత్యాహ క్వాపీతి. ఏతేషుక్వచిదపివాక్యేభక్తిశబ్దోనమోక్షోపాయవిషయః శ్రూయతఇత్యత్ర "యమేవైషవృణుతేతేనలభ్యః" ఇతిశ్రుత్యభిప్రేతంగీయతఇత్యాహ భక్తిమేవేతి. ఫలితమనిష్టప్రసఙ్గమాహ సర్వంతదితి. నిగమయతి తేనేతి. సాముక్తిసాధనతయోక్తాహివిత్తిః భక్తిరూపత్వపర్యన్తవిశేషణవిశిష్టేత్యర్థః॥ ౩౦॥

యదిభక్తిరేకాముక్త్యుపాయః కథంపరవిద్యాభేదక్లృప్తిరిత్యత్రాహ విద్యా

ఇతి. నానా మిథోభిన్నా ఇత్యర్థః. శబ్దాదిభేదాత్ ద్వైతీయాద్భేదకవర్గాత్. కిమేతాసాంజ్యోతిష్టోమాగ్నిహోత్రాదివత్ఫలభూయస్త్వార్థమేకస్మిన్నధికారిణిసమ్భవఇత్యత్రాహ తులితేతి. పరిచ్ఛిన్నేషుస్వర్గాదిఫలేషుతారతమ్యవత్సుతద్భూయస్త్వాపేక్షయోపాయసముచ్చయసంభవః, ఇహతునతథాఅవిశిష్టఫలత్వాత్. స్వాత్మప్రాప్త్యాసాలోక్యాదిమాత్రేచముక్తిశబ్దోభాక్తః. ముక్తితారతమ్యంవదద్భిస్తుముక్తిరేవశిక్షణీయా, సర్వకర్మనివృత్త్యాస్వతఃప్రాప్తబ్రహ్మానుభవతార

కర్మజ్ఞానాఖ్యయోగౌత్విహపరభజనాధిక్రియార్థౌస్వదృష్ట్యై
ధర్మైర్వర్ణాశ్రమాణాంత్రయమిదమవదన్సేతికర్తవ్యతాకం॥ ౩౧॥

(విద్యాభేదతద్వికల్పాది)

శ్లో॥ విశ్వాన్తర్యామితత్త్వంస్వయమిహచిదచిద్విగ్రహైర్వావిశిష్టం
యస్యామాలంబనంసాభవభయశమనీవీతరాగస్యవిద్యా।
యస్తూపాస్తేయథోక్తంతదితరదఖిలంబ్రహ్మదృష్ట్యాస్వతోవా
నైతస్యబ్రహ్మనాడ్యోద్గతిరపినపదవ్యర్చిరాదిర్నమోక్షః॥ ౩౨॥

(త్రివర్గాపవర్గార్థవిద్యావిభాగః)

తమ్యాయోగాత్, కతిపయకర్మనివృత్తేఃస్వర్గాదావపిసమత్వాత్. శిష్టః "వికల్పోఽవిశిష్టఫలత్వాత్" ఇతిసూత్రే.ననుకర్మజ్ఞానయోగయోరపిముక్తిసాధనత్వంశిష్యతే గరిష్ఠస్యచభక్తియోగస్య,అతోముక్తితారతమ్యంయుజ్యతఇత్యత్రాహకర్మేతి.స్వదృష్ట్యాస్వాత్మావలోకనద్వారేణేత్యర్థః.తదుక్తమాత్మసిద్ధౌ "ఉభయపరికర్మితస్వాన్తస్యైకాన్తికాత్యన్తికభక్తియోగలభ్యః"ఇతి.యదికర్మయోగోఽధికారార్థః తర్హిలబ్ధాధికారస్యకర్మనైరపేక్ష్యంస్యాదిత్యత్రాహధర్మైరితి.అయంభావః,కర్మయోగోనామనియమయుక్తఃకర్మవిశేషః,తన్నివృత్తిదశాయామపినవర్ణాశ్రమధర్మనివృత్తిః,కర్మనిషేధోప్యన్యవిషయః,అతస్త్రయోపియోగావర్ణాశ్రమధర్మాఙ్గకాఇతి.తథాచసఙ్గృహీతం॥ శ్లో॥ త్రయాణామపియోగానామ్మాత్రయాఽన్యోన్యసఙ్గమః। నిత్యనైమిత్తికానాంచపరారాధనరూపిణాం ఇతి॥ ౩౧॥

నను ముముక్షుమధికృత్యోపనిషదామ్నాతానంఅతస్తత్ర తత్త్వానాం సర్వాసాంవిద్యానాంవికల్పః స్యాదిత్యత్రముక్తిసాధికాస్తదన్యాశ్చ విషయతోఽధికారతశ్చవిభజతే విశ్వేతి.స్వయంస్వరూపనిరూపకైర్నిరూపితస్వరూపవిశేషకైశ్చధర్మైర్విశిష్టం స్వాసాధారణదివ్యవిగ్రహైర్వా.చిదచిద్విగ్రహైఃఇన్ద్రప్రాణాదిచిదచిద్రూపైఃశరీరైః.వీతరాగస్యేతివిశేషణాత్ పరభజనమపిరాగిణః పరిమితఫలసాధనమితిసూచ్యతే.సఙ్గృహేచ "భక్తియోగస్తదర్థీచేత్సమగ్రైశ్వర్యసాధనం" ఇతి. యథోక్తం చిదచిద్రూపేణవిభక్తంయద్వాతత్తద్విద్యావిహితప్రకారేణేత్యర్థః.స్వతః బ్రహ్మపర్యన్తతాంబ్రహ్మదృష్టించవిహాయ.నైతస్యేత్యాది,నాడీభేదోహి "తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యాఉత్క్రమణేభవన్తి". ఇతివిభజ్యతే.స్మర్యతేచ "ఊర్ధ్వమేకఃస్థితస్తేషాం" ఇత్యాదినా.అర్చిరాదిగతి

శ్లో॥ స్వాన్తధ్వాన్తప్రసూతం దురితమపనుదన్ యోగినస్సత్త్వశుద్ధ్యై
సర్వో వర్ణాదిధర్మశ్శమదముఖవత్సన్నిపత్యోపకారీ।
విద్యాఞ్చేత్యాదివాక్యేష్వనుకథితమిదం నైకవాక్యానురోధా
త్కర్మాపేక్షాభిసన్ధిం క్వచన వివృణుతే తత్సముచ్చిత్యవాదః॥ ౩౩॥

(కర్మణాం విద్యోపకారకత్వప్రకారః)

శ్లో॥ సంసారః కర్మకర్తుర్న భవతి విహితం ముక్తయే జ్ఞానమన్య

శ్చ బ్రహ్మవిద ఏవాధికృత్య తత్ర తత్ర శ్రూయతే. తథా చ సూత్రం "అప్రతీకాలమ్బనాన్నయతి" ఇత్యాది. మోక్షశ్చ "తమేవ విదిత్వాతిమృత్యుమేతి" ఇత్యవధారితః॥ ౩౨॥

అథ కర్మణాం "సర్వాపేక్షా చ యజ్ఞాదిశ్రుతేరశ్వవత్" ఇతి సూత్రసిద్ధం విద్యార్థత్వం ద్వారప్రదర్శనేన ప్రాపయన్ సముచ్చయవాదం చ నిరస్యతి స్వాన్తేతి. ధ్వాన్తశబ్ద ఇహ తమోగుణే భాక్తః. సత్త్వస్య శుద్ధిః గుణాన్తరసంభేదాభావః శమదమాదీనాం చిత్తైకాగ్ర్యహేతుత్వస్య దురపహ్నవత్వాత్తన్నిదర్శనం. సన్నిపత్యోపకారీ కరణశరీరనిష్పాదక ఇత్యర్థః. వాక్యాన్తరయోజనావ్యావృత్త్యై శ్రుత్యన్తరస్యాప్యుక్తార్థపరత్వమాహ విద్యాం చేతి. "అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా" ఇతి సత్కర్మణా విద్యోత్పత్తివిరోధికర్మతరణం వివక్షితం, "ధర్మేణ పాపమపనుదతి" "కషాయపక్తిః కర్మాణి" ఇత్యాద్యనేకవాక్యానురోధాత్, మృత్యుం ప్రాప్య స్థిత ఇతి తు క్లిష్టగతిః. మృత్యుతరణమమృతప్రాప్తిరితి సాధ్యద్విత్వాభావాదత్ర సాధనద్విత్వాదిశ్చాయుక్తః, "బ్రహ్మవిద్యామధిష్ఠాయ తర్తుం మృత్యుమవిద్యయా" ఇత్యుపబృంహణేన చైతత్సర్వం వ్యక్తం. "హతం జ్ఞానం క్రియాహీనం హతాశ్చాజ్ఞానినాం క్రియా" ఇత్యాదిషు ద్వయోస్సముచ్చితవద్వాదః కుదృష్టిమతనివృత్త్యై కర్మసాపేక్షత్వాభిసన్ధిం వ్యనక్తి. శ్లో॥ నిషిద్ధకామ్యత్యాగేన నిత్యనైమిత్తికగ్రహః। అధికారాఙ్గతాజ్ఞాసు యథార్హమవతిష్ఠతే॥ ౩౩॥

ఏవం కేచిదూచుః కర్మానుష్ఠాతా జీవః స్వాధ్యాయసాధ్యేన స్వవిషయజ్ఞానేన సంస్క్రియతే, త ఏవ జ్ఞాననిష్ఠా వేదాన్తేషు ప్రశస్యన్తే ఇతి, తన్నిరస్యతి సంసార ఇతి. విహితం ముక్తయేఽన్యదితి హేతుత్రయపరం. న హి వాక్యజన్యం జ్ఞానం విధీయతే తస్య విధానమన్తరేణ రాగప్రాప్తవిచారసిద్ధత్వాత్, న చ వాక్యజన్యజ్ఞానాన్మోక్షః నిరసిష్యమాణత్వాత్, అన్యదేవ హి వాక్యార్థజ్ఞానాద్విహితముపాసనాద్యాత్మకం జ్ఞానం, జీవాతిరిక్తవిషయతయా చాన్యత్వం భావ్యమితి. తథా

నాప్యేతత్కర్మణోఽఙ్గం నచసకృదసకృత్త్వాప్రయాణానువృత్తం।
అఙ్గం తస్యాసనాద్యం ప్రణిధిసముచితౌ దేశకాలప్రభేదా
విత్యాద్యం సాఙ్గయోగప్రకరణవితతం సూత్రభాష్యాదిషూక్తం॥ ౩౪॥

(విద్యాయాః కర్మకర్తృసంస్కారత్వభఙ్గః)

శ్లో॥ బ్రహ్మైకాన్త్యభాజాం ముహురనుకథితో మోక్షధర్మేఽపవర్గ
స్తస్మాన్నానామరేజ్యా నభవతి పరభక్త్యఙ్గమిత్యప్యయుక్తం।
ఐన్ద్రీప్రాతర్దనాదిప్రథితనయవిదామన్తరాత్మైకలక్ష్యే
ష్వగ్నీన్ద్రాదిప్రయోగేష్వఖిలమపి విభుః కర్మభుక్తైః సపక్షః॥ ౩౫॥

(వర్ణాశ్రమధర్మాణామైకాన్త్యవిరోధపరిహారః)

పి "తత్ప్రాప్తిహేతుర్జ్ఞానం చ కర్మ చ" ఇతి సహపాఠావిశేషే కర్మ చేత్ జ్ఞానాఙ్గం విపరీతం కిం న స్యాదిత్యత్రాహ నాపీతి. న హి సహోక్తిమాత్రాత్తాదర్థ్యం శిష్టః, కిన్తు అనన్యథాసిద్ధైర్వినియోజకైరితి భావః. కర్తృసంస్కారత్వవిరోధవ్యక్త్యర్థమన్యవిధ్యర్థం చ పూర్వోక్తమేవాహ నచ సకృదితి. అసకృదావృత్తమపి జ్ఞానమేకదినేఽశక్యమిత్యత్రాహ అసకృదితి. "ప్రయాణాన్తమోఙ్కారమభిధ్యాయీత" "స ఖల్వేవం వర్తయన్ యావదాయుషం" ఇత్యాదిశ్రుతిసిద్ధమాప్రయాణత్వం. సదా చిన్తనవిధానాద్గమనాదావపి స్యాదిత్యత్రాహ అఙ్గమితి. నిరన్తరస్మృతిరాసీనస్యైవ స్యాత్, గమనాదౌ తు తద్విధిస్సాన్తరవిషయః. ఆదిశబ్దేన సమకాయశిరోగ్రీవత్వాదిసఙ్గ్రహః. ప్రణిధిః చిత్తైకాగ్ర్యం. ఆద్యశబ్దేన ప్రశాన్తాత్మకత్వవిగతభీతిత్వాది గృహ్యతే. సూత్రాణ్యత్ర "ఆవృత్తిరసకృదుపదేశాత్" ఇత్యాదీని॥ ౩౪॥

వర్ణాశ్రమధర్మాణామఙ్గిత్వాభిమతవిద్యావిరుద్ధత్వమాశఙ్క్య పరిహరతి బ్రహ్మేతి. ఐకాన్త్యభాజాం అనన్యదేవతాకానామిత్యర్థః, "తేషామేకాన్తినః శ్రేష్ఠాస్తే చైవానన్యదేవతాః" ఇతి స్థాపనాత్. తత్రైవ చ "ప్రతిబుద్ధస్తు మోక్షభాక్" ఇతి నియమ్యతే "బ్రహ్మాణం" ఇత్యారభ్య "ప్రతిబుద్ధాన సేవన్తే" ఇత్యన్తేన చైతత్సిద్ధం. యాగాదయస్త్వగ్నీన్ద్రాదినానాదేవతాకాః, అఙ్గాఙ్గివిరోధే చ న్యాయ్యోఽఙ్గత్యాగ ఇత్యేతదపి నయుక్తం. కుత ఇత్యత్రాగ్న్యాదిశబ్దానాం బ్రహ్మణి వృత్తిద్వయేన విరోధం పరిహరతి ఐన్ద్రీతి. యథా "ఐన్ద్ర్యా గార్హపత్యముపతిష్ఠతే" ఇతి వినియోగాదిన్ద్రశబ్దః కయాచిద్వృత్త్యా గార్హపత్యార్థః. ఏవం "స్వకర్మణా తమభ్యర్చ్య" ఇత్యాదిభిస్తత్తద్దేవతాశబ్దానాం క్వచిదవయవశక్త్యా బ్రహ్మణి వృత్తిః, క్వచిత్తు ప్రతర్దనవిద్యోక్తన్యాయేన ప్రసిద్ధచిదచిల్లిఙ్గానస్య

శ్లో॥ త్యాగత్రైవిధ్యముక్త్వా స్వమతమిహ జగౌ సాత్త్వికత్యాగమీశ
స్తస్మాద్వర్ణాశ్రమాదిత్యజనమపదృశాం తామసం మోహమూలం।
యోగారూఢస్య కర్మచ్యవనమపి తదాసహ్యమఙ్గ్యర్థవాక్యై
ర్యోగన్త్వత్యాశ్రమిభ్యః పరమమితి వచో వక్తి మోక్షాశ్రమేణ॥ ౩౬॥

(వర్ణాశ్రమాదిధర్మస్వరూపత్యాగభఙ్గః)

శ్లో॥ తుర్యో నిష్కృష్య మోక్షాశ్రమ ఇతి కథితస్తేన నాన్యేషు విద్యా
శాన్త్యాదివ్యాహతేశ్చేత్యసదిహ గుణినాం సర్వతో ముక్త్యధీతేః।

థాసిద్ధౌ తత్తద్విశిష్టవిశ్రాన్తిరితి అగ్న్యాదిశబ్దానామన్తరాత్మవిషయతయా ప్రతిబుద్ధైః ప్రయోగాదేకఏవ సర్వకర్మసమారాధ్యః, ఐకాన్త్యం చ తేషాం అక్షతం, అవ్యవహితార్చనే లభ్యే కిం వ్యవహితే నేతి చేన్న, అధికారవ్యవస్థితేరక్షోభ్యత్వాదితి॥ ౩౫॥

పరేష్టభఙ్గాయ త్యాగవిశేషం నిష్కర్షతి త్యాగత్రైవిధ్యమితి. స్వమతం "ఏతాన్యపి చ కర్మాణి" ఇతి శ్లోకోక్తం, "కార్యమేవ" ఇతి శ్లోకోపి తదర్థః. తత్ఫలితమాహ తస్మాదితి "మోహాత్తస్య పరిత్యాగస్తామసః" ఇత్యస్యార్థోఽపదృశామిత్యాదినా దర్శితః. నను యోగదశాయాం కాలాదికమజానతః కర్తవ్యలోపః స్యాదేవ, అతః కర్మత్యాగోఽత్ర న తామస ఇతి తత్రాహ యోగారూఢస్యేతి. యోగదశాయాం బహిరప్రవృత్తమనసో నధీపూర్వకర్మత్యాగః, అబుద్ధిపూర్వకం తూత్థానకాలేపి న లిమ్పతీతి నియమితం కిముత సమాధౌ. అఙ్గ్యర్థవాక్యైః కర్మణాం సమాధిరూపాఙ్గిశేషత్వవాక్యైరిత్యర్థః. తతశ్చాఙ్గప్రధానవిరోధేఽఙ్గినాఽఙ్గోపమర్దో న దోషాయ. "అన్త్యాశ్రమిభ్యః పరమం పవిత్రం ప్రోవాచ" ఇత్యత్రాతిశయితాశ్రమయోగో వివక్షిత ఇత్యాహ యోగం త్వితి. అన్యథా మత్వర్థీయవైయర్థ్యాదితి భావః॥ ౩౬॥

ప్రవ్రాజినామేవ ముక్తిస్తత్సాధనీ విద్యా చేతి పక్షమనూద్య ప్రతిక్షిపతి తుర్య ఇతి. విశేషవిధౌ పరిసఙ్ఖ్యయా శేషనిషేధః సిద్ధ్యేదితి భావః. అతస్తదన్యేషు త్రిషు తత్సాధనీ విద్యా నేత్యాహ తేనేతి. అధికారివిరోధాదప్యాహ శాన్త్యాదీతి. ప్రవృత్తిరూపా వేదానువచనయజ్ఞాదయః, శమాదయస్తు నివృత్తిరూపాః, తే కథమేకత్ర స్యుః ఇతి భావః. అత్ర బాధకమాహ గుణినామితి. "దయా సర్వభూతేషు క్షాన్తిః" ఇత్యాద్యుక్తగుణవతామిత్యర్థః. "త్రయో ధర్మస్కన్ధాః" ఇత్యత్ర బహ్వాశ్రమప్రస్తావే "బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతి" ఇత్యుచ్యతే. సమ్భవతి చాధీతవేదేషు సర్వేషు బ్రహ్మనిష్ఠా, సా చ గృహస్థానామేవోపస్థితి యాజ్ఞవల్క్యప్రభృతీనాముపనిషత్సు ప్రా

యావజ్జీవంద్వితీయాశ్రమవతిపునరావృత్త్యభావోఽప్యధీతః
స్మృత్యాద్యైశ్చైవముక్తంభవతితుచరమేయోగ్యతాధిక్యమాత్రం॥౩౭॥

(సర్వాశ్రమిణాంబ్రహ్మవిద్యాధికారః)

శ్లో॥ యన్నిత్యంతన్నకామ్యంతదపినతదితిస్థాపితేకర్మభేదే
హ్యేకంవిద్యాశ్రమాఙ్గంభవతిహివినియుక్త్యన్తరేణోపపత్తేః।
తత్రానుష్ఠానతన్త్రంవిదుషితుఘటతేకర్తృకాలాద్యభేదా
త్ప్రాజాపత్యాదిలోకార్థినిచతదితరోనర్థరోధాయతద్వాన్॥ ౩౮॥

(నిత్యకర్మణాంవిద్యాఙ్గత్వాశ్రమాఙ్గత్వాది)

శ్లో॥ మన్దస్యాపిప్రవృత్తిఃకిమపిఫలమనుద్దిశ్యకస్యాపినస్యా

చ్చర్యేణదృశ్యతే, నచప్రవృత్తినివృత్త్యోర్విరోధఃభిన్నవిషయత్వాత్ నిత్యనైమిత్తికేషుప్రవృత్తిఃనిషిద్ధకామ్యనిరర్థకేషునివృత్తిరితి, అన్యథాప్రవ్రాజినాంస్వాశ్రమధర్మేణాపివిరోధఃస్యాత్, అపిచఛాన్దోగ్యాన్తే "కుటుమ్బేశుచౌదేశే" ఇత్యాదినా గృహస్థంప్రక్రమ్య "సఖల్వేవంవర్తయన్యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యతే" ఇత్యుక్త్వా "నచపునరావర్తతే" ఇతిచోక్తం తదాహ యావజ్జీవమితి.అత్రోపబృంహణ భూయస్త్వమాహ స్మృత్యాద్యైరితి. "గృహస్థోఽపిహిముచ్యతే" ఇతిస్మర్యతే,జనకదిలీపాదయశ్చగృహస్థాఏవముక్తాఇతీతిహాసాదిషూక్తాః.అతఏవనసోపానవత్క్రమనిబన్ధః.కస్యచిన్మోక్షాశ్రమతోక్తిఃకిన్నిమిత్తేత్యత్రాహ భవతీతి॥ ౩౭॥

కథంనిత్యకర్మణాంవిద్యాఙ్గత్వం,నిత్యత్వేహ్యకరణేదోషః,కామ్యాఙ్గత్వేఽసౌనస్యాత్,అతోనిత్యకామ్యయోరభేదాయోగాత్ప్రకృతంవిరుద్ధమిత్యేతదనూద్యపరిహరతియన్నిత్యమితి.హిశబ్దఃసమ్భవప్రసిద్ధిపరః. శ్లో॥ జ్యోతిష్టోమాగ్నిహోత్రాదౌవినియోగపృథక్త్వతః।నిత్యకామ్యస్వరూపత్వం దృష్టంతద్వదిహాస్తునః॥ విద్యైక్యేఽపిక్వచిద్దృష్టాకామ్యనైమిత్తికాత్మతా।విధిభేదేతుకింనస్యాదత్రత్రైమురితికీగతిః॥ఏవంత్రిరూపత్వమపిక్వచిద్గ్రాహ్యం,తర్హివిద్యార్థమాశ్రమార్థంచద్విరనుష్ఠానంప్రసజ్యతఇత్యత్రాహ తత్రేతి.తన్త్రంఉభయార్థంసకృత్కరణం, తచ్చైకాదశేస్థాపితం.నిత్యస్యవిద్యానఙ్గతయాపికామ్యత్వేతన్త్రముదాహరతిప్రాజాపత్యాదీతి.ఉక్తవ్యతిరిక్తేషు నిష్ఫలతయానిత్యకర్మనివృత్తిప్రసఙ్గఇత్యత్రాహతదితర ఇతి॥౩౮॥

సర్వచేతనప్రవృత్తీనాంయత్కించిత్ప్రయోజనానన్వయాన్నిత్యాదివిభాగోనస్యాదిత్యాశఙ్కాంపరిహరతి మన్దస్యేతి.ప్రభృతిశబ్దేన "పాపేభ్యోరక్ష

న్నిత్యేనర్థోపరోధప్రభృతిఫలమతః కామ్యతైవేతిచేన్న।
నిత్యేష్టోనర్థరోధస్తదితరదతథాకిఞ్చశిష్టోవిధీనా
మాజ్ఞానుజ్ఞావిభాగస్సుగమఇహనిరుక్త్యైవనైమిత్తికాంశః॥ ౩౯॥

(నిత్యకామ్యాదివిభాగః)

శ్లో॥ కర్తవ్యంయన్నిమిత్తేసతితదుభయథాపాపశాన్త్యర్థమేకం
తత్స్యత్యాగ్యేనతుల్యంపరమకరణతోదోషకృన్నిత్యతుల్యం।
సత్యాంకామశ్రుతౌసంవలితమపిభవేత్తద్బలాదేతదేవ
త్యాగేచప్రత్యవాయస్త్వనధికృతిముఖస్తత్రతత్రావసేయః॥ ౪౦॥

(నైమిత్తికావాన్తరవిభాగః)

న్తాం"ఇత్యాదిప్రాప్తదురితక్షయసఙ్గ్రహః.అతః కర్త్రభీష్టఫలవత్త్వాదిత్యర్థః. కామ్యతైవ నిత్యనైమిత్తికయోరితిశేషః.సఫలత్వావిశేషేపినిత్యేతావత్ఫలవిశేషాపేక్షయావిభాగాభిప్రాయమాహ నిత్యేష్టఇతి. అనర్థపరిహారస్యసర్వేషాంసర్వదాభీష్టత్వాత్తదర్థేకర్మణిఅకరణానర్హతయానిత్యత్వేనవిభాగః.తదితరత్ సుఖం.అతథా సర్వదాభీష్టంనభవతి,సుఖరహితాయాస్సుషుప్తేరాకాఙ్క్షణాత్,అతస్సుఖార్థేకామ్యతోక్తిః.ఉక్తమేవవిభాగంముఖభేదేనద్రఢయతికిఞ్చేతి.రాజాదినయాదీశ్వరాజ్ఞానుజ్ఞారూపవిధిభేదాద్విధేయవిభాగస్సిద్ధ ఇత్యర్థః.ననుద్వివిధంనైమిత్తికం తత్రప్రాయశ్చిత్తముపాత్తానర్థహేతునిరాసార్థం,అన్యదప్యకరణనిమిత్తానర్థపరిహారాయ,అతస్తయోరపినిత్యరాశిప్రవేశప్రసంగఇత్యత్రాహ సుగమఇతి॥ ౩౯॥

కాత్రనిరుక్తిః కీదృశశ్చనైమిత్తికాంశఇత్యత్రాహ కర్తవ్యమితి.ఏకంప్రాయశ్చిత్తరూపం,తస్యాకరణనిమిత్తప్రత్యవాయాభావాత్త్యాజ్యతుల్యత్వం,పరంకేవలనైమిత్తికం,తస్యాకరణేదోషాన్నిత్యతుల్యత్వం,జాతేష్టేనైమిత్తికత్వేపిపుత్రగతపూతత్వాదిసాధనతయాసంవలితాధికారత్వముక్తం,తదాహ సత్యామితి.నిత్యేకేవలనైమిత్తికేచాకరణేదోషోధికారభ్రంశాదిరూపస్తత్తత్ప్రకరణేషుగ్రాహ్యఇత్యాహ త్యాగేచేతి॥ ౪౦॥

యస్తుమన్వాదిభిరుక్తోవిభాగః ఇహవాముత్రవాకామ్యంప్రవృత్తం...ష్టామస్యజ్ఞానపూర్వంతునివృత్తమితి సకథంఘటతే,సర్వేషామపిధర్మాణాంముముక్షుశ్చత్ఫలకామమధికృత్యైవవిధేః,యద్యపి నిరాశీః కర్మకారిణాంపరమాత్మప్రీతిరేవోద్దేశ్యా,తథాపితత్త్యాజ్యమత్వంసిద్ధం,పరప్రీతేరుద్దేశ్యత్వంచతస్యాః

ముక్తిర్నైయోగికీచేజ్జగదపినమృషానశ్వరీసాపితేస్యా
ద్ధ్వంసాత్మత్వేపితస్యానచవదసిభిదాంబ్రహ్మణస్తచ్చనిత్యం॥ ౪౪॥
(నిష్ప్రపఞ్చీకరణనియోగవాదభఙ్గః)

ఇత్యాదిదర్శనాదితిచేత్,నహ్యత్రవాక్యేద్రష్టాదిప్రధ్వంసంకుర్వీతేతివిధీయతే కిన్తుజీవస్యౌపాధికంరూపంనానుసన్ధత్స్వేతివాకరణాయత్తజ్ఞానంజీవంపరత్వేనాపశ్యేస్స్వతస్సర్వజ్ఞంపశ్యేరితివా ప్రకారాన్తరేణవానేతుంశక్యత్వాత్.నిషేధశ్రుతయశ్చాన్యపరాః,నచవిధిప్రసఙ్గవత్యః.దూషణాన్తరమాహ దుర్నిర్వహామితి.నియోగస్యహికరణేతికర్తవ్యతాది వక్తవ్యం,యదిప్రపఞ్చధ్వంసేననియోగంభావయేదితికరణక్లృప్తిఃతదానియోగసాధ్యసాధనయోరవిశేషఇత్యన్యోన్యాశ్రయః,అథనియోగమజాగళస్తనీకృత్యనిష్ప్రపఞ్చభావనయైవనిష్ప్రపఞ్చీకరణం,తదాఆత్మాశ్రయః,ఇతికర్తవ్యతాచకరణానుపపత్త్యైవనిరస్తా.ప్రయోక్తాచానుష్ఠానస్యావసానాయనియోగకృత్యముత్పాదయేత్,తదాచశాస్త్రఫలంప్రయోక్తరీతినస్యాత్.అథశుద్ధస్యబ్రహ్మణఃఫలం,తన్న,తస్యభ్రమాధ్యాసశూన్యత్వాఙ్గీకారాత్,తదర్థిత్వాభావాచ్ఛాస్త్రార్థప్రయోక్తృత్వాయోగాచ్చ.అస్మిన్పక్షేఅపసిద్ధాన్తాపత్తిమాహ ముక్తిరితి.యస్యాదృష్టసాధ్యోనాశస్తస్యజ్ఞానబాధ్యత్వాభావాత్ప్రపఞ్చమృషాత్వంనస్యాత్,నియోగసాధ్యంచసర్వంకాల్పనికత్వాదనిత్యమితిమన్యసేఅతోముక్తిరపినశ్వరీతిబద్ధోన్మజ్జనప్రసఙ్గః.అభావాభావస్యభావత్వాత్,ధ్వంసస్యచధ్వంసప్రవాహాపత్తిః,నచతేతత్క్లృప్తౌహేతురస్తి.నను ధ్వంసోహ్యుత్తరావధిరహితః,ప్రాయశ్చిత్తనియోగాత్పాపధ్వంసవన్ముక్తేరనశ్వరత్వంస్యాదిత్యత్రాహ ధ్వంసాత్మత్వేపీతి.ధ్వంసరూపాముక్తిర్బ్రహ్మణోఽన్యాఽనన్యావా,నాద్యః కార్యస్యసర్వస్యఘటతద్ధ్వంసాదేఃస్వప్నప్రపఞ్చతద్ధ్వంసాదేరివబాధ్యత్వాభ్యుపగమాత్,అబాధే ముక్తావపిభేదసిద్ధిప్రసఙ్గాత్,భావాద్వైతపక్షశ్చనయుక్తః,క్వచిన్నిర్బాధితభేదసద్భావేఽన్యత్రాపితదవిరోధాత్,తత్రచోక్తానాంబాధకానాంత్వదిష్టేపిసఞ్చారయితుంశక్యత్వాత్,నద్వితీయః ధ్వంసస్యసాధ్యత్వాత్బ్రహ్మణస్తునిత్యత్వాత్ తయోస్తాదాత్మ్యాయోగాత్,తదిదమభిప్రేత్యాహ తచ్చనిత్యమితి॥ ౪౪॥

యస్త్వాహకింధ్యాననియోగేననియోగాన్తరేణవా,తత్త్వావేదకవాక్యజన్యజ్ఞానాదేవకల్పితబాధోపపత్తేః,దృష్టశ్చపృథక్ప్రతీతస్యాపివాక్యతోబాధః,జ్ఞానమాత్రాదేవచముక్తిఃశ్రూయతే,భవతిచవాక్యాదద్వైతధీః,అతస్సైవద్వైతనివర్తికేతి,సోయమనుయోక్తవ్యః కింశ్రవణజన్యజ్ఞానమాత్రాత్ప్రతిష్ఠాపితాన్ము

శ్లో॥ వాక్యార్థజ్ఞానమాత్రాదమృతమితివదన్ముచ్యతే కిం శ్రుతేస్మిన్
బాధశ్చాస్థానబాధస్స యదనుభవతి ప్రాగివాద్యాపి దుఃఖం।
ధ్యానాదీనాంవిధానంభవతిచవితథంతన్నయుక్తంనచేష్టం
ధ్యానాద్యజ్ఞాధ్యశబ్దోదితచరమమతేర్న్యాధికంవః ప్రకాశ్యం॥ ౪౫॥

(వాక్యార్థజ్ఞానస్య మోక్షోపాయత్వభఙ్గః)

క్తిః,ఉతాద్వైతజ్ఞానజనితవికల్పవైముఖ్యస్య తేనైవ వాక్యేనజనితాద్విశదజ్ఞా నాదితి,తత్రాద్యంనిరస్యతి వాక్యార్థేతి. బాధకజ్ఞానే సతి బాధః కథం న స్యాదితి శఙ్కతే బాధం చేదితి.అత్రప్రమాణత్రయవిరోధమాహ మానబాధఇతి.స్వాత్మనిప్ర త్యక్షేణస్వస్మిన్ పరత్ర అనుమానాగమాభ్యాం,బ్రహ్మవిదోప్యముక్తాశ్చిరజీవినః శ్రుతిస్మృతిసిద్ధాః.“ బుద్ధేక్షేమప్రాపణంతచ్ఛాస్త్రైర్విప్రతిషిద్ధం బుద్ధేచేత్ క్షే మప్రాపణమిహైవనదుఃఖముపలభేత” ఇత్యాపస్తమ్బోక్తంప్రసఙ్గమభిప్రేత్యా హ సఇతి.ప్రసఙ్గాన్తరమాహ ధ్యానాదీనామితి.బహువచనంఉపాసనాత్మకత్వద ర్శనరూపత్వాదివిశేషణభేదాత్ .అత్ర వేదోదితత్వాన్నవైతథ్యం మోక్షార్థవి ద్యానాంనాన్యార్థత్వమిత్యభిప్రాయేణాహ తన్నయుక్తమితి.అపసిద్ధాన్తత్వమ ప్యాహ నచేష్టమితి.ధ్యానస్యభేదవాసనానిరాసార్థత్వంహి బ్రూథ.ద్వితీయం దూషయతి ధ్యానేతి.అయంభావఃపశ్చాత్తనంవాక్యార్థజ్ఞానంపూర్వావిశిష్ట విషయంఅధికవిషయంవాఉభయత్రప్రాగేవదూషణముక్తమితి॥ ౪౫॥

ప్రత్యక్షభ్రమస్యప్రత్యక్షమేవబాధక ఇతినిర్బన్ధో నేత్యుక్తం,తత్సద్భావేపి శబ్దఃప్రత్యక్షరూపబాధకధీజనక ఇతినశక్యంకల్పయితుం,అన్యథాక్వచిదనుమానేపి తత్ప్రసక్తిః,నచకోద్రవబీజస్యస్వాభీష్టకళమాఙ్కురజనకత్వక్లృప్త్యాతత్సిద్ధిః.ననుద గ్ధవేత్రబీజస్యరమ్భాఙ్కురారమ్భకత్వందృశ్యతే,యదిదృశ్యతేకస్తన్నిషేధేత్ ,అ థనేదంనిదర్శనం,వాక్యేష్వపి“ దశమస్త్వమసి”“ సంవిత్ స్వప్రకాశా” ఇత్యాది షుప్రత్యక్షధీజనకత్వందృష్టమితిచేత్ ,కథమేతత్ ,దశమోహమస్మిమమసంవిత్ స్వప్రకాశాఇతిశ్రోతురపరోక్షాధీరితిచేన్న,సేయంవాక్యశ్రవణానన్తరజన్యా,త న్మూలస్వయంపరీక్షణజన్యావా,ఆద్యేధర్మిప్రత్యక్షత్వేపిదశమత్వవిశిష్టవేషోనప్ర త్యక్షః,అన్యథాధర్మవాంస్త్వమసీతికేనచిద్దైవజ్ఞేనోక్తేతాదృశోఽహమితిబుద్ధే రప్యపరోక్షత్వంస్యాత్ ,ధర్మస్యాతీన్ద్రియత్వాన్నతథేతిచేన్న,అయంపర్వతఃప రభాగేవహ్నిమానిత్యాద్యుపదేశేప్రసంగాత్ ,స్వతోఽపరోక్షార్థవిషయ తయాఽత్రతాదృశోవిశేషఇతిచేన్న,నియామకాభావాత్ దశమత్వాదివిశిష్టా

శ్లో॥ ఉద్దేశ్యాంశం త్వమాద్యం స్ఫుటమనుభవతాం సమ్యగధ్యక్షవిత్త్యా
ప్రత్యక్షత్వభ్రమోఽయం త్వమసి దశమ ఇత్యాదివాక్యార్థబోధే।
శబ్దాత్ప్రత్యక్షబోధే ప్రసజతి శిథిలా తద్వ్యవస్థా తతోఽర్థే
సాక్షాత్కారం న శబ్దో జనయతి విమతస్సిద్ధవచ్ఛబ్దభావాత్ ॥ ౪౬॥

(శాబ్దప్రత్యక్షభంగః)

శ్లో॥ శిష్యో జీవస్త్వసిద్ధః కిము తవ యది వా భ్రాన్తిసిద్ధో మితో వా

కారేణస్వతోఽపరోక్షత్వాసిద్ధేశ్చ,తదిహవాక్యతో దశమత్వాదిబోధే త్వమర్థ
స్యస్ఫుటప్రత్యక్షగృహ్యమాణతయా కేషాంచిద్దశమత్వాదివిశిష్టాకారగ్రహేఽపిప్ర
త్యక్షత్వభ్రాన్తిమాత్రమిత్యాహ ఉద్దేశ్యాంశమితి.ఏతేనవిగీతంవాక్యంస్వార్థా
పరోక్షధీజనకంస్వతోఽపరోక్షార్థవిషయత్వాత్ దశమస్త్వమసీత్యాదివాక్యవ
దిత్యనుమానమపినిరస్తం దృష్టాన్తాద్యయోగాత్.ననుఘటంపశ్యతోఽయంఘటఇ
తివాక్యప్రయోగేపిప్రత్యక్షధీర్జాయత ఇతి చేన్న,యుగపత్ప్రమాణద్వయేనప్ర
మితిద్వయోత్పత్త్యయోగాత్,సమ్భూయైకప్రమాణీభావస్యాతిప్రసఙ్గిత్వాదన
భ్యుపగమాచ్చ.క్రమేతుప్రత్యక్షజ్ఞానసమనన్తరభావినిశాబ్దజ్ఞానేప్రత్యక్షశిరస్కా
మాషరాశిప్రవిష్టమషీన్యాయేనతజ్జాతీయతాభ్రమః,దశమస్త్వమిత్యాదావపిక
దాచిదేవమేవ.ప్రతికూలతర్కమప్యాహ శబ్దాదితి.జ్ఞాతకరణానాంహిపరోక్షధీ
జనకత్వవ్యవస్థాశబ్దప్రమాణస్యాప్యన్యత్రవ్యాప్త్యాఙ్గీకృతా తస్యాశ్శైథిల్యంస్యాత్
ఇష్టప్రసఙ్గోఽయమితిచేన్న,తుల్యన్యాయతయాన్యత్రాపితన్నియతివిరుద్ధకా
ర్యానుమానప్రసఙ్గస్యానిష్టత్వాత్,విపక్షే బాధకాద్విశేషఇతి చేన్న,శబ్దజన్యప్ర
త్యక్షాభావేపి విరోధప్రసఙ్గాభావాత్,"తస్మై మృదితకషాయాయతమసః
పారందర్శయతిభగవాన్సనత్కుమారః" ఇతిఉపదేశాదపరోక్షధీఃశ్రూయతఇతి
చేన్న,దృశేఃప్రత్యక్షవిశేషరూఢత్వాత్,అనుపపత్త్యాసాక్షాత్కారసామాన్యప
రత్వంకల్ప్యమితిచేత్,తర్హివిరుద్ధక్లృప్తిత్యాగేనవైశద్యార్థత్వక్లృప్తిర్యుక్తా.
ప్రతిప్రయోగమప్యాహ తతఇతి.వ్యాప్తిబలాదిత్యర్థః.అర్థే స్వప్రతిపాద్యే.ఏ
తేనస్వవిషయసాక్షాత్కారజనకతయాబాధప్రసఙ్గోఽపాస్తః.అత్రతువిపక్షే
బాధకఃప్రదర్శితఏవాతిప్రసఙ్గః॥ శ్లో॥ ప్రత్యక్షజ్ఞానహేతుత్వం యత్త్వయా
త్రప్రసాధ్యతే।నిషేధ్యమిదమస్మాకం ననస్తచ్ఛోధనంభరః॥ ౪౭॥

ఉపదేశోనప్రత్యక్షధీజనకఇత్యుక్తం,సఏవపరస్యనఘటతఇతివక్తుంవికల్ప
యతి శిష్యఇతి.త్వన్మతేవక్తుఃశ్రోతా కిమప్రతీతఃప్రతీతోవాభ్రాన్తిసిద్ధఃప్రమితిసి

నాసిద్ధాయోపదేశో భ్రమవిషయమితో నోపదేశార్హతాస్య।
భేదే నైక్యేన వాన్యః కథముపదిశతు జ్ఞాతభేదోప్యభేదం
తాదాత్మ్యే జాగరూకే సతి కిముపదిశేత్స్వాత్మనే తద్వదేసః॥ ౪౭॥

(ఆత్మాద్వైతిన ఉపదేశానుపపత్తిః)

శ్లో॥ నైవాలం భ్రాన్తిబాధే పరమపి తదిదం తత్త్వమస్యాదివాక్యం

ద్ధో వేతి వికల్పః, అత్రాద్యం నిరస్యతి నాసిద్ధాయేతి. అప్రతీత్య శిష్యం కస్మా ఉపదిశేత్. ద్వితీయం దూషయతి భ్రమేతి. యది శిష్యం భ్రాన్తిసిద్ధత్వేన న జానాతి, స్వయమతత్త్వవిత్కథం తత్త్వోపదేష్టా, అథ తథా ప్రమిణోతి, తథాపి తస్మై కథముపదిశేత్, న హ్యసావుపదేశగ్రహణార్హః, స్వయమపి నోపదేష్టృత్వార్హః, అస్యేత్యుభయార్థం. ఏతేన ప్రతిబిమ్బవద్బాధితానువృత్త్యా ప్రతీయమానేభ్య ఉపదేశ ఇత్యపి నిరస్తం, తద్వదేవోపదేశానర్హత్వాత్, న చానువృత్తః ప్రతిబిమ్బాయ ప్రబ్రూతే. తృతీయం వికల్పయతి భేదే నేతి. ఆద్యే విరోధమాహ కథమితి. భేదప్రమితావభేదముపదిశన్కుహకః స్యాత్. ద్వితీయేపి ప్రాగ్వదసంభవమాహ తాదాత్మ్య ఇతి. అద్వైతప్రమితిదశాయాం స్వభ్రాన్తిసిద్ధశిష్యోపి బాధితః, స్వతాదాత్మ్యేన వా భాతః, తస్మై చేదుపదిశేత్, స్వాత్మానం ప్రతి నిత్యముపదిశేత్, శిష్యస్య హి స్వతాదాత్మ్యం పశ్యన్ తస్యాపి తత్త్వవిత్త్వం పశ్యతి తథా చ తస్య కిముపదిశేదితి భావః॥ ౪౭॥

యదపి వర్ణ్యతే, అద్వైతవాక్యజన్యధీరేవావిద్యాతత్కార్యకృత్స్నాధ్యాసబాధికా, ప్రత్యక్షాదేర్భేదవాసనామూలతయా భేదస్వరూపమాత్రబోధకత్వాత్, తత్త్వమస్యాదీనాం తు తత్త్వావేదకత్వాత్, పూర్వా చ భేదబుద్ధిః పరా త్వద్వైతబుద్ధిః, అతః అపచ్ఛేదనయాత్పూర్వబాధః స్యాత్. ఆహుశ్చ "పూర్వాబాధేన నోత్పత్తిరుత్తరస్య హి సేత్స్యతి" ఇతి. ఏవం తత్త్వజ్ఞానాదజ్ఞానబాధ ఏవ ముక్తిరితి, తన్నిరస్యతి నైవేతి. తదిదమిత్యవిద్యామూలత్వాభిప్రాయం. న హి భవతి పౌర్వాపర్యమాత్రాద్బాధ్యబాధకభావః అతిప్రసఙ్గాత్, ఉపక్రమనయే చ వైపరీత్యాత్, అద్వైతవాక్యానామపి మాధ్యమికవాక్యేన బాధప్రసంగాత్, కరణదోషతదభావాభ్యాం విశేష ఇతి చేన్న, ప్రత్యక్షాదిష్వపి తదభావాత్, ప్రాచుర్యేణ దోషమూలత్వదర్శనాదన్యేష్వప్యనాశ్వాస ఇతి చేన్న, వాక్యేపి సమత్వాత్ అవిద్యాభేదవాసనామూలత్వస్య చావిశేషాత్, సమానదోషేష్వపి భ్రమేషు పరం బాధకం దృష్టమితి చేన్న, తథాత్వే వేదనేతదయోగాత్, తత్ర సన్దేహ ఏవ స్యాత్, నిత్యే వేదవాక్యే కారణదోష ఏవ నేతి చేన్న, వక్తృదోషాభావేప్యవిద్యాదోషమూల

భ్రాన్తోక్తిర్యద్వదాదౌ శ్రుతికృతనిఖిలభ్రాన్తిమూలత్వబోధాత్ ।
రజ్జౌసర్పభ్రమేకింజనయతివిదితభ్రాన్తవాక్సర్పబాధం
స్వప్నేఽహిః స్వప్నబుద్ధ్యాకిముగళతియదాతత్రచస్వాప్నతాధీః॥ ౪౮॥
(తత్త్వమస్యాదేః ప్రపఞ్చబాధభఙ్గః)
శ్లో॥ ఛాయాదిర్నత్వసత్యస్సదవగతికరస్తత్రహేతుర్హితద్ధీ

త్వాస్యత్వాద్యైవోక్తైః.అత్రప్రసఙ్గాద్దృష్టాన్తమాహ భ్రాన్తేతి.భ్రాన్తోక్తేరబాధకత్వం భ్రాన్తిమూలత్వేనజ్ఞాతత్వాదితిచేన్న,అవిశేషాత్ .తదాహ ఆదావితి.ప్రథమమేవప్రయోజకశిక్షయాబ్రహ్మవ్యతిరిక్తంకృత్స్నంమిథ్యేతిశ్రవణాత్తతశ్చప్రత్యక్షధీజననార్థఃప్రయాసః తజ్జననేకుహకశక్తిజనితప్రత్యక్షబుద్ధావివవిశ్వాసశ్చనస్యాత్ .భ్రాన్తిసిద్ధవాక్యాదపిపూర్వభ్రాన్తినివృత్తిస్తత్ఫలనివృత్తిశ్చదృష్టేత్యత్రతదుభయమిహానసమ్భవతీత్యాహ రజ్జావిత్యాదినాపాదద్వయేన.భ్రాన్తోయమితివిదితేననాయంసర్పఇత్యుక్తేపినవిస్రంభః,స్వప్నసర్పభ్రమజనితంసాధ్వసంనాయంసర్పఇతిస్వప్నభ్రమేణనశామ్యతి యదాస్వప్నసర్పనిషేధేపిస్వాప్నబుద్ధిర్జాయేత,అతోనవాక్యాద్భ్రమనివృత్తిః,తత్ఫలనివృత్తిశ్చాత్రవక్తుంనశక్యేతి. శ్లో॥ భ్రాన్తిసిద్ధంచధూమాదిస్వరూపాసిద్ధిదోషతః।యదృచ్ఛయార్థసద్భావేప్యమానమనుమన్యసే॥ ౪౮॥

ననువ్యావహారికమర్యాదాతిక్రమాల్లిఙ్గవిభ్రమేప్రామాణ్యానాదరఃఇహతునతథా,ప్రాగద్వైతబోధాచ్ఛాస్త్రేసత్యత్వాధ్యవసాయాత్ , అసత్యాచ్చసత్యధీర్దృష్టా యథాదర్పణాదిస్థయాఛాయయాముఖాదేస్సిద్ధిఃభూతలస్థయాచగృధ్రాదేః,సన్తిచైవంబహూన్యుదాహరణాని, అసత్యాదపిభయవిస్మయాదిసత్యంకార్యందృశ్యతే,అతోమిథ్యాభూతాదపితత్త్వమస్యాదివాక్యాత్తత్త్వప్రమితిర్ముక్తిశ్చయుజ్యతఇతితత్రాహ ఛాయాదిరితి.నహిమిథ్యాభూతంప్రతిబిమ్బాదిముఖాదిధీజనకం,దర్పణేముఖప్రతీతేర్దోషమూలత్వాత్ ,పరమార్థముఖప్రతీతేస్తుముకురవిహితమిహిరకిరణన్యాయేనప్రతిఫలితనాయనకిరణజన్యత్వాత్ .స్వరూపచ్ఛాయయాగృధ్రాద్యనుమానేపినాసత్వాత్సత్యధీః,ఛాయాస్వరూపస్యసాదృశ్యస్యచనిర్బాధత్వాత్ ,మిథ్యాభూతస్యచచ్ఛాయాగృధ్రస్యకార్యకరత్వేశుక్తిరూప్యాదేరపిరజతాదికార్యంకింనస్యాత్ .యుష్మద్దృష్ట్యాచవిమృశామఃకింప్రతిబిమ్బాదిస్వరూపమేవసత్యధీహేతుః,ఉతతద్ధీః,నాద్యఃప్రాతిభాసికసతోఽర్థక్రియాహేతుత్వానభ్యుపగమాత్ ,నద్వితీయఃతద్బుద్ధేస్సత్యత్వేనసత్యాదేవసత్యసిద్ధిః,తదిదమభిప్రేత్యాహ తత్రేతి.ఏతేనాసత్యాత్సత్యోత్పత్తిరపినిరస్తా,క

స్సాధ్యజ్ఞప్త్యాదివత్సాస్స్వయమిహనమృషా నాస్తిధీరిత్యబాధాత్ ।
సత్యేనైవప్రసూతాఘటఇవవిమతా శేముషీ కార్యభావా

స్తర్హి భయాదిహేతురితి,తత్రాప్యేతదేవోత్తరంతత్రేతి.యత్రాసత్యాత్సత్యో
త్పత్తింవదసితత్రేత్యర్థః.నను యది ధీః స్వరూపమాత్రేణ కార్యవిశేషహేతు
స్స్యాత్,బుద్ధ్యన్తరేపితత్ప్రసఙ్గః అవిశేషాత్, అథవిషయవిశిష్టోహేతుస్తదా
విషయస్యాపిహేతుత్వందుస్త్యజం,తత్రాహ సాధ్యేతి.యథాసాధ్యఘటాదిబు
ద్ధ్యాతన్నిర్మాణేబుద్ధేరేవకారణత్వంనతద్విషయస్య,సిద్ధత్వేసాధ్యత్వస్య అసి
ద్ధత్వేహేతుత్వస్యఅయోగాత్,అన్యథాఽఽత్మాశ్రయోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్,తద్వది
హాపివిషయస్యాసిద్ధత్వాన్నహేతుత్వం.ఆదిశబ్దేనాతీతజ్ఞప్తిఃకామనాచగృహ్య
తే.నష్టధీరపియథాహన్తత్తత్కారణం,నతునష్టం,పూర్వత్వేప్యనన్తరపూర్వ
త్వాభావాత్,స్వర్గాదికామనాపితదుపాయనిష్పత్తిహేతుః,నతుకామ్యం,చక్ర
కాపత్తేః,తద్వదిహభ్రాన్తిసిద్ధస్యాహేతుత్వేపితద్ధియస్తదుత్పత్తిః.అథస్యాత్ స
విషయాహిబుద్ధిరధ్యస్యతే,అతఃకథంవిషయస్యమిథ్యాత్వేవిషయిణస్సత్యత్వమి
తి,తదేతత్స్వాభీష్టంవిశ్వసాక్షిణంపృచ్ఛ,అథసోపిమిథ్యాభూతః,తన్న,స్వతస్సి
ద్ధౌతదయోగాత్ ,అన్యథాతత్సాక్ష్యన్తరాపేక్షణేఽనవస్థాదిప్రసఙ్గాత్ ,విష
యమిథ్యాత్వేచవ్యవహారసత్యత్వవద్ధీసత్యత్వంచావిరుద్ధం,ఏతదభిప్రేత్యాహ సే
తి.ఇహ అన్యస్మిన్నన్యథాబుద్ధ్యమానే.సా ధీః.స్వయంనమృషావిషయతస్తుకదాచి
త్తథాత్వోపచారః.తదేతద్బాధకవృత్త్యాన్తేనవ్యనక్తి నాస్తీతి. ధీర్నాస్తీత్యేవం
రూపస్యబాధస్యాభావాదిత్యర్థః.ఆరోపితంహినఞాన్వేతి,నత్వారోపః.నాస్తిధీవి
షయత్వాభావేహ్యసద్వ్యవచ్ఛిత్తిస్స్యాత్ నత్వనిర్వచనీయత్వహానిరితిచెన్న,బ్ర
హ్మణ్యేవంప్రసఙ్గాత్ ,అథాస్తిధియాతత్సత్త్వం ప్రకృతేపిసమం,మాభూదస
త్యాత్సత్యసిద్ధేఃసాధనం,త్వదిష్టస్యకింసాధకమిత్యత్రాహ సత్యేనేతి.అన్తఃకరణా
దిభిస్సిద్ధసాధనత్వమవధారణేనవ్యుదస్యతే.అత్రవ్యవచ్ఛేద్యసిద్ధ్యసిద్ధ్యోర్విరోధఇ
తిచేన్న,స్వోత్పాదకతయాఽవధృతసామర్థ్యసంప్రతిపన్నసత్యవర్గాతిరిక్తజ
న్యత్వనిషేధేప్రతియోగిసిద్ధేః,తథాప్యస్మదిష్టంశృఙ్గగ్రాహికయాననిషిద్ధమితిచే
త్ త్వయాపివాకింతథావిహితం, తథాహిఅసత్యాత్సత్యసిద్ధింవదద్భిరప్యసత్యమి
థ్యాలీకాదిశబ్దాఃకింస్విద్వ్యుత్పన్నాఃప్రయుజ్యన్తే అవ్యుత్పన్నావా,పూర్వత్ర
స్వదేశాదిషుసతామేవాన్యత్రారోప్యమాణతయాబాధ్యమానతయాచాసత్యా
దిశబ్దవాచ్యత్వమితినాసత్యాత్సత్యసిద్ధిః. ఉత్తరత్రపరానభీష్టంనకిఞ్చిత్కారణ
ముక్తంస్యాత్ ,యద్వాప్రతీతప్రతియోగికనిషేధస్యాస్మదిష్టత్వాత్ త్వద్వాక్యప్ర

ద్ధేతుత్వాళీకభావాకథమివవిహతావేకమేవాశ్రయేతాం॥ ౪౯॥

(అసత్యాత్సత్యసిద్ధిభఙ్గః)

శ్లో॥ జ్ఞానస్యాశేషభేదోదయవిహతికృతోఽనస్య నాశ్యత్వయుక్తి
ర్వ్యాతాద్యైరేవసద్యశ్శమమధికురుతేదగ్ధదాహ్యోపివహ్నిః।

తీతంవ్యవచ్ఛేద్యంత్వయాచైవమనుమాతుంశక్యమితిప్రసఙ్గతాత్పర్యం, యత్షానురూపోబలిః పిశాచానాంపిశాచభాషయైవోత్తరందేయమితిన్యాయాచ్చ. ప్రాతిభాసికసతశ్చ హేతుత్వాభ్యుపగమే కథమసతోఽపిన హేతుత్వం, తదపిహికుతశ్చిత్ప్రతిభాసతే, నహ్యస్తిఖపుష్పందర్పణముఖమిత్యనయోర్విశేషః, అత్ర వ్యాఘాతంచవిపక్షేబాధకమాహ హేతుత్వేతి.అనర్థక్రియాకారిత్వాత్ ప్రాతిభాసికానామసత్యత్వం, తానిచేద్ధీరూపామర్థక్రియాంకుర్యుః,కథంతేషామళీకత్వం. ననుసర్వస్యాపిసత్యానృతమిథునాదుత్పత్తౌ సాధ్యవికలోదృష్టాన్తః,మైవం,ఘటాద్యుత్పాదకమృదాదేర్వ్యావహారికసత్యత్వాభ్యుపగమాత్ తదపేక్షయాచ "మృత్తికేత్యేవసత్యం" ఇత్యాదిశ్రుతినిర్వాహాచ్చ,అనుమానమప్యత్రతావతానిష్ప్రతిఘమితి॥ శ్లో॥ సత్యధర్మమసత్యేనతవాసత్యాదసత్యధీః।సత్యాదసత్యధీర్వేతిక్వాసత్యాత్సత్యధీర్భవేత్ ॥ ౪౯॥

విశ్వబాధకమద్వైతజ్ఞానంకారణానుపపత్త్యాదూషితం,అథస్వప్రధ్వంసకారణాభావాచ్చదూష్యతే,యత్తదవిద్యాధ్వంసకముక్తిమంజ్ఞానం తత్కేనవినాశ్యం,నతావత్తద్విషయేణబ్రహ్మణా, శుద్ధస్యతస్యకస్మిఞ్చిత్ప్రతిహేతుత్వానభ్యుపగమాత్ అశుద్ధేశ్చనిశ్శేషధ్వంసాత్,అతఏవనానిర్వచనీయాన్తరేణ,ఏవంతత్ప్రతిధ్వంసేనేత్యపిదుఃస్థం,తస్యసదన్యత్వానన్యత్వసత్యమిథ్యాత్వాదివికల్పక్షోభాత్,జ్ఞానధ్వంసస్యాహేతుకత్వేచకాదాచిత్కత్వవ్యాఘాతః,అనాదిత్వాపాతాచ్చకథంప్రతియోగిసంభవః,పరిశేషాత్స్వస్యైవస్వస్యనాశఇత్యాయాతం, తచ్చాయుక్తంనహిప్రతియోగిమాత్రాత్ప్రతిధ్వంసఃక్వచిదపిదృష్టః,ఏతత్సర్వమభిప్రేత్యాహ జ్ఞానస్యేతి.వహ్నేర్దాహ్యంవినాశ్యానువినాశవత్తద్వినాశ ఇతిచేన్న,తత్రాపిహేత్వన్తరాదేవవినాశదృష్టేః,నిర్వాప్యతేహికదాచిద్వాతేనదీపఃకదాచిచ్ఛలభాదిభిః,యదాస్యస్వయంవినాశఇతిమన్యసే,తదాప్యదృష్టప్రేరితవేగవదవయవకర్మణాంమిథోవిభాగాత్సఙ్ఘాతశైథిల్యమాత్రం,నతుక్వచిదపిద్రవ్యనాశః,అవస్థాన్తరాపత్త్యాచాదర్శనం,కతకరజోనిదర్శనంచబాలప్రలోభనం,నహిపయసిపఙ్కఃకతకరజసానాశ్యతేవిశ్లేషమాత్రదృష్టేః,నచస్వయంతన్నశ్యతి అసంశ్లేషమాత్రసిద్ధేః.అస్తుతర్హిజ్ఞానాన్తరేణతన్నివృత్తిరిత్యత్రాహ తస్మాదితి.

తస్మాత్తస్యాన్యదేవ ప్రశమకమపరం తస్య చేత్యవ్యవస్థా
తచ్చేచ్ఛాన్తిం న గచ్ఛేత్కథమివ భవితా సర్వభేదోపమర్దః॥ ౫౦॥

(నివర్తకజ్ఞాననివర్తకానుపపత్తిః)

శ్లో॥ బోధస్యాన్త్యస్య వేద్యం కిము తదవిశదం బ్రహ్మ మాయాన్వితం వా
కిం వా భేదప్రపఞ్చః కిము తదనృతతా కిన్ను వేద్యం న కిఞ్చిత్।
ఆద్యే స్యాద్బ్రహ్మ దృశ్యం తదుపరియుగళే మోహసత్తా తుర్యే
సూతే ద్వైతం సతీ సా స్వపిహతిమనృతా పఞ్చమే స్యాన్న ధీత్వం॥ ౫౧॥

(నివర్తకజ్ఞానవేద్యానుపపత్తిః)

శ్లో॥ సాధ్యా వస్సర్వమాయావిరతిరపి పరం బ్రహ్మ తస్మాత్పరా వా
పూర్వత్ర ప్రాగపి స్యాత్పరమపి న భవేదుత్తరత్రాభ్యుపేతే।

జ్ఞాననివర్తకస్యాపి జ్ఞానస్య తుల్యతయా జ్ఞానాన్తరేణ నివృత్తావుపర్యుపరి తథేత్యనవస్థా. ఉక్తదోషపరిహారాయ నివర్తకజ్ఞానస్య స్వతోఽన్యతశ్చ నాశ్యత్వం నేతి శఙ్క్యతే తచ్చేదితి. పరిహరతి కథమివేతి. జ్ఞానం తావత్తిష్ఠతి తదనుబన్ధాదహంకారదేహానుబన్ధశ్చ దుర్వార ఇతి భావః॥ ౫౦॥

అథ నివర్తకజ్ఞానం సవిషయం నిర్విషయం వా, సవిషయత్వే బ్రహ్మవిషయం తదన్యవిషయం వా, బ్రహ్మవిషయత్వేపి శుద్ధబ్రహ్మవిషయం వా మాయాన్వితబ్రహ్మవిషయం వా, అన్యవిషయత్వే ప్రపఞ్చవిషయం తన్మిథ్యాత్వవిషయం వేతి వికల్పయతి బోధస్యేతి. ఆద్యం దూషయతి ఆద్య ఇతి. బ్రహ్మ దృశ్యం స్యాత్, శుద్ధస్య దృగ్విషయత్వేఽపసిద్ధాన్తః, త్వదుక్తా చ దృగ్దృశ్యసంబన్ధానుపపత్తిః, దృశ్యత్వానుమానస్యానైకాన్త్యం, బ్రహ్మణోపి వా మిథ్యాత్వాభ్యుపగమప్రసఙ్గశ్చేతి భావః. ద్వితీయతృతీయౌ దూషయతి తదుపరీతి. మాయాన్వితబ్రహ్మప్రతిభాసః ప్రపఞ్చప్రతిభాసశ్చ మోహ ఏవేతి భావః. చతుర్థే ప్రపఞ్చస్యానృతతా సత్యా అసత్యా వేతి వికల్పే పూర్వత్రాద్వైతభఙ్గప్రసఙ్గమాహ సూత ఇతి. ఉత్తరత్ర స్వవ్యాఘాతమాహ స్వవిహతిమితి. శ్లో॥ మిథ్యాత్వస్య హి మిథ్యాత్వే మిథ్యాత్వం బాధితం భవేత్। సత్యత్వస్య తు సత్యత్వే సత్యత్వం సాధితం భవేత్॥ నిర్విషయత్వే దోషమాహ పఞ్చమ ఇతి. వృత్తిజ్ఞానం సర్వం సవిషయమిత్యభ్యుపగచ్ఛతాం కథమస్య నిర్విషయత్వం, తథాత్వే వా కథం వృత్తిధీత్వమితి భావః॥ ౫౧॥

బాధకజ్ఞానసాధ్యం వికల్పయతి సాధ్యేతి. బ్రహ్మస్వరూపత్వేఽనాదిత్వాన్న సాధ్యత్వమిత్యాహ పూర్వత్రేతి. స్వరూపాదన్యత్వే సర్వభేదనివృత్త్యసమ్భవమాహ పరమపీతి. నివృత్తిరపి నివర్త్యేత్యవిరోధం శఙ్క్యతే సాపీతి. పరిహరతి పున

సాపిస్యాచ్చేన్నివర్త్యాపునరపివిలగేత్పూర్వవత్ప్రపఞ్చో
నోచేత్సత్యైవసాస్యాత్ప్రసజతిచతతోబ్రహ్మతత్సద్వితీయం॥ ౫౭॥

(ప్రపఞ్చనివృత్త్యనుపపత్తిః)

శ్లో॥ అన్త్యజ్ఞానస్యజీవఃస్థితిపదమథవాకేవలంబ్రహ్మతేస్యా
దాద్యేతేనైవబాధ్యోనతదుపజనయేద్ధీఃస్థితౌకింతతోస్య।
అన్త్యేసత్యానృతావాతదధికరణతానాద్యఇష్టఃపరస్మిం

రితి.లబ్ధస్వరూపస్యభావస్యధ్వంసోయదినస్యాత్,స్వరూపంతదవస్థమేవస్యాత్,
ప్రాగభావస్యాపిప్రధ్వంసఃభావశ్చతత్ప్రధ్వంసశ్చ ఉత్తరత్వేసతివిరోధిత్వావి
శేషాత్,ప్రధ్వంసస్యచప్రాగభావః భావశ్చతత్ప్రాగభావశ్చ పూర్వత్వేసతివి
రోధిత్వావిశేషాత్,ఇహాపిప్రధ్వంసస్తన్నివృత్తిశ్చభావస్యప్రధ్వంసఃస్యాతామి
తిచేత్,తర్హ్యనవస్థితప్రధ్వంసపరమ్పరాక్లృప్తిప్రసఙ్గః,తత్ప్రధ్వంసకజ్ఞానక్లృప్తి
శ్చ,అస్మన్మతేత్వవస్థాపరమ్పరాప్రమాణసిద్ధాఙ్గీక్రియతఇతినవిరోధః.నివృత్తేరని
వృత్తౌసత్యత్వప్రసఙ్గః,తతశ్చాద్వైతభఙ్గమాహ నోచేదితి.సత్యాభావసాహిత్య
మదోషఇత్యేతచ్చదూషితమేవ॥ ౫౭॥

విశ్వబాధకబుద్ధేరాధారంవికల్పయతి అన్త్యజ్ఞానస్యేతి. నహిబాహ్యవ
ద్దేహేన్ద్రియమనసాంజ్ఞాతృత్వంయుష్మాభిరిష్యతే,తుల్యన్యాయతయాఽహ
ఙ్కారస్యమహతోవాజ్ఞాతృత్వంనిరస్తమేవ,పరిశేషాదహఙ్కారోపహితోజీవ
ఏవజ్ఞాతేతికోటిఃప్రథమముపోద్ఘాటితా. కేవలం సర్వోపాధిరహితమిత్యర్థః.
బాధకజ్ఞానస్యబాధ్యజీవాధికరణత్వేబాధకమాహ ఆద్యఇతి. అయంభావః బాధ
కేనజీవోనశ్యతినవా,ఆద్యేస్వనాశకధీసిద్ధ్యభేదవాసనానిరాసాదౌనప్రయస్యే
దితి,నహ్యాత్మనాశఃపరమఃపుమర్థఇత్యౌపనిషదపక్షః. ఉత్తరత్రాహమర్థవినా
శేకథంజీవస్థితిః,స్థాపితంచాహమర్థస్యైవాత్మత్వం,జీవత్వేనస్థితిపక్షస్త్వాత్మాతి
ష్ఠేదిత్యత్రాహధీరితి.నహిఅహంవినఙ్క్ష్యామిమదన్యాధీర్మద్విధురాతిష్ఠత్వితిమ
త్వా ముముక్షుఃప్రవర్తతే,తథాచభాషితం "మయినష్టేపిమత్తోఽన్యాకాచిత్
జ్ఞప్తిరవస్థితా।ఇతితత్ప్రాప్తయేయత్నఃకస్యాపినభవిష్యతి" ఇతి. శుద్ధస్యనివర్తక
జ్ఞానాధారతాసత్యాఽసత్యావేతివికల్పయతిఅన్త్యఇతి. సత్యత్వేఽపసిద్ధాన్త
మాహ నాద్యఇతి. మిథ్యాత్వేఽనుపపత్తిమాహ పరస్మిన్నితి. అసత్యస్యజ్ఞానాధిక
రణత్వస్యక్లృప్తిర్హికల్పకావిద్యాహఙ్కారాదిసాపేక్షా,అతోనివర్తకజ్ఞానతదా

స్తత్కృత్యాదేరయోగస్తదిహవిమృశతాంకింనదుష్టంత్వదిష్టం॥ ౫౩॥

(నివర్తకజ్ఞానాధారానుపపత్తిః)

శ్లో॥ నాభుక్తంకల్పకోట్యాప్యుపశమనమియాత్కర్మనిష్కృత్యభావే
విద్యాతస్తద్వినాశశ్రుతిరిహతదసౌతత్ప్రశంసేతిచేన్న।
తాదృగ్విద్యైవతన్నిష్కృతిరితిహివిదాఞ్చక్రురామ్నాయవృద్ధా

ధారత్వతత్ప్రతిభాసాయావత్సత్యః, తావదవిద్యాఽనువృత్తేరితినతతస్తన్నివృత్తిః, అవిద్యాయాఃతత్కల్పితస్యజ్ఞానస్యచ సున్దోపసున్దవిషనాశకవిషన్యాయేన యుగపద్ధ్వంసాదవిరోధఇతిచేత్, తదిదమన్యోన్యధ్వంసకత్వందృష్టంకల్ప్యంవా, నాద్యః అసిద్ధేః, నద్వితీయః కల్పకాభావాత్, గతిశూన్యత్వంకల్పకమితిచేత్, అస్తి సతాంగతిః తామేవానువర్తస్వ. ఏవంపరపక్షేదూష్యాన్తరాణిదూషణాన్తరాణిచసూచయన్నిగమయతి తదితి. బహుశ్లోకోక్తబహువిధదోషప్రస్థానాదిత్యర్థః॥ ౫౩॥

యథామృషావాదిమతేనబోధాన్ముక్తిసంభవః।త్వన్మతేపితథైత్యేవమపన్యాయేనశఙ్కతే। నాభుక్తమితి. స్మర్యతేహి "అవశ్యమనుభోక్తవ్యంకృతంకర్మశుభాశుభం। నాభుక్తంక్షీయతేకర్మకల్పకోటిశతైరపి" ఇతి. తర్హిప్రాయశ్చిత్తశాస్త్రవైయర్థ్యంస్యాదిత్యత్రోక్తంనిష్కృత్యభావఇతి. నను "తద్యథేషీకతూలమగ్నౌప్రోతంప్రదూయేతైవంహాస్యసర్వేపాప్మానఃప్రదూయన్తే" ఇతిశ్రూయతే. "తదావిద్వాన్పుణ్యపాపేవిధూయ" "తత్సుకృతదుష్కృతేధూనుతే" ఇత్యాదిచ. శ్లో॥ నకర్మణాంక్షయోభూపజన్మనామయుతైరపి।ఋతేయోగాత్కర్మకక్షంయోగాగ్నిఃక్షపయేత్పరం" "యథాగ్నిరుద్ధతశిఖః" ఇత్యాదిచస్మర్యతే, అతఃఫలభోగాభావేపిజ్ఞానాత్కర్మనివృత్తిఃస్యాదిత్యత్రాహ విద్యాతఇతి. నచ "తత్త్వజ్ఞానాన్నిఃశ్రేయసాధిగమః" ఇత్యాద్యసూత్రవిరోధః, "దుఃఖజన్మప్రవృత్తిదోషమిథ్యాజ్ఞానానాముత్తరోత్తరాపాయేతదనన్తరాపాయాత్" ఇతిద్వితీయసూత్రేజ్ఞానస్యమిథ్యాజ్ఞాననివృత్తిద్వారాకర్మానారమ్భార్థత్వస్యస్థాపితత్వాత్, కృతంతుకర్మస్వఫలతఏవనశ్యతీత్యవిరోధః, అత్రకర్మణామవశ్యభోక్తవ్యత్వవచనమకృతప్రాయశ్చిత్తవిషయమిత్యభిప్రాయేణప్రత్యాహ నేతి. అత్రాపితర్హ్యకృతప్రాయశ్చిత్తత్వాదోఽభోక్తవ్యత్వమిత్యత్రాహ తాదృగితి. త్రయ్యన్తవిహితపరబ్రహ్మధ్యానరూపేత్యర్థః. ఆమ్నాయవృద్ధాః స్మర్తారః. తేచేశ్వరదర్శనంసర్వప్రాయశ్చిత్తమిత్యాహుః, "ఇజ్యాచారదమాహింసాః" "ప్రాయశ్చిత్తాన్యశేషాణి" "ప్రాయశ్చిత్తంతుతస్యైకం" ఇత్యాదిచ. బ్రహ్మప్రాప్తిహేతుతయావిహిత

నాన్యద్బ్రహ్మానుభూతిప్రతిభటదురితధ్వంసతస్స్యాదృమత్ర॥ ౫౪॥

(విద్యాయాః పాపనాశకత్వోపపత్తిః)

శ్లో॥ ప్రాయశ్చిత్తం న పుణ్యే న చ సుకృతమనుశ్రూయతే ధర్మబాధ్యం
నాధర్మత్వం విధానాన్న యది సుచరితం త్వఙ్గమస్యాశ్చ న స్యాత్।
మైవం ధర్మోప్యధర్మో భవతి హి బహుధాధిక్రియాదేర్విశేషా
ద్ధర్మం త్రైవర్గికం తు స్వయమిహ నిగమః పాప్మకోటౌ పపాఠ॥ ౫౫॥

(త్రైవర్గికసుకృతస్యాపి విద్యానాశ్యత్వం)

స్యయోగస్య కథం నైమిత్తికత్వమిత్యత్రాహ నాన్యదితి. స్వతః ప్రాప్తాహి సంసరతామపి బ్రహ్మానుభూతిస్సూరివత్, తత్ప్రతిబన్ధకనివృత్త్యైయోగ ఇతి నిష్కృతిరూపత్వం తస్య యుజ్యత ఇతి భావః. అత్ర దురితశబ్దేన బన్ధకం పుణ్యమపి సంగృహీతం ప్రతిబుద్ధం ప్రత్యనిష్టఫలప్రదత్వావిశేషాత్, "ఏతేవై నిరయాస్తాత స్థానస్య పరమాత్మనః" ఇతి స్వర్గాదీనాం నిరయత్వస్మృత్యా తత్సాధనస్య పాపత్వోపపత్తేః, "న సుకృతం" ఇత్యారభ్య "సర్వే పాప్మానోఽతో నివర్తన్తే" ఇతి సుకృతస్యాపి పాపత్వేన సఙ్కలయ్య వ్యాఖ్యానాచ్చ. తదేవం ధీసఙ్కోచకకర్మధ్వంసైకధీ వికాసపవ బ్రహ్మానుభూతిరితి తత్కామనావ్యపదేశోపి న విరుద్ధః. అన్యత్ర చ ప్రతిబన్ధకనిరాస వృత్త్యా న్త్యే పవం ప్రతిసన్ధేయం॥ ౫౪॥

నను పుణ్యస్య దురితశబ్దేన సఙ్గ్రహో నయుక్తః విరుద్ధత్వాత్, క్వచిత్ప్రయోగశ్ఛత్రిన్యాయాత్ ఇత్యభిప్రాయేణ శఙ్కతే ప్రాయశ్చిత్తమితి. న హి పుణ్యోద్దేశేన క్వచిన్నిష్కృతివిధిః, "ధర్మేణ పాపమపనుదతి" ఇతి చ శ్రూయతే, న తు ధర్మమితి, కామ్యమప్యధర్మత్వాద్ధర్మేణాపనుద్యత ఇతి చేన్న, ఫలోద్దేశేన విహితత్వాత్, న చాత్ర శ్యేనాదినయః స్వరూపతః ఫలతో వా నిషేధానాఘ్రాతత్వాత్, ధర్మేష్వపి చ యద్యధర్మత్వం, తదా తదఙ్గత్వం విద్యాయా న ఘటతే. ఏషాం చతుర్ణాం హేతూనామన్యథాసిద్ధిమభిప్రేత్య ప్రత్యాచష్టే మైవమితి. అధికారిభేదేన పాపత్వాపత్తౌ తం ప్రతి నిష్కృతివిధిర్యుక్తః "ధర్మేణ పాపం" ఇత్యత్ర చ యథార్హం పాపశబ్ద ఉభయగ్రాహీ, విహితత్వం చ కస్మిన్నిత్యపి ధర్మత్వం సాధయేన్నాన్యం ప్రత్యధర్మత్వం నిరున్ధ్యాత్, తేషామేవ చ కర్మణాం ఫలసఙ్గాదిత్యాగవతాం నివృత్తిధర్మతాపత్త్యా విద్యాఙ్గత్వోపపత్తిః. ఏతత్సర్వం వ్యనక్తి ధర్మోపీతి. స్మర్యతే హి, "శ్లో॥ స ఏవ ధర్మస్సోధర్మస్తం తం ప్రతి నరం భవేత్। పాత్రకర్మవిశేషేణ దేశకాలావవేక్ష్య చ" ఇతి. ఏవం సతి "న సుకృతం" ఇత్యాదౌ సుకృతే పాప్మశబ్దో న భాక్త ఇత్యభిప్రా

శ్లో॥ అశ్లేషఃపాప్మభిశ్చేత్ప్రసజతివితథాదుశ్చరిత్రాన్నివృత్తి
స్తేషుప్రామాదికేష్వప్యమతికనిపతద్బీజవత్స్యాత్ప్రరోహః।
మైవంశాస్త్రైకవేద్యేఫలఫలివిషయేయుక్తయోహ్యస్వతన్త్రా
శ్శాస్త్రాద్బాధస్తుతిష్ఠేన్మతికృతవిషయేశబ్దశక్త్యాదిభిర్నః॥ ౫౬॥
(ప్రామాదికోత్తరాఘాశ్లేషోపపత్తిః)

యేణాహ ధర్మమితి. అతఏవహి "త్రైవర్గికాంస్త్యజేద్ధర్మాన్" ఇతిముముక్షుం ప్రత్యనుశిష్యతే॥ ౫౫॥

అస్తువిద్యాపిప్రాయశ్చిత్తాన్తరవదుపాత్తదురితనాశికా, ఉత్పత్స్యమాననివృత్తిర్నస్యాత్ నిమిత్తానుదయేపినైమిత్తికప్రవృత్త్యావతిప్రసఙ్గాత్,ఉదితత్వశఙ్కయాపిక్వచిన్నివృత్తిఃపాక్షికోపిదోషఃపరిహార్యఇతి న్యాయాత్ నతూత్పత్స్యమానత్వశఙ్కయా,తదవస్థస్యనిమిత్తత్వేనప్రాయశ్చిత్తశాస్త్రైరనుద్దేశాత్, "ఏవంవిదిపాపంకర్మనశ్లిష్యతే" "తస్యైవాత్మాపదవిత్తంవిదిత్వానకర్మణాలిప్యతేపాపకేన" ఇత్యాదయస్తువిద్యాంప్రశంసన్తి అర్థాయోగాత్,బ్రహ్మవిదాం "బాల్యేనతిష్ఠాసేత్" ఇతివిధౌకృత్స్నబాలకృత్యోపాదానే కామచారప్రసఙ్గాచ్చ.అస్త్వితిధార్ష్ట్యేన "నావిరతోదుశ్చరితాత్" ఇతిశ్రుతిరుపరుద్ధా. "సర్వాన్నానుమతిశ్చప్రాణాత్యయేహితద్దర్శనాత్" ఇతిచసూత్రం,జళవద్భావయతామపియోగినాం"సతాంవర్త్మనదూషయన్"ఇతిప్రవృత్తినియమఉక్తఇతి.ఏతత్సర్వమభిసన్ధాయాహ అశ్లేషఇతి.ప్రామాదికైరశ్లేషేశ్రుత్యాదివిరోధోనేత్యత్రాహ తేష్వితి.ప్రరోహఃయథార్హంకార్యారమ్భః అన్యథాకథమకామకృతేషుప్రాయశ్చిత్తవిధిరితి.అత్రశ్రుతస్యాశ్లేషస్యకింన్యాయతోబాధః ఉతవచనతఇతివికల్పమభిప్రయన్ప్రత్యాహ మైవమితి.ఆద్యందూషయతి శాస్త్రైకవేద్యఇతి.ఫలఫలివిషయేసాధ్యసాధనభావేనమిథస్సంబధ్యమానేఽర్థఇతియావత్.అస్వతన్త్రాఃనహివచనవిరోధేన్యాయఃప్రభవతి,తథాసత్యతిప్రసఙ్గాదితిభావః. ద్వితీయేవిషయభేదాద్విరోధంపరిహరతి శాస్త్రాదితి.శబ్దశక్త్యాదిభిః "నావిరతోదుశ్చరితాత్"ఇత్యత్రహ్యవిరతిఃబుద్ధిపూర్వచర్యానువర్తనంతత్ప్రసక్తస్యప్రతిషేధః. ఉషస్తిశ్చప్రాణధారణార్థమిభ్యోచ్ఛిష్టంచఖాదఅనుపానప్రతిగ్రహమిభ్యేనాభ్యర్థితస్సన్నాహ" నవాఅజీవిష్యమిమానఖాదన్-కామోమఉదపానం"ఇతి బ్రహ్మవిదోపిమేకామతోనిషిద్ధకరణంపరిహార్యమిత్యర్థః. శ్లో॥ అపిచేత్పాతకంకించిద్యోగీకుర్యాత్ప్రమాదతః।యోగమేవనిషేవేతనాన్యంయజ్ఞంసమాచరేత్"ఇతిచస్మర్యతే,అశ్లిష్టస్యపాతకస్యకింయోగరూపేణాపిప్రాయశ్చిత్తేనేతిచేన్న, తత్రతద్విధౌతాత్పర్యాభావాత్, అన్యప్రాయశ్చిత్తప్రసక్త్యాయోగంనవిచ్ఛిన్ద్యాదిత్యేవ

శ్లో॥ శ్లిష్టంవిద్యాఙ్గపుణ్యంస్వఫలవితరణాన్నేతరార్థంవిరాగ
గాగాదారభ్యమాణంఫలవదమతికంసంభవేన్నైవపుణ్యం।
పుణ్యాశ్లేషస్తతోఽస్మిన్నఘటతఇతిచేన్నోపయుక్తాతిరిక్తై
ర్విద్యాఙ్గైస్తస్యయోగాదమతికృతమపిహ్యేమనస్త్యేవపుణ్యం॥ ౫౭॥

(పుణ్యాశ్లేషః)

శ్లో॥ కర్మాశ్లేషప్రణాశౌతదుపధిభగవన్నిగ్రహోదేర్నివృత్తి

హితాత్పర్యం, యద్యపి "జీవితాత్యయమాపన్నః" "ప్రాణసంశయమాపన్నః" ఇత్యాదివచనానివిద్వదవిద్వత్సాధారణాని, తథాప్యత్రానాపద్దశాయాంప్రామాదికేష్వపివిద్యామాహాత్మ్యాదశ్లేషఉచ్యతఇతిసార్థకత్వం, అతఃపాపానాంవావినాశవదశ్లేషోఽపివిద్యాసాధ్యంఫలమితి॥ ౫౬॥

యద్యపిపాపస్యాశ్లేషః, తథాపికథమితరస్యాప్యేవమసంశ్లేషః, "పాతే తు" ఇతిసూత్రోక్తఃపుణ్యాశ్లేషఇతివికల్పానుపపత్త్యాశఙ్కతే శ్లిష్టమితి. అత్రహి పుణ్యస్యాశ్లేషఃకింబుద్ధిపూర్వస్యతదన్యస్యవా, ఆద్యేవిద్యాఙ్గస్యతదనఙ్గస్యవా, అఙ్గత్వేవిరక్తకృతస్యఅన్యకృతస్యవేతివికల్పః, తత్రవిద్యాఙ్గస్యాశ్లేషోనసంభవతి స్వఫలభూతవిద్యాప్రదానాత్, వీతరాగస్యనఫలాన్తరార్థప్రవృత్తిః యతస్తదశ్లేషోక్తిఃస్యాత్, సరాగకృతంతుస్వఫలందద్యాదేవ ధీపూర్వస్యాశ్లేషాయోగాత్, అధీపూర్వంతుసుకృతంనసంభవత్యేవ చోదితానుష్ఠానరూపత్వాత్, నిషిద్ధత్వధీపూర్వత్వసమ్భవః చోదనానపేక్షానుష్ఠానత్వాత్, అతోబ్రహ్మవిదిపుణ్యాశ్లేషఉక్తోనసంభవతీత్యాక్షేపః, ఏవమాక్షిప్తేషుకంచిదంశంవిశేషయిష్యన్నాహ నేతి. హేతుమాహ ఉపయుక్తేతి. ఉపాయవిరోధిశమనేషుకర్మసుకానిచిదధికానిసంభవన్తి అన్యైర్విద్యాపూర్తేః, నచనిష్ఫలత్వంయుక్తం, అతస్స్వానుగుణంఫలాన్తరందాతుమర్హన్తీతిశఙ్కాయామశ్లేషస్సూత్ర్యతే, నిష్కామానుష్ఠితానాంహ్యేతేషాంనఫలాన్తరసంభవఇతి, యచ్చాధీపూర్వకామ్యంనసంభవతీతి తదపి న విష్ణ్వాయతనదీపాద్యుపాఖ్యానేతద్దృష్టేః, స్వప్నేచవిద్యానపివాసనావిశేషాన్నిషిద్ధమివకామ్యమప్యనుతిష్ఠేత్, పిత్రాదయశ్చనిగపేక్షంప్రతిహితబుద్ధ్యా కామ్యమాచరేయుః, తచ్చప్రామాదికప్రాయం, సర్వంవిదినసంశ్లిష్యతఇత్యభిప్రాయేణాహ అమతికృతమితి॥ ౫౭॥

అత్రకశ్చిచ్చోదయతి కర్మేతి. ద్వివిధంహికర్మబన్ధకం, విద్యోత్పత్తేఃపూర్వముత్తరంచ, పూర్వంచద్వివిధంఆరబ్ధకార్యమన్యచ్చ, తత్రాద్యంచరమదేహావధిభోగనాశ్యం "భోగేనత్వితరేక్షపయిత్వాథసంపద్యతే" ఇతిసూత్రోక్తేః ద్వితీ

ర్నష్టాశ్లిష్టాతిరిక్తంనచకిమపితతఃసఙ్క్రమఃకస్యమైవం।
తత్తత్కర్మప్రసూతౌస్వభజనశమితౌనిగ్రహానుగ్రహౌయా
తత్తుల్యావేవదేవఃప్రయతివిదుషితచ్ఛత్రుమిత్రేషుధత్తే॥ ౫౮॥

(ప్రియాప్రియసఙ్క్రమః)

శ్లో॥ అన్యశ్చేదన్యకర్మప్రజనితఫలభుక్శాస్త్రవైయాకులీస్యా
ద్బుద్ధ్యాక్షైరుజ్ఝితానాంక్వచిదపినతతఃకర్మణాంసఙ్క్రమఃస్యాత్।
ఉద్వేలస్స్వేచ్ఛయాతేత్యసదవిషమతాద్యన్వితేనైవధాత్రా
విద్యానిష్ఠోపకారాద్యుచితఫలమిదందీయతేవర్గయుగ్మే॥ ౫౯॥

(ప్రియాప్రియయోర్విద్వత్కర్మఫలసమానస్యాప్తేఃస్వకర్మఫలత్వం)

యంవిద్యయానాశితం,ఉత్తరంచద్వేధా ప్రామాదికరాశిప్రవిష్టమన్యచ్చ,ప్రథమమిహాశ్లిష్టం,అన్యచ్చనిష్కృత్యాభోగేనవానిశ్శేషితం,అత్రముక్తివిళమ్బమనిచ్ఛతాంనిశ్శేషకర్మనిర్వేశార్థంయుగపద్బహుదేహసఙ్గ్రహోపయోగః,ఏవంస్థితేవిదుషశ్చరమదేహోదుత్క్రాన్తికాలే“తస్యపుత్రాదాయముపయన్తిసుహృదస్సాధుకృత్యాంద్విషన్తఃపాపకృత్యాం”“అస్యప్రియాజ్ఞాతయస్సుకృతముపయన్త్యప్రియాదుష్కృతంతత్సుకృతదుష్కృతేధూనుతే” “ప్రియేషుస్వేషుసుకృతమప్రియేషుచదుష్కృతం।విసృజ్యధ్యానయోగేనబ్రహ్మాప్యేతిసనాతనం” ఇత్యాదేఃకోవిషయఇతి,తదేతత్సఙ్క్రమశ్రుతితాత్పర్యానభిజ్ఞతామూలమిత్యభిప్రాయేణప్రతివక్తి మైవమితి.శ్రుతితాత్పర్యంవివృణోతి తత్తదితి.అయంభావః.నహ్యత్రముఖ్యాకర్మణాంసఙ్క్రాన్తిః అసంభవాత్,అతః శ్లో॥ “ఆదాయసుకృతంసర్వంతస్యగచ్ఛేదరక్షితః” “శపతాయత్కృతంపుణ్యంశప్యమానముపైతితత్।శప్యమానస్యయత్పాపంశపన్తమధిగచ్ఛతి” ఇత్యాదిన్యాయాత్ అక్షిరోగాదిసఙ్క్రమణవాదవచ్ఛత్రావపితాదృశఫలోత్పాదనేతాత్పర్యమితి॥ ౫౮॥

పునరనిర్ధారితశ్రుతితాత్పర్యశ్శోచ్చదయతి అన్యఇతి.అన్యస్యాన్యకృతకర్మఫలభోగేశాస్త్రఫలంప్రయోక్తరీతివ్యవస్థాభఙ్గాచ్ఛాస్త్రస్యవ్యాకులతాస్యాత్,ఋత్విక్కృతంహియైషికృతంచాన్యార్థమేవకరణాత్పరత్రఫలతీతియుక్తం,అభిచారకర్మచభ్రాతృవ్యస్యపూర్వదుష్కృతోత్థాపితత్వాత్తత్పీడాహేతుః,అభిచరితాచస్వకృతఫలంభ్రాతృవ్యమరణంస్వయంభుఙ్క్తే,ఇహతునైవంసంభవః,అతఃపరవిత్కర్మణామశ్లేషవినాశసంభవేపినాన్యత్రస్వరూపతఇవఫలతోపిసంక్రమస్సంభవతీతి,ఈశ్వరస్యచస్వమర్యాదాతిక్రమఃస్యాదిత్యాహ ఉద్వేలఇతి.ఉక్తంచోద్యద్వయంస్వకర్మఫలభోగవ్యవస్థయైవపరిహృతమిత్యభిప్రాయేణప్రత్యాహ

శ్లో॥ అర్చిర్ఘస్రోథపక్షస్సితఉదగయనం వత్సరో మాతరిశ్వా
మార్తాణ్డస్తారకేశస్తటిదపి వరుణామర్త్యనాథప్రజేశైః।
ఆదిష్టో విశ్వనేత్రాస్స్వయమతివహనే దేవయానాధ్వగానాం
యః ప్రోక్తోఽమానవాఖ్యస్స తటిదధిపతిర్విశ్రుతో మానసోఽపి॥ ౬౦॥

(ఆతివాహికక్రమక్ల్ప్తిః)

శ్లో॥ బుద్ధేర్యోఽసౌ వికాసః కబలితనిఖిలోపస్కృతబ్రహ్మతత్త్వ
స్స ప్రాక్చేన్నిత్యముక్తేర్న యదికథమసౌ నశ్వరత్వం నగచ్ఛేత్।

ఇత్యసదితి. హార్దం వివృణోతి అవిషమతేతి. ఏతేన బ్రహ్మవిదుపకారాపకారయోరపరిమితఫలత్వం చ సిద్ధం భవతి॥ ౫౯॥

అథ విధూతపుణ్యపాపస్య విదుషః స్థూలశరీరాన్మూర్ధన్యనాడ్యా నిష్క్రాన్తస్యార్చిరాదిపాదోక్తమాతివాహికక్రమమాహ అర్చిరితి. "తత్పురుషోఽమానవస్స ఏతాన్ బ్రహ్మ గమయతి" ఇత్యవ్యవహితబ్రహ్మగమయితృత్వేన నిర్దిష్టస్య ప్రాధాన్యసూచనార్థం వరుణాదిషు తృతీయా. అమానవః కిమిహానోక్త ఇత్యత్రాహ య ఇతి. వైద్యుతపురుష ఇహ తటిత్పతిత్వాత్తటిచ్ఛబ్దోక్త ఇతి భావః. తథాపి "వైద్యుతాత్పురుషోఽమానస ఏత్య బ్రహ్మలోకాన్గమయతి" ఇత్యుక్తస్యేహ నోపాదానమిత్యత్రాహ విశ్రుత ఇతి. శేషం భాష్యాదౌ. అత్రైవం తత్త్వసారే సంగృహీతం॥ శ్లో॥ "అర్చిరహస్సితపక్షానుదగయనాబ్దమరుదర్కేన్దూన్। అపి వైద్యుతవరుణేన్ద్రప్రజాపతీనాతివాహికానాహుః" ఇతి. అన్యే త్వాహుః॥ శ్లో॥ "అర్చిర్వాసరశుక్లపక్షషడుదఙ్మాసాంశ్చ సంవత్సరం వాయుం భాస్కరచన్ద్రవిద్యుదుదపాం ఇన్ద్రం ప్రజానాం పతిం। గత్వాఽథో విరజాం విముచ్య చ తనుం సూక్ష్మాం తతోఽమానవస్పర్శాత్ క్షాళితవాసనాస్సుకృతినో గచ్ఛన్తి విష్ణోః పదం" ఇతి, అత్ర వాసనాశబ్దేన ఫలప్రదానరహితనష్టాశ్లిష్టకర్మరాశేరనుప్రవృత్తో ధీసంకోచకశ్శక్త్యంశస్సన్నియతసూక్ష్మప్రకృత్యంశో వా వివక్షితః. అపరే తు బ్రువతే॥ శ్లో॥ "భూలోకే శాగ్నయోఽష్టౌ ప్రథమమహరతః పూర్వపక్షస్సితాత్మా మాసాష్షడ్వత్సరోఽథో దశతనుపవనస్సైక ఆదిత్యవర్గః. చన్ద్రో విద్యుజ్జలేశస్సమరుదధిపతిస్స ప్రజానామధీశస్తే మార్గస్యార్చిరాదేరతివహనవిధౌ విశ్వనేత్రానియుక్తాః" ఇతి, అత్ర స్సైక ఇతి పవనవిశేషణం "అథ వా యో రేకాదశ పురుషస్య" ఇత్యాదిశ్రుతేః॥ ౬౦॥

ఏవం దేవయానేన గతస్యాయస్స్వవిశిష్టబ్రహ్మానుభవలక్షణో ధీవికాసః, తత్ర వికల్పతః పరాభీష్టమాశ్లైవమనువక్తి బుద్ధేరితి. స ప్రాక్చేత్ సధీవికాసః ప్రా

మైవం ప్రధ్వంసవత్తే సఖలు మమ తథా శౌనకాద్యుక్తనీత్యా
శాన్తాశేషాపరాధే నచ భవతి పునస్తత్ర సఙ్కోచహేతుః॥ ౬౧॥

(ముక్తధీవికాసస్య నిత్యత్వం)

శ్లో॥ ముక్తౌ దేహాద్యభావే ముకుళితవిషయో జక్షదాదిప్రవాద
స్తత్సత్త్వే చాశరీరశ్రుతివిహతిరతః కా చికిత్సేతి చేన్న।
ఇచ్ఛాతః స్యాదవస్థాద్వయముభయవిధశ్రుత్యబాధాద్విముక్తౌ
కర్మాయత్తైర్వియోగః పరమిహ కథితస్తస్య దేవోపమస్య॥ ౬౨॥

(ముక్తస్యైచ్ఛికశరీరయోగానియమః)

గప్యస్తి చేదనాదిశ్చేదిత్యర్థః. తత్ర బాధకమాహ నిత్యముక్తిరితి. బద్ధపవనస్యాదిత్యర్థః. ఆగన్తుత్వకోటిమనుభాషతే నయదీతి. తత్రాపి జాతానాం వినాశధ్రౌవ్యాత్ బాధక ఇత్యాహ కథమితి. స్వపరసిద్ధాన్తవివేకవిక్లబోఽసీత్యభిప్రాయేణ ప్రత్యాహ మైవమితి. తద్వివృణోతి ప్రధ్వంసవదితి. పూర్వావధిమానపి ప్రధ్వంస ఉత్తరావధిరహిత ఇతి మన్యసే, ఏవం భావోఽపి కశ్చిత్తథా స్యాత్, అనుపపత్త్యా తత్ర తథాత్వమితి చేత్, అత్రాప్యస్తి శ్రుతిభఙ్గానుపపత్తిః, భావాన్తరమేవ చ వయమభావం బ్రూమః. నిశ్శేషవిరోధినివృత్తౌ హి జ్ఞానస్య పరసఙ్కల్పసిద్ధసర్వగోచరవికాసవత్తయా సదాభివ్యక్తిః స్మర్యత ఇత్యాహ శౌనకాదీతి. ముక్తవిషయశ్రుతిషు చ "పరాత్పరం పురుషమీక్షతే" "సర్వం హ పశ్యః పశ్యతి" ఇత్యాది నిర్దేశస్య సఙ్కోచకాదర్శనాత్ ఈక్షణస్య సదానువృత్తిర్హి స్వతః ప్రాప్తేతి భావః. నను యది ముక్తోఽపి చేతయతే పునరపి సఙ్కోచకమారభేతేత్యత్రాహ శాన్తేతి. సఙ్కోచహేతుకరణమపి హి కర్మమూలం, నిశ్శేషితకర్మణః కథం తత్స్యాదితి॥ ౬౧॥

ముక్తస్య జ్ఞానం చిన్తితం, అథ తస్య చికీర్షాప్రయత్నశక్తివిషయా చిన్తా, తత్ర ముక్తో దేహప్రాణతద్వ్యాపారైర్యుక్తో న వేతి వికల్పం భావయన్ క్రమాదాక్షిపతి ముక్తావితి. ఆద్యే ముక్తమధికృత్య ప్రవృత్తః "జక్షత్క్రీడన్" ఇత్యాదిప్రవాదో నిర్విషయః స్యాత్, ద్వితీయే "ధూత్వా శరీరమశరీరం వావసన్తం" ఇత్యాదిశ్రుతివిరోధః స్యాదితి. అత్ర "ద్వాదశాహవదుభయవిధం బాదరాయణోఽతః" ఇతి సూత్రోక్తప్రకారేణ స్వేచ్ఛాకర్మకృతదేహాదియోగాయోగాభ్యామవస్థాద్వయవానితి మన్వానః ప్రత్యాహ నేతి. ప్రథమచోద్యపరిహారతయాభిప్రేతం ప్రథయతి ఇచ్ఛాత ఇతి. శ్రుతివిరోధం తు విషయవ్యవస్థాతః శమయతి కర్మాయత్తైరితి. యత్ర విషయభేదసమ్భవః తత్ర క్వచిద్బాధేతి ప్రసఙ్గ ఇతి భావః. దేవోపమస్య ఈశ్వరేణ సామ్యం ప్రాప్తస్యేత్యర్థః. ఏతేన తత్ర విషయశరీరవిధినిషేధశ్రుత్యోరివాత్రాపి

శ్లో॥ స్యాన్ముక్తో విశ్వదేహీ యది భవతి జగద్వ్యాపృతౌ తస్య శక్తిః
స్వాతన్త్ర్యం క్వాప్యశక్తౌ విగళతి స చ నః సస్వరాడిత్యధీతః।
ధర్త్రే నుచ్ఛేద్యసారా తదియముభయతః పాశతాన్తర్గరజ్జు
ర్మైవం దేవస్తదిచ్ఛాం క్వచిదపి న విహన్త్యేవమస్తు స్వరాట్త్సః॥ ౬౩॥
(పరాధీనస్యాపి ముక్తస్యేచ్ఛావిహతిరాహిత్యం)

శ్లో॥ ఆవిర్భూతస్వరూపా నిరవధికసుఖబ్రహ్మభుక్తిస్తు ముక్తిః
సేవాత్వాద్దుఃఖకృత్స్నా భవతి యది న తద్ధర్మిమానేన బాధాత్।

వ్యవస్థోపపత్తిర్వర్ణ్యతే॥ ౬౨॥

ఇచ్ఛాగృహీతదేహత్వం దేవోపమత్వం చ ముక్తస్య ప్రసక్తం, తస్య చ శారీరకాన్తే జగద్వ్యాపారవర్జమైశ్వర్యం సాధితం, స కిం శక్తోఽప్యనిచ్ఛయా జగత్సృష్ట్యాదావవ్యాప్రియతే ఉతాశక్త ఏవేతి వికల్పే పూర్వం యదీత్యాదినాఽనూద్య తత్ర బాధకమాహ స్యాన్ముక్త ఇతి. విశ్వదేహీ స్యాత్, అన్యథా కథం బహు స్యామితి సఙ్కల్పార్హత్వం, విశ్వదేహత్వం చానేకేషాం నిష్ప్రమాణకం ప్రమాణతర్కప్రత్యూఢం చ, అత ఏవ శక్తోఽపి ప్రాప్తభావాన్న వ్యాప్రియత ఇతి పక్షోఽపి ప్రత్యాదిష్టః. ఉత్తరస్యోత్తరమాహ స్వాతన్త్ర్యమితి. క్వచిదశక్తౌ శ్లో॥ "పారతన్త్ర్యం పరే పుంసి ప్రాప్య నిర్గతబన్ధనః। స్వాతన్త్ర్యమతులం ప్రాప్య తేనైవ సహ మోదతే" ఇత్యాదిప్రసిద్ధం నిస్సీమస్వాతన్త్ర్యం విగళేత్. శ్రుతివిరోధమప్యాహ స చేతి. "స స్వరాడ్భవతి" ఇతి హ్యామ్నాయతే. ద్వయోరపి దురతిక్రమతయా సంశయడోలాకేళిస్సాన్తత్యమిత్యభిప్రాయేణాహ ధర్త్ర ఇతి. ఉత్తరకోటిపరిగ్రహాభిప్రాయేణ ప్రత్యాహ మైవమితి. శ్రుతివిరోధముపశమయతి దేవ ఇతి. అకర్మవశ్యస్యాప్రతిహతేచ్ఛత్వమిహ స్వాతన్త్ర్యం, ఈశ్వరోఽపి హి బద్ధానాం యథాకర్మ క్వచిత్క్వచిదిచ్ఛాం విహన్తి, ముక్తస్య తు న క్వచిదపి పరిమితే పరాధీనస్వదేహసృష్ట్యాదావిత్యర్థః॥ ౬౩॥

అత్ర కశ్చిత్సిద్ధాన్త్యభిమతాయాం ముక్తౌ దోషం వివక్షుస్తామనుభాషతే ఆవిర్భూతేతి. పరశేషతైకరసస్వరూపావిర్భావయుక్తేత్యర్థః. బాధమిత్యత్ర బాధకం శఙ్కతే సేవాత్వాదితి. అయమాశయః స్వామిభృత్యభావబుద్ధ్యానువృత్తిస్సేవాత్మా ప్రసిద్ధా, సా చ దుఃఖాత్మతయా తద్ధేతుతయా వా వ్యాప్తా, తద్వత్తాపి తథా స్యాదితి. అత్ర ధర్మిణ్యప్రసిద్ధే హేతోరాశ్రయాసిద్ధిమభిప్రేత్యాహ న తదితి. ప్రమితే తద్గ్రాహకేణ బాధమాహ ధర్మీతి. శ్రూయతే హి "రసో వై సః, రసం హ్యేవాయం లబ్ధ్వాఽఽనన్దీ భవతి" ఇతి, "ఆనన్దం బ్రహ్మణో రూపం తచ్చ మోక్షేఽభివ్యజ్యతే" ఇతి. స్మర్యతే చ "తదస్య త్రివిధస్యాపి" ఇత్యారభ్య "నిరస్తాతిశయాహ్లాదసుఖభా

పాప్మా చాస్మిన్నుపాధిస్సచ నఖలు తదా పుణ్యపాపవ్యపాయా
దాత్మా నోవిష్ణుశేషా ఇతి చ సుఖమయీ సా స్వరూపానురూపా స్యాత్ ॥ ౭౮

వైకలక్షణా। భేషజం భగవత్ప్రాప్తిరేకాన్తాత్యన్తికీ మతా" ఇతి.సోపాధికత్వమ
ప్యాహ పాప్మేతి.నిత్యానామనిత్యానాంవాదుఃఖకృత్త్వంహిసహకారిణిపాపే
సత్యేవ,అనిత్యానాంతుపాపజన్యతయాపి ఏవంసాధ్యవ్యాపకత్వంసిద్ధం,సాధనా
వ్యాపకత్వమప్యాహ సచేతి.పుణ్యపాపవ్యపాయాదిత్యనేనశ్రుతిస్మృతిసూచ
నం.అస్తుతర్హి సుఖరూపత్వాభావే సేవాత్వం హేతుఃఇత్యత్రాపిధర్మిసిద్ధ్యసిద్ధి
వికల్పదౌఃస్థ్యస్యతదవస్థత్వాదవ్యక్తమప్రయోజకత్వంవ్యనక్తిఆత్మానఇతి.అయం
భావఃకర్మోపాధికసేవాహికర్మవైచిత్ర్యాత్ప్రతికూలాఉదాసీనాకిఞ్చిదనుకూ
లాచస్యాత్ ఇయంతునిరుపాధికస్వామిసేవాయథాగమంనిరవధికసుఖరూపే
తి,ఏతేనప్రసఙ్గోత్థానమపినిరస్తం శ్రుతివిరోధేవ్యాప్తిశైథిల్యేచతస్యాప్యయో
గాత్,యెచముక్తేజ్ఞానచికీర్షాప్రయత్నసుఖదేహాదియోగాదుఃఖాదిసాధకాః
ప్రయోగాః,తేపియథోక్తప్రకారేణప్రతిషేధ్యాఃబ్రహ్మణాచానేకాన్తా ఇతి.అ
థాపియదిముక్తాసుఖంతదాసుఖరాగాన్ముముక్షుఃప్రవర్తత ఇతికథంవీతరాగాధి
కారః,రాగాచ్చప్రవృత్తఃప్రాగివబధ్యేత.హన్తయదిరాగస్సర్వోబన్ధహేతురితిమ
న్యసేతద్విశేషోవా,ఆద్యేసర్వాభీష్టస్సంసారనివృత్తిరాగోపితథాస్యాత్,ద్వితీ
యేకోసావిశేషః,సుఖవిషయత్వమేవేతిచేన్న,తాదృశస్యాపిపాపానారబ్ధత్వా
దేవదుఃఖహేతుత్వాయోగాత్,అథతదప్యత్రశఙ్క్యేత తదా ఆగమబాధ ఇతి.ఏ
వంముక్తస్యస్వదేహసృష్ట్యాదిరాగోపివ్యాఖ్యాతఇతి॥ ౭౮॥

ననుయదిముక్తస్సర్వజ్ఞస్సకథంనదుఃఖ్యేత్,విషయవిశేషసన్దర్శనంహిబ
ద్ధస్యాపిదుఃఖహేతుఃఅబుద్ధిపూర్వకదుఃఖోత్పత్త్యసంభవాత్,నచానుకూలమా
త్రవిషయాముక్తధీః,"సర్వంహిపశ్యఃపశ్యతి"ఇతిశ్రుతేస్సఙ్కోచానభ్యుపగమా
త్,"నపశ్యోమృత్యుంపశ్యతినరోగం నోతదుఃఖతాం"ఇతిపూర్వోక్తాయాసోథవ్య
స్సఙ్కోచఇతిచేన్న,సఙ్కోచకానాంనిశ్శేషక్షీణత్వాత్, నచాత్ర "కాణతాం
జనయెద్దీపోనిమ్బబృన్దాకరేణుమాః"ఇతివత్కిఞ్చిన్నిమిత్తమన్తరేణస్వతఃప్రా
ప్తప్రకాశైకదేశభఙ్గఃస్యాత్, "మణ్డూకవసయాక్తాక్షా వంశానురగబుద్ధిభిః"
ఇతివద్వాకేనచిద్ధేతునాప్రాగనుకూలేషుప్రతికూలబుద్ధిర్యుక్తా,ఇదానీంతుప్రతి
కూలేష్వనుకూలధీర్యదితాదృశోపాధితఃస్యాత్ తథాసతిభ్రాన్త్యనువృత్త్యాకర్మా
ద్యనువృత్తిరపిదుర్వారా,ఏతేననిత్యానాంముక్తానాంచక్వచిదస్థానభయశఙ్కా
వాదోప్యన్యపరతయానేతవ్యః.ఏవమ్ముక్తబుద్ధేస్సఙ్కోచాసఙ్కోచవికల్పాస

శ్లో॥ సర్వస్యాప్యానుకూల్యం స్వత ఇహ జగతో వాసుదేవాత్మకస్య
వ్యక్తిం తస్యామ్ముక్తికాలే భజతి భవకృతజ్ఞానసఙ్కోచహానేః।
ప్రాచీనప్రాతికూల్యక్రమవిషయధియా నైష దుఃఖ్యేత్తదానీం
ప్రాగప్యేతత్స్వకర్మోపధికృతభగవన్నిగ్రహైకప్రయుక్తం॥ ౬౫॥
(నిరుపాధికబ్రహ్మానుభవస్య దుఃఖరహితనిరతిశయానన్దత్వం)
శ్లో॥ అన్యే చానాదిశుద్ధాః శ్రుతిసమధిగతాః సూరయస్సన్త్యసఙ్ఖ్యాః

హతయాఽత్ర పాషాణకల్పపక్షపవర్జ్యాయానితి, తత్రాహ సర్వస్యేతి. యది స్వతోఽనుకూలస్స్వామివిభూతితయా దృశ్యమానం హి సర్వమపి స్వతోఽనుకూలమేవ భాయాత్ తర్హి బద్ధదశాయామపి తథా భాసేతేత్యత్రాహ వ్యక్తిమితి. తాదృక్త్వం ప్రతిబన్ధకవిగమే హి ప్రకాశేత. అనుకూలస్వభావం బ్రహ్మాత్మకం సర్వం కథమిదానీం కైశ్చిత్ప్రతికూలతయా గృహ్యత ఇతి చేత్, ఇత్థం, కర్మసంవృతధియాం యథాకర్మ భానభేదోపపత్తేః, యథాహుః॥ శ్లో॥ "వస్త్వేకమేవ దుఃఖాయ సుఖాయేర్ష్యాగమాయ చ। కోపాయ చ యతస్తస్మాద్వస్తు వస్త్వాత్మకం కుతః" ఇతి "తదేవ ప్రీతయే భూత్వా పునర్దుఃఖాయ జాయతే। తదేవ కోపాయ యతః ప్రసాదాయ చ జాయతే" ఇతి చ, అత ఉపాధివిగమే స్వతః ప్రాప్తాభివ్యక్తిర్యుక్తా. నను సంస్మృత్యవస్థాసిద్ధం నిరయాణాం ప్రాతికూల్యం స్వానుభూతం చ దుఃఖం ముక్తః పశ్యతి వా న వా, ఆద్యే "గన్ధాశ్మరజసా స్పృష్టో నష్టో దీపః పునర్జ్వలేత్" ఇతి న్యాయేన పునరపి దుఃఖసన్తతిరుదియాత్, ఉత్తరత్ర ధీసఙ్కోచాభ్యుపగమప్రసఙ్గః, తథాపి దుఃఖిత్వం స్యాత్తస్య తద్వ్యవస్థ్యఙ్గీకారాదిత్యత్రాహ ప్రాచీనేతి. క్రమశబ్దః తదాతనసన్తానసూచనార్థః కర్మాన్తర్యపరో వా. తదానీం ముక్తికాలే. న హి ప్రాప్తాభిషేకం ప్రాచీనకారాగృహవాసధీర్దుఃఖాకరోతి. స్వాధారవర్తమానసుఖాదిసాక్షాత్కారం చ భోగమాహుః. ప్రసిద్ధం చ॥ శ్లో॥ "ప్రాప్తాని దుఃఖాన్యపి దణ్డకేషు సంచిన్త్యమానాని సుఖీబభూవుః" ఇతి. పూర్వమపి ప్రాతికూల్యం యత్ప్రియుక్తం తన్నివృత్తౌ కథం తత్స్యాదిత్యభిప్రాయేణాహ ప్రాగపీతి॥ ౬౫॥

యత్తు తన్త్రాన్తరస్థైరుచ్యతే "ముక్తాత్మానోఽపి శివాః కింత్వేతే తత్ప్రసాదతో ముక్తాః। సోఽనాదిముక్త ఏకో విజ్ఞేయః పఞ్చమన్త్రతనుః" ఇతి తత్ర శ్రుతివిరోధమభిప్రేత్యాహ అన్య ఇతి. శ్రుతిసమధిగతాః "సదా పశ్యన్తి" ఇతి శ్రుత్యా నిర్బాధమధిగతా ఇత్యర్థః. న హ్యసౌ శ్రుతిర్ముక్తవిషయా ముక్తానామైకైకశస్సదాదర్శనాభావాత్. ఇయం హి దర్శనం న దేశివిశేషం షష్ఠ్యపి సదాదర్శనవిశిష్టాన్ సత్త్వాన్ స్వరసతోఽవగమయతి, న త్వాదిమద్దర్శనప్రవాహసాతత్యం, తత్ర బహువచనస్య

కర్మాభావాదనాదేర్న తు భవతి కదాప్యేష సంసారబన్ధః।
శేషాణాం శేషిణశ్చస్ఫురతి సుఖతయా సర్వదా సర్వతస్త్వే
నిత్యానాం ముక్తిభాజామపి భువనకృతా భోగమాత్రం సమానం॥ ౬౬॥
(నిత్యసూరిసిద్ధిః నిత్యముక్తేశ్వరాణామపి భోగసామ్యం చ)

శ్లో॥ సాలోక్యాద్యాః ప్రభేదాననుపరిపఠితాః క్వాపి మోక్షస్య మైవం

సఙ్కోచకాదృష్టేః, ఉపబృంహణతశ్చ కపిఞ్జలన్యాయానవతారాదసఙ్ఖ్యా ఇత్యుక్తం. నను పరతన్త్రచేతనానామస్మదాదివత్సంసృతిరవర్జనీయా అథ కథమనాదిసిద్ధత్వమిత్యత్రాహ కర్మాభావాదితి. ఉక్తహేతునా కర్మాప్యవర్జనీయమితి చేన్న, సదాదర్శనశ్రుత్యైవ మిథ్యాజ్ఞానాదిపూర్వకస్య కర్మణః ప్రత్యాసేధాత్, అన్యథా కథమీశ్వరోప్యఙ్గీక్రియతే, మాభూదితి చేత్, శ్రుతిబాధ ఇతి శేషం పఠ, సర్వప్రశాసితుశ్శాస్త్రవశ్యత్వాభావాన్న కర్మవశ్యత్వమితి చేన్న, పారతన్త్ర్యేప్యనాదిసర్వజ్ఞానామపి తదభావం పశ్య, అథాపి కర్మాభావో న తావదత్యన్తాభావః సంసృత్యభావం ప్రత్యప్రయోజకత్వాత్, న ప్రాగభావః తస్య భావశిరస్కత్వాత్, న ప్రధ్వంసః భావపూర్వకత్వాత్, న సంసర్గాభావః తస్యాపి ప్రాగభావాదివికల్పదోషః స్యాదితి చేత్, తన్న, కర్మాత్యన్తాభావస్య వివక్షితత్వాత్, అన్యథా ఈశ్వరేప్యేవం వికల్పప్రసఙ్గాత్, నిత్యేషు చ నాశకారణాభావాన్నాశాభావ ఇత్యభ్యుపగమస్య భఙ్గప్రసఙ్గాత్, కస్యచిదనాదిసిద్ధత్వే కో హేతురితి పృచ్ఛన్తస్త్వహేతువిద్భిరనుగ్రాహ్యాః, అత ఏవ కథమీశ్వరస్య క్వచిదిచ్ఛానిత్యా క్వచిదనిత్యేతి వైషమ్యానుయోగశ్చ విధూతః, న చాధికారవైచిత్ర్యాదనన్తాదిష్వక్షేత్రిష్విన్ద్రాదివత్ క్షేత్రిత్వానుమితిశ్శక్యా, స్వేచ్ఛానైశావతారవత్, యదపి ముక్తానాం శివత్వముక్తం, తత్కిమీశ్వరతాదాత్మ్యం తజ్జాతీయత్వం వా తద్గుణసామ్యం వా, నాద్యః హేతుముక్తస్యానాదిముక్తతాదాత్మ్యాసంభవాత్, న ద్వితీయః "న తత్సమశ్చాభ్యధికశ్చ" "న త్వత్సమోస్తి" ఇత్యాదివిరోధాత్. న తృతీయః పారతన్త్ర్యేపి శుద్ధిమాఙ్గళ్యసార్వజ్ఞ్యాదిమాత్రేణ తత్సిద్ధేః. అథ నిత్యానాం ముక్తానామనీశ్వరత్వే తద్భోగసామ్యం న స్యాదితి మన్వీథాః, తత్ర బ్రూమః శేషాణామితి. స్వతన్త్రపరతన్త్రయోర్యథాదృష్టి భోగ్యసామ్యాత్ భోగసామ్యం యుజ్యతే. సూత్రితం చైతత్, "భోగమాత్రసామ్యలిఙ్గాచ్చ" ఇతి॥ ౬౬॥

సర్వాగ్నిష్టోమాత్రదర్శపూర్ణమాసాదిసాధనవిశేషోత్థతత్సాధ్యస్వర్గతారతమ్యమఙ్గీకుర్మః తథా మోక్షేపి స్యాదన్యథా కథమత్ర శాస్త్రే క్వచిత్సాలోక్యాదిముక్తిభేదకథనమితి శఙ్కతే సాలోక్యేతి. తేషు ముక్తిశబ్దో న ముఖ్య ఇత్యభి

సాయుజ్యస్యైవతత్త్వాత్తదితరవిషయేముక్తిశబ్దస్తుభాక్తః।
తస్మింస్తైచత్రయస్స్యుస్తదపిచసయుజోర్భావఇత్యైకరస్యం
యుక్తాసామ్యంలోకసామ్యాదివదపరధియాన్తావతైవైక్యమోహాః॥ ౮౭॥
(ముక్తానుభవస్యసమానభోగత్వలక్షణసాయుజ్యైకరూపత్వం)

ప్రాయేణాహ మైవమితి.ముఖ్యంముక్తిశబ్దవిషయమాహ సాయుజ్యస్యేతి.అన్యత్ర ప్రయోగఃకథమిత్యత్రాహ తదితరేతి.తథాచనియమ్యతే. శ్లో॥ "లోకేషువిష్ణో ర్నివసన్తి కేచిత్సమీపమిచ్ఛన్తిచ కేచిదన్యే।అన్యేతురూపంసదృశంభజన్తేసాయు జ్యమన్యేసతుమోక్ష ఉక్తః" ఇతి తర్హిసాయుజ్యేసాలోక్యాదిభోగాభావా త్ భోగసామ్యసూత్రం పరిమితవిషయంస్యాదిత్యత్రాహ తస్మిన్నితి.సాయుజ్యే హిసహస్రేశతాదికమివసాలోక్యాదిత్రికమన్తర్భవతీతి ఏకస్మిన్వాక్యేబ్రహ్మసా యుజ్యసాలోక్యయోస్సహపాఠోప్యేవమన్తర్భావవివక్షయా ముఖ్యగౌణము క్త్యపేక్షిపురుషభేదానురోధాద్వాయథార్హంనిర్వాహ్యాః. నను యదిసాయు జ్యమేవమోక్షఃతదాపూర్వోక్తంభోగసామ్యంనస్యాత్,ఐక్యాపత్తిరేవహిసా యుజ్యం,అతఃకస్యకేనభోగసామ్యమిత్యత్రాహ తదపీతి.నన్వేకీభూతయోర్భా వోహిసయుజోర్భావః,తత్రతత్పరంప్రాచీనబ్రహ్మోనస్థానానువృత్తిమాత్రమేవస్యాత్, "అన్యూనశ్చాప్యవృద్ధిశ్చ" ఇతిస్థాపనాత్,అతోభోక్తృద్విత్వాభావాచ్చోద్యం తదవస్థమిత్యత్రాహ యుక్తాసామ్యమితి.అత్రసాలోక్యాదినయాత్ భుజ్యమానంయు క్తశబ్దార్థః తేన భోగసామ్యమాక్షిప్యతే, సాయుజ్యసార్ష్టిః సహపాఠేతుకణ్ఠో క్తం,నహిసయుక్శబ్దపకశబ్దపర్యాయఃతథాక్వచిదపిప్రయోగాభావాత్, "ద్వా సుపర్ణాసయుజాసఖాయాసమానంవృక్షంపరిషస్వజాతే" ఇతిద్వయోరేవప్ర యోగాచ్చ, "తయోరన్యః" ఇత్యుత్తరవాక్యేచస్పష్టమేతత్."ఏతాసామేవదే వతానాంసాయుజ్యం" ఇత్యత్రబహుదేవతాసాయుజ్యంయుగపత్ క్రమేణవా, నాద్యఃభిన్నైరేకస్యయుగపదేకతాపత్త్యయోగాత్. నద్వితీయఃవిభాగావిభాగ వికల్పదోషాత్స్యాత్,విభాగయోగ్యత్వేహిసంయోగవిశేషమాత్రంస్యాత్,తదభా వేతుక్రమేణోత్తరోత్తరతాదాత్మ్యాదేకపరిశేషఃస్యాత్, నచైతత్క్వచిద్దృష్టమి ష్టంవా,యదికశ్చిన్నైఘణ్టుకఃఐక్యంసాయుజ్యమితిపఠేత్,తత్తస్యస్వపక్షాభి నివేశేనశబ్దశక్తిగ్రహణాపరిబుద్ధతయావాప్రయుక్తమిత్యుపేక్షణీయం,ద్విత్వేస్థి తేపిసరిత్సముద్రసలిలయోరివసమ్భేదవిశేషకృతమేకరాశిత్వంవావివక్షితం౮౭॥

యదిముక్తోపిపరతన్త్రః,తర్హిస్వచ్ఛన్దప్రవృత్తపరబుద్ధ్యా పునరపిబన్ధః కింభవేదితినిత్యంశజ్ఞా...కళజ్ఞితఃస్యాత్,అతఃపారతన్త్ర్యాదిపరిహారేణపరబ్ర

శ్లో॥ విశ్వాధారస్యలక్ష్మ్యైశ్యభిహితమఖిలంసంభవేన్నాపవృత్తే
తన్నిష్ఠత్వాదిసర్వంనహివిలయమియాత్తచ్ఛరీరస్యతస్య।
తన్నిఘ్నత్వేఽపిముక్తోనభవతిపునరావృత్తిశఙ్కాకళఙ్కీ
తాదృక్సౌహార్దదృష్టేర్వయమిహతదనావృత్తిశాస్త్రైణవిద్మః॥ ౭౮॥

(పునరావృత్తిప్రసఙ్గపరిహారః)

శ్లో॥ విశ్వైర్వైశేషికైస్తైర్భవతిపరహితో నాశితాదృగ్గుణత్వా

ద్బ్రహ్మసామ్యసిద్ధిరవధార్యా అన్యథా „నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతి” ఇతి పరమత్వవిశేషణం వ్యర్థం స్యాదిత్యత్రాహ విశ్వాధారస్యేతి. అయం భావః ఈశ్వరస్య యల్లక్షణత్వేనోక్తం తత్సర్వం ముక్తే న స్యాత్ లక్ష్యేతరగామిత్వే లక్షణత్వాయోగాత్, ఏకస్సర్వశరీరీతి చ శాస్త్రసిద్ధం, అతో ముక్తస్యాప్యాధేయత్వాదినియమో న నివర్తేత, పరమత్వవిశేషణం తు తులాధృతసువర్ణపాషాణయోరివ న సర్వాకారసామ్యం సాధయితుమర్హతీతి. అతిశఙ్కామపాకరోతి తన్నిఘ్నత్వేఽపీతి. ముక్తస్య శఙ్కానివృత్తిహేతుమాహ తాదృగితి. స్వతన్త్రస్యాపి స్వాభావికసౌహార్దదర్శనాదిత్యర్థః. ముముక్షూణాం ముక్తావర్తనశఙ్కా కేన నివర్త్యేత్యత్రాహ వయమితి. శ్రుతిస్మృతిచక్షుషో వయం త్రైవిద్యాః, తస్మాదస్మాకమపి పరసౌహార్దదర్శనం సిద్ధమితి భావః. „సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి” „ఇమాంల్లోకాన్ కామాన్నీ కామరూప్యనుసంచరన్” „స యది పితృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య పితరస్సముత్తిష్ఠన్తి” ఇత్యాదిశాస్త్రదృష్ట్యా చ పునరావృత్తిం వయం శఙ్కామహ ఇతి చేన్న, ఈదృశవాక్యానాం విధూతపుణ్యపాపస్య స్వచ్ఛన్దవృత్తౌ తాత్పర్యాత్, అన్యథా మహావాక్యవిరోధాత్. నను „ఏతేన ప్రతిపద్యమానా ఇమం మానవమావర్తం నావర్తన్తే” ఇతి సవిశేషణశ్రవణాదావర్తాన్తరేష్వావృత్తిశ్శఙ్క్యతేతి చేన్న, అహేతుకావృత్త్యయోగాద్బహుశ్రుతివిరోధాత్, విశేషకోక్తిశ్చ ఘోరత్వానువాదపరత్వేన సఫలతయాఽన్యత్రావృత్తావౌదాసీన్యాత్ అన్యథా ఉపబృంహణశతం చ ప్రకుప్యేత్ గీయతే చ „శ్లో॥ ఆబ్రహ్మభువనాల్లోకాః పునరావర్తినోఽర్జున। మాముపేత్య తు కౌన్తేయ పునర్జన్మ న విద్యతే” ఇతి „ఇదం జ్ఞానముపాశ్రిత్య మమ సాధర్మ్యమాగతాః। సర్గేఽపి నోపజాయన్తే ప్రళయే న వ్యథన్తి చ” ఇతి. ఏతత్సర్వమభిప్రేత్య సూత్రం „అనావృత్తిశ్శబ్దాత్” ఇతి॥ ౭౮॥

అథ వైశేషికాదిపఠితం ప్రస్తరప్రాయమోక్షం పరాచికీర్షుస్తదుక్తం ప్రయోగమనువదతి విశ్వైరితి. జీవాః పార్థివపరమాణువదాకాశశ్చైకదాచిదశేషవిశేషగుణశూన్యాః అనిత్యవిశేషగుణవత్త్వాత్ ఉత్పత్తిక్షణే ఘటవత్,

నచాత్రదృష్టాన్తస్సాధ్యవికలః కార్యద్రవ్యగుణానాం తద్ధర్మ్యుత్పత్త్యనన్తరభావిత్వనియమాత్, సహోత్పత్తావుపాదానోపాదేయభావాయోగాత్; నచ భావస్సమవాయికారణేన వినాకశ్చిదుత్పద్యతే. నను జీవః సర్వదా విశేషగుణవాన్ ఆత్మత్వాత్ ఈశ్వరవత్ ఇతి ప్రతిప్రయోగః స్యాత్, తన్న, నిరీశ్వరవాదినాం దృష్టాన్తాసిద్ధేః; భూషణస్యతు ముక్తిదశాయాం జ్ఞానం కార్యమకార్యం వా, ఆద్యే కరణసాపేక్షత్వాన్నశ్వరత్వాదిప్రసఙ్గః. ఉత్తరత్ర ఇదానీమప్యుపలభ్యేత; ఏకదాచైకస్య జ్ఞానద్వయమయుక్తం, కిఞ్చ నిత్యజ్ఞానమ్ముక్తౌ భాసతే నవా ఆద్యేస్వతో భానేఽపసిద్ధాన్తః, పరతో భానే జ్ఞానాన్తరక్లృప్తిగౌరవం, తదపి కార్యమకార్యం వేతి వికల్పదౌస్థ్యం చ, ఉత్తరత్ర నిర్విషయం సవిషయం వా, నాద్యః తాదృశఖ్యాత్యనభ్యుపగమాత్. ద్వితీయేతు సర్వవిషయం నియతవిషయం వా, ఆద్యేఽనేకానాదిసర్వజ్ఞవాదప్రసఙ్గః, ముక్తిదశాయాం సార్వజ్ఞ్యం భవత్వితి చేన్న; తథాపి తాదృశత్రయ్యన్తవాదానఙ్గీకారాత్. నియతవిషయత్వం త్వీశ్వరజ్ఞానస్యేవ ముక్తజ్ఞానస్యాపి నిత్యస్య కథం, సామగ్రీభేదతో హి సర్వత్రధియాం విషయనియమః, విషయశ్చ తస్యకః, ఆనన్ద ఇతి చేత్, స కిం కార్యోఽకార్యో వా, నాద్యః అనభ్యుపగతేః, హేతునిరూపణాయోగాచ్చ. నద్వితీయః అద్యాప్యుపలబ్ధిప్రసఙ్గాత్; విషయవిషయిత్వానుపపత్త్యాఽనుపలబ్ధిరితి చేత్ తన్న; కిం తయోః స్వరూపమతిరిక్తం వా, ఆద్యేఽనాద్యుపలబ్ధిప్రసఙ్గః. ఉత్తరత్ర భావస్యోత్పన్నస్య ధ్వంసిత్వం స్యాత్, ఉత్పన్నోఽపి కశ్చిద్భావో న నశ్యతీతి చేన్న; అదర్శనాత్ కల్పకాభావాత్, "ఆనన్దం బ్రహ్మణో రూపం తచ్చ మోక్షేఽభివ్యజ్యతే" ఇతి శ్రుత్యా తథాఙ్గీకుర్మ ఇతి చేన్న, అయమానన్దశబ్దో జీవవిషయః పరవిషయో వేత్యనిర్ధారణాత్, స్వానన్దశ్చ సాక్షాత్క్రియమాణస్సాధారో నిరాధారో వా భాతి, పూర్వత్ర ఆనన్దమాత్రవిషయత్వవ్యాఘాతః. పరత్ర అహం సుఖీతి భానాభావాదానన్దాభివ్యక్త్యాపి న పురుషార్థభోక్తృత్వసిద్ధిః, సుఖాదేస్స్వసమవేతతయానుభవో హి భోగ ఇతి ఆస్తామేతత్. యదికశ్చిత్ కుమారిలఏవం ప్రయుఞ్జీత దేవదత్తముక్తికాలః ఏతజ్జ్ఞానవాన్ కాలత్వాదితి, తస్య దేవదత్తసుషుప్త్యాదికాలైరనైకాన్త్యం, తేషామపి పక్షీకరణే తదాతనజ్ఞానస్య నిర్విషయత్వసవిషయత్వాదివికల్పక్షోభః, అతఏవ ॥శ్లో॥ "నిజం యత్త్వాత్మచైతన్యమానన్దోఽధ్యక్ష్యతే చ యః। యచ్చ నిత్యవిభుత్వాదితేనాత్మా నైవ ముచ్యతే। మనః కరణకేనాత్మా ప్రత్యక్షేణ ప్రతీయతే" ఇత్యుపదేశోప్యశ్రద్ధేయః. యచ్చ కైశ్చిచ్చిన్మాత్రరూప ఆత్మా చేతయితృత్వాదిరహితః ప్రకాశత ఇత్యనుశిష్యతే, తదపి నిష్ప్రమాణకం, అతస్సముస్త విశేషగుణశూన్యాత్మానుమానం నిష్కమ్పమితి,

జ్జీవాత్మా జన్మకాలే ఘటవదితి యది స్యాదిహామ్నాయబాధః।
దృష్టాన్తస్సాధ్యహీనః క ఇవ నిగమవిల్లిప్సతే ముక్తిమేతాం
ధీర్నిత్యేచ్ఛాదయస్తత్పరిణతయ ఇతి స్యాచ్చ హేతోరసిద్ధిః॥ ౬౯॥
(పాషాణవన్మోక్షభఙ్గః)

తత్రాహ స్యాదితి. యద్యత్ర కదాచిజ్జీవః స్వధర్మభూతజ్ఞానరహిత ఇతి సాధ్యం తదా తన్నిత్యత్వశ్రుతివిరోధః, అథ తద్వికారవిశేషరహిత ఇతి, తత్రాపి వ్యవహితాధారత్వనిషేధే సిద్ధసాధనం, వ్యవహితాధారత్వనిషేధే తు శాస్త్రబాధః, స్వానుక్తేన సాధ్యాప్రసిద్ధిశ్చ. ఉత్పత్త్యవస్థఘటదృష్టాన్తశ్చ సాధ్యవికల ఇత్యాహ దృష్టాన్త ఇతి. ప్రాగసత్త్వోత్పత్తేర్నిరస్తత్వేనాశ్రయాపాయాత్తన్నిదర్శనాయోగాత్, నిత్యస్య తు త్రిగుణస్య ద్రవ్యస్య నిత్యం యత్కిఞ్చిద్విశేషగుణవత్త్వాదితి శేషః. అనుమానస్య బాధకతర్కమాహ క ఇవేతి. అత్రేదమాకూతం కేవలం దుఃఖనివృత్త్యర్థానక్వచిదపి కస్యచిదపి ప్రవృత్తిర్దృశ్యతే, ఉత్తరసుఖమభిసన్ధాయైవ సర్వేషాం దుఃఖపరిహారప్రవృత్తిరితి లౌకికవాదవిదః, అన్యథాపి బ్రూమః సుషుప్త్యవస్థజీవముపదిష్టవతి ప్రజాపతావిన్ద్రః ప్రాహ "న హ ఖల్వయమేవం సమ్ప్రత్యాత్మానం జానాత్యయమహమస్మీతి నో ఏవేమాని భూతాని వినాశమేవాపీతో భవతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామి" ఇతి, తతః ప్రజాపతిరపహతపాప్మత్వాదిసత్యసఙ్కల్పత్వపర్యన్తగుణకం బ్రహ్మసమం ముక్తముపదిదేశ, అతః కేవలం దుఃఖనివృత్తిర్న ముక్తిరితి జానన్ కథం త్వదుక్తముక్తికామః ప్రవర్త్స్యతీతి. హేతావపి వికల్ప్యానుపపత్త్యమ్మత్వాహ ధీరితి. అనిత్యవిశేషగుణవత్త్వాదితి వదతా కిం ధీస్వరూపం తత్పరిణతయో వా ఆత్మగుణత్వేన కథ్యన్తే, స్వసిద్ధాన్తదృష్ట్యా పురుషగుణభూతా ఆగన్తుకచైతన్యాదయో వా, తత్రాద్యస్య దూషణం ధీర్నిత్యేతి. అనిత్యవిశేషగుణవత్త్వమసిద్ధమిత్యర్థః. ద్వితీయే త్వాత్మనస్తద్వత్త్వం నేతి. తద్ద్వయేఽపి స్వరూపాసిద్ధిమాహ ఇచ్ఛాదయ ఇతి. తృతీయేఽపి త్రయ్యన్తవిద్భిరనఙ్గీకారాదసిద్ధిస్సుగమేతి తస్య పృథగనుద్ధారః. ఏవం దుఃఖసన్తతిః అత్యన్తముచ్ఛిద్యతే సన్తతిత్వాత్ ప్రదీపసన్తతివత్, ఇత్యనుమానమపి నిరస్తం ఆగమసిద్ధాభిర్నిత్యసన్తతిభిరనైకాన్త్యాత్, ప్రదీపావయవిసన్తతేశ్చాస్మత్ప్రతి నిదర్శనాయోగాత్, అవస్థాసన్తతేశ్చోచ్ఛేదాభావాత్, దీపత్వావస్థాసన్తతివదితి త్వయా నిదర్శయితుమయుక్తత్వాదితి॥ ౬౯॥

అథ సాక్షాదుక్తం చిదచిద్వివేకం సంసారం తన్నివృత్తిప్రకారం చ సంగృహ్ణాతి ఆత్మేతి. చిన్మాత్రరూప ఇతి పురుషస్వరూపశోధనం, నాసావచిత్స్వభా

శ్లో॥ ఆత్మా చిన్మాత్రరూపో ఽవికృతిమతిజడే బింబితో బుద్ధితత్త్వే
తచ్ఛాయాస్మింస్తద్వివేకాగ్రహణవిరచితః పుంసి సంసారమోహః।
అన్త్యా విజ్ఞానవృత్తిః ప్రకృతిపురుషయోరన్యతాం గాహమానా
తాదృక్సంసారభేత్త్రీ పురుష ఇహ సదా ముక్త ఏవేతి సాఙ్ఖ్యాః॥ ౭౦॥
(సమీక్ష్యోక్తసంసారానువాదః)

వః నచజ్ఞాతేత్యర్థః. వికృతిమతిజడ ఇత్యచేతనధర్మాణాముపలక్షణం ఏవం హి వివక్ష్యతే శ్లో॥ „మూలప్రకృతిరవికృతిర్మహదాద్యాః ప్రకృతివికృతయస్సప్త। షోడశకస్తు వికారో న ప్రకృతిర్న వికృతిః పురుషః॥ త్రిగుణమవివేకి విషయస్సామాన్యమచేతనం ప్రసవధర్మి। వ్యక్తం తథా ప్రధానం తద్విపరీతస్తథా చ పుమాన్” ఇతి. బిమ్బిత ఇత్యాదినా ప్రకృతిపురుషయోరితరేతరధర్మాధ్యాసే హేతువిశేష ఉచ్యతే. అప్రకాశమానే కథం తద్ధర్మాధ్యాస ఇత్యతో ఽ ఉక్తం తచ్ఛాయాస్మిన్నితి. స చాధ్యాస ఏవం కథ్యతే॥ శ్లో॥ „తస్మాత్తత్సంయోగాదచేతనం చేతనావదివ లిఙ్గం। గుణకర్తృత్వే చ తథా కర్తేవ భవత్యుదాసీనః” ఇతి. ఫలితమాహ తదితి. వివేకః భేదః తదగ్రహణశబ్దేన సామగ్ర్యేకదేశోపాదానం. శ్లో॥ „జ్ఞానేన చాపవర్గో విపర్యయాత్తద్విపర్యాసః” „(వైరాగ్యాత్ప్రకృతిలయః) సంసారో భవతి రాజసాద్రాగాత్” ఇతి కారణాన్తరమపి హి సఙ్గృహ్యతే, కృపాణప్రతిఫలితముఖమలినతాన్యాయసూచనాయ మోహశబ్దః. అస్య కిం నివర్తకమిత్యత్రాహ అన్త్యేతి. విజ్ఞానవృత్తిః విజ్ఞానరూపాన్తఃకరణవృత్తిః విజ్ఞానస్య వా బుద్ధితత్త్వస్య వివేకఖ్యాతిరూపా పరిణతిః శ్లో॥ „వివేకఖ్యాతిపర్యన్తమజ్ఞానం చిత్తచేష్టితం” శ్లో॥ ఏవం తత్త్వాభ్యాసాన్నాస్మి న మే నాహమిత్యపరిశేషం। అవిపర్యయాద్విశుద్ధం కేవలముత్పద్యతే జ్ఞానం॥ తేన నివృత్తప్రసవామర్థవశాత్సప్తరూపవినివృత్తాం। ప్రకృతిం పశ్యతి పురుషః ప్రేక్షకవదవస్థితః స్వస్థః। ప్రకృతేస్సుకుమారతరం న కిఞ్చిదస్తీతి మే మతిర్భవతి। యా దృష్టాస్మీతి పునర్న దర్శనముపైతి పురుషస్య” ఇతి. స్ఫటికరాగనివృత్తిన్యాయసూచనాయ తాదృక్శబ్దః యద్యపి సంసారః పురుషస్యారోపితః తథాపి తద్భ్రమో ఽ ముస్యజ ఇత్యత్రాహ పురుష ఇతి ఇహ సంసారే వర్తమానే ఽపి. పురుషస్తు భ్రాన్త్యావ్యనాఘ్రాత స్సర్వదా పుష్కరపలాశవన్నిర్లేప ఇత్యర్థః. తథా చాహుః, శ్లో॥ „తస్మాన్న బధ్యతే నాపి ముచ్యతే నాపి సంసరతి కశ్చిత్। సంసరతి బధ్యతే ముచ్యతే చ నానాశ్రయా ప్రకృతిః” ఇతి॥ ౭౦॥

ఏవమనూదితేష్వర్థేషు చిన్మాత్రరూపత్వస్యాప్రాగేవ జ్ఞాతృత్వసాధ

శ్లో॥ నీరూపేబింబితత్వంక్వనుభవతికథంరూపశూన్యస్యతత్వా
న్నిర్లేపేసంసృతిఃకాకథమతివిశదోనిష్క్రియశ్చైషముహ్యేత్।
నిత్యంవాకిన్నుముహ్యేదుపధిభిరితరైర్వేత్తుభేదంకథంవా

నేననిరస్తత్వాత్తదనన్తరోక్తంబిమ్బితత్వందుదూషయిషుఃతన్ముఖ్యమముఖ్యం
వేతివికల్పంభావయన్ముఖ్యందూషయతి నీరూపఇతి·ముకురాదీనాముఖాదీనాఞ్చ
రూపవత్త్వనియమాదాత్మాన్తఃకరణయోస్తదుభయస్థానీయత్వంనఘటతఇతివా
క్యద్వయాభిప్రాయః. దృక్శక్తిరూపస్సంసరణ (ఆత్మా)పురుషస్స్వభోగార్థం
స్వనిష్ఠాంబుద్ధింవ్యనక్తి, తేనాబోద్ధాపిసన్బోద్ధేవభవతి, బుద్ధిరపిసలిలాదివ
త్స్వచ్ఛస్వభావతయా స్వనిష్ఠాంచిచ్ఛక్తింవ్యనక్తి, తేనస్వయమబోద్ధ్రీసతీ
బోద్ధ్రీభవతి,ఏతావత్యైవబిమ్బితత్వవాచోయుక్తిరిత్యముఖ్యపక్షేపిసంసరణా
త్మేతివిశేషితం,నతావదిదంనిరర్థకంవాక్యే నన్వయాపత్తేఃముక్తబుద్ధ్యోరపిపర
స్పరాభివ్యఞ్జకత్వప్రసఙ్గాచ్చ·సార్థకత్వేనిర్లేపత్వసమర్థనవిరోధఇత్యభిప్రాయే
ణాహ నిర్లేపఇతి· ఏతేనశాస్త్రారమ్భహేతుభూతాముముక్షా దుఃఖత్రయాభి
ఘాతకజిజ్ఞాసాచనసంభవతీత్యపి సూచ్యతే. సంసృతిహేతుంభేదాగ్రహంత
న్మూలంభ్రమమపినిరస్యతి కథమితి.చిద్రూపస్యాత్మనో భేదః స్వరూపంధర్మోవా,
ఆద్యే చిద్రూపతయైవాతివిశదోభాతీతికథం భేదస్యాగ్రహః తస్యతత్త్వాత్.
ద్వితీయేజ్ఞాతృత్వకర్తృత్వభోక్తృత్వాదిధర్మస్త్వయైవాత్మన్యపోఢఇతినతాదృ
శధర్మాగ్రహః, ప్రకృతిపురుషసాధారణయోస్తునిత్యత్వవిభుత్వయోరగ్రహేపి
నతేభేదాగ్రహః, కార్యప్రకృతౌతయోరభావాద్వైధర్మ్యరూపత్వమితిచేన్న,
కార్యకారణప్రకృత్యోస్తాదాత్మ్యాభ్యుపగమాత్, కార్యే ప తయోరఙ్గీకర్త
వ్యత్వాత్, అన్యథాకథంనాసత్కార్యవాదః· ధర్మధర్మితాదాత్మ్యవాదేచధర్మి
భానేధర్మోపిభాయాదేవేతికథంచిదపినభేదాగ్రహసంభవః,అతఏవ ఆత్మా నము
హ్యేత్ నిష్క్రియత్వాచ్చ, జ్ఞానమేవక్రియేతిభీత్యాజహాతిః కథంతద్విశేషా
ప్రగ్రహః,అముహ్యన్నప్యన్యమోహం స్వస్మిన్నధ్యస్యతీతిచేత్, తదిదంశతమ
నిత్సతశ్మతార్ధద్వయదానమితి. నను వికృతివిశేషవదుపాధిసన్నిధానమేవాస్య
మోహోస్త్విత్యత్రాహ నిత్యమితి. ఈదృశోపాధిసన్నిధానస్యకాలాన్తరేపి
సులభత్వాత్కదాముక్తిః, నిరధికారప్రకృతిదశాయామితిచేన్న, సర్వనిత్యత్వ
వాదిభిరధికారస్యాపిధ్వంసపరిగ్రహాయోగాత్, అనభివ్యక్తిశ్చతస్యమర్వచా
అభివ్యక్తైరపినివృత్త్యసమ్భవాదేవేతి. మోహనివృత్త్యర్థోభేదగ్రహశ్చనస్యాది
త్యాహ వేత్త్విత. ప్రకృతిధర్మాధ్యాసశ్చప్రత్యూఢఇతిభావః.క్రియావతీప్రకృతి

కో వా మోక్షోద్యపుంసః ప్రథమమపి న ఖల్వస్య దుఃఖాదిగన్ధః॥ ౭౧॥

శ్లో॥ వ్యాప్యన్యైకాపి సాక్షైః ప్రకృతిరభిహితా సర్వసాధారణీ సా
వ్యాప్తా జీవాశ్చ సర్వే ప్రకృతిపరిణతిర్భోగపహా నభీష్టః।
సర్వే సర్వస్య భోగాః స్యురిహ తత ఇమే సన్నిధానాదిసామ్యా

రేవచిచ్ఛాయాఽఽపత్తిమతీవేత్తి భవతీతి చేన్న, ఛాయాపత్తేర్నిరస్తత్వాత్, పురుషస్య భేదగ్రహాభావే చ స్వవాక్యవిరోధః, యదాత్థ "ప్రకృతిం పశ్యతి పురుషః" "దృష్టా మయేత్యుపేక్షక ఏకః" ఇత్యాది. భాక్తమిదం దృష్టత్వమితి చేత్ తర్హి పారిగివభేదాగ్రహ ఏవ. అస్తు వా ప్రకృతిరనుపకారిణః పుంస ఉపకారిణీ, తదర్థం భేదగ్రాహిణీ, తథాప్యనయా తస్య న కించిదుపకర్తవ్యమిత్యాహ కో వేతి. సంసారనివృత్తిరితి చేత్తత్రాహ ప్రథమమితి పూర్వమిత్యర్థః. మాభూదుపకర్తవ్యం కా హానిరితి చేత్ "తస్యార్థముపార్థకం చరతి" "పురుషవిమోక్షనిమిత్తం తథా ప్రవృత్తిః ప్రధానస్య" "కృత్స్నం పురుషస్యార్థం ప్రకాశ్య బుద్ధౌ ప్రయచ్ఛతి" ఇతి స్వోక్తహానిః॥ శ్లో॥ "రూపైస్సప్తభిరేవం బధ్నాత్యాత్మానమాత్మనా ప్రకృతిః సైవ చ పురుషార్థం ప్రతి విమోచయత్యేకరూపేణ" ఇత్యప్యుక్తమితి చేత్ తథాపి స్వోక్తహానిరేవ. పురుషార్థం ప్రతీత్యపి వ్యర్థం వచః, సృష్టిప్రళయబన్ధమోక్షాదయశ్చ త్వన్మతే కథం పౌర్వాపర్యం భజేరన్, సర్వనిత్యత్వవాదినస్తద్ధేతుభూతగుణవైషమ్యాదేరపి క్రమభావిత్వాయోగాదితి. క్రమనిత్యం వేతి వాక్యే బద్ధముక్తవ్యవస్థా న స్యాదిత్యుక్తం॥ ౭౧॥

అథ ॥శ్లో॥ " జ న న మ ర ణ క ర ణా నాం ప్ర తి ని య మా ద యుగపత్ప్రవృత్తేశ్చ। పురుషబహుత్వం సిద్ధం త్రైగుణ్యవిపర్యయాచ్చైవ" ఇతి పురుషబహుత్వసాధకతయోక్తా చ వ్యవస్థా న సిద్ధ్యతీత్యాహ వ్యాపిన్యేతి. ఏకత్వం సత్త్వరజస్తమోరూపద్రవ్యసంఘాతాత్మకతయా, శేషం తు పూర్వార్ధం సూహం. తతః కిమిత్యత్రాహ సర్వ ఇతి. ఇమే ప్రత్యక్షానుమానాగమైస్సర్వేషామాత్మసాక్షికం ప్రతినియతతయా ప్రఖ్యాతా ఇత్యర్థః. వ్యవస్థాపకానుపపత్తిం తత్ర హేతుమాహ సన్నిధానేతి. స్వరూపసన్నిధిస్తావత్సర్వత్ర సర్వేషాం సమః, తద్విశేషో దుర్వచః, విశేషవతాం సన్నిధిరేవ సన్నిధివిశేష ఇతి చేన్న, ఔలూక్యపతివిశేషస్యానాదరాత్, అఙ్గీకారేపి తస్య భోగహేతుత్వాభావేన వ్యవస్థాపకత్వాయోగాత్, విహితనిషిద్ధజనితాదృష్టభేదైరేవ హి భోగవ్యవస్థా, అన్యథా నిర్నిమిత్తభోగవాదప్రసఙ్గాత్, అస్తు తర్హి తాదృశనిమిత్తోపశ్లేషాద్[illegible]వ్యవస్థా నైవం, నిష్క్రియస్యజ్ఞానచికీర్షాప్రయత్నానభ్యుపగమేన కర్తృత్వా[illegible]వస్థా

ద్బుద్ధీచ్ఛాద్యైశ్చ సర్వం ప్రకృతిగతమతో నవ్యవస్థా తతోపి॥ ౭౨॥

(సాఙ్ఖ్యసంసారమోక్షాదినిరాసః)

శ్లో॥ ముక్తిః ప్రాణాత్తు దేహాదిభిరుపధిభిరత్యన్తవిశ్లేషరూపా
జీవద్భావోపి తైస్సఙ్గమ ఇతి విహతేర్జీవతస్సా కథం స్యాత్।
ఆపస్తంబాదయశ్చ శ్రుతిగతిభిరిమాం యుక్తిభిశ్చ ప్యుదాసు
ర్జీవన్ముక్తాదిశబ్దః క్వచిదుపచరితస్తత్సమావస్థయైవ॥ ౭౩॥

(జీవన్ముక్తిభఙ్గః)

శ్లో॥ చన్ద్రైకత్వాదిబుద్ధ్యా నహి విలయమియాచ్చక్షురర్థాదిదోషః
స్యాద్బాధేపి ద్విచన్ద్రప్రభృతిషు హితతో భ్రాన్తిమాత్రానువృత్తిః।

గాత్, అకర్తుశ్చ నక్రియాజన్యాదృష్టాశ్రయత్వం తత్ఫలభోక్తృత్వం వా సమస్తి
॥ అస్వధర్మసమానైస్తైరన్యనిష్ఠైరుపాధిభిః। యదలిప్యేత యః కశ్చిన్న లిప్యే
త కథం పరే॥ ప్రకృత్యంశగతైర్ధర్మైర్యదితాదృగ్వ్యవస్థితిః। అజాగళస్తనప్రా
యః పుమాన్ కిమితి కల్ప్యతే॥ తత్ప్రాయః పిణ్డసిద్ధిశ్చ నోదాహర్తుమిహ క్షమా।
త్ర సంసర్గిసంసర్గభేదాత్సర్వోపపత్తితః॥ నసత్ప్రచ్యవతే యస్య నాసదాత్మా
చ్ఛతి। తస్య బన్ధశ్చ మోక్షశ్చ కథం నసహతి స్థితః॥ తదేతత్సర్వమభిప్రేత్యా
బుద్ధీతి. ప్రకృతిగతమిత్యనేన బాహ్యగతత్వం మూలప్రకృతౌ నిత్యస్థితత్వం చా
సంహితం॥ ౭౨॥

అథ ముఖ్యాముఖ్య ప్రయోగానభిజ్ఞకల్పితాం జీవన్ముక్తిం దూషయతి
ముక్తిరితి. యది కతిపయ నివృత్తిమాత్రే ముక్తిశబ్దః తదా అతిప్రసఙ్గ ఇతి భావః.
స్య సిద్ధస్య పురుషస్య జీవనహేతు పహ్యుపాధివిశేష సంబన్ధ ఇత్యాహ జీవద్భావ ఇతి.
లితమాహ విహతేరితి. అత్ర మహర్షి వాక్యవిరోధమప్యాహ ఆపస్తమ్బాదయ
తి. ప్రాగేవైతత్ప్రదర్శితం. „అమృత ఇహ భవతి” „జీవన్ముక్తా భవన్తి” ఇత్యా
ః కా గతిరిత్యత్రాహ జీవన్ముక్తాదిశబ్ద ఇతి. శ్రుత్యాదిష్వప్యగత్యా ముపచారః
కృత ఇతి భావః॥ ౭౩॥

అద్వైతినస్త్వాహుః శ్రవణమననాభ్యాం భేదసత్యత్వవిస్రమ్భే నిరస్తే
విద్యా బాధకమద్వైతజ్ఞానం నోదేతి, ధ్యానేన తు నిరస్త సమస్త భేదవాసనస్యా
వ్రత వాక్యాదవిద్యానివర్తకధీసంభవః, నివృత్తావిద్యస్యాపి ద్విచన్ద్రాదిన్యా
నయా యావచ్ఛరీరం బాధితానువృత్తిః స్యాత్, తాదృశ్యాం దశాయాం బ్రహ్మవి
చముక్తశ్చేత్యవ్యాహతిరితి, ఏతదపి దూషయతి చన్ద్రైకత్వేతి. తత్ర తా
కే బాధితానువృత్తిర్యుజ్యతే బాధకజ్ఞానేన భ్రమానువృత్తి హేతోర్దోష

విస్రమ్భాభావతఃస్యాత్ఫలమపినతు తేజాఘుటీతిద్వయన్త
ద్బ్రిష్టేన్యాశేషబాధాదనతిబలతయా బాధ్యతో బాధకస్య॥ ౭౪॥

(పరోక్తబాధితానువృత్తిభఙ్గః)

శ్లో॥ స్వాతన్త్ర్యంబ్రహ్మణైక్యంపశుపతిసమతాంవాసనోచ్ఛేదమాత్రం

స్యాబాధితత్వాత్, నహిచతుర్గతాస్తిమిరాదయశ్శుక్త్యాదిగతావా దూరత్వ
సాదృశ్యాదయో బాధకజ్ఞానేనాపహ్రియన్తే, సత్యత్వాత్తత్ప్రకాశ్యాకారవి
రోధిత్వాభావాన్నబాధ్యన్తఇతిభావః. మాత్రచాభిప్రేతంవ్యనక్తివిస్రంభాభా
వతఇతి. ఏవంబాధితానువృత్తిర్బాధకధీసాఫల్యంచత్వన్మతే నసంభవతీత్యాహ
నత్వితి. ప్రథమస్యాసంభవంవివృణోతి బ్రహ్మోన్యేతి. బ్రహ్మవ్యతిరిక్తంకృత్స్నం
మిథ్యేతిహిబాధకప్రత్యయః తత్రయదిమహీయసీబలీయసీచమూలావిద్యావిలీ
యేత కథంతదాతూలకల్పస్తదేకదేశోవిలయంనగచ్ఛేత్, యదిచాస్యజ్ఞానాద
న్యద్బాధకం, తదాఅపసిద్ధాన్తః సత్యత్వప్రసఙ్గశ్చస్యాత్, అవిద్యాబాధకే
నాబాధితంచకథమన్యదపిజ్ఞానంబాధేత, అహేతుకనివృత్తిశ్చప్రాగేవ దూషి
తా, అస్త్యశబ్దచరమసంస్కారాదీనామపిహేతువిశేషతఏవనివృత్తేః. అత్రబా
ధకఫలస్యాప్యసమ్భవమాహ అనతిబలతయేతి. అయంభావః శ్రవణమననదశా
యామేవనిషిధ్యప్రపఞ్చజ్ఞానం నిషేధకజ్ఞానంచావిద్యామూలమిత్యధ్యవస్యతి,
తథాసత్యేకదోషప్రసూతత్వేపరత్వస్యాకిఞ్చిత్కరత్వాత్ అన్యథామాధ్యమిక
విజయప్రసఙ్గాచ్చనోత్తరేబాధకత్వేవిస్రమ్భఃస్యాత్, అతఏవనతదర్థధ్యానేప్రవ
ర్తేత నచరాగద్వేషాదిభిరుజ్ఝితఃస్యాదితి.॥ ౭౪॥

అథముక్తివిషయేవాదినాంప్రలాపాఃసంక్షేపేణోద్గృహ్యప్రత్యే
కదోషః శ్రోతృభిస్స్వయమూహ్యాఇతిమత్వా సాధారణంశ్రుతివిరోధంతావ
త్సూచయతి స్వాతన్త్ర్యమితి. సిద్ధివాసనాసితాసితమనోభిరేతదిష్యతే, నచత
ద్యుక్తం సర్వేషాంసర్వనియన్తృత్వాయోగాత్. బ్రహ్మణైక్యంతు త్రయ్యన్తై
కదేశినస్సంగిరన్తే, తత్రసామ్యసాధర్మ్యసహాదిశబ్దాదిభిర్బాధః, భేదసహంకేవ
లంవానిత్యతాదాత్మ్యమిచ్ఛతాంకిమిదానీమైక్యంసాధ్యం, ఏకత్వనానాత్వవిభా
గావిభాగశక్తిమత్త్వపక్షశ్చనప్రామాణికైశ్శ్రద్ధేయః. కల్పాదావుత్పన్నాః
కల్పాన్తేబ్రహ్మణైక్యంలభన్తఇతిపక్షేత్వకృతాభ్యాగమకృతవిప్రణాశప్రసఙ్గో
ప్యధికః. పశుపతిసమతాంతన్మతస్థాఃప్రాహుః, తత్రావాన్తరభేదేషువిశేషశ్చ
ద్రష్టవ్యః, ప్రత్యుక్తంతన్మతం "పత్యురసామఞ్జస్యాత్" ఇతి. వాసనోచ్ఛేద
మాత్రంతుబౌద్ధైకదేశినః, తత్రసర్వజ్ఞానసన్తానైకత్వాపత్తిఃస్యాన్నవేతి విభాగః

ధీసన్తానప్రణాశం నిజమతిసుఖయోర్నిత్యయోస్సన్నికర్షం।
చిత్తేనస్వాత్మసౌఖ్యానుభవముపలవద్భావమూర్ధ్వప్రయాణం
శూన్యాద్వైతఞ్చ ముక్తౌ శ్రుతిరుపకృతయే కల్పతాం జల్పతాం వః॥ ౭౫॥
(పరమతే విరుద్ధానామర్థానాం మోక్షే విరుద్ధత్వప్రతిపాదనం)

ఇతి కవితార్కికసింహస్య సర్వతన్త్రస్వతన్త్రస్య
శ్రీమద్వేఙ్కటనాథస్య
వే దా న్తా చా ర్య స్య కృ తి షు
తత్త్వముక్తాకలాపే
జీ వ స రో ద్వి తీ యః.

తత్ర తత్ప్రక్రియాప్రతిషేధపరోత్తరం. ధీసన్తానప్రణాశం తు ప్రజ్ఞాకరమతస్థాః, తత్రాన్తిమస్యార్థక్రియావిరహాదసత్త్వే తత్పూర్వేషామపి తథేతి శూన్యతావతారః. నిజమతిసుఖయోర్నిత్యయోస్సన్నికర్షం తు న్యాయైకదేశినః, ఇదమ్మతం ప్రాగేవాపాస్తం. చిత్తేనస్వాత్మసౌఖ్యానుభవం భాట్టాః. ఉపలవద్భావం త్వౌలూక్యాః, న్యాయమీమాంసైకదేశినశ్చ, అనయోరపి సాధకాసంభవ ఉక్తః. ఊర్ధ్వప్రయాణం తు జైనాః; తత్ర భూమ్యాం నిత్యపతనవన్నిత్యోర్ధ్వగమనమేకే, అన్యే తు లోకాకాశమతిక్రమ్య సకలలోకమస్తకస్థాయిన్యలోకాకాశే దేహమేకమనేకం వా పరిగృహ్యావసన్త ఇతి, ఇదం తు తత్కథామాత్రసిద్ధం. శూన్యాద్వైతం మాధ్యమికాః, తత్ర 'సర్వతోముఖీ వ్యాహతిరూహ్యా', తథా చ తత్ప్రతిక్షేపసూత్రం "సర్వథాఽనుపపత్తేశ్చ" ఇతి. చకారోఽనుక్తానుక్తి తారతమ్యాచిన్త్యాత్రస్ఫురణాదిపక్షాన్ సంగృహ్ణాతి. ఏతత్సర్వం జల్పతాం శ్రుతిరుపకృతయే కల్పతామిత్యుపాలమ్భకాక్వా బాధకత్వపరం, సర్వభూతదయాళుత్వస్మరణాదిదం సానుగ్రహవాక్యం వా. ఆయుర్వేదవిద్భిరప్యనువ్యాఖ్యాయతే॥ శ్లో॥ "ఆత్మమ్రిహామమర్యాదం మూఢమున్ముక్తసత్పథం। సుతరామనుకమ్ప్యే తనరకార్చిష్మదిన్ధనం" ఇతి, తదిహ "పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యం" ఇత్యుపనిషత్సిద్ధ ఏవ మోక్ష ఇతి భావః.

ఇతి కవితార్కికసింహస్య సర్వతన్త్రస్వతన్త్రస్య
శ్రీమద్వేఙ్కటనాథస్య వేదాన్తాచార్యస్య కృతిషు
తత్త్వముక్తాకలాపవ్యాఖ్యాయాం సర్వార్థసిద్ధౌ
జీవసరో ద్వితీయః.

శ్రీమతే హయగ్రీవాయ నమః.

శ్రీమతే నిగమాన్తమహాదేశికాయ నమః.

సర్వార్థసిద్ధిసహితతత్త్వముక్తాకలాపే నాయకసరస్తృతీయః.

వ్యాప్త్యాద్యవ్యాకులాభిః శ్రుతిభిరధిగతో విశ్వనేతా స విశ్వం

తదేవం ప్రత్యగర్థద్వయే ప్రథమోద్దిష్టో జీవశ్చిన్తితః, అథ ఈశ్వరశ్చిన్త్యతే, తత్ర తావత్ప్రమాణవిశేషాత్సిద్ధిం ప్రస్తౌతి వ్యాప్త్యాద్యవ్యాకులాభిరితి. ధర్మప్రవృత్తియుక్త సర్వదేశకాలవ్యాపితయా అన్యథాకరణశఙ్కానర్హాభిరిత్యర్థః. యద్వా అనుమానవత్ వ్యాప్తిపక్షధర్మతానిరూపణజనితవ్యభిచారసత్ప్రవాదిరహితాభిరితి. శ్రుతిభిరితి భ్రమాదిమూలత్వాసమ్భవఖ్యాపనం. శబ్దానాం సిద్ధే వ్యుత్పత్తిస్తత్ర తాత్పర్యం చ సాధయిష్యతే. విశ్వనేతా విశ్వేషాం యథేష్టవినియోక్తా. స కథం శ్రుతిభిరధిగతః కారణవాక్యేషు సదాదిశబ్దైః "తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్" ఇత్యాదిప్రదర్శితస్యావ్యక్తాపరపర్యాయస్య ప్రధానస్యాభిధానాదితి చేత్, తన్న, అవ్యక్తస్య "తదైక్షత" "సోఽకామయత" ఇత్యాద్యుక్తస్వసంకల్పపూర్వకసృష్ట్యసంభవాత్, న ఖల్వీక్షణాదిశబ్దో భాక్తః, ముఖ్యబాధకాభావస్య సాధకభూయస్త్వస్య చ శారీరకే స్థాపితత్వాత్, "సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్" ఇత్యాద్యచేతనసామానాధికరణ్యాత్కారణమచేతనమితి చేన్న, సామానాధికరణ్యస్య స్థూలసూక్ష్మచిదచిద్వస్తువిశిష్టవివక్షయాప్యుపపత్తేః, సర్వం చ జగత్తచ్ఛరీరతయాఽఽమ్నాతం "అస్మాన్మాయీ సృజతే విశ్వమేతత్" ఇతి. ఈదృశీ చ సృష్టిః "సోఽభిధ్యాయ శరీరాత్స్వాత్" ఇత్యుపబృంహితా, అధీయతే చాథర్వణికాః "వికారజననీమజ్ఞామష్టరూపామజాం ధ్రువాం। ధ్యాయతేఽధ్యాసితా తేన తన్యతే ప్రేర్యతే పునః॥ సూయతే పురుషార్థం చ తేనైవాధిష్ఠితా జగత్। గౌరనాద్యన్తవతీ సా జనిత్రీ భూతభావనీ" ఇతి. అగీయత చైతత్ "మయాధ్యక్షేణ ప్రకృతిః సూయతే సచరాచరం" ఇతి. అతః సాక్షాత్సఙ్కల్పాశ్రయత్వం వ్యవధానేన తు వికారాశ్రయత్వమితి సర్వావిరోధః. నను సద్విద్యాయాం మృత్పిణ్డలోహమణినఖనికృన్తనదృష్టాన్తైః "యథా పృథివ్యామోషధయస్సంభవన్తి" ఇత్యాథర్వణవాక్యాచ్చాచేతనమాత్రోపాదానత్వం జగతః ప్రతీయత ఇతి చేన్న, మృత్పిణ్డాదినిదర్శనానాం ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానస్యా

సఙ్ఘవచోద్యపరిహారపరత్వాత్, "యథాపృథివ్యాం" ఇతివాక్యస్యతుపకస్మా
ద్విచిత్రానస్నోత్పత్తిసఙ్ఘవార్థత్వాత్, నతుచేతననైరపేక్ష్యమేతైస్సూచ్యం
అన్యథా "యథాసతఃపురుషాత్కేశలోమాని" ఇతిచేతనసన్నిధిసాపేక్షోత్ప
త్తినిదర్శనాయోగాత్. అస్తుతర్హితద్వదయస్కాన్తాదినయేన నిర్వ్యాపారపు
రుషసన్నిధానాత్ ప్రకృతేఃప్రవృత్తిః సర్వస్యచకార్యజాతస్య జీవకర్మహే
తుకత్వాత్, అపహతపాప్మత్వసర్వజ్ఞత్వాదీనాంచ తస్మిన్నవస్థాభేదేనోపప
త్తేరితితన్న, "యథోర్ణనాభిస్సృజతేగృహ్ణతేచ" ఇతిప్రథమోక్తదృష్టాన్తవిఘ
ట్యాత్, "ప్రకృతింపురుషంచైవప్రవిశ్యాత్మేచ్ఛయాహరిః । క్షోభయామాస
సంప్రాప్తేసర్గకాలేవ్యయావ్యయౌ" ఇతి పురుషస్యాపిపరాధిష్ఠానేన జగ
త్సృష్ట్యుపయోగోక్తేః, నచజీవస్య సంవర్తసమయసంహృతకరణకళేబరస్య
ముఖ్యేక్షణాదిసంభవః, ముక్తస్తర్హిప్రకృతిపురుషయోరధిష్ఠాతాస్యాత్ తస్య
సత్యసఙ్కల్పస్యస్వేచ్ఛయా పితృలోకాదివిచిత్రకార్యస్రష్టృత్వామ్నానా
న్ముఖ్యేక్షణసిద్ధేః, జీవాన్యత్వవాదాశ్చ బద్ధాన్యత్వవిషయాస్స్యుః "మమై
వాంశోజీవలోకే జీవభూతస్సనాతనః" ఇతిజీవత్వస్యావస్థారూపతోక్తేః, ము
క్తస్యైవహిరణ్యగర్భాదిదేహాధిష్ఠానేన సృష్టిస్థిత్యాదిహేతుత్వమితి సర్వపు
రాణాదిసామరస్యమితి, తదపిమన్దం, ఏకస్యైవానాద్యన్తస్యసర్వముక్తోపసృ
ప్యత్వశ్రవణాత్ "మమసాధర్మ్యమాగతాః" "స్వాతన్త్ర్యమతులం ప్రాప్య
తేనైవసహమోదతే" ఇత్యాద్యుపబృంహణవిరోధాచ్చ, "సాయుజ్యంప్రతిప
న్నాయేతీవ్రభక్తాస్తపస్వినః । కిఙ్కరామమతేనిత్యంభవన్తినిరుపద్రవాః" ఇతి
చభగవదుక్తేః, మోక్షధర్మేచ "అనేనసామ్యంయాస్యామి" ఇతి ముముక్షో
రభిసన్ధివచనం, ప్రపఞ్చితంచైతత్ "పరేణపరధర్మీచభవత్యేషసమేత్యవై" ఇ
త్యాదిభిః, ఏకస్యచసర్వప్రశాసితృత్వం నిస్సీమత్వంచ శ్రుతిస్మృతిశతసిద్ధం.
అపిచముక్తాస్సర్వేకింసంభూయజగత్సృజన్తి, ఉతప్రతినియతకార్యాః, నాద్యః
"సయదిపితృలోకకామః" ఇత్యాదిభిరవ్యవస్థితేచ్ఛాదృష్టేః సర్వేషామేకరూ
పేచ్ఛాక్లృప్త్యాగౌరవాత్, తథాచాశ్రవణాత్.నద్వితీయః "ఇదంసర్వమసృజ
త" ఇత్యాదిభిరేకస్యసర్వకర్తృత్వోక్తేః, సముదాయైకత్వవివక్షాతు క్లిష్టాని
ష్ఫలాచ శ్రుత్యాక్లిష్ట్యావాతదయోగాత్, అతః "పతింవిశ్వస్యాత్మేశ్వరం"
ఇతిశ్రుతఏకఏవ సర్వకర్తేశ్వరః॥ ॥శ్లో॥ ప్రయోజనాదివిరహాన్నకర్తేశ ఇతిబ్రు
వన్ । తస్యసిద్ధావసిద్ధౌచ వ్యాఘాతాదిపరాహతః॥ మాభూదనుమానం ప్రస

క్రీడాకారుణ్యతన్త్రః సృజతి సమతయా జీవకర్మానురూపం।
రోషోఽపి ప్రీతయే స్యాత్పునిరసవిషయస్తస్య నిస్సీమశక్తేః

జ్ఞస్తు స్యాదితి చేత్ న, ప్రయోజనశూన్యత్వే కర్తృత్వం న స్యాత్, అస్తి చ కర్తృత్వం అతః ప్రయోజనవానితి విపర్యయవిశ్రమాత్, తథా సతి నైశ్వర్యస్య బాధః ప్రయోజనసాధకానుగ్రహార్థత్వాత్. అథ ప్రయోజనవత్త్వే కర్మవశ్యత్వప్రసక్తిః, తదభావాత్ప్రయోజనశూన్య ఇతి, ఏవమపి ప్రయోజనశూన్యపిశ్వాకర్తృవాదినామిష్టప్రసఙ్గః "ప్రయోజనమనుద్దిశ్య న మన్దోఽపి ప్రవర్తతే" ఇతి చేత్, తర్హి ప్రవృత్తిదర్శనాత్ప్రయోజనం కించిదఙ్గీకురుష్వ, స్వార్థం పరార్థం వా ప్రవర్తతే త్యతోఽభయార్థమిత్యాహ స ఇతి. విషమసృష్ట్యా సామ్యం దుఃఖసృష్ట్యా కారుణ్యం చ భజ్యేతేత్యతాఽహ సమతయేతి. సామ్యకారుణ్యవత్ యథా కర్మఫలదాయిత్వమపి శ్రుతత్వాదఙ్గీకార్యం, అతస్తదవిరోధేన గుణాన్తరం వ్యవస్థాప్యమితి భావః, దుఃఖనివర్తనాంశే కారుణ్యసిద్ధిః. నను స్వసృష్టదుఃఖనివర్తనేన కారుణ్యలాభాద్వరం దుఃఖానుత్పాదనమేవ, అతః సుఖైకతానం జనయేజ్జగత్ కరుణయా సృజన్। ఇతి చేత్ కిమయమీశ్వరం ప్రత్యుపదేశః, అన్యాన్ ప్రతి వా, నాద్యః తస్య పరోపదేశాధీనప్రవృత్తిత్వాభావాత్. న ద్వితీయః తత్తత్ప్రమాణసిద్ధవస్తుస్వభావానామపర్యనుయోజ్యత్వాత్, స్మర్యతే చ "శక్తయస్సర్వభావానామచిన్త్యజ్ఞానగోచరాః। యతోఽతో బ్రహ్మణస్తాస్తు సర్గాద్యా భావశక్తయః॥ భవన్తి తపతాం శ్రేష్ఠ పావకస్య యథోష్ణతా" ఇతి. నను దయావైకల్యపరిహారాయానుగ్రహాంశ ఏవ భగవతః కర్తృత్వమఙ్గీక్రియతాం. స్యాదేతదేవం యది వయమేవ స్వేచ్ఛయా వస్తు వ్యవస్థాపయామః, కిన్తు ప్రమాణదృష్ట్యైవ, అతో నిగ్రహాంశేఽపి నిరఙ్కుశం కర్తృత్వం. అథ స్యాత్ క్రోధో హి నిగ్రహహేతుః, స చ స్వాశ్రయదుఃఖావినాభూతః, "అరోషణో హ్యసౌ దేవః" ఇతి ప్రసిద్ధస్య చ కథం క్రోధః ఇతి చేత్ న, "ఏతౌ ద్వౌ విబుధశ్రేష్ఠౌ" ఇత్యాదిషు క్రోధోక్తేః, భాక్తోఽయం క్రోధశబ్ద ఇతి చేత్, తన్న; ప్రసాదశబ్దస్యాపి తథాత్వప్రసఙ్గాత్, అస్త్వేవమితి చేత్ న, భిక్షుపాదప్రసారణన్యాయేన నిరీశ్వరవాదావతారాత్, అతః క్రోధావశ్యమ్భావాదీశ్వరస్యాపి దుఃఖావశ్యమ్భావ ఇత్యతాఽహ రోషోఽపీతి. క్రోధరోషాదిశబ్దార్థో హి పరపీడేచ్ఛామాత్రం, స తావన్న స్వరూపతో దుఃఖం, దుఃఖహేతుత్వమప్యస్యాశక్యవిషయే తథాదృష్టేః, స్మర్యతే హి "ద్వావిమౌ కణ్టకౌ తీక్ష్ణౌ శరీరపరిశోషణౌ। యశ్చాధనః కామయతే యశ్చ కుప్యత్యనీ

స్వేచ్ఛాయాం సర్వసిద్ధిం వదతి భగవతోఽవాప్తకామత్వవాదః॥ ౧॥
(ఆగమికేశ్వరసిద్ధిః)

శ్వరః" ఇతి, న సర్వశక్తేరీశ్వరస్య చికీర్షితమశక్యం కిఞ్చిదస్తి, అతోఽస్యనముఖాయక్రోధః ప్రత్యుత నిగ్రహవిహారేణ ప్రీతయే స్యాదితి. నను ఇహ విహారః క్రీడా, సా చారతిపరిహారార్థా లోకే ప్రసిద్ధా, జగత్స్రష్టారమఙ్గీకృత్య "స ఏకాకీ న రమేత" ఇతి శ్రూయతే. అతః క్రీడాయోగాదరతియోగః, తదభావాద్వా తదభావః స్యాత్, మైవం, క్రీడా హి ప్రీతివిశేషప్రభవస్స్వయం ప్రియో వ్యాపారః, అన్యథా తల్లక్షణమవ్యాపకం స్యాత్, అతో నారతిప్రసఙ్గః, అరతిశ్రుతిశ్చ తదానీమేకాకిత్వమనిష్టం అతో బ్రహ్మాదిసృష్టావుద్యుఙ్క్తేత్యభిసన్ధత్తే, న పురుషాన్తరవదప్రవృత్తిజన్యదుఃఖభయాత్ప్రవర్తతేతి అశాస్త్రవశ్యస్య దుఃఖానర్హత్వాత్, తథాపి క్రీడార్థం సృజతో విశ్వం విహన్యేత కృతార్థతా। ఇత్యత్రాహ స్వేచ్ఛాయామితి. అవాప్తసమస్తకామవాదో హీనకామ్యనివృత్తిపరః అవాచకత్వాత్ సత్యకామత్వశ్రుతివిరోధాచ్చ, నాపి కామనానిషేధార్థః "సోఽకామయత" "సత్యసఙ్కల్పః" ఇత్యాదిబాధాత్, అతో యథాకామం సర్వసిద్ధిమభిసన్ధత్త ఇతి ॥శ్లో॥ సహకారిభిరారమ్భే న స్వాతన్త్ర్యం విహన్యతే॥ తత్సద్భావప్రవృత్త్యోశ్చ స్వాధీనత్వవ్యవస్థితేః॥ కారకాన్తరవైధుర్యే కిమపేక్ష్యస్వతన్త్రతా। శరీరమప్యధిష్ఠేయం సహకార్యేవ కుర్వతః॥ నిరపేక్షస్వతన్త్రస్య సహకారిసతస్సదా। అప్రవృత్తిః ప్రవృత్తిర్వా నిత్యం స్యాదితి చేన్న తత్॥ తత్తదిచ్ఛావిశేషేణ తత్క్రమస్యోపపత్తితః। ఇచ్ఛాసన్తత్యనాదిత్వాన్న చ మూలక్షయః క్వచిత్॥ గుణేతరవిపర్యాసమన్యోన్యసహకారితాం। విపశ్యతః క్వచిత్ప్రాహుః నిస్సమత్వాన్నిమిత్తతాం॥ ప్రాప్యః పరమభోగ్యత్వాన్నిషేవ్యః స్వామిభావతః। శక్తికారుణ్యభూమ్నా చ శరణ్యస్సిద్ధతాం ప్రభుః॥ బహిరన్తశ్చ తద్వ్యాప్తిస్త్రయతో భయం భవేత్। విభోరణోశ్చ న బహిరాన్తస్తస్మాన్న సాతయోః॥ విభోర్నచ్ఛిద్రమణునా నాణూనాం విభునా చ తత్। యథాప్రమాణం సమ్బన్ధమాత్రమేవ తయోర్భవేత్॥ ఆకాశవ్యతిభేదాదేరసమ్భావ్యస్య చోదనా। ఆకాశాదికమిచ్ఛద్భిరనిచ్ఛద్భిశ్చ దుర్వచా॥ న విభజ్యేత గచ్ఛద్భిర్న విహన్తి గతిం చ యత్। అస్పర్శత్వాత్తథాభూతం విభు వాఽవిభు వాస్తి నః॥ విభ్వణుప్రతిషేధేన మధ్యమం చ నిషేధతా। సర్వాసత్త్వం చ దుస్సాధం సదసత్త్వవికల్పతః॥ సమస్తమూర్తసంయోగః సమ్భవేద్యస్య తద్విభు। తత్ప్రమాణోజ్ఝితం ద్రవ్యం

అప్రత్యక్షః పరాత్మా తదిహ న ఘటతే ధాతురధ్యక్షబాధో
యోగ్యాదృష్టేరభావాన్న ఖలు న భవతా స్వీకృతః స్వేతరాత్మా।
తస్మిన్దేహానపేక్షే శ్రుతిభిరధిగతే దేహబాధాన్న బాధో

మహత్త్వాణుత్వచిత్రితం॥ అణోరణీయాన్మహతో మహీయానిత్యనుశ్రవః।విశ్వ వ్యాపిత్వతాత్పర్యాన్నమిథో బాధమృచ్ఛతి॥ యదల్పపరిమాణేన పృథూనాం గ్రసనం శ్రుతం । అచిన్త్యమిదమిత్యేకేచిన్తనశ్రమభీరవః॥ ౧॥

యద్యఙ్కురాద్యుత్పత్త్యైకశ్చిత్కర్తా సకథం నదృశ్యేత। అతో యూపాదితైక్యమివ ప్రత్యక్షబాధితం నశ్రుతిః ప్రతిపాదయతీత్యత్రాహ అప్రత్యక్ష ఇతి. సర్వేషాం స్వవ్యతిరిక్తస్యాత్మనః ప్రత్యక్షత్వాసిద్ధేః ఈశ్వరేపి యోగ్యానుపలబ్ధ్యభావాన్నాత్ర ప్రత్యక్షబాధ ఇత్యర్థః, ఇహ మార్గాది కార్యోత్పత్త్యైకస్తుర దృష్టస్య కథం సిద్ధిరితి చార్వాకచోద్యం వారయతి నఖల్వితి. అయం భావః న తావదర్థలోకాయతికైరద్వైతిభిరివాత్మభేదోఽనఙ్గీకృతః, భిన్నాశ్చాత్మానః పరస్పరమప్రత్యక్షాః, ఏవమీశ్వరోపి స్వప్రత్యక్షోఽన్యాప్రత్యక్షతయా నిషేద్ధుం నశక్య ఇతి. అనుమానాదాత్మాన్తరస్వీకార ఇతి చేత్, ఆగమాదీశ్వరోపి స్వీకర్తవ్యః ప్రమాణత్వేన శ్రద్ధేయత్వావిశేషాత్, పరోక్షత్వేనన్యక్కారస్య అనుమానేపి ప్రసఙ్గాత్, లోకాయతికానాం తు యద్యపి భూతపరిణతిరూపః పరాత్మాపి ప్రత్యక్షః తథాపి చైతన్యవిశిష్టో న ప్రత్యక్షేణ గృహ్యతే, యద్యన్యతస్తు కుతశ్చిత్తద్విశిష్టతయా గృహీతః, ఏవమీశ్వరోపి కిం న గృహ్యేత బాధాన్న గ్రాహ్యత్వాత్। శరీరతయా పరాత్మగ్రహణమితి చేత్, ఆత్మనశ్శరీరత్వే సిద్ధే హి తథాగ్రహణం, తదన్యత్వసిద్ధౌ తు పరశరీరేపి తథైవ స్యాదితి. అస్తు తర్హి వ్యాపకానుపలబ్ధ్యా బాధః, కర్తుర్హి శరీరం వ్యాపకం, న చాఙ్కురాద్యుత్పత్తౌ శరీరం దృశ్యతే, అతీన్ద్రియం తత్ర శరీరమస్త్వితి చేన్న, అఙ్కురాద్యుత్పాదకతయా తాదృశశరీరానభ్యుపగమాత్ తదభ్యుపగమేపి కరణకళేబరసాపేక్షస్య కర్తుః కథమీశ్వరత్వం, తత్రాహ తస్మిన్నితి. దేహానపేక్ష ఇత్యుపలక్షణం. శ్రూయతే హి « పశ్యత్యచక్షుస్స శృణోత్యకర్ణః" « అపాణిపాదో జవనో గృహీతా" ఇతి. యది సర్వశరీరత్వస్య శ్రుతిస్మృతిసిద్ధత్వాత్పర్వేషు కార్యేషు శరీరసాపేక్షత్వమితి తథాసతి న వ్యాపకానుపలబ్ధ్యా బాధః సర్వకార్యానుగుణతత్తద్ద్రవ్యశరీరకతయా శాస్త్రైరుపలబ్ధేః. అథ ఏతం అకర్తృకం కర్మవశ్యాజన్యత్వాదిత్యాద్యనుమానైరీశ్వరస్య బాధ ఇత్యుచ్యేత తత్రాహ వేదేభ్య ఇతి. అయం భావః ఆప్త

వేదేభ్యో నానుమానం న చ పురుషవచస్తిష్ఠతే బద్ధవైరం॥ ౨॥

(ఈశ్వరస్య నిర్బాధత్వం)

వాచ్యత్వం వేద్యతాఞ్చ స్వయమభిదధతి బ్రహ్మణోనుశ్రవాన్తా

శాస్త్రస్యానుమానైర్విరోధే శాస్త్రేణైవ తేషాం బాధోపపత్తిః అన్యథా స్వర్గ
నరకాదీనామతీన్ద్రియాణాం కుతశ్చిదనుమానాద్బాధ ప్రసఙ్గాత్, శక్యం హి వి
గీతం న దుఃఖాసంభిన్నసుఖసాధనం సాధనత్వాత్ కిల్బిషవదితి, ఏవమన్యత్రా
ప్యూహ్యం. కిఞ్చాత్ర నైయాయికాది సమ్మతైరీశ్వరానుమానైర్బాధః ప్రతిరో
ధో వా దుర్వారః, విపక్షే బాధకసదసద్భావౌ సమచర్చౌ. అస్తు తర్హ్యాదివిదు
షస్సిద్ధస్య కపిలస్యాగమేన బ్రహ్మకారణవాదభఙ్గ ఇత్యత్రాహ నచేతి. నిత్య
నిర్దోషశ్రుతివిరోధే హి స్మృతేరేవ బాధ్యత్వం విరోధాధికరణసిద్ధం, అన్యథా బౌద్ధా
ద్యాగమైరపి కిన్నకృత్స్న వేదబాధః, తేషాం భ్రమాదిమూలత్వ సమ్భావనయేతి
చేత్ సమమేతత్, సర్వజ్ఞస్సాఙ్ఖ్యాచార్యః పరమాప్త ఇతి చేన్న, సమాధిజనిత
సార్వజ్ఞ్యానామపి కర్మభేదైః కదాచిద్భ్రమసమ్భవాత్, నచ సార్వజ్ఞ్యే ప్రమాణ
మస్తి, ఆహుశ్చ "కపిలో యది సర్వజ్ఞః కణాదో నేతి కా ప్రమా। తావుభౌ యది
సర్వజ్ఞౌ మతభేదః కథం భవేత్" ఇతి, నను "దదృశుః కపిలం తత్ర వాసుదేవం స
నాతనం" ఇత్యాదిభిః స్వతస్సర్వజ్ఞపరమకారుణికావతారతయా సిద్ధస్య కథ
మనాప్తత్వశఙ్కేతి చేన్న, బుద్ధేऽపి సమత్వాత్, ఆవిష్టత్వమాత్రం తత్రేతి చేత్
అత్రాపి తథా విరోధాభావాత్, అన్యథా బుద్ధాదీన్ ప్రేరయత ఈశ్వరస్య అసు
రాదిషువిప్రలిప్సామస్త్యజా "మోహయిష్యామి మానవాన్" ఇత్యాదిచ స్వయ
మేవాహ, అతః పౌరుషేయవాక్యమార్గమపి వేదావిరోధేన నేతవ్యమితి. ఏవం ని
రీశ్వరమీమాంసకా అపి నిర్మూలా నిగమాన్తవిద్భిరనుగ్రాహ్యాః॥ య ఏవం స్యాదస
ర్వజ్ఞస్సర్వజ్ఞం న సబుధ్యతే। ఇతి బ్రువాణాస్సార్వజ్ఞ్యం లభన్తాం తన్నిషేధతః॥౨

నను శ్రుతిభిరధిగత ఇత్యాద్యయుక్తం స్వయం ప్రకాశతయా తత్సిద్ధేః
అతో వేద్యత్వమేవ న యత్ర తత్ర కథం శబ్దవేద్యత్వం "యతో వాచో నివర్తన్తే
అప్రాప్య మనసా సహ" "యద్వాచానభ్యుదితం" ఇత్యాదిభిశ్చ తదుభయం
నిషిధ్యత ఇత్యత్రాహ వాచ్యత్వమితి. అయం భావః స్వప్రకాశత్వం తావన్నిగ
మవేద్యత్వేపి ఘటతే దర్శనస్పర్శనాభ్యాం ఏకార్థగ్రహణవదుపపత్తేః, అథా
నన్యవేద్యత్వమేవ స్వయంప్రకాశత్వం, తదా కథం తత్సాధ్యత్వం, అవేద్య
త్వగ్రాహకాత్ తత్సాధ్యత ఇతి చేత్, కిం తద్గ్రాహకం, న తావద్బ్రహ్మస్వరూపం

వాక్చిత్తాగోచరత్వశ్రుతిరపిహిపరిచ్ఛిత్త్యభావప్రయుక్తా।
నోచేత్పూర్వాపరోక్తి స్వవచనకలహాస్సర్వవేదాన్తబాధ
స్తత్సిద్ధిర్హేతుభిశ్చేత్ప్రసజతివిహతిర్ధర్మిసాధ్యాదిశబ్దైః॥ ౩॥

(అవాచ్యత్వావేద్యత్వపరిహారః)

తస్యాస్వవేద్యత్వావేద్యత్వయోరుదాసీనత్వాత్, అన్యథాతత్రతత్సంశయాద్య
నుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్, నాపివృత్తిజ్ఞానాని తద్గ్రాహకత్వేతదభావేచతదవేద్యత్వ
సాధనాయోగాత్, ఏవం సాక్షిణ్యప్యవేద్యత్వగ్రహణాయుక్తిర్భావ్యా, గ్రా
హకాన్తరైరగ్రాహ్యం గృహ్యతఇత్యవిరోధఇతిచేత్, తర్హిఘటాదేరప్యవే
ద్యత్వంసిద్ధంస్వగ్రాహకేతరాగ్రాహ్యత్వాత్, యైశ్చత్రయ్యన్తైరవాచ్యత్వా
దికంసిసాధయిషసి, తఏవస్వయంవాచ్యత్వాదికమభిదధతి, "తస్యోదితినామ"
"అథనామధేయంసత్యం" ఇత్యాదిషుతద్వాచకవిధానాత్, "సర్వేవేదాయ
త్రైకంభవన్తి" "యోవేదనిహితంగుహాయాంపరమేవ్యోమన్" "యత్ప్ర
యన్త్యభిసంవిశన్తితద్విజిజ్ఞాసస్వ" "యేనాక్షరంపురుషంవేదసత్యంప్రోవా
చతాంతత్త్వతోబ్రహ్మవిద్యాం" ఇత్యాదిషువాక్యతోఽన్యతశ్చ వేద్యత్వప్రతి
పాదనాదితి.తర్హి "యతోవాచోనివర్తన్తే" ఇత్యాదేర్నిర్విషయత్వప్రసఙ్గఇ
త్యత్రాహ వాక్చిత్తేతి. "సైషాఽనన్దస్యమీమాంసాభవతి" ఇత్యాదినాబ్రహ్మా
నన్దస్యాపరిచ్ఛేద్యతాప్రతిపాదనేహి వాక్యతాత్పర్యంగమ్యతే, అన్యథా "బ్ర
హ్మవిదాప్నోతిపరం" "ఆనన్దంబ్రహ్మణోవిద్వాన్" ఇతిపూర్వాపరవిరోధః
స్వవచనవిరోధశ్చస్యాత్, తదిదమాహ నోచేదితి. బ్రహ్మప్రతిపాదకభాగశ్చస
ర్వోనిర్విషయస్స్యాదిత్యాహ సర్వేతి.ఉపలక్షణమేతద్వేదోపబృంహణశత
బాధస్య "వేదైశ్చసర్వైరహమేవవేద్యః" "వచసాంవాచ్యముత్తమం" ఇ
త్యాదిభిశ్చ"యతోవాచోనివర్తన్తే" ఇత్యాదేరాన్యపర్యంగ్రాహ్యం.మాస్త్వ
త్రశ్రుతిభిరవాచ్యత్వాదిసిద్ధిః అనుమానతస్తుస్యాదితిశఙ్కతే తత్సిద్ధిరితి. శ్రుతి
వదేవవిరోధప్రసక్త్యాపరిహరతి ప్రసజతీతి. బ్రహ్మఅవాచ్యమవేద్యంవా ఏవం
త్వాదితిహిప్రయోక్తవ్యం,తత్రబ్రహ్మపదం సాధ్యాధారంబ్రూతే నవా, ఆ
ద్యేకథంతద్విరుద్ధసాధ్యవిధిః. ద్వితీయేతు నిరర్థకతా నిరాశ్రయసాధ్యోక్తిశ్చ.
ఏవంసాధ్యపదమపి ధర్మిపదసమానాధికరణం నవా, పూర్వత్రస్వస్యధర్మిణం
బ్రూతే స్వవ్యాపారవిరుద్ధంచబ్రూతఇతిచిత్రమేతత్. ఉత్తరత్రానన్వయః.
హేతుపదేచస్వపక్షధర్మత్వవాచినిప్రకృత్యంశోధర్మివిషయః, అన్యథాకథంప్ర

శ్లో॥ నిత్యంబ్రహ్మాదిశబ్దానిరుపధికసతోలక్షకాఇత్యయుక్తం
ముఖ్యస్యాన్యస్యహానేర్నచనిపుణధియోముఖ్యమిచ్ఛన్తిలక్ష్యం।
ముఖ్యత్వేబాధకశ్చేత్క్వచిదపినవయంకిఞ్చిదాలోకయామః.

త్యయాంశస్యతన్నిష్ఠభావాభిధాయిత్వం, అతోధర్మ్యుల్లేఖేనతద్భావవాచకం హేతుపదంనస్వప్రవృత్తివిరుద్ధంసాధ్యంసాధయేత్. ఏవమనుగ్రాహకతర్కేఽపిధర్మిప్రసఞ్జకప్రసఞ్జనీయపదేషువిహతిరవధార్యా·ప్రతిప్రయోగోపి విగీతం వేద్యం వాచ్యంచభావసమానత్వాత్ ఇతి, నాత్రద్వితీయస్యవ్యక్త్యైకాన్త్యం జాతివద్వ్యక్తేరపివాచ్యత్వస్యవక్ష్యమాణత్వాత్, యుష్మాకంచతత్రవిమత్యభావాత్. నన్వత్రధర్మిపదస్యధర్మిణిముఖ్యవృత్తిరసిద్ధా సిషాధయిషితావస్థత్వాత్, ఉపచారాభ్యుపగమేతు వివక్షితవిరోధఃస్యాత్, మైవం, వృత్తిమాత్రస్యస్వపరసమ్మతత్వేనవాచ్యత్వానిశ్చయేపిప్రయోగోపపత్తేః, శ్లో॥ మస్సాధంక్వచిదప్యేవమవాచ్యత్వాది కస్యచిత్ ।కింపునస్సర్వవచసాంప్రతిష్ఠాయత్రతత్రతు. ౩॥

ననులక్షణయాథస్త్యాదిపదానిప్రవర్తన్తాం, ముఖ్యవృత్తివిషయత్వాభావస్తుసాధ్యత ఇతికోవిరోధ ఇత్యతాఽఽహ నిత్యమితి. అయుక్తత్వంకుతఇత్యతాఽఽహ ముఖ్యస్యేతి. తీరంగఙ్గాపదలక్ష్య మితివన్ముఖ్యవృత్త్యనర్హం కించిన్నలాక్షణికందృష్టం, సామాన్యతోవిశేషతోవా స్వవాచకపదాన్తరనిర్దిష్టేహి పదాన్తరస్యలక్షణా వాచ్యా, అన్యథాబ్రహ్మాదిశబ్దాలక్షణయాప్రవర్తన్త ఇత్యుక్తేపరేష్టమాత్రోక్తిఃస్యాత్, వ్యక్తివిశేషమనిష్కృష్య బ్రహ్మశబ్దవేద్యేలక్షణయాప్రవర్తన్తఇత్యుక్తేపి ప్రకృత్యాదౌతథాప్రవృత్తేరుక్తదోషో దుర్వారః, అథసర్వకారణత్వాదిలక్షితేలక్షణావృత్తిః బ్రహ్మాదిశబ్దానాంసాధ్యేత, తదా తత్రముఖ్యవృత్తౌనకాచిదనుపపత్తిః ప్రవృత్తినిమిత్తపౌష్కల్యా దుపపత్తిరేవ, అన్యస్యతుముఖ్యస్యహానిః తద్గుణలేశయోగాత్ప్రయోగోపపత్తేః. సాధ్యవాచకపదస్యవాచ్యసమ్బన్ధినిలక్షణయావర్తత ఇతివక్తవ్యం, నచాన్యత్కిఞ్చిదవాచ్యందృష్టమిష్టంవా, తదభ్యుపగమేప్యత్రబ్రహ్మణస్తత్సంబన్ధిత్వంసాధితంస్యాత్ నత్వవాచ్యత్వం· స్వయంప్రకాశత్వాదిహేతుపదం చాత్రస్వయంప్రకాశసమ్బన్ధిపరంస్యాత్ తథాసతిఅన్యత్ స్వయంప్రకాశం బ్రహ్మతుతత్సమ్బన్ధిమాత్రమితిసాధుసిద్ధాన్తస్సమర్థితః. అథకాల్పనికంముఖ్యవృత్తి విషయత్వంబ్రహ్మణస్స్యాదిత్యతాఽఽహ నచేతి.అయంభావః త్వన్మతేఽన్యేషామపిహిముఖ్యత్వం కాల్పనికమేవ, తథాసతియస్యపదస్యయన్ముఖ్యంతత్తస్యలక్ష్య మితితవైవేదం శోభతే. లక్షణానిమిత్తంచాత్రనాస్తీత్యాహ ముఖ్యత్వఇతి. క్వచిదపి సర్వ

ముఖ్యాలక్ష్యశ్చ వాచః పదమితి న చ తద్గోచరత్వాతిపాతః॥ ౪॥

(సద్బ్రహ్మాదిశబ్దానాం నిత్యలక్షకత్వానుపపత్తిః)

శ్లో॥ నిస్సాధారణ్యనారాయణపదవిషయే నిశ్చయం యాన్త్యబాధే
సద్బ్రహ్మాద్యాస్సమానప్రకరణపఠితాశ్శక్తితాన్వర్థశబ్దాః।
అన్తర్యన్తా చ నారాయణ ఇతి కథితః కారణఞ్చాన్తరాత్మే
త్యస్మాదప్యైకకణ్ఠ్యం భవతి నిరుపధిస్తత్ర శంభ్వాదిశబ్దః॥ ౫॥

హ్మాదిశబ్దేషు కుత్రచిదపీత్యర్థః. కిఞ్చ శ్రుతివిరోధపరిహారాయ ముఖ్యవృత్తిబాధ
ఇష్టః, లక్షణావృత్త్యఙ్గీకారేऽపి తద్విరోధస్తిష్ఠత ఏవేత్యాహ ముఖ్యమితి. విరోధశ
మనం తు అస్మదిష్టమేవ సాధీయ ఇతి భావః॥ ౪॥

ఏవమీశ్వరస్య త్రయ్యన్తవేద్యత్వం శబ్దవాచ్యత్వం చ స్థాపితం, స తు
హిరణ్యగర్భాదిష్వన్యతమ ఇతి శఙ్కాయాం పురుషనిర్ణయాదిసాధితం విశేష
నిర్ధారణం సఙ్గృహ్ణాతి నిస్సాధారణ్యేతి. సాధకబాధకాభ్యాముపాత్తే శాస్త్రిమర్థ
వదిత్యభిప్రాయేణోక్తం అబాధ ఇతి. సదాదిశబ్దానాం కథం శక్తితాన్వర్థ
త్వం, ఇత్థం, సచ్ఛబ్దస్తావత్సత్తాయోగిషు సర్వేషు ప్రవృత్తతయా న విశేషనిర్ధా
రణార్హః, బ్రహ్మశబ్ద ఏకరూఢోऽపి బహుషు రూఢవత్ప్రయుక్తతయా అన్వర్థత్వ
శఙ్కార్హస్స్యాత్, ఆత్మశబ్దశ్చ జీవపరాదిసాధారణప్రయోగః, ఏవం పురుష
ప్రాణాక్షరాదిశబ్దా అపి, నారాయణశబ్దస్తు న జాత్యుపాధివచనః, న చానేకరూ
ఢః, అతస్తేనాన్యేషాం విషయవిశేషనిర్ధారణం యుక్తం, తత్ర చ హేతుస్సమానప్ర
కరణపఠితత్వం, అన్యథా పశ్వధికరణాదేరపి భఙ్గః స్యాత్. ప్రకారాన్తరేణా
పి నిర్ధారయిష్యన్నాహ అన్తర్యన్తేతి. యథా సుబాలోపనిషది “ఏష సర్వభూతా
న్తరాత్మాపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః” ఇతి ఏతేనాన్తర్యామి
బ్రాహ్మణమప్యేతద్విషయమితి నిర్ధారితం. తతః కిమిత్యత్రాహ కారణమితి. “త
త్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్” ఇత్యాదినా హి సర్వస్రష్టుస్సర్వాన్తర్యామి
త్వమప్యామ్నాతం. ఫలితమాహ అస్మాదితి. నారాయణశబ్దేన సదాదిశబ్దానా
మితి శేషః. నను “కారణం తు ధ్యేయః” ఇత్యత్ర “శమ్భురాకాశమధ్యే” ఇతి
సమాఖ్యాన్తరం దృష్టం, తతః కిం, కారణానువాదేన ధ్యేయత్వవిధిపరం హీదం
వాక్యం, పురోవాదే చ నారాయణత్వనిర్ణయే తస్మిన్నిరుపాధికావయవార్థభూ
మ్నా తద్వృత్తిరుపపన్నా. తథా చ నారాయణానువాకేऽపి “విశ్వశమ్భువం”
ఇత్యుచ్యతే “శాశ్వతం శివం” ఇతి చ, అతః అన్యపరవాక్యస్థసమాఖ్యామాత్ర

శ్లో॥ విష్ణోరప్యస్త్యభిఖ్యా శివ ఇతి శుభతారూఢిరత్రానుపాధి
స్తస్మాద్ధ్యేయః శ్రుతోఽసౌ శివ ఇతి శివ ఏవేతి వాక్యం త్వనూక్తిః।
ఉక్తం నారాయణాధిష్ఠితమితి చ తమోఽనేకబాధోఽన్యథా స్యా
ద్వ్రీహ్యాశాదేర్మహత్యాముపనిషది లయాద్యుక్తమేవం తు నాత్ర ౬॥

మకించిత్కరమితి భావః ౫॥

శివశబ్దస్య న కేవలం శుభాదిపౌష్కల్యమాత్రాన్నారాయణేఽప్యుక్తిః కిన్తు నామతయాపీత్యాహ విష్ణోరితి. "సర్వశ్శర్వశ్శివః స్థాణుః" ఇతి తన్నామసహస్రే పఠ్యతే. నను శుభతయా రుద్రేఽస్య రూఢిః స్యాదిత్యత్రాహ శుభతేతి. శుభతయా జనితా హ్యస్య రూఢిః "మఙ్గళానాం చ మఙ్గళం" ఇత్యాదిభిర్నిరుపాధిక శుభత్వశాలిని భగవత్యేవ యుక్తా, అన్యత్ర తు తద్గుణలేశయోగాద్వృత్తిః స్యాత్, ప్రసిద్ధిప్రకర్షస్తు ప్రణవవేదాదిషు బ్రహ్మశబ్దవత్ప్రచురప్రయోగమాత్రాత్స్యాత్, యత్ర తు శివస్య ధ్యేయతోక్తిస్తత్రాపి శాశ్వతశివానువాదేన ధ్యానం విధీయతే, నైతావతా ప్రసిద్ధశివస్య శ్రుతివిరుద్ధం కారణత్వం కల్పయితుం శక్యమిత్యాహ తస్మాదితి. అసౌ విష్ణురేవ. మహాపురుషవేదనస్య హి ముక్తిహేతుత్వం ప్రతిపాద్య "నాన్యః పన్థాః" ఇతి నియమ్యతే. నను "యదాతమస్తత్" ఇతి వాక్యే "శివ ఏవ కేవలః" ఇత్యుచ్యతే, అతః ప్రసిద్ధశివః కారణమిత్యత్రాహ శివ ఏవేతి. ఇదం తావద్వాక్యం న కారణతమసః ప్రతిపాదకం యదేతి కాలవిశేషప్రాప్త్యనువాదాత్, "అవ్యక్తమక్షరే లీయతే అక్షరం తమసి లీయతే." ఇతి సుబాలోపనిషద్వాక్యేన తత్ప్రాప్తిః, సా చోపనిషన్నారాయణస్యైవ కారణత్వోపాస్యత్వాదికం బహుధావక్తి, అవ్యక్తాక్షరక్రమేణ తమఃస్థానే "యస్య మృత్యుశ్శరీరం" ఇతి పఠ్యతే, అతో నారాయణాధిష్ఠితతమోవాక్యమిహ పురోవాదః, "నాసదాసీన్నో సదాసీత్తదానీం" "తమ ఆసీత్" ఇత్యాది వాక్యమత్ర పురోవాదః కిం న స్యాదితి చేత్ తథాపి తస్య సౌబాలవాక్యసమానార్థత్వం గ్రాహ్యం, అతః కారణతమోఽధిష్ఠాతృత్వేన ప్రసిద్ధో నారాయణ ఏవాత్ర శబ్దాన్తరపరామృష్టః, అనన్తరం చ "తదక్షరం" "తత్సవితుర్వరేణ్యం" ఇత్యాదినా తత్ప్రకారవిశేషోపదేశః, మానవే చ "ఆసీదిదం తమోభూతం" ఇత్యారభ్య "తేన నారాయణః స్మృతః" ఇత్యన్తేన స ఏవ కారణతమోఽధిష్ఠాతేతి స్పష్టముక్తం, తదేతత్సర్వమభిప్రేత్యాహ ఉక్తమితి. ఏవమనభ్యుపగమే బహుశ్రుతిస్మృతీతిహాసాదిబాధః స్యాదిత్యాహ అనేకబాధ ఇతి. అపి చ నారాయణకారణత్వప్రతిపాదికాయాం మహా

శ్లో॥ యఃప్రోక్తస్సర్వకర్తుః పరమఖిలతనోర్నాపరంకిఞ్చిదస్తీ
త్యస్యైవస్యాదనూక్త్యుత్తరతరకథనం నత్వితోన్యస్యబాధాత్।

పనిషది "నబ్రహ్మా నేశానో నేమేద్యావాపృథివీ" ఇత్యాదినా నారాయణాద్బ్రహ్మేశానయోరుత్పత్త్యాదికంశ్రుతం "యదాతమః" ఇతివాక్యే "నదివాన రాత్రిః" ఇత్యేతావదుక్తం. ఏతేన "హిరణ్యగర్భస్సమవర్తతాగ్రే" ఇతివాక్యమపినిరూఢం, "అద్భ్యస్సమ్భూతోహిరణ్యగర్భ ఇత్యష్టౌ" ఇతితద్విషయానువాకాన్తరసమానార్థత్వసిద్ధేశ్చేతి. ౬॥

నను "యస్మాత్పరం నాపరమస్తికిఞ్చిత్" ఇత్యాదినా "తేనేదం పూర్ణంపురుషేణసర్వం" ఇత్యన్తేన పురుషసూక్తాదిప్రసిద్ధంపురుషమనూద్య "తతోయదుత్తరతరం" ఇత్యాదినా తస్మాత్పరస్యైవ వేదనమమృతత్వాదిసాధకముక్తం; సఏవసర్వేశ్వరఃస్యాదిత్యత్రాహ యఃప్రోక్తఇతి. సర్వకర్తృత్వం పురుషసూక్తార్థప్రత్యభిజ్ఞయా సిద్ధం. అఖిలతనుత్వంచ "పురుషఏవేదంసర్వం" ఇతివత్ "తేనేదంపూర్ణంపురుషేణసర్వం" ఇత్యనేనవ్యఞ్జితం. యస్మాత్ అపరంకిఞ్చిత్పరంనాస్తీత్యన్వయః. తేన "నతత్సమశ్చాభ్యధికశ్చదృశ్యతే" ఇత్యయమర్థోనూదితో భవతి. ఏవంసమాధికదరిద్రస్యవిశ్వవ్యాపినోస్యైవసహేతుకం "తతోయదుత్తరతరం" ఇత్యనువాదః. అతఏవ "తదరూపమనామయం" ఇత్యాదిభిరాకారాన్తరోపదేశః. ప్రకారాన్తరస్యాసిద్ధత్వాత్ "యదుత్తరతరం" ఇత్యనువాదాయోగమభిప్రేత్యాహ నత్వితోఽన్యస్యేతి. అయంభావః "యఏతద్విదురమృతాస్తేభవన్తి" "అథేతరేదుఃఖమేవాపియన్తి" ఇతి చతద్విషయమేవ, అన్యథా "నాన్యఃపన్థాః" ఇతిపుంసూక్తవాక్యేనవ్యాఘాతః, ఏకవిషయత్వ ఏవహ్యుభయత్రాపి వేదనస్య మోక్షహేతుత్వాభావోక్తిస్స్ఫుటతే. తత్రబహుధాపిరోధమప్యాహ బాధాదితి. పూర్వవాక్యేతావత్పరాన్తరనిషేధాదుపక్రమనయేన తద్విరుద్ధముత్తరముదేతుంనాలం, ఉత్తరత్రసర్వాననశిరోగ్రీవత్వాదినా "సహస్రశీర్షాపురుషః" "సహస్రశీర్షందేవం" ఇత్యాద్యుక్తమిహ ప్రత్యభిజ్ఞాతం; అతోపి నతదన్యస్యోత్తరతరత్వోక్తిసమ్భవః అన్యథా. "నత్వత్సమోస్త్యభ్యధికఃకుతోఽన్యః" ఇత్యాద్యుపబృంహణశతబాధశ్చేతి. నను "పాదోఽస్యవిశ్వాభూతాని" "ఏషతఆత్మాఽన్తర్హృదయేఽణీయాన్వ్రీహేర్వాయవాద్వా" ఇత్యాదిభిః కారణపురుషస్యపరిచ్ఛిన్నత్వోక్త్యాతతోఽన్యదపరిచ్ఛిన్నంపరతరమిత్యత్రాహ విశ్వవ్యాప్తస్యేతి. అయంభా

విశ్వవ్యాప్తస్య తస్యోచితముపధిపరిచ్ఛేదనాదున్మితత్వం
స్వస్యైవ ప్రాపకత్వాదఖిలవిదవధిద్ధారణాచ్చైష సేతుః॥ ౭॥
శ్లో॥ పుంసూక్తం సర్వవేదప్రపఠనమహితం యత్పరత్వైకతానం
తస్యైవ శ్రీపతిత్వం విశదమభిదధే హ్యుత్తగ్రానువాకే।

వః యత్ర యత్ర పరిచ్ఛేదోక్తిః తత్ర తత్ర విశ్వవ్యాప్తస్యాప్యుక్తం అతస్తథా తథో
పాసనార్థమౌపాధికః పరిచ్ఛేద ఉచ్యత ఇతి. సేతుత్వశ్రుత్యా తేనోపాయేన కూ
లాన్తరవత్ ప్రాప్యాన్తరం గమ్యత ఇత్యత్రాహ స్వస్యైవేతి. "అమృతస్యైష
సేతుః" ఇత్యత్రామృతశబ్దేన శ్రుత్యన్తరవత్ ప్రాప్యస్యాభిధానే స్వప్రాప్తేః స్వయ
ముపాయ ఇత్యేతావదేవ సిధ్యేత్, మోక్షాభిధానేఽపి తదుపాయతయాఽన్యః
పరతరో న కల్పయితుం శక్యతే, "ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసమ్భేదా
య" ఇత్యత్ర తు షిఞ్ బన్ధన ఇతి ధాతౌ స్వస్మిన్నాధారే విశ్వమసజ్జీర్ణం బధ్నా
తీతి సేతుః, తథాఽపి న తతః పరసమ్భవః, "ఏతం సేతుం తీర్త్వా" ఇత్యత్రాపి
"అన్ధస్సన్ననన్ధో భవతి" ఇత్యాదిషూత్తరవాక్యేషు పురుషస్య ప్రాప్యాన్తరా
నభిధానాత్ తరతిః ప్రాప్తివచనః. ఏవం "నైతం సేతుం" ఇత్యాదావప్యన్యథా
సిద్ధసేతువ్యపదేశో న ప్రాప్యాన్తరకల్పనక్షమ ఇతి. ॥ ౭ ॥

అథ పురుషసూక్తస్య వినియోగవిశేషాన్నారాయణపరత్వే సిద్ధేఽపి
శబ్దసాధారణ్యాత్ సన్దిహానానాం ప్రాకరణికాదనన్యథాసిద్ధలిఙ్గాద్విశేషనిశ్చయ
ముత్పాదయతి పుంసూక్తమితి. సర్వవేదప్రపఠనమహితమిత్యనేన పరతత్త్వ
విషయప్రమాణానాం మిథో విరోధస్ఫూర్తౌ బలాబలచిన్తాయాం పరిగ్రహాతిశ
యాదేతస్య ప్రాబల్యం సూచ్యతే. ఉక్తం చ తదభిప్రాయేణ మహాభారతే "ఇ
దం పురుషసూక్తం హి సర్వవేదేషు పఠ్యతే" ఇతి. ఉత్తరానువాకః పురుషసూ
క్తోక్తమహాపురుషవిషయః సన్నిధ్యనుగుణశబ్దార్థప్రత్యభిజ్ఞానాత్, తత్ర "హ్రీ
శ్చ తే లక్ష్మీశ్చ పత్న్యౌ" ఇతి తైత్తిరీయాస్సమామనన్తి, వాజసనేయినస్తు "శ్రీ
శ్చ తే లక్ష్మీశ్చ పత్న్యౌ" ఇతి, న చాత్రానువాకద్వయే ధాతృప్రజాపతిశబ్దాభ్యాం
అన్యవిషయత్వమాశఙ్కనీయం, విశ్వకర్మత్వష్టృశబ్దాభ్యామప్రసఙ్గాత్, అతః
ప్రసిద్ధతమలిఙ్గానురోధేన ధాతృప్రభృతిశబ్దానాం యౌగత ఏవ ముఖ్యత్వమేష్ట
వ్యం. కిఞ్చ నారాయణానువాకే "సహస్రశీర్షం దేవం" ఇత్యాదిభిః పురుషసూ
క్తప్రభృతి సర్వపరవిద్యావేద్యం పురుషం ప్రత్యభిజ్ఞాప్య తస్య నారాయణత్వం బ
హుశోఽభ్యస్తం, అతో యత్ర యత్ర పరబ్రహ్మపరతత్త్వపరజ్యోతిఃపరమాత్మ

ఆమ్నాతశ్చైష నారాయణఇతి నిఖిలబ్రహ్మవిద్యాసువేద్య
స్తత్తద్విద్యాప్రదేశశ్రుతవివిధపదప్రత్యభిజ్ఞప్తిపూర్వం॥ ౮॥

శ్లో॥ రుద్రేన్ద్రాదిశ్చ యత్రస్ఫురతి పరతయానన్యథాసిద్ధలిఙ్గై
స్తత్తత్తైర్విశిష్టో హరిరఖిలతనుస్తాసువిద్యాసు వేద్యః।
పారమ్యం త్వన్యపర్యాన్నభవతి నకిరిత్యాదిభిః స్తోత్రవాక్యై
రన్యాయ్యూహైర్నమస్యాదిభిరపినపరః స్యాదనైకాన్త్యదుఃస్థః॥ ౯॥

శ్లో॥ ధర్మాణాంస్థాపనార్థంస్వయమపి భజతే శాసితా శాసనంస్వం

దిశబ్దాద్దృష్టాః, తత్ర సర్వత్ర నారాయణ ఏవ ప్రతిపాద్యత ఇతి నిశ్చీయతే. అతః పరతత్త్వనిర్ణయేఽయమేవానువాకః పర్యాప్త ఇత్యభిప్రాయేణాహ ఆమ్నాత ఇతి. ॥౮॥

తథాపి త్ర్యక్షత్రివధాదిలిఙ్గైః ప్రసిద్ధేన్ద్రాదివిషయాసు మోక్షార్థవిద్యాసు కాగతిరిత్యత్రాహ రుద్రేన్ద్రాదిరితి. ప్రసిద్ధేన్ద్రాదిలిఙ్గానాం పరమాత్మలిఙ్గానాం చానన్యథాసిద్ధావుభయానురోధేన సద్వారకమద్వారకం చ తత్తద్విశిష్టబ్రహ్మోపాసనాపరత్వం స్వీకర్తవ్యమిత్యర్థః. కర్మవిధిప్రకరణేషు "నకిరిన్ద్ర త్వదుత్తరః" ఇత్యాదిభిః ప్రాకరణికదేవతాప్రశంసాపరైర్వా తాసాం పరత్వసిద్ధిరిత్యత్రాహ పారమ్యమితి. "నకిరిన్ద్ర" ఇత్యస్య వస్వాదిత్యాదిషు త్వదుత్తరో నాస్తీతి యాథార్థ్యసిద్ధిః "ఏక ఏవ రుద్రో న ద్వితీయాయ తస్థే" ఇతీదమపి తత్రత్యపశువిశేషే ద్వితీయానన్వయపరమితి మీమాంసాభాష్యకారాదిభిర్వ్యాఖ్యాతం. ఏవమీదృశవాక్యాన్తరాణి యథార్హం నేతవ్యాని. యస్తు నమస్కారభూమ్నా బహుప్రదేశబహువాక్యప్రతిపన్నతయా తత్తదపదానవిశేషైశ్చాన్యత్రాప్యపరత్వం శఙ్కతే తం ప్రత్యాహ అన్యాయ్యూహైరితి. నమస్కారస్తావద్బాధభీత్యా సాన్త్వనాభిప్రాయేణ లోకవద్వేదేఽపి దృష్టః "నమస్తే అస్తు మా మా హింసీః" ఇతి। తద్భూయస్త్వం చ భీతిభూయస్త్వాదేరపి స్యాత్ అస్తి చ తేషు తేషు దేవతావిశేషేషు నమస్కారస్తద్భూమా బహుప్రదేశపాఠాదికమతిశయితాపదానఞ్చ. అతో నైతైరేకః పరః స్యాత్, సర్వేషాం చ సర్వస్మాత్పరత్వం వ్యాఘాతదుఃస్థమితి॥ ౯॥

నన్వవతారేషు భగవతశ్శాస్త్రార్థానుష్ఠానం తత్ఫలభోగశ్చ శ్రుతిస్మృతిషు బహుధా దృశ్యతే, అతస్తస్యాపి కర్మవశ్యత్వం స్యాదిత్యత్రాహ ధర్మాణామితి. తదేతత్ "న మే పార్థాస్తి కర్తవ్యం" "ధర్మసంస్థాపనార్థాయ"

స్వస్యాపిప్రత్యవాయానభినయతినృణాంపాపభీతింవిధిత్సుః।
శుద్ధైః స్వేచ్ఛావతారైర్భజతిసులభతాంతావతోత్పత్త్యసూక్తిః
ప్రోక్తోవిష్ణుశ్శిఖాయామపిహిసపురుషః ప్రాప్తతారార్ధమాత్రః ౧౦॥

శ్లో॥ ఆద్యంరామాయణంతత్సచనిగమగణేపఞ్చమఃపఞ్చరాత్రం
సత్త్వోపజ్ఞంపురాణంమనుముఖమునిభిర్నిర్మితంధర్మశాస్త్రం।
త్యక్తాన్యోమూలవేదఃకఠపరిపఠితావల్లికాస్థాపనీయం

ఇత్యాదిభిస్సిద్ధం. యద్యపి ‘‘జనితేన్ద్రస్యజనితోతవిష్ణోః’’ ఇత్యేతత్ప్రీణనద్రవ్యప్రశంసార్థం, తథాప్యథర్వశిఖాయాం ‘‘బ్రహ్మవిష్ణురుద్రేన్ద్రాస్తేసర్వే సంప్రసూయన్తే’’ ఇతి బ్రహ్మాదేరివభగవతోఽపిప్రసూతిశ్శ్రూయతే, అతస్తదతిరిక్తంకారణం తత్రధ్యేయతయోచ్యతఇత్యత్రాహ శుద్ధైరితి. అకర్మహేతుకైరప్రాకృతైరిత్యర్థః. సౌలభ్యార్థావతారానువాదస్తస్యైవ సర్వకారణస్య ధ్యేయత్వవిధానార్థమితిభావః. తత్రైవప్రణవనిరూపణేసర్వార్థస్థాపకంవ్యనక్తి ప్రోక్తఇతి. ప్రణవస్యతిసృణాంమాత్రాణాంవర్ణభేదాంస్త్రిమూర్తిదేవతాకత్వం చోక్త్వాతస్యచతుర్థ్యాఅర్ధమాత్రాయాస్సర్వవర్ణత్వంపురుషదేవతాకత్వంచోక్తంసచపురుషః ‘‘సృష్టిస్థిత్యన్తకరణీం’’ ఇత్యాదావుక్తఏవజనార్దనః. ‘‘తస్యహైతస్యపురుషస్యరూపంయథామాహారజనంవాసోయథాపాణ్డ్వావికంయథేన్ద్రగోపః’’ ఇత్యాదినాచపురుషస్యసర్వవర్ణవిగ్రహః శ్రుతః. భారతాదౌచవిశ్వరూపాదివిగ్రహేవ్యక్తమేతత్ ‘‘భగవానితిశబ్దోయంతథాపురుషఇత్యపి। నిరుపాధీచవర్తేతే వాసుదేవేసనాతనే’’ఇతిచస్మర్యతఇతి. ౧౦॥

ఉక్తస్యార్థస్యానన్యథాసిద్ధస్థాపకభూయస్త్వమాహ ఆద్యమితి. మానవాదిభ్యోఽపిపూర్వమిత్యర్థః. తదితిపరిగ్రహప్రసిద్ధివ్యఞ్జనం. సచేత్యపితథైవ. నిగమగణేపఞ్చమత్వంచ ‘‘వేదానధ్యాపయామాస మహాభారతపఞ్చమాన్’’ ఇతిప్రదర్శితం. పఞ్చరాత్రస్యకార్త్స్న్యేనప్రామాణ్యఞ్చమహాభారతాదిప్రసిద్ధంశారీరకేస్థాపితఞ్చ. సత్త్వగుణేనాదిభూతేనోపజ్ఞాయమానత్వాత్సత్త్వోపజ్ఞంవైష్ణవాదిపురాణం, తేనమాత్స్యాదిషువిభక్తరాజసతామసేభ్యః ప్రాబల్యంసూచ్యతే. మనుముఖమునిభిరిత్యనేన ‘‘మన్వర్థవిపరీతాతుయాస్మృతిస్సానశస్యతే’’ ఇత్యుక్తంమానవప్రాబల్యంవ్యజ్యతే. త్యక్తాన్యః పరిత్యక్తదేవతాన్తరతద్ధర్మః.మూలవేదః అనన్యధర్మమూలభూతో వేదభాగః. కఠవల్లీషు ‘‘విజ్ఞానసారథిర్యస్తుమనఃప్రగ్రహవాన్నరః।సోఽధ్వనఃపారమాప్నోతితద్విష్ణోః

సౌబాలబ్రహ్మబిన్దుప్రభృతికమపి నస్తత్పరం తత్పరత్వే॥ ౧౧॥

శ్లో॥ మధ్యస్థోక్తిర్విరుద్ధే పరమమహిమపరేతత్రతత్రేతిదుక్తి-
ర్వృత్తాన్తాస్తేపి చితాః స్వమతమభిహితం దేవతాతత్త్వవిద్భిః।
వైషమ్యం శిల్పశాస్త్రప్రభృతిషు వివిధం వైదికస్వీకృతత్వం
ప్రజ్ఞాసంస్కారభాజాం భవతి భగవతి స్వప్రధానే ప్రమాణం॥ ౧౨॥

పరమం పదం'' ఇతి ప్రాప్యవిశేషదర్శనాత్తాసు పురుషాదిశబ్దోక్త ఉపాస్యో విష్ణు-
రేవేతి యుక్తం. తాపనీయోపనిషత్తు నృసింహరూపభగవదవతారైకవిషయా. సు-
బాలోపనిషచ్చ నారాయణస్యైవ పరత్వం బహుధా ప్రపఞ్చయతి. బ్రహ్మబిన్దూప-
నిషదప్యహం వాసుదేవ ఇత్యహంగ్రహోపాసనదర్శనాద్వాసుదేవవిషయా.
ప్రభృతిశబ్దేన నారాయణోపనిషదాదిసంగ్రహః. తత్పరత్వే తత్పరం భగవత్పా-
రమ్యే ప్రధానాభిప్రాయవదిత్యర్థః॥ ౧౧॥

తత్రాభ్యుచ్చయయుక్తిమాహ మధ్యస్థోక్తిరితి. రాజసాదిపురాణా-
న్యతమేన సాత్త్వికపురాణే విరుద్ధే తదుభయమధ్యస్థపురాణాన్తరోక్తిసంవాదా-
న్నిర్ణయః స్యాత్. బ్రహ్మరుద్రాద్యేకైకమహిమతత్పరే చ పురాణే బహుషు ప్ర-
దేశేషు భగవత్పారమ్యం దృశ్యతే. రక్తరుష్టయోరపి దోషగుణోక్త్యా ప్రత్యాయి-
తత్వమాహుః. వృత్తాన్తాః "క్రాన్త్వా సగిర్యపునరుద్ధరతి" ఇత్యాదిభిస్సఙ్గృ-
హీతాః. దేవతాతత్త్వవిద్భిః పరాశరపారాశర్యాదిభిః. "విష్ణోస్సకాశాదు-
ద్భూతం" "ఆలోడ్య సర్వశాస్త్రాణి" "సత్యం సత్యం పునస్సత్యం" ఇత్యాదిభి-
స్స్వమతమభిహితం. శిల్పశాస్త్రే చ పరావరభావేన వైషమ్యం దృశ్యతే, తత్ర
హ్యుత్తమమధ్యమాధమవిమానాన్యధికృత్యోక్తం, "స్యాన్నాగరద్రావిడవేసరం
చక్రమేణ వై సత్త్వరజస్తమాంసి। మహీసురోర్వీపతివైశ్యకాస్తే హరిర్విధాతా
హర ఆదిదేవః" ఇతి. "విష్ణోరన్యైరాధ్యమానాన సాక్షాచ్ఛ్రీకరాస్సురాః। సర్వదే-
వాస్పదే విష్ణోర్ధిష్ణ్యం సంపత్సుఖావహం" ఇతి. ప్రభృతిశబ్దేనాయుర్వేదాది-
సంగ్రహః, పఠ్యతే "హరిం హరీతకీం చైవ" ఇత్యాది. జ్యౌతిషే చ "ధన్యం తదే-
వ లగ్నం" ఇత్యాది. వైదికస్వీకృతత్వం వేదవిత్తమైస్సర్వైర్బోధాయనటఙ్క-
ద్రమిడగుహదేవకపర్దిభారుచిప్రభృతిభిర్భగవత ఏవ పరత్వేనాఙ్గీకృతత్వం. ఏత-
త్సర్వం సదాచార్యశిక్షాజనితప్రజ్ఞాసంస్కారభాజాం "ఆత్మేశ్వరం" ఇతి స్వ-
ప్రధానతయాఽధీతే భగవతి ప్రమాణం భవతీతి॥ ౧౨॥

కశ్చిదాహ ఈశ్వరశబ్దో నిర్విశేషణో మహత్పరమశబ్దవిశేషితశ్చ

శ్లో॥ ఇన్ద్రేశానాద్యభిఖ్యాస్స్వయమిహమహదాద్యుక్తిభిర్వావిశిష్టా
తత్తత్పారమ్యమానంనభవతిబలవద్ధర్మినామోపరోధాత్ ।
నోచేత్తస్యైవనైకఈశోనభవతియదవాక్కశ్చిదన్యోన్యబాధా
ల్లోకేప్యన్వర్థభావంనహిదధతిమహావృక్షముఖ్యాస్సమాఖ్యాః॥ ౧౩॥

(భగవతఃపరత్వం)

శ్లో॥ ఏకంత్రేధావిభక్తంత్రితయసమధికంతత్త్వమీశాస్త్రయస్తే
విష్ణ్వన్యామూర్తిరేషైప్రభవననియమః కల్పభేదాత్త్రయాణాం।
ఇన్ద్రాదీనామివస్యాన్నిజసుకృతవశాదీశ్వరాణాంప్రవాహ

కస్యచిత్సమాఖ్యా అన్యస్యత్వేవంత్రివిధఃపురుషశబ్దః అతస్తయోరవసీయతే పరావరభావఇతి, అత్రఇన్ద్రప్రతిబన్దీంసహెతూక్త్యాసూచయన్ ప్రతివక్తి ఇన్ద్రేశానాదీతి. అయంభావఃఇన్ద్రశబ్దోహిపరమైశ్వర్యవాచిధాతునిష్పన్నః కేవలోపిపరమేశ్వరత్వంబ్రూతే కిముతసహాత్యూర్వః, తథాపియేన తత్రసమాఖ్యాసజోచః సరుద్రేపిసహః కార్యత్వకర్మవశ్యత్వయోస్సముచర్చితత్వాదితి. సమాఖ్యాతశ్శ్రుత్యాదేర్బలీయస్త్వం సూచయన్ హేతుమాహ బలవదితి. ఏవమనభ్యుపగమే బాధకప్రసఙ్గద్వయమాహ నోచేదితి. సమాఖ్యామాత్రావలమ్బనేరుద్రేన్ద్రాదయోబహవఈశ్వరాస్స్యుః, నవాకశ్చిత్ తుల్యయోగక్షేమత్వాదితిభావః నామమాత్రస్యాసాధకత్వంసర్వసంప్రతిపత్త్యాదర్శయతి లోకేపీతి. మహావృక్షమహానద్యాదిసంగ్రహాయ ముఖ్యశబ్దః॥ ౧౩

అథాత్రన్యాయాభాసమూలానిమతాన్తరాణ్యనూద్య తేషాంసత్తోత్తరత్వమాహ ఏకమితి. ఏకస్యైవరామకృష్ణాదివత్సాయాదవతారే త్రిధావిభాగఇతిపక్షః "ఏకైవమూర్తిర్బిభిదేత్రిధాసా" ఇత్యాదిషువివక్షితః, తత్ర మూలభూతానాం "విష్ణురేవపరంబ్రహ్మత్రిభేదమిహపఠ్యతే" "సృష్టిస్థిత్యన్తకరణీం" ఇత్యాదీనాం"తవాన్తరాత్మామమచ" ఇత్యాదివాక్యాన్తరానువిధానాత్ క్షేత్రజ్ఞవ్యవధానేన ద్వయోరేకత్రావ్యవధానేనచవృత్తింవ్యాచక్ష్యః. త్రిమూర్త్యుత్తీర్ణంపురుషాన్తరం సచ్చిన్మాత్రంవా పరతత్త్వమితిపక్షే "ససంజ్ఞాంయాతిభగవానేకఏవజనార్దనః" ఇత్యాదిభిరపిబాధః.పరస్పరభిన్నాస్త్రయఈశ్వరా ఇతిపక్షశ్చఏకస్యసర్వప్రశాసితృత్వాదినానిరస్తః. విష్ణోరన్యఏవ బ్రహ్మరుద్రఆదిత్యోవాకశ్చిదీశ్వరఇతివాదోపి విష్ణోరేవసర్వేశ్వరత్వస్థాపనాదపాస్తః. త్రయఈశ్వరాస్సత్త్వాదిగుణోన్మేషభిమరకల్పభేదాచ్చక్రనేమినీ

స్యాదేకస్యైశ్వరత్వం ప్రతిఫలనవదిత్యాది చైవం పరాస్తం॥ ౧౪॥

(త్రిమూర్త్యైక్యాదిపక్షనిరాసః)

శ్లో॥ సర్గాదీనాం సిద్ధౌ నహి నిగమగిరాం భజ్యతే సంప్రదాయ
స్తత్సిద్ధౌ నానుమానం ప్రభవతి యదిదం బాధశూన్యం విపక్షే ।

త్యాని మోక్షానన్తైశ్వర్యాణీతి కల్పనాపి నిరస్తా. ప్రవాహేశ్వరపక్షశ్చ "న కర్మణా వర్ధతే నో కనీయాన్" "స న సాధునా కర్మణా భూయాన్నో ఏవాసాధునా కనీయాన్" ఇత్యాదిశ్రుతిభిరపహతః. అస్త్వేక ఏవేశ్వరః తస్య ఈశ్వరత్వం నిత్యసత్త్వవిశేషసన్నిధాననిబన్ధనం ప్రతిఫలనకల్పమితి యోగరాద్ధాన్తశ్చ "పరాస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చ" ఇత్యాదిభిరపోఢః. ఆదిశబ్దేన నిత్యచికీర్షాప్రయత్నవాన్ చికీర్షారహితోऽపి వా జ్ఞానప్రయత్నమాత్రవానిత్యాదిమతభేదసంగ్రహః. ఏవం శ్రుతిలిఙ్గాదిప్రాబల్యస్థాపనప్రకారేణేత్యర్థః॥ ౧౪॥

శ్రుతిసిద్ధ ఈశ్వర ఇత్యుక్తం, అనుమానతోऽపి సిద్ధ ఇతి వదన్తః ప్రతివక్తవ్యాః, తత్ర తావదుపదేశలిఙ్గం దూష్యతే సర్గాదీనామితి. కిమస్మదాదీనాం ధర్మోపదేశార్థమీశ్వరః కల్ప్యతే, ఉత కల్పాదిసంభవానాం పురుషవిశేషాణాం, నాద్యః పిత్రాదిక్రమేణ సంప్రదాయప్రవృత్తేరీశ్వరనైరపేక్ష్యాత్, పిత్రాదిప్రేరణార్థమీశ్వరోऽపేక్షిత ఇతి చేత్ న తర్హీదముపదేశలిఙ్గం కార్యలిఙ్గానుప్రవేశాత్. న ద్వితీయః సర్గాద్యసిద్ధావిదానీమివానాదిసంప్రదాయావిచ్ఛేదేన తత్ప్రవర్తకానపేక్షణాత్, సిద్ధిస్తు సర్గాదేరనుమానాదాగమాద్వేతి వికల్పే పూర్వం దూషయతి తత్సిద్ధావితి. అయం భావః విశ్వసన్తతిరత్యన్తముచ్ఛిద్యతే సన్తతిత్వాత్ ప్రదీపసన్తతివత్ ఇత్యనుమానం తావత్సర్వాత్మమోక్షమిచ్ఛతామన్త్యముక్తిసమయభావినా సర్వకార్యోచ్ఛేదేన చరితార్థం స్యాత్, వర్తమానబ్రహ్మాణ్డపరమాణవః పూర్వముత్పాదితసజాతీయసన్తానాన్తరాః నిత్యత్వే సతి తదారమ్భకత్వాత్ ఘటాదిపరమాణువదితి అత్రాప్యుపచయాపచయభిదురబ్రహ్మాణ్డభేదేన తత్తత్పరమాణూనాం ప్రాగపి బ్రహ్మాణ్డసన్తత్యన్తరారమ్భసమ్భవేనార్థాన్తరత్వాపాతాదితి. సాధారణదోషమాహ యదిదమితి. న తావత్సర్గాద్యభావే కాచిదనుపపత్తిః, యద్యప్యారబ్ధానాం భావానాం నశ్వరత్వమాత్రం గమ్యతే తథాపి తత్సన్తతీనామనుచ్ఛేదోక్తానవిరోధః, యత్తూక్తం "ప్రమాయాః పరతన్త్రత్వాత్సర్గప్రళయసంభవాత్ । తదన్యస్మిన్ననాశ్వాసాన్న విధాతురసమ్భవః" ఇతి, తత్రాద్యో హేతుర్బుద్ధిసరే దూషయిష్యతే. ద్వితీ

శాస్త్రేభ్యస్తత్ప్రసిద్ధౌ సహపరిపఠనాద్విశ్వకర్త్రాపిసిద్ధ్యే
ద్ధర్మానుష్ఠాపనార్థం తదనుమితిరతో నైవశక్యా కదాచిత్ ॥ ౧౫॥

(ఉపదేశానుమానభఙ్గః)

శ్లో॥ సాధ్యం యాదృక్సపక్షే నియతమవగతం స్యాద్ధిపక్షేపి తాదృ
క్తస్మాత్కార్యాదియుక్తిః ప్రసజతి విగతే కార్యతాద్వైస్తుకర్తా ।

యస్త్విదానీం దూషితః తృతీయోపి విమతః సంభవన్తి హి సర్గాదికాలే ప్రాచీ
నసుకృతసఞ్చయవిపాకవైయాత్యాత్ ప్రతిబుద్ధవేదరాశయో దేవా మహర్ష
యశ్చ, తేయుష్మాభిరపి వేదవక్తారాః ప్రతిఖ్యాపనాయ తముపదేశగ్రహణప్రవచనా
ద్యర్థం స్వీకృతాః. ఋషిత్వమపిసుప్తప్రబుద్ధన్యాయేన సుకృతవశాత్ప్రాగధీ
తప్రస్మృతవేదభాగప్రత్యక్షీకరణమేవ, శ్రూయతే హి "అజాన్హ వై ప్రశ్నీం
స్తపస్యమానాన్ బ్రహ్మస్వయంభ్వభ్యానర్షత్ ఋషయోఽభవన్ తదృ
షీణామృషిత్వం" ఇతి. అతస్తైరేవ సర్గోపపత్తౌ కిమన్యేన. ఏతేనబహుపరిగ్రహ
గౌరవఞ్చాపాస్తం, విజాతీయక్లృప్తావేవహిగౌరవం, నచబహుష్వనాశ్వాసః
ఏకస్మిన్నివ తేష్వపి తత్పరిహారస్యసమచర్చత్వాదితి. ఆగమాత్సర్గాదిసిద్ధౌ స
ర్వకర్తురపితతఏవసిద్ధిమాహ శాస్త్రేభ్య ఇతి. సర్వకర్తారం పురస్కృత్యైవ
హి సర్గాదికథనం అతోఽనుమేయం నావశిష్యత ఇతి భావః. విమతం ప్రతిప్రయోగ
సంభవేప్యనుమానాసామర్థ్యం దర్శితం. సాఙ్ఖ్యాగమైస్సర్గాది సిద్ధిస్స్యాదితి చే
న్న, శ్రుతివిరోధేబాధాత్, అన్యథా సేశ్వరసాఙ్ఖ్యేఽనుమేయాభావ ఏవేతి. అను
మానాన్తరైరపి సర్గాద్యసిద్ధిం తత ఏవోపదేశలిఙ్గస్య నిర్మూలతాం చాభిప్రేత్య
నిగమయతి ధర్మేతి॥ ౧౫॥

యాని చ బహూన్యనుమానాని సఙ్జగృహుః "కార్యాయోజనధృ
త్యాదేః పదాత్ప్రత్యయతః శ్రుతేః । వాక్యాత్సఙ్ఖ్యావిశేషాచ్చ సాధ్యో వి
శ్వవిదవ్యయః" ఇతి తత్రాన్వయిష్వసాధారణమాహ సాధ్యమితి. యాదృక్స
పక్షే నియతమవగతం యేనాకారేణ వ్యాప్తం ప్రమితమిత్యర్థః. స్యాద్ధిపక్షేపి తా
దృక్ నహి పర్వతేవహ్నిరనుమీయమాన ఉష్ణత్వమపహాయ సిధ్యేదితి భావః,
వ్యవహితేపి పశ్చాదుష్ణత్వదర్శనాత్తత్సిద్ధిరితి చేన్న, ప్రాలేయమర్మరితైః ప
ర్ణపతాదిభిః ప్రాలేయసన్నిహితానుద్భూతరూపహుతవహానుమానే తదసి
ద్ధేః, నచ తత్రానుష్ణోవహ్నిరనుమీయేత మర్మరీభావస్యైవా సిద్ధిప్రసఙ్గాత్, య
ద్యనుష్ణోవహ్నిః కల్పితశ్చేత్ అన్వయవ్యతిరేకవాన్నీహారఏవ పాచకః కింనక
ల్ప్యేత, ఏవం సామాన్యతశ్శిక్షితయా వ్యాప్త్యా ప్రస్తుతేఽనిష్టమాహ తస్మాదితి.

ఏతత్తత్సిద్ధ్యసిద్ధ్యోర్న ఘటత ఇతి నత్వాదిపక్షే సపక్షే
వ్యాప్త్యాకారప్రసఙ్గాత్తదనుపగమనే నక్వచిత్స్యాత్ప్రసఙ్గః॥ ౧౬॥

శ్లో॥ యత్కార్యస్యోపయుక్తం తదిహ భవతు నః కిం పరేణేతి చేన్న
జ్ఞానాదేరుద్భవే తద్విషయనియమనే వ్యర్థనాదిప్రియాదేః।

కార్యత్వాదిభిర్దూర్వాదౌ కర్త్రా యది సిధ్యేత్ కర్తృవ్యాపకకాయకరణకర్మాదిమానపి స్యాత్ తథా చ నాభ్యుపగమ్యత ఇత్యనిష్టతా విపర్యయే పిశ్రమశ్చ. నన్వనుమానవత్తర్కోపి ధర్మిసిద్ధిసాపేక్షః అన్యథాప్రసఞ్జకం సతాప్రహార్యం అనిష్టం కుత్ర వా ప్రసఞ్జనీయం, తదిహేశ్వరసిద్ధౌ ఏ దేహాద్యనైవ తత్ప్రసిద్ధేః నిర్విషయప్రసఙ్గానుత్థానం తదసిద్ధావనాశ్రయస్తర్కః కుత్ర కిం ప్రసఞ్జయేదిత్యభిప్రాయేణ చోదయతి ఏతదితి. పరోక్తహేత్వాశ్రయ ఏవ ప్రతికూలతర్కాశ్రయ ఇత్యభిప్రాయేణ ప్రతివక్తి నేతి. వివృణోతి త్వాదితి. అయం భావః యది వయమీశ్వరే ధర్మిణి ప్రసఙ్గమవతారయామః సిద్ధ్యసిద్ధివికల్పదౌస్థ్యం స్యాత్, యది చ పృథివ్యాదావాశ్రయే కార్యత్వహేతునా కర్తారం దేహాదిమన్తముపస్థాపయేమ తదా దూర్వాదౌ వ్యభిచారాన్న ప్రతిసాధనం న ప్రతితర్కశ్చేతి స్యాత్, కిన్తు సమ్ప్రతిపన్నే పృథివ్యాదౌ ధర్మిణి సాధ్యధర్మస్యాభావాత్తద్వ్యాపకప్రసక్తిం బ్రూమః అతో న కశ్చిద్విరోధ ఇతి. అథ సాక్షాత్పరసాధ్యమాశ్రయీకృత్య ప్రసఙ్గః ప్రయోక్తవ్య ఇతి మన్యేత తదా ప్రసఙ్గస్యైవోచ్ఛేద ఇతి ప్రసఞ్జయతి తదనుపగమన ఇతి. పరేష్టసాధ్యవిశేషస్యస్వీకారే బహిష్కారే చ వ్యాఘాతస్యాపరిహారత్వాదితి శేషః॥ ౧౬॥

నను కార్యోత్పత్తౌ కర్తృజ్ఞానచికీర్షాప్రయత్నమాత్రముపయుజ్యతే దేహాదేః కార్యవ్యాపకత్వాదర్శనాత్, కార్యవిశేషే తదుపయోగో దృష్ట ఇతి చేత్, యత్ర దృష్టస్తత్ర తథాస్తు న సర్వత్ర అతిప్రసఙ్గాదిత్యభిప్రాయేణ శఙ్కతే యదితి. ఉపయుక్తం జ్ఞానచికీర్షాదికం. పరేణ కార్యోత్పత్త్యనుపయుక్తేనేత్యర్థః అనుపయోగో మన్త్వ చ ఇత్యభిప్రాయేణాహ నేతి. తత్సాధయతి జ్ఞానాదేరితి. సపక్షే వ్యాప్తప్రకారేణ పక్షేపి కర్తృజ్ఞానాదినా కార్యేణ భవితవ్యం, తతస్తత్కారణతయా కాయకరణకర్మాదియోగోపి మన్తవ్యః, ప్రయత్నస్య విషయనియమశ్చికీర్షయా తస్యాశ్చ ప్రియాప్రియప్రాప్తిపరిహారవ్యాపారకారణత్వేన తావద్బుద్ధ్యా సా చ తత్తత్సామగ్రీనియతవిషయేతి విషయనియమే స్థితే సామగ్రీశూన్యం జ్ఞానం కథం సవిషయం, నిర్విషయే చ తస్మిన్ కిం చికీర్షేత, అచికీర్షుశ్చ కుతః

నిత్యంజ్ఞానంవిభో స్తన్ననియత విషయం తేన నాన్యార్థనష్ఛే
న్నానిత్యస్యైవదృష్టే స్తవకథమజసంయోగభఙ్గోన్యథా స్యాత్ ॥ ౧౭॥
శ్లో॥ కింవాధీచ్ఛేగృహీతే విషయనియతయే తేహియతోన్యత్రనేచ్ఛే
న్నిర్హేతుస్తత్ప్రమేష్టా భవతువిషయవానేషతద్వత్ప్రవృత్తేః ।

ప్రయతేత. నను కార్యస్యైవ సామగ్ర్యపేక్షణం నిత్యస్య తు స్వతస్సర్వవిషయస్యోత్పత్తివిషయనియతయోరభావాత్కిం సామగ్ర్యేతి శఙ్కతే నిత్యమితి. త్రియ్యన్తి నామివ నిత్యజ్ఞానసిద్ధావేతద్వక్తవ్యం నాన్యథేతి స్థాపయితుమాహ నేతి. అహేతుకంజ్ఞానంకిందృష్టం ఉత కల్పితం, నాద్యః అసిద్ధేః నద్వితీయః దృష్టవిజాతీయక్లృప్త్యయోగాదిత్యభిప్రాయేణాహ అనిత్యస్యేతి. తాదృశజ్ఞానక్లృప్తౌ పరస్యేష్టవిరోధమాహ తవేతి. మూర్తవద్ద్రవ్యత్వాదినావిభూనాం విభునాసంయోగే కల్ప్యమానే సంయోగకారణానామన్యతరకర్మోభయకర్మసంయోగానామసంభవాత్తన్నిషేధః కృతః, తథేహాపి విజ్ఞానకారణానామిన్ద్రియలిఙ్గాదీనామభావాత్తదభావఃస్యాత్, నిత్యత్వాన్నైరపేక్ష్యమజసంయోగేపి సువచం, విభూనాంమిథస్సంయోగాభావే నకిఞ్చిద్బాధకమితిచేత్ నిత్యజ్ఞానాభావేపికిం, అస్మదాద్యశక్యకార్యానుత్పత్తిప్రసఙ్గ ఇతి చెన్న కారణాన్తరైరేవతదుత్పత్త్యుపపత్తేః, కర్త్రనిరపేక్షైః కారణాన్తరైః కార్యోత్పత్తిర్న దృష్టేతిచేత్ అన్యత్రాదృష్టాప్యత్ర తథా స్యాత్, ప్రధ్వంసస్యేవ నిమిత్తమాత్రజన్యత్వం, వరంహికల్పితస్య జ్ఞానాదేః కారణనైరపేక్ష్యకల్పనాత్ సిద్ధస్య హేతువర్గస్య క్వచిత్కర్త్రనైరపేక్ష్యాఙ్గీకారః అజసంయోగస్వీకారోపీతి, స్వీక్రియతాం కాహానిరితి చేత్ సిద్ధాన్తహానిః॥ ౧౭॥

నన్వహేతుకసంయోగమిచ్ఛద్భిరహేతుకజ్ఞానం నమాప్యంతస్తావతైవాసిద్ధాన్తహానిఃస్యాదిత్యత్రాహ కింవేతి. కర్తురనుమానేహి ప్రయత్నమాత్రాధారత్వమనుమీయతాం ప్రయత్నవ్యాపకతయా తేఅపిసిధ్యేతామితిచెన్న జీవనపూర్వకప్రయత్నమన్విచ్ఛతాం తత్రవ్యాప్తిభఙ్గాత్, అతః ప్రయత్నక్లృప్తావపి జ్ఞానచికీర్షానైరపేక్ష్యమాహ విషయేతి. సర్వకార్యవిషయస్యహిప్రయత్నస్య విషయనియమాభావాదేవ నతదర్థంచికీర్షాద్యపేక్షా. ఉక్తమర్థంప్రతిబన్దిగతంవివృణోతి నిర్హేతురితి. అయంభావః అన్యత్రజ్ఞానం సర్వం సకారణకం తత్ప్రామాణ్యంచ కారణగుణాధీనమితిస్థాపయద్భిరీశ్వరజ్ఞానంతత్ప్రామాణ్యంచనిష్కారణకమితిదృష్టవిపరీతంకల్ప్యతే, అత్రజ్ఞానచికీర్షాఖ్యధర్మాన్తరక్లృప్తి

ప్రోక్తే యత్నే స్వభావాద్విషయవతి సధీః స్యాదితీదం క్వ దృష్టం
యద్వా ధీస్తం హి సత్యం న తు జనయతి తే సా కథం తన్నియన్త్రీ॥ ౧౮॥

ముపహాయ ప్రయత్నమాత్రేఽన్యనిరపేక్షం విషయిత్వమఙ్గీకర్తుం యుక్తం॥ ని
త్యాచేశ్వరబుద్ధిస్తేనానుభూతిర్నచస్మృతిః । నప్రమానభ్రమశ్చస్యాత్తత్తత్కా
రణవర్జనాత్॥ అనుభూత్యాదిహేతూనామభావేపితథాయది । స్మృతిహేతో
రభావేపిస్మృతిరేషానకింభవేత్॥ కుతశ్చిత్ప్రమాత్వాదికల్పనేపి తద్వదేవ
యత్నస్య విషయిత్వేఽన్యనైరపేక్ష్యమ్ పరిహార్యమితి. అత్రపరోక్తంప్రసఙ్గ
మనూద్యప్రతిషేధతి ప్రోక్త ఇతి. జ్ఞానస్య స్వత ఏవ సవిషయత్వమిత్యేతదేవక్వ
దృష్టం సర్వత్రజ్ఞానే సామగ్రీనియతవిషయత్వదర్శనాత్, నిత్యస్యచేశ్వరయ
త్నస్య కార్యవిశేషానుగుణసహకారిలాభమన్తరేణ కార్యవిషయత్వం నామ
నకిఞ్చిత్సంభవతి, నచవిషయిత్వమేవజ్ఞానలక్షణం శక్త్యాదీనామపి విషయధ
ర్మాణాంధీత్వప్రసఙ్గాత్, యస్త్విచ్ఛామనఙ్గీకృత్య బుద్ధియత్నావీశ్వరస్య
బ్రూతే, సోపిప్రత్యుత్పన్నవాదీ నిత్యయత్నమాత్రేణాపిసర్వకార్య సిద్ధేరుక్త
త్వాత్, అబుద్ధిపూర్వప్రవృత్తస్య కథంస్వతన్త్రః కర్తృలక్షణయోగః కథం
తరామీశ్వరత్వయోగ ఇతిచేత్ అనిచ్ఛాపూర్వప్రవృత్తస్యాపి సమమేతత్,
అతఏవ కారకాన్తరాప్రయోజ్యత్వేసతి కారకాన్తరప్రయోక్తృత్వ రూపంక
ర్తృత్వంకథమచేతనస్యేత్యపిప్రత్యుక్తం,ప్రయత్నవత ఏవప్రయోక్తృత్వసంభ
వాత్ తన్నిత్యతయా ప్రయోజ్యత్వాభావాచ్చ. నను చేతనత్వమాత్మలక్షణం
తదభావే తత్త్వంనస్యాదితిచేత్, నైవం,యత్నవత్త్వేనతల్లక్షణసిద్ధేః,అన్యథా
ఇచ్ఛావిరహేపి తదసిద్ధిప్రసఙ్గః, ఇచ్ఛాద్వేషప్రయత్నసుఖదుఃఖజ్ఞానాన్యాత్మ
లిఙ్గమిత్యాక్షపాదీసహపఠితిః క్రియావద్గుణవత్సమవాయికారణమితి ద్రవ్యలక్ష
ణమితికాణభక్షీవ కథఞ్చిన్నేయా, జ్ఞానాద్యత్యన్తాయోగవ్యవచ్ఛేద వన్నిష్ఠ
ద్రవ్యావాన్తరజాత్యాధార ఆత్మేతి. అస్తుతర్హి యత్నమాత్రవానీశ్వరః తథా
ప్యనుమానంనప్రతిష్ఠితమితిచేన్న "యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్" "తదైక్షత బహు
స్యాంప్రజాయేయ" "సోకామయత బహుస్యాంప్రజాయేయ" ఇత్యాదిశ్రుతిశ
తవిరోధాదితి. దూషణాన్తరమాహ యద్వేతి.ధీర్హి జనయిత్రీచికీర్షాయావిష
యంనియచ్ఛేత్, సాపితాదృశీయత్నస్య, ఇహతుజనకత్వాభావాన్నతత స్తద్వి
షయనియమః; సామానాధికరణ్యమాత్రాత్తన్నియమే జీవేశ్వరగుణాన్తరా
ణామపిసవిషయత్వప్రసఙ్గఇతిభావః॥ ౧౮॥

శ్లో॥ నిశ్వాసాదిప్రయత్నక్రమ ఇహ భవతాం జీవవద్వా త్వదృష్టై
ర్యద్వా తైరేవ సర్వం ఘటత ఇతి భవేత్తత్కృతాసిద్ధసాధ్యం।

అస్తు నిత్యయత్నవానీశ్వరోఽనుమేయః, సమ్ప్లవాభ్యుపగమాదవశి ష్టమాగమికం స్యాదిత్యత ఆహ నిశ్వాసేతి. జీవనపూర్వకప్రయత్నాన్యాయాద దృష్టవిశేషజనితయత్నవద్భిర్జీవైః క్షిత్యాదేస్సకర్తృకత్వసమ్భవే కిం నిత్యయ త్నతదాధారకల్పనాగౌరవేణ, యద్వాఽదృష్టైరేవాదృష్టైశ్శరీరాదినిరపేక్షైస్సహ కృత ఈశ్వరః ప్రవృత్తిమన్వేసే తాదృశైరేవ తత్ఫలభోక్తృష్వేవ యత్నక్లృప్తే ర్లఘుత్వాత్, ఏతేన మనఃకరణకాగన్తుకజ్ఞానాదిమానీశ్వర ఇతిమతాన్తరమపి నిరస్తం తత్రాపి దేహాదినిరపేక్షమనఃప్రవృత్తిక్లృప్తేర్గురుత్వాత్. అథవాకల్ప నీయే హి యత్నే సర్వమిదం చిన్త్యం తత్కల్పనైవ నయుక్తేత్యాహ యద్వేతి. వ్యవస్థాపకైరదృష్టైరేవ యత్నాదినిరపేక్షైరిత్యర్థః. సర్వం ద్వ్యణుకాదిపర్వ తాదిచ. ఘటతే ఉత్పత్తుమర్హతి. ఏతేనానుమానస్యైకమాయాత మిత్యత్రా హ భవేదితి. తత్కృతా చోదితమనుతిష్ఠతా తత్తత్ఫలద్వారభూతాదృష్టక ర్త్రాఽజీవేనేత్యర్థః. నచ క్రియాహేతుగుణేష్వన్యతమేన కార్యసమ్భవే తత్రగు ణాన్తరమపి హేతుతయా కల్ప్యం, అదృష్టస్య చ సర్వకార్యనిమిత్తత్వేఽపి విశేష తః క్వచిత్క్రియాహేతుగుణత్వం బ్రూఽథ, ''అగ్నేరూర్ధ్వజ్వలనం వాయోస్తిర్య క్పవనమణుమనసోశ్చాద్యం కర్మేత్యదృష్టకారితాని'' ఇతి తత్ కస్య హేతోః నా నం క్రియాహేతుగుణాన్తరనివృత్త్యై స్యాత్, ఏవం సతి యత్రాదృష్టప్రాగల్భ్యం తత్రముఖ్యాతత్పూర్వక్షణవర్తి జ్ఞానచికీర్షాప్రయత్నక్లృప్తిః పాఽపినైరేవ త్రైగీవ స్యతత్కర్తృత్వోపపత్తేః, అన్యథా శరాభిచారకృష్యాదిప్రయోగే వేధపీడా దికర్తృత్వం ప్రయోక్తుర్నస్యాత్, మాభూదితి చేత్ తన్న, లౌకికవైదికచిత్తవి సంవాదాత్. నన్వదృష్టమచేతనం చేతనానధిష్ఠితం కథం ప్రవర్తేత, ఇత్థం, స్వకారణోపనీతసహకారిసమ్పన్నతాతిరిక్తతత్ప్రవృత్త్యభావాత్, కారణా నామపితత్తత్కారణోపనేయత్వాత్, తాన్యప్యచేతనానిచేతనాధిష్ఠేయానీ తిచేన్న ఈశ్వరప్రయత్నే తదభావాత్, చైతన్యాయోగవ్యవచ్ఛేదవన్నిష్ఠతా మాత్రేణతస్యాపితదధిష్ఠితత్వమితిచేన్న తావతోఽధిష్ఠానశబ్దార్థతయా క్వచి దప్యనఙ్గీకారాత్, మయైవమఙ్గీకృతమితి చేత్ అన్యైరపి తర్హి చైతన్యాత్యన్తా యోగవ్యవచ్ఛేదవన్నిష్ఠత్వమేవ చేతనాధిష్ఠితత్వమదృష్టానా మిత్యఙ్గీక్రియేత. ఈశ్వరధీవిశేషమదృష్టమిచ్ఛతా త్వయా నైవమఙ్గీకార్యమితి చేన్న తథావిధా

క్లృప్తావన్యస్య కర్తృద్వయముపనమతి త్వత్సపక్షే తథా స్యా-
త్పక్షేపీత్యవ్యవస్థా యది ఫలతయా త్యక్తిరాద్యేపి సా స్యాత్ ॥ ౧౯ ॥

శ్లో॥ సాధ్యే హేత్వాదివేదీ నత ఇహ సకలయా సర్వథావాతవాసౌ
పూర్వత్రేశో న సిద్ధ్యేన్న కథమపి భవేద్వ్యాప్తిసిద్ధిః పరత్ర ।

దృష్టే త్వయాపి చేతనాధిష్ఠితత్వస్యాసాధ్యత్వాత్, త్వన్మతేపి కారణవర్గా-
నుప్రవేశినో నిత్యస్యేశ్వరజ్ఞానస్యాచేతనస్య చేతనాధిష్ఠితత్వకల్పనే తాదృశ-
చేతనాన్తరక్లృప్తిప్రసఙ్గః॥ ఈశ్వరాఖ్యాతభేదం చ శౌరితాదృష్టం యదీచ్ఛసి। స్వ-
గుణాపూర్వక్లృప్తిస్తే నిష్ఫలైవ తదా భవేత్॥ నన్వీశ్వరప్రయత్నాదేరసిద్ధాన-
త్వయాత్ర వ్యభిచార ఉదాహార్యః తత్సిద్ధౌ తద్వ్యతిరిక్తాచేతనేషు చేతనాధిష్ఠా-
ననియమసిద్ధిరితి చేత్ అన్యేషామపి తత్తద్వ్యదృష్టాదివ్యతిరిక్తవిషయే తన్నియ-
మః స్యాత్ అతోఽదృష్టవద్భిర్జీవైరేవ జగదుత్పత్తిసిద్ధిరితి సిద్ధసాధనతా దుర్వా-
రా. జీవాతిరిక్తకర్తృకల్పనేఽనిష్టం ప్రసఞ్జయతి క్లృప్తావితి. ఏకకర్తృకతయా
ప్రసిద్ధే సపక్షే కర్తృద్వయం స్యాత్ అనేకకర్తృకేపి సంప్రతిపన్నాతిరిక్తక-
ర్తృకత్వం, కల్ప్యమానో హి న కేవలం క్షిత్యాదిమాత్రకర్తృత్వేన కల్ప్యతే
తత్ప్రయత్నస్య పరిచ్ఛేదకాభావేన సర్వవిషయత్వాత్, తతః కిమిత్యత్రాహ
తథేతి. అయం భావః క్షిత్యాదికర్తరి సాధ్యమానేపక్షకర్త్రాఽతేన ఘటాదేర్ద్వి-
కర్తృకత్వమాయాతం తతస్తద్దృష్టాన్తేన పక్షస్య ద్వికర్తృకత్వమాపతేత్ త-
తః సపక్షస్య త్రికర్తృకత్వం స్యాత్, ఏవం క్రమేణోపర్యుపర్యపి క్లృప్తావనన్తేశ్వ-
రాపత్త్యా "ద్యావాపృథివీ జనయన్దేవ ఏకః" "ఏకశ్శాస్తా న ద్వితీయః" ఇతి వ్యవస్థా
భజ్యేతేతి. అత్ర పరోక్తం కల్పనాగౌరవం శఙ్కతే యదీతి. ఏకేనేశ్వరేణ విశ్వ-
కార్యసిద్ధౌ ద్వితీయక్లృప్తేర్నిష్ఫలత్వాత్తత్పరిత్యాగ ఇతి తత్ర గౌరవభియా
త్యాగ ఏకస్మిన్నపి స్యాదిత్యాహ ఆద్యేపీతి. ఉక్తం హి జీవైరేవ కర్తృభిరదృ-
ష్టద్వారా సర్వకార్యం సిద్ధ్యేదితి॥ ౧౯॥

పునరపి వికల్పముఖేనానిష్టమాహ సాధ్య ఇతి. కిమతోఽపాదానాది-
జ్ఞానవన్మాత్రం సిషాధయిషితం ఉతోపాదానాదికృత్స్నగోచరజ్ఞానవాన్ ఇతి వి-
కల్పః, తత్రాద్యం దూషయతి పూర్వత్రేతి. జానన్తి హి జీవా జగదుపాదానం పృ-
థివ్యాదిద్రవ్యం, కుమ్భాద్యుపయోగిపరమాణుద్వ్యణుకాదిజ్ఞానా-
భావేపి కుమ్భాదికర్తృత్వం సర్వానుమతం, ద్వ్యణుకప్రభృతిజగదుపకరణం
చ యాగాదిజానన్త్యేవ జీవాః. తచ్ఛక్తేర్ద్వారస్యాపి సాక్షాత్కారాభావేపి

పక్షస్య ధర్మ్యాద్యవిశేషాన్న ఖలు సమధికం పక్షధర్మత్వలభ్యం
కల్ప్యో యస్యస్త్వవిశేషస్సుకృతవిషమతాజీవశక్తిస్తు సిద్ధా॥ ౨౦॥

కుమ్భాదిన్యాయయా ద్యాగాదిప్రవృత్తిరిష్టా, సంప్రదానం చ భోక్తారం స్వాత్మాన మాత్మీయానాం ప్రయోజనం చేష్టప్రాప్తిమనిష్టనివృత్తిం వా న హి తేన జానీయుః, అతస్తేషామేవ క్షిత్యాదికర్తృత్వమవిరుద్ధం. ఉత్తరం సూచయతి నకథమపీతి. న హి కుమ్భాదిసామగ్ర్యన్తర్గతం సర్వం కుమ్భకారాదయో జానన్తి, యోగినాం స్వకార్యసామగ్రీసాకల్యజ్ఞానమస్తీతి చేత్ కిమతః, యోగసిద్ధసార్వజ్ఞ్యా అపి న కుతశ్చిత్కల్పయితుం శక్యన్తే, అతో న తత్కార్త్రైః సపక్షసిద్ధిః, ఆగమతస్సిద్ధౌ తు తద్వదీశ్వరోపి తదనువిధేయస్సిద్ధ ఇతి నానుమేయం కిఞ్చిత్. అస్తు వ్యాప్త్యై కర్తృమాత్రముపస్థాప్యం పక్షధర్మతాబలాత్సార్వజ్ఞ్యాదివిశేషసిద్ధిరిత్యత్రాహ పక్షేతి. వ్యాప్యస్య పక్షధర్మతయా హి వ్యాపకస్య ప్రాగవిదితో ధర్మివిశేషసమ్బన్ధస్సిద్ధ్యేత్ న తు సదపి సపక్షదృష్టవైజాత్యం, అన్యథా ధూమానుమితే వహ్నౌ తార్ణత్వాదివిశేషవిలోపప్రసఙ్గాత్, సపక్షదృష్టాన్యతామాత్రమపి నానుమేయనియతం జాతివ్యాప్త్యైర్గాత్యనుమానే తదనభ్యుపగమాత్, అతో నాత్ర వ్యాప్యపక్షధర్మతయా వివక్షితవిశేషసిద్ధిః, పరిశేషాత్తర్హి తత్సిద్ధిరితి చేన్న, పరిశేషానుమానమపి హి క్షిత్యాదికం సామాన్యతస్సిద్ధం తత్కర్తారం వా పక్షీకృత్య స్యాత్, ఆద్యే కిఞ్చిజ్జ్ఞకర్తృకత్వనిషేధో వా స్వతస్సర్వజ్ఞకర్తృకత్వం వా సాధ్యం, నాద్యః తత్సంభవస్యస్థాపితత్వాత్. న ద్వితీయః తద్ధి కృత్స్నం కార్యం పక్షీకృత్య కార్యత్వలిఙ్గేన వా సాధ్యం ప్రకృతపక్షమాత్రనిష్ఠేన వా కేనచిత్, పూర్వత్ర కిమన్వయిపురస్కారేణ వ్యతిరేకిణ వా స్యాయుష్మాభిః పృథగుపన్యాసాత్, అత ఏవ కార్యవిశేషతోపి సర్వజ్ఞానుమానే తేనైవాలం కిమన్వయినా కార్యలిఙ్గేన, క్షిత్యాదికర్తృపక్షీకారేణ జీవాసమ్భావితవిశేషసాధనం తు దుశ్శకం తాదృశవిశేషసమ్భవేపి జీవానామేవ తత్కర్తృత్వస్య దర్శితత్వాత్ తేషామేవ తద్విరుద్ధవిశేషానుమానాయోగాచ్చ. నను ఘటాదికర్తృవ్యావృత్తోపి విశేషః క్షిత్యాదికర్తౄణాం స్వకార్యః తదుత్పత్త్యాసన్నపూర్వకాలే తేషాం తదనుగుణబుద్ధ్యాదిరహితత్వాత్ అతో దృష్టవిపరీతక్లృప్త్యవిశేషికిమీశ్వరక్లృప్తిప్రద్వేషేణేత్యత్రాహ కల్ప్య ఇతి. అయం భావః నిశ్వాసాదావధీపూర్వయత్నేనాపి కర్తృత్వం త్వయేష్టవ్యం, కాలవిప్రకృష్టబుద్ధ్యాపి కర్తృత్వమాభిచారికపరపీడాదౌ లోకవేదసిద్ధం, కుమ్భవ్యుత్పత్త్యావపి కుమ్భకారాదేశ్చక్రచీవరదణ్డసూత్రాది

శ్లో॥ కార్యంస్యాత్కర్త్రభావేప్యవధిభిరితరైః కాలవత్సహ్యసిద్ధ
స్తేచాదృష్టప్రయుక్తాస్తదపియతనవత్త్వాత్స్వయత్నానపేక్షం ।

వ్యాపారహేతుభూతస్వదేహాదివ్యాపారేష్వవ్యవహిత ప్రవృత్త్యుపయోగః
నాన్యథా, సమవాయినిష్పత్త్యావయందృష్టాన్తానురోధేనవ్యవహితవ్యాపా
రాదపికర్తృత్వంబ్రూమః, భవద్భిస్త్వదృష్టచరమేవవైషమ్యం కల్ప్యతఇతి.
అథస్యాత్ కుమ్భాదికృదసమ్భావితో గోపురాదిబుద్ధిశక్తిప్రకర్షోదృష్టః, మను
ష్యాసమ్భావితశ్చశకున్తలూతాదిజన్త్వన్తరేషు మనుష్యేషుచవిశ్వామిత్రా
దిషు,ఏవందేవాసురసిద్ధాదిషు పితామహపర్యన్తేష్వవస్థితేబుద్ధిశక్తిప్రకర్షతా
రతమ్యస్యక్వచిద్విశ్రమాత్ యత్రాసౌసఈశ్వరస్సిద్ధుమర్హతీతి తత్రాహ సు
కృతేతి. కర్మభేదతన్త్రమేవతారతమ్యం త్వయాపిదర్శితం, జన్మౌషధిమన్త్ర
తపస్సమాధిజాశ్చ సర్వాస్సిద్ధయస్తత్తదదృష్టేష్వాయత్తన్తే, ఏవంసత్యదృష్టాధీ
నధీశక్తిప్రకర్షతారతమ్యం కాలభేదేన కర్మవశ్యేష్వేవకేషుచిద్భవతు నవిశ్ర
మస్థానాన్తరస్యౌగ్ర్యమితిభావః॥ ౨౦॥

పరేష్టంపిపక్షేబాధందూషయతి కార్యమితి. ఏవంహిమన్యతే కా
రణాభావే కార్యాభావఉభయాభ్యుపేతః కారణాన్తరాణిచ కర్త్రపహిత
మర్యాదాని కథంకర్త్రభావేవ్యాప్రియేరన్, అతఃకార్యస్యసాక్ష్యసౌగతచా
ర్వాకవర్త్మన్యానిత్యత్వమసత్త్వమాకస్మికత్వంవాస్యాదితితత్రేదముత్తరం కా
ర్యమితి. అయంప్రతివిధిః కారణాభావేకార్యంనస్యాన్నతుకారణవిశేషాభావే
అన్యథాక్వచిద్దృష్టస్యకర్మకారకాదేరభావేపిక్రియానుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్, అతః
కర్త్రభావేపికారణాన్తరైః కార్యసిద్ధ్యుపపత్తిరితి. ననుకాలోయథాసర్వకా
ర్యనిమిత్తంతథేశ్వరోపి తత్పరిత్యాగేసమానన్యాయఃకాలోపి త్యజ్యతామిత్య
త్రాహ కాలవదితి. కాలోప్యుపాధివిశేషాతిరిక్తోనవేతి యథామతమస్తు,
స తావల్లోకశాస్త్రసిద్ధః కాలప్రతీక్షయాకర్షకాదిప్రవృత్తేః, కాలేకర్మచో
దనాత్ శుభాశుభకాలవిభాగేచకస్యచిద్వాజ్ఞస్యవ్యాపారాత్. నన్వవధీనా
మప్యచేతనానాం చేతనానధిష్ఠితత్వేప్రవృత్తిర్నస్యాదిత్యత్రాహ తేచేతి. అ
దృష్టప్రేరితానామేవప్రవృత్త్యుపపత్తౌ కింతత్రప్రయత్నగవేషణేన, అదృష్ట
స్యాప్యచేతనస్య ప్రవృత్తౌ చేతనాధిష్ఠానమపేక్షితమిత్యత్రాహ తదపీతి. ఈ
శ్వరప్రయత్నోహ్యచేతనోపి జగత్స్రష్టా నప్రయోజకప్రయత్నాధిష్ఠితః, నచ
కుమ్భకారాదివజ్జీవప్రయత్నసహకృతః అతస్తత్రవ్యాప్తిసఙ్కోచశ్చావశ్య

ఏకత్వేఽన్యహేతుత్యజనమితి చ న ధ్వంసవత్త్వావధిత్వా
త్తస్మాద్ధేతోరభావేన ఫలమితి గతిస్తద్విశేషే విశేషః॥ ౨౧॥

శ్లో॥ ధర్మో యావత్సపక్షానుగత ఉపధిరిత్యభ్యుపేతస్త్వయాపి
త్యాగే తస్యాత్ర తద్వచ్ఛిథిలితనియమాః క్వాపి నోపాధయః స్యుః।
తాదృగ్ధర్మాత్యయాచ్చ ప్రకరణసమతా స్యాన్న చాతిప్రసఙ్గః

మ్యాభావాదతోఽదృష్టేఽపి క్వచిత్సఙ్కోచః స్యాత్ అన్యథా గౌరవాత్, ఈశ్వరప్రయత్నస్య నిత్యత్వాత్ప్రియత్వాన్నధిష్ఠితత్వమితి చేన్న నిత్యానామపి పరమాణ్వాదీనాం తదపేక్షాఙ్గీకారాత్, అన్యథాఽన్వయవ్యతిరేకనియమవతామన్యతమస్య త్యాగే సర్వహేతుత్యాగోఽపి స్యాదితి శఙ్కతే ఏకేతి. సర్వహేతుత్యాగే కాదాచిత్కత్వవిరోధం ప్రకృతే తదభావం చాభిప్రేత్యాహ నేతి. ప్రతిబన్దీం సూచయన్నన్యహేత్వపరిత్యాగే హేతుమాహ ధ్వంసవదితి. ధ్వంసో హ్యభూత్వా భవన్ హేతుమపేక్షమాణస్సమవాయ్యసమవాయినో రసమ్భవాన్నిమిత్తమాత్ర నిష్పాద్యస్త్వయా స్వీకృతః, తథా ప్రకృతేఽపి జీవాతిరిక్తస్య కర్తుః కల్పయితుమశక్యత్వాత్కథంచిజ్జీవ కర్తృకత్వం కర్తృనిరపేక్షత్వం వా స్వీక్రియతామితి భావః. విపక్షే బాధకాభావం నిగమయతి తస్మాదితి. హేత్వభావే కార్యం న స్యాత్ న తు కార్యత్వమాత్రాఽనపేక్షితహేతువిశేషాభావే, తత్ర తు కార్యవిశేషనివృత్తిర్వా యథా కళమబీజాభావే కళమాఙ్కురస్య॥ శ్లో॥ "హేత్వభావే ఫలాభావో విశేషస్తు విశేషవాన్" ఇతి న్యాయాత్, అథవా కారణాన్తరైరేవ కార్యసిద్ధిః యథా ప్రధ్వంసస్యేతి విశేషః॥ ౨౧॥

సోపాధికత్వమపి దర్శయితుమాహ ధర్మ ఇతి. యావత్సపక్షానుగతః పక్షే విపక్షే చావర్తమానస్సపక్షాభివ్యాప్త ఇత్యర్థః. అస్తి చాత్ర తాదృశో ధర్మశ్శరీరజన్యత్వం యద్యప్యపక్షీకృతే శరీరగుణాదివిశేషే వర్తతే తథాపి సాధనవ్యాపకత్వాభావాత్ స్వనివృత్త్యా సాధ్యనివర్తనశక్తేశ్చోపాధిస్స్యాదేవ, తాదృశస్య ధర్మస్యాతోఽనుపాధిత్వాఙ్గీకారేఽతిప్రసఙ్గమాహ త్యాగ ఇతి. న హి నిషిద్ధత్వాదీనామేతస్య చ విశేషోఽస్తి యేన తత్ర తత్రోపాధయస్స్యుః నాసావత్రేతి నియమ్యేత. ఏవం సోపాధికత్వే మతభేదేన వ్యాప్యత్వాసిద్ధిః వ్యాపకనివృత్త్యా వ్యాప్యనివృత్తిర్వా స్యాదితి భావః. శరీరాజన్యత్వస్య సమబలత్వాభిమానే ప్రతిరోధమాహ తాదృగితి. నన్వుపాధౌ ప్రతిసాధనే చ శరీరోపాదానం వ్యర్థం ఆత్మాదిషు జన్యత్వనివృత్తిమాత్రేణ సకర్తృకత్వనివృత్త్యుపపత్తే

పక్షాదిస్థిత్యబాధాన్నిరుపధికతయా స్యాత్ప్రకాత్మానుమాతుః ॥ ౨౨ ॥

యాం విశిష్టనివృత్త్యనపేక్షణాత్, అతో నిరుపాధికం నిష్ప్రతిసాధనం చ వి
శ్వకృదనుమానం, మైవం, క్షిత్యాదికం సకర్తృకమిత్యత్ర న హి కర్తృసమ్బన్ధమా
త్రం సాధ్యం సిద్ధసాధనత్వాత్, సన్తి హి త్వత్పక్షే కుమ్భాదికర్తారశ్చేతనాః,
స్వరూపతస్సర్వత్ర సమ్బద్ధాశ్చ తైః క్షిత్యాదయః, అస్మత్పక్షే ॥ శ్లో ॥ అఙ్గు
ళస్యాష్టభాగోపి న సోస్తి ద్విజసత్తమ। న సన్తి ప్రాణినో యత్ర కర్మబన్ధనిబన్ధనాః॥
దారుణ్యగ్నిర్యథా తైలం తిలే తద్వత్పుమానపి। ఇత్యాదిభిస్సర్వస్య చేతనం పు
ణ్యపాపకర్తృచేతనమిశ్రం అతస్సకర్తృకమితి చేతనవ్యాపారపూర్వకత్వం
సాధ్యం, తత్ర వ్యాపారపూర్వకత్వనివృత్తిమాత్రేణ కాదాచిత్కత్వనివృత్త్యు
పపత్తౌ తద్విశేషణవైయర్థ్యం స్యాత్, వ్యాప్త్యుపయోగాభావేపి సిద్ధసాధన
త్వనివృత్త్యై తదుపాదానమితి చేత్ తర్హి శరీరాజన్యత్వేప్యసిద్ధిపరిహారే విశేష
ణం సమర్థమాశఙ్క్య పక్షాసిద్ధిం పరిహరతో ద్వితీయావృత్తేరిత్యుక్తం వ్యర
థం స్యాత్. నను జ్ఞానాదిత్రికవాన్కర్తా తత్పూర్వకత్వే సాధ్యే వ్యాపారగర్భ
తయా న పృథగ్వ్యాపారపదోపాదానం యేన విశేషణవైయర్థ్యాపత్తిరితి చేన్న.
అన్యతమనివృత్తిమాత్రేణ కార్యత్వనివృత్త్యుపపత్తౌ త్రికోపాదానవైయర్థ్యాత్,
అన్యతమసాధనే త్వదిష్టస్యాసాధితం స్యాత్, శేషం శాస్త్రాత్సేత్స్యతీతి చేన్న, కా
ర్యత్వనివృత్తేర్హేతుపూర్వకత్వనివృత్తిప్రయుక్తతయా ప్రయత్నాది నివృత్తేర
ప్రయోజకతాపాతాత్, తదిహ త్రిద్విశేషవ్యతిరేకస్యాపి వ్యాప్తినివేశాత్ కా
శరీరజన్యత్వవ్యతిరేకేపి న వైయర్థ్యం వాచ్యమితి. నన్వేవమదృష్టచరసౌధా
దిదర్శనే సావయవత్వాత్ కార్యత్వస్యానుమాయ తత్తదుచితకర్తృమత్త్వా
నుమానం కులాలాదిపూర్వకత్వనివృత్త్యా బాధ్యేత ప్రతిరుధ్యేత వేతి న స్థిరశఙ్కాం
వారయతి న చేతి. వ్యాప్తితదభావాభ్యాం విశేషాదితి శేషః. యద్వ్యాపకధర్మ
స్యనివర్త్యతయా ప్రత్యవస్థీయేత తదా సర్వత్ర తస్య సులభత్వాత్సర్వవిదప్య
నుమానే పక్షే న స్యాత్, సాధ్యవత్తయావగమ్యమానోపి పక్షః తదభావే తత్సా
పేక్షౌ సపక్షవిపక్షావపి న స్యాతాం, తతోఽనుమానకథైవోత్సీదేత్, ప్రస్తుతేపి
నైవం ప్రసఙ్గః తద్వ్యాప్తేరుక్తత్వాదిత్యభిప్రాయేణాహ పక్షాదీతి. యద్వా శ
రీరజన్యత్వముపాధిరిత్యత్ర పక్షవ్యవచ్ఛేదార్థం హి విశేషణం, తథా సతి పక్షేత
రత్వమప్యుపాధిః స్యాదిత్యతో ప్రయుక్తం న చేతి, నాత్ర పక్షాన్యత్వేఽతిప్రసఙ్గః
ఉపాధేస్సాధ్యసమవ్యాప్తిస్వీకారపక్షేఽన్వయవ్యతిరేకిణి పక్షేతరత్వస్యసా

శ్లో॥ సర్వస్యాపీతి హేతోరపి చ నిరసనం ద్రక్ష్యసి స్వప్రసఙ్గే

ధ్యాతివ్యాప్తత్వాత్ కేవలాన్వయిని సాధ్యసమవ్యాప్తత్వేపి పక్షేతరత్వాన్వ
త్వే నాప్యుపాధేర్విశేషణాత్ అన్యథాఽనుమానోచ్ఛేదప్రసక్తాత్, ఇయమేవ
సాధ్యవ్యాపిత్వమాత్రముపాధేరపేక్షితమితి పక్షేపి గతిః ఈదృశం చేదం శరీరజ
న్యత్వమిహోపాధిస్స్యాదేవేతి. పక్షేతరత్వే తూపాధౌ పూర్వవదేవ పక్షా
దివ్యవస్థాభజ్యేత ఇహ తు న తథేత్యాహ పక్షాదీతి. ఈశ్వరానుమానాభావే తద్వ
త్వేన్యతరాత్మానుమానమపి న స్యాత్, స్వాత్మసాధ్యేష్వేవ వ్యాప్తినియమప్రస
క్తేరిత్యత్రాహ నిరుపధికతయేతి. యది పరశరీరస్థలిఙ్గైః కర్తుర్భోక్తుశ్చానుమా
నే స్వశరీరస్థతయా స్వకర్తృకతయా వా వ్యాప్తిరవచ్ఛిద్యేత తదా హృద
యవిసంవాదః, చేతనాన్తరానుమానాభావే వ్యుత్పత్తిరేవ న స్యాత్ కుతస్త్యః
చార్వాకవాదిప్రతివాదిశత్రుమిత్రాదిసంవ్యవహారః॥ శ్లో॥ న చ స్వేనాన్యదేహాదే
రధిష్ఠానాదిసమ్భవః। సౌభరిన్యాయతస్తత్ర సిద్ధిప్రసఙ్గతః॥ న చ స్వాన్యా
నుమానేపి విజాతీయత్వకల్పనా। నిరుపాధికతా తత్ర భవేదనుమితేస్తతః॥ తు
శబ్దః కల్పనాగౌరవనివృత్త్యర్థః ఉక్తబాధకతర్కసూచనార్థో వా. కిఞ్చ॥ శ్లో॥ ప
రదేహస్థలిఙ్గానామన్యథాసిద్ధికల్పనే। స్వదేహే పితృషైవేత్యనైరాత్మ్యమవశిష్య
తే॥ ఆగమాదాత్మనాం సిద్ధావీశ్వరస్య తు కిం పునః। పరాత్మసిద్ధ్యాభావే త్వా
గమోపి న సేత్స్యతి॥ ౨౨॥

అథ స్యాత్ అన్వయిని హేతౌ యావత్సపక్షాన్వయధర్మసమ్భవేన
సోపాధికతాశఙ్క్యేత, కేవలవ్యతిరేకిణి తు సపక్షాభావాన్న తచ్ఛఙ్క్యేతేత్యత ఆ
హ సర్వస్యేతి. స్వప్రసఙ్గే హేతువిన్యాసావసరే అయం భావః వ్యర్థవిశేషణ
త్వమర్థాన్తరత్వం చ కేవలవ్యతిరేకిణాం సర్వేషాం చోద్యేతే, తథా హి సర్వం కా
ర్యం సర్వవిత్కర్తృపూర్వకం కాదాచిత్కత్వాదిత్యత్ర వ్యతిరేకే కర్తృపూ
ర్వకత్వనివృత్త్యైవ కాదాచిత్కత్వనివృత్తావుపపన్నాయాం కిం సర్వవిద్విశేష
ణేన, సిద్ధసాధనత్వనివృత్త్యై తదిత్యాహ ఇతి చేన్న, శరీరాజన్యత్వహేతావసిద్ధిప
రిహారే విశేషణం సమర్థమితి వదన్తం ప్రతి ఏకాంశసిద్ధిం పరిహరతో ద్వితీయాంశాపత్తే
రితి యుష్మదుక్తస్యాత్ర దుర్వారత్వాత్, తద్ధి కర్తృసంహితత్వాత్ సర్వవిత్పూ
ర్వకమిత్యేతావదుక్తే న వైయర్థ్యమితి చేత్ తథాపి పితృపూర్వకత్వనివృత్తావే
వ్యాప్తిసిద్ధౌ సర్వవిశేషణవైయర్థ్యమేవ, ఏవం నిత్యజ్ఞానపూర్వకత్వాది నిర్దే
శేపి ద్రష్టవ్యం, న చ విశేషణేపి సిద్ధసాధనతాపరిహారః సర్వేషాం చేతనానాం స

శ్రుత్యాత్ర వ్యాప్తిసిద్ధావలమనుమితిభిర్నిష్ఫలస్సంప్లవోఽపి।
తస్మాదుల్లోకభూమాసకథమనుమయా విశ్వకర్త్రప్రసిద్ధ్యై

ర్వశబ్దార్థవేదినామసర్వవిత్త్వాయోగాత్, అన్యథా సర్వవిత్త్వసాధనస్యాపిము శ్శకత్వాత్, విశేషతస్సర్వం న సర్వే విజానన్తీతి చేన్న విశేషాణామపి సర్వశబ్ద సఙ్గ్రహాత్, సర్వసాక్షాత్కర్తృపూర్వకత్వం సాధయామ ఇతి చేన్న యోగి భిరర్థాన్తరతాపాతాత్, నిత్యసాక్షాత్కారిపూర్వకత్వం సాధ్యమితి చేత్ ఏవ మపి వ్యాప్త్యా నిత్యవిశేషణవైయర్థ్యమేవ, అన్యతో విశేషణసాఫల్యే శరీరాజన్య త్వేఽపి సాఫల్యం సిద్ధ్యేదేవ, వేదాః సర్వజ్ఞప్రణీతాః వేదత్వాదిత్యత్రాప్యేవమర్థా న్తరత్వవిశేషణవైయర్థ్యే బోద్ధవ్యే, ప్రణీతత్వనివృత్తిమాత్రేణ జ్ఞప్రణీతత్వని వృత్తిమాత్రేణ వా వ్యాప్తిగ్రహోపపత్తేః, అపి చ కేవలవ్యతిరేకిణః సపక్షేస త్త్యాభాసత్వం సంగిరధ్వే, సన్తి చానన్తాని సర్వజ్ఞప్రణీతాని వేదేతరవాక్యాని భారతాదిమధ్యపాతీని స్మృతితన్త్రరూపాణి కల్పాదిషు లోకవేదసంవ్యవహా రప్రవర్తనోపయుక్తాని చ, న చ తేషు వేదత్వం ప్రసిద్ధివిరోధాత్, అవేదత్వేనైవ మహర్షిప్రభృతిభిర్వ్యపదేశాచ్చ, అతస్తేషాం న వేదత్వేన పక్షీకరణం శక్యం, సఙ్గ్రాహకాన్తరం చ దుర్వచం, జీవప్రణీతేతరవాక్యత్వమీశ్వరప్రోక్తత్వం వా నాన్యతస్సిద్ధం, ఇత ఏవ తత్సాధనేఽన్యోన్యాశ్రయః, తదిహ తేషాం పక్షీకారే తద భావే వా వేదత్వహేతుస్తేష్వసిద్ధ్యహేత్వాభాసకక్ష్యాం నాతిక్రామేత్, ఏ వం వక్ష్యమాణైశ్చ వేదనిత్యత్వసాధకైర్బాధోఽప్యత్రమన్తవ్యః. ఏవం ఘటస్స ర్వజ్ఞకర్తృకః ఘటత్వాత్ యజుస్సర్వజ్ఞప్రణీతం యజుష్ట్వాత్ ఇత్యాదివిశేష పక్షీకారేణ ప్రయోగాశ్చ నిరస్తా వేదితవ్యాః. నను కార్యాణాం సర్వేషాం సర్వ జ్ఞపూర్వకత్వవ్యాప్తిః శ్రుత్యా సిధ్యతి, అవిదితనిగమవృత్తాన్తానాం నాళికేరద్వీప వాసినామివ వహ్నౌ మహేశ్వరే మాభూదనుమానం, అన్యేషాం తు తత్ప్రవృ త్తిస్సంభవ ఇత్యత్రాహ శ్రుత్యేతి. వ్యాప్తిగ్రాహకేణైవ సాధ్యసిద్ధౌ కిమత్రా నుమితౌ సాధ్యమిత్యర్థః. సంప్లవవాదే సిద్ధేఽపి మానాన్తరస్య ప్రవృత్తిః స్యాదిత్య త్రాహ నిష్ఫల ఇతి. మానాన్తరసిద్ధే వస్తున్యాకారాన్తరసఙ్గ్రహణే హి సంప్లవ శ్శోభేత, అన్యథా సిద్ధసాధనత్వం వా సర్వత్ర సిద్ధసాధనత్వదోషోచ్ఛేదో వా స్యా దితి భావః. అత్ర "కార్యాయోజనధృత్యాదేః పదాత్ప్రత్యయతః శ్రుతేః। వా క్యాత్సఙ్ఖ్యావిశేషాచ్చ సాధ్యో విశ్వకృదవ్యయః" ఇతి న్యాయాచార్యసఙ్గృహీతా నాం సర్వేషాం హేతూనాం స్థాలీపులాకన్యాయేన నిరస్తప్రాయత్వం నిగమ

చ్ఛాస్త్రానుక్తత్వబాధద్వయపరిహృతయే శాస్త్రయోనిత్వసూత్రం॥ ౨౩॥

(ఈశ్వరానుమానభఙ్గః)

నవ్యాజేననియమయతి తస్మాదితి. నన్వనిరస్తేపి జగత్కర్తురనుమానే పరతత్త్వ
పరమహితపరమపురుషార్థేషు శారీరకం నిష్ప్రతిఘాతం, అతః కిమత్ర తన్నిరాస
ప్రయాసేనేత్యత్రాహ శాస్త్రేతి. యది జగత్కర్తురనుమానం న ప్రతిషిధ్యేత
తదా మతాన్తరప్రామాణ్యావ్యవసాయినః కస్యచిత్ “ఇదం సర్వమసృజ
త” “యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే” ఇత్యాదివాక్యానామనుమానసి
ద్ధానువాదిత్వం మన్యమానస్య జగత్కర్త్రృవాదివాక్యానామనుమానవిరు
ద్ధోపస్థాపకత్వే మూలఘాతిత్వాత్, తత్సిద్ధమాత్రబోధనే నైరపేక్ష్యాత్ సి
ద్ధాంశేఽనుమానానాఘ్రాతాసమ్భవాచ్చ సిద్ధపరవాక్యవిమర్శో న కార్య ఇతి
మోహః స్యాత్, అతస్తదనుజిఘృక్షయాఽనుమానం నిరసనీయం, కిఞ్చ విశ్వ
కర్తురనుమేయత్వం మన్యమానస్య తత్త్వాదికల్పితైర్హేతుభిర్బాధద్వయమా
పద్యేత, “బ్రహ్మణ ఆనన్దః” ఇత్యాద్యుక్తప్రామాణికత్యాగాత్ అప్రామాణి
కాయథాపూర్వవేదకల్పనస్వీకారాచ్చ. యద్వా ప్రాగుక్తాభ్యాం ప్రతిప్రమా
ణతర్కాభ్యాం బాధద్వయం అథవాఽనుమితేః సోపాధికత్వాదికారణదోషా
త్ సాక్షాదకర్తృకత్వానుమానేన సాధ్యప్రతిషేధాచ్చ. అపి వా విశ్వకర్తృత్వాను
మానం ప్రవర్తమానం స్వయం తావన్నిత్యప్రయత్నం సమానన్యాయతయా
స్వోపస్థాపితానుమానేన నిత్యశరీరాదిరహితత్వం చోపస్థాప్యాగమవిషయమప
హరేత్ ॥శ్లో॥ తస్మాదేవంవిధానేకబాధశఙ్కాపనుత్తయే। నిత్యనిర్దోషశాస్త్రైక
వేద్యత్వమిహ సూత్రితం॥ శబ్దప్రమాణకే తస్మిన్ యథాశబ్దం వ్యవస్థితిః । సర్వై
రనతిలఙ్ఘ్యేతి న శఙ్కాతజ్జసంభవః॥ నన్వీశ్వరానుమానదూషణే “విద్యా
చోరో గురుద్రోహీ వేదేశ్వరవిదూషకః । త ఏతే బహుపాప్మానస్సద్యో దణ్డ్యా
ఇతి శ్రుతిః” ఇతి శాస్త్రవిరోధస్స్యాదితి చేన్న అనుమానదూషణేప్యాగమాత్త
త్సిద్ధేః, అన్యథా అస్మదాదిప్రత్యక్షవేద్యత్వనిషేధేన తవాపి తద్దూషకత్వప్రస
ఙ్గః॥ “ఆగమేనానుమానేన ధ్యానాభ్యాసవశేన చ । త్రిధా ప్రకల్పయన్ ప్రజ్ఞాం
లభతే యోగముత్తమం” ఇత్యాప్తోక్తిః కథం, ఇత్థం, శ్రవణమననధ్యానానాం
యోగహేతుత్వస్య వివక్షితత్వాత్, మననం చాత్రానుగ్రాహకయుక్తిభిః స్థిరీక
రణం, తదేవాత్ర శ్రవణానన్తరభావితయాఽనుమానశబ్దేన గృహీతముచితం,
అనుగ్రాహకయుక్త్యైవ వా “యస్తర్కేణానుసన్ధత్తే” ఇతి స్మరణాత్ త
ర్కానుమానయోరదూరవిప్రకర్షాత్ సమాఖ్యావిపర్యాసశ్చ దృష్ట ఇతి॥ ౨౩॥

శ్లో॥ ప్రాజ్ఞాధిష్ఠానశూన్యం నతుపరిణమితుంశక్తమవ్యక్తతత్త్వం
వాస్యాదౌ వ్యాప్తిసిద్ధేరితియదభిహితం సాఙ్ఖ్యసిద్ధాన్తభఙ్గే ।
సోపిప్రాక్షవ్యుదాసేప్యనుమితిశరణాత్ ప్రత్యుపాత్తఃప్రసఙ్గో
నేష్టతత్సిద్ధ్యసిద్ధ్యోరనుమితిరితిఖల్వాశయస్సూత్రకర్తుః॥ ౨౪॥

(శాస్త్రయోన్యధికరణసాఙ్ఖ్యాధికరణవిరోధపరిహారః)

శ్లో॥ అస్యైవాచిన్త్యశక్తేరఖిలజనయితుస్స్యాదుపాదానభావ
స్సూక్ష్మావ్యక్తాదిదేహఃపరిణమతి యతోనేకధాస్థూలవృత్త్యా।
నిష్కృష్టేస్మిన్ శరీరిణ్యఖిలగుణగణాలఙ్కృతానన్దరూపే
సమ్పద్యన్తేసమస్తాస్సముచితగతయోనిర్వికారాదివాదాః॥ ౨౫॥

శ్లో॥ కర్తోపాదానమేవస్వసుఖముఖగుణే స్వప్రయత్నప్రసూతే

తథాపిసాఙ్ఖ్యాధికరణవిరోధఃస్యాత్ తత్రహిపరోక్తానాంపక్షదృష్టాన్తభూతానామచేతనానాంసంప్రతిపన్నవత్ప్రాజ్ఞాధిష్ఠితత్వంసూత్రభాష్యాభ్యాంసాధ్యతే, అతశ్శాస్త్రయోనిత్వసూత్రమన్యపరంనేతవ్య మితిశఙ్కాయాం తావద్విరుద్ధోక్తిమనువదతి ప్రాజ్ఞేతి. తాత్పర్యవృత్త్యావిరోధంశమయతి సోపీతి. తాత్పర్యభేదంవివృణోతి నేతి. ప్రాజ్ఞానధిష్ఠితత్వమనుమాతుం నశక్యమితిసాఙ్ఖ్యాధికరణతాత్పర్యం. శాస్త్రయోన్యధికరణస్యత్వధిష్ఠితత్వం నానుమాతుంశక్యమితి. అతస్సాధకబాధకాభావేశాస్త్రం నిరఙ్కుశప్రసర మితిసూత్రకారాభిప్రాయ ఏవభాష్యేదర్శితఇతి॥ ౨౪॥

శ్రుతిసిద్ధస్యవిశ్వకర్తుః శ్రౌతముపాదానత్వమపిప్రస్తౌతి అస్యేతి. అఖిలజనయితురస్యైవేతి విరోధశఙ్కాసూచనం. అచిన్త్యశక్తేరితి పరిహారనిదానగర్భం. వికారాపురుషార్థనిషేధకశాస్త్రవిరోధశాన్త్యైసర్వోపాదానత్వం బాలయువపరిణతివత్సద్వారకమిత్యాహ సూక్ష్మేతి. సూక్ష్మస్థూలత్వోక్తిస్తు కార్యభావఘటనార్థా. అనేకధేత్యుక్త్యా “తమఏకీభవతి” ఇత్యాదిప్రసిద్ధప్రాచ్యావస్థాతో వైషమ్యంవ్యజ్యతే. ఉపాదానతయావికారాద్యాశ్రయస్య కథంతదభావోపదేశఇత్యత్రాహ నిష్కృష్టఇతి॥ ౨౫॥

నను యద్యస్యనిమిత్తంనతత్తస్యోపాదానమితిస్థితే సాక్షాత్సద్వారకంవా కథముపాదానత్వమిత్యత్ర పరప్రక్రియయైవ విరోధంపరిహరతి కర్తేతి. జీవస్తావత్తైస్తైరుపాయైః స్వసుఖాదీనుత్పాదయతి, తేషాంసమవాయికారణంచభవతీతిమన్యసే, తావదేవచనిమిత్తోపాదానత్వం, ఈశ్వరేపితదుభయం

సంయోగం స్వస్యమూర్తైః స్వయముపజనయన్నీశ్వరోఽప్యేవమిష్టః।
సర్వోపాదానభావస్తత ఇహ ఘటతే సర్వకర్తృత్వముష్మిన్
సర్వశ్రుత్యైకరస్యప్రణయిభిరుదితం ద్వారమత్రాభ్యుపేతం॥ ౨౮॥

(ఈశ్వరస్య జగన్నిమిత్తోపాదానత్వోపపత్తిః)

శ్లో॥ సావిద్యం కేఽపి సోపాధికమథకతిచిచ్ఛక్తిభిర్జుష్టమన్యే
స్వీకృత్యైకాద్వితీయశ్రుతిమపి జగదుస్తద్విశిష్టైక్యనిష్ఠాం।
నిత్యత్వం విగ్రహత్వం ప్రకృతిపురుషయోర్వైతు తాం విశ్వకర్తృ

క్త్వచిదఙ్గీకరోషీత్యాహ సంయోగమితి. నచాత్రోపాదానత్వం భాక్తం విపరివర్తస్యానుపచత్వాత్, అతః ప్రకృత్యధికరణసాధితం న ప్రతిక్షేప్తుం శక్యమిత్యాహ సర్వేతి. తత్ర హి "సోఽకామయత" "తదాత్మానం స్వయమకురుత" ఇత్యాదికం స్వరూపపరిణామవాదిబ్రహ్మదత్త భాస్కరాదిమతభేదైరవ్యవహితమేవ కిం న నిరుహ్యత ఇత్యత్రాహ సర్వశ్రుతీతి. అన్యథా జీవానాం ప్రతికల్పముత్పత్తిప్రళయాస్యాతాం, అకృతాభ్యాగమః కృతవిప్రణాశో విషమసృష్ట్యాదిభఙ్గశ్చ భవేయుః, బ్రహ్మణస్తదంశస్య వా సర్వేశ్వరస్య "బహుస్యాం" ఇతి సఙ్కల్పయతోఽనాదిజీవద్వారా క్లేశాద్యన్వయః, త్రిగుణాంశద్వారా వికారాన్వయ ఇతి పక్షే సర్వదోషాకరత్వం విరుద్ధధర్మాధ్యాసశ్చ దుస్త్యజః, అతశ్చిదచిచ్ఛరీరద్వారా బహుభవనాదికమితి కృత్స్నవిద్భిర్నిరుహ్యత ఇతి॥ ౨౮॥

ఏవం వైశిష్ట్యాదుపాదానమపి కర్తైవ అన్యైరపి త్రయ్యన్తవాదిభిర్యథా కథఞ్చిద్వైశిష్ట్యమఙ్గీకృతమిత్యాహ సావిద్యమితి. అద్వైతవ్యాఖ్యాయినః ఖల్వాహుః "అనిర్వాచ్యావిద్యాద్వితయసచివస్య ప్రభవతో వివర్తాయస్యైతే వియదనిలతేజోఽబవనయః" ఇతి. భాస్కరీయాస్తు "చిదచిదంశవిభక్తం బ్రహ్మద్రవ్యమచిదంశేన విక్రియతే తద్వికారోపహితేన చిదంశేన సంసరతి" ఇతి. యాదవప్రకాశీయాస్తు "సర్వాత్మకం సన్మాత్రం బ్రహ్మ చిదచిదీశ్వరరూపాంశత్రయశక్తివిశిష్టం సముద్ర ఇవ ఫేనబుద్బుదతరఙ్గప్రభేదేన సావాన్తరభేదత్రివిధసృష్టిభావేన పరిణమతే" ఇతి. ఏవమద్వితీయశ్రుత్యవిరుద్ధాన్యవిద్యోపాధిశక్తిరూపవిశేషణాని చేద్విచిత్రచిదచిదుపాదానతోపయోగీని స్వీక్రియన్తే తదా శ్రుతిస్మృతిశతసిద్ధస్వరూపవిశేషణాభ్యుపగమే కః ప్రద్వేషః. స్వపక్షస్య ప్రమాణతః సిద్ధిం పరోక్తాభావాదౌ చిత్యాతిశయం చ ప్రపఞ్చయతి నిత్యత్వమితి. "ఽపరాధోఽతిరిక్త ఇత్యనేన విశేషణపరిగ్రహమాత్రమపరాధశ్చేత్సర్వేషా

స్తద్వైశిష్ట్యక్ఌప్తిశ్శాస్త్రప్రథితమజహతాం కోఽపరాధోఽతిరిక్తః॥ ౨౭॥

(జగత్కారణవైశిష్ట్యావశ్యంభావః)

శ్లో॥ బ్రహ్మోపాత్తస్వకార్యాః కతిచిదభిదధుశ్చేతనాచేతనేశా
న్నైతద్యుక్తం యదీశాదనధికమనఘం నిర్వికారం శ్రితం తత్।
భిన్నాయా బ్రహ్మశక్తేర్వికృతయ ఇతి చేద్బ్రహ్మజన్యత్వభఙ్గో

మపిసమానదోషత్వం అతిరిక్తాపరాధోఽపి తేషామేవేతి వ్యజ్యతే॥ ౨౮॥

నన్వేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాయ మృత్తత్కార్యదృష్టాన్తైస్త దుపపాదనాత్ “ఈశ్వరావ్యాకృతప్రాణైర్విరాట్సిన్ధురివోర్మిభిః। యత్ప్ర సృత్యాదివాభాతి తస్మై సద్బ్రహ్మణే నమః” ఇతి కాత్యాయనకారికయా చ స ద్బ్రహ్మణోఽద్వయమూర్మిభేదాశ్చిదచిదీశ్వరా ఇతి నిర్ధార్యతే యదేతదనువక్తి బ్రహ్మేతి. అత్ర ప్రతిజ్ఞాయా అనన్యథాసిద్ధబహుశ్రుతివిరోధాత్ విశిష్టైకానేక విషయవిజ్ఞానార్థత్వాత్ దృష్టాన్తానామప్యుపాదానోపాదేయైక్యసమ్భవార్థ త్వాత్ ఋషివచనస్యాపి “న చాస్య శేషగ్రస్తమస్తి కిఞ్చిత్” ఇతి న్యాయేన విరోధా ధికరణనీత్యా చానపేక్ష్యత్వాత్ “నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానాం” “అజా మేకాం” “న త్వేవాహం జాతు నాసం” “ప్రకృతిం పురుషం చైవ విద్ధ్యనాదీ ఉ భావపి” ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృతిశతదృష్టేశ్చాన్యాయమూలమేతదిత్యభిప్రాయే ణాహ నైతద్యుక్తమితి. త్రిష్వపి వికారతయాభిమతేషు శ్రుతివిరోధాదయు క్తిముపపాదయతి యదీతి. “నారాయణపరం బ్రహ్మ” ఇత్యాదిభిరీశ్వరస్యైవ పరబ్రహ్మత్వం సిద్ధం, అతో న తత్తదుపాదానం, అవతారపరిణత్యాపి నేశ్వరస్యో పాదేయత్వం „స ఏవ సృజ్యః” ఇత్యాదికమపి విశిష్టవిషయం, “స న సాధునా కర్మణా భూయాన్నో ఏవాసాధునా కనీయాన్” “న కర్మణా వర్ధతే నో కనీయాన్” ఇత్యాదిభిరకర్మవశ్యతయా ప్రసిద్ధస్య న ఖలు నిరయనిపాతాదిమగత్యయదుఃఖ కారణదురితపరాధీనానన్తజీవభావేన పరిణామః, “నాస్య జరయైతజ్జీర్యతి” “స త్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ” ఇత్యాదిభిర్వికారజాడ్యాదివిధురతయా శ్రుతస్య క థం తద్విపరీతవికారాగమః, తత్ర పరోక్తం పరిహారాభాసం శఙ్కతే భిన్నాయా ఇతి. అభిన్నత్వే పరిహారగన్ధాభావాద్భిన్నత్వానువాదః. యది బ్రహ్మవ్యతిరిక్తా తచ్ఛక్తిర్విక్రియతే తదా బ్రహ్మణ ఉపాదానత్వం న స్యాత్, అనాదితయా శ్రు తస్య త్రికస్య జన్యత్వాయోగశ్చ న పరిహృత ఇత్యభిప్రాయేణాహ బ్రహ్మజన్య త్వభఙ్గ ఇతి. అథ శక్తిశక్తిమతోరభేదాద్బ్రహ్మణ ఉపాదానత్వనిర్వికారత్వా

భేదాభేదోపపాద్యం సకలమితి మతే సప్తభఙ్గీ నదూష్యా॥ ౨౮॥

(బ్రహ్మణశ్చిదచిదీశ్వరవికారవత్త్వభఙ్గః)

శ్లో॥ విశ్వఞ్చిత్తద్గుణానుద్భవ ఇహ ఘటతే రత్నగన్ధాదినీత్యా
సర్వం బ్రహ్మేత్యధీతం త్రివిధమితి చ తద్దాశతాద్యస్య చోక్తం।
తస్మాత్సర్వానువృత్తం సదనవధిదశా చిత్రమిత్యప్యయుక్తం
ప్రత్యక్షాగోచరత్వప్రభృతిబహుభిదావాదిసర్వోక్తిబాధాత్॥ ౨౯॥

(సర్వానువృత్తసన్మాత్రబ్రహ్మత్వభఙ్గః)

దికమితి పరేష్టమనువక్తి భేదాభేదేతి. అత్రానిష్టమాహ సప్తభఙ్గీతి. “స్యాదస్తి స్యాన్నాస్తి” ఇత్యాదీనాం విరోధస్ఫుట్యాత్తముక్తిః. సర్వోఽపి పరపక్షో న దూష్యః కథఞ్చిదభేదాత్స్వపక్షస్య పరపక్షత్వేఽపి విరోధస్య దుర్వచత్వాదితి తాత్పర్యం॥ ౨౮॥

అథ సచ్చిత్సుఖస్వరూపం బ్రహ్మ సర్వత్ర తాదాత్మ్యేనానువృత్తమిత్యేతదనూద్య ప్రత్యాహ విశ్వమితి. చిచ్ఛబ్దేన స్వప్రకాశత్వం చేతనత్వం చ తత్త్రైర్గృహ్యతే. ఉపలమ్భవిరోధనివృత్త్యర్థమాహ తద్గుణానుద్భవ ఇతి. రత్నే గన్ధస్య నిత్యానుపలమ్భేఽపి నిదర్శనం, నహి నిత్యగన్ధానుపలమ్భేఽపి రత్నస్య పృథివీత్వం నాఙ్గీకృతం, ఏవమిహాపి. అయం భావః విశ్వస్య స్వప్రకాశత్వం తావన్న నిషేద్ధుం శక్యం ప్రత్యాత్మం స్వప్రకాశత్వస్య పరైరనుపలమ్భేఽప్యఙ్గీకారాత్, చేతనత్వమపి ఘటాదేర్న ప్రత్యక్షతః ప్రతిక్షేప్తుం యుక్తం పరచైతన్యస్య సర్వత్ర యోగ్యానుపలమ్భాభావాత్, కార్యాభావాదపి న తత్ప్రతిషేధః సుషుప్త్యాదినయేన కార్యాభావోపపత్తేః, స్వభావభేదాచ్చ నిత్యానుద్భవోపపత్తిరితి. చిద్రూపత్వే సిద్ధే హి చైతన్యానుద్భవః కల్ప్యః తదేవ తు కథమిత్యత్రాహ సర్వమితి. “సర్వం ఖలు” ఇతి శ్రుత్యా సర్వస్య బ్రహ్మత్వం ధీయతే తచ్చ జ్ఞానాదిస్వభావగర్భం, భోక్తృభోగ్యాదీన్ ప్రక్రమ్య “సర్వం ప్రోక్తం త్రివిధం బ్రహ్మైతత్” ఇతి శ్రూయతే, అత్ర హి స్వరూపత్రైవిధ్యం స్వారసికం “బ్రహ్మదాశా బ్రహ్మదాసాః” ఇత్యాదౌ చ బ్రహ్మణ ఏవ దాశత్వాదికమామ్నాతం, తత్ర వ్యవధానకల్పిస్తు గుర్వీ, తస్మాత్స్వరూపతాదాత్మ్యేన చిదచిదీశ్వరానువృత్తం సద్బ్రహ్మైకం తదేవ త్రితయపూర్వాపరావాన్తరవ్యష్టిభిరనన్తవిషమావస్థావిశిష్టమితి భావః. త్ర్యాత్మకే బ్రహ్మణి చిత్రపటన్యాయసూచనార్థశ్చిత్రశబ్దః, ఏతదపి దూషయతి ఇత్యప్యయుక్తమితి. శ్రుతస్య కథమయుక్తిరిత్యత్రాహ ప్రత్యక్షేతి. “అద్రేశ్యమగ్రాహ్యం నిష్కలం

శ్లో॥ అవ్యక్తం త్వన్మతేపి హ్యనవయవమథాప్యేతదంశాపికారా
స్తేచాన్యోన్యం విభిన్నాః పునరపి విలయంతత్ర తత్త్వేన యాన్తి।
ఇత్థం బ్రహ్మాపి జీవః పరిణమతి విహ్యాప్యర్థమిత్యప్యసారం

నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం” ఇత్యాదిభిశ్శ్రుతిభిస్తావద్బాధస్సిద్ధః, భేదశ్రుతయశ్చ నా
భేదం సహన్తే, శరీరాత్మభావశ్రుతయశ్చ భేదగర్భాః, అత ఏవాభేదశ్రుతయో
పి విశిష్టైక్యవిషయాః స్థాపనీయాః, కిఞ్చాచేతనస్య చేతనస్య వా కస్య చిద్బ్రహ్మా
త్వవిధౌ కిమత్రేదం విధేయం, సత్త్వమితి చేత్, తన్న, సర్వత్ర సర్వేషాం సుప్రసి
ద్ధత్వేన తదుపదేశాయోగాత్, కారణత్వమితి చేత్ తత్ప్రతిస్విక కార్యం ప్ర
తి ప్రసిద్ధమేవ, ఆదికారణత్వం తు కార్యస్య విరుద్ధం, కార్యస్య కారణద్రవ్యతాదా
త్మ్యముపదిశ్యత ఇతి చేన్న శ్రుతిసిద్ధవిశిష్టకారణతాదాత్మ్యస్యాదిష్టాసిద్ధేః, ప్రదర్శి
తం చ విశిష్టపరిణామస్య యుష్మాభిరపి ముక్త్యజత్వం, ఈశ్వరత్వమంశాన్తర
యోరుపదిశ్యత ఇతి చేన్న ప్రత్యక్షాద్యశేషప్రమాణవిరోధాత్, న చ పరాగా
దేః పర్వతత్వం శరావాదేర్వా మాణిక్యత్వం సంవ్యవహరన్తి, సాజాత్యవివక్షయా
తథా సంవ్యవహారః స్యాదితి చేత్ తస్మాదత్ర సత్తాజాత్యైవేశ్వరసాజాత్యము
పదిష్టం స్యాత్, తత్ర చానుపదేశ్యత్వముక్తమేవ ఏవం సర్వశ్రుతిబాధాత్, బ్ర
హ్మసామానాధికరణ్యశ్రుతేర్విధ్యశ్రుతేశ్చ విరుద్ధవిషయతయా నీయేతేతి. య
దపి కల్పయన్తి జీవవ్యష్టివదీశ్వరవ్యష్టయోప్యనన్తాః తత్ర ప్రాణమయమనోమయ
వాఙ్మయరూపః ప్రథమో విభాగః త్రిస్రశ్చ బ్రహ్మాది మూర్తయస్తద్వ్యష్టయ ఇతి,
ఇదమప్యేకస్యైవ చైతన్యస్య స్వమాయాకల్పిత విచిత్రాన్తఃకరణదర్పణప్రతిబి
మ్బితతయా విశ్వతైజసప్రాజ్ఞరూపవిభాగ ఇతి క్లృప్తివదనాదర్తవ్యం॥ ౭౯॥

అన్యే తు భేదాభేదిన ఆహుః నిష్కళ చిదానన్దజలనిధిరపారస్వా
నన్దానుభవప్రీతి జనితనానావికారపవస్వల్పమంశం జడరూపం సఙ్కల్ప్య తమే
వాజడేన చిదంశాన్తరేణ సంయోజ్యానన్తవిచిత్రసుఖదుఃఖానుభవభాగినం కృ
త్వా తద్ద్రష్టైనప్రీయత ఇతి, యథోక్తం “త్వం చిన్మహోదధిరణుం తవ బిన్దుమే
కం కృత్వా జడం తమజడేన నియోజ్య” ఇత్యాది, దృశ్యన్తే జగతి కతిచిదాత్మపీ
డావహాం క్రీడాం సాదరమనుతిష్ఠన్తః అన్యథా కథమవతారేషు తాదృశాపహా
రాః కథం చ స్వేచ్ఛయా కర్మఫలాన్యనుభవేదితి, ఏతదనుభాషతే అవ్యక్తమి
తి తదిదమసమఞ్జసవృత్తాన్తాదప్యధికం జుగుప్సనీయతమమిత్యాహ అసారమితి.
అవ్యక్తనిదర్శనమిహాన్ద్రప్రలోభనమితి కృత్వా తద్దూషయితుం పరోక్తప్రక్రి

స్వానర్థైకప్రవృత్తేః ప్రసజతి చ తదా సర్వశాస్త్రోపఘాతః॥ ౩౦॥

(బ్రహ్మణః స్వలీలార్థజీవాదిపరిణామవాదభఙ్గః)

శ్లో॥ బ్రహ్మైవోపాధిభిన్నం భజతి బహువిధాం సంసృతిం సోఽప్యనాది-
స్తస్మాన్నాత్యన్తభిన్నో జడ ఇతి తు మతే దుఃఖమద్వారకం స్యాత్ ।
సౌభర్యాదౌ వ్యవస్థా న కథముపధిభిః స్యాదవతారేషు చైషా

యామేవ హేతుమాహ స్వానర్థేతి. అయం భావః యద్యపి దుఃఖప్రాయేషూపాయేషు ప్రభూతసుఖార్థినః ప్రవర్తన్తే, యద్యపి "భ్రాన్తిజ్ఞానవతాం పుంసాం ప్రహారోఽపి సుఖాయతే" ఇత్యాదిన్యాయేన బాలిశైస్తాడనాదిభిః క్రీడారస ఉపాదీయతే, తథాపి సర్వజ్ఞస్య సర్వశక్తేః స్వదుఃఖలవోత్పాదనమపి న యుక్తం, కిం పునరనన్తజీవాత్మభావేన దుర్విషహదుఃఖోత్పాదనం, అతః క్రీడారసకారణికాస్యాపి నిరవధికస్వానర్థనిమిత్తనిర్మితేతి అత్ర స్వానర్థైకప్రవృత్త ఈశ్వరః స్యాత్, అవతారవృత్తాన్తాశ్శైలూషన్యాయేన నిరూఢా ఇతి. అస్మన్మతే తు విశేషణగతా దోషా న విశేష్యం స్పృశన్తి ఐక్యభేదాభేదానఙ్గీకారాత్, అకర్మవశ్యసంసర్గజదోషాణామసంభవాచ్చేతి॥ ౩౦॥

ఉక్తపక్షాసన్నం భాస్కరమతముపాలభతే బ్రహ్మైవేతి. ఏవకారోఽపి రోధం వ్యనక్తి. మహాకాశఘటాకాశాదినయాదీశ్వరాన్మిథశ్చ జీవానాం భేదేన గుణదోషసఙ్కరపరిజిహీర్షయోపాధిభిన్నత్వే స్వీకృతేఽపి ప్రళయదశాయాముపాధిప్రలయేన భేదాభావే ముక్తిప్రసఙ్గః, తతశ్చ ప్రాగ్వదకృతాభ్యాగమాదిః స్యాదిత్యత్రాహ సోఽపీతి. ఉపాధిభేద ఇత్యర్థః. ప్రళయేఽపి ప్రతిజీవముపాధయస్సూక్ష్మరూపేణ తిష్ఠన్తి, తతస్తదవచ్ఛిన్నజీవభేదస్థితిరుపపద్యత ఇతి భావః. అనాద్యుపాధిభేదస్వీకారే బ్రహ్మవ్యతిరిక్తాఙ్గీకారః స్యాదిత్యత్రాహ తస్మాదితి. బహుధా భిన్నోఽప్యుపాధిర్బ్రహ్మభిన్నః, తస్మాన్న బ్రహ్మతత్త్వాఙ్గీకృతిరితి భావః. బ్రహ్మతాదాత్మ్యావిశేషేఽప్యుపాధేస్తద్వతో వైషమ్యమాహ జడ ఇతి. పూర్వాపరదూషణేభ్యోఽపి శేషం వ్యనక్తి ఇతి తు మత ఇతి. దుఃఖమద్వారకం స్యాత్ న హ్యస్మన్మతవద్విశేషణద్వారకం న చ త్వన్మతే వికారవదుపాధ్యంశద్వారకమిత్యర్థః. ఔపాధిక్యాం వ్యవస్థితావతిప్రసఙ్గమాహ సౌభర్యాదీతి. అస్తి హి యోగినాం యుగపదనేకదేహభృతాం తత్తద్దేహోపాధికృతభోగప్రతిసన్ధానం, స్మర్యతే హి "ఆత్మనో వై శరీరాణి బహూని మనుజేశ్వర । ప్రాప్య యోగబలం కుర్యాత్" ఇత్యాది. అవతారేషు త్రైకాలికావతారాన్తరవృత్తాన్తవ్యవహారాస్తత్ర తత్ర దృశ్యన్తే. తథాపి కర్మోపరోధాదప్రతిసన్ధానమిత్యత్రాహ

సర్వజ్ఞస్సైక్యవేదీ కథమనవధిభిర్జీవదుఃఖైర్న దుఃఖ్యేత్ ॥ ౩౧॥

శ్లో॥ బద్ధో బ్రహ్మణ్యశేషే ప్రసజతి స యదోపాధిసంయోగమాత్రా
త్సాదేశ్యాచ్ఛేదుపాధౌ వ్యతిచరతి భవేద్బద్ధమోక్షవ్యవస్థా ।

సర్వజ్ఞ ఇతి. న హి నిత్యసర్వజ్ఞతయాభ్యుపగత ఈశ్వరాంశః స్వాత్మగతము
పాధిం తత్పరిచ్ఛిన్నం స్వాంశం చ స్వేనాభిన్నం న వేత్తి, తతశ్చాహమేవోపాధి
పరవశతయానన్తదుఃఖమనుభవామీతి న కథం దుఃఖ్యేత్ ॥ ౩౧॥

అపి చాత్రోపాధ్యవచ్ఛిన్నం బ్రహ్మ జీవ ఇతి పరోక్తే కిముపాధిసంయో
గమాత్రవిశేషితం బ్రహ్మస్వరూపమేవ జీవః, ఉత ఘటాకాశవదవచ్ఛేదేన విభ
క్తో భాగః, అథ ఘటోదకవద్విచ్ఛేదేన, యద్వా విదారితాగ్రదారునయా టఙ్కచ్ఛి
ద్విదళనేన, యద్వా ఉపాధిసంయోగవ్యఙ్గితవిభాగః కశ్చిత్సహజోంశః, ఘటా
ద్యవచ్ఛిన్నపృథివ్యంశవదుపాధిభావేన పరిచ్ఛిన్న ఏవ వా కశ్చిద్బ్రహ్మాంశ ఇతి విక
ల్పం విభావ్య ప్రథమే దోషమాహ బద్ధ ఇతి. అత్ర నిత్యముక్త ఈశ్వరాంశో నిష్కృ
ష్టుం న శక్యః బద్ధముక్తవిభాగశ్చ న స్యాదితి భావః. ద్వితీయమనువక్తి సాదేశ్యాచ్ఛే
దితి. తతోఽపాధిసఞ్చారదశాయాం ఘటాకాశనీత్యైవ నియతజీవాంశాసంభ
వాద్బద్ధముక్తప్రదేశనియమాభావమాహ ఉపాధావితి. కర్మనిరపేక్షో బన్ధః
తత్ఫలసముచితవిద్యానిరపేక్షో మోక్షశ్చ స్యాదిత్యాకూతం. ఏవం సతి “ఆ
కాశమేకం హి యథా ఘటాదిషు పృథగ్భవేత్ । తథాత్మైకోప్యనేకస్థో జలా
ధారేష్వివాంశుమాన్” ఇతిస్మృతిః కథమితి చేత్, ఇత్థం, ఆకాశోఽపి పృథివ్యా
దివత్సభాగః పఞ్చీకరణప్రక్రియయా తత్సిద్ధేః, తద్భాగానాం త్వేకరూపాణామపి
యథా ఘటాదిసంయోగభేదైరేవ మిథో వైషమ్యం ఏవమాత్మనాం దేవాదిపిణ్డ
సంయోగభేదైరితి జీవవిషయత్వే నిర్వాహః, పరమాత్మవిషయత్వేపి బ్రూ
మః అత్ర తత్తత్సంసర్గప్రయుక్తవికారాదిరాహిత్యే తాత్పర్యం ఏతచ్చ వృద్ధిహ్రా
సాదిసూత్రభాష్యవ్యక్తమనుసన్ధేయమితి. “ఏక ఏవ హి భూతాత్మా భూతే భూ
తే వ్యవస్థితః । ఏకధా బహుధా చైవ దృశ్యతే జలచన్ద్రవత్” ఇత్యపి గతార్థం. “ఘ
టధ్వంసే ఘటాకాశో న భిన్నో నభసా యథా” ఇతి ముక్తవిషయస్మృతిరప్యౌపా
ధికవిశేషనివృత్తిపరా, న హ్యత్ర ఘటాకాశస్య నభస్తత్త్వతాదాత్మ్యం నిదర్శ్యతే
తస్య ఘటసంయోగదశాయామప్యవస్థానాత్, నాపి బహిర్భూతమహాకాశా
దితాదాత్మ్యం తస్య ఘటధ్వంసదశాయామప్యసమ్భవాత్, తత్సమానతాప
త్తిస్త్వైక్యవిరోధిన్యేవ. తృతీయచతుర్థౌ దూషయతి అచ్ఛేద్య ఇతి. పఞ్చమే ఽపసి

అచ్ఛేద్యే చ్ఛేదనాదిర్విహత ఉపధిభిర్న స్వతోంశస్తవాస్మి
న్నోపాధిర్జీవతా వా స హ్యనుభవితుమలం బ్రహ్మరూపోప్యచిత్త్వాత్ ॥ ౩౨॥

(బ్రహ్మణ ఔపాధికజీవభావభఙ్గః)

శ్లో॥ నాపిబ్రహ్మణ్యవిద్యాస్థగితసజతనాపిశ్వమేతద్వివృత్తం
తస్మిన్ సా స్వప్రకాశే కథమివ విలగేత్తత్ప్రకాశైకబాధ్యా ।
నహ్యస్మిన్నవిద్యాలయకృదధికో వృత్తివేద్యో విశేషో
బాధో వృత్తిస్వరూపాద్యది భవతి తదాజ్ఞానబాధ్యత్వభఙ్గః॥ ౩౩॥

(సావిద్యబ్రహ్మవివర్తభఙ్గః)

శ్లో॥ ఛన్నత్వే స్వప్రకాశాదనధికవపుషో బ్రహ్మణః స్యాదభావో
భావానాం ఛాదనం హి స్ఫురణవిలయనం తస్య వోత్పత్తిరోధః।

ధాన్తమాహ నస్వత ఇతి. పక్షే త్వచిదంశక్లృప్తివ్యాఘాతమాహ నోపాధిరితి.
భూతేన్ద్రియచైతన్యవాదసమోఽయం పక్ష ఇతి చ భావః॥ ౩౨॥

ఏవమిహ జైనగన్ధినాం జల్పితాని నిరాకారిషత, అథ సౌగతగన్ధినాం
నిరాక్రియన్తే, తత్ర ప్రత్యస్తమితసమస్తభేదకూటస్థవిజ్ఞానైకరసం బ్రహ్మానా
ద్యనిర్వచనీయావిద్యాతిరోహిత స్వరూపం సమస్తభేదప్రపఞ్చాత్మనా వివర్తత ఇతి
మృషావాదస్తావదపోహ్యతే నాపీతి. ఆస్తాం తిరోధానం ఆలోకసన్నిధావన్ధకా
రస్యేవానాదిస్వప్రకాశే బ్రహ్మసన్నిధౌ తదజ్ఞానస్య స్వరూపలబ్ధిరేవ న స్యాదిత్య
భిప్రాయేణాహ తస్మిన్నితి. ప్రదీపకజ్జళన్యాయశఙ్కాం పనుత్తైవ విరోధం వ్యన
క్తి తత్ప్రకాశైకబాధ్యేతి. ననుబ్రహ్మస్వరూపప్రకాశో నాజ్ఞానం బాధతే కి
న్తు సాక్షిత్వేనావస్థాయ సాధయత్యేవ, తత్త్వవేదకవాక్యజన్యం తు వృత్తిజ్ఞా
నం తద్బాధకమిత్యత్ర వృత్తేర్బాధకత్వం విషయస్థవిశేషప్రకాశనశక్త్యా స్వరూప
శక్త్యా వేతి వికల్పం సఙ్కల్ప్య ప్రథమం ప్రతిక్షిపతి నహీతి. అధికః స్వరూపాద
న్యః. విశేషస్యావిద్యావిలయహేతుత్వం స్వధీద్వారా, యది తు వృత్తిః కల్పిత
విశేషవిషయతయా బ్రహ్మాజ్ఞానం బాధేత తర్హి తత్త్వధీబాధ్యత్వం తస్య న స్యా
త్. ద్వితీయమనువదతి బాధ ఇతి. వృత్తిస్వరూపాత్ ప్రదీపవహ్నిముద్గరాది
వత్ కిఞ్చిత్ప్రకాశనిరపేక్షాదితి యావత్. దూషయతి తదేతి. అజ్ఞానస్యాజ్ఞా
ననివర్త్యత్వం న స్యాత్ తత ఏవ మిథ్యాత్వలక్షణాతిక్రమ ఇతి భావః॥ ౩౩॥

తిరోధిమపి దూషయతి ఛన్నత్వ ఇతి. ఘటాదీనాం స్వస్వరూపాతిరి
క్తప్రకాశవత్త్వాత్తన్నివర్తకైస్తిరోధానం యుక్తం బ్రహ్మణస్తు న తథేత్యాశ
యః. అభావాపత్తిం తిరోధానవికల్పేన వ్యనక్తి భావానామితి. స్ఫురణవిలయనం

మిథ్యాదోషాద్భ్రమోక్తౌ కథమధికరణం సత్యమిత్యేవ వాచ్యం
నాధిష్ఠానానవస్థా భవతు తవ యథానాద్యవిద్యానవస్థా॥ ౩౪॥
(తిరోధానాద్యనుపపత్తిః)

సిద్ధస్య ప్రకాశస్య నాశః. తస్య స్ఫురణస్యేత్యర్థః. అసిద్ధస్యేత్యర్థాపన్నం. ననువృత్త్యధీనప్రకాశాన్తరాపేక్షయా తిరోధానం సిధ్యేత్ తన్న, తస్యాప్యనుత్పన్నస్య నాశ్యత్వాయోగాదుత్పత్తిరోధ ఇత్యేష్టవ్యం, తతశ్చ సత్యామవిద్యాయాం కథం తద్బాధికా వృత్తిరుత్పద్యతే, అన్యతస్తన్నివృత్తౌ కిం పునరేషా వృత్తిస్సాధయేత్, స్వయమేవావిద్యాం నివర్త్యోత్పద్యత ఇతి చేన్న పరస్పరాశ్రయాపత్తేః స్వోత్పత్త్యప్రతిబన్ధకనివృత్తిహేతుతయా చ సేతి. ఏవం తిరోధానం దూషితం, తదధీనం విక్షేపమపి విక్షిపతి మిథ్యేతి. సర్వాసు భ్రాన్తిష్వధిష్ఠానదోషయోస్సత్యత్వం ఆరోప్యస్య చ మిథ్యాత్వం దృష్టం, తతశ్చ మాధ్యమికం ప్రతి నిరధిష్ఠానభ్రమానుపపత్తిం వదన్ భ్రమమూలస్య దోషస్య కథం మిథ్యాత్వం బ్రవీషి, యద్యధిష్ఠానం మిథ్యా తదా తదధ్యాసస్యాధిష్ఠానాన్తరం వాచ్యం, ఏవం చానవస్థా స్యాదితి చేత్ దోషమిథ్యాత్వేఽపి తదధ్యాసార్థం దోషాన్తరాపేక్షయా అనవస్థా స్యాదేవ, యది దోషస్య స్వరూపతః ప్రవాహతో వానాదిత్వాన్నానవస్థాదోష ఇతి మన్యసే, ఏవమధిష్ఠానమిథ్యాత్వేఽప్యధిష్ఠానస్య దోషవదుభయథానాదిత్వాన్న దోషః స్యాత్। అథ స్యాత్ న వయం నిరధిష్ఠానభ్రమభీత్యాధిష్ఠానస్య సత్యత్వం బ్రూమః అపి తు "సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ" ఇత్యాదిశ్రుతిసిద్ధమఙ్గీకుర్మ ఇతి తర్హి దోషతయాభిమతాయా జగత్ప్రకృతేరపి "గౌరనాద్యన్తవతీ సా జనిత్రీ భూతభావనీ" "అవ్యక్తం కారణం యత్తన్నిత్యం సదసదాత్మకం" ఇత్యాదిభిరనశ్వరత్వవచనాత్సర్వకాలానువృత్త్యా సత్యత్వమఙ్గీకార్యం, "భూయశ్చాన్తే విశ్వమాయానివృత్తిః" ఇతి తద్వినాశశ్రుత ఇతి చేన్న పురుషస్య మాయాసమ్బన్ధనివృత్తౌ తత్ర తాత్పర్యాత్, మాయాశబ్ద ఏవ మిథ్యాత్వం బోధయతీతి చేన్న ఆశ్చర్యసృష్టిహేతుతయా తదుపపత్తేః, అన్యథా "దేవమాయేవ నిర్మితా" "తేన మాయాసహస్రం తత్" ఇత్యాదివిరోధాత్, న చ శుక్తిరూప్యాదిషు క్వచిదపి మాయాశబ్దో దృష్టః, నాపి మిథ్యాశబ్దపర్యాయతయా మాయాశబ్దం లోకవేదనిఘణ్టుకారాః పఠన్తి, "అనృతేన హి ప్రత్యూఢాః" ఇత్యత్రానృతశబ్దో న జగత్ప్రకృతివిషయః కిన్తు ఋతేతరదుష్కర్మపరః, ఋతం చాత్ర ఫలాభిసన్ధిరహితం కర్మ స్యాత్ కారణవిషయత్వేఽపి బ్రహ్మవిషయాసచ్ఛబ్దవదాన్యపర్యము

శ్లో॥ దోషాభావేప్యవిద్యాస్ఫురణియదితతఃకిన్నవిశ్వంతథాస్యా
త్సాచాన్యాంకల్పికాక్ష్ణేరఖిలమతితథాసాపిచేత్యవ్యవస్థా ।
నాపేక్షాచేదనాదేరకలుషధిషణాగోచరత్వాత్ప్రతీస్యా

వసేయం. ఏతేన "నాసదాసీన్నోసదాసీత్తదానీం" "నసత్తన్నాసదుచ్యతే" ఇత్యాద్యపిసదసచ్ఛబ్దాభిప్రేతవ్యష్టిభేదప్రళయపరతయా నతద్వైలక్షణ్యాయయోజ్యమితి॥ ౩౮॥

అథావిద్యాస్వరూపసిద్ధిరూపబ్రహ్మణస్తత్సాక్షిత్వం దోషనిరపేక్షం తత్సాపేక్షం వేతివికల్పేపూర్వానువాదేనానిష్టమాహ దోషేతి. మిథ్యాభూతస్య కస్యచిద్దోషనిరపేక్షప్రకాశత్వే వియదాదిప్రపఞ్చస్యాపి తథాత్వం లాఘవాత్స్వకార్యమేవ, నచాసౌప్రపఞ్చప్రతిభాసహేతుర్దృష్టః యేనలోకసిద్ధదోషవన్నత్యజ్యేతేతిభావః. అనుమానంతునిరసిష్యతే. ఉత్తరానువాదేనానవస్థామాహ సేతి. అనవస్థాపరిహారంశఙ్కతే నాపేక్షేతి. స్వరూపానాదేస్తావదవిద్యాయానకల్పకాపేక్షా, ప్రవాహానాదేర్నానవస్థా దోషః స్వకారణాతిరిక్తానపేక్షణాదితిభావః. పక్షద్వయేప్యనిష్టమాహ అకలుషేతి. స్వరూపానాదిరప్యవిద్యానిర్దోషయాసంవిదాభాతి అన్యథానవస్థానాత్, తథాచసత్యత్వందుస్త్యజం, అవిద్యా స్వప్రకాశేస్వకార్యప్రకాశేచస్వయమేవదోషఇతిన్యాసే తర్హిసర్వస్యాప్యనిర్వచనీయందోషాన్తరమనపేక్ష్యావభాసేత అవిశేషాత్, అన్యదనిర్వచనీయంకాదాచిత్కత్వాత్కారణమపేక్షతఇతిచేత్ కిమనేన నహిమృదాదయోఘటాదీనాం హేతవోపిదోషాఇతివ్యవహ్రియన్తే, నచస్వేష్టముక్తిహేతోర్దోషత్వం బ్రూషే. భవన్తువాహేతవోదోషాః, అవిద్యాప్రవాహవాదిభిః పూర్వనివృత్తావప్యుత్తరస్యస్థైర్యమఙ్గీకృతం చిరప్రకాశశ్చ, తత్ర దోషనివృత్తావపిసిద్ధ్యతాప్రకాశేన ప్రాగ్వద్విషయస్యసత్యత్వంప్రసజ్యేత,సామగ్ర్యవస్థపూర్వదోషచరమక్షణజనితావుత్తరప్రకాశౌ చిరమనువర్తేతే ఇతిచేన్న విషయస్థైర్యేపి వృత్తిప్రకాశానామాశుతరవినాశిత్వాభ్యుపగమాత్ సామగ్రీసన్తత్యాధారావాహికదృష్టేశ్చ, నచాధ్యాసకాలఏవావిద్యా భాతిపశ్చాత్తుస్వరూపేణైవావతిష్ఠతఇతివాచ్యం సంవిదధీనస్వసిద్ధేస్తస్యా అప్రకాశమానత్వేనావస్థానాయోగాత్, ఈశ్వరస్యభాతీతిచేన్న ఈశ్వరస్యబుద్ధేరప్యదోషాయత్తప్రకాశత్వే తద్విషయస్యసత్యత్వంసిద్ధ్యేత్, దోషాయత్తత్వేతుతద్దోషప్రకాశోనిర్దోషస్యసదోషస్యవేతివికల్పదౌఃస్థ్యంప్రాగ్వత్.అథాన్యనిరపే

దృష్టిర్హిత్వావాస్యాత్తదోషోయదినతువిరమేద్బ్రహ్మణోనిత్యభావాత్ ॥ ౩౫॥

(అవిద్యాదర్శనానుపపత్తిః)

శ్లో॥ జ్ఞాతే౽జ్ఞాతేప్యభావఃఖలుదురవగమఃసంవిదస్తేనభావః
స్యాదజ్ఞానంయదీహాప్యపరిహృతమిదం తద్విరోధాదిసామ్యాత్ ।

తుం బ్రహ్మే త్వా ౦ విద్యాప్రకాశప్రయోజకో దోషఇతిశఙ్క్యతే బ్రహ్మేతి.ఏవంసతి స్వరూపతః ప్రవాహతో వా నాదిరవిద్యానోచ్ఛిద్యతఇత్యాహ నత్వితి. తత్రనిర పేక్షదోషానువృత్తింహేతుమాహ బ్రహ్మణఇతి. తత్త్వధీప్రాగభావవిశిష్టస్య దోషత్వాత్తదభావేకథమవిద్యాభాసేతేతిచేత్ హన్తైవంప్రాప్తాప్రాప్తవివే కేనతత్త్వధీప్రాగభావస్యైవ దోషత్వమాయాతం అలంభావరూపావిద్యా దోహలేనేతి॥ ౩౫॥

నను యదజ్ఞానమాత్మసాక్షికం భాతి తద్భావరూపమేవస్యాత్ జ్ఞాన ప్రాగభావస్యదుర్గ్రహత్వాదితిశఙ్క్యతే జ్ఞాతఇతి. అయంభావఃఅభావోహ్యా శ్రయప్రతియోగినిరూప్యః, ప్రతియోగిచజ్ఞానం, తత్రసర్వజ్ఞానాభావస్తావన్నక దాచిదపిగ్రాహ్యః అభావజ్ఞానస్యతదాశ్రయప్రతియోగిజ్ఞానస్యచ విద్యమా నత్వాత్, అథవిషయవిశేషావచ్ఛిన్నస్యజ్ఞానాన్తరస్యప్రాగభావస్సుగ్రహఇ త్యుచ్యేత తదపిన విషయవిశేషజ్ఞానసదసద్భావయోస్తజ్జ్ఞానాభావస్యదు ర్గ్రహత్వాత్, షష్ఠప్రమాణవేద్యశ్చాభావః కథమపరోక్షధీవిషయఃస్యాత్, భావరూపాజ్ఞానేతు నతావద్భావాభావరూపత్వవిరోధః, నచాన్యతిఙ్క్ష్వి దిహస్యాదితి. అతఃస్వేష్టస్యఫలితత్వమాహ తేనేతి. ఈదృశందుర్గ్రహత్వం త్వదిష్టేపిస్యాదితిప్రత్యాహ ఇహాపీతి. తత్రతదుక్తమేవహేతుమాహ తద్వి రోధేతి. భావరూపస్యాపిహ్యజ్ఞానస్యజ్ఞానవిరోధిత్వంసమానం తస్యతద్బాధ్య త్వాభ్యుపగమాత్. ఆదిశబ్దేనవిషయవిశేషనిరూప్యప్రతిసమ్బన్ధ్యాదిసాపేక్షత్వ గ్రహః. అపరోక్షధీవిషయత్వంచమతాన్తరేణాభావస్యాప్యస్తి షష్ఠప్రమాణ వేద్యత్వేపివిరోధస్సమః, తత్రాపి ప్రమాణతయాభిమత ఉపలబ్ధ్యభావఃకేనచి త్ప్రమాణేననిర్ధార్యతే, తేనచ జ్ఞానప్రాగభావోపి గృహ్యమాణఆశ్రయప్రతి యోగిస్వధీసద్భావేకథంసిధ్యేత్, మాభూత్తతోపిజ్ఞానాభావగ్రహఇతిచేత్ తన్న జ్ఞానాభావస్యదుర్గ్రహత్వంసాధయతాపిహి గృహీతఏవజ్ఞానాభావః, అన్యథాకథంప్రమాణజ్ఞానం పక్షీకృత్యస్వప్రాగభావవ్యతిరిక్తేత్యాది వక్ష్యసి, దేవదత్తప్రమాపక్షీకారేణ ‘‘తత్స్థప్రమాభావాతిరేకిణః’’ ఇత్యాదిచ.నను భావ

తుల్యైవాకారభేదాత్పరిహృతిరుభయోః క్లృప్తిరత్రాధికా తే
ముగ్ధోఽస్మీత్యాదిసాక్షాత్కృతిరపి నియతం తత్ప్రతిద్వన్ద్విగర్భా ॥ ౩౯ ॥

(భావరూపాజ్ఞానప్రత్యక్షత్వభఙ్గః)

శ్లో॥ స్యాజ్జన్మాన్యస్వదేశ్యస్వవిషయవృతికృత్స్వవ్యపోహ్యార్థపూర్వా
ధ్వాన్తోత్థాద్యప్రభావద్విమతమితిరిహాపూర్వనిర్భాసనాచ్చేత్ ।
అజ్ఞానాజ్ఞానభేత్త్రీ కిమియమనుమితిః స్వేష్టభఙ్గోఽన్యథా తు

రూపాజ్ఞానగ్రహణే కిం తదితరజ్ఞానేన ప్రతియోగ్యాదినిరపేక్షత్వాదితి చేన్న అజ్ఞానమితి గృహ్యమాణస్య తదన్యతయా తద్విరోధితయా తదభావతయా వా ప్రతీ ప్రతియోగ్యాదిభిర్నైరపేక్ష్యాయోగాత్. నన్వజ్ఞానావచ్ఛేదకతయా సామాన్యతః కిఞ్చిద్విషయం ప్రతియోగి సాక్షిచైతన్యేన జ్ఞాతాజ్ఞాతసర్వగ్రాహిణా విషయీక్రియతే, విశేషతస్తు గృహ్ణత్ప్రమాణజ్ఞానం జ్ఞానాదిభావరూపాజ్ఞానబాధకమితి తత్రాహ తుల్యేతి. అభావరూపేఽప్యజ్ఞానే తథైవ ప్రతియోగిధీర్వ్యవస్థితేతి న విరోధ ఇత్యర్థః. తుల్యత్వే కథమితరప్రద్వేష ఇత్యత్రాహ క్లృప్తిరితి. లాఘవాదభావపక్ష ఏవ గ్రాహ్య ఇతి భావః. స్యాదేతత్ ప్రతిసమ్బద్ధ్యపేక్షానియమే హి ప్రతిబన్ద్యవతారః స్వరూపేణ తు ముగ్ధోఽస్మి మూఢోఽస్మీత్యజ్ఞానం సాక్షిణా ప్రకాశ్యతే అతో న విరోధ ఇతి తత్రాహ ముగ్ధ ఇతి. అయం భావః మోహాదిశబ్దాః ఖల్వత్ర బుద్ధ్యభావరూపార్థాః స్వవిషయప్రతియోగ్యవచ్ఛిన్నమేవ స్వార్థముపస్థాపయన్తి, ప్రళయాదిశబ్దవన్న హి ప్రయోగాభావమాత్రాన్నైరపేక్ష్యాభిమాన ఇతి ॥ ౩౯ ॥

అత్ర పఞ్చపాదికావివరణోక్తమనుమానమనుభాషతే స్యాజ్జన్మేతి. విప్రతిపన్నం మానజ్ఞానం స్వప్రాగభావవ్యతిరిక్తస్వదేశగతస్వవిషయావరణస్వనివర్త్యవస్త్వన్తరపూర్వకం అప్రకాశితార్థప్రకాశకత్వాత్ అన్ధకారే ప్రథమోత్పన్నప్రదీపప్రభావదితి ప్రయోగః, అత్రైతదనుమానజ్ఞానం స్వవిషయావరణనివర్తకం న వేతి వికల్పే ప్రథమమనుయుఙ్క్తే అజ్ఞానేతి. తదభ్యుపగమేఽనిష్టమాహ స్వేష్టభఙ్గ ఇతి. అజ్ఞానస్య హ్యజ్ఞానాన్తరావృతత్వే తదపి తథేత్యనవస్థా విద్యాక్లృప్తిగౌరవం స్యాత్, ఆవృతా చ సాక్షిణా న దృశ్యేత తత, టాక్షు విరహాదలబ్ధస్వరూపా వన్ధ్యాసుతేవ న ప్రజాః ప్రజనయేదితి భావః. ద్వితీయమనూద్య దూషయతి అన్యథా త్వితి. యద్యజ్ఞానవిషయాజ్ఞానమనయానుమిత్యా న నిరస్యేత నిష్ఫలైవాసౌ ప్రసజ్యేత నిరసనీయాభావాత్ ప్రకాశితమాత్రప్రకా

వ్యర్థా సా విన్ద్రియాదివ్యతిచరణమసిద్ధ్యాదిచ స్యాద్వికల్పే॥ ౩౭॥

(పఞ్చపాదికావివరణోక్తభావరూపాజ్ఞానానుమానభఙ్గః)

శ్లో॥ యచ్చోక్తం దైవదత్తీమితిరితరమితిన్యాయతో హన్త్యనాదిం
మాత్వా తన్నిత్యభావాధికమితి తదపి స్యాదబాధం విపక్షే ।
నాభావో భావతోన్యో న చ పురుషభిదాస్త్యేకజీవత్వవాదే

శకత్వాద్వా, అపిచేయమనుమితిః పక్షకోటిస్తదన్యా వా, ఆద్యేంఽశతో బాధః, ద్వితీయే తస్యామతిచారః. హేతువికల్పే చ దోషానాహ ఇన్ద్రియాదిష్వితి. అయం భావః ప్రకాశహేతుత్వమిహ జ్ఞానహేతుత్వం జ్ఞానకరణత్వం తదనుగ్రాహకత్వం జ్ఞానత్వం విషయవిస్ఫురణరూపత్వం స్వవిషయావరణనిరాసకత్వం అన్యద్వా కిఞ్చిత్, నాద్యః ఆత్మాదృష్టాదిభిరనైకాన్త్యాత్ జ్ఞానస్య చ జ్ఞానహేతుత్వనియమాభావాత్. అత ఏవ న ద్వితీయతృతీయౌ ఇన్ద్రియాదిష్వతిచారాచ్చ. నాపి చతుర్థః దృష్టాన్తస్య సాధనవికలత్వాత్ సాక్షిజ్ఞానే చ విపక్షే హేతువృత్తేః స్వపక్షవృత్త్యభావాచ్చ విరుద్ధత్వాపత్తేః. నాపి పఞ్చమః విపక్షసపక్షయోర్హేతువృత్త్యభావాదేవ. నాపి షష్ఠః తస్య సాధ్యానుప్రవిష్టత్వాత్. సప్తమస్తు కశ్చిన్న దృశ్యత ఏవేతి. చకారాద్దోషాన్తరాణ్యపి ద్యోత్యన్తే, తథాహి స్వప్రాగభావవ్యతిరిక్తేతి స్వదేశగతే చ పృథగుపాదానం నిరర్థకం, అభావవ్యతిరిక్తత్వేతావతైవ వేద్యగతవిత్త్యభివ్యక్తిప్రాగభావస్యాపి వ్యవచ్ఛిత్తేః, స్వవిషయావరణే చ స్థితే స్వోత్పత్తిరేవ న సంభవతీత్యుక్తం, బ్రహ్మాశ్రయతయా చాభ్యుపగతస్య విశ్వప్రకృతేస్తదజ్ఞానస్య ఘటాద్యజ్ఞానవత్ప్రమాణజ్ఞానదేశగతత్వం యుక్తమితి॥ ౩౭॥

యత్తు కశ్చిదాహ "దేవదత్తప్రమా తత్స్థప్రమాభావాతిరేకిణః । అనాదేర్ధ్వంసినీ మాత్వాద్యజ్ఞదత్తప్రమా యథా" ఇతి తదనుభాషతే యచ్చేతి. దూషయతి తదితి. అపి నాపూర్వానుమానేష్వయం దోషోఽస్తీతి ఖ్యాప్యతే. విపక్షే బాధకమేవ హి ప్రతిబన్ధరహస్యమాహుః న చేహ తదస్తి, అతో నేదం సాధకమితి భావః. భావాన్తరాభావనయేన దూషణమాహ నాభావ ఇతి. యద్యభావో భావాతిరిక్తః స్యాత్ తదా హ్యతాదృగ్భావవ్యవచ్ఛేదార్థం విశేషణం స్యాత్, న చ భావాతిరిక్తోఽభావ ఇతి వక్ష్యతే, మా భూత్తర్హి విశేషణమితి చేన్న పరసమ్మతమాత్రసాధనే సిద్ధసాధనాత్ తావదుక్త్యా చ తద్విశిష్టాసిద్ధేః తదతిరిక్తస్య చానుపస్థాపనాత్. పరస్య పక్షదృష్టాన్తవిభాగాయోగమప్యాహ న చేతి. యే హ్యద్వైతినో

దృష్టాన్తేధ్వంసకత్వం నచవిదితమిదం ధ్వంసతామాత్రసిద్ధేః॥ ౩౮॥
(చిత్సుఖోక్తభావరూపాజ్ఞానానుమానభఙ్గః)

జీవమస్త్యేకమేవేచ్ఛన్తి తన్మతే దేవదత్తపదయజ్ఞదత్తఇత్యపికల్ప్యతే, లోక
వ్యవహారమాత్రాత్ పరసమ్మత్యా వా పక్షాదిభేదక్లృప్తిరితి చెన్న స్వానభ్యుప
గతస్యసాధనాఙ్గత్వేనోపాదానాయోగాత్, అస్తు నానాజీవకు తేన దృష్టా
న్తోక్తిరితిచెన్న తన్మతేపి జీవానాంప్రమాధారత్వాసిద్ధేః, నహిస్వరూపచైత
న్యం వా సాక్షిచైతన్యం వా జీవతయా కల్పితం వా జీవాశ్రితమితి యుష్మాభిః క
ల్ప్యతే, వృత్తిరూపా ప్రమా అన్తఃకరణనిష్ఠా కథ్యతే అతః పురుషస్థతయా ప్రమాని
ర్దేశో నయుక్తః, కృపాణాదిప్రతిఫలితముఖమలినిమాదిన్యాయేన ప్రాతీతికత
యా పురుషస్థత్వోక్తిరితి చెన్న ప్రాతీతికసతార్థక్రియాకారిత్వానభ్యుపగమా
త్, అన్తఃకరణవృత్తిద్వయమేవపక్షదృష్టాన్తావితిచెన్న తస్యపరసమ్మత్యభా
వేన పరాన్ ప్రతిప్రయోగాయోగాత్, కిఞ్చ దేవదత్తనిష్ఠధారావాహికద్వితీ
యాదిజ్ఞానేషు దేవదత్తప్రమాభావాతిరిక్తానాదినివర్తకత్వాభావేపి ప్రమాత్వం
దృష్టం, తద్వ్యవచ్ఛేదాయపూర్వవదప్రకాశితార్థప్రమాత్వాదివిశేషణేపి దేవ
దత్తప్రమాన్తరాభావాతిరిక్తానాదిస్వప్రాగభావధ్వంసనాసిద్ధసాధనత్వం, దే
వదత్తప్రమాభావత్వాత్యన్తాభావవదనాదిధ్వంసకత్వం సాధ్యమితిచెత్ ఇదమ
పిస్వజన్యసంస్కారప్రాగభావధ్వంసనేనదత్తోత్తరమేవ. కిఞ్చ "అనాదేర్ధ్వం
సినీ" ఇత్యత్ర ధ్వంసరూపత్వమాత్రం వా ధ్వంససమ్బన్ధిత్వం వా ధ్వంసహేతు
త్వం వా వివక్షితం, నాద్యః అనభ్యుపగమాత్ నచధ్వంసో ఘాతక ఇతియుజ్యతే.
నద్వితీయః వివక్షితస్యాజ్ఞాననివర్తకత్వస్యానుక్తేః అస్తిహిస్వజన్యసంస్కారప్రా
గభావోऽనాదిః తస్యచధ్వంసరూపస్సంస్కారైకాశ్రయత్వాదినాస్వసమ్బన్ధీ
చ, దృష్టాన్తేచానాదిప్రతియోగికధ్వంససంబన్ధిత్వాసిద్ధేః. అతస్తృతీయః పరిశి
ష్యతే, అత్రాపిదృష్టాన్తస్యసాధ్యవికలత్వమాహ దృష్టాన్తఇతి ఉక్తంహిపూ
ర్వమేవ ప్రాగభావస్యకార్యస్యచైకక్షణసమ్బన్ధాయోగాత్ తయోర్వధ్య
ఘాతకభావోనసంభవతీతి, ఏతదేవాభిప్రేత్యాహ ధ్వంసతామాత్రసిద్ధేరితి. అ
పిచాత్రస్వప్రాగభావాతిరిక్తానాదిధ్వంసకసాధనే తద్ధ్వంసనీయమనాదికిఞ్చి
ద్భావరూపమితికుతస్సిద్ధం, నతావద్వ్యాప్త్యా దృష్టాన్తేతదసిద్ధేః. నాపిపక్ష
ధర్మతాబలాత్ పక్షస్థస్య హేతోస్తాదృశబలాదృష్టేః, దృష్టస్యచ పక్షధర్మ
సమ్బన్ధమాత్రరూపస్య పక్షసాధ్యసమ్బన్ధమాత్రార్థత్వాత్, నచపరిశేషాత్

శ్లో॥ అస్పృష్టావద్యతోక్తైర్న ఖలు విషయతామభ్యుపేయాదవిద్యా
న క్షేత్రజ్ఞోఽపి తాపత్రయపరితపనాన్నాపి తద్బ్రహ్మమార్గ్యాత్ ।
మిథ్యాత్వాద్దోషభావో న భవతి యది కిం తన్నిరాసప్రయాసై-
రుచ్ఛేత్తవ్యా పుమర్థాన్వయత ఇహ పరః కోఽభిలప్యేతదోషః॥ ౩౯॥

(బ్రహ్మజ్ఞానానుమానానాం నిత్యనిర్దోషశ్రుతిబాధ్యత్వం)

అభావాన్తరనివర్తకత్వేఽపి విరోధాభావాత్, దణ్డచక్రాదయో హి స్వాభావాతిరిక్తం ఘటాభావం నివర్తయన్తి, తద్వద్దేవదత్తప్రమాఽపి సంస్కారోత్పత్తిహేతుభూతా స్వసంస్కారప్రాగభావం ధ్వంసయత్యేవ, ఏతత్పరిహారాయాభావవ్యతిరిక్తానాదిధ్వంసినీత్యేతావన్మాత్రముపాదదీమహీతి చేత్ హన్త తర్హి సిద్ధసాధనత్వం పరిజిహీర్షతా దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలత్వాపత్త్యా న దృష్టిర్దీయతే॥ ౩౮॥

అథ బ్రహ్మజ్ఞానకల్పనాం శ్రుతివిరోధేన నిర్మూలయతి అస్పృష్టేతి. న తావన్నిరవద్యత్వశ్రుతిరనాదర్తవ్యా సర్వశ్రుత్యనాదరప్రసఙ్గేన నిష్కఞ్చుకబాహ్యత్వాపాతాత్, న చాసౌ స్తోభవన్నిరర్థికా స్వబోధితేఽర్థే స్వతః ప్రామాణ్యాత్, అతస్స్వవిషయత్వే కేవలమవిద్యైవ వా తద్విషయః, తత్కల్పితో జీవో వా, తదవరుద్ధం బ్రహ్మ వా, ఇతి వికల్పం విభావ్య ప్రథమం ప్రతిక్షిపతి న ఖల్వితి. "నిరవద్యం" ఇతి శ్రుతిర్బ్రహ్మైవ విశినష్టి న త్వవిద్యాం, త్వత్పక్షే హ్యవిద్యాన్తరాభావాన్నిరవద్యత్వశ్రుతిస్తద్విషయా స్యాదిత్యుపాలమ్భకామూర్తిరియం, అతో నాత్రాభాగిప్రతిషేధః. ద్వితీయం దూషయతి న క్షేత్రజ్ఞ ఇతి. న హి త్వన్మతే ప్రతిబిమ్బరూపస్య జీవస్యావస్థాన్తరేణాపి నిర్దోషత్వమితి భావః. తథైవ తృతీయమపి నిరస్యతి నాపీతి. తచ్ఛబ్దేన సర్వాధ్యాసాధిష్ఠానత్వాదిసూచనం. మార్గ్యాత్ అవిద్యాతిరోహితస్వప్రకాశత్వాదిత్యాశయః. నను కల్పితే జీవే కల్పనాధిష్ఠానే బ్రహ్మణి వా నిరవద్యత్వాదిశ్రుతిస్సమ్భవతి అవిద్యాతత్కార్యాణామసత్యతయా దోషత్వాభావాదితి శఙ్కతే మిథ్యాత్వాదితి. పరిహరతి కిమితి. యద్యవిద్యాదీనాం స్వకాలసత్త్వం దోషత్వం చ న స్యాత్ తర్హి కిం తన్నిరాసార్థసాధనచతుష్టయసమ్పత్తిపూర్వకశ్రవణమనననిదిధ్యాసనప్రయాసైః, అవిద్యానిరాసకదర్శనార్థమేవ హి తద్విధిమాతిష్ఠధ్వే. నన్వసత్యస్య దోషత్వమప్యసత్యం తాదృశదోషవత్త్వేఽపి తాత్త్వికదోషాత్యన్తాభావాన్నిర్దోషత్వశ్రుతిరర్థవతీ స్యాదిత్యత్రాహ ఉచ్ఛేత్తవ్యేతి. అసత్యోఽపి దోష ఉచ్ఛేత్తవ్యో న వా, పూర్వత్ర తాదృశాపురుషార్థాన్వయాదతిరిక్తః కో నామ దోషశబ్దార్థః. ఉత్తరత్ర తన్నిరాసప్రయాసనైరర్థక్యమేవేతి భావః. అనిర్వచనీయస్యానిత్యనివృత్తస్వరూపస్య కిం

శ్లో॥ శుద్ధేబ్రహ్మణ్యవిద్యానయదినఘటతేతస్యజీవైక్యవాద
స్తస్మాన్నిర్దోషతోక్తిర్నిరుపధిదశయానిర్వహేదిత్యయుక్తం।
ప్రత్యక్షాదిప్రమాణానుగుణబహువిధశ్రుత్యబాధేననేతుం

నివర్తనేన, అత్యన్తాభావస్యాసమ్పాద్యత్వాత్తత్ప్రతిభాసోప్యనిర్వచనీయ ఏ
వేతి సోపినిత్యనివృత్తత్వాన్నసమ్పాద్యనివృత్తిః, కిఞ్చతాత్త్వికదోషః శ్రు
త్యానిరస్యతఇతివదతా సదోషఃకింబ్రహ్మస్వరూపమేవేత్యభిమతం అన్యద్వాకి
ఞ్చిత్, పూర్వత్ర కింతదధీనసత్తాకయాఽవిద్యయా తేనచసర్వోపపత్తేః, దోష
భూతస్యాధీనప్రకాశతయా బ్రహ్మాపిమిథ్యాస్యాత్. ఉత్తరత్ర ద్వైతాపత్తిః
యత్రక్వచిద్విద్యమానత్వాభావేతాత్త్వికత్వవిరోధాత్, భావాద్వైతినో
బ్రహ్మస్వరూపాతిరిక్తతాత్త్వికాభావరూపదోషసంభవాత్తన్నిషేధికా శ్రు
తిరియమితిచేన్న అభావనిషేధేతత్ప్రతియోగిభావసంబన్ధాపాతాత్ తత
శ్చాద్వైతవాదోనిరుధ్యేత, దోషస్యపరమార్థత్వంనాస్తీతి నిరవద్యత్వశ్రుత్య
ర్థఇతిచేన్న దోషస్వరూపనిషేధకే తదనుజ్ఞయా తత్సత్యత్వనిషేధకశబ్దా
భావాత్ తత్పరత్వక్లృప్తేశ్చ గురుత్వాత్, అతోభావఃభావంవా సత్యమస
త్యంవా బ్రహ్మణినిరసనీయంకిఞ్చిదచ్ఛతానిర్విషయమేవ నిరవద్యత్వశ్రుతిరా
పాదితైవేతి॥ ౩౯॥

యదినిరవద్యత్వశ్రుతివిషయేబ్రహ్మణ్యవిద్యాకదాచిదపినస్యాదిత్య
చ్యేతతర్హితస్యజీవైక్యోపదేశోనఘటేత, తస్మాన్నిర్దోషత్వశ్రుతిస్త్వదభిమత
జీవవన్నివృత్తావిద్యస్వరూపపరతయా నిరుహ్యేతేతి శఙ్కతే శుద్ధఇతి. అత్ర
"సఏషదేవఃకృతభూతభావనః స్వయంవిశుద్ధోవిరజాఃప్రకాశతే" ఇత్యాదిభి
ర్బద్ధముక్తావస్థాద్వయభాగినః కర్మవశ్యాదన్యత్వేనప్రమితస్యపరస్యబ్రహ్మణస్స
దోషనిర్దోషావస్థాద్వయక్లృప్తిస్సాహసమిత్యభిప్రాయేణాహ ఇత్యయుక్తమితి.
"తత్త్వమసి" "అయమాత్మాబ్రహ్మ"ఇత్యుపదేశో భేదనిషేధశ్చకథమిత్యత్రా
హ ప్రత్యక్షాదీతి.అయంభావఃయద్యపిజీవపరభేదశ్రుతిమాత్రాదవస్థాద్వయమితి
శఙ్కితుంశక్యేత తథాప్యేకైకస్యామేవావస్థాయాంజీవాదన్యఃపరః ప్రతిపా
ద్యతే జాగరేతావత్ "తయోరన్యఃపిప్పలంస్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో ఽభి
చాకశీతి" ఇతి,తథాచసూత్రం "స్థిత్యదనాభ్యాంచ" ఇతి"సమానేవృక్షేపురు
షోనిమగ్నోఽనీశయాశోచతిముహ్యమానః జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశం
అస్య మహిమానమితి వీతశోకః" ఇతిచోచ్యతే. స్వప్నేచ "యఏషసు
ప్తేషుజాగర్తికామంకామంపురుషోనిర్మిమాణః"ఇతితత్రచస్వతన్త్రపరతన్త్ర

శక్త్యైక్యాదివాక్యైర్బహుగుణనిధయేబ్రహ్మణేఽసూయసిత్వం॥౪౦॥
(అవిద్యాకల్పకశ్రుతార్థాపత్తిభఙ్గః)

విభాగవ్యఞ్జకంసూత్రం “పరాభిధ్యానాత్తు తిరోహితం తతోహ్యస్యబన్ధవిపర్యయౌ” ఇతి. సుషుప్తిప్రాయణయోశ్చ “ప్రాజ్ఞేనాత్మనాసంపరిష్వక్తోనబాహ్యంకించనవేద నాన్తరం” ఇతి “ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢఉత్సర్జన్యాతి” ఇతిచ. తత్రాపిసూత్రం “సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేన” ఇతి. ముక్తావస్థాయామపి “సోఽశ్నుతేసర్వాన్కామాన్సహబ్రహ్మణావిపశ్చితా” ఇతి. అత్ర యది భోక్తృసాహిత్యమభిప్రేతం తదా సువ్యక్తఏవ భేదః, యదాతు ప్రస్తుతబ్రాహ్మణపదవివరణక్రమేణ భోగ్యసాహిత్యే తాత్పర్యం తదాపిభోక్తుర్భోగ్యస్యచస్వారసికీభేదధీర్నబాధమర్హతి, బ్రాహ్మణస్థపరశబ్దానుగ్రహాచ్చ. ఏవం“పరాత్పరంపురుషముపైతిదివ్యం” ఇత్యాది, ఏతదపిసూత్రితం “ముక్తోపసృప్యవ్యపదేశాచ్చ”.“బ్రహ్మవేదబ్రహ్మైవభవతి”ఇత్యాదివాక్యంతు“నిరఞ్జనఃపరమంసామ్యముపైతి” ఇతిముక్తవిషయతయైవప్రాకరణికేనవాక్యేన పరమసామ్యతత్పరతయాస్థాపితార్థం, పరమసామ్యంచ “భోగమాత్రసామ్యలిఙ్గాచ్చ” ఇతి సూత్రేణనియమితం. శ్రుత్యన్తరేచ “తాదృగేవభవతి” ఇతిదర్శితం “విష్ణురేవభూతాత్మా” ఇతి న్యాయాచ్చ. మోక్షధర్మేచ “పరేణపరధర్మీచభవత్యేషసమేత్యవై” ఇత్యాదిభిః పరమసామ్యమేవప్రదర్శితం “అనేనసామ్యంయాస్యామి”ఇతిచముముక్షోరభిసన్ధిరప్యభిధీయతే, స్వయంచాగీయత“మమసాధర్మ్యమాగతాః”ఇతి. “ఇతరవ్యపదేశాద్ధితాకరణాదిదోషప్రసక్తిః”ఇతిజీవబ్రహ్మతాదాత్మ్యోక్త్యనిష్టప్రసఙ్గమాశఙ్క్య “అధికంతుభేదనిర్దేశాత్” ఇతిచప్రత్యుక్తం. స్రష్టుస్సృజ్యస్యభేదః శ్రుత్యైవహినిర్దిశ్యతే “అస్మాన్మాయీసృజతే విశ్వమేతత్” “తస్మింశ్చాన్యోమాయయాసన్నిరుద్ధః” ఇతి. ఏవంప్రస్పష్టార్థసూత్రప్రతిష్ఠాపితస్వారసార్థానాంభేదశ్రుతీనాం నత్వదభీష్టవత్ప్రత్యక్షాదివిరోధఃప్రత్యుతానుగుణ్యమేవ,తస్మాదేవంవిధనిర్బాధానన్యపరబహువిధశ్రుత్యనుసారేణజీవపరసామానాధికరణ్యస్యభేదనిషేధస్యచ నిర్వాహేసంభవతినిర్దోషకల్యాణగుణాకరే బ్రహ్మణ్యవిద్యాదిదోషమాపాదయన్స్వాత్మీయామసూయామేవావిష్కరోషి. తన్నిర్ణీతంచ మోక్షధర్మాన్తే పరస్యబన్ధప్రసఙ్గ రహితత్వం ఇతరస్యబన్ధమోక్షభాగిత్వంచ “తత్రయఃపరమాత్మాతుసనిత్యోనిర్గుణోమతః। సతునారాయణోజ్ఞేయః సర్వాత్మాపురుషోహిసః॥ నలిప్యతేకర్మఫలైఃపద్మపత్రమివామ్భసా।కర్మాత్మాత్వపరోయోసౌ మోక్షబన్ధైస్సయుజ్యతే” ఇతి॥౪౦॥

౪-౯-౮౬.

శ్లో॥ మాయావిద్యాదిశబ్దైః ప్రకృతిరభిహితాజ్ఞానకర్మాదయో వే

ఆస్తాం శ్రుతార్థాపత్తిః శ్రుతిభిరేవ భావరూపాజ్ఞానం సిధ్యతీత్యత్రాహ మాయేతి. "మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వరం" ఇత్యత్ర న ప్రకృతేర్మిథ్యాత్వం ప్రతిపాద్యతే యథాక్రమముద్దేశ్యోపాదేయస్థాపనోపపత్తేః అత్ర హి పూర్వవాక్యస్థమాయామాయిశబ్దార్థబుభుత్సాయాం ప్రసిద్ధార్థప్రకృతిమహేశ్వరశబ్దాభ్యాం సంశయాదరపాచికీర్షయేత, అన్యథా ఉద్దేశ్యోపాదేయక్రమవిపర్యాసః, తథా చాహుః "యద్వృత్తయోగః ప్రాథమ్యమిత్యాద్యుద్దేశ్యలక్షణం" ఇతి, న చ మాయాశబ్దో మిథ్యావాచీ లోకవేదనిఘంటుష్వవగతాభావాత్, క్వచిత్ప్రయోగస్తు భాక్తః స్యాత్ అన్యథా "దేవమాయైవ నిర్మితా" "స్వమాయయా సాంప్రతమాగతం వా" "ఋతే మాయాం విశాలాక్షీం తవ పూర్వపరిగ్రహం" "తేన మాయాసహస్రం తత్" ఇత్యాదిభిర్విరుధ్యేత, నీతిశాస్త్రేషు చ ముఖ్యాము శ్యసజౌ లనేన సప్తపథోపాయపరిగణనే మాయేన్ద్రజాలయోరన్యథాకరణాన్యథాప్రతిభాసనసామర్థ్యరూపతయా విభాగస్సిద్ధః, మన్త్రౌషధాదివిశేషవతి చ మాయావీతి ప్రయోగః న తు క్వచిదపి మిథ్యార్థసమ్బన్ధిని, తిమిరాదిభాసితరజ్జుసర్పాదౌ చ మాయాశబ్దో న దృష్టచరః, స్వగతవ్యామోహితానాం ప్రయోగస్త్వనాదేయః "మాయాం న సేవే భద్రం తే న వృథా ధర్మమాచరే" "మాయా వినమ్రాయ యావర్తమానం" ఇత్యత్ర చ వ్యామోహనమాత్రం వివక్షితం, "తేన వఞ్చయతే లోకాన్మాయాయోగేన కేశవః" ఇత్యేతదప్యసురవఞ్చనాశక్తియోగపరం ఇన్ద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయతే" ఇత్యేతచ్చ శక్తివిశేషైః ప్రభూతరూపప్రకాశనపరం అన్యథానన్వయాత్, న చేదమిన్ద్రప్రభృతిపరం వాక్యం ప్రశంసార్థప్రకరణవిరోధాత్, కథమన్యథా "యుక్తా హ్యస్య హరయశ్శతా దశ" "భూరిత్వష్టేహ రాజతి" ఇత్యాదికం ఘటతే, "సంభవామ్యాత్మమాయయా" ఇత్యేతదప్యాదిత్యాత్స్వచ్ఛన్దావతారహేతుభూతబుద్ధివిశేషవిషయం "మాయా వయునం జ్ఞానం" ఇతి చ నైఘణ్టుకాః, ఏవం సతి "ఇచ్ఛాగృహీతాభిమతోరుదేహః" "సమస్తశక్తిరూపాణి తత్కరోతి జనేశ్వరః। దేవతిర్యఙ్మనుష్యాఖ్యాచేష్టావన్తి స్వలీలయా" ఇత్యాదిభిరైకార్థ్యం స్యాత్, "మమ మాయా దురత్యయా" ఇత్యాదిషు "గుణమయీ" ఇతి విశేషణాత్ త్రిగుణద్రవ్యవిషయత్వమేవ కణ్ఠోక్తం, తథా చ తన్నామపాఠః. ఏతేన "భ్రామయన్ సర్వభూతాని యన్త్రారూఢాని మాయయా" ఇత్యపి గతార్థం, "భూయ

శ్చాన్తేవిశ్వమాయానివృత్తిః” ఇత్యేతదపిప్రస్తుతయోగబలాన్నిశ్శేషమాయా
తరణమేవనిర్దిశతి. ఏవం „విష్ణుమాయామహావర్తం” „విష్ణోర్విచిత్రాఃప్రభవ
న్తిమాయాః” ఇత్యాదికమపిసత్యవిషయమేవ సమ్మన్తవ్యం. „మాయామా
త్రంతు” ఇతిసౌత్రంపదమపి స్వతన్త్రసఙ్కల్పమూలస్వాప్నసర్గస్యాశ్చర్యత
మత్వపరం, జీవకర్తృకసృష్టివ్యవచ్ఛేదపరమప్యధికరణేయుజ్యేత. ప్రాగేవహి
స్థాపితప్రపఞ్చమిథ్యాత్వానామిహ పునస్స్వప్రసిద్ధే స్వప్నవిషయే విశేషతశ్శ
ఙ్కా నాఙ్కురతి. యోగేవాజాగరప్రపఞ్చసత్యత్వమభ్యనుజ్ఞాయైవ చిన్తాన
స్యాత్. అవిద్యాశబ్దోపి నక్వచిదప్యనిర్వచనీయజగదుపాదానవిషయః, తథా
హి „క్షరంత్వవిద్యాహ్యమృతంతువిద్యా” ఇత్యాదౌ „క్షరంప్రధానం” ఇత్యా
దిప్రాకరణికవాక్యైకార్థ్యాత్ప్రధానవిషయత్వమేవయుక్తం, అత్రచవిద్యాశ
బ్దోక్తాత్పురుషాదన్యతామాత్రేణ ప్రకృతావవిద్యాశబ్దః, నచసా మిథ్యా „గౌర
నాద్యన్తవతీసాజనిత్రీభూతభావనీ” ఇతి „త్రిగుణంతజ్జగద్యోనిరనాదిప్రభవా
ప్యయం” „అచేతనాపరార్థాచనిత్యాసతతవిక్రియా” ఇత్యాదిభిస్తన్నిత్యత్వసి
ద్ధేః, కథంతర్హి „మృత్యోరైక్యపరేదేవఏకీభవతి” „తమః పరేదేవఏకీభవతి”ఇతి
వాక్యయోర్నిర్వాహః, ఇత్థం, సర్వాధారభూతేపరస్మిన్దేవేవిభక్తావస్థాత్యా
గేన ఏకత్వదశావస్థానమాత్రంహ్యత్రాభిప్రేతం, ఏతేన „ప్రకృతిర్యామయా
ఖ్యాతావ్యక్తావ్యక్తస్వరూపిణీ। పురుషశ్చాప్యుభావేతౌ లీయేతే పరమాత్మని॥”
ఇత్యేతదపివ్యాఖ్యాతం, „అవిద్యయామృత్యుంతీర్త్వా” ఇత్యవిద్యాశబ్దస్తత్త్వ
జ్ఞానవిరోధినివర్తకసత్కర్మవిషయతయాభాష్యేవ్యాఖ్యాతః, అనువాకప్రకృత
యోర్విద్యాకర్మణోరేవ „విద్యాంచావిద్యాంచ యస్తద్వేదోభయంసహ”
ఇతి పరామర్శాత్, పర్యుదాసవృత్తేర్నఞశ్చసన్నివిషయత్వోపపత్తేః, అవిద్య
యామృత్యుం ప్రాప్యస్థిత ఇతినిర్వాహస్యచాతిక్లిష్టత్వాత్, బాధాభావేచ
స్వరసపరిత్యాగాయోగాత్ „బ్రహ్మవిద్యామధిష్ఠాయతర్తుం మృత్యుమవిద్య
యా” ఇత్యుపబృంహణానుగుణ్యాచ్చ. „అవిద్యాకర్మసంజ్ఞాన్యా”ఇత్యత్రబన్ధక
కర్మవిషయత్వంవాక్యశేషసిద్ధం, „అవిద్యాయామన్తరేవర్తమానాః” „సోవి
ద్యాగ్రన్థింవికిరతీహసోమ్య” „అవిద్యాసఞ్చితంకర్మ” „అవిద్యాతరుసమ్భూ
తిబీజమేతద్ద్విధాస్థితం” ఇత్యాదౌ ప్రకరణానుగుణతత్తదర్థవిషయత్వం గ్రా
హ్యం, ఆదిశబ్దేన „అనృతేనహిప్రత్యూఢాః” „తఇమేసత్యాఃకామాఅనృతా
పిధానాః” „తేషాంసత్యానాంసతామనృతమపిధానం” ఇత్యామ్నాతో౽

త్యేతత్తత్ప్రదేశేస్ఫుటవిదితమతోనత్వదిష్టాస్త్వవిద్యా ।
కిఞ్చావిద్యాదిశూన్యః పర ఇతి వివిధామ్నాయకణ్ఠోక్తమర్థం
క్షేప్తుం మాయాదిశబ్దైః కుమ ఇతి వదతః స్యాదవిద్యా తవైవ॥ ౪౧॥

శ్లో॥ (మాయాదిశబ్దానాం బ్రహ్మదోషప్రతిపాదకత్వానుపపత్తిః)
నిర్దోషశ్రుత్యబాధప్రణయిభిరుదితో బ్రహ్మజీవానుబన్ధీ
మాయావిద్యావిభాగోప్యఫల ఇహ పరోన్మోహనార్థా హి మాయా।

నృతశబ్దశ్చ సఙ్గృహీతః, సత్కర్మణి ఋతశబ్దదర్శనాత్తదితరవృత్త్యా దుష్కర్మ విషయో నృతశబ్దః, దుష్కృతస్య చ జ్ఞానపిధాయిత్వం శ్రుతిస్మృతిసిద్ధం త్వయాపి మస్త్యజం చ, ఏవమసదవ్యాకృతశబ్దైరపి న మిథ్యార్థగ్రహః అవస్థావిశేషవైశిష్ట్యపరత్వాత్. తదత్రఫలితమాహ అత ఇతి. త్వదిష్టా అనిర్వచనీయత్వాదివిశిష్టేత్యర్థః. అనన్యథాసిద్ధబహుశ్రుతిప్రతిహతైశ్చ మాయాదిశబ్దైర్న బ్రహ్మజ్ఞానక్లృప్తిరిత్యాహ కిఞ్చేతి. "నిరవద్యః" ఇతి సామాన్యోక్త్యా హ్యజ్ఞానరూపమవద్యం నిరస్యతే, అస్తి చాకర్మవశ్యత్వస్వతస్సర్వజ్ఞత్వశ్రుతిః "సకలా నయత్ర క్లేశాదయస్సన్తి పరావరేశే" ఇత్యాద్యుపబృంహణశతం చ. మోక్షప్రదత్వశ్రుత్యా చ స్వయం న మాయాసంబద్ధః, తత్ప్రసాదాధీనం హ్యేషాం మాయాతరణం గీయతే. నను "త్వం హి నః పితా యోఽస్మాకమవిద్యాయాః పరం పారం తారయసి" ఇతి కర్మవశ్యస్య యోగసిద్ధస్య గురోరవిద్యాతారకత్వమామ్నాతమితి చేత్ అస్తు తాదృశస్వభావాత్పరమ్పరయా తారకత్వం బ్రహ్మణ ఏవ సాక్షాన్మోక్షప్రదత్వేన ప్రతిపాదనాత్, ఏవమవిద్యాప్రసఙ్గరహితే బ్రహ్మణ్యసాధకతమైశ్శబ్దవిశేషైరవిద్యాం వదతస్తవైవాప్రతిపత్తివిప్రతిపత్తిభ్యాం నిగ్రహస్స్యాదిత్యభిప్రాయేణోక్తం స్యాదవిద్యా తవైవేతి॥ ౪౧॥

అత్ర కేచిన్నిర్దోషశ్రుత్యవిరోధమాకాఙ్క్షన్త ఏవం వ్యాచఖ్యుః అవిద్యా కిల స్వకల్పితానాం క్షేత్రజ్ఞానాం సత్యం తిరోధాయాసత్యం సత్యత్వేన ప్రకాశయతి దుఃఖాదికం చ దోగ్ధి, మాయా తు బ్రహ్మణస్స్వస్య సత్యం సమ్యగేవ దర్శయన్తీ దుఃఖాదికం చానుత్పాదయన్తీ విశ్వవ్యాపారకలీలారససంప్రసూత ఇతి, ఇమం విభాగమనుభాష్య దూషయతి నిర్దోషేతి. అఫలత్వం వివృణోతి పర ఇతి. అయం భావః యే నామ కేచిన్మాయయా క్రీడన్తి న తేఽనయా ముహ్యన్తే, పరానేవ వ్యామోహయన్తి, అత్ర తు న వస్తుతస్సన్తి భవతాం పరే మోహనీయాః, కల్పితాంస్తు క్షేత్రిణః కల్పితాని చ మోహకరణోపకరణాని స్వయం సర్వవిత్పరమేశ్వరో మాయావీ యది కల్పితత్వేన పశ్యేత్ కథం తాన్స్మ మోహయిషేత్ కథఞ్చిత్తై

మిథ్యార్థాన్దర్శయిత్వా విహరణమపి తైస్తాదృశం భావయన్తీ
మాయైవ స్యాదవిద్యా న కథమితరథా స్యాదనుచ్ఛేదనీయా॥ ౪౨॥

(మాయావిద్యావిభాగభఙ్గః)

శ్లో॥ మిథ్యాభూతస్య సత్యం నిరుపధి భజతే నహ్యుపాదానభావం
తస్యోపాధిశ్చ మిథ్యాత్మక ఇతి నిరధిష్ఠానతా నాస్య యుక్తా।
తస్మాత్సత్యానృతే ద్వే మిథునమితి న సద్విశ్వసత్తా హ్యబాధ్యా

శ్చిక్రీడిషేత్, అత ఈదృశోపాధివిభాగేన జీవేశ్వరయోస్సదోషనిర్దోషత్వవి
భాగోదమస్సాధఇతి. అథపరావిద్యాకల్పితానిజీవాద్యుపకరణాని బ్రహ్మాపిస్వ
మాయయాపరమార్థవత్పశ్యతీతిమన్వీత తత్రాహ మిథ్యార్థానితి. దర్శయిత్వా
సత్యత్వేనేతి శేషః. తాదృశం మిథ్యాభూతమిత్యర్థః. ఇయంస్వయమసత్యై
వమాయా స్వసిద్ధాన్యవిద్యాసిద్ధానివా మిథ్యాభూతాని విహారోపకరణాని త
త్సాధ్యంవిహరణంచ యదిసత్యత్వేనదర్శయన్త్యర్భకాదీనామివ ప్రతిబిమ్బక
ల్పైర్బీజైస్సంవ్యవహారమారభతే సైవకథమవిద్యానస్యాత్, సుఖజనకత్వా
దితిచేన్న అవిద్యాయా అపితస్యాభ్యుపగమాత్, దుఃఖాజనకత్వే సతీతి చేత్ త
త్రాహ ఇతరథేతి. దుఃఖాసమ్భిన్నసుఖజనకత్వే నావిద్యాత్మకత్వాభావే సతీ
త్యర్థః. నన్వనాదిత్వవన్మాయాయా అనుచ్ఛేద్యత్వమపిస్యాత్ కానోహానిరితిచేత్
ప్రథమంతావదసత్యస్య సర్వస్యానిత్యత్వాభ్యుపగమవిరోధః, అథచబ్రహ్మస్వ
రూపవన్నిర్బాధస్య నిత్యస్య భావరూపస్యాసత్యత్వక్లృప్తివిరోధః, అథవావిశ్వ
మాయానివృత్తిరితి స్వాభీష్టపరతయా వ్యాఖ్యాతశ్రుతివిరోధః నిత్యానిత్యవస్తు
వివేకవైతథ్యంచేతి॥ ౪౨॥

యత్తుమిథ్యాభూతస్యప్రపఞ్చస్య తాదృశమేవోపాదానం భవితు
మర్హతీత్యాహుఃతదనుభాషతే మిథ్యాభూతస్యేతి. అయంభావఃయద్యపి బ్ర
హ్మోపాదనకమశేషంకార్యమామ్నాతం తథాపితస్యనస్వరూపతస్తదుపా
దానత్వంయుక్తం నిర్వికారత్వాత్ విరూపత్వాచ్చ, అతఉపాధ్యపేక్షాయాం
బ్రహ్మణఉపాదానత్వఘటకతయాప్రాప్త ఉపాధిఃస్వకార్యవన్మిథ్యాభూతప
ష్టవ్యః, సచస్వరూపసత్యత్వాభావాన్నిరధిష్ఠానోనసిధ్యేత్, అతోబ్రహ్మణఉ
పాదానత్వార్థముపాధేః స్వరూపసిద్ధ్యర్థం మిథఃకల్పితసత్యానృత మిథు
నసమ్భవస్సర్గః స్వకార్యఇతి. అత్రలోకసిద్ధోపాదానప్రక్రియావిరోధమభిప్రే
త్యాహ ఇతీనసదితి. సత్యయోరేవహిప్రకృతివికృతిత్వందృష్టం, నచకల్పితరజ

సద్విద్యాయాఞ్చ కార్యం నను కథమసతస్సదృశ్య వేదిత్యపాత్తం ॥౪౩॥
(అవిద్యాకల్పకకార్యమిథ్యాత్వానుపపత్తిభఙ్గః)
శ్లో॥ కార్యాణాం యత్స్వరూపం కిమపి గుణమయం కారణం కాపిలోక్తం
తత్ క్షిప్తం మాక్షికాదేః కృమిముఖజననాత్సూత్రకారైర్ద్వితీయే।

తాద్వ్యవహితస్య తత్తదర్థక్రియాకారిత్వం, అతో మిథ్యోపసృష్టతయాపి బ్రహ్మణ ఉపాదానత్వస్స్యాదృశ్యమితి భావః· ఉపాదానమిథ్యాత్వకల్పకాసిద్ధిమాహ వి శ్వేతి. ప్రపఞ్చస్య సత్యత్వం తావద్వ్యావహారికవ్యపదేశేన త్వయాపి సఙ్గృహ్యతే, బాధశ్చ పరిహరిష్యత ఇతి భావః. శ్రుతివిరుద్ధం చ కార్యమిథ్యాత్వమిత్యాహ సద్విద్యాయామితి. "తద్ధైక ఆహురసదేవేదమగ్ర ఆసీత్" ఇతి పరమతమనూద్య స్వమతేన తత్ప్రతిక్షేపే "కుతస్తు ఖలు సోమ్యైవం కథమసతస్సజ్జాయేత" ఇతి కార్యసత్యత్వం సమ్ప్రతిపన్నత్వేనోపాత్తం, అతః ప్రథమప్రతీతానుసారేణ "వాచారంభణం వికారో నామధేయం" "అపాగాదగ్నేరగ్నిత్వం" ఇత్యాదికమసత్కార్యవాదనిరాసార్థతయా నేతవ్యమితి భావః. ఏవం "మృత్తికేత్యేవ సత్యం" "త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యం" ఇత్యాదౌ చ శ్రుత్యుపాత్తమృత్తికాదిసత్యత్వానురోధేనోపాదేయద్రవ్యతాదాత్మ్యపరత్వ సఙ్గ్రహ ఏవసాధీయాన్. "అథ నామధేయం సత్యస్య సత్యం ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యం" ఇత్యత్ర చ ప్రకృత్యవగతప్రాణసత్యత్వాబాధేన సమ్బన్ధవిభక్తేరుచితవిశేషసంభవే విపరీతవివక్షాకల్పనమన్యాయ్యం, యది చ ప్రాణేషు వ్యావహారికసత్యత్వమిహాభిప్రేయేత తదా మిథ్యాభూతానామేష సత్యమితి కిం నామత్వదిష్టం నిర్దిష్టం స్యాత్, ప్రత్యుత సమభివ్యాహారసామర్థ్యాద్బ్రహ్మణోపి సత్యత్వస్య విశిష్టోపాత్తతయా వ్యావహారికమిత్యేవ సిధ్యేత్, స్వరూపేఽధికసత్యత్వాభిధౌ చ తస్య నీలాదివన్నిష్ప్రతియోగికత్వాన్న షష్ఠీ సమన్వీయేత అతో యథాభాష్యమిహార్థః॥ ౪౩॥

అత్ర యదుపజీవనేన మిథ్యాభూతస్య మిథ్యాభూతమేవోపాదానమితి కల్ప్యతే తమేవ ప్రకృతివికృత్యైకరూప్యనియమం నిరస్యతి కార్యాణామితి. న విలక్షణత్వాధికరణే హి సత్త్వరజస్తమోమయస్య జగతస్తాదృశమేవోపాదానం యుక్తం న తు నిర్గుణం బ్రహ్మేతి వదతస్సాఙ్ఖ్యస్య ద్వితీయేధ్యాయే సూత్రకారైరుత్తరం దత్తం "దృశ్యతే తు" ఇతి. కథఞ్చిత్సారూప్యం బ్రహ్మణోపి సిద్ధం, సర్వథా సారూప్యం న తే ప్రకృతేరపి స్యాత్ భేదాభేదాఙ్గీకారేపి సమవిషమద

తస్మాన్మిథ్యాత్మకస్య స్వయమనుపధికం సత్యమేవాస్తు సూతి
స్సత్యోపాదానవాదే జగదపి న మృషా స్యాదితి స్పష్టనిర్వేదనం నః ॥౪౪॥

(ఉపాదానోపాదేయసాలక్షణ్యనియమభఙ్గః)

శ్లో॥ దృశ్యత్వాద్విశ్వమిథ్యావచసి పిహతయోస్సిద్ధయశ్చాత్ర బహ్వ్యః

శాభేదవ్యవస్థాపనాత్, అతః కార్యాన్తరకారణవ్యావృత్తకాకారేణ సారూప్య మపేక్షితమితి వక్తవ్యం, తత్ర మాక్షికగోమయాదిభ్యః కృమివృశ్చికాద్యుత్పత్తి దర్శనాద్వ్యభిచారః, ఏష్వపి పార్థివత్వాకారేణ సారూప్యమస్తీతి చేత్ కిమ తః, తేనాకారేణ తేషాం తత్కారణత్వే పార్థివాన్తరేభ్యోపి తజ్జాతీయోత్ప త్తిప్రసఙ్గాత్, యదిచాసజాతీయోత్పాదకవ్యావృత్తకాకారేణ సారూప్యమి ష్యేత కథమిదం ప్రకృతౌ సమ్భావ్యేత సర్వస్యాప్యన్తతః ప్రకృతికార్యత్వాభ్యు పగమాత్ తద్వ్యతిరిక్తోపాదానానఙ్గీకారాచ్చ. ఏవం కార్యస్యపి జాతీయకా ర్యవ్యావృత్తకాకారేణ సరూపముపాదానమిత్యపి నియమో దూష్యః సారూ ప్యవికల్పదౌస్థ్యస్య మధ్యారత్వాత్, శరావాదిజాతీయవ్యావృత్తకఘటత్వా దినా మృదస్సారూప్యాయోగాత్, అతస్సారూప్యేణ వా వైరూప్యేణ వా అన్వ యవ్యతిరేకవతా ధర్మిగ్రాహకసిద్ధేన వా కేనచిదాకారేణ నిమిత్తవదుపాదాన మపీతి నియమః, ఏవం స్థితే సత్యకారణత్వం కార్యాణామసత్యత్వం చ స్థాపయత స్తే నిరుపాధికాత్సతో జగదుత్పత్తౌ న విరోధ ఇత్యాహ తస్మాదితి. నిర్వికారశ్రుతి విరోధాదుపహితగ్రహ ఇతి చేన్న వికారమిథ్యాత్వేన యుష్మాభిస్తత్సమాధానా త్. సూతిః అధ్యాసాధిష్ఠానతయోపాదానమిత్యర్థః. అత్ర ప్రసఙ్గాన్తరమాశఙ్క్య పరిహరతి సత్యేతి· తుశబ్దేన న కేవలమిష్టప్రసఙ్గతా వ్యాప్తిసాపేక్షే ప్రసఙ్గే పూ ర్వవత్సారూప్యనియమభఙ్గోప్యస్తీతి ద్యోత్యతే॥ ౪౪॥

అథ కార్యమిథ్యాత్వాసిద్ధిరేవాసిద్ధా అనుమానతస్తత్సిద్ధేరిత్యత్రా హ దృశ్యత్వాదితి. మిథ్యాశబ్దోఽత్ర ద్వేధకయోరితివద్భావప్రధానః విగీతం మిథ్యా దృశ్యత్వాత్ యద్దృశ్యం తన్మిథ్యా యథా శుక్తిరూప్యమిత్యత్ర సర్వే దోషాస్సమాహ్రియన్తే. విహతయస్తావత్ విగీతపదం కిఞ్చిన్నిష్ఠం విగీతత్వము పస్థాపయతి తస్యాపి పక్షీకరణాత్తన్నిష్ఠాత్యన్తాభావో మిథ్యాపదేనోపస్థాప్య త ఇతి ప్రతిజ్ఞాపదయోర్వ్యాఘాతః, ద్వయోరపి పదయోస్తత్త్వతస్స్వార్థసమ ర్పకత్వాభావాన్న వ్యాఘాత ఇతి చేత్, ఏవం సతి త్వన్మతే క్వచిదపి ప్రతిజ్ఞావిరో ధో న స్యాదితి విశృఙ్ఖలవిరుద్ధభాషితే న భవతా భవితవ్యం, ఈదృశతత్త్వవేదినా చ

పక్షాదేస్సిద్ధ్యసిద్ధ్యోర్నహి గతిరితరానాపి వాదాఙ్గమీదృక్।

త్వయా ప్రతివాదినోఽపి విరుద్ధం వదన్తోఽనః గ్రాహ్యాః, పరబుద్ధిసిద్ధవిరోధాత్తన్నిగ్రహణ ఇతి న పరబుద్ధిసిద్ధేఽపి త్వయా తత్త్వశూన్యత్వావధారణాత్, కిఞ్చాపి గీతత్వం యది మిథ్యా స్యాత్ తదా సత్యత్వేన వా మిథ్యాత్వేన వా సన్ప్రతిపత్తిః స్యాత్ తత్రాద్యే మిథ్యాత్వసాధనవ్యాఘాతః. ద్వితీయే సాధ్యత్వవ్యాఘాతః. మిథ్యాపదం చ సత్యస్య సత్యస్య నిర్ధారితవిశేషద్వయం వా మిథ్యాత్వముపస్థాపయతి, ప్రథమే తస్య మిథ్యావృత్తిత్వవ్యాఘాతః, నహ్యసత్యం రూప్యత్వం శుక్తిరూప్యేవ వర్తతే, సిద్ధాన్తవ్యాఘాతశ్చ బ్రహ్మస్వరూపస్య సత్యస్య నిరాధారస్యాసత్యవృత్తిత్వే వ్యాఘాతః, తదతిరిక్తస్వీకారే సత్యాద్వైతవ్యాఘాతః, హేతుపదే నచ పక్షధర్మతయోపస్థాప్యమానం లిఙ్గం సాధ్యపదేనాపహ్రియత ఇతి ప్రతిజ్ఞాహేతువిరోధః శుక్తిరూప్యగతయోశ్చ సాధ్యసాధనయోస్సత్యత్వేన గ్రహణే పారిప్లవద్విరోధః, అసత్యత్వేన గ్రహణే తూదాహరణవాక్యేన వ్యాప్తిప్రదర్శనవిరోధః, దృష్టాన్తే చ మిథ్యాత్వేన ప్రదర్శితస్య సాధ్యస్య పక్షే సత్యత్వేనోపసంహారే ప్రతిజ్ఞోదాహరణవిరోధః, అసత్యత్వేనోపసంహారే చ విధాయకమేవ నిషేధకమితి వ్యాఘాతః. ఏవమసిద్ధయశ్చ తథాహి యద్యపి తరస్యారోపితలిఙ్గధీరఙ్గం తథాపి సాధనే శునతథా తత్రైవోభయవ్యవస్థాదృష్టేః, అన్యథాస్వబుద్ధికల్పితధేనుపర్వతాదిషు కల్పితైరేవ కైశ్చిల్లిఙ్గైః పయః పావకాదీననుమాయ తదర్థినాం తత్ర ప్రవృత్తిప్రసఙ్గాత్, వ్యావహారికసదేవ సాధనాఙ్గం న ప్రాతిభాసికమితి చేన్న శుక్తిరూప్యస్య త్వయా దృష్టాన్తతయోపాదానాత్, అత ఏవ ప్రమితత్వేన లోకబుద్ధ్యారూఢమాత్రయాదిభవతీత్యపి నిరస్తం, ప్రతివాదిసమ్మతిమాత్రేణ పక్షీకారాదిస్యాదితి చేన్న స్వార్థానుమానేతదయోగాత్, తత్పూర్వకత్వాత్పరార్థప్రయోగస్య అన్యతరాసిద్ధలోపప్రసఙ్గాచ్చ, తదిహ పక్షాదీనాం ప్రమాణతస్సిద్ధౌ తన్మిథ్యాత్వసాధనవ్యాఘాతః. అసిద్ధౌ చాశ్రయాద్యసిద్ధయో బహ్వ్యస్సమ్మన్తవ్యాః, విరుద్ధద్వయసముచ్చయనిషేధౌ తు సుదుర్వచావిత్యభిప్రాయేణాహ పక్షాదేరితి. యది హ్యసిద్ధ్యాదిదోషదుష్టమపి సాధకమఙ్గీక్రియేత తదా కైవకథా కథాయాస్తత్ఫలవ్యవస్థాయాశ్చేత్యభిప్రాయేణాహ నాపీతి. దుష్టస్య పిజల్పవితణ్డయోరఙ్గమితి చేన్న తయోర్నిగ్రహస్థాననివృత్తిప్రసఙ్గాత్, నహి కథాఙ్గస్వీకర్తుః కశ్చిదపరాధస్స్యాత్, అతః ప్రతిభాక్షయేపరవ్యామోహనేన పాక్షికావష్టమ్భవిజయావహతయా తయోస్తదనుజ్ఞానం నత్వఙ్గతయా అ

మర్యాదాం లోకసిద్ధాం విజహత ఇహ తే నాపరా సా ప్రసిద్ధ్యే
న్నిర్మర్యాదోక్తిమాత్రాజ్జగదపలపతః కిన్న సత్యం తతస్తత్ ॥౪౫॥

శ్లో॥ సాధ్యే సత్యేతరత్వే కథిత ఇహ భవేత్స్వస్య హి స్వాన్యభావో
నాన్యస్సత్యస్తు దృష్టం తదవధికభిదాసాధనే చేష్టసిద్ధిః।

వశ్యప్రయోక్తృత్వప్రసఙ్గాచ్చ, నచమత్తానాంకథాఙ్గత్వం కైశ్చిదనుశిష్టం అతికాన్తమర్యాదానామభిమతి రున్మదిష్టానామివోపేక్షణీయా, మాధ్యమికాదయోఽప్యేతాదృగ్హేతుభిస్త్వదనిష్టం తత్తత్సాధ్యం సాధయన్తస్త్వయా న నిగృహ్యేరన్, విమతంఅసాధకం దృశ్యత్వాత్ సమ్మతవదితి త్వదుక్తోపాలమ్భోచ కిం వక్ష్యసి, కేనచాన్యదపి కిఞ్చిత్స్వయంప్రకాశత్వాదికంసాధయిష్యసి, స్వవ్యాఘాతదుష్టతయా మాధ్యమికాదిప్రయోగోఽనాస్థేయ ఇతి చేత్ స్వోక్తమపి తథాఽవధారయ, స్వపరనిర్వాహకత్వసమాధిరస్మత్పక్షేఽప్యిష్ట ఇతి చేత్ అన్యేషామపి తథా కిం న స్యాత్. నస్వాభిమానికసిద్ధిభిః ప్రమాణైస్సర్వసిద్ధాన్తాః స్థాప్యన్తే, అత ఈదృశమపి కథాయామసఙ్గం భవతీతి మర్యాదాన్తరం మయా కల్ప్యత ఇత్యత్ర సేయం కల్పనా ప్రమాణతరసిద్ధేత్యభిమతా ఉత స్వవాఙ్మాత్రసిద్ధేతి వికల్పే పూర్వస్య నిర్మూలతయానుదయమాహ మర్యాదామితి. స్వాభీష్టమర్యాదాయాః ప్రమాణాదిసిద్ధత్వం హి లోకమర్యాదానురోధేన వక్తవ్యం అన్యథా తత్సాధకాసిద్ధేః, అతస్స్వమర్యాదాసిద్ధ్యర్థం లోకమర్యాదాఽనతిక్రమణీయేతి భావః. ఉత్తరత్ర విపరీతప్రసక్తిమాహ నిర్మర్యాదేతి. స్వోక్తిమాత్రసిద్ధమర్యాదయా జగన్మిథ్యాత్వాభిధానే మదుక్తిమాత్రసిద్ధమర్యాదయా సత్యత్వసాధకప్రమాణాభావేపి జగత్సత్యమితి ప్రత్యుక్తిమాత్రేణ సిద్ధాబాధితవిషయం త్వదనుమానం స్యాదితి భావః॥ ౪౫॥

మిథ్యాశబ్దవివక్షితం చ వికల్పాసహత్వేన దూషయతి సాధ్య ఇతి. అయం భావః కిం యతః కుతశ్చిదన్యత్వం సిషాధయిషితం ఉత సర్వస్మాత్, ఆద్యే సత్యానాం పృథివ్యాదీనాం పరస్పరాన్యత్వేన సిద్ధసాధనతా. ద్వితీయే సర్వేషాం ప్రత్యేకం సత్యశబ్దవాచ్యతయా స్వస్మాదప్యన్యత్వం సర్వేషాం ప్రతిజ్ఞాతం స్యాత్ తథా చ వ్యాఘాతః తత్త్వాతత్త్వయోరేకస్మిన్నసమ్భవాత్ అన్యథా కథమనేకాన్తవాదనిస్తార ఇతి. నను విగీతానాం వ్యావహారికసత్యత్వనిబన్ధనమిథస్సత్యేతరత్వం న సాధయామః, కిన్త్వస్తి కిఞ్చిదశేషకల్పనారహితం పరమార్థసత్యం తతోఽన్యత్వం త్విహాతిష్ఠామహేత్యాహ నాన్యదితి. అశేషవిశేషోజ్ఝితం కిఞ్చిత్పరమార్థసత్యం న ప్రత్యక్షాదిషు కుతశ్చిత్ప్రమాణాత్సిద్ధం, నచ తథా స్వయం

సత్యత్వఞ్చేన్నిషేధ్యం ప్రసజతి దహనేప్యుష్ణతాయా నిషేధః
సాధ్యస్త్వఖ్యాద్యబాధ్యం యదికిమపి పరం తేన న వ్యాప్తిసిద్ధిః ॥౪౬॥

ప్రకాశతే తవాపిహ్యదయపిసంవాదాదితిభావః. నను త్వయాపి పరమార్థస
ద్బ్రహ్మాఙ్గీకృతం, అతస్తదన్యత్వసాధనమనుపాలమ్భనీయమిత్యేతదపి దూష
యతి తదవధికేతి. నహి వయం జగతో జైనగన్ధివద్బ్రహ్మానన్యత్వమఙ్గీకుర్మ ఇతి భా
వః. అథ మిథ్యాశబ్దస్య సత్యత్వశూన్యత్వమర్థ ఇతి శఙ్కతే సత్యత్వమితి. అత్ర కా
లాతీతత్వం నిదర్శనే ప్రసక్త్యనిర్ధారయతి ప్రసజతీతి. అయం భావః ఇహ హి ప్రా
తీతికం వ్యావహారికం పారమార్థికం వా సత్యత్వం నిషిధ్యేత, తత్రాద్యః పా
నిష్టోపాలమ్భ ఇత్యన్యౌ శిష్యేతే తయోశ్చ వ్యావహారికసత్యత్వనిషేధే యత్రై
వయత్ప్రసిద్ధిం మన్యసే తత్రైవ తన్నిషేధ ఇతి న కథం కాలాతీతేన చాపసిద్ధాన్తేన చ
నిగృహ్యేథాః, వ్యావహారికం చ మిథ్యేతి త్వద్దృష్టిః, మిథ్యాభూతసత్యత్వనిషే
ధేఽపరేష్టమేవ త్వయా ప్రతిష్ఠాపితం స్యాదితి. సత్యత్వాన్తరనిషేధమనువక్తి సా
ధ్యమితి. తుః పరేష్టవిశేషనిషేధద్యోతకః. పరం అన్యత్. పరమార్థసత్యత్వం హి
లోకదృష్టాదన్యద్బ్రహ్మనిష్ఠం తద్వైధుర్యం చాత్ర బాధయోగ్యాదన్యదేవ, అ
తః కథం బాధాదిప్రసఙ్గ ఇతి భావః. తద్దూషయతి తేనేతి. పరమార్థసత్యత్వం హి
వ్యావహారికాదేవ ప్రమాణాత్సిధ్యేత్ పారమార్థికాద్వా నాద్యః ప్రపఞ్చస్యా
పితద్వత్తత్సిద్ధౌ బాధస్య దుర్వచత్వాత్, క్వచిత్తస్య తత్సాధకత్వం క్వచిన్నే
తి నియామకాభావాత్. ద్వితీయే త్వపసిద్ధాన్తః వ్యావహారికప్రమాణాగోచర
సత్యత్వనిరూపితాభావేన సహ వ్యావహారికప్రమాణేన కథం వ్యాప్తిర్గృహ్యేత
తథాపి పారమార్థికప్రమాణాద్గ్రహణే సిద్ధాన్తాదివిరోధస్తదవస్థః. శుక్తిరూ
ప్యశబ్దేన కిం రూప్యతాశ్రయతయా రూప్యతాదాత్మ్యేన వా ప్రతీతం భాస్వరం
ద్రవ్యం నిర్దిశ్యతే ఏతన్నిష్ఠతయా ప్రతీతం రూప్యత్వం వా ఇదన్త్వేన భాతరూప్యం
వా రూప్యత్వసంసర్గో వా రూప్యతాదాత్మ్యం వా వికల్పభేదారూఢమతద్వ్యా
వృత్తిరూపమలీకం వా రజతసరూపబుద్ధ్యాకారవిశేషో వా శుక్త్యవచ్ఛిన్నావి
ద్యాకృతచైతన్యవివర్తో వా శుక్తిరజతవ్యవహారగోచరమాత్రం వా కిఞ్చిత్, ఆ
ద్యేషు చతుర్ష్వన్యథాఖ్యాతిస్వీకారప్రసఙ్గః, తత్ర చ నిరుపాధికమిథ్యాత్వం స్ప
ష్టం సోపాధికమిథ్యాత్వసాధనే సర్వస్యాపి ప్రపఞ్చస్య పరస్పరారోపయోగ్య
స్య దేశకాలాన్తరాద్యుపధానేన మిథ్యాత్వసాధనాత్సిద్ధసాధనతా. న పఞ్చమష
ష్ఠౌ తయోరపి స్వస్థానే సమ్యక్త్వాత్ శుక్తిస్థయోస్తయోరస్మదనభ్యుపగతే

శ్లో॥ స్వాత్యన్తాభావదేశే విదితమితి యదిస్థాప్యమిష్టం క్వచిత్త
త్తత్రైవేతి త్వశక్యం క్వచిదపి న తథా హ్యస్తి సిద్ధాన్తసిద్ధిః ।

యోస్త్వయోదాహర్తుమశక్యత్వాత్, అత ఏవ న స్తృతః వ్యావహారిక సత్త్వా నామపి తథాత్వాభ్యుపగమప్రసఙ్గాచ్చ. నాప్యష్టమః నహి సత్త్వాయా బుద్ధేరాకారో మిథ్యా స్యాత్, అన్యతయాఽనన్యతయా వా ప్రమితస్య తదయోగాత్ అప్రమితస్య చానుదాహర్తవ్యత్వాత్ అన్యథాఽతిప్రసఙ్గాత్, భ్రాన్తిజ్ఞానే బుద్ధి తదాకారావసత్త్వావితి తదాకారనిదర్శనోపపత్తిరితి చేన్న బాధాభావాత్ పరానభ్యుపగతేశ్చ. నవమోప్యత్యన్తాప్రసిద్ధేరపాస్తః, అపాకరిష్యతే చానిర్వచనీయోత్పత్త్యాదిః. నాపి దశమః సత్యేషు శుక్త్యాదిష్వన్యతమస్యైవ కయాచిద్వివక్షయా శుక్తిరజతవ్యవహారవిషయత్వాత్ అన్యథా వర్ణక్రమనిర్దేశవన్నిరర్థకత్వాపాతాత్ తథా చాశ్రయహీనముదాహరణమితి న కథఞ్చిదపి వ్యాప్తిసిద్ధిరితి॥ ౪౬॥

పునస్సాధ్యవికల్పకోట్యన్తరమనువక్తి స్వాత్యన్తేతి. స్థాప్యం సాధ్యం. తత్ర సిద్ధసాధనతామాహ ఇష్టమితి. క్వచిత్ యోగ్యస్థలే. సర్వోపి హి పదార్థస్స్వసమగ్రీవిశేషైస్స్వాత్యన్తాభావవత్స్వధ్యస్యన్తే, తత ఏవ హి సర్వత్ర పూర్వాపత్త్యుదయః ఆహార్యలిఙ్గజా చ తరఙ్గధీస్సార్వత్రికీ నిరనిష్టేనిష్టము క్తిః, అత ఏవ హి పర్యాయేపర్యవస్యతి. నను స్వాత్యన్తాభావదేశ ఏవ విదితమితి సాధ్యం స్యాత్ తథా చ న సిద్ధసాధ్యతేత్యత్రాహ తత్రైవేతి. అత్ర హ్యవధారణం స్వదేశవ్యవచ్ఛేదార్థం తదిదం స్వదేశసదసద్భావయోరశక్యమేవ స్వదేశ ఏవ స్వాత్యన్తాభావదేశ ఇతి ప్రస్తుతప్రతిజ్ఞాభిప్రాయ ఇతి. అత్ర వ్యాప్తిగ్రహణాభావమాహ క్వచిదపీతి. యత్ర క్వచిద్దేశే కాలే వా జాగరస్వప్నావస్థయోర్వ్యావహారికప్రాతిభాసికయోర్వేత్యర్థః. శుక్తిరూప్యోదాహరణం త్వసిద్ధిప్రదర్శనేన ప్రత్యుక్తం. ఏతేన స్వాత్యన్తాభావప్రదేశవర్తిత్వం సాధ్యమిత్యపి నిరస్తం సిద్ధసాధ్యత్వపరిహారేపి వ్యాఘాతాదేరపరిహార్యత్వాత్. శ్లో॥ నహి వస్తువికల్పే స్యాత్ అవిరుద్ధసముచ్చయః। న చోభయపరిత్యాగో విహాతింజహతః క్వచిత్ ॥ నహి తదేవ తత్రైవ తదానీమేవ విద్యతే న విద్యతే వేతి విరుద్ధానియతరూపతా ఉపదృశ్యస్యానియమస్యైజైనైరప్యనఙ్గీకారాత్, న చ తిదఙ్గీకృతవిరుద్ధసముచ్చయః స్వపరపక్షసముచ్చయే సర్వకథోచ్ఛేదాపత్తేః, అత ఏవ నోభయమిథ్యాత్వే నోభయత్యాగః విరుద్ధాన్యతరవిధినిషేధయోరితరనిషేధవిధినాన్తరీయకత్వాత్ స్వాత్యన్తా

బాధశ్చాస్మిన్నుపాధిస్సమధిగతదశా దేశకాలాద్యుపాధౌ
నాసౌ సాధ్యోఽత్ర మానం నిఖిలమపి యతస్తద్విధా నైకతానం॥ ౮౭॥

భావసామానాధికరణ్యసాధనాయోగాచ్చ. అస్తు వా కశ్చిన్మిథ్యాశబ్దార్థః తత్ర దృశ్యత్వస్యాప్రయోజకత్వమాహ బాధశ్చేతి. మిథ్యాశబ్దవాచ్యత్వే హి ప్రతిపన్నోపాధౌ బాధితత్వం ప్రయోజకం అత ఏవ న త దేవ తదిత్యనుపాధిత్వం. నను బాధ ఏవాత్ర సాధ్యస్స్యాత్ తత్ర చ నోపాధిశ్శక్యో వక్తుం తత్రాహ నాసావితి. అయంభావః కిమత్ర యస్య కస్య చిత్పురుషస్య యత్ర కుత్ర చిద్దేశే కాలే వా బాధోఽస్తీత్యేతావన్మాత్రం సాధ్యం ఉతానేన ప్రమాణేనాస్య బాధో దృశ్యత ఇతి, న ప్రథమః ఏతావన్మాత్రసాధనస్య బ్రహ్మణ్యపి సువచత్వాత్, శక్యం హి సాహసికస్య భాసమానత్వమాత్రేణ సర్వమిథ్యాత్వం సాధయితుం, కిఞ్చ బ్రహ్మవ్యతిరిక్త కృత్స్నపక్షీకారేణ బాధం సాధయతస్తద్బహిర్భూతపురుషదేశకాలానామభావాత్ యస్య చిత్పురుషస్యేత్యాదినిర్దేశో నిర్విషయః, తదన్తర్గతపురుషదేశకాలవివక్షయా ప్రయోగే తు విద్యమానేష్వవిద్యమానభ్రమవతః కస్యచిత్కదాచిత్కదాచిత్తత్ర తన్నాస్తీతి ధీసంభవాత్సిద్ధసాధ్యతా, మన్యతే చ మాధ్యమికస్సాంవృతేన మానేన సర్వమిథ్యాత్వం తథా తస్య విశ్వబాధకజ్ఞానం జాతమితి చ వయమపి విద్మః అప్రమాణమూలత్వాదపారమార్థికస్తదుక్తో బాధ ఇతి చేత్త్వదుక్తోఽప్యేవమేవ వ్యావహారికప్రమాణతో మదుక్తిసిద్ధిరితి చేత్ తదుక్తసిద్ధిరపి తథైవ సంవృతాదిసమాఖ్యావైషమ్యం చాకిఞ్చిత్కరం. నాపి ద్వితీయః ప్రత్యక్షేణ తావదస్తీత్యేవ ప్రపఞ్చః ప్రతీయతే, యదా చ కుత్ర చిన్నాస్తీతి మనుషే తదాపి తత్రైవ తదభావస్య సత్యత్వమన్యత్ర చ తత్సత్యత్వమధ్యక్షయామః, ఆహ చ న్యాయభాష్యకారః "సత్సదితి గృహ్యమాణం తథాభూతమవిపరీతఞ్చ తత్త్వం" ఇతి "అసచ్చాసదితి గృహ్యమాణం తథాభూతం విపరీతం చ తత్త్వం" ఇతి. అనుమానం త్వద్వ్యాప్త్యలబ్ధజీవితం ఆగమికస్తు నిషేధో విధ్యనురోధేన నేతవ్యః అన్యథాఽతిప్రసఙ్గాత్. వాచారమ్భణాదిశబ్దాశ్చ ద్రవ్యాన్తరనిరాసపరా దర్శితాః. నన్వనన్తపదేనాసఙ్కోచాద్వస్తుపరిచ్ఛేదరాహిత్యమపి గృహ్యతే, సతి వస్త్వన్తరే తత్పరిచ్ఛేదాభావో దుర్వచ ఇతి చేన్న యథా దేశకాలసద్భావో న కస్య చిద్దేశకాలపరిచ్ఛేదః కింతు పరిమితదేశకాలవర్తిత్వం, తథా న వస్త్వన్తరసద్భావో వస్తుపరిచ్ఛేదః అపి తర్హి పరిమితవస్త్వన్తరప్రకారిత్వం, యథా గౌశ్శుక్లో గచ్ఛతీత్యాదౌ, న తథా "సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ" "పురుష ఏవేదం సర్వం" ఇతి విశ్వ

శ్లో॥ తుచ్ఛత్వం తే నహీష్టం సదసదితరతావ్యాహతత్వాదిదుఃస్థా

రూపతయా వ్యపదేశాత్, తతశ్చాయం సర్వావిరుద్ధస్సఙ్గ్రహః॥ శ్లో॥ అవిధేయ॥ నాధేయ॥ శేషమధికం సమం। నేతివస్తుపరిచ్ఛేదాభావః స్యాద్విశ్వదేహినః॥ యస్తువస్త్వన్తరాభావ॥ పరిచ్ఛిత్తిమిచ్ఛతి। కథితో సౌ కథానర్హః క్షీబోన్మత్తేడమూకవత్॥ కిఞ్చ సఙ్ఖ్యాపరిచ్ఛేదరాహిత్యం కిన్నదృశ్యతే। మానబాధాద్యదిసమం నిర్బాధేర్థస్థితిఃస్థితా॥ పరాభిమతైరుపమానార్థాపత్త్యాదిభిరపిన జగద్బాధః తేషామన్తర్భావబహిర్భావయోరుక్తానతిరిక్తశక్తిత్వాదితి. తదేతత్సర్వమభిప్రయన్నాహ మానమితి. నిఖిలం స్వపరాభ్యుపేతం సర్వం. తద్విధానైకతానం బ్రహ్మణఇవతద్విభూతిప్రపఞ్చస్యాప్యస్తీతిబోధనేనియమేన ప్రవృత్తత్వాన్నతద్బాధకమిత్యర్థః॥ ౪౭॥

పునరప్యసంభవలోపితత్తద్వాద్యభిమానాత్సప్తవత ఇవసాధ్య వికల్పభేదాననూద్యదూషయతి తుచ్ఛత్వమితిశ్లోకేన. తుచ్ఛత్వం ఖపుష్పాదివదసత్త్వం. తేమాధ్యమికసమాఖ్యాని చ్ఛతఇతిభావః. నహీష్టంపతత్వాధనేపసిద్ధాన్తఇతిభావః. అస్తుమిథ్యాత్వం సదసతో కోటిబహిర్భూతత్వమిత్యతాహ సదసదితరతేతి. ఆదిశబ్దేనార్థాన్తరత్వాదిసఙ్గ్రహః. అయంభావః సదసద్విలక్షణత్వం నామసత్త్వాసత్త్వాత్యన్తాభావసముదాయవత్త్వం వాసతో సతశ్చ భేదశ్చేద్వావ్యావృత్తత్వం వా సదసచ్ఛబ్దగోచరసర్వాన్యత్వంవా బ్రహ్మతుచ్ఛవ్యావృత్తత్వం వా బ్రహ్మత్వతుచ్ఛత్వసముదాయశూన్యత్వంవా తదుభయాత్యన్తాభావసముదాయో వా అన్యద్వాకిఞ్చిత్, ఆద్యే వ్యాహతతా ॥పరస్పరవిరోధే హి న ప్రకారాన్తరస్థితిః" ఇతిన్యాయాత్, నహ్యతాదృశాస్తినాస్తీతవత్ గతిః కోట్యన్తరస్యాప్యనుపలమ్భాత్, నచతాదృశ్యనుష్ణానుష్ణవికల్పే కోట్యన్తరం సమస్తి. ద్వితీయేసిద్ధసాధ్యతా సతామేవపరస్పరమసద్భిశ్చ వ్యావృత్తత్వాత్. తృతీయేపిస ఏవదోషః అస్తిహి సతఏవైకస్యతత్ ఏకస్యసర్వసదసద్రూపత్వాభావాత్, అతఏవనచతుర్థః నహివయంబ్రహ్మస్వరూపంవానిరుపాధికతుచ్ఛంవా విశ్వం బ్రూమః, విరుద్ధార్థాన్తరతాచ ఖరశృఙ్గే ఖపుష్పాద్యన్యస్మిన్ తద్భావాత్, ఏవంపఞ్చమేపి ఖరశృఙ్గాదౌ బ్రహ్మణి బ్రహ్మత్వతుచ్ఛత్వయోరసముచ్చితత్వాత్. షష్ఠేపిసిద్ధసాధ్యతా నతువిగీతంబ్రహ్మస్వరూపంనచతుచ్ఛం. అన్యదపికేనచిద్విశేషశబ్దేనోపస్థాపయితుం శక్యం వా నవా, శక్యంచేదస్మాభిరపి విశేషతోదూషయితుంశక్యం, అశక్యంచేత్ అవ్యపదేశ్యయతిరిక్త్వధర్మవత్త్వం సాధ్యంస్యాదితి కస్తత్ర విమన్యతే, అతోయతిరిచ్ఛిదేవైతదితి. కిఞ్చవిగీతప్రయోగేషు సర్వేషు యత్రకుత్రచిత్పూర్వసిద్ధమేవ పక్షేసాధ్యం ఇహతుబ్రహ్మణితు

సిద్ధాచాసాప రేషాంభవదనభిమతో౽నాత్మనా వేద్యతాదిః।
విశ్వంహీదంమృషాన స్తదితరవపుషాత్వన్మతారోపి తైశ్చ
స్యాదేవందూరతస్తైర్ధ్రువమపసరతోప్యు క్తదోషానుషఙ్గః॥ ౪౫॥

శ్లో॥ సాధ్యంమిథ్యానవా తేద్వితయమనుచితంనిష్ఫలత్వాదిదోషా

చ్చేవానసాధ్యగ్రహః తయోర్విపక్షత్వాత్,నచపిగీతే తస్యసద్దిగ్ధసాధ్యత్వా త్,సపక్షస్తుశు క్తిగజతశబ్దేన ప్రదర్శయితుంనశక్యఇత్యు క్తం, నచపరాసిద్ధస్సా ధ్యావష్టోదృష్టాన్తఃస్యాత్ తత్సాధనంచదూషయిష్యతే. తదసౌత్వదభిమతా సదసద్విలక్షణతా పరేషాంసర్వతాసిద్ధతయాపక్షేమస్సాధేత్యభిప్రయన్నా హ అసిద్ధాచేతి. నను ఘటాదౌ తావదసద్విలక్షణత్వంసమ్ప్రతిపన్నంసద్విలక్ష ణత్వమపిపటాదివైలక్షణ్యా ద్బ్రహ్మవైలక్షణ్యాద్వా, అతోభేదవ్యవహారవ్యవ స్థాపకలక్షణరూపకేవలవ్యతిరేకిన్యాయేనసాధ్యస్యపక్షైకదేశసిద్ధస్యైవాభివ్యా ప్త్యాసాధనాన్నసాధ్యాప్రసిద్ధిరితి। అత్రతుసిద్ధాచాసావితినఞ్ప్రహాణేనో త్తరం పక్షేసర్వత్రాసిద్ధే వేత్యు క్తం, తథాపి మిథ్యాశబ్దనిమిత్తం కిఞ్చిత్త్వయాఙ్గీక్రి యతే తదేవసాధయామఇత్యతాహ భవదనభిమతఇతి. పరేహిరజతాదేశ్శు క్త్యాద్యాత్మనా వేద్యత్వంవా రజతాదేరతత్సంస్పృష్టస్యతత్సంస్పృష్టతయాభాత త్వంవా బాధ్యవ్యవహారహేతుధీవిషయత్వంవా మిథ్యాశబ్దనిమిత్తంసిద్ధాన్త యన్తి, నచైతత్త్వయాసాధ్యం అన్యథాఖ్యాతేరఖ్యాతేర్వా స్వీకారప్రసఙ్గా త్, తథాచాపసిద్ధాన్తః స్వదేశాదౌచవిశ్వం సత్యంస్యాదితివివక్షితవిపరీతసా ధనాపత్తిః. అతస్సిద్ధసాధ్యత్వంచాహ విశ్వమితి.హిశబ్దఆగోపాలపణ్డితం మర పహ్నవాంప్రసిద్ధింద్యోతయతి. తదితరవపుషా స్వేతరస్వరూపతయేత్యర్థః. న హిస్వప్రతియోగికాన్యోన్యాభావవత్త్వంస్వేతరతాదాత్మ్యం వా కస్యచిదను బోభూయామహేశోశూయామహేవా. పర సిద్ధాన్తకల్పితాకారవత్తయా చమిథ్యాత్వంసిద్ధమిత్యాహ త్వన్మతారోపితైశ్చేతి. బ్రహ్మావిద్యావివర్తత్వాని ర్వచనీయత్వబాధ్యత్వైరితిశేషః. చకారాదసంస్పృష్టసంస్పృష్టతయేత్యపి గృ హ్యతే. ఏవమనిర్వాచ్యత్వాదివికల్పకోట్యన్తరేష్వపి తద్వికల్పావతారేణ బా ధాపసిద్ధాన్తసిద్ధసాధనత్వాదిదోషాణా మనతిక్రమణీయత్వం ప్రచ్ఛన్నబౌద్ధో పాలమ్భవ్యాజేనచ్ఛాత్రాన్ ప్రతిబోధయతి స్యాదితి.ధ్రువం నిశ్చితం.ప్రసఙ్గకా నామఙ్గపఙ్క్తిసమ్పత్తైరితిభావః॥ ౪౫॥

స్వరూపవికల్పేన దూషితంమిథ్యాత్వం ధర్మతోపివికల్ప్యసహామి త్యాహ సాధ్యమితి. తేబ్రహ్మవ్యతిరిక్తవిశ్వమిథ్యాత్వవాదినః.ద్వితయం మిథ్యా

మిథ్యాలిఙ్గైశ్చసిద్ధ్యేత్కిమపియదిభవేద్బాష్పధూమోఽగ్నిలిఙ్గం॥౫౦॥

(దృశ్యత్వానుమానభఙ్గః)

సత్యాన్యసత్యాని వేతి వికల్పే పూర్వత్రాప్రసిద్ధాన్తాదిస్ఫుటమితి కృత్వా పశ్చిమమనువక్తి మిథ్యాలిఙ్గైరితి. తత్రానిష్టమాహ భవేదితి. బాష్పధూమః బాష్పారోపితధూమః. భ్రాన్తిసిద్ధస్య ధూమస్య వ్యభిచారదృష్ట్యా వహ్నిగమకత్వాభావో నతు మిథ్యాత్వాదితి చేత్ తత ఏవ యన్మిథ్యా న తద్గమకమితి వ్యాప్తిసిద్ధేస్త్వదభిమతాన్యపి న సాధ్యం సాధయేయుః, సాధనే వా బ్రహ్మాణ్యపి తాని కథఞ్చిత్కల్పితాని తదప్యపరమార్థయేయుః. ఏతేన పరోక్తం బాధకమప్రతితర్కః ప్రత్యూఢం దర్శితం భవతి. అపిచ సత్యత్వపక్షే యాऽసౌ దృగ్దృశ్యసమ్బన్ధానుపపత్తిర్బాధికేతి సంభావ్యతే, అసత్యత్వేఽపి సాऽస్తి వా న వా, ఆద్యే తర్కాఙ్గపక్షే కాన్యతమహానేర తర్కత్వం, తదా వా అసత్యత్వే సాధ్యే కథం దృశ్యత్వం హేతురుపాదీయేత. ద్వితీయే సత్యాదన్యస్మిన్ ఖపుష్పేఽపి దృశ్యత్వానుపపత్తిర్న స్యాత్, మాభూదితి చేన్న ఖ్యాతిబాధాన్యథానుపపత్తితర్కానుదయప్రసఙ్గాత్. అథ శబ్దజ్ఞానానుపాతివస్తుశూన్యవికల్పగోచరతామాత్రేణ తస్య దృశ్యత్వం సత్యేతరత్వసాధ్యాపేక్షయా చ సపక్షత్వమిష్యేత తదా తద్వదేవ తుచ్ఛత్వేఽపి సంభవత్యభిమతానిర్వచనీయత్వం న నియమ్యేత, శబ్దజ్ఞాననిరపేక్షశ్చ ఖపుష్పాద్యధ్యాసః ప్రాగపి దర్శితః. భవతు తర్హ్యనిర్వచనీయత్వం శబ్దమాత్రానుపాతివికల్పవిషయే తుచ్ఛత్వం, తత్ర చ వివక్షితదృశ్యత్వానుపపత్తిస్సిద్ధేతి చేత్ తదపి న శబ్దమాత్రప్రతీతబాహ్యాగమవికల్పవిషయాణాం అన్యేషామపి పూర్వపక్షవాక్యార్థానామనిర్వచనీయత్వాభ్యుపగమాత్, అస్తు తర్హ్యపి తుచ్ఛత్వం కిం నశ్ఛిన్నమితి చేన్న ప్రత్యక్షాద్యాభాసప్రతిపన్నేష్వాభాసప్రతిపన్నత్వావిశేషేణ తుచ్ఛబహిర్భావక్లృప్తిభఙ్గప్రసఙ్గాత్. నను సత్యే దృక్సమ్బన్ధోఽనుపపన్నః అస్వయంప్రకాశస్య స్వతస్సిద్ధివిరహేణ సత్యత్వాయోగాత్, తుచ్ఛేఽపి తథా స్వరూపాభావే సమ్బన్ధాభావాత్, అనిర్వచనీయే త్వవిద్యామాహాత్మ్యాదాధ్యాసికస్సమ్బన్ధస్సిధ్యేదిత్యుపపన్న ఇతి తన్న పరాధీనసిద్ధేరపి నిర్బాధస్య సత్యత్వావిరోధాత్, సత్యేఽపి బ్రహ్మణ్యాధ్యాసికదృక్సంబన్ధాభ్యుపగమాచ్చ ॥ శ్లో ॥

దృక్సంబన్ధశ్చ దృశ్యో నామ సత్యత్వే వివక్షితః। సత్యత్వాదివికల్పేన సీదత్యనుపపత్తిమాన్ ॥

సత్యత్వే త్వనుపపద్యమానో హి దృక్సంబన్ధః సత్యోఽసత్యః ఉభయరూపోఽనుభయరూపో వా, నాద్యః సత్యత్వే ప్రపఞ్చస్య దృక్సమ్బన్ధస్సత్యోఽనస్యాత్ అసత్యశ్చాసావితి విపర్యయవిశ్రమాయోగాత్, విషయసత్యత్వే హి ధియా

సమ్బన్ధఃస్వీకార్యః, నచాసౌ ఘటతే వికల్పదౌఃస్థ్యాదితి ప్రసజ్ఞత ద్విపర్యయావితిచేన్న ఇష్టప్రసఙ్గత్వాత్, దృశస్సత్యత్వేపిదృశ్యసమ్బన్ధాసత్యత్వవద్దృశ్యస్య సత్యత్వేపి దృశిసమ్బన్ధమాత్రాఽసత్యత్వమనుపపత్త్యైకల్ప్యం, దృక్సంబన్ధాసత్త్వే తదధీనసిద్ధేః కథంసత్యత్వమితిచేన్న అసత్యాత్సత్యసిద్ధేస్త్వయా త్వద్విద్వైశ్చజోఘుష్యమాణత్వాత్, అస్మాకన్తుసమ్బన్ధవికల్పదౌఃస్థ్యానఙ్గీకారాదేవసమీహితసిద్ధిః॥శ్లో॥సంబన్ధఫలసిద్ధౌచస్వరూపేఽపరవహ్నవే। అన్తర్భావబహిర్భావవివాదస్త్విహనిష్ఫలః॥యేచదృగ్దృశ్యసంబన్ధేసంయోగాదివికల్పతః। దోషాఃప్రలపితాస్తైత్ర దృశ్యాసత్యత్వధీరవః॥ సమ్బన్ధమాత్రదౌర్ఘట్యాత్తద్విశేషోపి దుర్ఘటః। ఇతి చాన్ధస్య జాత్యన్ధయష్టిదానోపమం విదుః॥ న ద్వితీయః విషయస్యాసత్యతాయామసత్యసమ్బన్ధోనస్యాదితిహ్యత్రప్రసఙ్గఃస్యాత్ అయంబ్రహ్మణ్యతిచరితః ఇష్టప్రసఙ్గశ్చ విపర్యయేవిశ్రాన్తిశ్చాద్యాప్యసిద్ధా.అత ఏవ నతృతీయచతుర్థౌ వ్యాఘాతాచ్చ, తథాపి కోసౌదృగ్దృశ్యయోస్సమ్బన్ధ ఇతి నిర్మత్సరాఃపృచ్ఛామఇతిచేత్ వయమపినిర్మత్సరాఃపృచ్ఛన్తంపృచ్ఛామః తత్రకిన్నామేతివా కింస్వరూపఇతివా సంయోగాదిషుకతమఇతివా తేష్వన్తర్భూతోబహిర్భూతోవేతివా సత్యో సత్యోవేత్యాదిప్రకారకోటిభేదేనవా ప్రశ్నార్థఃస్యాత్,నాద్యః అప్రజ్ఞాత విశేషనామ్నామానన్త్యాత్ సామాన్యతస్తు ప్రశ్నవాక్యేపిప్రఖ్యాతేః నద్వితీయః సర్వత్రస్వరూపమాత్రేప్రశ్నోత్తర విచారాదేరనవతారాత్. నతృతీయః సంయోగాదిరాశ్యన్తర్భావ నిర్బన్ధాభావాత్ అన్యథా సర్వత్రతజ్జాతీయరాశివిశేషప్రశ్నప్రసఙ్గాత్. నాపిచతుర్థః ఉభయథాపిస్వరూపలాభే విశేషనిర్ధారణవైఫల్యాత్ అనిర్ధారితేవ్యన్యతరకోటేరనపాయాత్. నపఞ్చమః పరస్పరవిరుద్ధే సర్వతాఽనుపపత్తిరహితాన్యతరకోటేర్యథార్హమవశేషణీయత్వాత్. దూషితా చ సమ్బన్ధపఞ్చానుపపత్తిః, దర్శితశ్చాసమ్బన్ధపక్షే దోషః. యదిచైతాదృశస్తర్కోఽనుగ్రాహకఃసతర్హ్యాయత్పాఽకాశతేతన్మిథ్యాయథాగ్రాహ్యగ్రాహకౌ తథాసంవిత్ ఇత్యాదిసంవిన్మిథ్యాత్వసాధకానుమానేష్వపి సులభః, సత్యత్వస్వప్రకాశత్వాదిధర్మసమ్బన్ధానుపపత్తేస్త్వత్ప్రలాపప్రస్థిత్యైవాకుణ్ఠితప్రసరత్వాత్ శ్లో॥ మిథ్యాత్వేనచ దృశ్యత్వంస్వతస్సమ్బన్ధిసాధయన్ । అప్రామాణ్యస్వత స్సిద్ధిముద్గిరత్యనయా గిరా॥ ౫౦॥

ఉక్తదోషదుష్టమప్యనుమానాన్తరమధికదోషశిక్షార్థం వ్యాచష్టే

శ్లో॥ వ్యావృత్తం శుక్తిరూప్యం విదితమిహ మృషా విశ్వమేతన్న కిం స్యా
న్నైవం హేతోరయుక్తేస్సఖలు భిదురతా బాధ్యతా నాశితా వా।
ఆద్యేఽనైకాన్త్యమన్త్యే స్వసమయవిహతిర్మధ్యమే స్యాదసిద్ధిః

వ్యావృత్తమితి. ఇహ యత్ర భాతి తత్రేత్యర్థః, అన్యత్ర తు ప్రసఙ్గ ఏవ నాస్తి, యద్వా సర్వస్మిన్నిహ జగతీత్యర్థః. విమతం మిథ్యా వ్యావర్తమానత్వాత్ యదుక్తసాధనం తదుక్తసాధ్యం యథా శుక్తిరూప్యం, తద్ధి స్వతాదాత్మ్యేన భాతే శుక్తిద్రవ్యేఽనువర్తమానే స్వయం వ్యావర్తతే అతో మిథ్యా, ఏవం రజ్జ్వాదేస్సర్పభూదళనామ్బుధారాదేశ్చ సత్యత్వమిథ్యాత్వే వ్యవతిష్ఠేతే ఇతి, అత్రాపి ప్రాగుక్తదూషణాని న ప్రస్మర్తవ్యానీత్యభిప్రాయేణ ప్రతివక్తి మైవమితి. తత్ర హేతుదౌఃస్థ్యం హేతుమాహ హేతోరితి. అయుక్తిం ప్రథయితుం వికల్పయతి సఖల్వితి. యోఽయం వ్యావర్తమానత్వహేతుః కుతశ్చిద్భిన్నత్వం వా బాధ్యత్వం వా నశ్వరత్వం వా, ప్రథమం దూషయతి ఆద్య ఇతి. భిన్నత్వం హ్యత్ర స్వప్రతియోగికం వా స్వేతరప్రతియోగికం వా స్వతోఽన్యతో వేతి విశేషానాదరేణ యత్కిఞ్చిత్ప్రతియోగికం వా, ఆదిమస్త్వసమ్భవగ్రస్తః భేదాభేదకుసృష్టిశ్చ త్వయా నాఙ్గీక్రియతే. అనన్తరస్త్వనైకాన్త్యహతః సత్యే బ్రహ్మణ్యతద్వ్యావృత్తిం వర్ణయతా త్వయైవ స్వేతరాన్యత్వస్య స్వీకారాత్. తత ఏవ సామాన్యోక్తిరపి సిద్ధా తా. అత్ర క్రమస్య దూషణానుపయోగిత్వాత్ అపసిద్ధాన్తోద్ఘాటనత్వరయా చ తృతీయం దూషయతి అన్త్య ఇతి. యది హ్యత్ర స్వకాలసత్త్వమభ్యుపేత్యోత్తరకాలాసత్త్వం హేతురుద్గృహ్యతే తదా మిథ్యాత్వేన సిసాధయిషితస్య స్వకాలసత్త్వాభ్యనుజ్ఞానేఽపసిద్ధాన్తః హేతుసాధ్యపదవ్యాఘాతశ్చ. అనభ్యుపగతస్వకాలసత్త్వే తు నశ్వరత్వహేతురసిద్ధః న ఖలు నిత్యాసతాం ఖపుష్పాదీనాం నశ్వరత్వం పామరః పరీక్షకో వా కశ్చిత్ప్రత్యేతి॥ శ్లో॥ తథాపి నశ్వరత్వేన నిత్యసత్త్వం నిరుధ్యతాం। స్వకాలేతరకాలే చ తేన మిథ్యాత్వమిష్యతాం॥ బాధ్యత్వహేతుం బాధతే మధ్యమ ఇతి. ప్రపఞ్చస్య బాధ్యత్వం హి స్వదేశాదౌ వా స్వారోపదేశాదౌ వా, ఆద్యే త్వసిద్ధిరవస్థాపితా. ద్వితీయే బాధస్థలేష్వేవ మిథ్యాత్వసాధనే సిద్ధసాధ్యతా, అన్యత్ర సాధనే త్వవిషయవృత్తిత్వం, అన్యథాఽతిప్రసఙ్గః ప్రపఞ్చవిషయబాధేన బ్రహ్మబాధస్యాపి సువచత్వాత్ బ్రహ్మ మిథ్యా సప్రపఞ్చాత్మనా బాధితత్వాత్, యత్కథఞ్చిద్బాధ్యతే తత్సర్వథా బాధ్యత ఇతి త్వయైవాశ్రితత్వాత్ ఇతి. నను యత్సత్యం తన్నిత్యం ప్రకాశతే స్వతశ్చ యథా బ్రహ్మ, విగీతం తు న తథా సుషుప్త్యాదౌ ప్రపఞ్చభానాభావాత్ జాగరాదౌ చాన్యత ఏవ భా

ధీపిచ్ఛేదాదికల్పాన్తరచపకథితైర్దూషణైస్తందోషబృన్దైః. ౫౧॥

(వ్యావర్తమానత్వానుమానభఙ్గః)

నాత్, కిఞ్చ సత్యస్య సర్వస్మిన్ ప్రకాశమానే ప్రకాశో దృశ్యతే యథా సంవిత్స్వ
రూపస్య న తథా ప్రపఞ్చస్య అప్రకాశమానే ఘటాదౌ పటాదిప్రకాశదర్శనాత్,
సత్యం చ బ్రహ్మ దేశపరిచ్ఛేదరహితం న తథాపి గీతమితి మిథ్యా స్యాత్, అతః
కోట్యన్తరసంభవాద్వికల్పన్యూనః ప్రస్తుత ఉపన్యాస ఇతి శఙ్కాం పనుత్త్యై కో
ట్యన్తరేష్వప్యుక్తదోషానతిదిశతి ధీపిచ్ఛేదేతి. యదత్ర కదాచిదప్రకాశమాన
త్వాన్మిథ్యేతి తత్ర కిమస్మదాద్యపేక్షయా కదాచిదప్రకాశమానత్వం హేతుః
ఉత సర్వాపేక్షయా, నాద్యః సామగ్ర్యనుదయప్రయుక్తస్య ప్రకాశాభావ
స్యప్రకాశ్యమిథ్యాత్వసాధకత్వాయోగాత్, న చ పశుభిర్నృపశుభిశ్చావిదితే
ష్వదృష్టేశ్వరాదిషు ప్రామాణికైరసత్యత్వమధ్యవసీయతే, వయం తు తత్ర
వ్యధ్యవస్యామ ఇతి చేన్న బ్రహ్మణ్యపి ప్రసఙ్గాత్, విదితమేవాస్మాభిరప్యాత్మత
యా బ్రహ్మేతి చేత్ కిమర్థం తర్హి తద్వివిదిషయా యజ్ఞదానాద్యుపాదానం
శారీరకారమ్భశ్చ, అవిదితాకారబోధార్థమితి చేన్న తస్యైవాకారస్య మి
థ్యాత్వప్రసఙ్గాత్, తత్ప్రవేదకవాక్యవేద్యస్య చ మిథ్యాత్వం వ్యాహతం, ని
రాకారే చ కథం విదితావిదితాకారభేదః, తత్కల్పనయేతి చేత్ తర్హి కల్పితా
కారవివిదిషయైవ శాస్త్రాద్యారమ్భాత్స్వేష్టోపప్లవః. నద్వితీయః ఈశ్వరస్య
నిత్యసర్వజ్ఞతయా తదసిద్ధేః, ప్రకాశప్రకాశ్యయోశ్చ భిన్నాయుష్కత్వం యు
ష్మాభిరపి దురపహ్నవం అనాదిసాక్షిచైతన్యవిషయభూతానాం విద్యావ్యతిరి
క్తానామనాదిత్వానఙ్గీకారాత్, స్వతఃప్రకాశమానత్వాభావాచ్చ సత్యత్వనిషే
ధః పూర్వహేతువికల్పే దూషితః పరతఃప్రకాశోఽపి కారణదోషబాధకప్రత్య
యాభావాత్ప్రతిష్ఠితప్రామాణ్యః, యచ్చ సత్యం సంవిత్స్వరూపం సర్వస్మిన్ ప్ర
కాశమానే ప్రకాశతే న తథాఽగీతం అతో మిథ్యేతి, తదసత్ సర్వసంవిదా
మైక్యస్యాస్మాభిరనభ్యుపగమాత్ త్వయాపి తస్య దుస్సాధత్వాచ్చ. అన్యథా
కథం న సర్వే సర్వజ్ఞాః స్వసంవిదో గురుసంవిదా ప్రతివాదిసంవిదా చైక్యం ప
శ్యన్ కిం తదనుగుణం నాచరసి, భిన్నాస్తు సంవిదః స్వవేద్యేతరప్రకాశదశా
యాం న ప్రకాశన్తే ఇతి న తన్నిదర్శనం. ఏతేన సత్యం సత్ సర్వత్ర వేద్యే ప్రకాశ
త ఇత్యపి దత్తోత్తరం ప్రతివిత్తి వేద్యానాం సతాం పరస్పరవ్యావృత్తత్వాత్ స
త్తారూపస్తు తేషాం ధర్మో న త్వయా సత్యత్వేన స్వీక్రియతే, శేషం తు స్వస్థానే

శ్లో॥ యత్సాధ్యత్వస్య సర్వదా స్యాద్యదపి చ న భవేత్తచ్చ న స్యాత్కదాపి
క్వాపి వ్యోమారవిన్దాదివదితి యది న వ్యాహతే సాధ్యహేత్వోః ।
మధ్యే సత్త్వం గృహీత్వా ఖలు తదుభయతోఽసత్త్వలిఙ్గం గృహీతం

విష్యతి. యత్తు దేశపరిచ్ఛేదవతాం స్వదేశేఽపి నివృత్తిస్స్యాదిత్యుక్తమితి తదపి నశ్వర
త్వోక్తన్యాయేన ప్రత్యుక్తం. యది హి యత్ర క్వచిద్దేశే వ్యావృత్తిర్హేతుః స తర్హి
స్వదేశాసత్త్వం న సాధయేత్ తత్సత్త్వే విరోధాభావాత్, సార్వత్రికవ్యావృత్తి
స్తు సాధ్యగర్భేతి న హేతుః స్యాత్ ॥ శ్లో॥ యన్న క్వచిన్న క్వచిత్తత్ ఖరశృఙ్గాదిరీ
తితః। ఇతి మధ్యమశిక్షా చ స్వవిధిత్వే ఉపఖణ్డితా॥ ౫౧॥

నశ్వరత్వహేతావుక్తదోషమనిర్ధారయతః కాలపరిచ్ఛేదసామాన్య
ముఖేన మిథ్యాత్వశఙ్కామఙ్కురయిత్రీం ముజ్జిహీర్షురుద్ఘాటయతి యత్సాధ్యదితి.
వివక్షితస్య హేతోరనాదరప్రతిరోధాయ ప్రథమమిహానుగ్రాహకోక్తిః, య
త్ క్వచిత్కాలే స్యాత్ తత్కాలాన్తరేఽపి స్యాత్, సత్స్వభావత్వే బ్రహ్మణ ఇవ
సామగ్రీసహస్రేణాప్యసత్త్వాపాదనాయోగాత్, అసత్స్వభావత్వే ఖపు
ష్పస్యేవ కాలవిశేషే సత్త్వాపాదనాసమ్భవాత్, తదిహానుగ్రాహ్యాభిప్రా
యేణాహ యదపీతి.అయమత్ర ప్రయోగః యత్ప్రాగూర్ధ్వం చాసత్ తన్మధ్యే
ప్యసత్ యథా సంప్రతిపన్నం విమతం చ తథా తస్మాన్మధ్యేఽపీతి. అనయోస్తర్కా
నుమానయోరాభాసతామభిప్రేత్యాహ నేతి. తర్కే తావత్కాలవిశేషోప
శ్లిష్టం సత్త్వం ప్రసఞ్జనీయం ఉతావివక్షితకాలవిశేషం సత్త్వమాత్రం వా, నా
ద్యః స్వస్వరూపస్యైవాభావే స్వకాలాభావాత్తదవధికకాలాన్తరాసిద్ధే
స్తదుపశ్లిష్టప్రసఞ్జనీయబోధాసమ్భవేన తత్ప్రసఙ్గాయోగాత్· న ద్వితీయః ఇ
ష్టప్రసఙ్గత్వాత్ ప్రసఞ్జకైకదేశస్య ప్రసఞ్జనీయత్వాయోగాచ్చ· అథ విశిష్టాఙ్గీ
కారే విశేష్యాఙ్గీకారప్రసఙ్గః తచ్చ నాస్తి బాధాదిత్యుచ్యతే తదపి న అన్యతో
బాధాదృష్టేః, ఏతేన తర్కేణ బాధముజ్జీవ్య తత్సిద్ధేరశక్యసమ్పాదనత్వాత్
కుతశ్చిదసత్త్వస్యాసిద్ధౌ సత్త్వస్య ప్రసఞ్జనీయత్వాయోగాచ్చేతి భావః. అ
నుగ్రాహ్యాభాసత్వే విరోధం హేతూకరోతి సాధ్యహేత్వోరితి.ఏతత్ లక్షణ
హేత్వోరితివత్. అత్ర హేతుసాధ్యయోర్వ్యాహతిం వివృణోతి మధ్య ఇతి. అ
యమాశయః కాలవిశేషాసత్త్వం హ్యసిద్ధం తావన్న లిఙ్గం స్యాత్ త్వయాపి త
థానభ్యుపగమాత్, తత్సిద్ధిస్తు స్వకాలేఽప్యసత్త్వం క్రోడీకృత్య వా బహిష్కృ
త్య వా, పూర్వత్ర ప్రసిద్ధిః అంశతస్సాధ్యావిశేషశ్చ స్వదేశకాలాసత్త్వాత్మనో

సామగ్ర్యా చావధీ ద్వౌ స్ఫుటతరవిదితౌ సాధితస్తత్ప్రవాహాత్. ౫౧॥

(అనిత్యమిథ్యాక్షిప్తిపరిహారః)

శ్లో॥ ఆమ్నాయస్యాపి శక్తిర్న ఖలు గమయితుం స్వోపజీవ్యప్రతీపం

మిథ్యాత్వస్య ప్రదిష్ఖ్యాపయిషితత్వాత్. ఉత్తరత్ర స్వకాలసత్తానుమతిలబ్ధజీవితేన హేతునా సా కథం ప్రతిక్షిప్యేత, తత్కాలవర్తిత్వబుద్ధ్యపేక్షయా ప్రాగుత్తరకాలపరిక్లృప్తిరితి చేన్న నిత్యయాపి ధియా తత్కాలవర్తిత్వగ్రహణోపపత్తేః, అనిత్యబుద్ధ్యపేక్షయా ప్రాగూర్ధ్వసమయసిద్ధిరితి చేత్ బుద్ధేస్తర్హి స్వకాలసత్త్వమేష్టవ్యం అన్యథా తదవధికపూర్వోత్తరాసిద్ధేః, బుద్ధిరపి బుద్ధ్యధీనసిద్ధిర్న తు వస్తుతస్సతీతి చేన్న అనిత్యబుద్ధివన్నిత్యబుద్ధిరపి తథేతి ప్రసఙ్గేనివారకాభావాత్, కిఞ్చాసౌ స్వాధీనసిద్ధిర్వా స్వేతరబుద్ధ్యధీనసిద్ధిర్వా, నాద్యః అనిత్యబుద్ధేస్తథా స్వయంప్రకాశతానభ్యుపగమాత్, అభ్యుపగమే వా నిత్యసత్యత్వప్రసక్తేః. న ద్వితీయః అన్యబుద్ధ్యా తత్స్వరూపసిద్ధావనిత్యబుద్ధేర్నిత్యభానప్రసఙ్గాత్, ఈశ్వరబుద్ధివత్స్వకాలవర్తిత్వప్రతిభాసే స్వత ఏవ సత్త్వయా అనిత్యబుద్ధేః కాలోపాధిత్వప్రసఙ్గాత్, తత ఏవ తదపేక్షః పూర్వోత్తరకాలాసత్త్వలిఙ్గేన స్వోపజీవ్యమధ్యకాలసత్త్వప్రతిషేధః ప్రాసాదనిగరణప్రాయ ఇతి. అత్ర సతోసత్త్వమసతస్సత్త్వం చ దుస్సాధమితి దురభిమానమున్మూలయతి సామగ్ర్యేతి. అపరోక్షప్రమితిసామగ్ర్యేత్యర్థః. యద్వా జనిధ్వంససామగ్ర్యోపలక్షితౌ పూర్వాపరావధీ ప్రత్యేకం సముదాయతో వా యథావస్తు ప్రత్యక్షసిద్ధావితి వాక్యార్థః. తరసాపణ్డితపృథుకతిర్యక్పర్యన్తదురపహ్నవత్వం సూచ్యతే తతశ్చ నిర్బాధస్ఫుటదృష్టాపహ్నవే వైభాషికాదిపరిభాషయా బ్రహ్మణోపి కాలపరిచ్ఛేదరహితత్వాదేవ ఖపుష్పకల్పత్వం ప్రసజ్యేత ఇతి భావః నను కాలపరిచ్ఛిన్నోత్పత్తిజ్ఞప్తిసామగ్రీసిద్ధావేవం వాచ్యం సైవ కుతస్సిద్ధేత్యత్రాహ సాపీతి. సామగ్రీస్వరూపప్రవాహస్తద్బోధకప్రవాహశ్చానాదిరపర్యనుయోజ్య ఇతి భావః॥ శ్లో॥ కించానిత్యత్వసత్యత్వే నానిత్యం సత్యతాం త్యజేత్। తదసత్యత్వపక్షే తు నిత్యత్వాత్సత్యతా భవేత్॥ ౫౨॥

మా భూదనుమానం నిత్యనిర్దోషనిగమవాక్యగణైరేవ నిర్విశేషస్వప్రకాశసచ్చిదానన్దబ్రహ్మవ్యతిరిక్తసర్వమిథ్యాత్వసిద్ధిః స్యాత్ ఇత్యత్రాహ ఆమ్నాయస్యేతి. అయం భావః ప్రత్యక్షముపజీవ్యానుమానస్య తేఉభేఉపజీవ్య శాస్త్రస్య చ ప్రవృత్తిః తచ్చేత్తే బాధేత అనుమానేపి కాలాత్యయాపదిష్టకత్వైవ న స్యాత్, తథా చ బాధాభావే కథం దూష్యదూషణవ్యవస్థేతి కథాత్రయో

యూపాదిత్వైక్యవాక్యప్రభృతిరితరథానోపచారం భజేత ।

చ్ఛేదః. నను పదపదార్థాదిస్వరూపమాత్రం శాస్త్రస్య ప్రత్యక్షాదుపజీవ్యం అనుపజీవ్యం తు తత్సత్యత్వం ప్రమాణాభాసభాసితం శాస్త్రేణ బాధ్యేత, మైవం, నహి జగత్సత్యత్వగ్రాహిణః ప్రమాణాభాసత్వమితః పూర్వం సిద్ధం, తతశ్చ తదాభాసత్వసిద్ధ్యా శాస్త్రేణ తద్బాధః తేనచ సేతిమిథస్సంశ్రయస్స్యాత్. అస్త్వామ్నాయత్వమేవ ప్రాబల్యకారణమిత్యత్రాతిప్రసఙ్గమాహ యూపాదిత్వేతి. నను "ఆదిత్యో యూపః" ఇత్యాదేరామ్నాయస్య కర్మవిధిశేషతయాన్యపరత్వాద్దుర్బలతయా ప్రత్యక్షానువిధానేన వృత్త్యన్తరస్వీకారః, ఇహ తు తత్త్వావేదకవాక్యస్య తత్పరత్వాత్సఙ్ఖ్యావత్ప్రత్యక్షాదిబాధకత్వం యుజ్యతే. హన్త కిం క్రియాశేషత్వమేవ మన్త్రార్థవాదానాం స్వార్థప్రహాణకారణం తథా సత్యతిప్రసఙ్గాత్ తావతా త్వన్యార్థం స్వార్థబోధనం సిద్ధ్యేత్, క్వచిచ్చ స్వార్థప్రహాణం బాధాదేవ న త్వన్యశేషత్వాత్, తథైవ హి లోకే వేదే చ స్తుత్యాదేర్దృష్టిః, అనన్యపరేష్వపి "బ్రహ్మ వనం బ్రహ్మ స వృక్ష ఆసీత్" ఇత్యాదిష్వర్థాసంభవే భాక్తో నిర్దేశః. నను జగద్బ్రహ్మసామానాధికరణ్యేపి స్వరూపైక్యవిరోధాద్బాధార్థతయోపచారః స్యాత్, తన్న, శ్రుతిస్మృతిశతాబాధేన సంభవన్త్యాం గతౌ విపరీతలక్షణాఙ్గీకారాయోగాత్, వ్యాప్తివిశేషాపేక్షయా చ సామానాధికరణ్యం వ్యజ్యతే, "స భూమిం విశ్వతో వృత్వా । అత్యతిష్ఠద్దశాఙ్గులం । పురుష ఏవేదం సర్వం" "సర్వం సమాప్నోషి తతోసి సర్వః" "సర్వగత్వాదనన్తస్య స ఏవాహమవస్థితః" ఇత్యాదిషు. అత ఏవ "బ్రహ్మైవేదం సర్వం" "ఆత్మైవేదం సర్వం" "యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్" ఇత్యాద్యస్యావధారణనిర్దేశాశ్చ బ్రహ్మాత్మకత్వనిషేధాభిప్రాయాః, తథా చ "నేహ నానాస్తి కిఞ్చన" ఇత్యాదికమపి గతార్థం, ఇదం చ వాక్యం బ్రహ్మణి నానాత్వం ప్రతిషేధేత్ తదా బ్రహ్మైకత్వసిద్ధౌ కా కథా తద్గుణవిభూతినిషేధస్య. అథ భావప్రధానస్య నాఞ్శస్య కిఞ్చనేతిపదవైయర్థ్యం చ మత్వా నానాభూతం కిఞ్చన వస్తు బ్రహ్మణి నాస్తీతి యుజ్యేత తథాపి న జగన్నిషేధః బ్రహ్మణ్యవిద్యమానానాముపక్షయవినాశరూపవర్ణాదీనామివ స్వాధారేషు నిరాధారతయా వా వృత్త్యుపపత్తేః, బహువ్యాపిని సర్వాధారతయా చాధిగతే బ్రహ్మణి నాస్తి కిఞ్చనేతి నిషేధాత్తన్మిథ్యాత్వే తాత్పర్యం గమ్యత ఇతి చేత్ తథా సతి నేదం కిఞ్చనాస్తీత్యేతావద్వక్తవ్యం, అధికరణోక్తిస్త్వజాగళస్తనాయేత. అథ ప్రపఞ్చే నానాత్వం నాస్తి నానాభూతం నాస్తీతి వా ప్రతిపాద్యేత తథాపి న ప్రపఞ్చస్వరూపబాధః తన్నానాత్వనిషే

అక్షామ్నాయస్యపూర్వాపరవిహతిభయాన్నేతి నేత్యాదివాక్యం
వైలక్షణ్యాదిమాత్రం ప్రథయతి భువనాద్బ్రహ్మణో విశ్వమూర్తేః. ౫౩॥
(నిషేధశ్రుతీనాం ప్రత్యక్షాదివిరుద్ధప్రతిపాదకత్వానుపపత్తిః)
శ్లో॥ ప్రత్యక్షేణైవ పుంసాం భవతి దృఢతరో దేహ ఏవాత్మమోహో
జ్వాలైక్యప్రత్యభిజ్ఞాద్యుభయమపి చ తద్బాధ్యతే హ్యాగమాద్యైః ।

ధేవాక్యప్రవృత్తేః, తత్ర దృష్టశ్రుతవిరోధపరిహృత్యై విశ్వస్య బ్రహ్మాత్మకత్వాది సాధర్మ్యవిధౌ వా జడపణ్డితశత్రుమిత్రాదివైధర్మ్యదృష్టినిషేధే వా తాత్పర్యం స్థాపనీయం. ఇయం చ గతిరేకదైవానుద్రష్టవ్యా "విద్యావినయసమ్పన్నే" "సుహృన్మిత్రార్యుదాసీన" ఇత్యాదిభిరనుగృహ్యేత. అత ఉద్దేశేషు సర్వేషు వాక్యేష్వేవం సర్వావిరుద్ధః కశ్చిదర్థః ప్రమార్గణీయ ఇత్యభిప్రాయేణ "అథాత ఆదేశో నేతి నేతి న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తి" ఇతి వాక్యం తావదవిరుద్ధార్థవిషయం సాధయతి అక్షేతి. ప్రత్యక్షగ్రహణమనుమానస్యాప్యుపలక్షణం. ఆమ్నాయశబ్దః శ్రుత్యన్తరపరః అత్ర "ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే మూర్తం చామూర్తమేవ చ" ఇత్యాది పూర్వవాక్యం "అథ నామధేయం సత్యస్య సత్యం" ఇత్యాది పశ్చిమం, తదిహ ప్రత్యక్షానుమానశ్రుత్యన్తరపూర్వాపరవిరోధభీత్యా మధ్యమం "నేతి నేతి" ఇత్యాదివాక్యం బ్రహ్మగుణవిభూతివిగ్రహాద్యబాధేన బ్రహ్మణ్యేవానుక్తాతిశయాన్తరపరం నేతవ్యం. తతశ్చ లోకదృష్టప్రకారవైలక్షణ్యార్థమిహ కేచిదాహుః. అన్యే తు ఇతి న ఇతి వ్యవహారేణ ఇతోఽధికం కించిదస్తీతి నిర్దేష్టవ్యం నాస్తీతి. ప్రకృతైతావత్త్వం సూత్రభాష్యోక్తమిహాదిశబ్దసఙ్గృహీతం బ్రూమః, పూర్వప్రదర్శితప్రకారమాత్రయోగాద్బ్రహ్మణః ప్రకృతమేతావత్త్వం నేతి నేతీత్యాదివాక్యం ప్రతిషేధతీతి. బ్రహ్మణో విశ్వమూర్తేరితి పదాభ్యాం ధర్మిగ్రాహకప్రసిద్ధగుణవిభూత్యాదిప్రకర్షః ప్రఖ్యాప్యతే॥ ౫౩॥

నను ప్రత్యక్షస్య ప్రత్యక్షాన్తరేణేవ పరోక్షేణాపి బాధస్తత్ర తత్ర సమ్మతః తద్వదిహాపి స్యాదితి శఙ్కతే ప్రత్యక్షేణేతి. అస్తి హి మనుష్యత్వస్థూలత్వాదివిశిష్టే పిణ్డే తిరశ్చామివ విపశ్చితామప్యాత్మత్వాభిమానః తత్ర చామోక్షాదసమాహితదశాయాం జాగ్రతః స్వపతో వా దర్పణతలదత్తదృష్టేరివ సామగ్రీసామర్థ్యాదనిచ్ఛతోఽపి దేహవిభ్రమే బాధితానువృత్తిరిత్యభిప్రాయేణ దృఢతరశబ్దః. అస్య జ్వాలైక్యప్రత్యభిజ్ఞాయాం విపరిణతానుషక్తిః. అపిః ప్రత్యక్షస్య బాధ్యత్వసంభావనార్థః. చకారశ్చన్ద్రసూర్యపరిమాణాల్పత్వాదిభ్రమాకారసఙ్గ్రహార్థః. ఆగమాద్యైరిత్యనేనానుమానవత్పరేష్టమ[illegible]

తస్మాదత్రాదిసిద్ధం శ్రుతిభిరపి జగద్బాధ్యతామిత్యయుక్తం
సన్దేహోక్షేష్వశక్తం యది హ న ఖలు తద్దోషదూరేష్వపి స్యాత్ ॥ ౫౮॥

(పరోక్షబాధ్యత్వయోగ్యాయోగ్యప్రత్యక్షవిభాగః)

శ్లో॥ ప్రత్యక్షం దోషమూలం శ్రుతిరిహ న తథా పౌరుషేయత్వహానే
స్తస్మాత్సా బాధికా స్యేత్యసదఖిలధియామన్తతో దోషసామ్యాత్ ।

దికమపి గృహ్యతే. అత్ర దేహాత్మబోధస్యానుమానాగమాభ్యాం జ్వాలైక్యగ్రహస్య చానుమానేన బాధః. ఏవం నిదర్శితమర్థం ప్రకృతే నివేశయతి తస్మాదితి. విషమో దృష్టాన్త ఇత్యభిప్రాయేణాహ ఇత్యయుక్తమితి. సన్దేహోక్షేష్వితి అయం భావః క్షేత్రభూషణాదినయాన్మమ దేహ ఇతి వ్యతిరేకప్రత్యయస్తావద్దురపహ్నవః, మమాత్మేత్యేతత్తు ఘటస్యాత్మేతివత్స్వరూపపరమితి సర్వసమ్మతం, వీతరాగజన్మాదర్శనాదిభిశ్చ దేహాత్మభేదస్సమ్భావ్యతే, అతస్తత్ప్రాయః పిణ్డాదిన్యాయాద్భ్రమహేతుసంసర్గవిశేషవతి ద్రవ్యద్వయే స్థౌల్యచైతన్యాదిగుణవ్యతిహారధీః స్యాదితి శఙ్కాకళఙ్కితస్తత్ర దేహాత్మబోధస్సర్వేషాం సర్వదా సమ్భవన్నపి నిత్యనిర్దోషనిగమజన్యధియా న్యక్కారమర్హతి, జ్వాలైక్యధీరప్యదృష్టనిర్వాపణస్య పునరారోపితదీపేఽపి సమ్భవాత్సాదృశ్యసాదేశ్యభేదాగ్రహాదిప్రసూతేతి లైఙ్గిక్యా ధియా నియమ్యేత, చన్ద్రసూర్యపరిమాణాల్పత్వాదిబోధేష్వపి దూరత్వాదిదోషసంప్రతిపత్త్యాఽన్యథాసిద్ధానుమానాగమసిద్ధయా బుద్ధ్యా బాధస్సుధియాం, ఇహ తు తత్ప్రమాణదోషత్వేన సంభావితానాం సర్వేషామసిద్ధేర్న శాస్త్రబాధ్యత్వం సంభావ్యమితి॥ ౫౮॥

పునః ప్రత్యక్షాదేర్నిర్దోషత్వమసిద్ధమితి శఙ్కతే ప్రత్యక్షమితి. అయం భావః విగీతం ప్రత్యక్షం దోషమూలం ప్రత్యక్షత్వాత్ ద్విచన్ద్రాదిప్రత్యక్షవత్, అత ఏవ తన్మూలస్యానుమానస్యాపి దోషమూలత్వం సిద్ధం, శ్రుతిస్తు న తథా సర్వేషు కల్పేష్వేకరూపతయైవ శ్రూయమాణతయా పౌరుషేయత్వాసమ్భవేన వక్తృదోషప్రసఙ్గాభావాత్, ఇహ చ తద్వేద్యే బ్రహ్మణి భేదనిషేధేనాఽనన్యగోచరత్వేన తాత్పర్యస్థాపనాత్, అతస్సా శ్రుతిరస్య ప్రత్యక్షస్య బాధికేతి తదేతత్ప్రత్యాచష్టే ఇత్యసదితి. స్వవ్యాఘాతాదిదోషాదితి భావః. అభిప్రేతం వివృణోతి అఖిలధియామితి. అయం సమాధిః ప్రత్యక్షత్వాదితి స్వప్రకాశప్రత్యక్షేఽపి వృత్తేరనైకాన్తికం, అథానిత్యప్రత్యక్షత్వాదితి విశేష్యేత తథాపి స్వాభీష్టధ్యానజన్యే శబ్దజన్యే వా పరబ్రహ్మప్రత్యక్షే తద్వృత్తిస్సిద్ధా, తథాపి

శాస్త్రస్యాపిహ్యాపిద్యాప్రభృతిభిరుదయస్సమ్మతస్త్వన్మతస్థైః

దోషమూలత్వాభ్యుపగమే కథం తత్త్వసాక్షాత్కారసిద్ధిః, దోషమూలాద
పితత్సిద్ధావతిప్రసఙ్గః, దుష్టప్రత్యక్షమూలతయా చానుమానస్యాపి బాధ్యత్వం
దుర్వచం స్యాత్. యదిచ ప్రత్యక్షత్వమాత్రేణ పృథివ్యాదిస్వరూపప్రత్య
క్షస్య దోషమూలత్వం బోధకత్వాదేవ బ్రహ్మాద్వైతవాక్యానామపి కింనైత
త్స్యాత్, వాక్యదోషత్వేన సంప్రతిపన్నం కిఞ్చిత్తత్ర నదృశ్యత ఇతి చేత్ సమా
నమేతద్విమతేపి ప్రత్యక్షే, అతిరిక్తదోషానుమానస్య తు వాక్యేపి కః ప్రత్యూహః,
భేదవాసనాఖ్యో దోషః ప్రత్యక్షే ప్రసిద్ధ ఇతి చేన్న శబ్దేపి తస్యాస్తద్వత్ప్రసిద్ధ
త్వాత్, నహ్యత్ర ప్రకృతిప్రత్యయపదవాక్యపదార్థవాక్యార్థాదివికల్పా వా
సనానపేక్షానభిమన్యన్తే, నచ ద్విచన్ద్రాదివాసనానాం వాసనాత్వాదేవ దో
షత్వం కిన్తు భ్రాన్తిమూలత్వాత్, అతోఽభిన్నేష్వేవ భేదవాసనా దోషః
అయథార్థస్మృతిహేతుత్వాత్, అన్యథాహ్యద్వైతవాసనాయా అపి దోషత్వ
ప్రసక్తిః. ప్రత్యక్షే తు వాసనా భ్రాన్తిప్రసూతైవేతి చేన్న వాసనాయా దోష
త్వసిద్ధౌ తద్ధేతోరనుభవస్య భ్రాన్తిత్వసిద్ధిః తతశ్చ తత్సిద్ధిరితి మిథస్సంశ్రయాత్.
ఏతేన భేదధీజనకత్వాద్వాసనాయా దోషత్వమిత్యపి ప్రత్యుక్తం. పృథివ్యాది
భేదధియాం భ్రాన్తిత్వసిద్ధౌ తజ్జనకవాసనాయా దోషత్వం తతశ్చ తదితి. తత్త్వా
వేదకవాక్యబాధితత్వాద్భేదధియాం భ్రాన్తిత్వే సిద్ధే తతస్తద్ధేతోర్దోషత్వక్ల
ప్తౌ నాన్యోన్యాశ్రయ ఇతి చేన్న ప్రత్యక్షస్య వాసనాఖ్యదోషమూలత్వే సిద్ధే
వాక్యస్య తద్విరుద్ధతత్త్వావేదకత్వం తతశ్చ భేదధియాం భ్రాన్తిత్వం తత ఏవ
తద్ధేతువాసనాయా దోషత్వం తతః ప్రత్యక్షస్య దోషమూలత్వమితి చక్రకాప
త్తేః, పర్యవసానే చ మిథస్సంశ్రయో వా. ప్రత్యక్షం సర్వం భేదవాసనామూల
మిత్యపి నిర్వికల్పకే దుర్వచం తస్య త్వయాపి సంస్కారజన్యత్వానభ్యుపగమా
త్, అస్తి చ శబ్దానుగమవాదినామప్యవాసనాధీనం ప్రథమాక్షసన్నిపాతజం
ప్రత్యక్షం తత్కల్పితయోశ్శబ్దవివర్తపరిణత్యోస్సంస్కారాపేక్షప్రకాశత్వా
త్. అస్తు సర్వజనీనమాద్యైవ నిర్వికల్పకే దోష ఇతి చేన్న వాక్యతజ్జన్యజ్ఞానయో
రపి తదపత్యభేదత్వాదితి తదిదమాహ శాస్త్రస్యాపీతి. ప్రభృతిశబ్దేన భేదవాస
నాం తన్మూలభేదభ్రమం చ గృహ్ణాతి. అతః ప్రత్యక్షమాత్రస్య దోషమూలత్వకల్ప
నాన్నిర్దోషక్లృప్తిసద్భావం నసహత ఇతి నిశ్చినుమః. అథ శాస్త్రస్య బ్రహ్మవదవిద్యాయా
శ్చానాదిత్వాదవిద్యామూలత్వం నాస్తీతి ముగ్ధాద్వైతిమతమనూద్య దూషయతి

శ్లో॥ భేదః ప్రత్యక్షసిద్ధో న నిగమవిషయస్స్యాదితి త్వర్థకోక్తిః
ప్రఖ్యాతాదన్యమేనం ప్రథయతి యదసౌ త్వన్మతాద్వైతవన్నః॥
సన్మాత్రగ్రాహి చాక్షం నియమయసి తతో బ్రహ్మదృశ్యం మృషా స్యాత్

ఏవమపి ముద్గరప్రతి ముద్గరుపాదేశి, భేదస్తావద్వ్యాపకభౌతికాది ష్వాసంసారం ప్రసిద్ధః అతీన్ద్రియనిష్ఠోప్యసౌ సామాన్యతః ప్రత్యక్ష ఏవ అన్యథా భేదసామాన్యప్రయుక్తభేదశబ్దవాచ్యత్వాదివ్యాప్తిగ్రహణాయోగాత్, వ్యాప్తిగ్రహణరూపం హి ప్రత్యక్షమదృష్టసకలవ్యక్తిగోచరమితి ధూమానుమానాదిష్వపి సమర్థయన్తే, సావయవత్వానిత్యత్వవ్యాప్తిగ్రహణమతీన్ద్రియసావయవక్షీకారేణశిక్షయన్తి, తదిహ భేదమాత్రస్య ప్రత్యక్షవిషయత్వాదప్రాప్తప్రాపకస్వభావశాస్త్రగోచరత్వం న సంభవతీతి ఏతదనుభాష్యోపాలభతే భేద ఇతి. తుస్సర్వశాస్త్రనిర్విషయత్వప్రసఙ్గావహత్వం ద్యోతయతి. ప్రాయేణ హి తవాపి యత్కిఞ్చిద్భేదవిషయం సర్వం శాస్త్రం అన్తతః ప్రతిపన్నాదన్యదేవ హి సర్వశాస్త్రైః ప్రఖ్యాప్యం, తద్యది యస్యకస్యచిద్భేదాన్తరస్య ప్రత్యక్షతయా సామాన్యతస్సర్వభేదగ్రహణాచ్ఛాస్త్రస్య విషయలోపస్స్యాత్, లుప్యేత తర్హి సకలలౌకికవైదికశాస్త్రవిషయః, వ్యాకరణాదివ్యుత్పత్తిలోపాద ద్వైతశాస్త్రస్యాప్యశక్యారభం స్యాత్, అతో భేదస్య శాస్త్రవిషయత్వం నిరాచికీర్షతా సిషాధయిషితస్యాభేదస్యాపి తన్నిరాకృతమేవేతి. అథ సర్వశాస్త్రైః ప్రతిపత్తౄణామన్యప్రతిపన్నాదన్యద్విశేషతః ప్రతిపిత్సితం ప్రతిపాద్యమితి పశ్యసి తదా అస్మన్మతేపి లోకప్రసిద్ధగజతురగనీలపీతాదిభేదాతిరిక్తః పరావరాదిభేద ఉపనిషద్భిర్వర్ణనీయః తదిదమాహ ప్రఖ్యాతాదితి. అసావిత్యోచిత్యాన్నిగమః పరామృశ్యతే. త్వన్మతాద్వైతవదితి ప్రతిబన్దీవరం. తథాహి యది భేదమాత్రస్య ప్రసిద్ధత్వాదలౌకికభేదోపి శాస్త్రవిషయో న స్యాత్ అభేదమాత్రస్యాపి ప్రతివస్తు సర్వలోకప్రసిద్ధత్వాత్త్వదభిమతమద్వైతమపి తదవిషయః స్యాత్, యది ప్రసిద్ధవిలక్షణమద్వైతం తత్ప్రతిపాద్యం పశ్యసి, భేదేపి తాదృశే తథైవదీయతాం దృష్టిరితి. ప్రత్యక్షవిషయత్వాదేవ శాస్త్రావిషయత్వే పరస్యసిద్ధాన్తవిరోధమపి సూచయతి సన్మాత్రేతి. భేదస్య శాస్త్రవిషయత్వం సన్మాత్రస్య ప్రత్యక్షవిషయత్వం చ త్వయా స్థాప్యతే అతస్తస్యాపి శాస్త్రవిషయత్వం త్వయా దుస్సాధమితి భావః. అస్తు సన్మాత్రమనాగమవిషయః భేదనిషేధమాత్రే త్రయ్యన్తతాత్పర్యాత్ సన్మాత్రం తు ప్రత్యక్షత ఏవ సిద్ధ్యతీతి తత్రాహ తత ఇతి. యది ప్రత్యక్షత ఏవ బ్రహ్మణస్సిద్ధిః తదా దృశ్యత్వసామా

తైర్నైత్రైశత్యాత్తదానీంఫలమపిలభతాంక్వాపశూద్రాధికారః॥ ౫౮॥
(అలౌకికభేదస్యశాస్త్రైకవేద్యత్వోపపత్తిః)

శ్లో॥ వేదాబుద్ధాగమాశ్చస్వయమపిహిమృషామానతాచైవమేషాం
బోద్ధాబుద్ధిఃఫలఞ్చస్థిరతదితరతాద్యన్తరాళఞ్చబుద్ధేః ।
ఆతస్త్రైవిద్యడింభాన్గ్రసితుముపనిషద్వారవాణోపగూఢైః
ప్రాయఃప్రచ్ఛాదితాస్స్వాపటుభిరసురతాపౌణ్డ్రికాద్వైతనిష్ఠైః॥ ౫౯॥
(ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వవాదినాంసౌగతసామ్యాపాదనం)

న్యసఙ్గ్రహీత్యాయుష్మత్పదవ్యా మిథ్యాత్వందుస్తరంస్యాదితిభావః అన్యాను పిసిద్ధాన్తవిరోధమాహ కిమితి. ప్రత్యక్షత ఏవ బ్రహ్మస్వరూపసిద్ధౌ తద్విభూ తిగుణాదేశ్చమిథ్యాత్వాదనుపదేష్టవ్యత్వే భేదనిషేధస్యచ మాధ్యమికోపదిష్టై రేవ తర్కైస్సిద్ధౌ శారీరకవిచారార్థినః శ్రుతిసాధ్యం న కిఞ్చిత్స్యాదిత్యర్థః. బ్రహ్మవిద్యాయాం శూద్రాధికారప్రతిషేధోపి దుశ్శక ఇత్యాహ ఫలమితి. బ్ర హ్మణశ్శాస్త్రైకవేద్యత్వే సిద్ధేహ్యనధీతశ్రుతీనాం శూద్రాదీనాంబ్రహ్మవిద్యా యామనధికారస్సిద్ధ్యేత్, ప్రత్యక్షవేద్యత్వేతు త్రైవర్ణికావిశిష్టశూద్రోనధికా రీనస్యాదితిభావః॥ ౫౮॥

యేచైతేప్రమాణప్రమేయాదిభేదాన్ భ్రాన్తిసిద్ధాన్సాధయన్తి తే షాం యోగాచారాదిసమయమనాస్థాయ త్రయ్యన్తవాదాశ్రయణం బాలప్ర లోభనార్థమిత్యభిప్రాయేణాహ వేదాఇతి. స్వయం స్వరూపతః. అపివా వ్యాపారానుగ్రాహకయోస్సఙ్గ్రహః. మానతా ప్రామాణ్యం. ఏవం మృషా. ఏషాం ఉభయేషాం.స్థిరాభావాదేవసౌగతానాంబోద్ధా మిథ్యాభూతః, స్థిరస్య వేద్యాద్వైతినా మాత్మనోఽనుభూతిమాత్రరూపత్వేనాబోద్ధృత్వాత్ తదా శ్రయతయా భాతస్యాహమర్థస్యావిద్యావివర్తత్వాచ్చ బోద్ధుర్మిథ్యాత్వం సి ద్ధం.బుద్ధిరపిసర్వా మాధ్యమికస్యమిథ్యా మాయావాదినస్తుశాస్త్రసాధ్యా. సాధ్యత్వాదేవసత్యవ్యతిరిక్తా. అపిచానేనోక్తంబుద్ధిస్థైర్యం నిర్విశేషత్వవిరో ధాత్కాల్పనికం యోగాచారోక్తంక్షణికత్వమపితత్రైవ క్షణికధియాంగ్రా హ్యగ్రాహకస్వగతవిశేషస్యమిథ్యాత్వాభ్యుపగమాత్, ఫలం వ్యావహారోపా దానాదిచ. ఏవంసర్వతస్సామ్యేకుదృష్టీనామన్యతరపరిగ్రహనియతౌ ని యమత్వేక్షమాణఇవోపాలభతే ఆతఇతి. శేషమతిరోహితతాత్పర్యం. ఏవ మాయాదవత్రకాశీయస్సఙ్గ్రహః శ్లో "వేదోఽనృతోబుద్ధకృతాగమోఽనృతః

శ్లో॥ త్వన్నిష్ఠాసిద్ధ్యసిద్ధ్యోః పరమతనియతిస్సిద్ధిమేవాధిరూఢా
వేదస్యామానతాయాం త్వదభిమతహతిర్మానతాయాఞ్చ తద్వత్ ।
సాధ్యాసాధ్యాపి ముక్తిస్త్వదుపగమహతా తత్సమఞ్చాన్యదిత్థం
రక్షోభ్యః ప్రేషితోఽయం రఘుపతివిశిఖో రాహుమీమాంసకేభ్యః॥౬౦॥

(ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వవాదినాం బాధకవికల్పోదాహరణం)

ప్రామాణ్యమేతస్య చ తస్య చానృతం । బోద్ధాఽనృతో బుద్ధిఫలే తథాఽనృతే యూయం చ బౌద్ధాశ్చ సమానసంసదః" ఇతి॥ ౫౯॥

అథాస్మిన్ పక్ష్యతోహరాణాం పక్షే వికల్పదౌస్థ్యం వివిధముదాహరతి త్వన్నిష్ఠేతి. నిత్యత్వస్మిన్ పరీక్ష్యే తిసృణ్ణ యోఽగ్రనిష్ఠా, తద్విషయపవవారాద్ధాన్తః, యా సౌ త్వన్నిష్ఠా సా అసిద్ధా భ్రాన్తిసిద్ధా వా తర్హి తద్విపరీతాపరేషాం నిష్ఠైవ ప్రమితిసిద్ధిమధిరోహేత్, అథ ప్రమితిసిద్ధా, ప్రమితిరసౌ చేత్ వ్యావహారికీ వా పారమార్థికీ వా, న ప్రథమః దత్తోత్తరత్వాత్ తాదృశ్యైతయా పరమతాన్యపి కిం న సిద్ధ్యేయుః, అస్మదుక్తబాధకైరితి చేత్ తదుక్తబాధకైస్త్వన్మతమపి న సిద్ధ్యేత్, తే బాధకాభాసా ఇతి చేత్ త్వదుక్తా అపి తథైవేత్యన్తతస్త్వమేవ బ్రూషే, స్వవ్యాఘాతాదిదోషస్త్వధికః, తదిదం సఙ్గృహ్ణుః "స్వశాస్త్రనిర్ణయే సిద్ధే సిద్ధాః స్యుర్లోకనిర్ణయాః", అపి చ వేదాః ప్రమాణమప్రమాణం వా, అప్రమాణత్వే కథం తతస్తద్విషయసిద్ధిః అన్యథా బాహ్యాగమైరపి తత్తద్విషయాః కిం న సిద్ధ్యేయుః, కథం తర్హ్యప్రమాణాద్భయవిస్మయాదిసిద్ధిః, ఇత్థం న హి వయమప్రమాణస్య స్వానురూపార్థక్రియాకారిత్వం నేతి బ్రూమః, కిన్తు న తతస్తద్విషయసత్యత్వస్థాపనం సిద్ధ్యేదితి. ప్రమాణత్వం తు తస్య సత్యమసత్యం వా బ్రహ్మణః స్వరూపభూతమన్యద్వా, నాద్యః బ్రహ్మణశ్శబ్దధర్మత్వాయోగాత్. న ద్వితీయః సదద్వైతవ్యాఘాతాత్, అసత్యత్వే తు వృత్తమేవోత్తరం. ముక్తిశ్చ బ్రహ్మణ ఉపాయసాధ్యా ఉత స్వరూపత్వాదసాధ్యా వా, ఆద్యే భావరూపా అభావరూపా వా, పూర్వత్రాద్వైతభఙ్గః. ఉత్తరత్ర సత్యమిథ్యాప్రతియోగికత్వవికల్పే ప్రాచ్యోపసిద్ధాన్తహతిః. పక్షిమస్తు ప్రధ్వంసమిథ్యాత్వమపి స్థాపయేదేవ, అలబ్ధస్వరూపస్య హి ప్రధ్వంసోఽపి స్వరూపం న లభేత ఏవం స్వయం ప్రకాశత్వాదిషు స్వతస్సిద్ధత్వాన్యతస్సిద్ధత్వాదివికల్పదౌస్థ్యం దుస్తరమిత్యాహ తత్సమఞ్చాన్యదితి. ఉక్తానుక్తతర్కాణాం మోఘత్వం వ్యఞ్జయన్నిగమయతి ఇత్థమితి. రక్షోభ్య ఇత్యనేన స్వవ్యాఘాతకమాయాప్రవర్తకత్వం వ్యజ్యతే రఘుపతివిశిఖః తద్వత్సర్వత్రాప్రతిహత ఇతి తాత్పర్యం. రాహుమీమాంసకేభ్యః

శ్లో॥ శుద్ధస్యాశుద్ధసృష్టిక్రమ ఇతికథితశ్శుద్ధసత్త్వేతుతత్త్వే
స్థానంనిత్యంశ్రితంతత్ స్మృతమపికలయాతత్రదేహాద్యవస్థాః।

ష్టేనసశిరస్క వేదనిర్ణయప్రవృత్తమీమాంసాశాస్త్రశరీరేపి శకలితశిరోమాత్ర
సఙ్గ్రాహిత్వంసూచ్యతే॥ ౬౦॥

ఏవంప్రసక్తానుప్రసక్తిం పరిసమాప్యపరమప్రకృతసృష్టివిశేషోక్తిం
సఙ్గమయన్ ప్రకరణారమ్భోద్దిష్ట లక్షితనిత్యవిభూతిపరీక్షాం పరిమితనిరూప్య
త్వాద్గౌచిత్యాచ్చ ప్రధానప్రాప్యప్రాపకభూత పరతత్త్వనిరూపణానన్తరం
నివేశయతి శుద్ధస్యేతి. శుద్ధస్యేత్యనుకథనమశుద్ధద్రవ్యానుప్రవేశాత్ తత్సృ
ష్ట్యాదిభిశ్చ స్వతన్త్రస్యాప్యశుద్ధిశఙ్కా మపనయతి. అశుద్ధసృష్టిక్రమః కథి
తఇత్యత్ర శుద్ధసృష్టిక్రమస్తువక్తవ్యఇతి శేషః. శుద్ధసత్త్వేతుతత్త్వే ఇత్యనువా
దేన తద్గ్రాహకప్రమాణమపిసూచ్యతే. తస్యాప్రాకృతత్వస్థాపకమాహ స్థా
నమితి. శ్రూయతేహి "తద్విష్ణోఃపరమంపదంసదాపశ్యన్తిసూరయః" ఇతి త
దిదంసదాపశ్యత్సూరివిశిష్టస్థానవిధానార్థమితి వేదార్థసఙ్గ్రహేస్థాపితం, ఏ
వం "ఆదిత్యవర్ణంతమసఃపరస్తాత్" "క్షయన్తమస్యరజసఃపరాకే" ఇత్యా
ది. శాట్యాయనినశ్చైవమామనన్తి "సహస్రస్థూణే విమతే దృఢఉగ్రేయత్ర
దేవానామధిదేవఆస్తే" ఇతి. కౌషీతకీనాంపర్యఙ్కవిద్యాచాత్రపఠితవ్యా. స
ర్వమేతత్సంక్షిప్తంషడర్థసంక్షేపే "వ్యతిరేకాధికరణనివాసశబ్దైః" ఇతి. "త
ద్విప్రాసోవిపన్యవోజాగృవాంసస్సమిన్ధతే విష్ణోర్యత్పరమంపదం" ఇత్యాదిప్ర
సిద్ధిసూచనార్థస్తచ్ఛబ్దః. అస్యార్థస్యోపబృంహణప్రతిష్ఠితత్వమాహ స్మృతమ
పీతి. యథోక్తముత్తరరామాయణే "తఞ్చాకాశంసనాతనం" ఇతి. మహాభా
రతేచ "దివ్యంస్థానమజరంచాప్రమేయం" ఇతి. భగవచ్ఛాస్త్రసంహితాసు
చవిస్తరస్సిద్ధః. నను "అక్షరేపరమేవ్యోమన్" ఇత్యవ్యక్తతమసోరన్తరాళే
ఽధీతస్త్రిగుణపరిణతివిశేష ఈశ్వరస్య ముక్తానాంచ భోగస్థానతయామ్నా
యత ఇతియాదవప్రకాశోక్తంయుక్తం అక్షరశబ్దప్రత్యభిజ్ఞానస్యాత్రబాధకాభా
వాత్ శుద్ధసత్త్వవ్యపదేశస్య రజస్తమసోరభిభూతత్వయోపపత్తేః అప్రాకృత
స్థానకల్పనేచ గౌరవాత్ తత్రాపి పృథివ్యాదిభేదాభ్యుపగమేన ప్రాకృతత్వం
ప్రజ్ఞాయతఇతి, అత్రబ్రూమః అక్షరశబ్దప్రత్యభిజ్ఞామాత్రంత్వతిప్రసఞ్జకం అస్తి
చాత్ర "పరమేవ్యోమన్" ఇతిసమభివ్యాహారోబాధకః, నహితమోఽనన్తర
స్యాక్షరస్యవ్యోమత్వం, ఉపచారస్తుగత్యభావే, అస్మత్పక్షేత్వక్షరపరమపి

సృష్టేః ప్రాగేకమేవేత్యపినిగమవచస్స్రక్ష్యమాణవ్యపేక్షం
నో చేత్స్వాభీష్టమాయోపధిముఖవిలయే స్వస్తివిశ్వప్రసూత్యై ॥౬౧॥
(నిత్యవిభూతిసద్భావః)

శేషణాభ్యాంప్రసిద్ధవ్యోమ్నో వైలక్షణ్యంయుక్తం, నచస్థానాన్తరాదిస్వీకారేగౌరవంయథాశ్రుతమాత్రసఙ్గ్రహణాత్, పృథివ్యాదిభేదస్తుశబ్దాదిగుణతారతమ్యసారూప్యాత్, యుష్మదిష్టాక్షరస్థానేచ ప్రకృత్యామివపృథివ్యాదీనామసన్నిధానాత్, నచతత్త్వసఙ్ఖ్యాధిక్యప్రసఙ్గో దోషః కాలవదేవపృథక్త్వోపపత్తేః “తంషడ్వింశక మిత్యాహుస్సప్తవింశమథాపరే” ఇత్యధికసఙ్ఖ్యామ్నానాత్, నచైవంషట్త్రింశత్తత్త్వవాదస్యాపిస్వీకార్యత్వం అనాప్తాగమప్రణీతస్యానాదరణీయత్వాత్, ఆప్తాగమేత్వధికగణనమనతివిప్రకృష్టావాన్తరపరిణామఖ్యాపనాభిప్రాయంబోద్ధవ్యం, “లోకంవైకుణ్ఠనామానం” ఇతిప్రకృత్య “అప్రాకృతంసురైర్వన్ద్యం” ఇతివిశేష్యతే, అతఏవాణ్డాన్తర్వర్తిలోకవిశేషత్వశఙ్కాపినిర్ధూతా, “నతస్యప్రాకృతామూర్తిః” ఇత్యనేనాపిద్రవ్యాన్తరంసిధ్యతి, నచాత్రబాధకమస్తి, అతశ్శుద్ధాశుద్ధవిభూతియుగళంవ్యవస్థితమితి. నన్వేవమపినిత్యానిత్యవిభూతివిభాగోఽనుపపన్నః అత్రాప్యాత్మస్వరూపాదేర్నిత్యత్వాత్, తత్రాప్యైచ్ఛదేహాదేరనిత్యత్వాత్తత్రాహ కలయేతి. నిత్యానిత్యప్రాచుర్యవివక్షయా తథావిభాగ ఇతిభావః. నహితత్రత్యానాంపృథివ్యాదీనామీశ్వరదేహాదీనాంచాత్రత్యవత్సృష్టిప్రళయౌ, ఉక్తంహిమహాభారతే “నిత్యంహినాస్తిజగతి భూతంస్థావరజఙ్గమం । ఋతే తమేకంపురుషంవాసుదేవంసనాతనం” ఇతి భూతశబ్దోఽత్రకార్యాంశపరః, అతఏవజీవలయోక్తిరౌపచారికీ. వాసుదేవశబ్దోఽత్రపరవిగ్రహవిశిష్టపరః. స్వరూపనిత్యత్వస్యజీవేష్వపిసమత్వాత్, విశిష్టలయస్యవాసుదేవేవిశ్వవిశిష్టేపిసిద్ధత్వాత్, పరవిగ్రహనిత్యత్వోక్తిస్తదనుబన్ధ్యుపలక్షణార్థా. ననుకారణవాక్యేష్వేకత్వావధారణాదనన్తరంచ బహుభవనసఙ్కల్పోక్తేర్నిత్యస్థానాదివ్యపదేశస్త్రిదశామరత్వన్యాయేన నేతవ్య ఇతి త్రయ్యన్తకుదృష్టీనాంసర్వేషాంవ్యావఘోషః తత్రాహ సృష్టేరితి. అయంభావః సృష్టికాలాపేక్షయాస్రక్ష్యమాణస్యజగత ఉపదేశకాలాపేక్షయేదఙ్కారగోచరస్యప్రళయదశాయామవిభక్తనామరూపతయైకత్వమవధార్యతే, అతఏవహి “తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాంవ్యాక్రియత” ఇతిశ్రుతిరేకత్వబహుత్వప్రకారమేతమేవవ్యనక్తి, అథాపియథాశ్రుతి జీవాదిసమస్తైక్యకోదోష ఇత్యత్రాహ నోచేదితి. అయంభావఃప్రకృతింపురుషంచైవవిద్ధ్యనాదీ

శ్లో॥ జ్ఞానత్వఞ్చ ద్రహాస్యాగమవిదితమితి స్వీకృతం నిత్యభూతే
షాడ్గుణ్యాత్మత్వమేవం ప్రసజతి సహ తత్త్వాత్ అతోఽతో జడా సా।
తత్సంబన్ధాత్ కుతశ్చిత్తదుపచరణమిత్యాహురేకే పరే తు
జ్ఞానత్వాజాడ్యకణ్ఠోక్త్యనుగుణమవదన్ముఖ్యతామాత్మనీవ॥ ౬౨॥

(నిత్యవిభూతేర్జడత్వాజడత్వపక్షౌ)

ఉభావపి" ఇత్యాదికమాస్తాం తావత్ చోదయితౄణాంతు స్వసిద్ధాన్తవిరోధః స్యాత్, నహి మాయావిలయః ప్రళయే మృషావాదిభిరఙ్గీక్రియతే, ఔపాధిక భేదవాదిభిశ్చోపాధ్యంశ ప్రధ్వంసః. ముఖశబ్దః స్వాభావిక భేదాభేదవాద్యుక్త చిదచిదీశ్వరశక్తిత్రయసఙ్గ్రహార్థః. యదిమాయోపాధిశక్తీనామపి విలయస్తైరభ్యుపగమ్యేత తదుపహితాద్బ్రహ్మణో విశ్వప్రసూత్యభావాత్ అనుపహితస్య చ తస్య తత్కారణత్వానభ్యుపగమాత్ బహుభవనసఙ్కల్పపూర్వకవిశ్వసృష్ట్యాద్యభావాత్ కారణవాక్యం సర్వం కబన్ధమీమాంసకకల్పితమూషరత్వమేవ భజేతేతి. స్వస్తిత్యుపాలమ్భకాకుగర్భం॥ ౬౧॥

నిత్యవిభూతౌ జడాజడవికల్పే ప్రథమం దర్శయతి జ్ఞానత్వమితి. అయంభావః. ప్రసిద్ధశాస్త్రేషు తావదజడత్వం శుద్ధస్య సత్త్వస్యనవశ్యాయః, అథ రహస్యాగమవాక్యవిశేషైస్తదిష్యేత ఏష్టవ్యం తర్హి షాడ్గుణ్యమయత్వమపి, తస్యాపి తస్మిన్నేవ శాస్త్రే సహపాఠాత్, ఇష్టప్రసఙ్గోఽయమితి చెన్న చేతనత్వప్రసఙ్గాత్, నచ తదప్యస్త్వితి వాచ్యం జీవేశ్వరవికల్పబాధాత్, షాడ్గుణ్యమయత్వమౌపచారికమితి చేత్ జ్ఞానమయత్వమపి తథైవ స్యాత్ అవిశేషాత్, అతస్త్రిగుణవిభూతిరివాద్యాపి సా విభూతిరన్యాధీనసిద్ధితయా జడైవేతి. కుతస్తత్ర జ్ఞానత్వోక్తిరిత్యత్రాహ తత్సంబన్ధాదితి. నిశ్శేషావిద్యానివృత్తిహేతుతయా నిరుపాధికజ్ఞానవికాసస్థానతయా అన్యతో వా కుతశ్చిత్సమ్బన్ధాత్ "ఆయుర్ఘృతం" ఇతివజ్జడేపి జ్ఞానత్వోపచార ఇత్యవోచన్ కేచిత్. పక్షాన్తరముపక్షిపతి పరేత్వితి. "కిమాత్మికై వై షా భగవతో వ్యక్తిః" ఇత్యనుయోగే "యదాత్మకో భగవాన్" ఇతి ప్రతివచనాత్ "కిమాత్మకో భగవాన్" ఇతి పునరనుయోగే చ "జ్ఞానాత్మకః" ఇత్యాది ప్రత్యుక్తైశ్శక్త్యాత్మకత్వాదివన్ముఖ్యత్వవిరోధాభావాచ్చ "స్వసత్తాభాసకం సత్త్వం గుణసత్త్వాద్విలక్షణం" ఇత్యుపబృంహణస్వారస్యాచ్చ విషయాశ్రయావచ్ఛేదనిరపేక్షం స్వగోచరజ్ఞాననిరపేక్షప్రకాశసత్వనిమిత్తేన ఆత్మనీవ జ్ఞానత్వం ముఖ్యమితి॥ ౬౨॥

శ్లో॥ నిస్సఙ్గోఽహం చాసమస్తంచళకయతిమతిర్నిత్యముక్తేశ్వరాణాం
బద్ధానాంనిత్యభూతిర్నవిలసతితతఃకస్యసాస్వప్రకాశా।
మైవంనిత్యేశ్వరాదేస్స్వమతివిభవేసాన్తుతేనానపేక్షా
వేద్యానుద్భాసకాలేమతిరివనతుసాబద్ధకాలేవిభాతి॥ ౬౩॥

(నిత్యవిభూతేరజడత్వపక్షోపపత్తిః)

శ్లో॥ తత్త్వాన్యప్రాకృతానిత్రిగుణఇవపరిణామతశ్చేద్భవేయుః
స్థానాదిస్స్యాదనిత్యంనయదినఘటతేభూతతాదీతిచేన్న।

నన్విహ జడపక్షఏవ సాధీయాన్ పక్షాన్తరంతు నసంభవత్యభిప్రేత్యభిప్రాయేణచోదయతి నిస్సఙ్గోఽహంచేతి. నహి కశ్చిత్పురుషమనపేక్ష్య కిఞ్చిత్ప్రకాశత ఇతిసమ్భవతి, పురుషాస్తునిత్యముక్తేశ్వరాస్సర్వజ్ఞానిష్ప్రతిఘయా స్వధర్మభూతధియాసర్వంసాక్షాత్కుర్వతే, బద్ధానాంతు నిత్యవిభూతిర్నప్రకాశతఏవ, అతస్స్వప్రకాశత్వం నస్యాదిత్యాక్షేపః, తత్రయథాశ్రుతస్వారస్యసక్తస్సమాధత్తే మైవమితి. అభిప్రేతంవివృణోతి నిత్యేతి.యథాఆత్మనాంనిత్యస్వప్రకాశానాం ధర్మభూతధీగృహ్యమాణదశాయామపి స్వప్రకాశత్వంనాపైతి తథాసర్వజ్ఞైస్తత్తద్ధియాసాక్షాత్క్రియమాణస్యాపి శుద్ధసత్త్వస్య స్వప్రకాశత్వమవిరుద్ధమితి, తర్హి సర్వసాధారణ్యాద్బద్ధాన్ ప్రత్యపిభాసేతేత్యత్రాహ వేద్యేతి.యథాధర్మభూతజ్ఞానస్య విషయగ్రహణవేళాయాం స్వాశ్రయాణ్యేవభాతీత్యవస్థాభేదాత్పురుషభేదాచ్చ భాననియమః తథా స్వసాక్షాత్కర్తౄణామేవస్వయమపిప్రకాశతఇతివ్యవస్థాయాంనకశ్చిద్బాధః పురుషాణాం నైరపేక్ష్యం న వస్తుస్వభావంప్రతిరుణద్ధీతిభావః. నన్వయంప్రకాశః స్వవిషయబుద్ధిధర్మోవా స్వధర్మోవా, పూర్వత్ర స్వప్రకాశత్వహానిః.ఉత్తరత్ర అనాదిరాగన్తుకోవా, ఆద్యేబద్ధాన్ ప్రత్యప్యనాదిరితిభానప్రసఙ్గోదుర్వారః.ద్వితీయేకారణానిరూపణాదసమ్భవః, మైవం, నహ్యాగన్తూనాంసర్వేషాం విశేషకారణమస్మాభిర్వివిచ్యతే, నచాస్మదవివేచితమితినాస్తి అతిప్రసఙ్గాత్, సామాన్యకారణంతువిశ్వకర్తురిచ్ఛాదికంశ్రుతమేవ అతఏవహినిత్యానాంముక్తానాంచ స్వచ్ఛన్దచికీర్షాసన్తతిభేదసిద్ధిరితి॥ ౬౩॥

దివ్యస్థానాదేర్నిత్యత్వమాక్షిప్య ప్రత్యాహ తత్త్వానీత్యర్ధేన.త్రిగుణ ఇవ త్రిగుణద్రవ్యేయథాపరిణామతఃపృథివ్యాదివిభాగస్తథేత్యర్థః. స్థానాదిస్స్యాదనిత్యమితి సఙ్ఘాతినామనిత్యత్వేకథంతత్సఙ్ఘాతనిత్యత్వమితిభావః. అపరిణామపక్షంశఙ్కతేనయదీతి.తత్రచోద్యమాహ నఘటతఇతి.అప్రాకృతపఞ్చభూతా

అత్రత్యత్వాదితత్త్వక్రమనియతగుణప్రక్రియాద్వైకరూప్యా
న్నిత్యేపిస్యాన్నిమిత్తానుగతినియమితస్తత్తదాఖ్యావిశేషః॥ ౬౪॥

(అప్రాకృతస్థానాదేరనిత్యత్వాదిపరిహారః)

శ్లో॥ నిర్దిష్టంపౌష్కరాదౌస్వయమఖిలకృతాస్వంవపుర్నిత్యసిద్ధం
నిత్యాఽలిఙ్గేతచైకాయననిగమవిదోవాక్యభాష్యాదిచైవం ।
నిత్యత్వంవాసుదేవాహ్వయవపుషిజగౌమోక్షధర్మేమునీన్ద్రో
నిత్యేచ్ఛాతస్తథాత్వతదిహవిహతిమాన్సాంశజన్మాదితర్కః॥ ౬౫॥

(పరవిగ్రహనిత్యత్వం)

దివ్యపదేశోనయుజ్యత ఇత్యర్థః.అనిత్యేష్వప్యాకాశాదిపఞ్చభూతసమాఖ్యానివే
శస్యాన్యథాసిద్ధిమాహ అత్రత్యేతి.త్రిగుణవికృతీనాంహితత్త్వానాం పరిణ
తివిశేషాదేకద్విత్ర్యాదిగుణనియతిః, దివ్యతత్త్వానాంతునిత్యసిద్ధా, తతశ్చయ
థా నిత్యేచానిత్యేచ నిమిత్తావిశేషాత్పరేషాంపృథివ్యాదిశబ్దస్తథాత్రాపి తత్త
ద్గుణతారతమ్యనిమిత్తస్తత్తచ్ఛబ్ద ఇతినిత్యత్వావిరోధః॥ ౬౪॥

అథపరవిగ్రహనిత్యతాంప్రమాణతఃస్థాపయతి నిర్దిష్టమితి.శ్రీపౌష్క
రేతావత్ "నిత్యసిద్ధేతదాకారేతత్పరత్వేచపౌష్కర" ఇతి శ్రీసాత్త్వతేచ
"నిత్యంనిత్యాకృతిధరం"ఇతిభగవన్మూర్తింప్రస్తుత్య"నిత్యాఽలిఙ్గాస్వభావసంసి
ద్ధిః"ఇతి. రహస్యామ్నాయోక్తమాహ నిత్యేతి.అత్రబ్రహ్మనన్ద్యాదిసంప్రదాయ
మాహ వాక్యేతి.ఆప్తతమోపబృంహణమాహ నిత్యత్వమితి.యథా "నిత్యంహి
నాస్తిజగతి భూతంస్థావరజఙ్గమం।ఋతేతమేకంపురుషం వాసుదేవంసనాత
నం"ఇతి.శ్రీవైష్ణవేపురాణే "సదైకరూపరూపాయ" ఇతి.ఇచ్ఛాగృహీతాభిమ
తోరుదేహః"ఇతిస్మరణాద్విగ్రహస్యేచ్ఛాగృహీతత్వే కథంనిత్యత్వం తస్మిన్
వాకథంతదిత్యత్రాహ నిత్యేచ్ఛాతఇతి.అయంభావః అవతారవిగ్రహేష్వతా
వదిచ్ఛాగృహీతత్వమవిరుద్ధం నిత్యేష్వనిచ్ఛాయామనిత్యత్వప్రసఙ్గమభిసన్ధా
య నిత్యేచ్ఛాధీనస్థితిత్వవివక్షయాఇచ్ఛాగృహీతత్వవాచోయుక్తిర్యుక్తేతి.అత్ర
తర్కబాధంపరిహరతి తదితి.తథాప్రమాణసిద్ధత్వాదిత్యర్థః. సాంశత్వేనజన్మా
దిసహితత్వం తద్విరహేణవా నిరంశత్వం ప్రసంజయితుం నశక్యమితిభావః.
యత్తుకైశ్చిదుచ్యతే నిత్యంనిష్కళంనిర్వికారంచపరంబ్రహ్మ అశరీరశ్రుత్యా
స్వరూపతఏవవిచిత్రవిగ్రహాకారం తతఏవవిగ్రహనిత్యత్వం, నచాత్రస్వరూప
విగ్రహయోర్భేదోనాపిభేదాభేదప్రసఙ్గఇతి, న తద్భావనీయం అన్యథావిశ్వా
ద్వైతస్యాపి సఙ్గ్రాహ్యత్వప్రసఙ్గాదితి॥ ౬౫॥

అస్త్రైర్వా భూషణైర్వా కిమిహ భగవతోఽవాప్తకామస్య తస్మా
ద్దేవో దేహోపి వీతావరణ ఇతి జగుః కేపి జైనోపజప్తాః ।
కింవా దేహేన విశ్వాత్మన ఇతి వదతాం కిం ప్రతిబ్రూయురేతే
తచ్చేత్తస్యాశ్రితార్థం తదధికరణకం సర్వమప్యేవమస్తు॥ ౮౬॥

(పరస్యాస్త్రభూషణాద్యనుపపత్తిపరిహారః)

శ్లో॥ రూపస్థానాయుధాఖ్యాజనిలయవిధృతివ్యాపృతీచ్ఛాగుణాదే
ర్విశ్వాధారే నిషేధో విధిరపి విషయద్వైతతశ్శామ్యద్విరోధౌ ।
ఇత్థంభూతే నిషేధః క్వచిదపి న విధిం బాధతే సావకాశః
కల్యాణైరస్య యోగస్తదితరవిరహోప్యేకవాక్యశ్రుతౌ చ॥ ౮౭॥

(విగ్రహాదివిధినిషేధవిరోధప్రశమనం)

కేచిదాహుః వీరశృఙ్గారాదిరసానుబన్ధీన్యస్త్రభూషణాని, తాని తదుచితాధికారిణాం యద్యపి తత్తద్విగ్రహేష్వనుసన్ధేయాని తథాప్యత్యన్తనిష్ఠానాం తాదృశచిన్తనమయుక్తం "ప్రశాన్తం సాధుసూత్రకం" ఇత్యాదివిశేషణాచ్చ, న చావాప్తసమస్తకామస్య "నిర్దోషో నిరనిష్టః" ఇత్యాదిప్రఖ్యాతప్రకారస్య పరమాత్మనో భూషణాదిసాధ్యం కిఞ్చిదస్తి అత ఇదముచ్యతే "న తే రూపం న చాకారో నాయుధాని న చాస్పదం" ఇతి తదిదమనుభాషతే అస్త్రైరితి. దేహోపీత్యాదికము పాలమ్భకాకుగర్భం. అపిశబ్దేన స్వరూపే వీతావరణత్వం వ్యజ్యతే. తేనాతిరోహితస్వభావత్వమనుసన్ధత్తే. అత్ర ప్రతిబన్దీముఖేన పరిహారమాహ కింవేతి. అయం భావః విశ్వశరీరిణ ఈశ్వరస్య కిం విశేషతః కేనచిద్విగ్రహేణ పరిగృహీతేనేతి చోదయతాం కిం మేతే ప్రత్యుత్తరం బ్రూయుః. అథ యోగవిశేషసక్తానాం చిత్తాలమ్బనసిద్ధ్యర్థమీశ్వరస్య దివ్యగాత్రపరిగ్రహ ఇతి, తర్హి వాస్త్రభూషణాదిపరిగ్రహోపీతి తుల్యప్రమాణసిద్ధత్వాదేష్టవ్యం, న చ శాస్త్రార్థభావనావిరోధః యథోపదేశమస్త్రాద్యుపయోగస్య స్వీకార్యత్వాత్ "దామోదరం బన్ధగతః" ఇతివత్, తథా భగవజ్జన్మాది వేదినో జన్మాదినివృత్తిశ్చ స్మర్యతే, ఊహమాత్రేణ విరోధక్లృప్తిస్త్వతిప్రసక్తైః స్యాత్॥ ౮౬

యే తుమన్యన్తే పరస్య బ్రహ్మణో విగ్రహాదిషు విధినిషేధౌ దృశ్యేతే, తత్ర నిషేధశాస్త్రబల్యాద్విధీనామన్యార్థత్వమితి తాన్ ప్రత్యాహ రూపేతి. విషయద్వైతం విషయభేదః. తేన విధినిషేధౌ శామ్యద్విరోధౌ. తతః కిమిత్యత్రాహ ఇత్థమితి. ఇత్థమ్భూతే ఆలమ్బాధివద్విశేషవిధిసిద్ధావిత్యర్థః. ఏవమనభ్యుపగమే అతిప్రసఙ్గ ఇతి భావః. విధినిషేధయోరత్ర విషయభేదం వివృణ్వంస్తస్యైకశ్రుతి

శ్లో॥ దేహాదిర్దేవతానాంహవిరనుభవనంసన్నిధేర్యౌగపద్యం
ప్రీతిర్దానంఫలస్యాప్యసదితికథయన్త్యర్థలోకాయతస్థాః।
తత్రాధ్యక్షాదిదూరస్వమహిమసదృశాశేషవైశిష్ట్యమాసాం
తత్తద్విధ్యర్థవాదప్రభృతిభిరవిదుస్తత్పరైరేవశిష్టాః॥ ౬౮॥

(విగ్రహాదిపఞ్చకనిరాకరణపరిహారః)

శ్లో॥ సాధుత్రాణాదిహేతోస్తముచితసమయేవిగ్రహంస్వైఃస్వకీయైః
స్వేచ్ఛాతస్సత్యరూపోవిభురవతరతిస్వాన్గుణౌఘాననుజ్ఝన్।
వ్యూహేసఙ్కర్షణాదౌగుణనియతిరభివ్యక్తివైషమ్యమాత్రా

పతితత్వేన న్యాయనిరపేక్షప్రసిద్ధిమప్యాహ కల్యాణైరితి.ఏతేనావచ్ఛేదన్యాయస్యాత్రమూరనిరస్తత్వంసూచ్యతే॥ ౬౭॥

అత్ర ప్రసఙ్గాత్సర్వదేవతానాంవిగ్రహాదిపఞ్చకనిరాసంపరిహర్తుం తమనుభాషతే దేహాదిరితి.ఆదిశబ్దేనేన్ద్రియభోగ్యభోగోపకరణాదిసఙ్గ్రహః. అర్థలోకాయతమతం కర్మారాధ్యాపహ్నవమతం. ఏతత్ ప్రతిక్షిపతి తత్రేతి. తస్మిన్ పక్షే ప్రతిక్షేప్యే సతీత్యర్థః. అధ్యక్షాదిదూరత్వోక్తిః యూపాదితైక్ష్ణ్యాదివన్నాత్రబాధప్రసఙ్గ ఇతి జ్ఞాపనార్థం. స్వమహిమసదృశత్వోక్త్యా స్వపరోపయోగిసాధనానుగుణ్యసూచనం. అశేషశబ్దేనతత్తదారాధ్యప్రతినియతవిగ్రహతదనుబన్ధ్యస్త్రాదిసర్వసఙ్గ్రహః. ప్రభృతిశబ్దేన మన్త్రాణాంస్మృతీతిహాసపురాణానాంచసఙ్గ్రహః. అప్రధానేప్యపయుక్తే తాత్పర్యమస్త్యేవేత్యభిప్రాయేణతత్పరైరేవేత్యుక్తం.దేవతాధికరణేచ విగ్రహాదినిరాసో నసూత్రోక్తః, ప్రయోజకాప్రయోజకవిభాగమాత్రం తు న విగ్రహాదిసదసత్త్వాపేక్షం, హవిర్దేవతాసామాన్యే హవిర్బలీయస్త్వం ప్రమాణప్రసక్తివైషమ్యాత్, విశేషణతఃపర్యాయతశ్చ దేవతాభేదోక్తిస్తథాతథోద్దేశార్థా.విస్తరస్త్వన్యత్ర.శిష్టాః బోధాయనటఙ్కద్రమిడాదయః॥ ౬౮॥

యద్యపి భగవతోగుణవిగ్రహాదియోగస్సత్యః తథాపిషాడ్గుణ్యస్యవ్యాపిత్వమయుక్తం విభవేషువిపరీతదృష్టేః, వ్యూహేషుసఙ్కర్షణాదిషుజ్ఞానబలాదిగుణద్వన్ద్వనియమోక్తేరిత్యత్రాహ సాధుత్రాణేతి. "అజోపిసన్నవ్యయాత్మా" ఇత్యాదిప్రసిద్ధమిహప్రతిసన్ధేయం.ప్రతినియతగుణద్వన్ద్వోక్తేరన్యథాసిద్ధిమాహ వ్యూహఇతి.అయంభావఃశ్లో॥నిగూహనంచతుష్కాణాంద్వన్ద్వానాంచప్రకాశనం।షడ్గుణస్య తథాభూతసమాధిస్థోపయోగతః॥ మోహనశక్త్యాదు

ద్వృద్ధిహ్రాసాద్యభావాత్సహిభవతిసదాపూర్ణషాడ్గుణ్యశాలీ॥ ౬౯॥

(పరవ్యూహాదిపఞ్చరూపస్యాపిపూర్ణషాడ్గుణ్యవత్త్వం)

శ్లో॥ శాస్త్రాదీనాంప్రవృత్తిఃప్రతితనునియతాస్యాద్ధిసఙ్కర్షణాదౌ
జీవాదౌయావిభజ్యాభిమతిరిహలయోత్పత్తిరక్షావిధిశ్చ।
తత్తద్విద్యావిశేషప్రతినియతగుణన్యాయతస్తాతునేయా
సర్వస్యైకోఽభిమన్తాసహిసకలజగద్వ్యాపృతిష్వేకకర్తా॥ ౭౦॥

(వ్యూహేషువిశేషాభిమానాదివిరోధపరిహారః)

నుష్యాదిసజాతీయశఙ్కాస్పదేషువిభవేష్వపిహిసిద్ధంషాడ్గుణ్యం వ్యూహేషు కైముత్యసిద్ధం సర్వేష్వపిహిభగవత్త్వంపూర్ణత్వంచ ప్రఖ్యాప్యతే, సఙ్కర్షణాదౌ వ్యవస్థయా గుణద్వన్ద్వాభివ్యక్తిర్గుణచతుష్కాన్తరాణామనభివ్యక్తిశ్చ విశేషనిర్దేశోపపత్తిరితి. “నకర్మణావర్ధతేనోకనీయాన్” “సనసాధునాకర్మణాభూయాన్నోఏవాసాధునాకనీయాన్” “అన్యూనశ్చాప్యవృద్ధశ్చ” ఇత్యాది శ్రుతిస్మృతిబలేనవృద్ధిహ్రాసాద్యభావాద్వ్యూహాదిషుగుణకార్త్స్న్యమాహ వృద్ధీతి. ౬౯॥

ఉక్తేషువ్యూహేషు క్రమాచ్ఛాస్త్రప్రవర్తనధర్మనయనతత్త్వగమనరూపముపకారత్రయం జీవమనోఽహఙ్కారేష్వభిమానత్రయం సంహారసృష్టిరక్షారూపలీలాత్రయంచ వ్యపదిశ్యతే, తత్రప్రథమత్రికే వ్యవస్థాఽనుపపత్తిచోద్యంసపరిహారమిత్యభిప్రాయేణాహ శాస్త్రాదీనామితి. ద్వితీయతృతీయత్రికే విరోధంపరిజిహీర్షురనుభాషతే జీవాదావితి. అత్రేదమభిప్రాయికంచోద్యం యదిసఙ్కర్షణాదయోఽపివాసుదేవవత్స్యుః తదాఽభిమానత్రయస్య సఞ్జిహీర్షాదిత్రయస్యచైకాశ్రయత్వాద్వ్యవస్థా న స్యాత్, అతస్తే పరస్మాదన్యేకేచిత్పురుషా ఇతి. పరిహరతి తత్తదితి. యద్యేకఏవపరమాత్మా తత్తద్విద్యావిశేషవ్యవస్థితగుణవిశేషవత్తయోపాస్య ఇతి గుణోపసంహారపాదే నిరణాయి తథాఽపి మిథస్సఙ్ఘటితవిగ్రహాభిమానవ్యాపారవిశేషవత్తయా వ్యూహానిస్థైర్విభజ్యానుసన్ధేయ ఇతి భావః. చేతనభేదక్లృప్తౌబాధమాహ సర్వస్యేతి. నహి విశ్వమూర్తేరభిమానఃకశ్చిత్సఙ్కుచతి, నచసంహారాదౌక్వచిదుదాస్తే, నచ హిరణ్యగర్భాదివద్విశేషణభూతచేతనాన్తరాణ్యత్రవచనాన్తరప్రాప్తాని ప్రత్యుతైక్యమేవ ప్రతిపాదితమిత్యాశయః॥ ౭౦॥

మానమేయమతిష్వథాప్త్యాహః త్రివ్యూహచతుర్వ్యూహవాక్యతో

శ్లో॥ త్రివ్యూహః క్వాపి దేవః క్వచిదపి హి చతుర్వ్యూహ ఉక్తస్తదేవం
వ్యాఘాతే నోఽన్యబాధాదుభయమిదమసత్కల్పనామాత్రమస్తు।
తన్నాద్యే వ్యూహభేదే త్రియుగగుణతయా చిన్తనీయే పరస్మా
ద్వ్యక్తాభేదావివక్షా తదనుపగమనే తత్త్వసఙ్ఖ్యాదిబాధః॥ ౭౧॥

(వ్యూహగణనావైషమ్యనిర్వాహః)

శ్లో॥ మూర్తీనాం మూలమూలిప్రభృతిషు బహుధా వైపరీత్యప్రతీతే
ర్వర్ణాదౌ బీజతాదివ్యవహృతివదియం వర్ణనా భావనార్థా।
మైవం కాలాదిభేదాత్ప్రశమితవిహతౌ కల్పితత్వం న కల్ప్యం
నోచేద్బ్రహ్మాద్యుదన్తేష్వపి విషమకథాభేదవైయాకులీ స్యాత్॥ ౭౨॥

(ప్రాదుర్భావాదిప్రక్రియాన్తరోపపత్తిః)

ర్విరోధాత్సర్వమేతదుపాసనార్థకల్పనామాత్రసిద్ధమితి తదనుబ్రూతే త్రివ్యూహ ఇతి. ప్రతివదతి తన్నేతి. విరోధం శమయతి ఆద్య ఇతి. వస్తుతశ్చతుర్వ్యూహత్వేఽప్యాద్యవ్యూహస్య షడ్గుణతయా అనుసన్ధేయత్వాత్పరస్మాదభేదం వివక్షిత్వా త్రివ్యూహోక్తిః ప్రవృత్తేతి న మిథో బాధశ్శఙ్కనీయ ఇతి హృదయం. ఉక్తప్రకారానభ్యుపగమేఽతిప్రసఙ్గమాహ తదనుపగమన ఇతి. ఏవమిహ ప్రసఙ్గః యది న్యూనాధికనిర్దేశమాత్రాద్విరోధః తదా క్వచిదప్యనుక్తమన్యతో గ్రాహ్యం న స్యాత్, తతశ్చ విద్యైక్యే గుణోపసంహారస్త్యజ్యేత, తథా చ్ఛాన్దోగ్యే భూతత్రయం తైత్తిరీయకే భూతపఞ్చకమన్యత్ర చ తథా తథా న్యూనమధికం చ తత్త్వజాతమధీతమితి తత్త్వసఙ్ఖ్యావ్యవస్థాపనం విలీయేతేతి. ఆతివాహికగణనాదిసఙ్గ్రహార్థ ఆదిశబ్దః. ఏవం చ పఞ్చమూర్త్యాదిపరిగణనాపి పరిత్రాతేతి వేదితవ్యం॥ ౭౧॥

పునరపి ముఖాన్తరేణ మూర్తికల్పనామనుభాషతే మూర్తీనామితి. అస్తి హి తత్తత్సంహితాస్వభిన్ననామ్నాం మూర్తేర్భిన్నకారణకత్వం వర్ణభుజాదివైషమ్యం చ, అతో మన్త్రాక్షరేషు బీజతాకార్యవ్యపదేశవత్ సితరక్తాదివ్యపదేశవచ్చ భావనార్థం దృష్ట్యుపదేశమాత్రమేతదితి భావః. ఏతన్నిషేధతి మైవమితి. కాల్పనికత్వశఙ్కామూలం విరోధం పరిహరతి కాలాదిభేదాదితి. ఉక్తానభ్యుపగమేఽతిప్రసఙ్గమాహ నోచేదితి. సన్తి హి చతుర్ముఖస్య సప్తజన్మాని, రుద్రస్య బ్రహ్మపుత్రత్వం బ్రహ్మతనుజత్వం చ, ప్రాదీనామపి కారణభేదాః కథ్యన్తే, న చైతేషు కల్పాదిభేదప్రశమితవిరోధేషు కాల్పనికత్వశఙ్కావకాశః తథాత్వేఽపి స్యాత్, అన్యథా తత్రాపి విపరీతాపత్తిరితి. ౭౨॥

శ్లో॥ ఈశస్య వ్యష్టిభేదానభిదధతి మనోవాఙ్మయాదీన్ యదన్యే
తత్ర త్రేధా యదీష్టా వికృతిరవిషయా నిర్వికారాగమాః స్యుః।
నిత్యత్రిత్వే తు నైకేశ్వరనియమగతిర్భ్రాన్తిసిద్ధే విభాగే
మాయాదాయాదపక్షః శ్రుతిరపి నియతైరస్త్వధిష్ఠానభేదైః॥ ౬౩॥

(ఈశ్వరస్వరూపవిషయసమష్టివ్యష్ట్యాదివాదనిరాసః)

శ్లో॥ యుక్తిః ప్రశ్నోత్తరాదేర్న హి పురుషభిదాం బుద్ధిభేదశ్చ ముక్త్వా
తస్మాద్వ్యూహాదిభేదే కతి చన పురుషాః స్యుః పరేణానుబద్ధాః।

ఇహ కేచిదీశ్వరస్వరూపేపి భోక్తృభోగ్యన్యాయేన సమష్టివ్యష్టిభేదం వర్ణయన్తి వదన్తి చ మనోమయప్రాణమయవాఙ్మయాఖ్యం వ్యూహత్రయం తదనుభాషతే ఈశస్యేతి. ఈదృశోయం భేదః కిం భోగ్యవత్ పరిణామతః ఉత భోక్తృవత్ స్వభావతః అథ ప్రతిబిమ్బితచన్ద్రాదేరివ భ్రాన్తిత ఇతి వికల్పం మన్వానః ప్రథమే నిర్వికారశ్రుతివిరోధమాహ తత్రేతి. త్రేధేత్యనన్తవ్యష్ట్యన్తరాణాముపలక్షణం. సర్వాత్మనో బ్రహ్మణస్సవికారత్వాదీశ్వరాంశే హి నైర్వికారత్వశ్రుతిర్నివేశితా, తత్రాప్యనవకాశత్వం తస్యాః ప్రసక్తం. ద్వితీయం దూషయతి నిత్యత్రిత్వ ఇతి. "ఏకో దేవస్సర్వభూతేషు గూఢః" "ఏకశ్శాస్తా న ద్వితీయోస్తి శాస్తా" ఇత్యాదిభిర్విరోధస్స్యాదితి భావః. తృతీయే అనిష్టమాహ భ్రాన్తీతి. మాయాదాయాదపక్షః మాయార్జితభ్రాన్తివిభాగోపజీవిపక్షః. స తే స్యాదితి శేషః. సత్యం ఈశ్వరమనభ్యుపగచ్ఛతామీశ్వరత్రిత్వశ్రుతిస్తర్హి నిరధిష్ఠానభ్రమవిషయా స్యాదిత్యత్రాహ శ్రుతిరపీతి. అయం భావః ఈశ్వరస్తావన్మాయోపహితే బ్రహ్మణి కల్ప్యతాం త్రిత్వం చ తస్య ద్విచన్ద్రాదిన్యాయాన్మాయావిలాసవిప్లుతబ్రహ్మాధిష్ఠానతయా స్వీక్రియతామితి. యద్వా మనోమయాదివిభాగవాదినీ శ్రుతిః కథం నిర్వోఢవ్యేత్యత్రాహ శ్రుతిరపీతి. అపిశబ్ద ఇహ తాదృశశ్రుత్యసమ్భవాభిప్రాయః, సంభవేప్యుచ్యతే. పరోపకారకమనః ప్రభృత్యధిష్ఠానభేదాదీశ్వరస్య మనోమయత్వాదివిభాగో నిరుహ్యతామితి॥ ౬౩॥

పునరపి పరవ్యూహాదిషు పురుషభేదమాశఙ్కతే యుక్తిరితి. ఆదిశబ్దేన కృష్ణబలభద్రాదిషు మిథో విషాదకోపాది సఙ్గృహ్యతే. అస్తి తావత్సాత్త్వతాదిషు గురుశిష్యన్యాయే వాసుదేవసఙ్కర్షణాదీనాం ప్రశ్నప్రతివచనక్రమేణ విద్యాధిగమః। తత్ర న తావత్స్వాత్మానం స్వయం పృచ్ఛతి ప్రతివదతి వా హేతుప్రయోజనయోరసమ్భవాత్, అతః ప్రష్టృప్రతివక్తృచేతనభేదః కల్ప్య ఇతి. నను భేదకానిశ్చయే కథం భేదక్లృప్తిరిత్యత్రాహ బుద్ధిభేదం చ ముక్త్వేతి. న్యాయ

తన్న స్వచ్ఛన్దలీలః స్వయమభినయతి ప్రాన్యతాం సర్వవేదీ
తద్వచ్ఛిష్యాదివృత్తిప్రసృతిమిహ సతాం శిక్షయా సానుకమ్పః॥ ౭౪॥
(ఈశ్వరస్య స్వాత్మని శిష్యాచార్యత్వాద్యభినయఫలం)

౨౨౦॥శ్లో॥విశ్వాన్తర్వర్తి బాలోదరగతమఖిలం కస్యచిచ్ఛ్వాసభూమి
స్తస్మాదాపేన్ద్రమీదృగ్భవతు రసవశాదిన్ద్రజాలం ప్రవృత్తం। [౫
మా భూదాశ్చర్యశక్తేరవితథమిదమిత్యేవ సర్వాప్తసిద్ధే
ర్వ్యాఘాతస్యోపశాన్తిస్తదనుగుణదశాభేదయోగాదిభిః స్యాత్॥ ౭౫॥
(ఆశ్చర్యవృత్తాన్తవిశేషసత్యత్వం)

బుద్ధిః వృచ్ఛేత్ అధికబుద్ధిరనుశాస్తీతి లోకవేదప్రసిద్ధమితి భావః. ఏతదన్యథాసి
ద్ధమిత్యభిప్రాయేణ ప్రతిక్షిపతి తన్నేతి. చేతనభేదాభావే ప్రశ్నోత్తరాద్యు[౧౦
పపత్తిమాహ స్వచ్ఛన్దలీల ఇతి. స్వయమిత్యనేన స్వస్యైవేతి గమ్యతే. అభినయప్ర
యోజనమాహ తద్వదితి. శిష్యాచార్యాదిభిరేవం వర్తితవ్యమితి ధార్మికశిక్షణం
దేవస్య దయాన్వితలీలాప్రసూతమితి భావః॥ ౭౪॥

అత్ర మాయామతానుసారీ చోదయతి విశ్వేతి. విశ్వశబ్దేన త్రైలో
క్యాది గృహ్యతే కస్యచిదన్తరేవ కిఞ్చిద్వర్తతే తదేవ తదానీమేవ తస్మాద్బ[౧౫
హిరేవ కపితచ్ఛత్రద్దధీతేతి భావః. విశ్వాపహ్నవాభిలాషీ స్వోక్తఫలితమాహ త
స్మాదితి. రసవశాత్ ఇచ్ఛావశాత్, ఈప్సితక్రీడారసవశాద్వా. తాదృశాద్భు
తవివక్షయా ప్రతిషేధతి మా భూదితి. తత్తత్ప్రకరణపర్యాలోచనేన మిథ్యా
త్వపరిహారే సిద్ధే విరుద్ధవత్ప్రతిపన్నం సర్వమవిరుద్ధావస్థావిశేషాదివివక్షయా
నిర్వోఢుం శక్యం, తత్ర భగవద్విగ్రహవిభూత్యాదీనాం సఙ్కోచవికాసశక్తిర్వికా[౨౦
సశక్తిస్తత్తదభిమానవిషయసజాతీయోత్పాదనశక్తిస్సూక్ష్మస్థూలావస్థాభేదః
పరిమితవిగ్రహవ్యక్త్యాపరిమితస్వరూపలక్షణమిత్యాదికం యథార్హమవధారణీ
యం. ఏవం "అణోరణీయాన్మహతో మహీయాన్" ఇత్యాదీని బ్రహ్మస్వరూప
విషయవాక్యాన్యపి తత్తదవిరుద్ధార్థవివక్షయా నేతవ్యాని, వస్త్వన్తరాదృష్టవైచి
త్ర్యమాత్రేణ విరోధశఙ్కాయాం సర్వత్రాతిప్రసఙ్గః స్యాదితి. ౭౫॥ [౨౫

అథ నిఖిలజగత్కారణతయావధృతస్యేశ్వరస్య సర్వసృష్ట్యనుగు
ణోపయుక్తజ్ఞానశక్త్యాదిష్వనుపపత్తిః పరిహ్రియతే, తత్ర జ్ఞానే తావదయుక్తిరే
వం శఙ్క్యతే నిత్యసర్వజ్ఞ ఈశ్వరః భవిష్యద్వస్తు భవిష్యత్త్వేన పశ్యతి న వా,
పూర్వత్ర తస్యైవ వస్తునో భవదవస్థాయాం భూతావస్థాయాం చ కిం స ఏవాంశే

౪.౨౧॥శ్లో॥యద్భావిత్వేనబుద్ధంభవతితదథచాతీతరూపంతదస్మి
న్నుల్లేఖోభిద్యతేచేదకరణజమతేరైకరూప్యంప్రకుప్యేత్ ।
ప్రాగ్దీనోల్లేఖవస్థితవతితుగతేభావిబుద్ధిర్భ్రమఃస్యా
న్నైవంపూర్వాపరాదిక్రమనియతసదోల్లేఖసత్యత్వసిద్ధేః॥ ౭౬॥

(సార్వజ్ఞ్యానుపపత్తినిరాసః) [౫

ఖస్తదన్యో వా, ఆద్యే భవతో భూతస్య చ భవిష్యత్త్వేనోల్లేఖాద్భ్రాన్తిరేవ స్యా
త్. ద్వితీయే "పశ్యత్యచక్షుః" ఇత్యాదినా కరణనిరపేక్షజ్ఞానవత్త్వేన కథితస్య
కార్యజ్ఞానాసమ్భవాత్ప్రతిక్షణం భిద్యమానస్తోల్లేఖసన్తతిపరిగ్రహో నిర్మూ
లః స్యాత్. భవిష్యతాం భవిష్యత్త్వేనాదర్శనం తు తేషామదర్శనత ఏవ వా స్వ
స్వరూపమాత్రదర్శనేన వా వర్తమానత్వభూతత్వదర్శనేన వా స్యాత్, ఆద్యే [౧౦
కిఞ్చిజ్జ్ఞత్వప్రసఙ్గః. ద్వితీయేపి ప్రకారత స్స ఏవ. తృతీయే భ్రాన్తత్వం దుస్తరం. ఏ
వం వర్తమానే౽తీతే చ వర్తమానత్వాదిబుద్ధిరస్తి వా న వా, సా చ నివృత్తిమతీ ని
త్యా వేత్యాదివికల్పేన ప్రసక్తా దోషాః ప్రతిసన్ధేయా ఇతి తదభిప్రేత్యాహ య
ద్భావిత్వేనేతి. భవతి తత్ వర్తమానత్వావస్థాం ప్రాప్నోతి. అథ చాతీతరూపం
వర్తమానత్వావస్థానన్తరమతీతావస్థం స్యాదిత్యర్థః. తత్ తస్మాత్. అస్మిన్ [౧౫
అవస్థాత్రయవతి వస్తుని. నిత్యసర్వజ్ఞబుద్ధేరాగమిత్వాద్యుల్లేఖో భిద్యతే చేత్ క
రణనిరపేక్షబుద్ధేరీశ్వరస్య నిత్యైకరూపసర్వదర్శనానుపపత్తిః స్యాత్ ప్రాగ్దీ
నోల్లేఖే నిత్యానువృత్తే తు వర్తమానే గతే చ భవిష్యత్త్వబుద్ధిర్భ్రాన్తిః స్యాత్, ఇ
తి పరిచోదనానువాదః. అతో ఽల్లేఖభేదే తదభావే చాదోష ఇత్యభిప్రాయేణ ప్ర
తిషేధతి నైవమితి. ఉల్లేఖభేదవత్త్వేతావదేవం నిస్తారః, న హ్యత్ర కరణనిరపే[౨౦
క్షజ్ఞానవత్త్వవిరోధః చక్షురాదినిరపేక్షత్వేపి హేతుతస్సాధ్యప్రకాశోపపత్తేః,
హేతుశ్చోల్లేఖసన్తతావుత్తరోత్తరస్య పూర్వపూర్వః తత్ప్రవాహానాదిత్వా
చ్చ న కదాచిన్నిర్మూలత్వం, న చేదృశానవస్థా దోష ఇతి. ఏకరూపోల్లేఖప
క్షే త్వాహ పూర్వాపరేతి. అయం భావః సర్వం కార్యం స్వకాలే న హి ని
త్యసత్ తచ్చ కిఞ్చిదపేక్ష్య పూర్వం కిఞ్చిదపేక్ష్యోత్తరం తత ఏవం త్రిప్రకా[౨౫
రం కార్యం సర్వదైకబుద్ధిసమారూఢం, న కదాచిదపి స్వకాలవర్తినః కాలా
న్తరవర్తిత్వేనోల్లేఖః, భవిష్యత్త్వాదికం చాపేక్షికం, కిఞ్చిదపేక్షయోత్తరత్వ
మేవ కస్యచిత్తత్సమకాలప్రాగభావవత స్తదపేక్షయా భవిష్యత్త్వం, ఏవం కి
ఞ్చిదపేక్షయా పూర్వత్వమేవ తత్సమకాలప్రధ్వంసవతో ఽతీతత్వం, తచ్చ కిఞ్చి

౨౨౨॥శ్లో॥నీలంకిఞ్చిత్తదాసీద్ధరుణమితినఖల్వద్రిజాలాద్యతేఽద్ధా
నో చేదేవంవిరోధఃక్వచిదపినభవేత్తచ్చజైనేఽపరాధః।
తస్మాదీశో విరుద్ధద్వితయమఘటయన్సర్వశక్తిఃకథంస్యా
న్నైవంవ్యాఘాతమాన్యేష్వనితరసుశకేష్వస్యతాదృక్త్వసిద్ధేః॥ ౭౭॥
(సర్వశక్తిత్వస్థాపనం) [౫

౨౨౩॥శ్లో॥సఙ్గృహ్యాజ్ఞానయ ష్టురిచ్ఛాంతునైచ్ఛం
స్తస్యాంద్వేషఃకప కనాసీరభాజాం।

త్కాదాచిత్కం, నహి నిత్యాపేక్షయాకిఞ్చిత్ భవిష్యత్ భూతంవా, ఏవం సర్వప్రకారంవస్తు సర్వజ్ఞబుద్ధ్యాయథావస్థితరూపేణ సర్వదైవోల్లిఖ్యతఇతి కరణనైరపేక్ష్యంవిపర్యాసవిరహశ్చసిధ్యతీతి॥శ్లో॥ యఏవస్యాదసర్వజ్ఞః [౧౦
ససర్వజ్ఞంనబుధ్యతే। ఇత్యతద్బోధబాధార్థితన్నిషేధేపినక్షతిః ౭౮॥

ఈశ్వరస్య సర్వశక్తిత్వవాదమపహ్నోతుమిచ్ఛన్ కశ్చిద్విరుద్ధోదాహరణంతావద్వ్యవస్థాపయతి నీలమితి.అద్ధా సత్యం.ఇత్యద్ధేత్యన్వయః, ఇదద్రిజాలతిరోహితస్త్వేవమద్ధేత్యభిమన్యేతేతి భావః ఉక్తానభ్యుపగమేఽతిప్రసఙ్గమాహ నో చేదితి.క్వచిదపి దూష్యదూషణపూర్వపక్షసిద్ధాన్తాదావపీ [౧౫
త్యర్థః. అతిప్రసఙ్గాన్తరమాహ కశ్చేతి. విరుద్ధసప్తభఙ్గీపరిగ్రహోహిజైనస్యాపరాధః విరోధోచ్ఛేదే సోపిననిగృహ్యేతేతిభావః.విరోధసిద్ధిముపజీవ్యచోదయతి తస్మాదితి. శక్తిర్హిశక్యవిషయావిరుద్ధంతుఘటయితుంనశక్యం అతోఽశక్యసద్భావాత్కథంసర్వశక్తిఃస్యాదిత్యాక్షేపః. అవివక్షితదూషణమిదమిత్యభిప్రాయేణప్రత్యాహ నైవమితి.అభిప్రేతంవివృణోతి వ్యాఘాతేతి.నహి[౨౦
వ్యాహతమీశ్వరోఘటయతీతితస్యసర్వశక్తిత్వంబ్రూమః కింతుయత్ కార్యం తత్ సర్వంకరోతి తతశ్చాన్యైరప్యశక్యంకరోతీతి సిధ్యేత్, ఈదృశమస్యసర్వశక్తిత్వమాగమాభిప్రేతం తచ్చవిరోధాభావాద్వ్యజ్యతఏవేతి. ౭౭॥

ఏవమస్తుసర్వజ్ఞస్సర్వశక్తిరీశ్వరః తథాపిచికీర్షా నాఙ్గీకార్యా, నహికర్తుఃకార్యోత్పాదకత్వమిచ్ఛాప్రయుక్తం యత్సాభావేక్వచిదపితత్తదసి[౨౫
ద్ధేః ఇచ్ఛాభావేపి ప్రయత్నతః కార్యసిద్ధిర్జీవనపూర్వకప్రయత్నకార్యనిశ్వాసాదినిష్పత్త్యాసఙ్గృహీతా,అతః కార్యలిఙ్గేనోపదేశలిఙ్గేనవా కర్తుర్జ్ఞానయత్నవత్త్వమాత్రమేవానుమేయంకిమజాగళస్తనకల్పయాచికీర్షయేతికాశ్యపీయాః కేచిదాచక్షతే, తదిదమన్వాచష్టే సఙ్గృహ్యేతి.తుశబ్దః ప్రదర్శితమనపేక్షితత్వం ద్యోతయతి.అత్రప్రతిబన్దిమభిప్రేత్యప్రతిబ్రూతే తస్యామితి. అనుమానా

దాగమాచ్చేశ్వరసిద్ధింనైయాయికా నిర్ధారయన్తి. వైశేషికాస్త్వాగమమప్య
నుమానీకృత్య తదేకవేద్యమీశ్వరం తన్త్రయన్తి. అనుమానంచ జ్ఞానయత్న
వచ్చికీర్షామపిసమర్థయితుంశక్నోతి తత్ర యదిజీవనపూర్వకప్రయత్నస్యాపి
నచికీర్షానైరపేక్ష్యంసఙ్గృహ్యేత తద్వదేవజ్ఞాననైరపేక్ష్యంకింనస్యాత్, నహి
జ్ఞానమపిప్రయత్నమనపేక్ష్య క్వచిత్కార్యంజనయతి, ప్రయత్నస్తు జ్ఞానమ [౫
నపేక్ష్యాపీతిదృష్టమేవ. అతఏవచికీర్షా ప్రయత్నోత్పత్త్యర్థమన్యత్రాపేక్ష్యతే
ఇహతు నిత్యప్రయత్నేకింతయేత్యపిమన్దం చికీర్షోత్పత్త్యర్థమన్యత్ర జ్ఞానమపే
క్ష్యతే ఇహతు ప్రయత్నస్య నిత్యత్వేన చికీర్షానైరపేక్ష్యాత్తజ్జ్ఞానేనేత్యపి
సువచత్వాత్. ప్రయత్నస్యస్వతోవిషయనియమాభావాత్ జ్ఞానవిషయేణసవి
షయత్వంవక్తవ్యమితిచేన్న ఉక్తోత్తరత్వాత్, నహిజీవనపూర్వకప్రయత్న[౧౦
స్య స్వాధారజ్ఞాననియతవిషయత్వం, నచ సర్వకార్యవిషయస్యేశ్వరప్రయత్న
స్యవిషయనియామకాపేక్షా సత్త్యాంచతస్యాం సహకారిశక్తిభూతజీవాదృ
ష్టవిశేషతఏవ ప్రయత్నస్యనియతవిషయత్వే సంభవతి సర్వవిషయజ్ఞానేన ప్ర
యత్నస్యవిషయనియమకల్పనంబాలిశకృత్యం, విషయత్వమాత్రంచాత్రనయా
వర్ధిష్యత్వం నిత్యానామపినిష్పాద్యత్వప్రసఙ్గాత్, అశక్యవిషయప్రయ[౧౫
త్నవత్తయావా తిమ్యాదికల్ప ఈశ్వరఃస్యాత్. అథస్వాసాధారణధీవిషయేష్వేవ
విషయవత్త్వంప్రయత్నస్యేతిమన్యేత తదపిన ధియఇవప్రయత్నస్యాపినియా
మకనిరపేక్షవిషయత్వోపపత్తేః అన్యథాకల్పనాగౌరవాత్, స్వతస్సవిషయ
త్వే జ్ఞానత్వప్రసఙ్గఇతిచేన్న ధియోఽపితన్నియామకత్వాభావాత్, నచస్వాధా
రధీవిషయస్య సర్వస్యప్రయత్నవిషయత్వమితిమన్యేత సాయూజ్యేప్యవా[౨౦
న్తరలక్షణేనభేదోపపత్తేః అన్యథాఽతిప్రసఙ్గాత్. కిఞ్చ సామగ్రీనియతవిషయో
నిరీశ్వరజ్ఞానే వ్యాప్తిర్దుర్గ్రహా, ఈశ్వరజ్ఞానంత్వద్యాప్యసిద్ధం, యదిచయథాదృ
ష్టప్రకారానాదరేణ బుద్ధియత్నయోర్హేతునిరపేక్షత్వంకల్ప్యతే తథాయత్న
స్యబుద్ధినిరపేక్షవిషయత్వమదృష్టమభిమన్యతాం అవిశేషాల్లాఘవాచ్చ. ఏవం
బుద్ధిమాత్రమవలమ్బ్యప్రయత్నపరిత్యాగప్రతిబన్దిరపిప్రయోక్తవ్యా, ఈశ్వ[౨౫
రః ఇచ్ఛాప్రయత్నాభావవాన్ కర్మవశ్యవ్యతిరిక్తత్వాత్ ఘటాదివత్ ఇత్యాదిషు
చతాదృశప్రయోగః ప్రతిప్రయోక్తవ్యః ధర్మిసిద్ధ్యసిద్ధ్యాదివికల్పేన దూషణజా
తంచసమస్తరమితి. యథా శ్రుతిబలాదీశ్వరజ్ఞానప్రయత్నస్థాపనంశక్యతే శ్రు

శ్రుత్యాతద్బోధయత్నావభిదధతియదిత్యాప్తకామేవమిచ్ఛా
నిర్వాహ్యాంత్వాప్తకామప్రభృతివచనముఖ్యాన్యపర్యోపరుద్ధం॥ ౭౮॥

(ఈశ్వరస్యేచ్ఛావత్త్వసిద్ధిః)

౨౨౪॥శ్లో॥స్వీకృత్యేశానతత్త్వంకతిచనజహతస్తత్ప్రసాదాదిసాధ్యం
గంగాంభఃపఞ్చగవ్యప్రభృతివదవదన్ పావనత్వాదితస్య। [౫
తచ్ఛ్రుత్యాదిప్రతీపంయదపిచఫలదందర్శితంనిష్ప్రసాదం

త్యేతి తథా సోఽకామయతేత్యాదిశ్రుతిబలాత్తదిచ్ఛాపి స్వీక్రియతామిత్యా
హ శ్రుత్యేత్యామితి. నన్వవాప్తకామత్వపూర్ణత్వాదిశ్రుతిస్మృతిశతై రిచ్ఛారా
హిత్యమీశ్వరస్యసిధ్యేదిత్యత్రాహ నిర్వాహ్యామితి. తుశ్శఙ్కానివృత్త్యర్థః అ
యంభావః ఆప్తకామశబ్దస్తావదీశితుశ్శేషవ్యాభావమిచ్ఛారాహిత్యంవా [౧౦
నబ్రూతే అత్రకామశబ్దస్యకామ్యపరత్వే కామనాపరత్వేవాతత్ప్రాప్తివచన
తస్తన్నిషేధాయోగాత్, అతఇష్టంసర్వమస్యప్రాప్తమేవ భవతీతి తాత్ప
ర్యంగ్రాహ్యం, అనిత్యానాంవాభోగ్యానాంప్రాప్తత్వంప్రత్యేతవ్యం అతఏవ
పూర్ణశబ్దోపి గుణాదిపౌష్కల్యమాహ నతుశ్రోతృంకామనాంనిరుద్ధ్యాత్, విధ
నిషేధపరోధశమనంచప్రాగేవస్థాపితం తదిహసర్వకార్యవిషయాప్రతిహ [౧౫
తానన్యాధీనేచ్ఛావానీశ్వరః, జీవస్తునతథా, ఈప్సితాలాభజనితదుఃఖంచక్షే
త్రజ్ఞస్యైవ నిత్యముక్తేశ్వరాణాంతదలాభఏవనాస్తీతినియమః. ॥౭౮॥

అథప్రస్తుతానుబన్ధంపణ్డితమ్మన్యప్రలపితంప్రదర్శయతి స్వీకృత్యేతి.
అయమత్రాభిసన్ధిఃయద్యపిరాజాదివత్కర్మవశ్యాదేవతాః కుప్యన్తితృప్యన్తిచ
తథాపినతథాపరఃపురుషః నిరపేక్షత్వాత్సర్వభూతసుహృత్త్వాచ్చ,అత [౨౦
స్తస్మిన్ ప్రసాదకోపవ్యపదేశౌ భాక్తౌ తదుపచారావచారశక్తిరేవానుకూలప్ర
తికూలసమ్ప్రాప్తిః పావనత్వంమోక్షప్రదత్వంచతస్య"యస్యదేవేపరాభక్తిః"ఇ
త్యాదిస్వారస్యాద్గఙ్గోదకాదేరివస్వవిహితవిషయానుష్ఠానసాపేక్షత్వాత్స్యాది
తి, ఇమం పక్షం పణ్డితరూపపదవ్యాప్రతిక్షిపతి తదితి. "ధాతుఃప్రసాదాత్"
"మత్ప్రసాదాత్" ఇత్యాదిశ్రుతిరిహప్రఖ్యాపితా. అత్రచముఖ్యేసంభతినగౌణ
త్వకల్పనాన్యాయ్యా. ప్రశస్తవస్తువిషయతత్తత్కర్మశక్త్యైవఫలసిద్ధిరిత్యుక్తంప్ర
తివక్తి యదపీతి.నిష్ప్రసాదం ఆరాధ్యప్రసాదనిరపేక్షమిత్యర్థః.యద్వాక్రియా
విస్వరూపంస్వయమచేతనత్వాత్ప్రసాదవన్నిష్ప్రసాదం ఫలప్రదమితి.ఉభయ
ణామేతత్ నిష్కర్షమిత్యపిగ్రాహ్యం.పరస్య సర్వకర్తుస్సర్వసుహృదఇతిభావః.

తస్మై చ తస్య ప్రసాదాదతిహితజగదుద్ధర్మమర్మజ్ఞ దిత్వాః॥ ౭౯॥

(ఈశ్వరస్యసాధ్యప్రసాదాదిమత్త్వం)

౨౨౫॥శ్లో॥ త్రయ్యన్తోదన్తవిద్యాసహచరణసహైరేభిరస్మిన్పరస్మిన్
భక్తిశ్రద్ధాస్తికత్వప్రభృతిగుణసిరాపేధిభిస్తర్కశాస్త్రైః।
స్వార్థత్వస్వాశ్రయత్వస్వవశయతనతాద్యూహవర్గోపసర్గ [౫
శ్ఛిద్యేతాచ్ఛేద్యపూర్వోత్తరసరయుగళస్యాత్మతత్త్వస్థితీనాం॥ ౮౦॥

(ఈశ్వరనిరూపణప్రయోజనవిశేషః)

ఇతి కవితార్కికసింహస్య సర్వతన్త్రస్వతన్త్రస్య
శ్రీమద్వేఙ్కటనాథస్య
వేదాన్తాచార్యస్య కృతిషు [౧౦
తత్త్వముక్తాకలాపే
నాయకసరస్తృతీయః.

ధర్మమర్మజ్ఞ దిత్వా ఇత్యత్ర ధర్మాణాం కారణభూతం కార్యభూతం చ భగవత్ టా తుణం స్వపీడాయాం ధర్మపీడనాద్ధర్మమర్మత్వేనోపచరితం, ధర్మస్య యథావత్ప్రసాదః కారణం ఏవమధర్మస్యాపి తత్కోపః కారణం, హృదయ తేహితస్య [౧౫ సాధ్వసాధుకర్మకారయితృత్వం, స్మర్యతే చ బహుశః॥ ౭౯॥

ఏవం సకలఫలప్రదస్యాత్తత్త్వస్థానాం స్వయం ఫలభూతస్య చ పరస్య ప్రతిపాదనేన శోధ్యానాం మనుష్యాణాం ఫలవిశేషమాహ త్రయ్యన్తేతి. పూర్వోత్తరయోస్సరయుగళయోస్స్వయుక్తికానాం చేతనాచేతనతత్త్వస్థితీనాం యథాసమ్భవం స్వశేషత్వం స్వాధారత్వం స్వాధీనవ్యాపారత్వం చేతనాన్తరశేషత్వా [౨౦ దికశ్చ వివేకశూన్యామన్యన్తే, సోయముపద్రవస్సర్వశేషిణస్సర్వాధారస్య సర్వనియన్తురీశ్వరస్య ప్రతిష్ఠాపకైః ప్రమాణానుగ్రాహకైః ప్రతిక్షిప్యేతేతి॥ ౮౦॥

ఇతి కవితార్కికసింహస్య సర్వతన్త్రస్వతన్త్రస్య
శ్రీమద్వేఙ్కటనాథస్య [౨౫
వేదాన్తాచార్యస్య కృతిషు
సర్వార్థసిద్ధౌ
నాయకసరస్తృతీయః

శ్రీమతే హయగ్రీవాయ నమః.

శ్రీమతే నిగమాన్తమహాదేశికాయ నమః

సర్వార్థసిద్ధిసహితతత్త్వముక్తాకలాపే బుద్ధిసరశ్చతుర్థః

౨౨౬॥శ్లో॥ధీత్వాద్వేద్మీతి సిద్ధా స్వయమితరమతిర్బుద్ధిలత్వాదిధీవ [౧
ద్దృష్టాన్తాసర్వజ్ఞధీవన్న సమతియుగవాన్నాపి చైకోన వేదీ।

ఆత్మతత్త్వం పరమపరఞ్చ నిరూపితం, అథయథోద్దేశలక్షణం తద్ధర్మభూతా బుద్ధిశ్చిన్త్యతే తత్ర ప్రథమం తత్స్వరూపస్య స్వతస్సిద్ధిమాహ ధీత్వాదితి. ఇతరమతిః విప్రతిపన్నా బుద్ధిః. స్వయంసిద్ధా స్వగోచరజ్ఞాననిరపేక్షవ్యవహారానుగుణేత్యర్థః. వేద్మీతి ఉపలంభానుగుణ్యప్రదర్శనం. అస్తి తావత్సర్వసిద్ధా[౧౦ న్తినామిదమహం వేద్మీతి కర్మకర్తృఘటితక్రియావిశేషావభాసః సోయం పూర్వజ్ఞానగోచరేణ ప్రత్యక్షేణ పాక్షికత్వలిఙ్గజనితేనానుమితిజ్ఞానేన వేతి న కేనచిద్దృష్టం తత్కల్పనే తు గౌరవం; బుద్ధిసామగ్ర్యేవాత్ర బోద్ధృవిశేషణత్వేన భాతీతిచేత్ తదేతదనుమేయవాదినం ప్రత్యుత్తరం స్యాత్ న తు ప్రత్యక్షరూపాం బుద్ధిసిద్ధిమిచ్ఛన్తం ప్రతి, ప్రత్యక్షాప్రత్యక్షసముదాయరూపా చ సామగ్రీ న ప్రత్యక్షా స్యాత్, న చ ప్రత్యక్షం కిఞ్చిదన్యద్వేద్మీత్యత్ర బోద్ధృవిశేషణతయా భాతి, అతో యదత్రైవం ప్రత్యక్షం తదేవ జ్ఞానమితి ధర్మిసిద్ధిః. తథాప్యదృష్టచరం స్వయంప్రకాశత్వం న జ్ఞానే కల్పయితుం శక్యం; తత్రైవ తత్సిద్ధానకల్ప్యత్వం, అన్యత్ర తత్సిద్ధిరసిద్ధా. ఏవం తర్హి యుష్మదిష్టమపి తత్ర చాన్యత్ర చాసిద్ధం న తత్ర కల్ప్యమితి పశ్య, పాక్షికత్వానుమేయత్వస్యాన్యత్రాసిద్ధావపి మానసప్రత్యక్షత్వం సుఖాదిషు స్వాత్మని చ సిద్ధమితి చేన్న సుఖాదీనాం స్వాత్మనశ్చ స్వయంభాసమానే మానసప్రత్యక్షతో వేతి కో వివేక్తా. అస్తు వా తత్ర తత్సిద్ధిః అస్మదిష్టమపి క్వచిత్ సిద్ధమిత్యభిప్రాయేణాహ బుద్ధిలత్వాదిధీవదితి. బుద్ధిలత్వం ధీర్హి లక్ష్యభూతకృత్స్నబుద్ధ్యభివ్యాప్తాసాధారణధర్మవిషయా తద్యోగేన స్వాత్మానమపి విషయీకరోతి, బుద్ధిరస్తీతి చ బుద్ధిః స్వాత్మనా విషయిణీ బుద్ధిత్వసామాన్యవత్తథా సర్వవ్యక్తిభానవాత్, న చ తదాఽనువ్యవసాయాద్యవకాశః శబ్దశబ్దాదివత్సామాన్యతః స్వాత్మప్రకాశనే తన్నైరపేక్ష్యాత్, బుద్ధివ్యతిరిక్తత్వాదిబుద్ధావప్యేవం గాహ్యాః. దృష్టాన్తాన్తరమాహ యద్వా సర్వజ్ఞధీవదితి. సామాన్యతో విశేషతో వా సర్వజ్ఞమిచ్ఛతాం తద్బుద్ధిః స్వాత్మానమపి సర్వానుప్రవిష్టం యుగపద్

నోచేద్ధారావతౌ సా ప్రథమమపి సతీ నావబుద్ధేతి ధీః స్యా
త్స్వస్యాం వృత్తేర్విరోధోఽప్యవశమనుమయాదుక్తదృష్టాన్తసిద్ధ్యా॥ ౧॥
(జ్ఞానసత్తాస్వయంప్రకాశత్వే)

వ ప్రకాశయతి, అన్యథాఽనవచ్ఛిన్నసర్వశబ్దప్రయోగాదికమపి నస్యాదితి భా
వః॰ యత్తు కైశ్చిదుక్తం సర్వజ్ఞబుద్ధ్యాదీనాం స్వసంవేద్యత్వమస్తి నతు స్వయం[౫
ప్రకాశత్వమితి, తత్తేభ్యపవరోచేత, నహ్యత్ర స్వాత్మానం ప్రతికర్మకారకత్వం స్వ
బోధ్యత్వం వా విధాతుం యుక్తం, నచ స్వగోచరధీనిరపేక్షవ్యవహారానుగు
ణ్యం నిషేద్ధుం శక్యం. అథ కేచిదాహుః స్వేతరాశేషగోచరజ్ఞానద్వయవత్తయా
సర్వజ్ఞత్వమీశ్వరస్యేతి తద్దూషయతి నసమతియుగవానితి. అయంభావః ఈదృ
శజ్ఞానద్వయవానీశ్వర ఇత్యత్ర నకిఞ్చిత్ప్రమాణం పశ్యామః, సర్వజ్ఞత్వాన్య[౧౦
థానుపపత్త్యా తత్కల్పనం చాయుక్తం స్వపరనిర్వాహకసమాధినాపి తదుపప
త్తేః, యచ్చ స్వయంప్రకాశత్వమసహమానైరేకేన సర్వజ్ఞత్వమీశ్వరస్యోక్తం
తత్ప్రతిక్షిపతి సాపిచేతి. యది స్వజ్ఞానమీశ్వరో నజానాతి తదాఽన్యేషాం
హేతూనాం తద్బుద్ధివిషయభూతానామేవ హేతుత్వం తద్బుద్ధేస్తు తదవిషయ
భూతాయా ఇతి విభాగస్స్యాత్, తథాన్యేషాం స్వగోచరధీవిషయతయైవప్ర[౧౫
కాశమానత్వం తస్యాస్తు తన్నిరపేక్షమితి కిన్న విభజ్యేత, అపిచ స్వజ్ఞానమజాన
తా సర్వజ్ఞేన స్వస్య తదాధారత్వమన్యేషాం తదనాధారత్వం తద్విషయత్వ
తదన్యత్వాదీని స్వజ్ఞానవిశేషణాని సర్వాణి దుర్గ్రహాణి స్యుః, తతశ్చ నస్తజ్ఞా
నవత్త్వమివానన్తజ్ఞానవత్త్వమపి తస్య స్యాత్, తథా చ జీవప్రాయత్వే తైరే
వాలం. ఆయోజనహేతుశ్చ భగ్నవ్యాప్తికః, అచేతనాపి హి తద్బుద్ధిర్న చేత[౨౦
నాయోజితా ప్రవర్తతే, తతశ్చాదృష్టాదేరపి తథాత్వం లాఘవాదేష్టవ్యం. అ
స్మింశ్చ పక్షే సర్వజ్ఞత్వసిద్ధిర్బాధ్యేత, భవతాం చ సర్వజ్ఞపూర్వకత్వం సాధ
యన్నవీతహేతురలబ్ధవిషయః స్యాదితి భావః. స్వయంప్రకాశత్వానభ్యుపగమేఽ
నిష్టప్రసఙ్గమాహ నోచేదితి. క్వచిత్క్వచిద్విషయే కదాచిద్ధారావాహికబుద్ధిస్స
ర్వసమ్మతా సా చ పశ్చాదియన్తం కాలమిమమర్థమద్రాక్షమితి పరామృశ్య[౨౫
తే, నచాన్యతః పూర్వం తద్గ్రహసంభవః ధారావిచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్, అతో ధా
రావాహికధీః పూర్వమనవబుద్ధేతి భానాభావాత్ అవబుద్ధేతి పరామర్శాచ్చ
స్వస్మైనైవ భాతేతి భావ్యతే. నను నాఙ్గుల్యగ్రం స్వాత్మానం స్పృశతి, నకుఠారః స్వా
త్మానం భినత్తి, నవహ్నిః స్వాత్మానం దహతి, తద్వద్బుద్ధేః స్వాత్మని వృత్తివిరోధా
న్న స్వయంప్రకాశత్వమిత్యత్రాహ స్వస్యామితి. ఉక్తదృష్టాన్తసిద్ధ్యా స్వ[౩౦

౨౨౮॥శ్లో॥స్మృత్యాశబ్దానుమానప్రభృతిభిరపిధీర్వేద్యతే స్వప్రకాశా
ధీత్వాదేస్తాసు వేద్యామనుపధివదతః స్వోక్తిబాధాదయస్స్యుః।
వేద్యత్వే సాజడాస్యాదితిచవిహతిమద్వ్యాప్తిభఙ్గశ్చనోచే

పరనిర్వాహకవర్గన్యాయేనేతి భావః. యథాచాత్మా గ్రాహ్యశ్చ గ్రాహకశ్చ
యథాప్రత్యక్షవిషయః స్వయంబోధ్యః స్వగోచరబోధజనకశ్చ, ఏవంయ[౫
థాదృష్టిసర్వమితి. ౧॥

అపరే తు బుద్ధేః స్వయంప్రకాశత్వం త్రాతుకామా వేద్యత్వమపహ్ను
వతే తాన్ప్రత్యాహ స్మృత్యేతి. అత్రస్వప్రకాశేతిసమ్మతాంశానువాదః
వేద్యత్వవిరోధాభావజ్ఞాపనార్థః. స్మృతిస్తావదిహ దేవదత్తమద్రాక్షమిత్యాది
షుదృష్టా. శబ్దశ్చ బుద్ధిపర్యాయస్సర్వో బుద్ధింబోధయతి. పరబుద్ధయశ్చప్రవృ[౧౦
త్త్యాదిభిరనుమీయన్తే, స్వబుద్ధించభవిష్యన్తీమనుమాయశృణోతి. ప్రభృతిశబ్దే
న యోగిప్రత్యక్షాదిగ్రహణం పరాభిమతప్రమాణాన్తరానుధావనంవా. అత్రప
రోక్తమపీతహేతుమపాకరోతి ధీత్వాదేరితి. ఆదిశబ్దేన స్వయంప్రకాశత్వధీశ
బ్దవాచ్యత్వాదీనిగృహ్యన్తే. పురుషభేదేనకాలభేదేనచబుద్ధేరవేద్యత్వమస్తి స
తుసర్వైస్సర్వదేత్యభిప్రాయేణానుపధీత్యుక్తం. ఆదిశబ్దేనస్వబుద్ధిబాధః[౧౫
స్వసిద్ధాన్తబాధశ్చగృహ్యతే. తత్రస్వోక్తివిరోధస్తావత్ అనుభూతిః స్వయంప్ర
కాశా అనుభూతిత్వాత్ ఇత్యాదిభిర్ధర్మిసాధ్యహేత్వాదిశబ్దైరనుభూతిర్బోధ్య
తేనవా, ఆద్యేకథంనతద్బాధః. ద్వితీయేకథమయంప్రయోగస్త్వదిష్టంసాధయే
త్, భ్రాన్త్యాబోధ్యతేనతువస్తుత ఇతిచేత్ తర్హి భ్రాన్తిసిద్ధంబోధ్యత్వమనుమ
తత్వాన్నప్రతిషేధ్యం వస్తుతస్తుబోధ్యత్వంనక్వచిత్సిద్ధమితితథాపినప్రతిషే[౨౦
ధ్యం, అపిచ తాదృశస్యవేద్యత్వస్యాభావస్సర్వత్రవస్సిద్ధఇతి సపక్షే సతి పక్ష
మాత్రవర్తీహేతురయంకథంనాభాసః, ఏవంపరబుద్ధిమహంజానామీతిస్వబు
ద్ధిబాధః, జ్ఞానరూపబ్రహ్మ బోధనార్థంశాస్త్రమితి స్వసిద్ధాన్తబాధశ్చ. అత్రా
నుగ్రాహకమపి పరప్రయుక్తందూషయతి వేద్యత్వ ఇతి. వేద్యత్వే జడత్వప్రసఙ్గ
ఇతివదతాప్రసఞ్జక ప్రసఞ్జనీయధర్మాన్వితత్వేన శబ్దవేద్యత్వంస్వీకృతంన [౨౫
వా. పూర్వత్ర వ్యాఘాతః. ఉత్తరత్రవైయర్థ్యం. కిఞ్చాత్రప్రసజ్యమానంజడత్వం
వేద్యత్వమాత్రంవా స్వగోచరవేదనేనైవసిద్ధత్వంవా స్వయంప్రకాశత్వాభా
వోవా అవిదితావస్థాయోగోవా అన్యద్వాకిఞ్చిత్, నప్రథమః ఇష్టప్రసఙ్గరూ
పత్వాత్. ప్రసఞ్జకప్రసఞ్జనీయయోరవిశేషాచ్చ. నద్వితీయః అవధారణవ్యవచ్ఛే
ద్యస్య స్వగోచరవేదననిరపేక్షసిద్ధిత్వస్యానుమానాదినాసమర్థ్యమాన [౩౦

చ్ఛిష్యాచార్యాదిసర్వవ్యవహృతివిరహోఽజ్ఞాతమానం జగత్స్యాత్ ॥౨॥

(బుద్ధేరవేద్యత్వభఙ్గః)

౨౨౮॥శ్లో॥ బుద్ధేరర్థప్రకాశాదనుమితిరితిచేత్తన్న సాధ్యావిశేషా
త్సాధ్యాద్భేదేఽపిబుద్ధిర్వ్యతిరిచ్యత ఇతి చేత్స్యాత్తతోఽర్థప్రకాశః।
మధ్యేబుద్ధిః కిమర్థా ననుసమముభయోరవ్యసాధారణత్వం [౫

స్యస్వాశ్రయవేద్యత్వసహదృష్ట్యా ప్రసఙ్గస్య భగ్నవ్యాప్తికత్వాత్. అతఏవన
తృతీయః నామభేదమాత్రత్వాత్. నాపిచతుర్థః ఇష్టప్రసఙ్గత్వాత్, నహిబుద్ధి
ర్విద్యమానావస్థాయాం స్వబుద్ధ్యన్తరవిదితా, అప్రకాశమానావస్థాప్రసఙ్గే
తాత్పర్యమితిచేత్ సర్వదాసర్వేషామప్రకాశమానత్వావస్థాయాస్త్రియ్యన్త
వాదినాం ఘటాదివ్వ్యవస్మృతత్వాత్ కదాచిత్ క్వచిదప్రకాశమానత్వ [౧౦
స్యబుద్ధావప్యస్మాభిరభ్యుపగమాత్. నాపిపఞ్చమః బుద్ధౌదృష్టస్య క్వచిద్విరుద్ధ
ధర్మైః ప్రసజ్యమానేపూర్వవద్వ్యాప్తిభఙ్గాదేవ, అతథాభూతస్యతు యథాసం
భవమిష్టప్రసఙ్గత్వాద్వ్యాప్తిరహితత్వాద్వేతి. ఏవంపరోక్తంప్రసఙ్గంప్రతిక్షిప్య
ప్రతిప్రసఙ్గమాహ నోచేదితి. నతావచ్ఛిష్యాచార్యావపరస్పరబుద్ధ్యనభిజ్ఞౌ ప్రశ్నప్ర
తివచనాద్యసంభవప్రసఙ్గాత్, ఏవంవాదిప్రతివాదిప్రభృతయోఽపిమిథోబుద్ధిమ
బుద్ధ్యమానావివాదాదికంకుర్యుః తథాపామరాణామపిసల్లాపోనస్యాదితిభా
వః. నన్వన్తఃకరణవృత్త్యైవపరస్పరంబుద్ధ్యన్తాం తతఏవసర్వోవ్యవహారస్స్యా
త్ నస్యాత్ బాహ్యకరణవ్యాపారాణామివాన్తఃకరణవ్యాపారస్యాపిజ్ఞానశబ్ద
వాచ్యత్వాభావాద్భావేవాతదతిరిక్తచైతన్యస్వీకారావియోగాత్. ఏతేనవృత్త్య
వచ్ఛిన్నచైతన్యంమిథోవేద్యంనతుశుద్ధమిత్యాదికమపిదురాశామాత్రమితి. ౨॥

కౌమారిలాస్తుకథయన్తి నస్వయంప్రకాశా నాపిమానసప్రత్యక్షా
బుద్ధిః స్వఫలేనతువిషయప్రకాశేనానుమీయత ఇతి తదనుభాషతే బుద్ధేరితి. బు
ద్ధిలక్ష్మ్యాదిధీవదిత్యాదినా పూర్వోదాహృతం స్వప్రకాశత్వందుస్త్యజమిత్యభి
ప్రాయేణప్రతిక్షిపతి తన్నేతి. అర్థప్రకాశో బుద్ధిరితిహిబుద్ధింలక్షయన్తి, అతః క
థం తేనైవలిఙ్గేనతస్యైవానుమానమితివ్యఞ్జయన్నాహ సాధ్యావిశేషాదితి.[౧౫
నన్వర్థగతః ప్రకాశో లిఙ్గం పురుషగతః ప్రకాశోఽనుమేయ ఇత్యత్రాహ సాధ్యా
దితి. అయంభావః పురుషగతప్రకాశకల్పనేఽపి యద్యర్థగతప్రకాశమన్తరేణ వ్య
వహారోనజాయేత తదాబుద్ధిజనకత్వేనాభిమతైవసామగ్రీలాఘవాదర్థగత ప్ర
కాశస్యావ్యవహితహేతురితి కల్ప్యతామితి. ఫలితమాహ మధ్య ఇతి. కిమర్థా

తత్సానిత్యానుమేయాయదిఫలతితదాబుద్ధితత్త్వప్రలాపః॥ ౩॥

(బుద్ధేర్నిత్యానుమేయత్వభఙ్గః)

౨౭౯॥ శ్లో॥ జ్ఞాతుర్జ్ఞప్తేరలోపంకథయతినిగమఃస్మర్యతేచైవమేషా
తస్మాదేకత్వసిద్ధౌప్రసరణభిదయాతద్భిదైకత్రపుంసి।
యోగ్యాదృష్టేరభావాన్నచభవతిసుషుప్త్యాద్యవస్థాసుబాధ [౫

నతావదర్థవ్యవహారార్థా నాప్యర్థప్రకాశార్థా ద్వయోరన్యథాసిద్ధేరితిభావః. ప్రతిపురుషనియత విశేషమన్తరేణ కథమర్థప్రకాశః ప్రతిపురుషనియతో భవేదిత్యత్రాహ నను సమమితి. బుద్ధేరివబుద్ధిసామగ్ర్యా అపి తత్తత్పురుషాసాధారణత్వం త్వయాపిస్వీకృతం, అన్యథాకథమేకపురుషమాత్రనిష్ఠబుద్ధిజనకత్వమితి భావః. ఉక్తంనిగమనేనవ్యనక్తి తదితి. ౩॥ [౧౦

వైశేషికాదయోవదన్తి అనీశ్వరాణామాత్మనాంతుజన్యమేవజ్ఞానం నతుస్వాభావికమితి తన్నిరాసార్థమాహ జ్ఞాతురితి. శ్రూయతేహి "న విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపోవిద్యతే" ఇత్యాది, నేయంశ్రుతిరీశ్వరధీవిషయా ప్రకరణవైఘట్యాత్, నదీప్రవాహావిచ్ఛేదవత్సుషుప్త్యాదౌతద్విచ్ఛేదస్యయుష్మాభిరేవోక్తేః నజ్ఞానశక్తినిత్యత్వార్థాముఖ్యేసత్యుపచారాయోగాత్, [౧౫ నాత్మస్వరూపనిత్యత్వార్థా వ్యతిరేకోక్తేః, నచాత్రసామానాధికరణ్యం ఆత్మస్వరూపనిత్యత్వస్థాపనే విశేషణనైరపేక్ష్యాత్. అత్రస్వాభీష్టార్థస్యోపబృంహణసిద్ధత్వమాహ స్మర్యతఇతి. ఏవం విపరిలోపరహితత్వేనేత్యర్థః. తదాహ భగవాన్ శౌనకః "యథానక్రియతేజ్యోత్స్నామలప్రక్షాళనాన్మణేః। దోషప్రహాణాన్నజ్ఞానమాత్మనః క్రియతేతథా॥ యథోదపానకరణాత్క్రియతేనజలామ్బరం। సదేవనీయతేవ్యక్తిమసతస్సమ్భవఃకుతః॥ తథాహేయగుణధ్వంసాదవబోధాదయోగుణాః। ప్రకాశ్యన్తేనజన్యన్తేనిత్యాఏవాత్మనోహితే॥ ఏవంతర్హిస్మృత్యనుభవరూపేణ ప్రత్యక్షపరోక్షభేదేనదర్శనశ్రవణాదిభేదేనపూర్వాపరాదిభేదేనచసర్వలోకవిదితోధీభేదఃకథంనిర్వాహ్యఇత్యత్రాహతస్మాదితి. అత్ర "ప్రజ్ఞాచతస్మాత్ప్రసృతాపురాణీ" "తేనాస్యతురతిప్రజ్ఞా" "ఆవృతంజ్ఞానమేతేనజ్ఞానినోనిత్యవైరిణా" ఇత్యాదికమప్యభగ్నస్వారస్యమితిభావః. పురుషభేదనియతధీభేదస్య ప్రసరణభేదోపాధికత్వాభావాదేకత్రపుంసీతి నియమితం. నను సుషుప్త్యాదిషుస్వతోఽన్యతోవాబుద్ధేరుపలమ్భాసమ్భవాన్నిత్యత్వశ్రుతిః "ఆదిత్యోయూపః" ఇత్యాదివదపహృతవిషయా తత్రాహ యోగ్యాదృష్టేరితి. యోగ్యా

స్తత్తద్వస్తుప్రకాశక్షణవిరహవతీనప్రకాశేతబుద్ధిః॥ ౪॥

(క్షేత్రజ్ఞబుద్ధేరపిస్వరూపనిత్యత్వం)

౨౩౦॥శ్లో॥ఉత్పత్త్యాదేరభావాన్నయదిదృశిభిదానోదశాభేదదృష్టే
ర్దృష్టాదృష్టవ్యవస్థాక్వచిదిహపురుషేబుద్ధ్యవస్థాభిరేవ।
అజ్ఞానాద్యైరనైకాన్తికమపినచధీరాత్మభేదేవ్యభిన్నా [౫

గ్యామపలబ్ధేరభావాదనుపలబ్ధిమాత్రస్యాబాధకత్వాచ్చ న తదానీంతద్బాధః, యూపద్రవ్యస్యతచ్ఛక్తేర్వ్యక్తవనతాదాత్మ్యంవిరుద్ధధర్మసహితంతత్తద్ధర్మిగ్రాహకేణవిద్రావితమితిభావః. కథమత్రయోగ్యాదృష్టేరభావఇత్యత్రాహ తత్తదితి.ప్రకాశయోగ్యదశాయామప్రకాశేహియోగ్యానుపలబ్ధిఃస్యాత్, విషయప్రకాశరహితావస్థాయాం నబుద్ధిరనన్యాధీనప్రకాశా, అతస్సుషుప్త్యాదౌ [౧౦ తస్యాఃస్వతః ప్రకాశయోగ్యత్వాభావాన్నయోగ్యానుపలబ్ధిరితి. ౪॥

యదాహుః సంవిన్నానా ఉత్పత్తిరహితత్వాన్నాశరహితత్వాద్వా నయదేవం నతదేవం యథాఘటఇతి తదనుభాషతే ఉత్పత్త్యాదేరితి. అత్ర పరమార్థభేదోఽపరమార్థభేదో వా ప్రతిక్షిప్యతే, నాద్యః వ్యతిరేకస్థానేఘటాదావపరమార్థభేదాభ్యుపగమప్రసఙ్గాత్.నద్వితీయఃపక్షేప [౧౫ రమార్థభేదాభ్యుపగమప్రసఙ్గాత్,తథాచ కించిన్నష్టం కల్పితభేదాస్వీకారాత్, తన్నిషేధేస్వమతవిరోధశ్చ. అతఏవభేదమాత్రప్రతిషేధప్రతిజ్ఞాపిదుశ్శకేత్యభిప్రాయేణప్రతివక్తి నోఇతి.బాధితత్వమాహ దశాభేదదృష్టేరితి. ఉత్పత్తినాశాద్యవస్థాస్సంవిదస్సర్వలౌకికపరీక్షకసన్దృష్టాః తత్ప్రతిషేధస్తైరేవప్రతిషిధ్యేతేతిభావః.హేత్వసిద్ధిమపిదర్శయన్ దశాభేదందర్శయతిదృష్టాదృష్టేతి. [౨౦ యదిత్వేకైవబుద్ధిస్సర్వదాసర్వవిషయా“కిఞ్చిన్మయాదృశ్యతేనాన్యత్”“దృష్టంచతత్ తదిదానీంనదృశ్యతే”ఇత్యాదిప్రతీతాప్రతీతవ్యవహారాఃప్రలుప్యేరన్, చిన్తాబుభుత్సాప్రశ్నోత్తరాదయశ్చ న భవేయురిత్యాశయః. పురుషభేదనియతబుద్ధిభేదస్యావస్థాభేదప్రయుక్తత్వాభావాత్ క్వచిదిహపురుష ఇతివిశేషితం. కిఞ్చోత్పత్తిరహితః ప్రాగభావః త్వదిష్టందేవదత్తాదిభేదప్రతినియతప్రమానివర్త్యానాదిభావరూపం ఘటాద్యజ్ఞానంచత్వయైవభేదవత్తయాఙ్గీక్రియతే, నాశరహితశ్చఘటపటాదిప్రధ్వంసో నానాభూతః, అతస్తైస్త్వదుక్తమనుమానమనైకాన్తికమిత్యాహ అజ్ఞానాద్యైరితి. ఉత్పత్తినాశాభావద్వయసముదాయాత్మయుగళహేతుర్నానైకాన్తికఇతిచేత్ తదపిన అత్యన్తాభావైరుభయాన్త

జ్ఞత్వాజ్ఞత్వాదిభేదః కథమివ ఘటతే సర్వదైకాకుతిశ్చేత్॥ ౫॥

(పారమార్థికసంవిద్భేదః)

౨౩౧॥శ్లో॥ భేదాదిర్ధర్మ్యశ్యభావాన్న దృశిదృశితయా దృశ్యధర్మాన దృక్చే
త్పూర్వస్మిన్నిత్యతాద్యైరనియతివిహతీ వాగ్విరోధాదిశేషే।

రహితైః ప్రతియోగిభేదేన నానాభూతైరనైకాన్త్యస్యదుస్తరత్వాత్, తే[౫
షాంచోత్పత్త్యాదిమత్త్వే పారిగూర్ధ్యంచ తదాశ్రయే ప్రతియోగిప్రసక్తేనాత్య
న్తాభావరూపతావ్యాఘాతాత్, నహ్యైకపవాత్యన్తాభావస్సర్వప్రతియోగికః ఏ
కశూన్యస్య సర్వశూన్యత్వప్రసఙ్గాదితి భావః. ప్రకారాన్తరేణాపి బాధం దర్శ
యతి నచేతి. అయం భావః అస్మాభిస్తావన్నిత్యస్సత్యశ్చాత్మభేదః స్వీకృతః, యు
ష్మాభిరపి కాల్పనికః పక్షద్వయేపి జడపణ్డితగురుశిష్యాదివ్యవస్థా సంవిద్భేదా[౧౦
న్తరేణ న సమ్పద్యేత, తతశ్చ పురుషభేదనియత బుద్ధిభేదావహ్నావస్సహృదయ
విసంవాదీతి హృదయం. ఉక్తం వివృణోతి జ్ఞత్వేతి. యత్తు మాయాకృతవిచ్ఛే
దప్రత్యయాచ్చిచ్ఛక్తిచిత్రభిత్తౌ విచిత్రప్రతిభాసఇతి బాహ్యాద్వైతిభిరుక్తం త
త్రయది వైచిత్ర్యం సత్యం ఐక్యవ్యాఘాతోపి దుర్వారః అథ కాల్పనికం త్రయ్య
న్తాద్వైతవత్తవదేవ సర్వోపప్లవప్రసఙ్గ ఇతి. సర్వథా విషయాశ్రయస్వగత[౧౫
భేదవిధూననే నేత్యర్థః. ౫॥

అన్యదపి సంవిదో నిర్భేదత్వే నిర్ధర్మకత్వే చ పరోక్తం పీతన పీతం చాను
మానమనుభాషతే భేదాదిరితి. ఆదిశబ్దేన జన్మాదయః స్మృతిత్వానుభూతిత్వా
దయశ్చ గృహ్యన్తే. వికీతా ధర్మా న సంవిదివర్తన్తే దృశ్యత్వాత్ రూపాదివదితి
త్యేకః, అనుభూతిః ధర్మరహితా అనుభూతిత్వాదిత్యపరః, తత్రాద్యం దూ[౨౦
షయతి పూర్వస్మిన్నితి. అయం భావః నిత్యత్వస్వయంప్రకాశత్వాదయో ధర్మాః
పక్షీక్రియన్తే న వా, న చేత్ తేషాం దృశ్యత్వేపి సంవిద్వృత్తిత్వేన తైరనైకాన్త్యం,
పక్షీకారే తు సాగతాదీనాం ప్రతిత్వన్నైవ సాధ్యన్తే బాధ్యన్తే చేతి సిద్ధాన్తవ్యాఘాత
ఇతి. ద్వితీయమపి దూషయతి వాగ్విరోధాదీతి. ఆదిశబ్దేనాసిద్ధిబాధసిద్ధాన్తవిరోధ
సఙ్గ్రహః. అత్రాపి వికల్పతః ప్రత్యుక్తిః, సంవిది నిర్ధర్మకత్వం సాధయతా ప్ర[౨౫
యుజ్యమానా హేతుసాధ్యధర్మౌ తత్రాస్వీయేతే న వా, పూర్వత్ర స్వవాగ్విరో
ధః. ఉత్తరత్ర హేత్వనన్వయాత్స్వరూపాసిద్ధిః సాధ్యానన్వయాద్బాధః, స్వ
సిద్ధాన్తసిద్ధయోరుభయోరపి ప్రతిషేధాదపసిద్ధాన్త ఇతి. కిఞ్చ॥శ్లో॥ సత్యధర్మ
నిషేధే స్యాద్ఘటాదేస్సత్యధర్మతా । సత్యేతరనిషేధే తు దుస్తరం సిద్ధసాధనం॥

బాధశ్చ ప్రత్యక్షయోః స్యాత్స్వమత ఇహ చ మైసాధ్యతే యే చ సాధ్యా
నైతే మిథ్యావిరోధాన్న దృశిరవిమతేః స్యాదభావోఽపి ధర్మః॥ ౮॥

(సంవిత్పధర్మకత్వం)

౧౩౧॥ శ్లో॥ బుద్ధిర్ద్రవ్యం వికారాన్వయత ఇతరవద్బోధవచ్చాజడత్వా
త్సంకోచాదిప్రయోగా బహవ ఇహ తథా నహ్యముఖ్యా భవేయుః। [౫

బాధశ్చేతి ప్రత్యక్షానుమానాగమైరితి శేషః. పునరపి ద్వయోస్సాధారణం దూషణం వక్తుం వికల్పాలమ్బనమనువదతి స్వమత ఇతి. యుష్మత్సిద్ధాన్తే సాధకత్వేన సాధ్యత్వేన చ యే ధర్మాస్సఙ్గృహీతాః తే దృశిస్వరూపాదతిరిక్తా అనతిరిక్తా వా, అతిరిక్తత్వపక్షే సత్యా మిథ్యా వా, సత్యత్వే చ తత్పక్షీకారబహిష్కారయో రుక్తమేవ దూషణం. మిథ్యాత్వం నిషేధతి నైత ఇతి. మిథ్యాత్వే తద్విపరీతాని[౧౦ త్యత్వాజడత్వాదిప్రసఙ్గం సిద్ధాన్తవిరోధం చాభిప్రేత్యాహ విరోధాదితి. అనతిరేకపక్షం ప్రతిక్షిపతి నదృశిరితి. విరుద్ధధర్మాధ్యాసేన వ్యతిరేకమభిప్రయన్నాహ అవిమతేరితి. నహ్యుభయావిగీతమనుభూతిస్వరూపం విగీతం చ నిత్యత్వాదికం నమిథోఽతిరిచ్యేతేతి భావః. నన్వస్మిన్సిద్ధాన్తే సాధకాస్సాధ్యాశ్చ సర్వే ధర్మా స్తత్తద్విరోధ్యభావమాత్రరూపాః, అతో హేత్వాది సిద్ధిర్నిర్ధర్మకత్వావిరో[౧౫ ధశ్చేతి తత్రాహ స్యాదితి. అయం భావః అభావరూపా అపి హేతుసాధ్యవిశేషాః పక్షీకారబహిష్కార సత్యత్వమిథ్యాత్వ ధర్మ్యనన్వయానన్వయవికల్పైర్యథోచితదూషణగ్రస్తాః ప్రత్యుక్తాప వేతి॥ ౮॥

ప్రాగుక్తం బుద్ధేర్ద్రవ్యత్వం ప్రాప్తావసరే ప్రతిష్ఠాపయతి బుద్ధిర్ద్రవ్యమితి. సమవాయికారణం ద్రవ్యమితి వదద్భిః పరైరపి వికారాశ్రయో ద్రవ్య[౨౦ మిత్యఙ్గీకృతం, అతో వికారాన్వయత ఇతి ద్రవ్యలక్షణయోగకథనం. ఇతరవత్ సంప్రతిపన్నద్రవ్యవదిత్యర్థః. యాన్యన్యాని ద్రవ్యాణి తాని సర్వాణి యతిఽశ్చిద్వికారవన్తి, అతో ద్రవ్యాభివ్యాప్తలక్షణయోగాద్ద్రవ్యత్వం యుక్తమితి। న చాత్ర సాధ్యావిశేషః ద్రవ్యశబ్దవాచ్యత్వసాధనే తదభావాత్, వ్యవహారవ్యవస్థాపకత్వం చ లక్షణస్య పరైరఙ్గీకృతం. అనుమానాన్తరమాహ బోధవదితి.[౨౫ పురుషస్య స్వయంప్రకాశత్వం ప్రాగేవ శ్రుతిభిః ప్రదర్శితం బుద్ధేరప్యేతత్సరాడ్స్థాపితం, తదయం ప్రయోగః బుద్ధిః ద్రవ్యం స్వయంప్రకాశత్వాత్ ఆత్మవదితి. ప్రథమస్యాసిద్ధిపరిహారం ద్వితీయస్యానుగ్రాహకం చాభిప్రేత్యాహ సఙ్కోచాదీతి. సఙ్కోచప్రయోగస్తావత్ ఆవృతం జ్ఞానమిత్యాదినాదర్శితః. ఆదిశబ్దేన ప్రసరణక్షరణసఙ్గ్రహః. తత్ప్రయోగశ్చ దర్శిత ఏవ, ద్రవ్యత్వే హ్యేతేషాముబాధాన్మ

ఏవం నా స్యాద్గుణత్వం గళతి న ఖలు తత్తన్త్రసంకేతసిద్ధం
లోకే ధర్మస్వభావో గుణ ఇతి విదితం సాపి సిద్ధా ప్రభావత్ ॥ ౭॥

(జ్ఞానద్రవ్యత్వం)

౨౩౩॥ శ్లో॥ నిత్యా ధీశ్చేత్తతో౽స్యా భవతి విషయితేత్యేవమిచ్ఛన్త ఏవ
ద్రవ్యత్వం నాస్తి బుద్ధేరితి గుణగణనే తాం చ పిష్టావయన్తి । [౫
అద్రవ్యత్వం కథం స్యాద్వికృతిమతి వికృత్యుద్భవే పూర్వవత్స్యా
దిత్థంభూతాద్వికారాన్న భవతి యది నాతిప్రసఙ్గప్రసఙ్గాత్ ॥ ౮॥

(అద్రవ్యనిత్యబుద్ధివాదభఙ్గః)

ఖ్యత్వం, అన్యథా శ్రుతిస్మృతిసిద్ధబహుప్రయోగముఖ్యత్వభఙ్గః స్యాదితి భావః.
నను బుద్ధేరాత్మగుణత్వం బోద్ధృసద్భావాగమేషు సర్వేషు ప్రసిద్ధం, గుణస్య [౧౦
చాద్రవ్యత్వం రూపాదిషు దృష్టం. తదత్ర ధర్మిగ్రాహకబాధితమనుమానమిత్యత్రా
హ ఏవమితి. ద్రవ్యత్వే సత్యపీత్యర్థః. కథం తర్హి కణచరణాదిభిరద్రవ్యేష్వేవ
గుణత్వమవస్థాపితమిత్యత్రాహ నఖల్వితి. అర్థశాస్త్రేషు సన్ధివిగ్రహాదయో
గుణత్వేన గృహ్యన్తే, తద్వత్పరోక్తమద్రవ్యనియతం గుణత్వమిహ న బ్రూమ ఇ
త్యభిప్రాయః. కిన్నిమిత్తస్తర్హి బుద్ధౌ గుణశబ్దప్రయోగ ఇత్యత్రాహ లోక ఇ [౧౫
తి. దాసాదయో హి గుణభూతా ఉచ్యన్తే దధ్యాదిద్రవ్యవిధానం చ గుణవిధిరితి వ్య
వహ్రియతే. నను న బుద్ధిర్బోద్ధృధర్మః బోద్ధా తు తదభివ్యక్తిస్థానం తత ఏవ తద్వ
ఙ్గ్యద్రవ్యత్వాద్ధర్మత్వారోపః, వస్తుతస్తు సా న ద్రవ్యం న చ గుణ ఇతి పరోక్తం బాధిత
మాహ సాపీతి. ప్రభావతో యథా ప్రభా ధర్మత్వేన ప్రఖ్యాతా తథా బుద్ధిరపి బో
ద్ధృధర్మత్వేన ప్రత్యక్షాదిభిః ప్రసిద్ధా, న చాత్ర ప్రతిబిమ్బాదివద్బాధ ఇతి భావః. ౭॥

ఉక్తార్థే సయూథ్యవిమతిం వారయితుం తదుక్తప్రకారం తావదా
హ నిత్యేతి. ఏవకారః స్వోక్తివిరోధసూచనార్థః. గుణగణనే ద్రవ్యత్వరహితగు
ణగణనాయామిత్యర్థః. ఏవకారద్యోతితం వికల్పముఖేన వ్యనక్తి అద్రవ్యత్వ
మితి. వికృతిమతీతి సామాన్యాభిప్రాయేణ నపుంసకలిఙ్గనిర్దేశః. యది నిత్యా
యాం బుద్ధౌ తత్తత్సామగ్రీభిస్తత్తద్విషయిత్వావస్థాస్సంభవన్తి తదా కథమ [౨౦
సావద్రవ్యం న స్యాత్, న హి వికృతిమతి క్వచిదద్రవ్యత్వమన్యత్ర సమ్మతం. వికృత్య
సంభవపక్షే దోషమాహ వికృత్యుద్భవే నేతి. పూర్వవత్స్యాత్ సామగ్రీసమ్బ
న్ధేపి ప్రాగివ న కిఞ్చిద్విషయీకుర్యాదిత్యర్థః. విషయిత్వలక్షణవికారేణ ద్రవ్య
త్వం న స్యాదితి శఙ్కతే ఇత్థంభూతాదితి. సామాన్యలక్షణయోగే సత్యవాన్తర

౨౩౮॥శ్లో॥సర్వంజ్ఞానంసమానంపరమతవిజయాన్నాప్రమాణంస్వబాధా
స్స్యాన్నామానవ్యవస్థాతదియమనుమతాలౌకికైర్యౌక్తికైశ్చ।
తత్రాప్రామాణ్యవర్జ్యంస్వరసమితివదన్త్యన్యథాభానమేకే
తత్సామగ్ర్యవతాదృగ్వ్యవహృతిమపరేలాఘవాదాశ్రయన్తి॥౯॥
(ప్రమాణాప్రమాణవ్యవస్థా) [౫

వైషమ్యాత్తథమతజ్జాతీయత్వమిత్యభిప్రాయేణప్రత్యాహ నేతి.అన్యథా బా
ధకమాహ అతిప్రసఙ్గప్రసఙ్గాదితి. ద్రవ్యత్వేనసమ్మతేష్వపి తత్తదవాన్తరవిశే
షోపాదానేనద్రవ్యేతరత్వసాధనం ప్రసజ్యేతేత్యర్థః. తదిహసయూథ్యవాక్య
స్యభాష్యానుగుణమాన్యపర్యమవసేయం. ౮॥

అథపూర్వాపరసరస్యాతసర్వప్రమేయప్రతిష్ఠాపకం ప్రమాణంశో
ధయితుంసామాన్యతఃప్రమాణాప్రమాణవిభాగంతావదాహ సర్వమితి.అయమ
ర్థఃనతావత్సర్వంజ్ఞానంప్రమితిఃప్రతిపక్షవిజయాభ్యుపగమప్రసఙ్గాత్,యత్రఖ్యా
తిరేవనాస్తి తత్రకథంవిజయప్రసఙ్గఇతిచెన్న స్వహృదయవిసంవాదాత్, ప
రోక్తీనాంస్వోక్తివిరుద్ధబుద్ధిజనకత్వాభావే వివాదవిలయప్రసఙ్గః,అన్యథాస్వో
క్తానుభాషణవర్ణక్రమపాఠాదావపివివాదఃప్రసజ్యేత౹ అతఏవప్రతిపక్షతో[౧౫
జాతాపిఖ్యాతిః ప్రమితిరితినవక్తవ్యం స్వోక్తమాత్రవిషయత్వేఽనుక్తమాత్రవి
షయత్వేస్వోక్తానుక్తమాత్రవిషయత్వేచవివాదాయోగాత్, విరుద్ధవిషయత్వే
త్వన్యతరబుద్ధేరప్రమాత్వమపరిహార్యమితి. సర్వబుద్ధీనామప్రమాత్వమపి ప్రతి
షేధతి నాప్రమాణమితి.స్వవచనస్వసిద్ధాన్తసర్వలోకధీవిరోధమభిప్రేత్యాహ
స్వబాధాదితి.స్వోక్తంలౌకికపరీక్షకసర్వసమ్మతమిత్యాహమానామానేతి.[౨౦
ఏవమన్యథాఖ్యాతిపక్షాభిప్రాయేణదర్శితేవిభాగే భాష్యోక్తం పక్షాన్తరమపి
ప్రతుష్టూషురుక్తస్య ప్రతీతిస్వారస్యరసికైరేకదేశిభిస్సఙ్గృహీతత్వమాహ త
త్రేతి. అమానే సంశయవిపర్యయాత్మకబుద్ధావపీత్యర్థః. అవర్జ్యం ఖ్యాత్యన్తర
వాదిభిరపి దూరాపసర్పణేఽపి దురత్యయం. స్వతఏవరసోయస్యతత్స్వరసం.
అస్తిహి శుక్తిశకలమేవమయారజతతయాగృహీతమిత్యాదిప్రతీతిస్వార[౨౫
స్యం.శ్లో॥,,యోఽన్యథాసన్తమాత్మానమన్యథాప్రతిపద్యతే।అయథావత్ప్రజానా
తిబుద్ధిస్సాపార్థరాజసీ॥" ,,అనాత్మన్యాత్మబుద్ధిర్యాఅస్వేస్వమితియామతిః" ఇ
త్యాద్యాప్తవాక్యస్వారస్యంచ. అతోఽభ్రాన్తావన్యథాభానంప్రథమముపన్యస్తం
భాష్యకారాభిప్రేతమిత్యేకేవదన్తి. కేషాంచిత్పక్షాన్తరపరిగ్రహం సహేతుక
మాహ తత్సామగ్ర్యేతి.వ్యవహారవిశేషాన్యథామపపత్త్యాహ్యన్యథాభానమవ

౧౩౫॥ శ్లో॥ నార్థైశ్శుక్త్యాయథార్థావిషయమతిరపి న్యాయతత్త్వే తదేత
ద్భాష్యేఽనూక్తం తదత్ర వ్యవహృతిరుభయీ బాధితాబాధితాఖ్యా।
శుక్త్యారూప్యం ప్రభాంభశ్శ్రుతినయవశతస్స్వాప్నమప్యస్తు సత్యం
యోగ్యాయోగ్యాదిభేదాగ్రహ ఇహ చరమాం గాహతే సంప్రతిష్ఠాం॥

ప్యతే, తతాఽన్యథాఖ్యాతిసాధ్యతయాఽభిమతా వ్యవహృతిస్తజ్జనకతయాఽభి
తసామగ్ర్యైవ సమ్పాద్యతాం, అదృష్టచరాన్యథాఖ్యాతిసఙ్గ్రహస్తు మధ్యే
ముధేత్యపరే సమాశ్రయన్తి పతద్ద్వయోరవన్యాస ప్రపఞ్చస్తు న్యాయకులిశేని
ణమవధారణీయః. ౯॥

ఉక్తపక్షద్వయే ద్వితీయస్య సాప్రదాయికత్వమాహ నార్థైరితి.
మతమతిః శుక్తిరజతాదిబుద్ధిః. సా న్యాయతత్త్వే భాష్యత్యధికరణసిద్ధాన్తే
చేయంఖ్యాతిర్యథార్థఖ్యాతిః" ఇత్యాదినా నిరధార్యత. అయంచ పక్షః "అథ
నా। యథార్థంసర్వవిజ్ఞానమితి వేదవిదాంమతం" ఇతి భాష్యకారైరప్యభాషి.
థమస్మిన్పక్షే ప్రమాణా[illegible]దికమిత్యత్రాహ వ్యవహృతిరితి. బా
వ్యవహారహేతుజ్ఞానమప్రమాణం భ్రాన్తిరిత్యుచ్యతే, తత్ర మణిప్రభాదిదర్శనే
మణ్యాద్యర్థప్రవృత్తౌ తత్సంవాదోఽన్యాయత్తః. అబాధ్యవ్యవహారహేతుజ్ఞా
నంప్రమాణమభ్రాన్తిరితి వ్యవహ్రియతే, తత్ర కదాచిత్పటుబుద్ధ్యాదౌ ప్రవృత్తి
సంవాదో విషయాపక్రమాదేరితి భావః. యత్తు శుక్తౌ సాదృశ్యాద్రజతసద్భా
మరీచికాయాం పఞ్చీకరణానురోధేన తోయసద్భావః స్వప్నే చరథాదేస్సృ
ష్టివిశేషతయా సత్యత్వం భాషితం. తత్ర విషయసత్యత్వేఽప్యప్రమాణవ్యవహార
దానమాచిఖ్యాసుర్యథాభాషితమనుభాషతే శుక్త్యావితి. ప్రభామ్భః సూర్యప్ర
భాయాం దృశ్యమానం తోయమిత్యర్థః. స్వాప్నం స్వప్నసిద్ధం రథాది. యద్య
ప్యత్రాఽస్మింస్తద్బుద్ధిరాప్తా, అతజ్జాతీయభేదాగ్రహశ్చ న ప్రవర్తకః, తథాపి
తజ్జాతీయే స్వాభీష్టయోగ్యాయోగ్యాదిభేదాగ్రహాత్ప్రవృత్తౌ వ్యవహృతి ర్వి
సంవదేదిత్యప్రమాణవ్యవహారోఽత్యర్థం ఘటేతేత్యభిప్రాయేణాహ యో
గ్యేతి. శుక్తిలీనంరజతం మరీచికాస్థంజలంచాఙ్గులీయకసేకాద్యనర్హం, అతస్త
దనర్హే తదర్హభేదాగ్రహాత్ప్రవృత్తిర్విఫలా భవతి, ఏవం స్వాప్నే ష్వపి ధనపి
త్రాదిషు జాగరదృష్టసరూపేషు తత్తద్భేదాగ్రహాత్ప్రవృత్తా మరాశా మోఘా
భవతి. ఆదిశబ్దేన నష్టానష్టాదిసఙ్గ్రహః. చరమాం సంప్రతిష్ఠాం వ్యవహారవి
సంవాదనిదానతామిత్యర్థః.॥ ౧౦॥

నన్వన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం కారణవిశేషస్సర్వత్ర వ్యవస్థాప్యః తత్ర
చేతనప్రవృత్తిరిచ్ఛాతః సా చానుకూలతాజ్ఞానాత్, న చాత్ర జ్ఞానేచ్ఛాప్రవృత్తీ

౨౩౬॥ శ్లో॥ భేదాజ్ఞానాత్ప్రవృత్తౌ న కథముపరతిః స్యాదభేదాప్రతీత్యా
రూప్యారూప్యభ్రమాదావివ యది న యతోఽనిష్టభేదాగ్రహోఽత్ర।
ఆధారే భేదవర్జం స్ఫురతి సదృశవస్త్వన్తరే చోపపన్నా
తత్తద్వస్త్వాచితైవ వ్యవహృతినియతిస్త్వన్మతే బుద్ధివన్నః॥ ౧౧॥

(అఖ్యాతిసంవలితయథార్థఖ్యాతిపక్షః)

నాం భిన్నవిషయత్వం యుక్తం, యద్యపి శుక్తౌ పతిష్యామీతి కర్దమే పతతి తథాప్యవశాగతప్రవృత్తిన్యాయ ఇహ నాస్థేయః ఇదం రజతమిత్యత్ర తదనర్థభూతభాస్వరద్రవ్యజిఘృక్షయైవ ప్రవృత్తేః నచ రజతభేదాగ్రహాదరజతే ప్రవృత్తిః అగ్రహస్య క్వచిదపి ప్రవృత్తిహేతుత్వాదృష్టేరితి మత్వా భేదాగ్రహాత్ప్రవృత్తావతిప్రసఙ్గమాహ భేదాజ్ఞానాదితి. యది నివృత్తికారణభూతభేదగ్రహాభావాత్ప్రవర్తతే తథా ప్రవృత్తికారణభూతాభేదగ్రహాభావాత్కిం న నివర్తేత, యథా భేదగ్రహస్య నివృత్తికారణత్వం నేదం రజతమిత్యత్ర దృశ్యతే, ఏవమభేదగ్రహస్య ప్రవృత్తికారణత్వం ఇదం రజతమిత్యభ్రాన్తబుద్ధౌ దృష్టమేవ, తతశ్చాభేదగ్రహరూపప్రవృత్తికారణాభావాత్ప్రవృత్తిప్రతిపక్షభూతా నివృత్తిః కథం న స్యాదితి భావః. అథ రజతే ప్రవృత్తిరపి రజతభేదాగ్రహాదేవేతి దృష్టం స చాత్రాపి సమాన ఇతి మన్యసే తర్హి రజతార్థినః కదాచిదరజతాన్నివృత్తిరపి రజతాభేదాగ్రహాదితి దృశ్యతే, అతో నివృత్తికారణభూతరజతాభేదాగ్రహసద్భావాన్నివృత్తిరనివార్యేత్యభిప్రాయేణోదాహరతి రూప్యారూప్యభ్రమాదావివేతి. తత్ర నివృత్తిరన్యకారణికేత్యభిప్రాయేణాహ నేతి. హార్దం వివృణోతి యత ఇతి. సా నివృత్తిః. అయం భావః నహ్యసౌ రజతార్థినస్తతో నివృత్తిరిష్టరజతాభేదాగ్రహాత్ కిన్త్వనిష్టారజతభేదాగ్రహాత్, అరజతాద్భేదో రజతత్వం తదగ్రహో దేవహితవాపి తద్ధినో నివృత్తిః కథం ప్రవృత్తిర్నివృత్తిశ్చ భేదాగ్రహాతః స్యాతామితి చేత్, ఇత్థం, ప్రతియోగివిషయభేదేన సామగ్రీభేదాత్ ఇష్టభేదాగ్రహాత్ప్రవృత్తిః అనిష్టభేదాగ్రహాన్నివృత్తిరితి. కిఞ్చోపాదానవర్ధానమపి ప్రవృత్తివిశేషః తత్ర భేదాగ్రహః ప్రవృత్తిసామాన్యప్రయోజకః తద్విశేషస్య తు తద్విశేష ఇతి కిం నో బాధ్యతే. నన్వధికరణప్రతియోగినోరుభయోరన్యతరస్యాగ్రహణాభావేపి తద్భేదాగ్రహసిద్ధిః కిం తత్రాపి ప్రవృత్తిః స్యాత్ నేత్యాహ ఆధార ఇతి. భేదాధారే భేదమన్తరేణ భాసమానే సతీత్యర్థః. స్ఫురతీత్యత్ర గ్రహణతః స్మరణతో వేతి యథాసంభవం గ్రాహ్యం. సదృశవస్త్వన్తరే అభిమతేఽనభిమతే వాఽన్యస్మిన్ వస్తుని. తత్తదితి ఇష్టానిష్టవిభాగాభిప్రాయం. ఏవమనభ్య

౨౩౮॥శ్లో॥అన్యస్మిన్నన్యబుద్ధిర్నయదినఘటతేతత్ప్రవృత్తిస్తదిచ్ఛో
శిష్టంతత్సాధనంవాయదభిమతమతోఽన్యత్రసానేతిచేన్న।
రత్నాంశౌరత్నబుద్ధ్యాపిదురనవగతేరత్నఏవప్రవృత్తిం

పగమేఽన్యథాఖ్యాతిపక్షేప్యతిప్రసఙ్గో దుర్వార ఇత్యభిప్రాయేణాహ త్వన్మత ఇతి. భ్రాన్తేర్హి విశేషాగ్రహసహకృతసామగ్రీసిద్ధిస్త్వయోచ్యతే, తత్ర న హ్యధికరణాద్యగ్రహణరహితభేదాగ్రహస్య సహకారిత్వం మన్యసే, సంశయవిపర్యయరూపవిశేషోత్పత్తౌ చ విశేషకారణాపేక్షాం బ్రూషే, తద్వదిహాపి అతిప్రసఙ్గపరిహారః· నను యదా శుక్తౌ రజతభేదాగ్రహః తదా తత్ర శుక్తిభేదాగ్రహోఽపి విద్యతే, అతోఽనిష్టశుక్తిభేదాగ్రహాత్ తతో నివృత్తిః కిం న స్యాత్ తవ శుక్తిభేదభ్రమాత్పూర్వక్షణే అన్యత్ర భ్రమకారణతయాఽభిమతశుక్తిభేదాగ్రహాచ్ఛుక్తిభ్రమః కిం న స్యాత్, శుక్తౌ శుక్తిభ్రమో న ఘటత ఇతి చేత్ శుక్తౌ రజతధీరప్యఘటితైవ త్వయాఙ్గీక్రియతే, న హి రజతోల్లేఖినీ ధీ రరజతవిషయేతి ఘటతే అదృష్టచరత్వాత్· అదృష్టమపి భేదాగ్రహవిశేషో ఘటయతీతి చేత్ తద్వదిహాపి శుక్తౌ శుక్తిభ్రమమఘటితం ఘటయతు, దర్శనాదర్శనాభ్యాం విశేష ఇతి చేత్ ఏవం నివృత్తిహేతుత్వేపి నిధ్యాతవ్యమితి· ఏతదపి ప్రతిబన్ద్యైవ ప్రజ్ఞాపితం· అగ్రహణస్య ప్రవృత్తికారణత్వం న దృష్టమిత్యస్యాప్యేషైవ ప్రతిబన్దిః, న హ్యగ్రహస్య బుద్ధికారణత్వమప్యన్యత్ర దృష్టం భవతి, అగత్యా కల్పనం త్వన్యత్రాపి సమానం త్వన్మతే గౌరవమధికం॥

అత్ర ప్రసఙ్గముఖేనాన్యథాఖ్యాతిసాధనమనుభాషతే అన్యస్మిన్నితి· వివాదపదం శుక్తిశకలం రజతజ్ఞానవిషయః రజతోపాయాన్యత్వే సతి రజతార్థిప్రవృత్తివిషయత్వాత్ సత్యరజతవత్, యది పురోవర్తినో రజతబుద్ధివిషయత్వం న స్యాత్ కిం తత్ర పురుషః ప్రవర్తతే, సుఖే దుఃఖనివృత్తౌ తదుభయసాధనే వా బుద్ధ్యారూఢే పురుషస్యేచ్ఛా భవతి, ఇష్టే చ ప్రవర్తతే, తదిహ శుక్త్యాదావ్యపి తత్సాధనాకారరజతధీర్న స్యాత్, తర్హి న స్యాదేవ తత్ర ప్రవృత్తిరితి. అతోఽన్యత్ర సా న సుఖదుఃఖనివృత్తితత్సాధనబుద్ధివిషయాదన్యత్ర పుంసాం ప్రవృత్తిర్న దృష్టేత్యర్థః. ప్రవృత్తేస్స్వవిషయబుద్ధిపూర్వకత్వనియమో నాస్తీత్యభిప్రాయేణ ప్రత్యాహ నేతి. వ్యభిచారముదాహరతి రత్నాంశావితి. త్వత్పక్షే హి రత్నాంశువిషయేణ రత్నభ్రమేణ ప్రసారితహస్తస్తత్రత్యమనవగతం రత్నముపాదత్తే, తత్ర రత్నార్థిప్రవృత్తివిషయభూతం రత్నం న ప్రవృత్తిహేతురత్నధీవిషయః

జ్ఞాతస్యేష్టానుషఙ్గాదవిదితమపిఖల్వాదదీతాత్ర చైవం॥ ౧౨॥

౨౩౮॥శ్లో॥శుక్తిత్వారూప్యతాదేర్నతురజతతయాభాతిశుక్తిర్విగీతా

ప్రఖ్యాయామేవ తత్ర ధీవిషయత్వాత్, అస్మత్పక్షేపిసామాన్యతోరత్నజాతీయ స్మృత్యాప్రవృత్తిః నతుతదానీంగ్రహ్యమాణరత్నవిశేషవిషయస్మృత్యా త స్యాననుభూతచరత్వాత్, సామాన్యతోవిదితత్వాదవ్యవిదితత్వం నాస్తీతిచే న్న ఏతావతావిదితత్వేనప్రవృత్తివిషయత్వేఽతిప్రసఙ్గాత్. ఏవంవ్యభిచారస్థ లాన్తరమాహ జ్ఞాతేతి. కిఞ్చిదిష్టంక్షీరాదికంకశ్చిదుపాదత్తే, తత్రసామాన్య తోఽవ్యజ్ఞాతతోయతృణాదికముపాత్తంభవతి, పురుషప్రవృత్తివిషయత్వంతత్ర నాస్తీతిచేన్న జ్ఞాతానామజ్ఞాతానాంచతత్ప్రవృత్తిజన్యఫలాధారత్వావిశే షాత్. తదేవమవిదితస్యాపిప్రవృత్తివిషయత్వే పురోవర్తినఇదన్త్వేనవిదితస్య రజతత్వేనావిదితస్యాపి ప్రవృత్తివిషయత్వం కైముత్యసిద్ధమిత్యభిప్రాయేణా హ అత్రచైవమితి.చకారాద్దూషణాన్తరమపి సముచ్చినోతి. తత్రరజతోల్లేఖ స్య శుక్త్యుల్లేఖరూపత్వాసమ్భవీతి పూర్వమేవోక్తం, సమ్భవద్విషయత్వే త్వనుమానస్యసిద్ధసాధనతా శుక్తిరజతేఇత్యుభయగ్రాహిణ ఏకజ్ఞానస్యస ర్వసమ్మతత్వాత్, రజతత్వవిశిష్టజ్ఞానవిషయఇత్యుక్తేపిసఏవదోషః, యద్జ్ఞా నంరజతత్వాశ్రయతయాస్వవిషయంగృహ్ణాతి తస్యవిషయఇత్యుక్తేపి రజతవ్య క్తిం రజతత్వాశ్రయతయా విషయీకుర్వతోజ్ఞానస్య శుక్తిరపివిషయఇతిస్యా త్, అథైతన్నిష్ఠరజతత్వాశ్రయతయా జ్ఞానస్యవిషయ ఇతిసాధ్యతే తత్రదృ ష్టాన్తాసిద్ధిః సాధ్యస్వరూపాసమ్భవశ్చ ఏతన్నిష్ఠరజతత్వాద్యభావాత్, స్వ విషయరజతతాజ్ఞానవిషయఇత్యుక్తేపిననిస్తారః రజతగతరజతోల్లేఖిజ్ఞానస్యై వైతద్విషయత్వసమ్భవాత్, అథ స్వోపాదిత్సాహేతుభూతరజతజ్ఞానవిషయ ఇతిబ్రూషే, తథాపి సహకారివిశేషాత్తద్ధేతుభూతరజతస్మృతేస్సన్నిహితా సన్నిహితానుభవజనితసంస్కారాభ్యాముత్పత్తిసంభవాత్తద్విషయతయా అర్థాన్తరతైవ, రజతానుభవవిషయఇతివిశేషితేపి స్మృతిమూలప్రవృత్తివిషయే రజతేవ్యభిచారఇతి॥ ౧౨॥

అన్యథాఖ్యాతివాదమనుమానతోపిప్రత్యాచష్టే తత్రబోధ్యపక్షీకారే ణతావదాహశుక్తిత్వేతి.విగీతాశుక్తిఃనరజతతయాభాతిశుక్తిత్వాదరూప్యత్వా ద్వా' ఆదిశబ్దేనరజతవిరుద్ధార్థక్రియాకారిత్వసఙ్గ్రహః. అన్యథాఖ్యాతిసమర్థన హేతోస్సవిశేషణత్వాన్నిర్విశేషణశుక్తిత్వాదిహేతుఃప్రబలఇతిద్యోతనార్థస్తుశ

యద్వా ధీత్వాద్యథార్థా విగీతమతిరతో బుద్ధిబాధోఽప్యయోగః

బ్దః. కిఞ్చ మదుక్తస్యైవ పక్షే గౌరవప్రసఙ్గో బాధకస్సమ్భవతి న తు త్వదుక్తస్య. ప్ర
వృత్తివిశేషో హి భేదాగ్రహాదప్యుపపన్నో దర్శితః. అథ బుద్ధిపక్షీకారేణాప్యాహ
యద్వేతి. విగీతా బుద్ధిః యథార్థా బుద్ధిత్వాత్ సంప్రతిపన్నవత్. నన్వన్యథాఖ్యా
తిపక్షీకృతా వా ఆశ్రయాసిద్ధిః ధర్మిగ్రాహకవిరోధో వా, అథ విషయాంశభేదేన త
ద్యాథాత్మ్యమభిప్రేతం తదా సిద్ధసాధనం ధర్మిణస్సమానధర్మస్య చానారోపి
తత్వాత్, బుద్ధ్యన్తరపక్షీకారేప్యయమేవ దోష ఇతి, నైవం, అత్ర హి పురోవ
ర్త్యర్థం వ్యవహర్తురుపాదిత్సాం ప్రత్యవ్యవహితహేతుభూతా కాచిద్బుద్ధిర
స్తీతి సామాన్యత ఉభయాభ్యుపేతం, యద్యపి సిద్ధస్య వాఽసిద్ధస్య వా ధర్మిణస్స
త్త్వాసత్త్వే విధినిషేధానర్హే తథాపి గృహ్యమాణయత్కిఞ్చిదాకారేణ సత్యే
పర్వతాదావవయవిసఙ్ఘాతప్రాకృతపరిణామాదివివాదానాదరేణ పక్షీకరణం
సర్వసమ్మతం, తద్వదిహాపి శుక్తివిషయత్వతదవిషయత్వాదివివాదే సత్య
ప్యుభయానుమతోపాదిత్సాకరణత్వవిశిష్టజ్ఞానపక్షీకారేణాత్ర ప్రయోగోపప
త్తిః. యథా చ ప్రమితిరూపత్వభ్రాన్తిరూపత్వవిశేషానాదరేణ శుక్తిశకలస్య
రజతజ్ఞానవిషయత్వమాత్రం సామాన్యతస్సాధ్యతే, తత్ర చ ప్రమితిరూపత్వే వి
రోధః భ్రాన్తిరూపత్వే త్వప్రసిద్ధవిశేషణత్వమితి పర్యనుయోగం న తు మన్యసే. ఏ
వమిహాపి సామాన్యతః పక్షసిద్ధిరితి మధ్యస్థదృష్టిమనుసన్ధత్స్వ. తథాప్యత్ర సా
ధ్యం యథార్థత్వం అనారోపితవిషయత్వం ఆరోపితవిషయరహితత్వం వా, ఆ
ద్యే ధర్మ్యంశాదేరనారోపితత్వాత్తద్విషయత్వేన సిద్ధసాధనత్వం ఆరోపితవి
షయత్వాత్యన్తాసిద్ధౌ చానారోపితవిషయత్వమపి దుర్వచం. అత ఏవ న ద్వితీయః.
నిష్ప్రతియోగికనిషేధాయోగాదిత్యత్రాహ అత ఇతి. యథార్థత్వప్రతిజ్ఞాన
వశాద్వ్యవచ్ఛేద్యత్వేన క్వచిద్బుద్ధిబాధః స్యాదిత్యుక్తైరయోగ ఇత్యర్థః. అయం
భావః యోగాచారాదయో హి స్వప్నాదినిదర్శనేన సర్వప్రత్యయానాం ప్ర
త్యయత్వేనాయథార్థత్వం సాధయన్తి, సర్వత్రాసిద్ధం చ యథార్థత్వం ప్రతి
షేధ్యం ప్రతిపద్యన్తే, తానుద్దిశ్యాయం ప్రయోగః స్యాత్, పిశాచానాం పిశాచ
భాషయైవ హ్యుత్తరం దేయం తదిహ యద్వేత్యనేన పక్షాన్తరాన్వారోహః ప్ర
ఖ్యాప్యతే. కస్తర్హి తాన్ ప్రతి దృష్టాన్తో వాచ్యః యస్తేషాం స్వపక్షసాధకబోధః,
న హి తస్యాయథార్థత్వం తైర్వక్తుం యుక్తం స్వపక్షాసిద్ధిప్రసఙ్గాదితి. నను బుద్ధి
బాధః కశ్చిత్సిద్ధో న వా, ఆద్యే కథం తన్నిషేధః. ద్వితీయే కథం తరామితి చేత్ న
హి వయం బుద్ధిబాధశబ్దస్య కఞ్చిదర్థమనుమత్య ప్రతిషేధామః, కిన్తు బుద్ధిబా

వైశిష్ట్యాసిద్ధిమాత్రప్రథనమిహపరంబాధకస్యాపికృత్యం
కిఞ్చాసఖ్యాతిరంశే ప్రసజతిభవతామన్యథాఖ్యాతివేద్యే॥ ౧౩॥
౨౩౯॥శ్లో॥యోసౌబోధోన్యథాధీజనకఇతిజగే భ్రాన్తిరిత్యుచ్యతేసౌ
నేత్థంబోధాపలాపఃక్వచిదపివదతాంబోధమధ్యక్షసిద్ధం।
యత్రప్రత్యక్షసిద్ధాదధికమపిపరేనిష్ఫలంకల్పయేయుః

ధోక్తిగయోగ్యపదసమభివ్యాహారరూపా న విశిష్టమర్థం బోధయతీతి తత్ప్రయోగస్యాయుక్తతామాత్రం బ్రూమ ఇతిభావః. ఏతేనాన్యథాఖ్యాతిఃక్వచిదస్తినవేత్యాదికమపి ప్రత్యుక్తం. అస్తితావత్పరస్పరవిరుద్ధాకారభానరూపాన్యథాఖ్యాతి స్సర్వేషువస్తుషు, సేయం శుక్తివిరుద్ధాకారవత్తయాఽన్యత్రసిద్ధా అన్యథాఖ్యాతి శ్శుక్త్యాలమ్బనానభవతీత్యుక్తౌ క్వచిత్సిద్ధస్యైవాన్యత్రనిషేధః. యత్తుశుక్తేరేవబాధదశాయాం రజతాదన్యథాత్వేన భానం నతన్నిషేధ్యం స్వాకార విరుద్ధాకారవత్తయా భానమితిత్వయోగ్యపదసమభివ్యాహార మాత్రమితి. ననుపూర్వధీబాధాభావే పరస్యకథంబాధకత్వమిత్యత్రాహ వైశిష్ట్యేతి.బాధకజ్ఞానంహిపురోవర్తిని రూప్యత్వవైశిష్ట్యంనాస్తీతిబోధయతి,తచ్చరూప్యేసిద్ధంప్రతియోగిభవతి, అతఏవ భేదగ్రహసిద్ధా భేదాగ్రహప్రభవప్రవృత్తి రూపసాధ్యాపహారాత్పూర్వోత్తరధియోర్బాధ్యబాధకత్వవాచోయుక్తిరితిభావః.అసఖ్యాతిదూషణేనాన్యథాఖ్యాతింసాధయతామనిష్టప్రసఙ్గమాహ కిఞ్చేతి. యద్యప్యధిష్ఠానంసత్యంభాతి, యద్యపి రజతస్యరజతత్వస్యచాన్యత్రసిద్ధేస్తదారోపే నాత్యన్తాసఖ్యాతిః,తథాపిశుక్తిశకలే రజతతాదాత్మ్యస్య రజతత్వసంసర్గస్యవా తత్రచాన్యత్రచాసిద్ధస్యనిషేధ్యస్య ఖ్యాతివిషయత్వాదత్యన్తాసఖ్యాతిరనివార్యా, ఏతావదసఖ్యాతిరఙ్గీక్రియత ఇతిచేదిదమపిగౌరవాన్తరం, తథా చాసఖ్యాతిదూషణాద్విరన్తవ్యంఅన్యథాఖ్యాతిసాధనాద్వేతి॥ ౧౩॥

నన్వన్యథాఖ్యాతిమపహ్నువానానాం సర్వస్యాబుద్ధేర్యాథార్థ్యవిశేషాద్భ్రాన్తిశబ్దఃక్వచిదపినస్యాత్, నహ్యసావసాధుః నచసాధురపినిర్విషయఃస్యాత్, స్వప్నదృష్టబోధాపలాపేచ సర్వబోధాపలాపప్రసక్త్యా విశ్వవిలోపఃస్యాదిత్యత్రాహ యోసావితి. అయంభావఃఅస్తిహ్యధిష్ఠానాదిగోచరం భేదాగ్రహవిశేషసహకృతం భ్రాన్తిజనకత్వేనయుష్మదభిమతంకిఞ్చిద్ జ్ఞానం తదేవభ్రాన్తిరిత్యుచ్యతే, నచాత్రబోధాపలాపః ఈదృశబోధోపలమ్భస్యాభ్యుపగమాత్ తదతిరిక్తబోధోపలమ్భస్యాభావాచ్చేతి. నన్వనాదేశికమేతత్ భాష్యాదిష్వనుక్తేరిత్యత్రాహ యత్రేతి. యత్రసంప్రతిపన్నైః కైశ్చిద్వ్యవహార

స్సిద్ధై రేవాత్రతత్తద్వ్యవహృతిరితిహిస్థాపితంభాష్యకారైః॥ ౧౪॥

(అన్యథాఖ్యాతిభఙ్గప్రకారః)

౨౪౦॥శ్లో॥పకాధారేవిరుద్ధాకృతియుగయుగపత్ఖ్యాతిరన్యోన్యబాధ్యా
డోలావిక్షేపకల్పాతదనియతిరియంధీక్రమేసాక్షిణీనః।

స్స్యుభవతి తత్రమధ్యే నకిఞ్చిత్తర్కల్పనీయమిత్యభావజాత్యవయవిభేదాదినిరాసే భాష్యకారైర్నిరణాయి, ప్రస్తుతార్థశ్చభాష్యే ప్తిచిన్తాయాం ప్రదర్శితప్రాయ ఇతి. “ ననుచాఖ్యాతిపక్షేప్యన్యవిశేషణమన్యవిశేషణత్వేన” ఇతి భాష్యే కథంచోదితం కిమితివాతచ్చాప్రదిష్టోత్తరం, సత్యం, తదుచ్యతే సర్వభూదర్శనాద్యుభాధారాదిభ్రమేషు అయంసర్పః ఇదంభూదర్శనం ఇయమమ్బుధారేతి సర్పాదివిశేష్యలిఙ్గభాఙ్గివిశేషణానిభవన్తి, ఇదంచసమానాధికరణత్వాభిమానాత్, అతోఽన్యథాఖ్యాతిరవర్జనీయేతిచోద్యాభిప్రాయః పరిహారాము క్తిస్తుతత్తద్భేదాగ్రహనిబన్ధనవాచకవ్యవహారవిశేషమాత్రమితి స్వయమూహితుమశక్యేతిభావస్థితి॥ శ్లో॥ తర్క తత్ఫలసామర్థ్యాదన్యథాధీప్రసఞ్జనం। దత్తోత్తరమితి గాహ్యందృష్టగౌరవలాఘవైః॥ యదేతదాహార్యవ్యాప్యజనితమారోపితవ్యాపకవిషయంజ్ఞానంతర్క ఇతిబ్రూషే, తజ్జనకతయాభిమతజ్ఞానస్యైవ తర్కశబ్దవాచ్యత్వంతస్యైవచ మానానుగ్రాహకత్వమితి॥ ౧౪॥

అథస్యాత్ విరుద్ధానియతకోటిద్వయగోచరంసంశయాత్మకంజ్ఞానం సర్వేషాంప్రసిద్ధం, తచ్చ వస్తుని వికల్పస్యవిరుద్ధానియతాకారత్వస్యచాయోగాదన్యథాఖ్యాతిరూపమేవ, తదనభ్యుపగమే “సన్దిగ్ధేన్యాయప్రవృత్తిః” “విషయస్సంశయశ్చైవ” ఇత్యాదికముచ్ఛిద్యేతేత్యతాహ ఏకాధారఇతి. అయంభావః యదిస్థాణుత్వవిశిష్టతయాపురోవర్తి భాయాత్ పురుషత్వవిశిష్టతయానభాయాదేవ,తథాఽన్యత్రసర్వత్రదృష్టేః తదయంప్రయోగః విప్రతిపన్నంస్థాణుపురుషభానం భిన్నాధారస్థాణుత్వపురుషత్వేబోధయతి స్థాణుపురుషభానత్వాత్ స్థాణుపురుషావితిభానవత్, తతశ్చపురోవర్తిభానం స్థాణుపురుషభానంచమిథోభిన్నమితి సిద్ధం, తస్మాదూర్ధ్వద్రవ్యభానమనుభవః స్థాణుపురుషభానంతుస్మరణం నచైకస్మిన్పురుషేస్మృత్యనుభవయోరేకదాసంభవం మన్యసే, స్మర్యమాణాధారసంశయే ధర్మిస్ఫురణస్యకోటిద్వయస్ఫురణస్యచస్మృతిత్వావిశేషేపిధర్మిస్ఫురణస్య కోటిద్వయస్మృతిహేతుసంస్కారోద్బోధకతయా పూర్వత్వమనివార్యమితి.ప్రకారాన్తరేణాపిధీక్రమంసాధయతి డోలేతి.“సంశ

తస్మాత్తత్తద్విశేషస్మృతిసమసమయంఛన్నతత్తద్విరోధః
ఖ్యాతస్సాధారణోఽర్థఃపరమిహవిశయోయేనబుద్ధ్యన్తరంవః॥ ౧౫॥
(సంశయయాథార్థ్యప్రకారః)

యదోళాధిరూఢః" "దోళాయమానమానసః" ఇతిరూపకోపమాభ్యాంక్రమే ణవిరుద్ధయోగిపరూప్యంవ్యజ్యతే. అనియతత్వవ్యఞ్జకశ్చవాకారప్రయోగోఽన్యతరస్ఫురణమితరోల్లేఖవర్జితం స్వరసతోదర్శయతి నహ్యసావిహసముచ్చయార్థః తథాసత్యనియమానుల్లేఖేనసంశయ రూపత్వాభావప్రసఙ్గాత్, వాకారశ్చావిశేషాత్ప్రయుజ్యేత, నాప్యుపమానార్థఃధర్మిణస్తత్తదన్యత్వానిశ్చయేన తత్తదుపమేయత్వాయోగాత్, నచమిథః అయమితిపురోవర్తినిర్దేశేనాఘటితత్వాత్ అధ్యాహారవాక్యభేదయోరవర్జనీయత్వాచ్చ, అతోఽత్రవికల్పతఃప్రవృత్తమిదమవ్యయం,తత్త్వే అతదయోగాదూర్ధ్వః పదార్థః కశ్చిత్ స్థాణుర్భవతి కశ్చిత్పురుషోభవతీత్యూర్ధ్వత్వస్య స్థాణుత్వపురుషత్వాభ్యాం విభజ్యసాహచర్యంవ్యనక్తి,తదిహ అయమితి పురోవర్తిమాత్రమగృహీతవిశేషమనుభూయతే స్థాణుపురుషౌతుస్మర్యేతేఇతివిభాగః. ఏతదేవనిగమనవ్యాజేనస్పష్టయతి తస్మాదితి·సమసమయమితి అగృహీతక్రమయోరనుభవస్మృత్యోర్నిరన్తరభానాభిప్రాయం, అథవా పురోవర్త్యనుభవజనితసంస్కారేణకోటిద్వయస్మృతిహేతుసంస్కారాభ్యాంచ సమ్భూయ తై ర్యుగపదేకస్మృతిసమ్భవాత్తదుల్లిఖ్యమాన విషయత్రయ యుగపత్ప్రకాశఖ్యాపనార్థమేతత్. ఛన్నతత్తద్విరోధఇతి. ఏతద్భేదకధర్మానుల్లేఖపరం. సాధారణః·సాధారణాకారవిశిష్టఇత్యర్థః. పరం పశ్చాత్ కేవలమితివా. ఏతావతైవసంశయవ్యవహారఇతిభావః. ఈదృశస్యజ్ఞానస్య సంశయవ్యవహారజనకత్వంనక్వచిద్దృష్టమిత్యత్రలాఘవం ప్రతిబన్దీఞ్చాభిప్రేత్యాహ యేనేతి. సాధారణఖ్యాతిపరామర్శోఽయం. ఈదృశబోధేన సంశయరూపజ్ఞానోత్పత్తిరప్యన్యత్రనదృష్టా, వ్యవహారవిశేషస్తు త్వదిష్టతత్కారణేనైవసిద్ధ్యేదితిభావః॥ శ్లో॥ ఊహానధ్యవసాయాచపరోక్తా సంశయాత్మకా। తదన్యత్వేఽపి నిర్వాహస్సమానన్యాయతఃస్థితః॥ ౧౫॥

శ్లో॥సయూథ్యమతభేదాద్వాభ్రమేకిఞ్చిత్ప్రదర్శితా। అథప్రతిమతస్థానాంప్రలాపః ప్రతిరుధ్యతే॥తత్రతావత్ కేచాల్లుఙ్ఘనమతోజ్ఝితామనిర్వచనీయఖ్యాతిమధిష్ఠాయాః తత్రయమాహుః॥ శ్లో॥ సత్త్వేనభ్రాన్తిబాధౌస్తాంనాసత్త్వేఖ్యాతిబాధనే।సదసద్భ్యామనిర్వాచ్యా" ఇత్యాది. అనిర్వాచ్యత్వంనామ

౨౮౧॥శ్లో॥దుస్సాధా బాధధీభ్యాం సదసదితరతాకుత్రచిద్వ్యాహతత్వా

కిం వాచ్యాదన్యత్వం వాచ్యత్వరాహిత్యం నిరుపాఖ్యత్వం సదసదన్యత్వం సత్త్వాసత్త్వరహితత్వం బ్రహ్మతుచ్ఛవిలక్షణత్వం అన్యద్వా కిఞ్చిత్, నాద్యః సర్వలౌకికవైదికవ్యవహారవిరోధాత్ స్వవచనాదివిరోధాచ్చ, వాచ్యానామేవ మిథోఽన్యత్వేన తత్సాధనే సిద్ధసాధనాత్ సర్వవాచ్యాన్యత్వస్య త్వేకైకస్మిన్ విద్యతఏవ, నహ్యేకైకస్యాపి వాచ్యస్య సర్వవాచ్యత్వం, సర్వేషాం వాచ్యానోన్యాన్యాభావానామాశ్రయత్వమిత్యప్యయుక్తం అనిర్వాచ్యాదిశబ్దవాచ్యస్యాప్యన్యోన్యాభావాధారత్వాయోగాత్. అతఏవనద్వితీయః బ్రహ్మణితుచ్ఛేచవాచ్యత్వానభ్యుపగమాత్ తయోరపి ప్రపఞ్చతుల్యత్వస్వీకారప్రసక్తిశ్చ. నతృతీయః నిరుపాఖ్యశబ్దస్య యౌగికత్వేదలోత్తరత్వాత్ నిరుపాఖ్యోపాఖ్యయాచన్యస్యైవపిగీతస్యోపాదానాత్ రూఢిమాత్రస్యపరిభాషామాత్రయత్వేన పిగీతసత్యత్వానుపరోధిత్వాత్ ఖరశృఙ్గాద్యవిశేషసాధనేదృష్టవిరోధాదపసిద్ధాన్తాచ్చ, ఏవంస్థితేచతుర్థాదీన్ దూషయతి దుస్సాధేతి. బాధధీభ్యామిత్యుపలక్షణం. నాశధీభ్యామిత్యపి భావ్యం. అయంభావః సదసదన్యత్వం తావత్సత్తామేవ సదన్తరవ్యావృత్త్యా తుచ్ఛవ్యావృత్త్యా చ సంభవతి, సర్వేభ్యస్సద్భ్యోఽన్యత్వం చ త్వయా మర్వచం అనేకసదనభ్యుపగమాత్, యద్యపి పారమార్థికం సదేకమేవ తథాపి ప్రాతిభాసికాని వ్యావహారికాణి చ బహూని సన్తీతి చేత్ కిం తతః అనిర్వచనీయత్వాభిమతస్య వ్యావహారికసతః స్వస్మాదన్యత్వాయోగేన సర్వసదన్యోన్యాభావకాత్స్న్యాసిద్ధేః, వ్యావహారికరాశిబహిర్భావాభ్యుపగమే చ పారమార్థికప్రాతిభాసికతుచ్ఛకోటిప్రవేశప్రసఙ్గేన స్వమతాదివ్యాఘాతాత్, అతఏవ సత్త్వాసత్త్వరహితత్వం పనిరస్తం వ్యావహారికసత్త్వరాహిత్యస్య సత్త్వమాత్రరాహిత్యవాసాధనే వ్యాఘాతాత్, పారమార్థికసత్త్వరాహిత్యవివక్షాయాంతు బ్రహ్మతుచ్ఛయోరపి తద్రాహిత్యాత్తదవిశేషప్రసఙ్గః, నహి బ్రహ్మణ్యపి పారమార్థికం సత్త్వం నామ ధర్మస్త్వయేష్యతే తదపి తత్ర ప్రపఞ్చవత్కల్పితమితి చేత్ అన్యత్రాపి తస్య కల్పితత్వాదపి శేషఏవ బ్రహ్మణి చ తస్య కల్పితత్వే కథం బ్రహ్మపరమార్థసత్, తథాత్వే వా పిగీతమపి కథం న తథా, ఏవం బ్రహ్మతుచ్ఛాన్యత్వమపి దుస్సాధం సత్యస్య తస్యాసత్యవృత్తిత్వవ్యాఘాతాత్ తదసత్యత్వే తు సత్యాసత్యయోస్తుచ్ఛాతుచ్ఛయోశ్చ తాదాత్మ్యాపత్త్యా వ్యాఘాతాదేవ, బ్రహ్మణి తుచ్ఛే చ బ్రహ్మతుచ్ఛాన్యత్వమసత్యం విద్యత ఇత్యపి శేషశ్చ. యు

త్సత్త్వాసత్త్వంచ తాభ్యాం కథమివ న భవేద్వ్యాహతేశ్చేత్సమంతత్
దృష్టత్వాద్వావిశేషః క్వచిదపి న హి నస్సర్వరూపేణ సత్త్వం

ద్వ్యవ్యతిరిక్తశ్చేత్ తదపి విగీతే సత్యత్వం సహేత నవా, పూర్వత్ర న వివాదః, ఉత్తరత్ర స్వయం సత్యమసత్యం వా, ఆద్యే బ్రహ్మాన్యత్వానన్యత్వోభయసముచ్చయోభయప్రతిషేధవికల్పేనాపసిద్ధాన్తసిద్ధసాధనత్వవ్యాఘాతాదయః. ద్వితీయే స్వసాధ్యమసత్యం వదతస్తే న కిఞ్చిదనైర్దూషణం దేయం తత్ప్రదానఫలస్యత్వదుక్త్యైవ సిద్ధత్వాదితి· అథ ప్రతిబన్ద్యభిప్రాయేణ విపరివర్తం ప్రసఞ్జయతి సత్త్వాసత్త్వమితి. సమాహారద్వన్ద్వోయం. చకారోఽజైనానుధావనప్రసక్తిం సూచయతి. ఖ్యాత్యన్యథాఽనుపపత్త్యా సత్త్వం బాధాన్యథాఽనుపపత్త్యా అసత్త్వం కిం న కల్ప్యత ఇతి భావః. ప్రతియోగ్యుపార్థం కథంశబ్దం ప్రశ్నార్థం మన్యమానస్య ప్రత్యుక్తిం శఙ్కతే వ్యాహతేశ్చేదితి. సత్త్వాసత్త్వయోస్సితాసితత్వన్యాయేన మిథోవిరోధాన్నైకత్రైకదా తయోస్సంభవ ఇతి భావః. హార్దముద్ఘిరతి సమంతదితి· తత్ వ్యాహతప్రయుక్తం భవనం త్వదుక్తేపి సమానమిత్యర్థః. అయం భావః యది సత్త్వమసత్త్వంచ మిథోవిరుద్ధం మన్యసే తదా తదభావయోరపి తథాత్వం నాన్తరీయకం, యద్యపి పరస్పరాభావవ్యాప్యమాత్రరూపాణాం శీతోష్ణనీలపీతాదీనాం మిథోవిరోధేప్యుభయాభావః క్వచిన్న విరుధ్యతే దృష్టస్య దురపహ్నవత్వాత్, తథాప్యుష్ణత్వానుష్ణత్వనీలత్వానీలత్వాదీనామివ పరస్పరాభావాత్మనోస్సత్త్వాసత్త్వయోరేకత్రోభయసముచ్చయవదుభయవ్యతిరేకోపి వ్యాహత ఏవ. యత్ర సత్త్వం తత్ర నాసత్త్వం యథా బ్రహ్మణి, యత్రాసత్త్వం తత్ర న సత్త్వం యథా కూర్మరోమణి ఇతివత్, యత్ర సత్త్వాభావః తత్ర నాసత్త్వాభావః యథా ఖపుష్పే, యత్ర నాసత్త్వాభావః తత్ర న సత్త్వాభావః యథా బ్రహ్మణ్యేవేతి నియమస్య నిర్వ్యాఘాతత్వాదితి. యది సమత్వం తర్హి త్వత్పక్షాయ కుతస్తుష్యసి మత్పక్షాయ కిమితి కుప్యసీత్యశిక్షితప్రతిబన్దిశక్తేరనుయోగే సత్త్వాసత్త్వసముచ్చయపక్షస్య ప్రత్యక్షాద్యానుగుణ్యమాహ దృష్టత్వాదితి. అనయోస్సహభావః క్వ దృష్ట ఇత్యత్ర సర్వత్రేత్యభిప్రాయేణాహ క్వచిదపీతి. సర్వరూపేణ సర్వప్రకారేణ కాలతో దేశతస్స్వభావతశ్చ తత్ర తత్ర నియతం హి సత్త్వం అన్యథా సర్వనిత్యత్వసర్వవిభుత్వసర్వాద్వైతవాదానాం ప్రసఙ్గాత్, అసత్త్వమపి తథైవ అన్యథా సర్వశూన్యత్వప్రసఙ్గాత్, ఏతావత్సదసత్త్వమవిరోధాదఙ్గీకుర్మః నాన్యద్విరుద్ధమితి చేత్ సదసద్వ్యతిరేకమప్యేవం యథాదర్శనమవిరుద్ధమేవాఙ్గీకురుష్వ న తు విరుద్ధం, సదసద్వ్యతిరేకవాదశ్శా

నాసత్తా చానుపాధిర్న చ విమతిరిహ బ్రహ్మతుచ్ఛాతిరేకే॥ ౧౬॥

(అనిర్వచనీయఖ్యాతిభఙ్గః)

౨౮౨॥శ్లో॥రూప్యం జాతం తదా చేన్న రజతమితి ధీరప్రమా స్యాదముష్మిన్

స్త్రీషు దృశ్యత ఇతి చేత్తథా సదసత్త్వవాదోపి తత్ర తత్ర దృశ్యత ఏవ. అన్యవిష యోయమన్యపరశ్చేతి చేత్ త్వత్ప్రదర్శితోపి తథైవేతి. సదసద్విలక్షణశబ్దేన బ్రహ్మతుచ్ఛాన్యత్వవివక్షాయాం దూషణాన్తరమాహ న చేతి. ఇహ ప్రపఞ్చే. బ్రహ్మతుచ్ఛాన్యత్వస్యాస్మదభిమతత్వాత్తత్సాధనే సిద్ధసాధ్యత్వప్రసక్తిరితి భావః. ఏతేన శ్లో॥"సత్త్వే న భ్రాన్తిబాధౌ స్తాం నాసత్త్వే ఖ్యాతిబాధనే। సదసద్భ్యామనిర్వాచ్యావిద్యాపిద్యైస్సహ భ్రమః" ఇతి డిణ్డిమజృమ్భితం ప్రత్యుక్తం. యదపి తత్తన్నిర్వచనఖణ్డనయా సర్వమనిర్వాచ్యమితి తదప్యనిర్వచనీయనిర్వచనఖణ్డనయా సర్వం నిర్వచనీయం భవేదితి ప్రతివక్తవ్యం, నిర్వచనీయత్వానిర్వచనీయత్వఖణ్డనయాపి ప్రపఞ్చస్యానిర్వచనీయత్వం సిద్ధ్యేదితి చేత్ బ్రహ్మతుచ్ఛయోరపి తత్ఖణ్డనయా కిం తన్న సిద్ధ్యేత్, సిధ్యతు న తతః ప్రస్తుతబాధ ఇతి చేన్న తృతీయసౌగతసీమాతిలఙ్ఘనేన తుర్యసౌగతగఙ్గాప్రవేశప్రసఙ్గాత్. శ్లో॥ కిఞ్చానిర్వచనీయత్వఖణ్డనోక్త్యనిరుక్తితః। విశ్వానిర్వచనీయత్వమఖణ్డితమపేక్ష్యతామ్॥ ఏవం త్వదభిమతానిర్వచనీయాసమ్భవాన్న తత్ఖ్యాతిసాధనేయతితవ్యం॥ ౧౬॥

యదపి శుక్తిప్రదేశనియతావిద్యాశకలశబలితాద్బ్రహ్మణః కిమప్యనిర్వచనీయం రజతం తదానీముత్పన్నం ఇదం రజతమితి భాతీతి భావయన్తి తద్దూషయతి రూప్యమితి. యది సామగ్రీవిశేషాత్తతోత్పన్నం రజతజాతీయం రజతమితి గృహ్యేత తదా ఆపణస్థరజతధీవదముష్మిన్నపి రజతధీరప్రమా న స్యాత్, అపి చాముష్మిన్నేదం రజతమితి బాధకధీరప్రమా స్యాత్, తథా చ బాధాయోగాదబాధితస్య సత్యత్వసిద్ధిః, రజతే చ రజతాన్యత్వముల్లిఖన్తీ బుద్ధిరన్యథాఖ్యాతిః స్యాత్, అథ నేదం రజతమితి బుద్ధిశ్శుక్తివిషయేత్యుచ్యతే అనయా పూర్వసిద్ధస్య రజతస్య కథం బాధః, నహి రజతసంసృష్టస్యాపణాదేరరజతత్వబుద్ధ్యా రజతం బాధ్యేత, అన్యథా తత్ర రజతే నేయం శుక్తిరితి బుద్ధ్యా శుక్తిరేవ కిన్న బాధ్యేత. నను నేదం రజతమితి బుద్ధిరధ్యాసాధిష్ఠానం బ్రహ్మ రజతాన్యత్వేన గృహ్ణాతీతి తత్ర తత్ర రజతాత్మతాం బాధతాం తర్హ్యరజతస్యాధిష్ఠానస్య రజతాత్మతాబుద్ధిరన్యథాఖ్యాతిరేవేతి ముధా తత్ప్రద్వేషః, అధిష్ఠానరజతయోర్భేదబుద్ధ్యా చ న రజతబాధః కిన్తు తదుభయనిరూపితం తాదాత్మ్యమేవ బాధ్యేత, తథాప్యధిష్ఠానస్య నిషిధ్యమానాత్యన్తాభావాధికరణత్వగ్రాహిణీ నిషేధబుద్ధిస్తత్రత్యం రజతత్వమేవ

కార్యాసామర్థ్యమాత్రాఽన్నతదితివచనం కల్పతేఽతిప్రసక్త్యా।
శుక్త్యాచైతత్తదాత్వే కథమివజనయేద్దుర్ఘటానాద్యవిద్యా

బాధత ఇతి చేత్ బాధ్యతామధిష్ఠానే తత్ర రజతత్వం కిమాయాతం తతోఽత్పన్నస్య తన్నిష్ఠరజతత్వస్య నిషేధాభావాత్, నహి రజతత్వం కిఞ్చిన్నిష్ఠాత్యన్తాభావప్రతియోగిత్వగ్రహణేన సర్వత్ర మిథ్యా భవతి అపిచాస్య రజతత్వస్య స్వాధికరణతయా ప్రతిపన్నే నిషేధాద్బాధః ఉత యత్కిఞ్చిన్నిష్ఠాత్యన్తాభావబోధాత్, ఆద్యేఽన్యథాఖ్యాతిరనివార్యా తదనధికరణే తదధికరణత్వబోధాత్. ద్వితీయేఽపి గీతస్య కో విశేషః సర్వస్య సర్వనిష్ఠత్వాభావాత్ ॥శ్లో॥ జాతే చ సదసద్బాహ్యా సదసద్ధీః క్రమాత్సతీ। స్వచ్ఛాయామివ దుర్లఙ్ఘ్యామన్యథాఖ్యాతిమావహేత్ ॥ అన్యథాఖ్యాతిరస్తీతి పరబుద్ధిం నిషేధతా। ఇష్టా తదన్యథాఖ్యాతిరన్యథా కిన్నిషిధ్యతే॥ అథ స్యాత్ ఉత్పన్నమేవ రజతం రజతకార్యానర్హతయా నేదం రజతమితి నిషిధ్యతే, అగోప్తా రాజా న రాజేతి న్యాయాత్ ఇతి తత్రాఽహ కార్యేతి. అయమాశయః నహి కిఞ్చిజ్జాతీయం కుతశ్చిద్వైగుణ్యాత్తజ్జాతీయకార్యానర్హత్వేనాతజ్జాతీయమనృతం వా భవతి అతిప్రసఙ్గాత్. అతస్తజ్జాతీయేఽప్యతజ్జాతీయత్వోపచారమాత్రమితి న బాధసద్భావః. నన్వుపచారోఽపి బాధావినాభూతః సత్యం న తతోఽపచర్యమాణస్వభావబాధః, కిన్తూపచారశబ్దముఖ్యార్థబాధమాత్రం, తథాప్యరజతశబ్దముఖ్యార్థబాధే రజతం ప్రాప్నోత్యేవేతి. ఏవమప్యత్రయోజ్యం కార్యాసామర్థ్యేఽసత్యపి తదితి కథనం నాతిప్రసక్త్యా కల్ప్యత ఇతి. నను సమర్థాసమర్థస్వభావయోరైకజాత్యాసమ్భవాదతజ్జాతీయే కథం తదితి కథనం, మైవం, అవాన్తరవైజాత్యకల్పనేఽపి తజ్జాతీయత్వానపాయాత్, అన్యథా కథం తవాత్ర రజతవ్యవహారః తజ్జాతీయవ్యామోహాదితి చేత్ ఆశ్రితోఽసి తర్హి విపరీతఖ్యాతిం, సారూప్యాదితి చేన్న సరూపమితి బుద్ధౌ సారూప్యతిరస్కారేణ కిఞ్చిదితిబుద్ధాచోపాదిత్వాద్యయోగాత్, సరూపే తద్బుద్ధిద్వారా సారూప్యస్య ప్రవర్తకత్వే తదుత్తరత్వాత్, అతోఽవాన్తరవైషమ్యేఽపి రజతజాతీయమేవోత్పన్నం వక్తవ్యం, న చ తస్య బాధస్సువచః, ఆబాధే కథం పశ్చాన్నానువర్తత ఇతి చేత్ స్వాభ్యుపగతాత్ప్రాఙ్నాశాదేవేతి పశ్య। నాశోఽపి బాధ ఏవేతి చేన్న తస్య ప్రతిపన్నోపాధౌ నిషేధరూపత్వాభావాత్, బాధాభావే నాశోఽపి న స్యాదితి చేన్న "జాతస్య హి ధ్రువో మృత్యుః" ఇతి న్యాయేన జాతత్వాదేవ నాశోపపత్తేః, త్వయా చానిర్వచనీయం రజతం జాతమిత్యేవ సమర్థనాదితి. హేతునిరూపణాసమ్భవాదప్యనిర్వచనీయరజతోత్పత్తిం దూషయతి శుక్త్యేతి. కథమివ న కథఞ్చిత్. అయం భా

నాక్షాదిస్త్వర్థహేతుర్న చ రజతమతిస్స్యాహితేనైవ జన్యా॥ ౧౭॥

(అనిర్వచనీయరజతోత్పత్తిభఙ్గః)

వః న తావదహేతుకమిదం జాయేత లోకాయతమతప్రసఙ్గాత్, హేతుశ్చ న తత్స్వరూపం వ్యాఘాతాత్, న చ తత్ప్రాగభావమాత్రం తస్యానాదిత్వేన ప్రాగపి తజ్జనకత్వప్రసఙ్గాత్, అత ఏవ న తత్సహకృతం నిరపేక్షం వా స్వరూపానాద్యవిద్యామాత్రం. అవిద్యాసన్తానపక్షే చ సన్తానినః కస్యచిద్రజతకారణత్వం కిం దృష్టత్వాదఙ్గీక్రియతే కుతశ్చిత్కల్ప్యతే వా, నాద్యః అసిద్ధేః. న ద్వితీయః కారణసమ్భవాత్కార్యోత్పత్తిస్తయా చ తత్క్లృప్తిరితి మిథస్సంశ్రయాత్, న హ్యత్ర రజతముత్పన్నమితి దృష్టం, తద్బుద్ధేరన్యథాసిద్ధతయా న తయా తదుత్పత్తిక్లృప్తిః, "ఇదం సర్వమసృజత" ఇతి శ్రుత్యా సఙ్కోచాదిదఙ్కారవిషయస్య శుక్తిరజతస్యాపి సృష్టిరవగమ్యత ఇతి చేన్న ప్రమాణసిద్ధవిషయత్వాత్ తత్ర "యదిదం కిఞ్చ" ఇత్యనువాదస్య. నను "సత్యం చానృతం చ" ఇత్యనన్తరమేవాప్రామాణికమప్యుపాత్తమితి చేత్ అనృతశబ్దస్యాత్ర వికారివస్త్వన్తరపరత్వాత్ అన్యథా "సత్యమభవత్" ఇత్యాదినా సమన్వయవైఘట్యాదితి. దుర్ఘటేత్యనేన తత్స్వరూపాద్యసంభవం వ్యఞ్జయతి. స్వయం దుర్ఘటాపి సతీ యది దుర్నిరూపం కిఞ్చిత్కార్యం జనయేత్ అన్యథాఖ్యాతిమపి తథాభూతాం కిం న జనయేత్, వరం చ భ్రాన్తితద్విషయజననాదుభయసమ్మతాప్రమాణఖ్యాతిమాత్రజననమితి చ భావ్యం. అనాద్యవిద్యాయాస్తదాతనకార్యజనకత్వం సహకారివశాత్స్యాదిత్యత్రసమ్భావితాన్ సహకారిణో దూషయతి నాక్షాదిరితి. ఆదిశబ్దేన తద్దోషగ్రహణం. ఇన్ద్రియాణి తావన్నార్థముత్పాదయన్తి క్వచిదప్యదృష్టేః, తద్దోషాశ్చ తజ్జన్యధీవైపరీత్యాపాదనేన చరితార్థా నార్థవిశేషజనకత్వేన కల్పనీయా ఇతి భావః. అస్తు రజతబుద్ధేరేవ సహకారిత్వమిత్యత ఆహ న చేతి. కిమత్ర పూర్వానుభూతరజతస్మృతిరేవ రజతజనకతయాశఙ్క్యతే ఉత స్వవిషయేణ సహోత్పద్యమానా ఆహోస్విత్ ఆపణస్థరజతబుద్ధివద్విషయజన్యేతి వికల్పే ప్రథమం దూషయతి న చేతి. న హి ధీః స్వవిషయసజాతీయముత్పాదయన్తీ క్వచిద్దృష్టా, అన్వయవ్యతిరేకసహితమన్యథాఖ్యాతిజనకత్వమాగోపాలప్రసిద్ధమితి భావః. ద్వితీయం దూషయతి సేతి. అత్ర తేనేతి సహయుక్తే తృతీయా సవిషయవృత్త్యధ్యాసవాదినా త్వయా విషయేణ సహ జాయమానా యా బుద్ధిరిష్యతే సా చేద్విషయం జనయేత్ విపరివర్త్తః కిం న స్యాదితి భావః. తృతీయదూషణేఽప్యేతదేవ వాక్యమావర్త్తనీయం, అత్ర తేనేతి కర్త్తరి తృతీయా తజ్జన్యాయాస్తదుత్పాదకత్వే

౨౮౩॥శ్లో॥సత్త్వాసత్త్వద్వయాఖ్యద్వయవిరహచతుష్కోటిముక్తంచతత్త్వం

హ్యాన్యోన్యాశ్రయః ప్రసజ్యేత, అథ స్యాత్ అస్తి సర్వసాక్షిభూతం కిమపి చైత
న్యం తదేవ రజతధీరూపేణాపి వివర్తతే తత్సహకృతావిద్యయా కాలవిశేషనియ
తరజతోత్పత్తిరితి అతోఽప్యేతదేవ పఠితవ్యం తత్ర తే న ఇతి పదద్వయం, యా సా
క్షిత్వేనతవాభిమతా సంవిత్ సాఽనాదిత్వాన్నైవ జన్యా, అతస్సాపి తత్కా
లనియతరజతం జనయితుం నార్హతి సహకార్యన్తరస్యాన్వయవ్యతిరేకాదిమతః
కస్య చిదదృష్టేరితి భావః॥ ౧౭॥

సంవిద్వ్యతిరిక్తం సర్వం సర్వతాఽవిద్యమానం భాతీతి పక్షః ప్రతి
క్షిప్తః, అథ సంవిదపి తథేతి పక్షః ప్రతిక్షిప్యతే సత్త్వాసత్త్వేతి. యదాహుః ॥శ్లో॥
"న సన్నాసన్న సదసన్న చాప్యనుభయాత్మకం। చతుష్కోటివినిర్ముక్తం తత్త్వం
మాధ్యమికా విదుః" ఇతి అయమతాఽభిసన్ధిః సచ్చేత్కిఞ్చిన్న తద్బాధ్యేత సర్వ
దా సర్వత్ర సర్వథా చ స్యాత్ నాన్యథా స్వభావపరిత్యాగాయోగాత్, అ
సచ్చేన్న జాయేత తన్న కదాచిత్కుత్రచిత్కథఞ్చిదపి స్యాత్, తత ఏవ నాపి
క్వచిత్సత్త్వాసత్త్వసముచ్చయః ఉక్తదూషణసముచ్చయాద్వ్యాఘాతాచ్చ,
ఉభయశూన్యత్వం చ తత్సముచ్చయసమానదూషణం. అతస్సదాదిరూపకోటి
చతుష్టయవినిర్ముక్తం సర్వం నిరధిష్ఠానమేవ సంవృతిశక్త్యా భాతి, ఇదమేవ తత్త్వం
అయమేవ సర్వజ్ఞోపదేశసారః శుశ్రూషుబుద్ధితారతమ్యాత్క్రమేణ బుద్ధ్యా
రోహాయ భిక్షుపాదప్రసరణన్యాయేన క్షణభఙ్గాదినిబన్ధనమితి. ఏవం వదతాస్స్వప
క్షతత్త్వ(ఽ)తీతిస్వాగమతత్కమూలతత్త్వనిర్ణయజయాదీనాం సత్యత్వం ప్రతిపా
ద్యేత న వా, పూర్వత్ర సర్వశూన్యమితి స్వాగమవ్యాఘాతః స్వోక్తివ్యాఘా
తశ్చ. ఉత్తరత్ర కిం తద్దూషణేన, అదూషితస్తర్హ్యస్మత్పక్షస్సిద్ధ్యేదితి చేన్న
సాధకాభావేదూషణానుక్తిమాత్రేణ సిద్ధ్యసమ్భవాత్, సంవృతిసత్యం స్వ
పక్షాదిక్రమమఙ్గీకుర్మ ఇతి చేత్ ఏవమపి తథాభూతపరపక్షాదేరివ స్వపక్షాదే
రపి సిద్ధిర్న స్యాత్, సత్యపి కేనచిదాకారేణావిశేషే సర్వసాధకతయైవాస్మ
త్పక్షస్య విశేషస్సిధ్యతీతి చేత్ మిథో విరుద్ధయోర్బలాబలవైషమ్యాభావే కిం
కస్య బాధకం బాధ్యం వా, విధినిషేధయోర్నిషేధస్య ప్రసక్తిసాపేక్షత్వేన
పరత్వాద్బలీయస్త్వమితి చేన్న సంవృతిదోషమూలత్వావిశేషే పరత్వస్యాకి
ఞ్చిత్కరత్వాత్, అన్యథా చతుష్కోటివినిర్ముక్తం తత్త్వం నాస్తీత్యస్మదుక్తస్యని
షేధస్య బలీయస్త్వేన త్వన్మతోన్మూలనప్రసఙ్గాత్, అసఞ్జాతవిరోధికాలోత్ప
న్నతయా వా పూర్వవృత్తవిధిప్రాబల్యం కిం న స్యాత్, నిషేధసిద్ధాన్తస్యా
నాదిత్వాన్న తత్పూర్వం కిఞ్చిదితి చేత్ విధిసిద్ధాన్తస్యాప్యనాద్యనన్తతయా

వ్యాఘాతాద్యైర్విధూతం నయదితవకథం సప్తభఙ్గీనిషేధః ।

తతః పరత్వం కస్యచిన్న స్యాత్ · యత్తు సతః సర్వప్రకారసత్త్వం స్యాత్ అన్య
థా స్వభావవిరోధప్రసఙ్గాదితి తదసత్ దేశకాలాదినియతతయైవ తత్తద్వస్తుస్వ
భావసిద్ధేః తస్య చ స్వభావస్య కుతశ్చిద్విరోధాభావాత్, తథాఽనభ్యుపగమే స్వ
భావగ్రహణస్యైవాసమ్భవాత్ ప్రసఙ్గోఽపి నిర్మూలః. ఏతేనాసత్స్వభావస్య
సర్వథైవాసత్త్వం స్యాదితి ప్రసఙ్గోఽపి ప్రత్యుక్తః, ఖరశృఙ్గాదౌ తథా వ్యాప్తిర్దృ
ష్టేతి చేన్న ఘటాదిషు కాలాదినియతాసత్త్వదృష్ట్యా వ్యాప్తేర్దుర్గ్రహత్వాత్,
మా భూదసత్త్వమాత్రం సాధ్యవ్యాప్తం ఖరశృఙ్గాదితుల్యం చాసత్త్వం ప్రసఞ్జ
కమితి చేన్న తస్య విగీతేష్వస్మాభిరనభ్యుపగమాత్ ప్రసఞ్జకప్రసఞ్జనీయయోర
విశేషప్రసఙ్గాచ్చ. ఏతేన యదసత్తత్సర్వథైవాసత్ యథా ఖరశృఙ్గం విగీతం చ
తథా యత్పూర్వాపరదేశకాలయోరసత్తన్మధ్యేఽప్యసత్ యథా ఖపుష్పం ఇ
దం చ తథేత్యాద్యనుమానమపి కృత్తమూలం. నను హ్రస్వత్వదీర్ఘత్వాణుత్వమ
హత్త్వాన్యత్వానన్యత్వాద్యాపేక్షికధర్మాణాం స్వభావత్వే నిరపేక్షత్వప్ర
సఙ్గః పరసాపేక్షత్వే చ కిఞ్చిత్ప్రతి స్వభావత్వం న స్యాత్, నహి ఖపుష్పాదే
శ్యాన్యత్వస్వభావః పరాపేక్షః స్యాత్, మైవం యథాదృష్టి సర్వవస్తూనాం
సాపేక్షనిరపేక్షస్వభావభేదస్య దురపహ్నవత్వాత్, యచ్చ ॥శ్లో॥ "బుద్ధ్యా వి
విచ్యమానానాం స్వభావో నావధార్యతే। అతో నిరభిలప్యాస్తే నిఃస్వభావాశ్చ దర్శి
తాః" ఇతి తదపి న తత్స్వభావానవధారణస్యాపి స్వభావానవధారణాద్విపరీతా
పత్తేః, తదేవముక్తమనుక్తం చ దూషణజాతమభిప్రేత్యోక్తం వ్యాఘాతాద్యై
ర్విధూతమితి. శ్లో॥ సర్వథాఽనుపపత్తేశ్చ త్యేవం సూత్రయతా స్ఫుటం। సర్వ
దోషాకరత్వం చ పక్షస్యాస్య ప్రదర్శితం॥ అవిద్యాం విశ్వజననీమర్థవఞ్చమరూపి
ణీం। నివృత్తివఞ్చమాకారాం కల్పయన్త్యేవ్యథః కృతాః॥ నను వ్యాఘాతాదయో
ప్యసత్యాః సదసదాదివికల్పదుఃస్థత్వాత్, అతస్తే నాస్మత్పక్షం దూషయిష్యన్తీ
త్యత ఆహ నయదితి. సప్తభఙ్గ్యుపాదానం సర్వస్య పక్షాన్తరస్యోపలక్షణం,
వ్యాఘాతాదిభిరేవ హి సప్తభఙ్గ్యాదికం త్వయా దూష్యతే, తే చేత్తత్త్వతో న
దోషాః త్వత్ప్రతిపక్షేఽపి దోషా న భవేయుః, అతః కథం త్వయా తన్నిషేధః కార్య
ఇతి భావః. అథ బ్రూషే తుచ్ఛాదిశబ్దాః క్వచిద్వ్యుత్పన్నా న వా, నేతి తావ
న్నాఙ్గీకరోషి, వ్యుత్పన్నాశ్చేత్ విగీతే అన్యత్ర వా, విగీతే చేదాగతోఽసి మధ్యమా
గమానాం మార్గం, అన్యత్ర చేత్తద్దృష్టాన్తేన విగీతేఽపి తుచ్ఛత్వం సాధయామః,

తుచ్ఛాలీకాదిశబ్దాః క్వచన సతి పరం క్వాప్యసత్త్వే ప్రవృత్తా
వన్ధ్యాపుత్రాదిశబ్దైర్భుజగతచసమతాంవిధ్యలీకాదివాదః॥ ౧౮॥

యశ్శబ్దార్థః స తుచ్ఛః యథాత్వదిష్టోఽన్యః తథా చ విగీతమితి తత్రాహ తుచ్ఛేతి. క్వచిదన్యత్ర విద్యమానే నేహ పదార్థే కేవలం కిఞ్చిన్నిష్ఠాభావప్రతియోగిత్వాపేక్షయా తుచ్ఛశబ్దః, అలీకమిథ్యాఽనృతాదిశబ్దాశ్చ స్వాభావాధికరణాద్యస్తోపాధికాః న తు నిరుపధినిషేధమపేక్ష్య ప్రవర్తన్తే, యతస్త్వత్పక్షావకాశ ఇతి భావః. యదప్యుచ్యతే ద్వివిధమలీకం విధిపదం నిషేధపదం చేతి, ఆద్యం విగీతం ద్వితీయం వన్ధ్యాసుతాది; ఏతద్దూషయతి వన్ధ్యాపుత్రేతి. అయం భావః వన్ధ్యాసుతాదేరపి న నిషేధైకవిషయత్వం॥ శ్లో॥ "ఏష వన్ధ్యాసుతో యాతి శశశృఙ్గధనుర్ధరః। మరీచికామ్భసి స్నాతః ఖపుష్పకృతశేఖరః" ఇత్యాదిషు తదభావాత్, విగీతస్యాపి న విధ్యేకవిషయత్వం ఆకారభేదైరపి నిషేధైస్సర్వత్ర నిషేధస్య ప్రసిద్ధత్వాత్, త్వయా చ సర్వప్రకారతస్తన్నిషేధాత్, అత ఏవ వృథో విభాగో నోపపద్యత ఇతి. ఏవమపి శేషాపాదనాత్కిం త్వయాలబ్ధమితి చేత్ ఏవం విశేషవర్ణనాచ్చ కిం త్వయాలబ్ధం, వ్యవహారవిశేషవ్యవస్థాపనమితి చేత్ తన్నిషేధోయాపి లభ్యత ఇతి పశ్య. ఏవం వాఽభిప్రాయః విధ్యలీకశబ్దో న కిఞ్చిదర్థం బోధయతి అయోగ్యపదసమభివ్యాహారరూపత్వాత్, కిఞ్చిదితి హి విధిశబ్దో బోధయేత్ న కిఞ్చిదితి చాలీకశబ్దః తయోః కథం సామానాధికరణ్యసంభవః, యద్యపి "అత్యన్తాసత్యపి జ్ఞానమర్థే శబ్దః కరోతి హి" తథాపి వన్ధ్యాసుతశబ్దార్థవద్విధ్యలీకశబ్దార్థస్యాప్యసిద్ధేర్వివక్షితాసిద్ధిరితి. ఆదిశబ్దేన సంవృతిసత్యవ్యావహారికసత్యాదిప్రలాపసఙ్గ్రహః. సంవృతిసత్యమితి తావత్ కిముచ్యతే కిం సంవృతిరేవ సత్యంఉత సంవృతిసమ్బద్ధం కిఞ్చిత్సత్యమితి, నాద్యః సంవృతిశబ్దస్య మిథ్యార్థపరత్వే సత్యశబ్దసామానాధికరణ్యాయోగాత్, తదాహుః॥ శ్లో॥ "సంవృతేర్న తు సత్యత్వం సత్యభేదః కుతోఽన్వయం। సత్యా చేత్సంవృతిః కేయం మృషా చేత్సత్యతా కుతః" ఇతి సత్యార్థపరత్వే అపసిద్ధాన్తః ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వప్రయోజకత్వాయోగశ్చ. న ద్వితీయః సత్యస్య సతః కుతశ్చిత్సంవృతిసమ్బన్ధాదసత్యత్వాసిద్ధేః, న హి కిఞ్చిజ్జాతీయం తద్విజాతీయసమ్బన్ధాత్స్వయమతజ్జాతీయం దృష్టం, అథ వస్తుతోఽసత్యమేవాసత్యత్వసంవృత్యాసత్యత్వేన తథా సమానం సంవృతిసత్యమిత్యుచ్యేత తథా సతి విశేషాగ్రహనిబన్ధనేయమన్యథాఖ్యాతిరేవ కక్షీకృతేతి న క్వచిదపి ఖ్యాత్యన్తరకల్పనావకాశః. ఏతేన సంవృతిర్నామ భ్రాన్తిరేవ [illegible] మిథ్యాభూతమేవ

సత్యత్వేనభాసితం సంవృతిసత్యమిత్యపి నిరస్తం. అథశుక్తికారజతమితివత్ సంవృతిరూపాధిష్ఠానాధ్యస్తంసత్యం సంవృతిసత్యమిత్యభిమతం, తథాసతి నిరధిష్ఠానభ్రమపరిత్యాగప్రసఙ్గః, సంవృతిమాత్రేనిరధిష్ఠానభ్రమంబ్రూమ ఇతిచేత్ తద్వదేవసమ్భవే కింప్రపఞ్చస్యసత్యాసత్యాదివికల్పాసహాసంవృతిరూపాధిష్ఠానకల్పనేన, నచసంవృతిరధిష్ఠానంభవితుమర్హతి శుక్తివత్తేనచిదాకారేణతద్భానాదృష్టేః, అతఏవసంవృతిరపిసంవృత్యన్తరేధ్యస్తేతినిరస్తం సంవృతిసన్తతేరసన్తతానన్తసంవృతివర్గస్యచానుపలమ్భాత్, సన్తతిపక్షేచపూర్వపూర్వసంవృతీనాముత్తరోత్తరసంవృతికారణత్వమాత్రంస్యాన్నత్వధిష్ఠానత్వం అసమానకాలత్వాత్, నహి నష్టేశుక్తికాదౌవర్తమానతయా రజతమధ్యస్యమానందృష్టం. అసన్తతిపక్షేచ సర్వసంవృతీనామనాదిత్వేనకల్పనాసిద్ధత్వాద్యోగాత్ కిమధిష్ఠానేన, నహ్యకల్పితస్యాపణస్థరజతాదేరన్యదధిష్ఠానమన్విష్యతే, ఏవంతైమిరికకేశస్తబకాదిన్యాయేనసంవృత్యాఖ్యదోషాధ్యస్తం సంవృతిసత్యమిత్యప్యసారం అతిదూరత్వాత్యాసన్నత్వసాదృశ్యతిమిరకాచపటలాదివత్సంవృతిసంజ్ఞస్యదోషస్య కుతశ్చిత్ప్రమాణాదసిద్ధేః, అలీకప్రకాశాన్యథానుపపత్త్యాతత్క్లృప్తిరితిచేత్ కిం సంవృతిరలీకమప్రకాశమానాప్రకాశయతి ప్రకాశమానా వా, ఆద్యేఅవగమాధీనసత్తాకత్వాభావాత్ స్వరూపసత్యత్వప్రసఙ్గః, ద్వితీయేత్వసిద్ధిః సర్వలోకానుపలబ్ధిబాధితత్వాత్, నహిత్వయాపితాదృశీసంవృతిఃకాచిదుపలభ్యతే, అలీకప్రకాశాన్యథానుపపత్తిప్రకాశితాపివిశ్వంప్రకాశయతీతిచేన్న అన్యోన్యాశ్రయణాత్ తత్ప్రకాశాదలీకప్రకాశస్తన్మూలకల్పనయాచతత్ప్రకాశఇతి. అపిచాలీకప్రకాశస్య దోషాపేక్షితఇతి కుతోఽవగతం, సంప్రతిపన్నభ్రమేష్వితిచేత్ తత్రతర్హ్యధిష్ఠానదృష్టసారూప్యదోషాశ్రయాదికమపికారణత్వేన దృష్టమితి తాన్యపి కింనకల్ప్యన్తే, కల్ప్యమానాన్యపి తాని కాల్పనికాన్యేవ సిధ్యేయురితిచేత్ కిమనయాసంవృత్త్యాదిగణకల్పనయా, తద్వదేవప్రపఞ్చోదోషాదినిరపేక్షః కల్పితఇత్యఙ్గీకురుష్వ, తథాఽఙ్గీకారేచ సంవృతిసత్యమితి రిక్తంవచః. ఏవంవ్యావహారికసత్యశబ్దోపి నక్వచిద్వివక్షితసాధకః కుతశ్చిదపి సమాసాదుపలభ్యమానసత్యత్వప్రతిషేధాసిద్ధేః, నచవ్యావహారికశబ్దోమిథ్యాపర్యాయః తథాత్వేసత్యపి సామానాధికరణ్యే సత్యశబ్దాన్వయవైఘట్యం, వైయధికరణ్యే త్వదిష్టస్యాసిద్ధిః,నహిమిథ్యారజతాదిసమ్బన్ధిశుక్త్యాదికం మిథ్యాభవతి. అథశబ్దజ్ఞానానుపాతీవస్తుశూన్యోవికల్పఇతి న్యాయాద్వ్యవహారజన్యవికల్పకల్పితం వ్యావహారికసత్యమితి మన్యేథాః

౭౨౨॥శ్లో॥ వ్యాఘాతాతిప్రసఙ్గౌ ప్రమితిపరిభవేమానతోఽమానతో వా

తదపిన ప్రత్యక్షానుమానవేద్యస్య ప్రపఞ్చస్య శబ్దకల్పితత్వాభావాత్. యత్రతు శశశృఙ్గాదౌ శబ్దకల్పితత్వం కథఞ్చిదభ్యుపగమ్యేత తత్రైవ వ్యావహారికసత్యత్వం, స్యాత్ నతు ప్రత్యక్షాదిసిద్ధేష్వితి స్వేష్టవిపరీతాపత్తిః అసతః ప్రాతీతికసత్యస్య చ వ్యావహారికసత్యత్వానభ్యుపగమాత్, అపిచేత్ అపారమార్థికం సత్యం, పారమార్థికసత్యతయా భాతీత్యఙ్గీకార్యం, అన్యథా ప్రవృత్త్యనుపపత్తేః, తథా చాన్యథాఖ్యాత్యనపనయాత్ తదఙ్ఖ్యాత్యన్తరేణేతి. ౧౭

నను ప్రమేయసిద్ధిః ప్రమాణాదేష్టవ్యా ప్రమాణం చాసిద్ధం న సాధకం భవతి తత్సిద్ధిశ్చ స్వతోఽన్యతో వా, పూర్వత్రాత్మాశ్రయః, ఉత్తరత్రానవస్థా, అతః ప్రమాణమాత్రస్యైవాసంభవాన్న కిఞ్చిదపి ప్రమేయం న కశ్చిదపి ప్రమాతా న కాచిదపి వ్యవహృతిరితి తత్రాహ వ్యాఘాతేతి. అయం భావః ప్రమాణస్య ప్రతిషేధః ప్రమాణతోఽప్రమాణతో వా, పూర్వత్ర వ్యాఘాతః ప్రమాణస్య సర్వస్య ప్రతిషేధాత్, తదర్థం చ కస్యచిత్ప్రమాణత్వేనోపాదానాత్, ననూపక్రమాపచ్ఛేదపదాహవనీయాదిన్యాయేషు ప్రమాణత ఏవ ప్రమాణబాధస్త్వయేష్యతే, సత్యం, న ప్రమాణమాత్రం బాధ్యతే యేన వ్యాఘాతః స్యాత్, కిన్తు స్వేతరత్ కిఞ్చిత్ప్రమాణం, తథాపి ప్రమాణస్య సతః కస్యచిత్కథం బాధ ఇతి చేన్న తత్ప్రామాణ్యమాత్రస్యానపహారాత్ ప్రబలవిరుద్ధవిశేషే హి ప్రామాణ్యాభావస్సమర్థ్యతే, ఇహ పునః కృత్స్నప్రమాణబాధాశక్యత్వముచ్యతే. ఉత్తరత్ర వ్యాఘాతాతిప్రసఙ్గౌ, యదిహ్యప్రమాణతః ప్రమాణం ప్రతిషిధ్యేత తత్ప్రతిషేధోఽపి తత ఏవ ప్రతిషేధ్యః స్యాత్, త్వత్పక్షశ్చ సర్వః సర్వైః ప్రతిపక్షైః, రజ్జ్వాదిబుద్ధిశ్చ సర్పాదిభ్రమైః, కథం తర్హి భూదళనబుద్ధ్యా రజ్జుసర్పనివృత్తిః ఇత్థం ఉత్తరధియః పూర్వవిపరీతాకారావగాహిత్వేన పూర్వభ్రమానువృత్తిప్రతిరోధాత్, నహి భూదళనబుద్ధిబాధితతయా తత్ర సర్పస్య మిథ్యాత్వవ్యవస్థాపనం తథాసతి రజ్జోరపి తత్ప్రసఙ్గాత్, కిన్తు ప్రమాణభూతేనాధిష్ఠానయాథాత్మ్యజ్ఞానేన బాధితత్వాత్, ఏవం ప్రమాణస్యాప్యప్రమాణబాధితత్వమాత్రేణ న మిథ్యాత్వం స్యాత్ ॥శ్లో॥ అప్రమాణతయాభీష్టాన్న బాధస్తర్కతః క్వచిత్। అనుగ్రాహ్యప్రమాణానామభావే పరిగృహ్యతే॥ ప్రసఞ్జనీయధర్మస్య మానసిద్ధో విపర్యయః। ప్రమాణం భవతి క్వాపి ప్రసఞ్జకవిపర్యయే॥ తదేవం ప్రమాణతోఽప్రమాణతో వా ప్రమితిపరిభవే వ్యాఘాతాతిప్రసఙ్గౌ వ్యవస్థితావితి. ప్రమాణసిద్ధిస్స్వతోఽన్యతో వేతి వికల్పేతు యథాదర్శనముభయథాపీతి బ్రూమః,

మానాన్మానస్యసిద్ధౌ స్వతదితరపరిత్రాణమేకప్రవృత్త్యా।
సాధీయానేషపన్థాస్సమయిభిరఖిలైరర్థ్యతాంసార్థనీత్యా
నోచేదుచ్ఛిన్నలోకవ్యవహృతినియమాః కామచారాః కథాస్స్యుః ౯౯।
(నిరధిష్ఠానసరుపాధికాసక్త్యాతిభఙ్గః)

స్వపర నిర్వాహకసమాధినాత్మాత్మాశ్రయానవస్థయోరపసారణం తదేవాహ మానాదితి. నహివయమప్రమాణాత్ప్రమాణస్యాన్యథా వాసిద్ధింబ్రూమః కింతుప్రమాణతః, తత్ర వ్యక్తిభేదేతు ప్రమాణాన్తరాత్ప్రమాణసిద్ధిః యథా ఏతద్దృష్టం ఇదంద్రక్ష్యామీతి. యదాతు ఈదృశీప్రమేతిప్రమితిమాత్రంగృహ్యతే ఈదృశంవాప్రమితికరణమితిప్రమాకరణమాత్రం తదాపునరేకహేలయా స్వస్వేతరలక్ష్యసముదాయవ్యవస్థాపనాన్నానవస్థా ఆత్మాశ్రయోవా శబ్దశబ్దాదిన్యాయాత్, తర్హ్యప్రమాణాదపిప్రమాణప్రతిక్షేపే స్వపరనిర్వాహకసమాధినా స్వాత్మాపి ప్రతిక్షిప్యతామితి చేన్న అవిరుద్ధవిషయత్వాత్స్వపరనిర్వాహస్య యథా ॥శ్లో॥ అహంసత్యంవదామీతి స్వోక్తిః స్వపరరక్షిణీ। నకదాచిద్వదామీతి వాదస్తు స్వోక్తిబాధితః॥ మానస్థాపకమానస్య మానసంక్షోభకస్యచ। గతిరేవమితిప్రేక్ష్యగహనాంకుహనాంత్యజ॥ సర్వైరపిసిద్ధాన్తిభిరియంగతి రనతిలఙ్ఘనీయేత్యభిప్రాయేణాహ సాధీయానితి. సమయిభిరఖిలైః ప్రమాణస్థాపకైరివతద్దూషకైరపీతిభావః. వ్యావహారికప్రమాణవ్యవస్థాపిహి క్వచిత్క్వచిత్స్వపరనిర్వాహకసమాధిమనురుధ్యైవప్రవర్తేత మిథ్యాత్వాదిసాధకేషుచత్వయాభ్యుపగమ్యతే తస్మాత్ అర్థ్యతాంఇష్యతామిత్యర్థః. సార్థనీత్యాయథావిపశ్చిత్ప్రయుక్తస్సర్వశబ్దస్సార్థ ఇతివాక్యేతదన్తర్గతపదానామపి సార్థత్వమవిశేషేణ సంప్రధార్యతే, యద్వా త్వద్వాక్యపారస్పర్యోపి నిరర్థకస్సార్థకో వా, ఆద్యే కింస్వపక్షస్థాపనపరపక్షదూషణాదిప్రయాసేన. ద్వితీయె తత్సార్థత్వం కస్యచిత్ప్రమాణస్యార్థః స్యాన్నవా, నచేత్ న తత్సిద్ధిః, ప్రమాణార్థశ్చేత్ తత్ప్రమాణాభ్యుపగమః, అథవాతీర్థయాత్రాదిప్రవృత్తసార్థవత్ పరస్పరవిరుద్ధాభిప్రాయవతాం సమవాయోపి కేనచిదాకారేణాభిప్రాయసామ్యాదన్యోన్యావిఘాతేనగన్తవ్యంగచ్ఛతి తథామిథోవిరుద్ధావస్థేష్వపిసిద్ధాన్తిభిః ప్రమాణాత్ప్రమేయసిద్ధిరిత్యాదికంలౌకికపరీక్షకసేతుమభిద్యానైశ్రద్ధాతవ్యమితి. ఏవమనభ్యుపగమే బాధకమాహ నోచేదితి. కథాః వాదజల్పవితణ్డారూపాః ఉచ్ఛిన్నలోకవ్యవహారనియమతయా కామచారాఃస్యుః వక్తవ్యావక్త

౨౮౫॥ శ్లో॥ జ్ఞానాకారాధికం హి ప్రథితమిదమితి శ్వేతపీతాదిబాహ్యం

వ్యక్తవ్యాక్తవ్యవిభాగరహితతయా న తత్త్వనిర్ణయాదిఫలపర్యన్తాః స్యురి-
తి భావః. యద్వా కథాః సాధనదూషణాద్యుక్తయః సదసద్భావానాదరేణ
స్వచ్ఛన్దతః స్యురితి. నను సర్వక్షోభకస్య కథాసంక్షోభప్రసఞ్జనేనాపి కిమనిష్ట-
మాపాదితం? ఏవం వదతస్తే కిఞ్చిదనిష్టమస్తి వా న వా, న చేత్ నసన్నాసదిత్యా-
దినా పరపక్షదూష్యః, అస్తి చేత్ త్వద్వాక్యమాత్రేణ తత్సత్త్వప్రసక్తౌ మష్ట ఇత్య-
నిష్టమాపాదితమేవేతి॥ ౧౯॥

అథ నాస్తిక్యమాన్ద్యాత్సంవిదపలాపే దుర్బలబుద్ధీనాం యోగా-
చారాణామాత్మఖ్యాతిమపాకర్తుం ప్రత్యక్షవిరోధం ప్రతిపిపాదయిషయా బాహ్యా-
ర్థసిద్ధిం తావదాహ జ్ఞానాకారేతి. జ్ఞాయత ఇదమితి వా జానామీదమితి వా బోధే
క్రియారూపాయా బుద్ధేః కర్మరూపతయా ప్రసిద్ధం శ్వేతపీతాదివస్తుజాతం బుద్ధి-
తత్త్వాద్బాహ్యమేవ భవితుమర్హతి, అన్యథా తు న భేదసన్తతిభేదయోరపి కేనచి-
త్ జ్ఞానేనగృహీతావగృహీతౌ చ తు న భేదాద్యసిద్ధిప్రసఙ్గేన దత్తోత్తరత్వాత్,
తతశ్చ భేదమాత్రాపహ్నవే త్రయ్యన్తకుదృష్టివాదస్యస్వీకారః, భేద్యమానా-
పహ్నవే తు మాధ్యమికమతావతార ఇతి భావః. ఏతేన॥ శ్లో॥ అవిభాగోఽపి బుద్ధ్యా-
త్మా విపర్యాసితదర్శనైః। గ్రాహ్యగ్రాహకసంవిత్తిభేదవానివ లక్ష్యతే॥ ఇతి ప్రలపి-
తం ప్రత్యుక్తం, శ్వేతపీతాదిబాహ్యమితి వదతశ్చాయం భావః బుద్ధిబోధ్యయోరభే-
దం బ్రువతా విరుద్ధధర్మాధ్యాసేన భేదః కశ్చిదఙ్గీకృతో న వా, న చేద్దత్తమేవోత్త-
రం తు న భేదాద్యసిద్ధిప్రసఙ్గ ఇతి. అఙ్గీకృతశ్చేత్ శ్వేతపీతాద్యనేకాకారగ్రాహి-
ణ్యేకత్ర జ్ఞానే కథం మిథో విరుద్ధశ్వేతపీతాదితాదాత్మ్యసంభవః, మిథో విరు-
ద్ధయోరేకబుద్ధివిషయత్వవదేకబుద్ధ్యాకారత్వమప్యవిరుద్ధమితి చేన్న దర్శనా-
దర్శనాభ్యాం విశేషాత్, ఏకత్వవిరోధ ఏకదా ఏకాశ్రయత్వవిరోధశ్చ శ్వేతపీ-
తాదేర్దృష్టః నత్వేకధీవిషయత్వవిరోధః, త్వయా తు శ్వేతపీతాదేర్బుద్ధ్యాకా-
రత్వం వదతా బుద్ధ్యైక్యం బుద్ధిధర్మత్వం వోచ్యతే, ద్వితయమపి వ్యాఘాతవిఘ-
టితం, అతో బుద్ధ్యతిరిక్తార్థస్య బుద్ధివదబాధితోపలబ్ధిసిద్ధత్వాన్న తదభావస్సా-
ధ్య ఇతి. సూత్రితం చైతత్ "నాభావ ఉపలబ్ధేః" ఇతి. నను భేదోపలమ్భమాత్రా-
న్న భేదసిద్ధిః ద్విచన్ద్రాదావపి ప్రసఙ్గాత్, బాధాత్తత్ర తథేతి చేన్న అవిశేషాత్.
కథమవిశేషః నహి ప్రత్యక్షతో బోధ్యబాధః నేదమస్తీతి సార్వత్రికనిషేధాభా-
వాత్, అనుమానాదిభిస్తు తస్యోపజీవ్యప్రత్యక్షప్రతిషేధకత్వమితి చేన్న ద్వి-
త్రైక్యాదిప్రత్యక్షస్యానుమానాదినా బాధాభ్యుపగమాత్, తత్ర ప్రత్యక్షస్యావి-

తాదాత్మ్యే తస్య సాధ్యే సహానుపలంభనియమాద్యన్యథైవాత్రసిద్ధం।

ర నిర్వాపితారోపితదీపన్యాయేనాన్యథాసిద్ధిశఙ్కాగ్రస్తతయా దౌర్బల్యమి
తి చేన్న, ఇహాపి ప్రతిబిమ్బభేదోపలబ్ధిన్యాయేనాన్యథాసిద్ధిసమ్భవాత్, తతశ్చ
గ్రాహ్యగ్రాహకయోరనుమానాదభేదసిద్ధిరిత్యత్రాహ తాదాత్మ్య ఇతి. త
స్య వేద్యత్వేనైవ సిద్ధస్య పదార్థస్య విత్తితాదాత్మ్యే సిసాధయిషితే అస్మిన్ స
హోపలమ్భనియమాదిలిఙ్గమన్యథైవ సిద్ధమిత్యర్థః. యద్యపి స్వయంప్రకాశ
వాదే విత్తివేద్యయోస్సహోపలమ్భస్సిద్ధః తథాపి న తావతా తయోర్మిథస్తా
దాత్మ్యసిద్ధిః భిన్నస్యాపి వేద్యస్య స్వయంప్రకాశసమకాలే ప్రకాశమానత
యా తేన సహోపలమ్భోపపత్తేః, నియమస్తు స్థిరపక్షే మద్వచః కాలాన్తరేపు
రుషాన్తరే చాసహోపలమ్భాత్, అతః సహోపలమ్భనియమాదభేదో నీల
తద్ధియోః॥ ఇతి త్వప్రయోజకాదప్రయోజ్యవ్యపదేశః. నను యద్యతోభిద్యతే నత
త్తేన సహోపలభ్యతే యథా ఘటేన పట ఇతి వ్యతిరేకశుద్ధ్యా వ్యాప్తిసిద్ధౌ కథ
మప్రయోజకత్వం ఇత్థం వ్యభిచారేణ వ్యతిరేకస్యాశుద్ధత్వాత్, స్వాత్మపక్షే తా
వత్సన్తతిపూర్వాపరజ్ఞానాని సన్తత్యన్తరజ్ఞానాని చ కేనచిద్ జ్ఞానాన్తరేణోపల
భ్యన్తే అన్యథా కథం తాని సమర్థయేరన్ తతశ్చ గ్రాహ్యగ్రాహకయోస్తత్ర తాదా
త్మ్యే సర్వసంవిదద్వైతప్రసఙ్గః భేదే తు వ్యభిచారసిద్ధిః, యది మన్యసే సర్వజ్ఞా
నానాం స్వే స్వే కాలే స్వేనైవ ప్రకాశనాత్స్వగ్రాహకజ్ఞానాన్తరేణ సహో
పలమ్భనియమో నాస్తీతి, ఏవం సతి నీలపీతాదేరపి స్వగ్రాహకేణైకేన జ్ఞానేన స
హోపలమ్భనియమో నాస్తి స్థిరపక్షే కాలాదిభేదేన పురుషభేదేన చ నీలాదే
రనియతానేకోపలమ్భవిషయత్వసిద్ధేః, న చైకస్య నీలస్యానేకస్వగ్రహణతాదా
త్మ్యసమ్భవః త్వయాపి నైతత్సమ్మన్యతే ప్రతిసంవేదనం నీలభేదాన్నోపలమ్భ
నియమః ఇతి చేన్న జ్ఞానజ్ఞేయైక్యసిద్ధౌ ప్రతిజ్ఞానం నీలభేదః తత్సిద్ధౌ చ సహో
పలమ్భనియమాత్తదైక్యసిద్ధిరితి చక్రకాపత్తేః, కిఞ్చ సహభావ ఏవ తావద్భేద
సాపేక్షః తదుపలమ్భనియమో భేదగన్ధం న సహతే, అతస్తేన కథం తాదాత్మ్య
సాధనం, జ్ఞానేనార్థస్య నియతస్సహోపలమ్భశ్చ అత్ర కిం జ్ఞానార్థగోచర
మేకం జ్ఞానాన్తరం ఉత స్వప్రకాశస్వగోచరజ్ఞానానతిరిక్తప్రకాశః, నాద్యః
జ్ఞానోదయకాలే జ్ఞానార్థగోచరైకజ్ఞానాన్తరాదృష్టేః, అన్వయవ్యతిరేకి
వివక్షాయాం దృష్టాన్తాభావాచ్చ, అస్తి ద్విచన్ద్రదృష్టాన్త ఇతి చేన్న అకల్పిత
స్య చన్ద్రస్య కల్పితేన సహోపలమ్భనియమాభావాత్, అన్యతరస్య స

హోపలమ్భనియమో వివక్షిత ఇతి చేత్ హన్త తర్హి తదుభయతాదాత్మ్యం నిదర్శయతస్తేకథమసౌనియమస్తస్యైవాప్తిర్నాస్తిచేతిఘటేత, కేవలవ్యతిరేకిపక్షతాయామన్యత్ర సాధ్యసద్భావాదాభాసత్వం, సిద్ధోహి స్వేనసహోపలమ్భాభావేపి సర్వబోధానాంస్వస్మాదభేదః, యద్యసౌనస్యాత్ సర్వేబోధాస్స్వయమేవనస్యురితి మాధ్యమికమతప్రసఙ్గః. నను గ్రాహ్యస్యస్వగ్రహణతాదాత్మ్యమిహసాధ్యం తచ్చనాన్యత్రక్వచిదస్తీతి కేవలవ్యతిరేకిత్వోపపత్తిఃస్యాత్ నైవం సర్వజ్ఞానానాంస్వగ్రహణరూపత్వాభ్యుపగమేన స్వగ్రహణతాదాత్మ్యస్యాపిసిద్ధత్వాత్, వ్యతిరేకశ్చాత్ర దుర్వచః యత్స్వగ్రహణతాదాత్మ్యరహితం తత్సహోపలమ్భనియమరహితమిత్యుదాహరణీయాభావాత్, మన్యసేహి గ్రహణానామపి స్వగ్రహణతాదాత్మ్యం. ఆదిశబ్దేన సంవేదనాదిహేతుసఙ్గ్రహః. సంవేదనేతావత్ యద్యేనసంవేద్యతే తత్తదభిన్నమిత్యన్వయవ్యాప్తిర్నాస్తి సంవిదన్తరసంవేదనేవ్యభిచారాత్, తదనభ్యుపగమేపిచానిష్టస్యోక్తత్వాత్,యద్యతోభిద్యతే నతత్తేనసంవేద్యతే యథాచఘటేనపటః యథావాఘటమాత్రజ్ఞానేనపటః సంవేద్యతేచనీలజ్ఞానేననీలమితి వ్యతిరేకవ్యాప్తిరస్తీతిచేన్న అన్వయతోవ్యభిచారే వ్యతిరేకావ్యభిచారస్యాకించిత్కరత్వాత్, వ్యతిరేకశ్చాత్రత్వయాదుర్వచః ఘటపటోదాహరణస్యాశ్రయవికలత్వాత్, సంవిదాత్మనాపటాదిరూపాశ్రయభేదసిద్ధిరితిచేత్ అస్త్వేవం తథాపిపూర్వవద్వ్యభిచారోదుర్వారః సంవిదన్తరస్యసంవిదన్తరేణ వ్యవస్థాప్యత్వస్థాపనాత్, ఏతేనభిన్నస్యగ్రాహ్యత్వేఽతిప్రసఙ్గాత్ సంయోగసమవాయైకార్థసమవాయకారణత్వాదీనామవ్యాప్త్యాదిదుఃస్థతయా గ్రాహ్యలక్షణత్వాయోగాచ్చ పరిశేషాత్తాదాత్మ్యమేవగ్రాహ్యలక్షణమాస్థేయమిత్యపినిరస్తం, జ్ఞానాన్తరేషుజ్ఞానాన్తరేణగృహ్యమాణేషుస్వగ్రహణతాదాత్మ్యయోగాదేవ. కిఞ్చాతీతానాగతగ్రాహిషువిజ్ఞానేషుయదిస్వగ్రాహ్యతాదాత్మ్యం తదావిజ్ఞానమేవస్వయమతీతమనాగతంవాస్యాత్, కింతదానీంతద్గ్రాహ్యంస్యాత్, అథనాతీతోఽనాగతోవాకశ్చిద్విషయః కింతువర్తమానజ్ఞానేఽతీతత్వానాగతత్వకల్పనామాత్రమిత్యమన్యసే తథాసత్యతీతానాగతవిజ్ఞానగ్రాహిణివిజ్ఞానాన్తరేప్యేవంస్యాదిత్యేకక్షణపరిశేషోవానిత్యైకజ్ఞానపరిగ్రహోవాస్యాత్, అపిచ॥శ్లో॥గ్రాహ్యగ్రహణతాదాత్మ్యంఖరశృఙ్గాద్యసఙ్గ్రహే। అస్తిచేద్వ్యాహతిర్నోచేద్వ్యభిచారస్సుదుస్తరః॥ తాదాత్మ్యంచగ్రాహ్యలక్షణం వ్యవస్థాపయతాలక్ష్యస్యలక్షణవ్యాపకత్వమభిసన్ధాయ కిం యస్యయేనతాదాత్మ్యం

గ్రాహ్యత్వాత్స్యాన్మృషాస్యాన్మతిరపియదివాగ్రాహ్యమప్యస్తుతథ్యం
కిఞ్చాన్యోన్యంవిరుద్ధైర్యుగపదవగతైర్ధీరభిన్నాకథంస్యాత్ ॥ ౨౦॥

తస్య తేన గ్రాహ్యత్వమితి నియమో వివక్షితః ఉత లక్ష్యస్య లక్షణవ్యాప్తత్వమభిసన్ధాయ యస్య యేన గ్రాహ్యత్వం తస్య తేన తాదాత్మ్యమితి, న ప్రథమః స్వేనాభిన్నస్య ఘటస్య స్వేన గ్రహణాభావాత్, స్వసంవిత్తాదాత్మ్యే తత్ర స్వేన గ్రహణమితి చేన్న ఇతః పూర్వం సంవిత్సంవేద్యయోస్తాదాత్మ్యసిద్ధేః నద్వితీయః సంవేదనహేతుదూషణనయేన దత్తోత్తరత్వాత్, కిఞ్చ గ్రాహ్యస్య స్వగ్రహణాభిన్నత్వనియమే ఖరశృఙ్గశుక్తిరజతాదేరపి తథాత్వం ప్రసజ్యేత, న చైతదనుమన్తవ్యం సత్యాసత్యయోస్తాదాత్మ్యాయోగాత్, యోగే వా జైనవాదవిజయాపాతాదితి. తత్ర వ్యాఘాతశమనమిచ్ఛతామన్యతరస్వభావపరిత్యాగప్రసఙ్గమాహ గ్రాహ్యత్వాదితి. మిథ్యాభూతబోధ్యతాదాత్మ్యమ్బుద్ధేరపి మిథ్యాత్వే మాధ్యమికమనీషితసిద్ధిః, సత్యభూతబుద్ధితాదాత్మ్యాద్బోధ్యస్యాపి సత్యత్వే ఖరశృఙ్గకమ్బుకలధౌతాదేరపి సత్యత్వాపాత ఇతి భావః. ఉక్తహేతుత్రయస్య సాధారణం శ్వేతపీతాదీత్యనేన పూర్వం సూచితం దూషణాన్తరమాహ కిఞ్చేతి. అయం భావః నిర్విశేషవస్తుప్రకాశో నాస్త్యేవేతి సిద్ధే సర్వబుద్ధీనాం యత్కిఞ్చిదనేకగ్రాహిత్వాదనేకేషాం చ మిథస్తాదాత్మ్యాయోగాదనేకైస్తైరేకస్యా బుద్ధేరపి తాదాత్మ్యముపలమ్భవిరుద్ధం న కథఞ్చిదపి స్యాదితి, ఏకైకస్య క్రమేణావగతౌ బుద్ధిభేదాత్పరిహారః స్యాత్, తన్నివృత్త్యై యుగపదిత్యుక్తం. అథ మన్యసే బుద్ధిబోధ్యతాదాత్మ్యముపదిశతో బుద్ధస్యాయమభిప్రాయః బుద్ధివ్యతిరిక్తస్య బోధ్యస్య మిథ్యాత్వాత్తదవ్యతిరేకోపచార ఇతి, యద్యేవం బాహ్యార్థమిథ్యాత్వమిహాభిసంహితం, తత్ర సహోపలమ్భనియమాదయో న సాధకాః బుద్ధోపదేశస్తు శ్రద్ధధానేష్వేవ శోభతే, ॥శ్లో॥ స్థూలాస్థూలాదికోటీనాం బాధకైర్బాహ్యనిహ్నవః । సున్దోపసున్దన్యాయేన బాధకానాం హతేర్హతః॥ అపి చ కృత్స్నబాహ్యార్థాపహ్నవే౽నుమానానాం స్వోపజీవ్యప్రత్యక్షవిరోధాదనుత్థానమేవ ॥శ్లో॥ బోధ్యాపహ్నవయుక్తీనాం నిస్తారమనుపశ్యతా । బోద్ధ్రపహ్నవయుక్తిశ్చ సుతరాం సుతరాం భవేత్ ॥ న తావద్బుద్ధిమాత్రం జ్ఞాతా అహమర్థః తద్ధర్మతయైవ తత్ప్రతీతేః, తథా చ సూత్రం "వ్యతిరేకో గన్ధవత్తథా చ దర్శయతి" ఇతి, న చ బుద్ధావహన్త్వక్లృప్తిః బుద్ధిరహమిత్యవభాసప్రసఙ్గాత్, నాపి బుద్ధేరాశ్రయతయా౽హమర్థకల్పనా నిరధిష్ఠానకల్పనానఙ్గీకారాత్, అథ నిరాశ్రయాపి బుద్ధిః స్వాశ్రయతయా కల్ప్యత ఇతి మన్యసే తథా సత్యస్యాః

ఖ్యాతిః స్యాత్, బాధే చ సత్యేవం వక్తవ్యం, న చాశ్రయబాధకం కిఞ్చిదబాధిత
మస్తి బుద్ధ్యన్యత్వాదికుతర్కైస్తద్బాధే బుద్ధిరపి భాసమానత్వాదిమాధ్యమిక
కుతర్కైర్బాధ్యేత, తస్మాద్గ్రాహ్యగ్రాహకాపహ్నవే గృహీతిరప్యపహ్నో
తవ్యా, తద్గ్రహే వా తయోరపి గ్రహణం స్యాదేవ, తదిదం "న భావోఽనుపలబ్ధేః"
ఇతి సూత్రాభిప్రేతం. ఏవం దృగ్దృశ్యసమ్బన్ధానుపపత్త్యా దృశ్యమిథ్యాత్వమితి
కుదృష్టికల్పనాప్యన్యాలనీయా, అత్ర హ్యనుపపద్యమానసమ్బన్ధోపపాదకతయా
వా దృశ్యమిథ్యాత్వం కల్ప్యతే ఉత సిద్ధస్య సమ్బన్ధాభావస్య వ్యాపకతయా,
నాద్యః దృశ్యమిథ్యాత్వే సుతరాం సమ్బన్ధాయోగాత్. న ద్వితీయః దృశ్యస్యే
వ దృశోఽపి మిథ్యాత్వక్లృప్తిప్రసఙ్గాత్, న చ మేరుమన్దరయోస్సమ్బన్ధో నాస్తీత్యన్య
తరమిథ్యాత్వముభయమిథ్యాత్వం వా కల్ప్యతే, అసమ్బన్ధయోస్సమ్బన్ధిత్వేన
భానాద్విశేష ఇతి చేత్ తథా సతి తత్సమ్బన్ధస్యైవ మిథ్యాత్వం వాచ్యం న తు తదుభ
యస్వరూపస్య, తదసమ్బన్ధస్య తేన వాస్తవప్రకాశ్యత్వాయోగాత్ తత్తత్ప్రకా
శ్యత్వస్య కాల్పనికతయా ప్రకాశ్యస్వరూపాసిద్ధిరితి చేత్ తర్హి కాల్పనికస్యాప్య
సమ్బన్ధస్య కథం తత్ప్రకాశ్యత్వమితి చిన్తయ; మాయామాహాత్మ్యాదితి చేత్ ఏవం
సత్యస్యాపి సామగ్ర్యాదిమాహాత్మ్యాదితి యథాలోకమవలోకయ, కిఞ్చాసమ్బ
న్ధస్య వాస్తవప్రకాశ్యత్వం న ఘటత ఇతి వదతా సమ్బన్ధస్యైవ వాస్తవప్రకాశ ఇతి
నియమస్త్వయా దృష్టః స్యాత్ అన్యథా తద్వ్యతిరేకే తద్వ్యతిరేకనియమనిర్దే
శాయోగాత్, యది చాసమ్బన్ధస్య ప్రకాశమానత్వమయుక్తం మన్యసే తర్హి
దురపహ్నవస్య ప్రకాశమానత్వస్య సిద్ధ్యై సమ్బన్ధ ఏవ కశ్చిత్కల్పయితుం యు
క్తః, స తు సమ్ప్రతిపన్నసమ్బన్ధేష్వనన్తర్భూతశ్చేత్తదన్యః కశ్చిదిత్యేవాఙ్గీకార్యః,
అథ తేన తస్య ప్రకాశమానత్వమేవ నాస్తీతి పక్షః తదా కస్యానిర్వచనీయత్వాది
కల్ప్యేత, అపి చ దృగ్దృశ్యయోస్సమ్బన్ధం ప్రతిక్షిపతా కిం సమ్బన్ధ ఏవ నాస్తీత్యభి
సంహితం ఉత క్వచిత్సన్నప్యసౌ ప్రస్తుతయోర్నాస్తీతి, నాద్యః దూష్యదూష
ణాదిసమ్బన్ధవిలోపే స్వవ్యాఘాతాదిదోషగణోన్మేషాత్. న ద్వితీయః యథా
సమ్బన్ధాన్తరమన్తరేణ క్వచిదసౌ కస్యచిత్సిద్ధః తథా దృగ్దృశ్యభావరూపస్సమ్బ
న్ధోఽపీతి స్వీకర్తుముచితః, యచ్చ సవిషయవృత్త్యభావాద్దృశ్యవద్దృశోఽపి మి
థ్యాత్వమిష్యత ఏవేతి తదప్యసత్ సాక్షిణోఽపి స్వదృశ్యమిథ్యాత్వేన మిథ్యాత్వ
ప్రసఙ్గాత్, అనాదిత్వాత్తస్యాకల్పితతయా న మిథ్యాత్వమితి చేన్న అనాదేర్భా
వరూపాజ్ఞానస్యాపి తథాత్వప్రసఙ్గాత్, అనాదిత్వం చ తద్వదేవ న కల్పితత్వవిరో
ధి యది సాక్షిణోఽనకల్పితత్వం స్యాత్ బ్రహ్మస్వరూపవత్తస్యాపి నిత్యత్వప్రసఙ్గః,

౨౮౬॥శ్లో॥హన్తత్రయ్యన్తపక్షే కణభుగభిమతో నావయవ్యస్తి కశ్చి
త్సఙ్ఘాతో నాంశతోఽన్యస్తదణుషు నభవేద్దృశ్యతేత్యర్థచోద్యం ।
సంసర్గైర్విశ్వమేతద్ఘటత ఇహ యథాదృష్టి దృశ్యాణుపక్షే
నాదృష్టం కల్పయామః పరిణతిభిరసౌ దృశ్యతాదిః శ్రుతే స్యాత్ ॥౨౧॥

౨౮౭॥శ్లో॥ఆత్మఖ్యాతౌ మతీనాం మిథ ఇతరతయా సంవిదన్యానసిధ్యై

నచైవం స్వీక్రియతే తద్విషయావిద్యాస్వరూపస్యాపి నిత్యత్వప్రసఙ్గేన తన్మూల జగద్వివర్తస్యాపి నిత్యానువృత్తిప్రసఙ్గాదితి॥ ౨౦॥

నను బాహ్యార్థ ఏవ న సంభవతి యత్ప్రత్యక్షబలాదాత్మఖ్యాతిభఙ్గం మన్యసే, గుణానాం తావద్ద్రవ్యాసిద్ధావసిద్ధేః ద్రవ్యాణాం చ పృథివ్యాదీనాం అవయవిసఙ్ఘాతాదివికల్పాసహత్వాద్ద్వైద్ధ్ర్యుకద్రవ్యాభావే ఽతీన్ద్రియస్యదూరనిరస్తత్వాచ్చేత్యభిప్రాయేణ చోదయతి హన్తేతి. హర్షార్థోఽయం హన్త శబ్దః వాక్యారమ్భార్థో వా. అవయవీ తావత్ సాఙ్గత్రైరివత్రయ్యన్తవాదిభిరపి నాఙ్గీక్రియతే సఙ్ఘాతః స్వసఙ్ఘాతిభ్యో నాతిరిచ్యతే తత్సంబన్ధశ్చ స్వరూపాతిరిక్తో న సంభవతి, సంభవేపి సంఘాతినామప్రత్యక్షత్వే తత్సఙ్ఘాతస్య ప్రత్యక్షత్వం న స్యాత్ సఙ్ఘాతినాం చాన్తతః పరమాణుపరిశేషాత్తేషాం చాప్రత్యక్షత్వాదితి భావః. దూషయతి ఇత్యర్థచోద్యమితి. తత్త్వనిరీక్షణాసామర్థ్యాదర్థతోఽప్యుపచారః పరమతే న తావత్పరిహారమాహ సంసర్గైరితి. త్రసరేణ్వవయవా ఏవ పరమాణవ ఇతి పక్షే తత్సంసర్గవిశేషైరేవ హ్రస్వదీర్ఘత్వత్ర్యశ్రచతురశ్రవృత్తవక్రకుటిలత్వాదివిచిత్రసన్నివేశం విశ్వమేతద్యథాదర్శనం దృశ్యం స్యాదిత్యర్థః. వయం తు న త్రసరేణువ్యతిరిక్తం తదవయవాది కల్పయామః యేన తదప్రత్యక్షతయా విశ్వాప్రత్యక్షత్వశఙ్కా స్యాదిత్యభిప్రాయేణాహ నాదృష్టమితి. నను శ్రుతేపి సూక్ష్మద్రవ్యే ప్రత్యక్షత్వాదికం న మన్యసే అతస్తదాత్మకస్య ప్రపఞ్చస్య కథం ప్రత్యక్షత్వాదికమిత్యత్రాహ పరిణతిభిరితి. అసావితి దురపహ్నవత్వాభిప్రాయం. ఆదిశబ్దేన తత్తదిన్ద్రియాన్తరవిషయలాభస్తత్తత్కార్యవిశేషహేతుత్వాదికం చ సఙ్గృహ్యతే ॥శ్లో॥ "రూపస్పర్శాదిజనవాద్దృశ్యత్వస్పృశ్యతాదయః। తన్నాశాత్తదభావశ్చ యుజ్యేత శ్రుతిచక్షుషాం॥ ౨౧॥

ఏవం బాహ్యఖ్యాతేరసంభవం పరిహృత్య స్వాత్మమాత్రఖ్యాతేరనుపపత్తిమాహ ఆత్మఖ్యాతావితి. గ్రాహ్యస్య గ్రాహకతాదాత్మ్యే సంవిదన్తరాసిద్ధ్యా మతాన్తరప్రసఙ్గః ప్రాక్ప్రదర్శితః. తత్ర స్వప్రవృత్తివిరోధం చాహ అ

దన్యోన్యార్థానభిజ్ఞాఃకథమివచధియో వాదజల్పాదిమర్గ్యాః।
మా నాభాసాదిసీమానకథమపిభవేద్గ్రాహ్యమిథ్యాత్వసామ్యా
త్సర్వంతత్సంవృతేశ్చేన్నఖలుసదితరాసాపితత్తన్నియన్త్రీ॥ ౨౨॥

౨౪౮॥శ్లో॥ప్రకాశాకారప్రతీతిర్నిజమతివిహతానైవదృష్టేగురుత్వం

న్యోన్యేతి. వాదిబుద్ధివిషయాదికమనుల్లిఖన్త్యాప్రతివాదిబుద్ధ్యా కథం తత్ప్రతిషేధవ్యవహారః ప్రవర్తేతేతిభావః. ఉపలక్షణమేతచ్ఛిష్యాచార్యాదిసంవ్యవహారాణాం. ప్రసఙ్గాన్తరమాహ మానాభాసేతి. ఆదిశబ్దేనతర్కతదాభాసషద్వచనాసద్వచనాదిసఙ్గ్రహః. సర్వత్రసమాధానంశఙ్కతే సర్వమితి.వికల్పాభిప్రాయేణప్రతివక్తి నఖల్వితి. అయంభావఃసంవృతిఃసంవిత్స్వరూపాదన్యావాఽనన్యావా, ఆద్యేకథంతదన్యస్యాస్తేనగ్రాహ్యత్వం అగృహ్యమాణాయాశ్చస్వరూపసత్త్వాభావాత్సంపిదధీనసిద్ధ్యభావాచ్చకథంమానతదాభాసాదివ్యవస్థాపకత్వం. న ద్వితీయః సంవిదనన్యయాహి సంవృత్యా సిద్ధంసంవిదైవసిద్ధమిత్యుక్తంభవతి, తథాచత్వజ్యతాంతన్మిథ్యాత్వాభిసన్ధిః అన్యథాసంవిత్స్వరూపమేవాపహ్నుతంస్యాత్ తస్యాస్తదభిన్నత్వాదితి॥ ౨౨॥

అన్యానపిబౌద్ధోక్తాన్బాహ్యాపహ్నవప్రకారాన్ప్రత్యాచష్టే ప్రకాశారేతి. యత్తతాహుః ఇదంనీలమిత్యాదిబుద్ధౌ నీలాదిరేకప్రకాశాకారఉపలభ్యతే, సచేత్ స్వార్థస్య తర్హి నిరాకారాబుద్ధిర్నప్రకాశేత,తదప్రకాశేచకుతోర్థప్రకాశఃఅతఃప్రకాశమానప్రకఆకారఃప్రకాశమానస్య జ్ఞానస్యైవస్యాదితి.అత్రబ్రూమః ప్రకాశాకారప్రతీతిః స్వమతివ్యాహతా జ్ఞానార్థయోర్భిన్నాకారతయైవసర్వైరుపలబ్ధేః అర్థోహినీలాద్యాకారః జ్ఞానంతుతత్ప్రకాశాద్యాకారమితి. నచ "అర్థేనైవవిశేషోహినిరాకారతయాధియాం" ఇతినియమః,భేదకాన్తరాభావదశావిషయత్వాదేవంవ్యపదేశస్య, అస్తిహ్యాధారతఆధేయతః కారణతఃకార్యతశ్చజ్ఞానస్యవిశేషః, అతఃపరస్పరభిన్నాకారతయైవజ్ఞానార్థయోరుపలమ్భఇతి. తథాపి నీలాదేర్జ్ఞానాకారత్వకల్పనయైవసర్వవ్యవహారసిద్ధేర్బాహ్యార్థకల్పనాయాం గౌరవప్రసఙ్గ ఇత్యత్రాహ నైవేతి.యది వయం సౌత్రాన్తికవద్జ్ఞానాకారవైచిత్ర్యేణార్థస్వభావంకల్పయామః తదైవమనుయుజ్యేమహి దృష్టత్వాదేవ బాహ్యమర్థమభ్యుపగచ్ఛామఇతి భావః. నను విప్రతిపన్నోబాహ్యోర్థః జ్ఞానంతు సంప్రతిపన్నం, అతః ప్రకాశమానోనీలాదిరాకారః సంప్రతిపన్నస్యైవభవితుమర్హతి సిద్ధసాధ్యయోస్సిద్ధస్యైవాలమ్బనీయత్వాది

వ్యర్థాస్మిఁసమ్మతిస్తేబహిరపినియతంవక్ష్యతేగ్రాహ్యలక్ష్మ।
వ్యాఘాతోలిఙ్గసఙ్ఖ్యాపరిమితివచసాంనాస్త్యుపాధిప్రభేదా

త్,తత్రాహ వ్యర్థేతి.యది వాదివిప్రతిపత్త్యా వస్త్వతివర్తేత,తదా హి తత్సమ్మతి
రన్వేషణీయా,నచైవమస్తి,అన్యథాసర్వవాదినాంపరపక్షభఙ్గస్యాయత్నలభ్య
తయాసాధనదూషణాదిప్రయోగోనిరర్థకఃస్యాత్, నచమత్సమ్మతివిరహేత్వ
త్పక్షం సర్వమసిద్ధంమన్యసే ఇతిభావః. ననుబాహ్యస్య నీలాదేఃప్రకాశమాన
త్వమౌపాధికమనౌపాధికంవా,నాద్యః అప్రకాశస్వభావస్యోపాధిసహస్రేణా
పిప్రకాశాపాదనాయోగాత్.నద్వితీయః అనౌపాధికప్రకాశస్యస్వయంప్రకా
శత్వజ్ఞానత్వయోరవర్జనీయత్వాత్.తతశ్చవిత్తివేద్యభేదాసిద్ధేస్తాదాత్మ్యమేవ
గ్రాహ్యలక్షణంస్యాదిత్యాహ బహిరపీతి.అయంభావఃనతావన్నీలాదేరౌపా
ధికప్రకాశత్వేప్రకాశాసిద్ధిః హేతుఫలభావస్యత్వయాపిస్వీకారాత్, అన్యథా
కథమసత్స్వభావస్యహేతుసహస్రేణాపి సత్త్వాపాదనమితిమాధ్యమికపర్యను
యోగే కింప్రతివక్ష్యసి.అతః ప్రత్యక్షానుపలమ్భప్రతిష్ఠాపితహేతువిశేషాధీనంప్ర
కాశమానత్వంబాహ్యత్వేపినీలాదేరప్రతిక్షేప్యమితిస్థితే గ్రాహ్యస్యకింనియా
మకేనలక్షణాన్తరేణ, తదన్వేషణేచ తస్యాపి తథేత్యనవస్థాపాతాత్, నహి
వయం వైభాషికసౌత్రాన్తికాదివదేకసామగ్రీప్రసూతత్వంస్వాకారసమర్పణ
క్షమహేతుత్వమన్యద్వా కిఞ్చిదనియతం గ్రాహ్యలక్షణం బ్రూమః యేనాతి
ప్రసఙ్గఃస్యాత్, కింతు సామగ్రీనియతిబలాద్యదసద్వా కిఞ్చిత్తేఽనదిదేవ గ్రా
హ్యం ఏవమనభ్యుపగమే కిఞ్చిత్ప్రతికస్యచిదేవ తదన్యస్యకార్యత్వం కథంవక్ష్య
సి,కారణాదన్యస్యకార్యత్వేఽతిప్రసఙ్గంచ కథమపనేష్యసి తదిహ వైనాశికస
మయముత్తీర్య సతాఽర్థవాదే స్థాతుమిచ్ఛసీతి॥ శ్లో॥ ఏవంచదూష్యవాచ్యా
దేస్తాదాత్మ్యందూషణాదిభిః। కల్పనీయం త్వయేతిస్యాత్స్వవ్యాఘాతాదిరక్ష
తః॥నన్వవ్యవస్థితస్వభావం నకిఞ్చిదపితత్త్వంభవతిఅన్యథాఽతిప్రసఙ్గాత్, నచ
వ్యవస్థితస్వభావంకిఞ్చిద్బాహ్యం, ఏకమేవహిభిన్నలిఙ్గంవ్యపదిశ్యతే"నక్షత్రం
తారకాతిష్యః" ఇతి,ఏకత్రయోషితిదారాఇతిబహువచనం,ఏకమేవహిపరిమాణ
మణుమహద్దీర్ఘహ్రస్వాత్మనావికల్ప్యతే, అన్యదప్యేవంప్రాయం. అతోనబా
హ్యేక్వచిదపితత్త్వవ్యవస్థేత్యత్రాహ వ్యాఘాతఇతి. ఉక్తేషు లిఙ్గవచనాద్యవ
స్థితిస్తావన్నవస్తువ్యవస్థామన్యథయతి తత్తచ్ఛబ్దస్వభావప్రవృత్తినియతత్వాద్వ్యపదే
శభేదస్య,నహిమనుష్యాదౌదృష్టం నపుంసకత్వాది నక్షత్రాదౌనిర్దిశ్యతే, నచై
కాం స్త్రియం దారాఇతిబహ్వీమభిమన్యన్తే, పరిమాణేవ్యపదేశభేదస్తు ప్రతియో

దేకంనానాకృతిస్స్యాన్నిజగుణభిదయాబాధితేధీఃస్వహేతోః॥ ౭౩॥

(స్వాత్మాకారఖ్యాతిభఙ్గః)

౭౪౯ ॥శ్లో॥ ధీత్వాత్స్వవ్యాగ్ఘశూన్యావిమతమతిరితిస్వోక్తిబుద్ధ్యాదిభగ్నం

గ్న్యపాధికః,తత్తదపేక్షయాచతత్తద్రూపత్వంతస్యతాత్త్వికమేవతథాన్యదపి, తథాఽనభ్యుపగమేత్వస్మతేఽపినిర్మూలంస్యాత్,బుద్ధిరపిహినసర్వంప్రతిబుద్ధిఃస ర్వస్యాప్యయత్నతఃసర్వజ్ఞత్వప్రసఙ్గాత్, సాచనసర్వంప్రతికార్యంకారణంవా అనభ్యుపగమాదనుపపత్తేశ్చ, నచసర్వత్రసదాసతీవిభుత్వనిత్యత్వాపాతాత్, నచసర్వంప్రతీష్టానిష్టావా వేదనాసాధారణ్యప్రసఙ్గాత్ రాగద్వేషానుత్థానప్ర సఙ్గాచ్చ,నాపినీలైకాకారాబుద్ధిఃపీతాదిభిరాకారిణీ సర్వాద్వైతప్రసఙ్గాదితి భావః· అథస్యాత్ నీలముత్పలందీర్ఘఃపటఃఇత్యాదిష్వేకమనేకస్వభావంబా హ్యార్థవాదిభిరఙ్గీక్రియతే,తచ్చాయుక్తంనీలపీతాదేరివానేకస్యైకస్వభావత్వా యోగాత్ ఏకస్యానేకస్వభావత్వాయోగాచ్చ·అతోనిఃస్వభావమేవ సర్వం బాహ్యమితి,తత్రాహ ఏకమితి. నఖల్వేకమేవానేకమితివయంపశ్యామః ప్రతి జానీమహేవా యేనవిరోధఃస్యాత్ కింత్వేకమనేకసంబన్ధీతి,నచైవంవిరోధగ న్ధః తవాపి విశేషమాత్రరూపస్యైకస్య సంవేదనస్యస్వేతరసర్వప్రతిసంబన్ధి తయాపి విరోధప్రసఙ్గాత్ నీలోత్పలసంవిదిచ జాతిగుణగ్రాహిణ్యామాకార భేదస్యాపరిహార్యత్వాత్, నీలపీతగ్రాహిణ్యాంతు కింపునః, ॥శ్లో॥ కిఞ్చసర్వ జ్ఞసంవిత్తౌసర్వాకారానుబన్ధతః।సర్వస్వభావతావాస్యాన్నిఃస్వభావత్వమేవ వా॥ ననుబాధితోఽపిద్వితీయచన్ద్రాదిః పునరపిప్రకాశమానోదృశ్యతే,నచాత్ర బాహ్యంకిఞ్చిదప్యధిష్ఠానంకారణంవాపశ్యామః,అతోజ్ఞానస్యైవాధిష్ఠానత్వంస మనన్తరప్రత్యయస్యచకారణత్వంకల్పయితుంయుక్తమిత్యత్రాహ బాధితఇతి· అయంభావః అన్వయవ్యతిరేకావధారితంప్రథమభ్రమాధిష్ఠానమేవ బాధితాను వృత్తిభ్రమేఽధిష్ఠానం తత్కారణమేవచానువృత్తంకారణం, అతోబహిరప్యధి ష్ఠానకారణయోస్సంభవాన్నాన్తరత్వంకల్ప్యమితి॥ ౭౩॥

అథానుమానతోబాహ్యాపలాపమనూద్యదూషయతి ధీత్వాదితి.ఏవం హ్యాహుఃయఃప్రత్యయస్సనిరాలమ్బనఃయథాస్వప్నాదిప్రత్యయఃతథాచవిమతి పదమితి తదేతదన్యవాదిషు॥శ్లో॥"స్తమ్భాదిప్రత్యయోమిథ్యాప్రత్యయత్వాత్త థాహియః।ప్రత్యయస్సమృషాదృష్టఃస్వప్నాదిప్రత్యయోయథా"॥ఇతితత్రస్వో క్తిబాధస్తావత్ అయంప్రయోగోయదినకఞ్చిత్ప్రత్యయం సాధయితుం ప్రవృ త్తః తదానైరర్థక్యాద్భగ్నః, అథసాధయితుం తదాసోఽపిప్రత్యయఃపక్షీకృతోన

జ్ఞానజ్ఞానేఽతిచారః క్షణికవివిధధీసన్తతేస్స్వస్మృతత్వాత్।
దృష్టాన్తస్సాధ్యశూన్యో న చ నిరుపధికాసత్ప్రతీతం క్వచిన్న
స్తావన్మిథ్యాత్వక్లృప్తౌ న తు ఫలతి తవాశేషబాహ్యార్థభఙ్గః॥ ౨౪॥
(నిరాలంబనానుమానభఙ్గః)

వా, ఆద్యే స్వవాక్యజన్యబుద్ధేః స్వేతరాలమ్బనాభావసాధనాద్బుద్ధ్యన్తరస్య నిరాలమ్బనత్వం న సిద్ధ్యేత్, అతస్తదర్థం వాక్యమతదర్థం భవతీతి వ్యాఘాతః బహిష్కారేఽపి సాలమ్బనత్వనిరాలమ్బనత్వవికల్పేన వ్యాప్తిభఙ్గవ్యాఘాతౌ స్యాతాం, స్వబుద్ధివిరోధస్తు యద్యసౌ బుద్ధిః పక్షీకృతబుద్ధ్యన్తరాకారతయా నిరాలమ్బనత్వమవలమ్బేత తర్హి సిద్ధం బుద్ధేః స్వేతరాలమ్బనత్వం, అథ స్వాకారతయైవ తథాపి బుద్ధ్యన్తరాణాం నిరాలమ్బనత్వాసిద్ధిః, న చ బుద్ధ్యన్తరాకారో బుద్ధ్యన్తరస్య నిరాలమ్బనత్వం, సర్వబుద్ధీనాం సర్వాకారత్వప్రసఙ్గేన వ్యాఘాతాపసిద్ధాన్తమతాన్తరోత్థానప్రసఙ్గః ఆదిశబ్దేన ప్రవృత్తిసఙ్గ్రహః. బుద్ధిసిద్ధాన్తినామపి ప్రవృత్తిర్న నిష్ప్రయోజనా అప్రవృత్తేరేవ ప్రసఙ్గాత్, సప్రయోజనత్వే తు సాధకబుద్ధ్యారూఢం తత్ప్రయోజనం తదాత్మకం తతోఽన్యద్వా, ఆద్యే వర్తమానత్వభవిష్యత్త్వవిరోధః. ద్వితీయే తు బుద్ధేః స్వేతరాలమ్బనత్వమపరిహార్యం. అనైకాన్తికత్వమాహ జ్ఞానేతి. అయం భావః యది జ్ఞానాన్తరగోచరం కిమపి జ్ఞానం న స్యాత్ క్షణికబుద్ధిసన్తానభేదాభ్యుపగమో భజ్యేత, అతస్సంవిదన్తరగ్రాహిణి జ్ఞానే స్వేతరాలమ్బనత్వం స్వీకృతం, తస్య పక్షీకారే స్వమతవిరోధః, అపక్షీకారే తు తత్రాతిచార ఇతి. వివిధశబ్దేనాలయవిజ్ఞానప్రవృత్తివిజ్ఞానచిత్తచైత్తాదికల్పనాభేదసఙ్గ్రహః. స్వప్నాదిదృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలత్వేన వ్యాప్త్యసిద్ధిమాహ దృష్టాన్త ఇతి. ఇదమత్రాకూతం న హి వయం స్వప్నాదిధియాం స్వవిషయతాదాత్మ్యమభ్యుపగచ్ఛామః, నాపి బాహ్యాలమ్బనశూన్యత్వం తత్ర వాన్యత్ర వా సత ఏవ స్వప్నాదావపి భానాత్, తిష్ఠతు వా స్వప్నార్థసృష్టివతః, పక్షాన్తరే వ్యాహుః॥ శ్లో॥ "జన్మన్యేకత్ర భిన్నే వా తథా కాలాన్తరేఽపి వా। తద్దేశే వాన్యదేశే వా స్వప్నజ్ఞానస్య గోచరః॥" ఇతి. న చ జాగరజ్ఞానేషు తద్వదన్యథాఖ్యాతిరూపత్వమపి సాధయితుం శక్యం బాధాద్యభావాత్, తత్ర చ సూత్రం "వైధర్మ్యాచ్చ న స్వప్నాదివత్" ఇతి. నన్వసద్విషయత్వే సాధ్యే స్యాదేవ దృష్టాన్తసిద్ధిః, అన్యథాఖ్యాతివాదిభిరపి భ్రాన్తేరంశతస్తథాత్వస్వీకారాదిత్యత్రాహ నచేతి. నిరుపాధికాసద్విషయత్వసాధనే దృష్టాన్తాసిద్ధిరేవ భ్రమవిషయసంసర్గతాదాత్మ్యయోరపి సామాన్యతః క్వచిత్సిద్ధత్వాత్, తదసిద్ధౌ చ తద్భ్రమాయోగాత్, నిషిధ్య

౨౫౦॥ శ్లో॥ ప్రత్యక్షం సంప్రయుక్తే స్మృతిరపి విదితే వ్యాప్తిసిద్ధేనుమా స్యా

మానాచ తాదాత్మ్యసంసర్గౌ తత్తత్ప్రత్యవస్త్వవచ్ఛిన్నావేవ నిషేధవిషయావి తిభావః. సోపాధికాసద్విషయత్వసాధనం తు నిశ్శేషబాహ్యార్థనిహ్నవాయోగాద్బాధకాసిద్ధేశ్చ నయుక్తం, అసద్విషయత్వమాత్రం తు సర్వేషాం దేశాన్తరాద్యావసత్త్వాత్సిద్ధమే వేత్యభిప్రాయేణాహ తావదితి॥ ౨౮॥

నిరుపాధికాసత్ప్రతీత్యభావం హేతుదర్శనాభావతః ప్రపఞ్చయతి ప్రత్యక్షమితి. కార్యమపరోక్షజ్ఞానమన్వయవ్యతిరేకావసితేన్ద్రియసంప్రయోగ విశేషితే విషయే భవతి. యత్పునరాహుః "స్మృతిర్న బాహ్యవిషయా నష్టేప్యర్థే స్మృతిదర్శనాత్" ఇతి తత్రాహ స్మృతిరపీతి. అనుభవవిషయీకృతేహ్యర్థే సంస్కారప్రత్యాసత్త్యా స్మృతిర్భవతి స్మృతికాలేఽతీతోఽనాగతో వేతి నస్వకాలేప్యర్థో న స్యాత్. నచ నబాహ్యః. తత్రైవ స్మృతిరపి సముచితమర్థమవలమ్బతే, న విరుద్ధాకారాన్తరస్థం హ్యాకారం శూన్యాకారం వా స్వానుభవవిరోధాత్. కాలాన్తరవర్తివిషయత్వాదపి సన్నిహితాబాహ్యవిషయత్వం యుక్తమితి చేన్న అనుమేయాతీతానాగతసంవిదామస్వాత్మతాయా గ్రాహ్యత్వస్యవా భావప్రసఙ్గాత్, తత్ర చ పూర్వస్మిన్ సన్తతికల్పనా లుప్యేత, ఉత్తరత్ర సంవిన్నిత్యత్వప్రసఙ్గః స్మృతేస్త్రికాలవర్త్యాకారత్వాత్, అతః స్మృతేః కాలాన్తరవర్తిబాహ్యవిషయత్వం న విరుద్ధం. నను సుగతమతవర్తినామనుమానం న వస్తుతః ప్రమాణం అదూరవిప్రకర్షమాత్రేణ తు ప్రమాణత్వపరిగణనా, నిపుణనిరూపణే కల్పితసామాన్యాకారావలమ్బనత్వాదిదమప్రమాణమేవేతి కథం తన్నిదర్శనేన స్మృతిరసద్విషయా న స్యాదిత్యత్రాహ వ్యాప్తీతి. ప్రత్యక్షాదిసిద్ధస్య లిఙ్గస్య తథావిధాద్వ్యాప్తిబలాత్సామాన్యతః పక్షధర్మతయాచ విశేషతస్సిద్ధేన వ్యాపకేనానుమితిర్విషయిణీ, నచాత్ర కారణదోషో బాధకప్రత్యయో వేతి ప్రమితిరేవాసౌ, తద్విషయశ్చ సన్నేవ స్వకాలేషు, అన్యథా సర్వసంవిదాం స్వమాత్రప్రకాశరూపత్వే సన్తత్యన్తరస్య సంవిదన్తరస్య చానుమానాభావాత్ పరస్పరానభిజ్ఞతయా సర్వాసిద్ధిస్సార్వైక్యం వా స్యాత్, నహ్యేకా సంవిదహమస్మీతి సంవిదన్తరాయ స్వాత్మానం సాధయతి, అనుమానప్రామాణ్యతిరస్కారే చ తద్విశేషతయాభిమతః స్వాగమోపి తిరస్క్రియేత. మాభూద్వస్తుతశ్శబ్దోపి ప్రమాణం పదపదార్థయోరేవ హి సంబన్ధో వ్యుత్పత్యః తద్ద్వారా భవన్తు వాక్యార్థసంబన్ధో దూరనిరస్తః, అతో వాక్యవాక్యార్థప్రత్యయాస్స

చ్ఛాబ్దీధీరన్వితాదౌ భవతి తదనుగా భ్రాన్తిధీః క్వాప్యసిద్ధేః।
వ్యోమాంభోజాదిశబ్దోఽప్యనియతమతికృత్స్యాత్పదార్థాంత్యజేచ్ఛే

మాత్రప్రకాశాత్మనా కల్పితం కిఞ్చిదలీకం స్వాకారేణోపరజ్యతే, తేనవా క్యవాక్యార్థౌ ప్రమాణప్రమేయభావేనాభిమన్యేతే ఇతి తత్రాహ శాబ్దీతి. ఆది శబ్దేనమతభేదేనాన్వయగ్రహణం. అయంభావః పదాని తావత్ప్రత్యక్షసిద్ధసద్భావాని విభక్త్యన్తతయా వ్యాకృతాని నాపహ్నవమర్హన్తి పదార్థాశ్చ, సంబన్ధశ్చ తేషాం మిథస్సంయోగాద్యసంభవేపి వాచ్యవాచకభావరూపస్సాంవ్యవహారికః, తదనభ్యుపగమే కథానాం ఘోషమాత్రశేషత్వప్రసక్తేః, తతశ్చ లౌకికేష్వలౌకికేష్వపి వాక్యేష్వాకాఙ్క్షాదిపరిష్కృతేషు సంసృష్టవిషయా సంసర్గవిషయా వా బుద్ధిర్జాయత ఏవ, సా చ బాధాద్యభావే స్వార్థనియతేతి స్వరూపత ఇవ హేతుతోఽపి విషయతోఽపి నాలీకభావమనుభవతీతి. తథాపి బాధితాంశప్రతీతేరిన్ద్రియాదికమసద్గ్రహణే హేతుః స్యాదిత్యత్రాహ తదనుగేతి. ప్రత్యక్షాదిత్రయానుగేత్యర్థః. భ్రాన్తావపి హ్యసంసృష్టానాం సంసృష్టతయా బోధనే సంసర్గతాదాత్మ్యయోర్వా సామాన్యతస్సిద్ధయోః స్వాభావాధికరణనిష్ఠతయా ఆరోపేఽన్యథాఖ్యాతిమాత్రపరిశేషాదలీకతుచ్ఛావిద్యమానశబ్దానామన్యత్ర విద్యమానమేవ విషయః, నిత్యావిద్యమానం నిరుపాధికాసదిత్యాదిశబ్దైరపి క్వచిదధికరణే కస్యచిత్స్వదేశాదిసిద్ధసత్తాకస్యాసత్త్వం వివక్షితం. నన్వఙ్గుల్యగ్రే హస్తియూథశతమిత్యత్ర సంసర్గః సతోఽసతో వా, ఆద్యే సర్వముపప్లవేత· ద్వితీయే త్వసద్గ్రహణం తద్ధేతుశ్చ సిధ్యత ఇతి మైవం అయోగ్యపదసమభివ్యాహారాణామపి క్వచిత్సిద్ధ ఏవార్థస్తదభావాధికరణే ప్రతిభాస్యతే॥ శ్లో॥ ఇహ త్వారోప్యసంసర్గిసంసర్గాసత్త్వవర్ణనం। నాసద్గ్రహణక్లృప్త్యై స్యాత్ప్రమావిషయసామ్యతః॥ అదృష్టబుద్ధౌ తత్రైవ సంసర్గస్సన్నివేశకః। అన్యత్రసిద్ధ ఏవాసౌ దుష్టాయాం దోషవైభవాత్॥ అథ స్యాత్ ఖపుష్పవన్ధ్యాసుతాదిశబ్దాస్తావన్న బుద్ధిం న జనయన్తి "ఏష వన్ధ్యాసుతో యాతి" ఇత్యాదిత్వదిష్టోదాహృతివిరోధాత్, జనయన్తశ్చ న నిర్విషయాం తదనభ్యుపగమాత్, సవిషయామపి న ప్రత్యేకాంశవిషయాం విశిష్టప్రతిభాసవిరోధాత్ బాధానుపపత్తేశ్చ, అతోఽసదేవ కిఞ్చిద్విశిష్టమన్యత్ఖపుష్పాదిశబ్దైరవభాస్యత ఇతి తత్రాహ వ్యోమామ్భోజేతి. న హ్యత్ర సంసర్గిద్వితయమనుపస్థాప్య తదుపహితవిశిష్టభ్రమః అతిప్రసఙ్గాత్, న చ ఖపుష్పవన్ధ్యాసుతశబ్దయోరర్థ్యమసద్విశిష్టం శశశృఙ్గాదిభిర్వన్ధ్యాసుతవిశేష

నో చేత్స్యాదన్యథాధీర్ధ్రువమిహ యది వాఽనన్వితత్వాప్రతీతిః॥ ౨౫॥

(అసద్బాహ్యఖ్యాతిహేతుదర్శనాదిభఙ్గః)

౨౫౧॥ శ్లో॥ నేష్టః స్వాన్యగ్రహశ్చేత్తదపి నహి ధీర్ధర్మిణీ వః కృతాన్తే

బుద్ధ్యాత్మా వాసనాత్మా న చ కిమపి తయాపేక్షణీయం బహిష్ఠం।

ధీసన్తానేత్వనాదౌ భవతి చ నిఖిలా వాసనైకైకక్షణస్త

న్నిశ్శేషధ్వంసినీ సా యుగవదఖిలమప్యుద్వమేత్కల్పనౌఘం॥ ౨౬॥

(యోగాచారోక్తవాసనాభఙ్గః)

ణవిరోధాత్· ద్వితీయతిం దూషయనో చేదితి. అవయవార్థానురోధే హ్యన్యథా ధీరేవ సిధ్యేత్ అనన్వితేఽన్వితధీమాత్రజననాత్ కథమతాఽనన్వయగ్రహే హ్యన్వితభ్రమ ఇతి దోష మేవ పృచ్ఛ, కింనపశ్యసి చద్రైఽకత్వం బుధ్యమానో హ్యఙ్గుళ్యపష్టమ్భాచ్చన్ద్రే ద్విత్వం, నిర్ముఖమపి ముకురమవధారయం స్తత్రముఖమితి. అఖ్యాతిపక్షేణ త్వాహ యది వేతి. అనన్వితత్వం న గృహ్యతే అనన్వితత్వాగ్రహణవిశిష్టసామగ్రీవిశేషాత్తత్ర విశిష్టవ్యవహార ఇతి భావః॥ ౨౫॥

బుద్ధేః స్వేతరాలమ్బననిషేధే దోషాన్తరం వివక్షుర్దూష్యమనుభాషతే నేష్ట ఇతి. ఇదమహం పశ్యామీత్యాదిషు బుద్ధిస్వరూపాతిరిక్తానాం విషయాశ్రయస్వగత విశేషాణాం గ్రహోఽనభ్యుపగతశ్చేదిత్యర్థః. వివక్షితస్యోపయుక్తం వాసనాబుద్ధిస్వరూపయోర్భేదాభావం తావదాహ నహీతి· బుద్ధిర్హి స్వయం విశేషాత్మికా నతు విశేషవతీ సిద్ధాన్తే వాసనయాపి ధర్మవత్త్వం తస్యా నాస్తీతి యావత్. తత్ఫలితమాహ బుద్ధ్యాత్మేతి. బుద్ధిస్వరూపమేవేత్యర్థః. వాసనాయాః స్వకార్యే సహకార్యసంభవమాహ నచేతి. బాహ్యమభావాదేవ నాపేక్షణీయం, బుద్ధ్యన్తరం తు సదపి న బుద్ధ్యన్తరస్య సహకురుతే అనభ్యుపగమాత్ అభ్యుపగమే చ సమకాలానాం సర్వసంవిదాం తదుత్తరకాలసంవిదాగమ్భకతయా సన్తతిభేదాసిద్ధిప్రసఙ్గాదితి భావః· అనాదిసంవృతిసంభూతానాం నీలపీతాద్యనన్తవాసనానామేకైకక్షణాత్మకత్వమాహ ధీసన్తాన ఇతి. ఉక్తపరంపరాఫలితమనిష్టమాహ తదితి. నిశ్శేషధ్వంసినీ నిరన్వయవినాశినీ· ఏతేన భవిష్యత్సర్వవికల్పసామగ్రీభూతబుద్ధిక్షణధ్వంసకాలే కాచిదేవ కల్పనా జాయతే నాన్యేతి నియమో న స్యాదితి వ్యజ్యతే. అఖిలం తత్సన్తతావాసంసారంభావ్యత్సర్వం. ఏవం సర్వకల్పనాయౌగపద్యాదుత్తరక్షణవత్పూర్వక్షణేష్వపి తుల్యన్యాయతయా తత్తదుత్తరలోపే నానాదిస్సంసారప్రవాహస్స్యాదితి మాధ్యమికమధ్యమధ్యాస్స్వేతి॥ ౨౬॥

౨౪౨ శ్లో॥ స్వాకారో ర్థైః స్వబుద్ధావిహితఇతిచనాధారహానాద్యయోగాత్
స్వచ్ఛేచ్ఛాయాంపరస్మిన్నచభవతినచస్యాదసౌ రూపహీనే॥

అథ బాహ్యార్థవాదిబౌద్ధకల్పితాః పక్షాః ప్రతిక్షిప్యన్తే, తత్రసౌత్రాన్తికాః ప్రాహుః విజ్ఞానంతావత్స్వప్రకాశప్రత్యక్షసిద్ధం తచ్చక్షణికం పూర్వాపరకాలవర్తితయాప్రకాశాభావాత్, నచేదమర్థశూన్యం నీలాదిజ్ఞానసన్తతౌ పీతాదిజ్ఞానసన్తత్యనుత్పాదప్రసఙ్గాత్, సచార్థోనప్రత్యక్షః అధిపతిసంప్రయుక్తస్యక్షణస్యనిరుద్ధత్వాత్, అసంప్రయుక్తస్యోత్తరక్షణస్యప్రత్యక్షత్వే అతిప్రసఙ్గాత్, అతోబుద్ధిజనకస్యార్థక్షణస్య స్వాకారసమర్పకహేతుత్వమేవ గ్రాహ్యత్వమిత్యుపచర్యతే, తదుక్తం॥ శ్లో॥ "భిన్నకాలం కథంగ్రాహ్య మితిచేద్గ్రాహ్యతాంవిదుః। హేతుత్వమేవయుక్తిజ్ఞా జ్ఞానాకారార్పణక్షమం" ఇతి. అతస్స్వహేతుభూతార్థసమర్పితాకారోబుద్ధ్యాస్త్యేవ వస్తుతః ప్రత్యక్షఇతి, తదిదమనుభాష్యప్రతిభాషతే స్వాకారఇతి. వికల్పితదూష్యకోటిభఙ్గహేతుమాహ ఆధారహానాద్యయోగాదితి. అయమాశయః యోయమర్థేనబుద్ధ్యాకారస్సమర్ప్యతే సకిమర్థస్యస్వరూపం ఉత ధర్మః ఉభయాతిరిక్తోవా, నాద్యః క్షణధ్వంసినః క్షణాన్తరవర్తిసఙ్క్రమణాయోగాత్ అన్యథా స్థిరవాదప్రసఙ్గాత్, అర్థస్యచసాక్షాత్ప్రత్యక్షత్వాపత్తేరనుమేయపరిశేషాభావాచ్చ. నద్వితీయః ధర్మధర్మిభావానభ్యుపగమాత్, తదభ్యుపగన్తౄణామపిధర్మస్య ధర్మిప్రహాణేనాన్యత్ర ప్రవేశాదృష్టేః క్షణికత్వస్థిరత్వవికల్పేన దత్తోత్తరత్వాచ్చ. అతఏవ నతృతీయః అర్థస్యతేనసంబన్ధాభావాత్ అసంబన్ధస్యచాన్యత్ర సఞ్చారయితుమశక్యత్వాత్, అన్యథాఽతిప్రసఙ్గాత్ఇతిత్రిష్వపిపక్షేషు పరేష్టప్రత్యక్షానుమానయోరప్రవృత్తిరుద్ఘాటనీయా. అత్రానవహితహృదయం గత్యన్తరం శఙ్కతే స్వచ్ఛఇతి. యథాత్యాసన్నమపిముఖం స్వయమగృహ్యమాణం దర్పణసన్నిధానేనతత్రసమర్పితచ్ఛాయం తత్రత్యమేవగృహ్యతే తథార్థాకారోపి స్వచ్ఛబుద్ధిప్రతిఫలితచ్ఛాయాత్మా గృహ్యతఇత్యర్థః, ఏతద్దూషయతి నచేతి. నహి నష్టస్య క్వచిచ్ఛాయాపత్తిర్దృష్టా నచ వర్తమానస్యాపి వర్త్స్యమానే. అన్యమపి దృష్టవిరోధమాహ నచేతి. రూపవత్త్వేన హి పదార్థే రూపవతామేవప్రతిబిమ్బసిద్ధిః, నచవిజ్ఞానంరూపవత్ నాప్యర్థః స్పర్శగన్ధాదిగ్రహణేరూపప్రసఙ్గాభావాత్ నీలాదౌరూపవత్త్వానభ్యుపగమాత్, తత్కల్పనేపి ప్రత్యక్షత్వానభ్యుపగమేన ప్రతిబిమ్బప్రసఙ్గాభావాత్, అప్రత్యక్షస్యాకాశస్య జలాదిషు ప్రతిబిమ్బితత్వం దృశ్యతఇతిచేన్న ఆకాశప్రత్యక్షత్వపక్షేతదభా

సామ్యాసత్త్వాద్యయోగాద్విషయవిషయిణోర్నాపి భేదాగ్రహస్స్యా
న్నైకాకారేణ రక్తం ద్వయమపి స చ తే గ్రాహ్యతో నాతిరిక్తః॥ ౨౭॥
(జ్ఞానేఽర్థాకారసమర్పణాదిభఙ్గః)

వాత్, పక్షాన్తరే తు యత్తన్మలినతాధ్యాసవిశిష్టతయా కిఞ్చిచ్ఛాతులమం సర్వలోకసిద్ధం తస్యైవ జలాదౌ బిమ్బితత్వం, అతో నార్థస్య బుద్ధౌ కిఞ్చిదపి ప్రతిబిమ్బితత్వసిద్ధిరితి. స్యాదేతత్ న ముఖ్యచ్ఛాయాపత్తిం బ్రూమః కిం త్వధ్యాసమాత్రమారోపితార్థాకారం విజ్ఞానమనుభూయత ఇతి. తదత్రోత్తరం, అర్థస్య తదాకారస్య చ గ్రహణాభావే కథం బుద్ధౌ తదధ్యాసః, గ్రహణే చ కథమర్థో న ప్రత్యక్షః, అర్థగ్రహణాభావేఽపి తదాకారో వాసనావశాదన్యత్రాధ్యస్యత ఇతి చేన్న, అప్రత్యక్షమేవార్థం సమర్థయమానస్య తదధ్యాసస్యైవ నిర్మూలా, సా కథమధ్యాసం ప్రసువీత, అర్థనిరపేక్షవాసనాప్రవాహవైచిత్రీసంభవే యోగాచారయూథాత్కథం నిర్గతోఽసి. కిఞ్చ యత్రానుమానాదావర్థస్య న బుద్ధిహేతుత్వం తత్ర స్వాకారసమర్పణక్షమహేతుత్వాయోగాద్గ్రాహ్యత్వాభావః ప్రసజ్యేత. అథ స్యాత్ యథా మాషరాశౌ మషీ యథా వా నీలోత్పలవనే కాదమ్బస్తద్భేదాగ్రహాత్తదపృథగ్భావేనాభిమన్యతే వ్యవహ్రియతే చ, ఏవం తత్తదర్థసన్నిహితవిజ్ఞానం తథేతి. ఇదమపి దత్తోత్తరమేవ గృహ్యమాణే హి మాషరాశ్యాదౌ మషీప్రభృతేస్తత్సారూప్యే తత్సంసర్గే చ సతి తథాభిమానవ్యవహారౌ స్యాతాం, ఇహ తు న తథా అర్థస్యాప్రత్యక్షత్వాత్ జ్ఞానస్య చ తత్సారూప్యసంసర్గయోరయోగాత్ తత ఏవ భేదాగ్రహస్యాసంభవాదితి. అత ఏవ వైభాషికముఖేనాపి నైతద్వాచ్యం. నన్వస్తి తావత్కశ్చిన్నీలాదిరాకారః దృష్టస్యాదురపలపత్వాత్, సత్యర్థే సన్నపి పరమాణుగతసత్త్వాన్న గృహ్యతే, బుద్ధిగతస్తు స్థూలగతసత్త్వాదుపలభ్యతే, అత ఏకస్యాకారస్యోభయోపరఞ్జకత్వాదర్థాకారో బుద్ధౌ గృహ్యత ఇత్యత్రాహ నైకేతి. అయం ఖల్వాకారః ప్రాగుక్తైరర్థస్వరూపధర్మాదివికల్పైర్నిరస్తః. కిఞ్చానేకనిష్ఠోఽయమేక ఆకారస్సతోర్వాఽసతోర్వా, నాద్యః జాత్యాదిఖణ్డనాశాప్రహాణప్రసఙ్గాత్, పూర్వాపరవర్తిన ఏకత్వే స్థిరవాదప్రసఙ్గాచ్చ. న ద్వితీయః అవగమాధీనసత్తాకస్యాసత్యస్య కథమగృహ్యమాణతయాఽర్థేవస్థానం, తద్గ్రహే చ తత్కల్పనాధిష్ఠానస్యార్థస్యాపి ప్రత్యక్షత్వమకామేనాపి స్వీకార్యం. అపి చ నీలాద్యాకారస్యార్థాతిరిక్తత్వస్వీకారేఽపసిద్ధాన్తః, అనతిరేకే తు న బుద్ధౌ తత్సంభవః, సంభవే చ బుద్ధ్యారూఢస్యార్థస్య ప్రత్యక్షత్వం దుస్త్యజమిత్యభిప్రాయేణాహ స చేతి. (౨౭)

౨౪3 ॥శ్లో॥ సంసర్గాద్బోధ్యబుద్ధ్యోరభిదధతిసితాద్యాకృతేస్సిద్ధిమన్యే
సాదేశ్యాత్తన్న తేఽసౌనతుభవతితథాకాలజోతిప్రసక్తః।
వ్యంశే నైవాభిముఖ్యంవిషయవిషయితాత్రాకృతేఃప్రాగసిద్ధా
క్వాసాస్యాస్సంసృష్టనాశేజ●దితికుసృతిఃపూగతాంబూలనీతిః॥　　౨౮॥

(సంసర్గజాకారమతభఙ్గః)

అన్యేత్వాహుః బుద్ధిరర్థశ్చ వస్తుతో నిరాకారౌ తథాపి చూర్ణహారిద్రాయోగజరాగన్యాయేన సిత రక్తాదిరాకార స్తదోత్పన్నో గృహ్యతఇతి తదనుభావతే సంసర్గాదితి. తత్ర సంసర్గవ్యవస్థాపక వికల్పభేదా నభిసన్ధాయ దేశైక్యాత్సంసర్గం తావన్నిరాకరోతి సాదేశ్యాదితి.యథా చూర్ణహారిద్రయోరత్యాసన్నదేశాధిష్ఠానతయామిథస్సంయోగో నిరన్తరత్వంవా నతథాత్ర విప్రకృష్టబోధ్యగ్రహణాత్, కాలాన్తరవర్తినామపికయాచిద్బుద్ధ్యాగృహ్యమాణత్వాత్ తత్ర సంసర్గాభావాదేవతజ్జన్యాకారాయోగాత్, స్వాకారధీసిద్ధేశ్చ వర్తమానధీసమానత్వాత్, నచత్వన్మతే దేశో నామకశ్చిదన్యః యేన సాదేశ్యసంభవః.అథమన్యసే యత్రకాలాసత్తిః తత్రైవ సాంసర్గికఆకారః అన్యత్రతువాసనాతఏవేతి తత్రాహ తథేతి. కాలజోహిగ్రాహ్యగ్రహణయో ర్నిరన్తర పూర్వాపరత్వమాత్రేణవా సమానకాలతయావా, ఉభయత్రాప్యతిప్రసక్తి రనివార్యా,స్వభావనియమాదనతిప్రసక్తిరితిచేత్ తర్హికిమర్థసంసర్గేణ విజ్ఞానవాదనీత్యా బుద్ధేరేవ స్వభావనియమోపపత్తేః. నన్వయస్కాన్తాభిముఖ్యాదయసఏవ వికృతిః చన్ద్రసూర్యాభిముఖ్యా త్తత్కాన్తయోరేవ, ఏవం కుతశ్చిదాభిముఖ్యవిశేషాత్క్వచిదాకార విశేషోత్పత్తిః స్యాత్, తత్రాహ వ్యంశ ఇతి. సాంశయోరేవ పదార్థయోరాభిముఖ్యసంగతిః ఇహతు ద్వయోరపి నిరంశత్వాభ్యుపగమాన్న తత్సంభవ ఇత్యర్థః. భిన్నకాలయోశ్చ తదసంభవఃస్పష్టః, స్యాదేతత్ సమకాలయోర్భిన్నకాలయోశ్చ బోధ్యబుద్ధ్యో ర్విషయవిషయిభావస్సర్వాభినన్ద్యః, తతఏవ సంసర్గాదాకారఉత్పద్యేతేతి తదపిదూషయతి విషయేతి. కిమత్రనిరాకారేవస్తునివిషయ్యాకృతేపశ్చాదాకారఉత్పద్యతే సాకారేవా, నాద్యః అర్థస్యప్రత్యక్షత్వానభ్యుపగమాత్, ఆకారోత్పత్తికాలే బోధ్యబుద్ధ్యో ర్వినష్టతయా నిరాధారాకారోత్పత్తిగ్రహణయోః ప్రసఙ్గాత్, ఆకారస్యచ ద్విష్ఠైకనిష్ఠత్వాదివికల్పదౌఃస్థ్యాత్. నద్వితీయః విషయ్యాకారాదాకారసిద్ధిః సాకారస్యవిషయ్యాకారఇతి మిథస్సంశ్రయాత్. దూషణాన్తరమాహ క్వాసాస్యాఇతి.అస్యా ఆకృతేః క్షణికవస్తుద్వయ

౨౫౮ ॥శ్లో॥ భ్రాన్తౌ రూప్యాదిరర్థో విలసతి నిరధిష్ఠానఖ్యాత్యహానే రేకే
తన్మాధిష్ఠానదృష్టేరనియతివిరహాదన్యథాతిప్రసఙ్గాత్ ।
నిష్ఠ్యూతస్వాత్మదోషప్రభృతిషు చ భవేత్కేశగుచ్ఛాదిబుద్ధిః

సంసర్గజన్యాయాస్తదుభయనాశకాలే తత్రవాఽన్యత్రవా స్థిత్యయోగాత్, ని రాధారత్వేచార్థాదేరాకార ఇతి గ్రహణాయోగాచ్చ. సంసర్గజాకారనీతిః ప్ర మాణాభావాత్ప్రమేయవిరోధాచ్చ కుత్సితగతిరిత్యర్థః. అయంచాత్రభావః జ్ఞా నార్థసంసర్గాదుత్పత్స్యమానఆకారో న ప్రత్యక్షజ్ఞానేన గృహ్యేత జ్ఞానకాలే గ్రాహ్యాకారాభావాత్ ఆకారోత్పత్తికాలే జ్ఞానస్యవినష్టత్వాత్, లోకదృష్ట్యా చాత్ర నిదర్శనేన సంభావనా స్థాప్యతే, లోకశ్చ స్పర్శవద్ద్రవ్యద్రవ్యసంస ర్గాద్రక్తిమాద్యుత్పత్తింపశ్యతి, తత్ర యద్యప్యచాక్షుషేఽర్థే క్వచిద్రూపస్పర్శ వికల్పాస్పదత్వం, తథాపినబుద్ధిస్తథా, అతస్తయోరుభయత్రైకత్రవా న సంస ర్గహేతుకోనీలాద్యాకార ఉత్పద్యేత. ఏకస్యద్విష్ఠత్వేస్వమతక్షోభః, విషయ మాత్రనిష్ఠత్వే తదాకారవిషయప్రత్యక్షతాపత్తిః, జ్ఞానమాత్రనిష్ఠత్వేఽర్థ నైర పేక్ష్యప్రసఙ్గశ్చోక్తఇతి. (౨౭)

అథ కైశ్చిద్బాహ్యార్థవాదిభిస్స్వీకృతైరుక్తాం నిరధిష్ఠానఖ్యాతిమన్యాఖ్యాతి భ్రాన్తావితి. నాత్రపురోవర్తినిరజతాధ్యాసః కింతు సంస్కారోపనీతం ప్రముషిత తదంశంరజతం దోషవశాదిదమితిభాతి, అన్యథాకథంతైమిరికకేశస్తబకటిట్టిభాది ప్రత్యయః, నహితత్రకిఞ్చిదధిష్ఠానం భ్రాన్తిదశాయాంబాధదశాయాంవా భాతి, నచేయంస్మృతిరేవ అననుభూతేదంత్వగ్రహణాత్, ప్రాగనుభూతమేవేదంత్వం భాతీత్యయుక్తం తద్భానే తత్కారప్రసఙ్గాత్,అన్యథాకథంభ్రాన్తానవిహానిరితి తదేతత్ప్రతీతివిరోధాదివివక్షయాప్రతిషేధతి తన్నేతి. అబాధితలోకప్రతీతివి రోధాన్నిరధిష్ఠానత్వం దుర్వచమిత్యభిప్రాయేణాహ అధిష్ఠానదృష్టేరితి. పురో వర్తిద్రవ్యమఙ్గుళ్యానిర్దిశన్నిదంరజతమితివ్యపదిశత్యుపాదత్తేచస్వయం తద్వా క్యశ్రావీచ తత్ రజతత్వేనవదతి. యదిశుక్లభాస్వరశుక్తిశకలమిదంతయానప్రతీతం కథంరజతార్థీతదేనోపాదత్తే, కథంచనేదంరజతమితి బాధకోదయే జహాతీత్యభిప్రా యేణాహ అనియతివిరహాదితి. అన్యథా ప్రతీతిప్రవృత్త్యోరనియతిరేవ స్యాదిత్యా హ అన్యథేతి. నహినిమీలితాక్షోరజతంస్మరన్ కదాచిద్రజతమిదమితిభ్రామ్యతి, నచరజతస్మృతికాలదృష్టమఙ్గుళీయకార్థీసజ్జ్యతిష్ఠతీతిభావః. తైమిరికభ్రాన్తిషు సా ధిష్ఠానత్వం సాధయతి నిష్ఠ్యూతేతి. ప్రభృతిశబ్దేనగన్ధర్వనగరాదిభ్రమేషు మేఘా

కిఞ్చైషాప్యన్యథాధీర్యదనిదమిదమిత్యత్రభాతంబ్రవీషి॥ ౨౯॥

(బాహ్యార్థవాదిసౌగతోక్తనిరధిష్ఠానఖ్యాతిభఙ్గః)

౨౫౫॥ శ్లో॥ ఖ్యాతింభ్రాన్తిస్వరూపాంజగదురవిషయాంకేఽపితద్ధీవిరుద్ధం
ఖ్యాతిఃకస్యాపిపుంసఃక్వచిదపివిషయేసిద్ధిరూపాహిసిద్ధా।
అత్రార్థాసత్త్వతఃస్యాదియమవిషయతాసర్వథాసత్త్వతోవా
తాదృక్త్వేప్యన్యథాఖ్యాత్యసదధిగమయోరేవపర్యాయవేషః॥ ౩౦॥

(నిర్విషయఖ్యాతిభఙ్గః)

దేరధిష్ఠానస్య సఙ్గ్రహః. ఏవంచవర్ణ్యయతా మన్యథాఖ్యాతి రనతిక్రమణీయేత్యాహ కిఞ్చేతి. ఇదమర్థస్య రజతతయాభానం అసన్నిహితస్య రజతపదార్థస్య ఇదన్తయాభానమితికోఽవిశేషః. అస్మత్పక్షేతుప్రతీతిప్రవృత్తిబాధానా ముపపత్తిరితివిశేషః. (౨౯)

అత్ర కేచిదేవమాహుః ఖ్యాత్యన్తరవాదినాం తావదన్తతోఽఖ్యాతిపక్షేఽన్యథాఖ్యాతిపక్షేవావిశ్రమః తత్రచఖ్యాత్యపహ్నవదోష మసత్ఖ్యాతిప్రసఙ్గంచ పరిజిహీర్షమాణై రన్యాసక్తదృష్టిన్యాయేన నిర్విషయైవఖ్యాతిరఙ్గీకార్యేతి తదనుభాషతే ఖ్యాతిమితి. తత్ర ప్రతీతిప్రవృత్తి బాధభ్రమత్వానా మనుపపత్తిరిత్యభిప్రాయేణాహ తద్ధీవిరుద్ధమితి. నిర్విషయత్వే ఘటాదివత్ ఖ్యాతిత్వం న స్యాదితి ప్రసఙ్గమభిసన్ధాయాహ ఖ్యాతిరితి. అయంభావః యద్యప్యాత్మస్వరూపంజ్ఞానమితి త్రయ్యన్తసిద్ధాన్తః, తథాపితస్యస్వప్రకాశతామాత్రేణ జ్ఞానత్వం శ్రుతిపరతన్త్రైరఙ్గీక్రియతే, ఏవంక్షేత్రిణాం ధర్మభూతజ్ఞానస్య విషయప్రకాశరహితావస్థాపి, నత్విహతథావక్తుంశక్యం, భ్రాన్తిర్నిర్విషయేత్యవగమాభావాత్, ప్రత్యుతసవిషయత్వమేవ తస్యాస్సర్వేషుశాస్త్రేషు సువ్యక్తముక్తం. హిః ప్రసిద్ధౌ. తదిహసవిషయత్వేఽవశ్యంభావిని తదవిరోధాయ భ్రాన్తివిషయస్యార్థస్యాధ్యాసాధిష్ఠానేష్వవిద్యమానతయా సర్వత్రాభావాద్వా భ్రాన్తేర్నిర్విషయత్వంవక్తవ్యం తథాసత్యన్యథాఖ్యాతిరలీకఖ్యాతిర్వా స్యాదితి న నిర్విషయఖ్యాతిసిద్ధి రిత్యుత్తరార్ధేనాహ అత్రేతి. ఏషః భ్రాన్తిశబ్దార్థోబోధః, సచనిర్విషయోఽపి సవిషయత్వేన భాతశ్చేదన్యథాఖ్యాతిస్వీకారః నిర్విషయతయా భానే తుప్రవృత్త్యాదిహేతుత్వంనస్యాదితిభావః॥ ౩౦॥

౨౫౯॥ శ్లో॥ ప్రత్యక్షాదిత్రయంచస్మృతిరితిచమతిఃశ్రుత్యభీష్టాచతుర్ధా
ప్రత్యక్షంత్వత్రసాక్షాత్ప్రతిపదనుమితిర్వ్యాప్యతోవ్యాపకేధీః।

ప్రమాణాప్రమాణవిభాగప్రసఙ్గాత్ ఖ్యాతౌవాదిభేదోక్తౌ వికల్పాః ప్రత్యుక్తాః, అథశ్రుత్యాద్యభిమతంబుద్ధేశ్చాతుర్విధ్యమాహ ప్రత్యక్షాదీతి.శ్రూయతేహి “శ్రుతిః ప్రత్యక్షమైతిహ్యమనుమానంచతుష్టయం.” ఇతి ఐతిహ్యమిహ శాబ్దజ్ఞానం ఔచిత్యాత్, ఆహచభగవాన్మనుః “ప్రత్యక్షమనుమానంచశాస్త్రంచవివిధాగమం। త్రయంసువిదితంకార్యం ధర్మసిద్ధిమభీప్సతా” ఇతి.తజ్జన్యాయాఃస్మృతేస్తదనువిధానాదధికార్థాసిద్ధేశ్చపృథగనుక్తిః. యథోద్దేశంపాదద్వయేనలక్ష్యతే.అత్ర ఉక్తేషుచతుర్షు.ప్రత్యక్షమిహసాక్షాత్ప్రతిపత్ బుద్ధిః, తస్యాస్సాక్షాత్త్వం నామ లైఙ్గికత్వశాబ్దత్వస్మృతిత్వరహితజ్ఞానత్వం, తేన ముక్తాదీనాంధర్మభూతజ్ఞానేషుధర్మిజ్ఞానేచానుస్యూతిః,వైశద్యమాత్రంసాక్షాత్త్వం ఇతిత్వవ్యాప్తమతివ్యాప్తంచ, సుషుప్త్యాదావవిశదాత్మస్వరూపభానస్య పరోక్షజ్ఞానేష్వపి ప్రకాశాంశే వైశద్యస్యచభావితత్వాత్,వైశద్యవిశేషస్సాక్షాత్త్వమితితుదుర్వివేచం.నను లైఙ్గికాదిజ్ఞానానాంస్వాత్మనిసాక్షాత్త్వమస్తివానవా,ఆద్యే లిఙ్గాదిజన్యేకథం తదభావలక్షణం సాక్షాత్త్వం,నచతత్రతజ్జన్యత్వంనాస్తి అజన్యత్వే నానాదిత్వప్రసఙ్గాత్, నచైకస్య నిరంశస్య వేద్యాంశత ఆగన్తుకత్వ మంశాన్తరతశ్చానాదిత్వమితిశ్రద్ధాతవ్యం. నద్వితీయః ప్రత్యక్షజ్ఞానేస్వాత్మనిప్రత్యక్షత్వాభావప్రసఙ్గాత్, నహ్యక్షజన్యే లిఙ్గాదిజన్యేవాజ్ఞానే స్వాత్మని కశ్చిద్విశేషోదృశ్యతఇతి. అత్రబ్రూమః యేఖల్వాహుః ॥శ్లో॥ సర్వవిజ్ఞానహేతూత్థామితౌమాతరిచప్రమా। సాక్షాత్కర్తృత్వసామాన్యాత్ప్రత్యక్షత్వేనసమ్మతా” ఇతి తాన్ప్రత్యయంపర్యనుయోగశ్శోభతే. యేతులైఙ్గికాదిజ్ఞానేషుస్వాత్మస్వవిషయవిభాగానాదరేణజ్ఞాతకరణసంస్కారమాత్రయోరన్యతరజన్యజ్ఞానత్వేనపరోక్షత్వంనిర్ధారయన్తి నతాన్ప్రత్యసౌ ॥ శ్లో॥ అన్యేతుభ్రమసంవిత్తౌసత్యాసత్యార్థతేయథా। ప్రత్యక్షత్వపరోక్షత్వే తథైకత్రాహురంశతః॥ అనిర్ధారితసాక్షాత్త్వైరత్రవక్తుంనశక్యతే।బుద్ధావేకత్రసాక్షాత్త్వం పరోక్షత్వావిరోధతః॥పరోక్షేతరబోధత్వంసాక్షాత్త్వమితిచేన్మతం। స్వస్యస్వాన్యత్వవైఘట్యాత్సాక్షాత్త్వాభావఇష్యతాం॥అనాదిబుద్ధిసాక్షాత్త్వంకుతస్త్యమితిచేన్నతత్।కారణేనానపేక్షత్వాత్ప్రమాణంపునరాగమః॥ శ్రూయతేహి “కర్మాధ్యక్షస్సర్వభూతాధివాసస్సాక్షీచేతాఃకేవలోని

శాబ్దీవాచార్థబుద్ధిః స్మృతిరపి కథితా సంస్క్రియామాత్రజా సా
యేషామిష్టాన్యథాధీః పృథగభిదధిరే తైరిహాన్యేఽపి భేదాః॥ ౩౧॥

(ప్రత్యక్షాదిప్రమాణవిభాగలక్షణే)

౨౪౨॥ శ్లో॥ ఈదృక్త్వాత్యన్తహీనాన్యైనహి మిషతి మతిర్వ్యాపియుక్తిస్తథాత్వే

గుణాశ్చ" ఇతి, స్మర్యతే చ "నైవకిఞ్చిత్పరోక్షం తే" ఇత్యాది "పశ్యత్యచక్షుః" ఇత్యాదిభిరపి సర్వదర్శిత్వం సిద్ధమితి. అనుమితిరితి లక్ష్యపదం. వ్యాప్యాలోవ్యాపకే ధీరితి లక్షణపదం. వ్యాప్యతయా ప్రతిసన్ధీయమానాత్ తద్వ్యాపకతయా సామాన్యతః ప్రసిద్ధస్యార్థస్య విశేషతో ఽవగతిరనుమితిరిత్యర్థః. శాబ్దీత్యత్ర ధీరితి యోజ్యం. వాచా వాక్యేన. అర్థబుద్ధిః విశిష్టార్థధీః. స్మృతిర్లక్ష్యం. నను స్మృతిలక్షణే సంస్కారమాత్రజత్వమసంభవి ఏకహేతుజన్యస్యైకస్యాప్యభావాత్, అత్ర తు తథాభ్యుపగమే సంస్కారోద్బోధకాదిభిరపి నైరపేక్ష్యప్రసఙ్గాత్, న చైవమస్త్వితి యుక్తం అతిప్రసఙ్గాత్ ఉత్పన్నస్థిరసంస్కారస్య చ ప్రత్యయాన్తరావ్యవహితస్మృతిసన్తతిప్రసఙ్గాత్ సుషుప్త్యాద్యభావప్రసఙ్గాచ్చేతి, మైవం, న హ్యత్ర సాధారణకారణానాం సహకారిణాం చ వ్యవచ్ఛిత్త్యై మాత్రశబ్దః కిన్తు పృథగ్బోధజననసమర్థతత్తదసాధారణకారణాపేక్షత్వార్థం. మనసోఽపి జ్ఞానోత్పత్తౌ సాధారణకారణత్వాన్న దోష ఇతి. మాత్రశబ్దః ప్రత్యభిజ్ఞావ్యవచ్ఛేదార్థః. నను సన్తి సంశయాదయోఽపి మతిభేదాః కింతే న విభజ్యన్త ఇత్యత్రాహ యేషామితి. అయం భావః "యథార్థం సర్వవిజ్ఞానం" ఇతి పక్షేణ ధీచాతుర్విధ్యముక్తం. అన్యథాఖ్యాతిపక్షే తు సంశయాదిభేదాశ్చ వక్తవ్యాః, తద్వ్యవచ్ఛేదాయ ప్రత్యక్షాదిలక్షణే ప్రమితిశబ్దః ప్రయోక్తవ్య ఇతి॥ ౩౧॥

ప్రమాణజ్యేష్ఠతయా ప్రథమోద్దిష్టలక్షితస్య ప్రత్యక్షస్య నిర్వికల్పకసవికల్పకవిభాగమాత్రం సర్వానుమతం సిద్ధం కృత్వా నిర్వికల్పకమవిశిష్టవిషయమితి పరోక్తం నిర్మూలయతి ఈదృక్త్వేతి. అయం భావః అప్రత్యక్షా బుద్ధిరితి వాదం పరిహరిష్యామః, ప్రత్యక్షత్వపక్షే తు నీలపీతాదివత్తత్స్వరూపమపి యథోల్లేఖం నిర్ధార్యం, తత్ర న తావత్ప్రథమాక్షసన్నిపాతసమనన్తరమవిశిష్టవిషయా మే బుద్ధిర్జాతేతి పామరః పణ్డితో వా సావధానోఽనవహితో వా కశ్చిద్వ్యాజానన్వ్యాహరన్ వా దృశ్యతే, న చ నిర్వికల్పకాన్తరేణ తద్గ్రహణం పరైరభ్యుపగమ్యతే, ఏవం సవికల్పకేనాపి, తద్ధి నిర్వికల్పకవిషయం విశిష్టం గృహ్ణాతి న తు నిర్వికల్పకం, యత్తు పఠ్యతే॥ శ్లో॥ "అస్తి హ్యాలోచనాజ్ఞానం ప్రథమం నిర్వికల్పకం। బాలమూకాదివిజ్ఞానసదృశం శుద్ధవ

సామగ్రీభేదవేద్యేపృథగవగతిరస్త్వత్రనైషాన్యథాత్వాత్ ।

స్తుజం” ఇతి తదపిడిమ్భవిప్రలమ్భనం, నిదర్శనంచవిశిష్టవిషయమేవ బాలమూక
పశ్వాదీనాం జాతిగుణాదివిశిష్టవస్తుగ్రహణాభావేతత్తన్నియతప్రవృత్త్యాదిభఙ్గ
ప్రసఙ్గాత్, శుద్ధవస్తుజత్వంచ వస్తుజత్వమాత్రంవా అసహితవస్తుజత్వంవా అ
నారోపితవస్తుజత్వంవా నిర్విశేషవస్తుజత్వంవా, నాద్యః సవికల్పకసాధారణ్యా
త్. నద్వితీయః అనేకవ్యక్తివిషయైకనిర్వికల్పకసంభవాత్ జాతిగుణాదీనాంచ
ధర్మిణాసహమిథస్సంబన్ధరహితగ్రహణస్య కైశ్చిస్నిర్వాహాత్ నతృతీయః సవిక
ల్పకసాధారణ్యాదేవ, నచారోపితవస్తుజత్వం సవికల్పకస్యకైశ్చిదుపన్యస్తం, య
త్తద్వ్యవచ్ఛేదార్థంశుద్ధవస్తుజత్వోక్తిశ్శోభేత. నచతుర్థః అపసిద్ధాన్తాపాతాత్,
నహినిర్వికల్పకగృహీతంవస్తు నిర్విశేషమితివస్సిద్ధాన్తః తదాత్మకజాత్యాదివిశేషా
భ్యుపగమాత్ అన్తర్హితసుగతమతానభ్యుపగమాచ్చ. ధర్మాజన్యత్వేసతి ధర్మి
జన్యత్వం వివక్షితమితిచేన్న ధర్మధర్మితాదాత్మ్యవాదినాంభవతాం తథోక్తేఃషాం
సువిక్షేపప్రాయత్వాదితి. ఆస్తామేతత్ మాభూదుపలమ్భతస్తాదృశధీసిద్ధిః యుక్తి
తస్తుస్యాదిత్యత్రాహ నాపీతి. నహ్యాదావవిశిష్టగ్రహణే కాచిద్యుక్తిస్తదభావే
వాకాచిదయుక్తిరితిభావః. నన్వస్తియుక్తిః సర్వత్రహివిశిష్టప్రత్యయస్యవిశేషణవి
శేష్యధీపూర్వకత్వందృష్టం, అతః ప్రథమసవికల్పకమపితథా, అన్యత్ర విశిష్టప్ర
త్యయస్య విశిష్టప్రత్యయపూర్వకత్వనియమాదనవస్థాప్రసఙ్గః, అతోఽవసీయతే
ప్రథమాక్షసన్నిపాతాత్ప్రత్యేకధీరితి. తత్రాహ సామగ్రీతి. అయంభావః య
త్ర విశిష్టప్రత్యయస్య పృథగ్విశేషణవిశేష్యగ్రహణపూర్వకత్వం తత్ర భిన్నసా
మగ్రీవేద్యత్వనిబన్ధనస్తథాభావః, సురభిచన్దనత్వయోరన్యోన్యనిరపేక్షభిన్నే
న్ద్రియగ్రాహ్యత్వాత్ తదపేక్షస్తు పశ్చాత్క్వచిత్సురభిచన్దనమితి విశిష్టప్రత్య
యః, సతుచాక్షుషో మానస ఆనుమానికో వేత్యవసరే చిన్త్యం. నన్వేకేన్ద్రియవేద్యే
ష్వపి దణ్డదేవదత్తాదిషు కదాచిద్విశిష్టప్రత్యయస్య పృథక్ప్రత్యయపూర్వకత్వం
దృష్టం, సత్యం, తత్రాపి సామగ్రీప్రవాహవశాత్ప్రథమం ప్రత్యేకగ్రహణ
సామగ్రీప్రవృత్తిః, అనన్తరం విశిష్టగ్రహణమపి న పృథగ్గ్రహణకారణకం, య
త్రతు విశేషణవిశేష్యతత్సంబన్ధానాం యుగపద్యోగ్యైకేన్ద్రియ సంబద్ధానాం
విశిష్టప్రత్యయః తత్ర న పృథగ్గ్రహణ పూర్వకత్వమస్తీతి దృష్టం. అతఏవ
తత్రాప్యనుమీయత ఇతి చేన్న భిన్నసామగ్రీవేద్యత్వోపాధేరనిస్తారాత్,

ధీత్వాదేర్వావిశిష్టం ప్రథయతి జనితా బుద్ధిరాద్యాక్షయోగా-
త్తస్మాత్సంస్కారశూన్యేన్ద్రియజనితమతిర్నిర్వికల్పేతి వాచ్యా ॥౩౨॥

(అవిశిష్టవిషయనిర్వికల్పకభఙ్గః)

విశిష్టప్రత్యయత్వం చానాదివిశిష్టప్రత్యయే వ్యభిచరితం, నచావిశిష్టవిషయమేవే శ్వరజ్ఞానం తేనకర్తృత్వానిర్వాహాత్, ఆదిమత్త్వే సతీతి విశేష్టవ్యమితి చేత్ త త్కాస్య హేతోః, అనాదేరనపేక్షత్వాదితి చేన్న ఆదిమతోప్యేకసామగ్రీవేద్య విషయస్య విశిష్టోల్లేఖే పృథగ్గ్రహణానైరపేక్ష్యాత్, తదిదమభిప్రేత్యాహ అ త్రనైషేతి. ఏకసామగ్రీవేద్యవిషయే విశిష్టప్రత్యయే కారణభూతాపృథగవగతి ర్నాస్తీత్యర్థః. తత్ర భిన్నసామగ్రీవేద్యవిషయత్వాసంభవం హేతుమాహ అన్య థాత్వాదితి. ప్రతిప్రయోగమప్యాహ ధీత్వాదేరితి. ఆదిశబ్దేన ధీశబ్దవాచ్యత్వ ధీలక్షణయోగిత్వయోర్గ్రహణం. ప్రథమాక్షసన్నిపాతజనితా బుద్ధిః విశిష్టవి షయా ధీత్వాత్ సంప్రతిపన్నవత్ ఇతి, ఆత్మస్వరూపప్రత్యయశ్చాహన్త్వాది విశిష్టప్రకాశాత్మేత్యఙ్గీచక్రుః. కిం తర్హి నిర్వికల్పకస్యోదాహరణమితి చేత్ ప్రథ మాక్షసన్నిపాతజమేవ, కథం తస్య నిర్వికల్పకశబ్దవాచ్యత్వం, వివక్షితవికల్పా భావమాత్రాత్ అల్పధనే దరిద్రవ్యవహారవత్. నను తద్వికల్పాభావతారత మ్యాద్వ్యవహారానియతిః స్యాత్ నచ వ్యవస్థాపకం లక్షణం దృశ్యతే, తత్రాహ తస్మాదితి. అవిశిష్టవిషయం ప్రత్యక్షం నిర్వికల్పకమితి పరోక్తాసంభవాదిత్యర్థః. సంస్కారనిరపేక్షేన్ద్రియజన్యా మతిర్నిర్వికల్పేతి లక్షణసిద్ధేర్నోక్తదోష ఇతి భావః. ఏతేన ప్రత్యభిజ్ఞాయాం సవికల్పకత్వమేవేత్యర్థాదుక్తం భవతి. నను భాష్యే కథం “నిర్వికల్పకమేకజాతీయేషు ప్రథమపిణ్డగ్రహణం ద్వితీయాదిపిణ్డగ్ర హణం సవికల్పకం” ఇతి విభజ్యతే, ఇత్థం, లక్షణోన్నయనార్థముదాహరణప్రద ర్శనపరత్వాదితి. నన్విహావిశిష్టవిషయత్వసాధనమవిశిష్టవిషయవ్యవచ్ఛేదాయ, తస్యాశ్చ సిద్ధ్యసిద్ధ్యోస్తద్వ్యవచ్ఛేదో దుశ్శకః, మైవం, సర్వత్ర విధా వ్యవచ్ఛే దావశ్యంభావాభావాత్, ప్రసిద్ధాః ఖలు కేవలాన్వయినః తాదృశం చ సాధ్యం, తా దృశహేతుసాధ్యానభ్యుపగన్తౄణామపి తత్స్వరూపం సిద్ధం, నచ తద్విధిర్నా స్తి, సతి చ తస్మిన్నాన్యవ్యవచ్ఛిత్తిః అసంభవాత్, అత్ర తు విశిష్టవిషయత్వం సవిక ల్పాదౌ దృష్టం తదభావో ఘటాదౌ, తన్నిషేధే చ నసిద్ధ్యసిద్ధివిరోధ ఇతి. ఏతేన నిర్వికల్పకమప్రమాణం అనవధారణాత్మకత్వాదితి లౌకాయతైరుక్తమపి లూన మూలం హేత్వసిద్ధేరితి॥ ౩౨॥

౨౫౮॥శ్లో॥లిఙ్గాద్యవ్యాపృతాక్షాన్వయవతి విషయేఽర్థజన్యో వికల్ప
స్సంస్కారస్త్విన్ద్రియాణామిహ సహకురుతాం తావతా న స్మృతిత్వం।
న స్యాత్తస్యాన్యథాత్వం బహువిహతిహతైః కల్పనాత్వాదిలిఙ్గైః

సౌగతాస్తు నిర్వికల్పకమేవ ప్రత్యక్షం అర్థజత్వాదర్థవిషయత్వాచ్చ వికల్పస్తూభయరహితః అతో న ప్రత్యక్షమితి తాన్ప్రత్యాహ లిఙ్గాదీతి. అయమర్థః లిఙ్గశబ్దబోధనానపేక్షేన్ద్రియసంప్రయోగానన్తరం యో విశిష్టప్రత్యయో జాయతే స ఇన్ద్రియార్థసంప్రయోగజన్యః నిర్వికల్పకవత్తదన్వయవ్యతిరేకానువిధానాత్ పరైరపి ప్రత్యక్షానుపలమ్భాభ్యాం కారణత్వవ్యవస్థాపనాత్ అన్యథాతిప్రసఙ్గాత్ అత్ర చ పరాభీష్టకారణచతుష్టయేఽధిపత్యాలమ్బనయోరన్యథాసిద్ధత్వాత్, తదిహ నిర్వికల్పకవదర్థజత్వమర్థవిషయత్వం చ దుస్త్యజం. నను నిర్వికల్పకస్య వికల్పహేతుత్వం కిం సాక్షాత్ ఉత సంస్కారద్వారా, నాద్యః నాయనరశ్మిప్రవాహే ప్రథమచక్షుస్సంయోగస్యాశుతరవినాశిత్వేన సవికల్పకపూర్వక్షణానవస్థానాత్ సంప్రయోగానన్తరకాలే చ నిర్వికల్పకస్యాప్రాప్తేః సంప్రయోగనిరపేక్షనిర్వికల్పకజన్యత్వే వికల్పస్యానిన్ద్రియజన్యత్వాపాతాత్ తత ఏవార్థజత్వస్యాప్యసిద్ధేః అప్రాప్యకారిత్వస్య భవద్భిరనఙ్గీకారాచ్చ. నాపి ద్వితీయః సంస్కారజన్యత్వే వికల్పస్య స్మృతిత్వప్రసఙ్గాదిత్యత్రాహ సంస్కారస్త్వితి. ఇహ సవికల్పకే. అయం భావః న వయం జ్ఞానేఽపి త్వదిష్టం క్షణికత్వమిచ్ఛామః యేన సంప్రయోగానన్తరకాలేఽనవస్థాననియమః, తథాత్వేపి సంస్కారజన్యతామాత్రేణ న స్మృతిత్వాపత్తిః, ప్రత్యభిజ్ఞాన్యాయేన సహకారిమాత్రత్వాత్సంస్కారస్య, అన్యథా ప్రత్యభిజ్ఞాపి స్మృతిరేవ స్యాత్, అస్త్వితి చేన్న అననుభూతవిశిష్టగ్రహణాత్, అన్యథా ఇన్ద్రియసంప్రయోగస్య తత్రాకారణత్వప్రసఙ్గాత్. భవత్వత్ర కారణత్వసహకారిత్వయోర్విపర్యాస ఇతి చేత్ కుతోఽయం నిర్ణయః, స ఇత్యుద్దేశప్రాధాన్యాదితి చేన్న అయం స ఇతి విపరీతప్రత్యభిజ్ఞాయాం తదభావాత్, త్వత్పక్షేపి కుతస్త్యః ప్రధానాప్రధానవిభాగ ఇతి చేత్, అస్తు యతః కుతశ్చిత్, మా భూద్వా, తథాపి సంస్కారమాత్రజత్వాభావాత్ ప్రత్యభిజ్ఞాయాస్సవికల్పకస్య చ స్మృతిత్వం దురుపపాదం. నన్వవిసంవాదివిజ్ఞానం ప్రమాణం, అవిసంవాదశ్చ బాధవిరహః, స చ నాస్తి వికల్పస్య, స్వారసికబాధాభావేపి నభస్తలమలినతాదిష్వివ యౌక్తికబాధాత్ యో వికల్పస్స విభ్రమః యథా విగీతః తథా చ జాత్యాదివికల్ప ఇతి. న చాత్ర ప్రత్యక్షవిరోధాదనుమానమేవ దుర్బలమితి వాచ్యం జ్వాలైక్యాదిషు ప్రసఙ్గాదితి. ఏతద్దూషయతి న స్యాదితి. కల్పనా

స్యాద్వానైకాన్త్యమేషామనియతిమవిసంవాదబాధశ్చసూతే॥౩౩॥

(సవికల్పకబాధపరిహారః)

త్వం విశిష్టగ్రాహిత్వం ఆదిశబ్దేన నిర్వికల్పకేతరత్వం సంస్కారజన్యత్వమి త్యాదిగృహ్యతే. బహువిహతిహతైరితి హేతుగర్భం. సన్తిహ్యత్రబహ్వ్యోఽ విహతయః, తథాహి కల్పనాత్వాదితి హేతుప్రయోగే తత్పక్షదృష్టాన్తాదివిక ల్పాః పక్షీకృతా న వా, నాద్యః స్వయమేవాశ్రయాద్యసిద్ధ్యాపాదనాత్. నద్వి తీయః పక్షవ్యతిరిక్తస్యాత్ర సపక్షత్వాసంభవేపి పక్షత్వపరిశేషాత్, తథాచత త్ర కల్పనాత్వాదిహేతువృత్తేరనైకాన్త్యము పరిహార్యం. తదిదమాహ స్యాద్వా నైకాన్త్యమేషామితి. ఏవం స్వాభిమతక్షణికత్వాద్యనుమానసాధ్యాదివికల్ప పక్షీకారబహిష్కారయోరుక్తదూషణమనుసన్ధేయం. యత్పునరాహుః॥ శ్లో॥ "వికల్పోఽవస్తునిర్భాసాదసంవాదాదుపప్లవః" ఇతి "తస్యాంయద్రూపమా భాతిబాహ్యమేకమివాన్యతః। వ్యావృత్తమివనిస్తత్వం పరీక్షానఙ్గభావతః" ఇతి. తదప్యసిద్ధహేతుకం ప్రలోభనమాత్రం, వికల్పవిషయావస్తుత్వేసమీచీనయుక్త్య భావాత్ కూటయుక్తిభిస్తద్బాధే యోగాచారమాధ్యమికతర్కైస్త్వదిష్టని ర్వికల్పకవిషయనీలాదిస్వలక్షణానామపి నిరస్తతాపత్తేః, తదిదమభిప్రేత్యా హ అనియతిమితి. నన్వర్థక్రియాస్థితిమవిసంవాదంబ్రూమః, నచవికల్పవిష యాణాంజాత్యాదీనాంకాచిదర్థక్రియాస్తి, స్వలక్షణసాపేక్షత్వే తస్యైవహే తుత్వోపపత్తేః, తన్నిరపేక్షత్వే తేషాంపృథగేవకదాచిత్కస్యాశ్చిదర్థక్రియా యాః సాధకత్వప్రసఙ్గాత్, అతః కల్పనాత్వాదిహేతుభిరవిసంవాదబాధః క్రియతఇతిచోద్యానుయోగః, నైవం, తత్తత్కార్యాపేక్షయానియతపూర్వ భావిత్వేన ప్రత్యక్షానుపలమ్భనిశ్చితస్వభావానాం జాత్యాదీనాంతత్తదర్థక్రి యాహేతుత్వస్యదురపహ్నవత్వాత్. ఏతేన స్వార్థప్రవృత్తిజనకత్వమవిసం వాదఇతిస్థాపనే వికల్పప్రామాణ్యస్యనకాచిత్ క్షతిః, వికల్పద్వారైవహినిర్వి కల్పకస్యప్రవృత్తిహేతుత్వంనన్యాసే, తదవిసంవాదాచ్చవస్తుదవిసంవాదవాచో యుక్తిః. అథమణిప్రభావిషయమణివికల్పన్యాయేనవికల్పస్యపరమ్పరయా ని ర్వికల్పకవిషయార్థప్రతిబన్ధాత్ వివేకాగ్రహప్రసూతోయం తస్మిన్నవిసంవా దారోపః నతు వస్తుతస్తస్యప్రామాణ్యమితి. తర్హ్యనుమానస్యాపితథైవప్రస క్తిః, తదేవవస్తుతస్సాఙ్గతరహస్యమితిచేత్ ప్రలీనంతర్హ్యత్రప్రయుక్తైరనుమా నైః, ఉపయోగవిశేషాదనుమానస్యపృథగ్గణనమితిచేత్ తచ్ఛ్యాయస్తయావిక ల్పస్యాపితదస్తు, నవాద్వయోరపిఇతిపుణవవసీయతామితి. ౩౩॥

౨౫౯॥ శ్లో॥ శబ్దాత్ప్రాగర్థసిద్ధేః పరమపి చ తయోరత్ర భేదాదిబోధా
చ్ఛక్త్యైక్యే వాచ్యభేదాదపి బహుషు పదేష్వేకవాచ్యప్రసిద్ధేః।
సామ్యాసత్త్యాద్వయోర్యోగాద్యుగపదవగతేర్వ్యక్తిజాత్యాదిశబ్దై

నను సర్వే వికల్పాశ్శబ్దానువిద్ధా ఏవ దృశ్యన్తే, శబ్దశ్చ వికల్పవిషయమర్థం స్వాత్మనైవోపరఞ్జయతి పీతమేవ శఙ్ఖం పీతశ్శఙ్ఖ ఇతి, అథాపి నాత్ర పృథగుపలమ్భస్తదధ్యాసోపయుక్త ఏవ, అతశ్శబ్దాత్మకస్యార్థస్య శబ్దాత్మనాభానాదప్రమితిర్వికల్ప ఇతి। అత్ర కిమిదం కృత్స్నవికల్పాపేక్షయోచ్యతే ఉత తద్విశేషాపేక్షయేతి బుద్ధ్యా విభజ్య పూర్వం తావత్ప్రతిక్షిపతి శబ్దాదితి। అయమభిసన్ధిః నహి సర్వో వికల్పశ్శబ్దోపరఞ్జనసహ ఏవ ప్రవర్తతే పశ్వాదీనామవ్యుత్పన్నానాం చ తదయోగాత్, వ్యుత్పన్నానామపి తత్సంజ్ఞావిశేషస్మరణహేతుతయా తత్తత్ప్రవృత్తినిమిత్తవిశిష్టవస్తుగ్రహావశ్యంభావాదితి. తేన శబ్దప్రతీతేః పూర్వమర్థప్రతీతిరస్తీత్యయమేకో హేతుః. హేత్వన్తరమాహ పరమపీతి. విస్మృతశబ్దస్య శబ్దప్రతీతిమన్తరేణాపి కేవలమర్థ ఏవ ప్రతీయతే, తత్రాపి న శబ్దప్రతీత్యవశ్యంభావః, కిఞ్చ శబ్దశ్శ్రోత్రేణ ప్రతీయతే అర్థస్తు యథాయోగం తత్తదిన్ద్రియేణ, ఇదం చ గ్రాహకమాత్రోపలక్షణం, అతో గ్రాహకప్రమాణవైలక్షణ్యనియమాదర్థైక్యేన శబ్దగ్రహణమసమఞ్జసమిత్యాహ తయోరితి। తథా చ కథం వికల్పాపేక్షయాపి శబ్దాధ్యాసో నియుక్తః, పీతశఙ్ఖాదిష్వేకేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాదన్యోన్యసంసర్గాధ్యాసో యుక్త ఏవ. అపి చ ఏక ఏవ శబ్దో బహూనర్థానభిధాతి శక్తివైచిత్ర్యాత్, తత్ర పరస్పరవిరుద్ధేష్వర్థేష్వేకస్యైవ శబ్దస్యైక్యేన బోధనం న ఘటత ఇత్యాహ శక్త్యైక్య ఇతి। ఏవం బహుషు పదేషు పరస్పరవిరుద్ధస్వభావేష్వేకస్యైవ వాచ్యస్య దృశ్యతే పర్యాయశబ్దేషు, తత్రాప్యర్థైక్యోపలమ్భనమనేకేషాం శబ్దానాం న యుజ్యత ఇతి వదతి బహుష్వితి. ఉపలభ్యతే చ శబ్దానాం సామ్యేఽప్యర్థవైషమ్యం, ఏవమర్థానాం సామ్యేఽపి శబ్దవైషమ్యం, సామ్యం చైకజాత్యాదేకాకారధర్మయోగిత్వాద్వేతి। ఏవమర్థస్య దూరస్థత్వం శబ్దస్య సన్నికృష్టత్వం శబ్దస్య దూరస్థత్వమర్థస్య సన్నికృష్టత్వం చ. ఏవం తీవ్రమన్దాదివివిధవైచిత్ర్యయోగదర్శనాన్న శబ్దార్థయోరన్యోన్యాధ్యాసేన ప్రతిపత్తిరిత్యాహ సామ్యేతి. యద్వా సామ్యం శబ్దార్థయోస్సమదేశవర్తిత్వం. ఆసత్త్యాదిః పూర్వవదేవ. యుగపదవగతేః సమానాధికరణవాక్యే పరస్పరవిరుద్ధస్వభావైర్జాత్యాదిశబ్దైరేకస్యైవార్థస్య యౌగపద్యేన ప్రతీతేరపి న శబ్దాధ్యా

శబ్దాధ్యాసోనయుక్తః ప్రథయతి విషయం కిన్తు సంజ్ఞా తటస్థా॥ 34॥

(శబ్దాధ్యాసభఙ్గః)

160॥శ్లో॥ ధీత్వాచ్ఛబ్దానువిద్ధాం విమతమతిముశన్త్యత్ర శాబ్దానసత్త
త్తస్యార్థస్మార్యభావాత్స్ఫురతు చ స కథం బాలమూకాదిబోధే।
సూక్ష్మా వాఙ్మాత్రకల్ప్యా న హి సమధిగతా తాదృశీ క్వాపి సంజ్ఞా
వాచస్సూక్ష్మాద్యవస్థాకథనమపి విమర్శ్యావనాద్యర్థమాప్తైః॥ 35॥

(సర్వప్రత్యయానాం సంజ్ఞానువిద్ధత్వభఙ్గః)

సోయుక్తః. ఏవం వ్యధికరణవాక్యేపి శబ్దార్థసంసర్గయోః పృథగ్భావేనైవభానాదితి భావః. కథం తర్హి సవికల్పకజ్ఞానే సంజ్ఞా స్వోపశ్లేషేణార్థం ప్రకాశయతీత్యత్రాహ ప్రథయతీతి. అయమర్థః తటస్థైవ సంజ్ఞా విశేషణాన్తరవద్వాచకత్వేనైవ ప్రతీయతే న పునరర్థాత్మనా, అర్థాత్మనా ప్రతీయమానే కథం వాచకత్వప్రతీతిర్యోయుజ్యత ఇతి భావః. ఉక్తంచ శ్లో॥ "సంజ్ఞా తు స్మర్యమాణాపి ప్రత్యక్షత్వం న బాధతే। సంజ్ఞినస్సా తటస్థా హి న రూపాచ్ఛాదనక్షమా" ఇతి. అయమత్ర నిర్ణయః శ్లో॥ పరస్పరవిరుద్ధత్వప్రతిభాసానురోధతః। సవికల్పకవిజ్ఞానే శబ్దాధ్యాసో న యుజ్యతే॥ ఇతి.

అత్ర కేచిదాహుః అనుమానేనైవ సర్వప్రతీతేశ్శబ్దానువేధముపపాదయామ ఇతి తదేతదనువదతి ధీత్వాదితి. అనూదితమర్థం ప్రతిక్షిపతి న సత్తదితి తస్య హేతుమాహ తస్యేతి. అయమర్థః పరిదృశ్యమానపదార్థశబ్దం స్మారయతి తత్కథం తదాత్మనా భానమితి. బాలమూకాదిబోధే కాలాత్యయాపదేశమాహ స్ఫురతు చేతి. సూక్ష్మా పశ్యన్తీ మధ్యమా వైఖరీతి శబ్దవిభాగాత్సూక్ష్మశబ్దస్ఫుర్తాఽస్తీతి న బాలమూకాదిబోధే కాలాత్యయాపదేశ ఇత్యాశఙ్క్యపరిహరతి సూక్ష్మేతి. అవాచకస్య తాదృశావస్థాపన్నస్య శబ్దస్య ప్రతిపత్తివేళాయాం ప్రసఙ్గాభావాదిత్యర్థః తదేవ వివృణోతి న హీతి. వాచకశ్శబ్దపవాత్ర విమృశ్యత ఇతి భావః కథం తర్హి సూక్ష్మాద్యవస్థాకథనం తేషు తేషు శాస్త్రేషు, ఇత్యతోఽత్తరం వాచ ఇతి. అవస్థాభేదకథనం కేవలభావనార్థం న పునర్వాచకత్వేన అతశ్శబ్దానువేధానుమానమసమఞ్జసమితి భావః। అనేన॥శ్లో॥ న సోఽస్తి ప్రత్యయో లోకే యశ్శబ్దానుగమాదృతే। అనువిద్ధమివ జ్ఞానం సర్వం శబ్దేన గృహ్యతే॥ ఇతి శబ్దానువేధప్రత్యక్షత్వోదాహరణమపి దత్తోత్తరం తాదృశోపలమ్భాభావాదేవ॥ 35॥

ఇత్థం సర్వప్రత్యయానాం శబ్దానువేధవాదీ నిరస్తః, ఇదానీం సర్వే

౨౬౧॥శ్లో॥సత్త్వాద్యైర్యత్తుగమ్యంవిహతమితివదన్వస్తుబాధంవిపక్షే
శ్రుత్యాలంబేతుసైవప్రసజతిశరణంతాదృశాదృష్టసిద్ధౌ ।
అధ్యక్షంలౌకికంచేదధిగతివిహతంభావనోత్థంనయుక్తం
నిత్యంత్వక్షానపేక్షంనిరుపధిరిహతేమర్త్యచోద్యప్రకర్షః॥ ౩౬॥

షామప్యర్థానాంప్రత్యక్షత్వవాదీనిరస్యతే, సఖల్వేవమాహ ధర్మాదయఃకస్యచి
త్ప్రత్యక్షాః సత్త్వాదిత్యాదికమనుమానజాతంధర్మాదీనాం ప్రత్యక్షత్వంసా
ధయతీతి, తథాచయోగిప్రత్యక్షంసిద్ధమితి. తదేతదనూద్య పరిహరతి సత్త్వా
ద్యైరితి.అయంభావః కింప్రత్యక్షత్వమాత్రంప్రసాధ్యతేకింవాపునరైన్ద్రియిక
ప్రత్యక్షత్వం,పూర్వత్ర నయోగిప్రత్యక్షసిద్ధిః ఈశ్వరప్రత్యక్షేణైవాన్యథాసి
ద్ధత్వాత్ .ఉత్తరత్ర విపక్షే బాధకాభావాదన్యథాసిద్ధిరనుమానస్య. అతోన
యోగిప్రత్యక్షంసాధయితుమలం. శ్రుతిస్మృత్యాదిబాధప్రసఙ్గోవిపక్షేబాధక
ఇతిచేత్ తర్హిశ్రుత్యాదికమేవశరణం కిమనుమానేనేత్యాహ శ్రుత్యేతి.ఉక్త
మర్థంవికల్ప్యప్రతిదూషయతి అధ్యక్షమితి. కిమధ్యక్షంలౌకికం కింవాభావ
నోత్థం ఉతనిత్యమేవ,లౌకికంచేత్ప్రత్యక్షవిరుద్ధమిత్యాహ అధిగతివిహతమితి.
లోకోపలమ్భవిరుద్ధమిత్యర్థః. నహిధర్మాదివిషయంలౌకికంప్రత్యక్షముపలభ్య
తే,తథాత్వేవా "సత్సంప్రయోగేపురుషస్యేన్ద్రియాణాంబుద్ధిజన్మతత్ప్రత్య
క్షమనిమిత్తం విద్యమానోపలమ్భనత్వాత్" ఇతిసూత్రవిరోధః. భావనోత్థమ
పిప్రత్యక్షంభావనావైశద్యాతిరేకేణనక్వాపిదృష్టమిత్యాహ భావనోత్థంనయు
క్తమితి. మారీచాదేర్భావనయారామాదిసాక్షాత్కారోభయభరదోషనిమిత్తం
విపరీతజ్ఞానమేవ "వృక్షేవృక్షేచపశ్యామి" ఇతి.ఏవమనురాగాదినిమిత్తకామి
నీముఖదర్శనాదికమపివ్యాఖ్యాతం. నిత్యప్రత్యక్షంనకారణాయత్తమిత్యాహ ని
త్యంత్వితి. తత్సాధనేపినయోగిప్రత్యక్షసిద్ధిరితిభావః. ననుప్రకృష్యమాణంస
ర్వంనిరతిశయదశాశిరస్కం, యథాకువలామలకబిల్వాదిపరిమాణం ప్రకృష్య
మాణంనిరతిశయదశాశిరస్కం పరమమహత్పరిమాణేవిశ్రామ్యతి తథాచేన్ద్రి
యశక్తేః ప్రకృష్యమాణాయాస్సార్వజ్ఞ్యేవిశ్రమస్సముచితః, ఏవంచయోగినాం
మానసప్రత్యక్షస్యసర్వవిషయత్వంసేత్స్యతీత్యాశఙ్క్య పరిహరతి నిరుపధిరితి.
యథాచక్షుస్స్పర్శనాదేః ప్రకృష్యమాణస్య నసర్వవిషయత్వేవిశ్రమః ఏవం
మనసోపీతిభావ్యం,అన్యథాధర్మాదయఃకస్యచిచ్చాక్షుషాఃస్పార్శనా ఇత్యాది
కమపివక్తుంశక్యేత. ౩౬॥

౨౮-౨॥శ్లో॥ప్రత్యేకం హ్యర్థవేద్యం ప్రతినియతతయా సర్వలోకప్రసిద్ధం
కాకోలూకాదికానామపి నిజవిషయే హ్యేష చక్షుఃప్రకర్షః।
మాన్ధాళవ్యాళపూర్వేష్వపి ఖలు రసనాస్పర్శనాదిక్రమాత్స్యా
దత్రస్థానైక్యమాత్రం స్థితవిషయమతస్త్వక్పిపాసాదివాక్యం॥ ౩౯॥
(యోగిప్రత్యక్షానుమానభఙ్గః)

తదేవ ప్రకాశయతి ప్రత్యేకమితి. ప్రతినియతవిషయతయా హి చక్షురాదీనాం ప్రసిద్ధిః, ప్రవృత్తిరప్యేవమేవ, ఏవమ్మనసోపి ప్రతినియతవిషయత్వం స్వీకార్యం, దృష్టం చ తత్, ఆత్మాదివిషయ ఏవ హి మనసస్స్వతన్త్రవ్యాపారమవలోక్యతే, బాహ్యవిషయే పునరిన్ద్రియాన్తరసహకారితామాత్రమేవ, పరమాణ్వాదృష్టాదివిషయే పునస్తదపి నాస్తి తేషామతీన్ద్రియత్వాత్, తథా చ స్వాత్మని తజ్జ్ఞానాదిషు వా శక్తస్య మనసః స్వాతన్త్ర్యేణ న బాహ్యవిషయేషు శక్తిః. తత్ర ప్రమాణమాహ సర్వలోకేతి. నను చక్షురాదీనామపి స్వవిషయాతిలఙ్ఘనం దృశ్యతే, దూరే హి కాకః పశ్యతి, అన్ధకారేప్యులూకాదిరర్థం గృహ్ణాతి, అతో మనసోపి ప్రకర్షవిశేషాదవిషయగ్రహణం యుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ కాకేతి. కాకాదిచక్షుః ప్రకర్షోపి న స్వవిషయాతిలఙ్ఘీ రూపరూపితదేకార్థసమవాయిమాత్రగ్రహణాత్, న హి కాకశ్చక్షుషా రసం గృహ్ణాతి, నాపి చోలూకశ్చక్షుషా జిఘ్రతి, కథం తర్హి మాన్ధాళవ్యాళాదిష్విన్ద్రియవృత్తిసఙ్కరః, మాన్ధాళో హి ముఖేనైవాభ్యవహరతి నిర్హరతి చ, వ్యాళశ్చక్షుషైవాకర్ణయత్యవలోకతే చ, అత ఇన్ద్రియవృత్తేరనియమో యుక్త ఇత్యాశఙ్క్య పరిహరతి మాన్ధాళేతి. తత్ర హి రసనాస్పర్శనయోరేకస్థానవర్తిత్వవత్ వాగపానయోశ్చక్షుశ్శ్రోత్రయోశ్చ స్థానైక్యమేవ, న పునరన్యేన్ద్రియేణాన్యేన్ద్రియకృత్యమాచర్యతే, అతో న స్వవిషయాతిలఙ్ఘనమిన్ద్రియవృత్తేరితి భావః. శ్లో॥ ధర్మాదివిషయత్వం తు మనసో యద్వివిష్యతే। చక్షురాదేస్తథాభావో నేష్యతే కేన హేతునా॥ ఇతి చక్షురాదిప్రతిబన్దిరేవ మనసో ధర్మాదివిషయత్వం నివారయతీతి సఙ్గ్రహః. కథం తర్హి శ్లో॥ త్వక్చ్ఛృక్ఛ్నిపిపాసతి జిహ్వా విహ్వలా శ్రవణవత్పరివృత్తౌ। నాసికా త్వయి కరీశ తథేతి పాహి పుణ్యయామం కథమిమాం స్వదవస్థాం" ఇతీన్ద్రియవృత్త్యనియమో మహాపురుషైరభిధీయత ఇతి. ఇత్థం ఇన్ద్రియవృత్తినియమమన్తరేణ స్వాభావికేనైవ జ్ఞానేన సర్వం సాక్షాత్కరిష్యామీతి భావః, న పునరన్యేన్ద్రియేణాన్యేన్ద్రియవృత్తిరభిధీయతే "పశ్యత్యచక్షుస్స శృణోత్యకర్ణః" ఇత్యాదేః పరవిషయతయా తస్యావ్యాకరణాయ తజ్జ్ఞానత్వస్యాసఙ్కుచితజ్ఞానే ముక్తాత్మన్యపి సాధారణ్యాత్. అయమత్ర నిర్ణయః యది

౨౬౩॥శ్లో॥సంయుక్తవ్యాపకత్వప్రభృతిసహకృతైర్వ్యాప్తిధీసవ్యపేక్షై
రక్షైరేవానుమాధీర్భవతుకిమితరత్కల్పయిత్వేతిచేన్న ।
నిర్వ్యాపారేన్ద్రియస్యాప్యుదయతిఖలుపాభూతభావ్యాదిలిఙ్గైః
స్మృత్యారూఢైశ్శ్రోత్రైర్వా మనఇహసకలజ్ఞానసామాన్యమిష్టం॥౩౮॥

యోగిప్రత్యక్షంప్రామాణికం తదాప్త్యాస్మృత్యాపురాణేనచసిధ్యతి,నపున
రనుమానేన తస్యాన్యథాసిద్ధత్వాత్ చాక్షుషత్వాదిప్రసఞ్జనప్రతిబన్దిగ్రస్తత్వా
ద్వేతిపూర్వమేవోక్తం శ్లో॥ యథౌపనిషదస్త్వేశో నానుమానేనసిధ్యతి। తథా
యోగీచశాస్త్రేణకేవలేనప్రసిధ్యతు॥ ౩౭॥

ఏవం యోగిప్రత్యక్షాదాగమగమ్యాదృష్టాదేరసిద్ధిముక్త్వా,అథాయో
గిప్రత్యక్షాదనుమానగమ్యాగ్న్యాదేరసిద్ధిరుచ్యతే,కశ్చిదాహ 'ధూమాదిసం
యుక్తమేవేన్ద్రియంవహ్న్యాదికంగృహ్ణాతు కింనేనానుమానేన, 'సహకారిసా
మర్థ్యసర్వమపిసంపత్స్యతే,చక్షుర్ధూమాదిసంయోగః ప్రథమంసహకారీ, త
త్సహకారిచవ్యాప్తిపక్షధర్మత్వపరిజ్ఞానాది, కిమితరప్రమాణపరికల్పనయేతి, ఏ
తదాశఙ్క్యతే 'సంయుక్తేతి.పరిహరతి 'నేతి.పరిహారంవివృణోతి నిర్వ్యాపారే
తి.అయమత్రభావః నేన్ద్రియమత్రవహ్న్యాదిజ్ఞానేకరణం అపితుధూమాదిజ్ఞాన
మేవ, అతోనవహ్న్యాదిజ్ఞానంప్రత్యక్షప్రమాణఫలం, అపితుధూమాదిజ్ఞానమేవ
వహ్న్యాదిజ్ఞానంజనయతి· నన్వస్తు ధూమాదిజ్ఞానమవాన్తరవ్యాపారః తద్ద్వా
రాప్రత్యక్షమేవవహ్న్యాదిజ్ఞానంజనయతీతిచేత్ తన్న ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షజ
న్యధూమాదిజ్ఞానమన్తరేణాపిస్మృత్యారూఢైశ్శ్రోత్రైర్వాభూతభావ్యాదిలిఙ్గై
రగ్న్యాదిజ్ఞానదర్శనాత్, కిఞ్చ యద్ధియజ్జనయిత్వైవయజ్జనయతి తస్యతత్రత
దవాన్తరవ్యాపారత్వమితిహ్యవాన్తరవ్యాపారలక్షణమాచక్షతే, నచేదంల
క్షణంధూమాదిజ్ఞానేస్తి ధూమాదిజ్ఞానమన్తరేణాపిప్రత్యక్షేణ వహ్న్యాదేర్ద్ర
ష్టుంశక్యత్వాత్ తథాదర్శనాచ్చ, అతోఽనుమానాదేవసాధ్యసిద్ధిర్నపునః ప్ర
త్యక్షాత్,అన్యథా శబ్దజ్ఞానంఅన్తరావ్యాపారీకృత్య శబ్దార్థజ్ఞానమపిప్రత్యక్ష
మేవప్రసజ్యేత,నచతద్యుక్తం పరోక్షాపరోక్షవిభాగాభావప్రసఙ్గాత్. అథా
పిసర్వవిషయస్యమనఇన్ద్రియస్యవహ్న్యాదిజ్ఞానే వ్యాపృతత్వాన్మానసప్రత్య
క్షంవహ్న్యాదిజ్ఞానమాశఙ్క్యపరిహరతి మనఇతి·సకలజ్ఞానసామాన్యమితిసం
శయవిపర్యయస్మృత్యాదిసాధారణత్వాన్మనఇన్ద్రియస్య నతజ్జన్యతామాత్రే
ణప్రత్యక్షత్వసిద్ధిరితిభావః. ౩౮

౨౬౪॥శ్లో॥ పక్షస్థం వ్యాప్యమాదావిదితమిహ తు న వ్యాపకస్య ప్రసక్తి
ర్వ్యాప్తిస్తేన స్మృతా స్యాన్న చ తదుభయోర్నిశ్చయః పక్షయోగే।
తాదృగ్వ్యాప్యాన్వితోఽసావితి మతిరపి న వ్యాపకం తత్ర యచ్ఛే
త్తస్మాత్తద్వ్యాపిపక్షాన్వయనియతమతిర్జ్ఞాతతత్సంస్కృతేర్వా॥
(అనుమానస్య ప్రత్యక్షాదిబహిర్భావః) ౩౯॥

౨౬౫॥శ్లో॥ నాయోగ్యస్యాక్షబాధః స్వవిషయవిహతిం నక్షమేతానుమానం
స్వస్యైవాపేక్షితత్వాదనుమితిముఖలాం బాధతే నాగమోఽపి।

ఉక్తార్థస్థేమ్నే పునరపి వికల్ప్య దూషయతి పక్షస్థమితి. కిం ధూమాది
దర్శనదశాయాం ప్రత్యక్షో వహ్నిః తదా ధూమాదిరేవ విదితః న వహ్న్యాదిః తదిద
మాహ ఇహ తు న వ్యాపకస్య ప్రసక్తిరితి. యదా పునర్వ్యాప్తిస్మరణం తదా పునర్దృ
ష్టాన్తస్థ ఏవ సాధ్యప్రసిద్ధిః తత్రైవ పూర్వం గ్రహణాత్ న తు పక్షే తదిదమాహ న
చేతి. తర్హ్యుపనయావస్థాయాం సాధ్యసిద్ధిరస్తు తతోఽనుమానం వ్యర్థమిత్యాశఙ్క్యా
హ తాదృగితి. ఉపనయజన్యం జ్ఞానం వ్యాప్తస్య హేతోః పక్షధర్మత్వమవగాహతే
న పునస్సాధ్యస్య పక్షధర్మత్వం, తస్మాత్సాధ్యస్య పక్షధర్మత్వప్రతీతిర్జ్ఞాతతః నాపి
వ్యాప్తిదర్శనజనితసంస్కారాత్ న చోభయస్మాత్, అతో వ్యాప్తస్య హేతోః పక్ష
ధర్మత్వప్రతీతిస్సాధ్యస్యాపి పక్షధర్మత్వం ప్రసాధయతీతి సుస్థిరమనుమానం. ౩౯॥

నన్వనుమానం ప్రమాణమేవ న భవతి ప్రామాణ్యే సత్యేవ హి ప్రత్య
క్షాప్రత్యక్షవివాద ఇత్యాశఙ్క్య పరిహరతి నాయోగ్యస్యేతి. అయమత్ర వికల్ప
క్రమః అనుమానస్యాప్రామాణ్యమబాధితత్వేఽపి ఉత బాధితత్వేన, తత్రాపి కిం బా
ధః ప్రత్యక్షేణ అథానుమానేన అథవాగమేన, యద్వా నియతబాధకాభావేఽపి
సంశయాత్మకత్వేనాప్రామాణ్యమథవా స్మృతిరూపత్వేన, తత్రాబాధితత్వే
ప్యప్రామాణ్యమితి తావద్వ్యాహతం, బాధేఽపి ప్రత్యక్షబాధో యోగ్యస్యైవ స
పునర్ధూమానుమానాదౌ న దృశ్యతే, అయోగ్యవిషయే బాధస్త్వప్రయోజకః అ
యోగ్యానుపలబ్ధేరబాధకత్వాత్, అతో న ప్రత్యక్షబాధాదప్రామాణ్యమనుమా
నసామాన్యస్య యత్ర పునః క్వచిత్ ప్రత్యక్షబాధః తత్ర వయమప్యప్రామా
ణ్యమఙ్గీకుర్మహే నైతావతా అనుమానతత్త్వవిలాపః, న చానుమానేన వా బా
ధః వ్యాఘాతాత్, కృత్స్నానుమానాప్రామాణ్యే బాధకస్యానుమానస్య తద
న్తర్భావాత్, తదిదమాహ స్వవిషయేతి. నాప్యాగమేన బాధః ఆగమస్యైవ వ్యు
త్పత్తిదశాయామనుమానసాపేక్షత్వాత్, ఇదమప్యాహ స్వస్యేతి. న చ సంశ
యాత్మకమనుమానం నిశ్చయేనైవ ప్రవృత్తివ్యవహారయోర్దర్శనాత్। తదప్యా

నిస్సన్దేహప్రవృత్తేరిహనిపుణధియాం నాప్యసౌ సంశయాత్మా
వైశిష్ట్యాన్న స్మృతిశ్చేత్యనుమితిరుదితాఽధ్యక్షవన్మానమన్యత్ ॥౮౦॥

(అనుమానప్రామాణ్యసిద్ధిః)

౨౬౬॥శ్లో॥సామాన్యంప్రాక్ప్రసిద్ధంనపునరనుగమస్సిద్ధపూర్వోవిశేషే
వ్యాప్తిస్సర్వాపిభగ్నాక్వచిదపిసకలవ్యాప్త్యసఙ్గత్యదృష్టేః।
భూయోదృష్టేర్వ్యవస్థానహిభవతితథోపాధయస్స్యుర్దురూహాః

హ నిస్సన్దేహేతి.స్మృత్యాత్మకత్వమవశిష్యతే తచ్చసాధ్యస్యపక్షధర్మతాప్రతిపత్తౌనసంభవతీత్యుక్తంప్రాగేవ,ఏతదపివదతి వైశిష్ట్యాదితి.అతఃప్రత్యక్షవదనుమానమపిపృథగేవప్రమాణమితినిగమయతి అధ్యక్షవదితి. అత్రస్మృతేరప్రమాణత్వోపాదానమన్యారుహ్యవాదేనేతిభావ్యం॥ ౮౦॥

అత్రచార్వాకఃప్రత్యవతిష్ఠతే కిమనుమానేనవిశేషస్సాధ్యతే ఉత సామాన్యం నతావత్సామాన్యం ప్రాగేవప్రసిద్ధత్వాత్, నహ్యగ్నిమత్త్వసామాన్యమప్రసిద్ధం మహానసస్యాప్యనగ్నిమత్త్వేనదృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలత్వప్రసఙ్గాత్,తదిదమాహ సామాన్యమితి.నచవిశేషస్సాధ్యః తస్మిన్ననుగమాభావాదిత్యాహ నపునరితి.యథాహుః శ్లో॥ "విశేషేఽనుగమాభావస్సామాన్యేసిద్ధసాధనం। అనుమాభఙ్గపఙ్కేఽస్మిన్నిమగ్నావాదిదన్తినః ఇతి॥విశేషేఽనుగమాభావాత్సామాన్యేసిద్ధసాధనాత్।తద్వతోఽనుపపన్నత్వాదనుమానకథాకుతః" ఇతిచ· కిఞ్చ వ్యాప్తిరేవానుమానస్య జీవాతుఃసాచసర్వథా। నసంభవతిసమ్బన్ధగ్రహస్యానుపపత్తితః॥ కతిపయవ్యక్తిదర్శనేన సంబన్ధగ్రహణస్యవ్యభిచారిష్వపిసాధారణత్వాత్, సకలవ్యాపకవ్యక్తిదర్శనేనసంబన్ధగ్రహణమసర్వజ్ఞేన కర్తుంనశక్యతే, యదిసర్వజ్ఞస్సంబన్ధవేదీ కిమనుమానేన.ఏవంచ సర్వాపివ్యాప్తిర్భగ్నా ప్రమేయత్వాభిధేయత్వాదౌసర్వవ్యక్త్యుపసంహారేణ వ్యాప్తిగ్రహణస్యాశక్యత్వాదిత్యాహ వ్యాప్తిరితి. అస్తుభూయోదర్శనేనవ్యవస్థేత్యాశఙ్క్యాహ భూయోదృష్టేరితి.సహస్రశోభూయోదర్శితస్యాపి తత్రతత్రవ్యభిచారదర్శనాదితిభావః. తర్హినిరుపాధికసంబన్ధోవ్యాప్తిరితిలక్షణం కృత్వోపాధివిధూననేనైవవ్యాప్తింప్రతిష్ఠాపయామఇతిచేన్న దృష్టాదృష్టోపాధీనామనన్తానాందురూహత్వేన తద్విధూననస్యైవాశక్యత్వాదిత్యాహ తథోపాధయఇతి. ఇత్థమనుమాననిరాకరణేదుర్వాదినాంప్రలాపోఽయమనుమానమూలః ఉత తర్కమూలఃఅథవానిర్మూలః, నిర్మూలత్వేప్రలాపఏవ.అనుమానమూలత్వేతర్కమూలత్వేవా వ్యాప్తిమన్తరేణ తదుభయంనసంభవతీతితవాపివ్యాప్తిగ్రహణ

ఇత్యాద్యాః స్వేష్టతర్కస్థిరనియమజుషాం దర్శనేనైవ బాధ్యాః॥ ౪౧॥

(అనుమానబాధకతర్కపరిహారః)

౨౬౭॥ శ్లో॥ దృష్టేఽతీచారశఙ్కా న భవతి యది సా క్వాపి దేశాన్తరాదౌ
సిద్ధా తత్రానుమానస్థితిరథ న తదా క్వాతిశఙ్కావకాశః।
వ్యాఘాతాన్తా తు శఙ్కా న పునరుదయతి స్వప్రవృత్త్యాదిభఙ్గా

దవశ్యంభావి, తథా చ వ్యాఘాత ఇత్యభిప్రాయేణ పరిహరతి ఇత్యాద్యా ఇతి. న కేవలం తర్క ఏవ పక్షబాధకః అపి తు లోకోపలమ్భోఽపీత్యాహ దర్శనేనేతి॥ ౪౧॥

అనుమానేనైతావత్సామాన్యం న సాధ్యతే యేన సిద్ధసాధనత్వముద్భావ్యేత, కిం తు సామాన్యవ్యాప్తిసహకృతేన పక్షధర్మత్వేన సామాన్యస్య పక్షనిష్ఠత్వరూపో విశేషః సాధ్యతే, కథం తర్హి విశేషవ్యాప్తిశూన్యేన పక్షధర్మేణాపి హేతువిశేషేణ తత్సిద్ధిరితి మా వోచః విశేషవ్యాప్తేరనుమానాఙ్గత్వస్వీకారే పునరయుక్తాఙ్గత్వం, అనపేక్షితప్రాప్తికల్పనయా దూషణాత్ప్రాప్తిసమా, సమాధిశ్చ సామాన్యవ్యాప్తేరేవానుమానాఙ్గత్వాత్. కథం సామాన్యవిషయా వ్యాప్తిర్విశేషసిద్ధావఙ్గమితి చేత్ ఏవం తర్హి యుక్తాఙ్గపరిత్యాగః సామాన్యవ్యాప్తేరేవ విశేషసిద్ధౌ యుక్తాఙ్గత్వాత్, విశేషవ్యాప్తిరూపాయాః ప్రాప్తేరఙ్గత్వం పరికల్ప్య తదభావేన దూషణమప్రాప్తిసమాప్రక్రియామనుధావతి, అవిషయవృత్తిత్వం చ సామాన్యవిషయాయా వ్యాప్తేర్విశేషవిషయే సఞ్చారణేన దూషణకథనాత్, తథా చ సామాన్యవ్యాప్త్యా పక్షధర్మతయా చ పరిష్కృతో హేతుః పక్షే సాధ్యవిశేషం సాధయతి అన్యథా ప్రత్యనుమానప్రతితర్కయోరపి కణ్ఠగతజీవితత్వమాపద్యేత. అతో విశేషేఽనుగమాభావ ఇత్యాదేరనవకాశః. యత్తు న సామాన్యేన సర్వవ్యక్తిగ్రహణాసంభవాన్న వ్యాప్తిగ్రహణం సంభవతీతి, తదనన్తరమేవ సమాధాస్యామః. తదవశిష్యతే భూయోదర్శనాద్వ్యాప్తిగ్రహణం న సంభవతి అతిచారశఙ్కాయాః సర్వత్ర సులభత్వాదితి, తదేతద్వికల్ప్య దూషయతి భూయోదర్శనదృష్టస్యార్థస్య కిం దృష్ట ఏవ దేశేఽతిచారశఙ్కా ఉత దేశాన్తరాదౌ, న తావద్దృష్ట ఇత్యాహ దృష్ట ఇతి. నాపి దేశాన్తరాదావితి వక్తుమనువదతి యదీతి. దేశాన్తరాదావతిచారశఙ్కాయాం దేశాన్తరాద్యనుమానమేవ నిష్ప్రతిద్వన్ద్వమవతిష్ఠత ఇత్యాహ సిద్ధేతి. దేశాన్తరానుమానాభావమాశఙ్కతే అథేతి. శఙ్కితమర్థం ప్రతిక్షిపతి తదేతి. తర్హి శఙ్కాయాః కో నివారకః, నివారకాభావే కథం శఙ్కా నివర్తేతేత్యత ఆహ వ్యాఘాతాన్తేతి. అయమర్థః ఉత్పన్నా శఙ్కా వ్యా

ద్వ్యావచ్ఛిన్నం చ తర్కప్రసృతిరిహ తతో నానవస్థాదిదోషః॥ ౪౭॥

(అతిచారశఙ్కోద్ధారప్రకారః)

౨౬౮॥శ్లో॥ వ్యావృత్త్వం యస్య యత్ర స్ఫురతి సహచరే సో౽స్య హేతోరుపాధి
స్సాధ్యవ్యాపీ సమో౽యం సమగణి నిపుణైస్సాధనావ్యాపకశ్చ।

ఘాతదర్శనేన నివర్తతే, తేనైవ వ్యాఘాతదర్శనేనోత్తరోత్తరశఙ్కా న జాయత ఇతి. తథా చ శఙ్కానివృత్తౌ తర్కప్రవృత్తిస్తావతైవావసీదతీత్యాహ యావచ్ఛఙ్కమితి. తేనోత్తరోత్తరతర్కప్రవృత్త్యా అనవస్థావచనమస్థానవాద ఇత్యాహ తత ఇతి. ఏతత్సర్వమభిసన్ధాయోక్తం న్యాయవిద్భిః ॥శ్లో॥ "శఙ్కా చేదనుమాస్త్యేవ న చేచ్ఛఙ్కా తతస్తరామ్। వ్యాఘాతావధిరాశఙ్కా తర్కశ్శఙ్కావధిర్మతః" ఇతి. అనేన "వ్యాఘాతో యది శఙ్కాస్తి న చేచ్ఛఙ్కా తతస్తరామ్। వ్యాఘాతావధిరాశఙ్కా తర్కశ్శఙ్కావధిః కుతః" ఇతి కుసృష్టిరపి నష్టప్రాయా యావద్వ్యాఘాతదర్శనం శఙ్కాయాస్సత్త్వం వ్యాఘాతదర్శనే తన్నివృత్తిరిత్యుక్తత్వాత్, భూయోదర్శనదృష్టాయా వ్యాప్తేర్నిర్మూలాశఙ్కా తస్యాస్సర్వత్రసులభత్వేన స్వప్రవృత్త్యాదివిరోధప్రసఙ్గాత్, ఉపాధిదర్శనాదిమూలశఙ్కాయాముపాధివిధూననముత్తరత్ర దర్శయిష్యతే॥ ౪౭॥

ఉపాధిస్వరూపప్రదర్శనపూర్వకముపాధివిధూననప్రక్రియాం ప్రదర్శయితుమారభతే వ్యావృత్త్వమితి. మతభేదేన లక్షణద్వయమాహ సాధనావ్యాపకత్వే సతి సాధ్యసమవ్యాప్తో ధర్మ ఉపాధిరిత్యుదయనః. సాధనావ్యాపకత్వే సతి సాధ్యవ్యాపక ఇతి సమశబ్దప్రతిక్షేపేణ వాదీన్ద్రః. తత్ర స్వధర్మమన్యత్రారోపయన్నుపాధిశబ్దేనోచ్యతే, తథా చ స్వధర్మభూతాయా వ్యాప్తేర్హేతుత్వాభిమతే మైత్రీతనయత్వాదౌ ప్రతీతిహేతుత్వాచ్ఛాకాద్యాహారపరిణతిరుపాధిః యథా స్ఫటికగతారుణిమప్రతీతిహేతుర్జపాకుసుమాదిః తథా చ నిరుపాధికసంబన్ధత్వస్య వ్యాప్తిలక్షణత్వాత్ తదభావేన వ్యాప్తిమవసాదయన్నుపాధిర్దూషణమితి సమశబ్దం ప్రయుఞ్జానానాముపాధిశబ్దార్థాపరిత్యాగేన దూషణాభిధానే తాత్పర్యం. అన్యేషాం తు సమో విషమో వా భవతూపాధిః తన్నివృత్తౌ పక్షే సాధ్యనివృత్తేరుభయత్రాపి సాధారణత్వాత్, తథా చ సాధ్యనివృత్త్యఙ్గభూతవ్యాపకత్వోపాదానమన్తరేణ సమశబ్దప్రయోగో వ్యర్థః, తథా చ సమో వా అధికో వా వ్యాపకత్వేనాభిమతః పక్షే వ్యావర్తమానస్సాధ్యం వ్యావర్తయతీతి పక్షే సాధ్యబాధాదుపాధేర్దూషణత్వం, ఉపాధిశబ్దార్థస్తు యథా తథా వా భవత్వితి. తదేతత్సర్వం పూర్వార్ధేనోక్తం. అగణి నిపుణైరితి కథనం ఉపాధిశబ్దార్థనిరూపణేన నిర్వాహాత్. అన్య

యోగ్యాదృష్ట్యా చ తర్కైరపి తమపనుదేచ్ఛంకితం నిశ్చితం వా
సామ్యం నాత్రాహురేకే తదభిమతమిహ వ్యాపకాదర్శనాది॥ ౪౩॥

థాపి దూషణత్వే సిద్ధే కథమనపేక్షిత సమశబ్దోపాదానమితి చేత్ ఇత్థం యథా పక్షవిపక్షయోర్వర్తమానత్వేన హేతోర్దూషణత్వే సిద్ధేపి పక్షవిపక్షయోరేవ వర్తమానో హేతుర్విరుద్ధ ఇతి విరుద్ధలక్షణే సావధారణనిర్దేశః ప్రకారాన్తరప్రదర్శనార్థః, విపక్షే వర్తమానత్వాత్ సాధ్యాసాధకత్వం విపక్ష ఏవ వర్తమానత్వాత్ పరపక్షస్యాపి సాధకత్వం తథా చాత్యన్తదుష్టమనుమానమితీమమర్థం ప్రకాశయితుం పక్షవిపక్షయోరేవేత్యవధారణప్రయోగ ఇతి చేత్ ఏవం తర్హి వ్యాపకనివృత్త్యా వ్యాప్యనివృత్తిద్వారేణ పక్షే సాధ్యబాధం బోధయితుం వ్యాపకత్వోపాదానం, వ్యాప్యస్య మైత్రీతనయత్వాదేర్వ్యాప్యత్వప్రతిభాసోపి నస్వాభావికః అపితు స్ఫటికారుణిమవదన్యప్రయుక్త ఇతి ప్రతిభాసమాత్రస్యాపి దుష్టత్వేన హేతోర్వ్యాప్తినివృత్తిం స్ఫుటమేవ వక్తుం సమశబ్దప్రయోగ ఇతి సన్తోష్టవ్యం. వ్యాపకత్వమాత్రోపాదానే వ్యాపకనివృత్త్యా వ్యాప్యభూతసాధ్యనివృత్తిముపజీవ్య సాధ్యబాధేన హేతుదోషో వాచ్యః, సమశబ్దోపాదానేతు హేతోర్వ్యాప్తిప్రతిభాసోప్యౌపాధిక ఇతి సాక్షాద్ధేతుదోషకథనం ఉద్భటత్వాద్దోషస్యైత, అత ఉపాధిశబ్దార్థస్వారస్యాదుద్భటదోషప్రకాశనౌచిత్యాచ్చ సమశబ్దప్రయోగ ఇత్యాదయనికా ఇతి. అస్తూపాధిలక్షణం కథం తస్య విధూననమిత్యాశఙ్క్యాహ యోగ్యేతి. ఉపాధిః ఖలు శఙ్కితో నిశ్చితశ్చ శాకాద్యాహారపరిణత్యాదిశ్శఙ్కితః నిషిద్ధత్వాదిర్నిశ్చితః యత్ర ఖలు సాధనావ్యాపకత్వ సాధ్యసమవ్యాప్త్యోరన్యతరరూపస్యాశఙ్కా స శఙ్కితోపాధిః అస్తి మగర్భేపి శాకాద్యాహారపరిణతిసంభవేన సాధనావ్యాప్తేరాశఙ్కితత్వాత్, యత్ర పునర్ద్వయోరపి రూపయోర్నిశ్చయః స నిశ్చితోపాధిః, యథా హింసాత్వానుమానే నిషిద్ధత్వం, యన్నిషిద్ధం తదధర్మహేతురితి నియమాత్సాధ్యవ్యాప్తిః వైధహింసాయాం నిషిద్ధత్వాభావాత్సాధనావ్యాప్తిః ఉభయం చ నిశ్చితం, ఉభయం చ ప్రత్యక్షేణ గృహీతుం యోగ్యం చేత్ యోగ్యాదృష్ట్యా తావదపనుద్యతే, అయోగ్యం చేత్ తర్కైరేవేతి విభాగః, తదిదమాహ యోగ్యేతి. తర్కప్రవృత్తిస్తు కిముపాధయస్సర్వథా ప్రమాణపథమనవతీర్ణా ఉతావతీర్ణా ఇత్యాది నాపి కల్ప్యతేషు తేషు గ్రన్థేషు వాదినాం పఠితపాఠా. తథాహి * సమవ్యాప్తిపక్షస్య సర్వవాదిసంప్రతిపన్నత్వాద్విషమవ్యాప్తిమనూద్య తేషాం వాదినాం భావమాహ సామ్యమితి. అయమత్ర భావః వ్యాపకస్యోపాధేః పక్షే దర్శనాభావాద్వ్యాప్యస్య సాధ్యస్య బాధ ఇతి. ఆదిశబ్దేన

---

* తథాహీత్యనన్తరం గ్రన్థః పతిత ఇతి సంప్రదాయః

౨౯॥శ్లో॥నిత్యోవ్యాపీచనస్యాదుపధిరిహసదాసర్వతస్తత్ప్రసఙ్గా
న్నాప్యేషవ్యాప్యమాత్రాకృతిరవియుతితోనైకలిఙ్గోపపత్తేః ।
నాసౌపక్షేతరత్వప్రభృతిరపిభవేద్వ్యాపకోఽతిప్రసఙ్గా
త్తుల్యస్సాధ్యేనపక్షేసహయదిఘటతేసాధనంవ్యాప్నుయాత్సః॥౪౪॥

బౌద్ధోక్తషోడశవిధానుపలబ్ధ్యన్తర్గతా వ్యాపకవిరుద్ధోపలబ్ధిరుచ్యతే,యథాద్రవ్యత్వాభావాత్పృథివీత్వాభావఇతివ్యాపకానుపలబ్ధిః ద్రవ్యత్వవిరుద్ధగుణత్వాద్యుపలమ్భాత్పృథివీత్వాభావఇతివ్యాపకవిరుద్ధోపలబ్ధిరిత్యాది. ఏవం పక్షే సాధ్యవ్యాపకస్యోపాధేరనుపలమ్భేతథోపాధివిరుద్ధధర్మాన్తరోపలమ్భేఽపి సాధ్యాసిద్ధిరితిభావః. అన్యత్సర్వంవిస్తరభయాన్నలిఖ్యతే॥ ౪౩॥

అతోఽపాధివిధూననప్రక్రియాంవిశేషతోదర్శయతి నిత్యఇతి.నతావదనుమానే ధూమాదౌ వహ్న్యాదిసాధనే నిత్యోవ్యాపీవాకశ్చిదుపాధిత్వేనశఙ్కితుంశక్యతే కుతఇత్యత్రాహ సదేతి.ఉపాధేస్సదాతనత్వప్రసఙ్గాత్సార్వత్రికత్వప్రసఙ్గాత్, తథాచతత్సమవ్యాప్తేస్సాధ్యస్యాపివహ్న్యాదేస్సదాతనత్వంసార్వత్రికత్వంచప్రసజ్యేతేతిభావః.తర్హ్యనిత్యోసార్వత్రికశ్చవ్యాప్యమాత్రాకృతిరస్త్విత్యాశఙ్క్యాహ నాపీతి·తత్రహేతుందర్శయతి అవియుతితఇతి.వ్యాప్యమాత్రరూపస్యోపాధిత్వాఙ్గీకారే కృతకత్వానుమానేసావయవత్వముపాధిస్స్యాత్ న్యాయవిదాంమతే సావయత్వస్యానిత్యత్వకృతకత్వాభ్యాంవ్యాప్తత్వాత్, ఉభయంచానిత్యత్వసాధనేసమ్యగనుమానమేవ.ఆహుశ్చ ॥శ్లో॥ కృతసావయవత్వాదిప్రయుక్తావవినాశితా''ఇతి· అవియుతితః అవినాభావాత్. యేతు సముపదం ప్రతిక్షిప్య వ్యాపకమాత్రముపాధిరితివదన్తి తేషామపి పక్షేతరత్వం పక్షప్రతియోగికాన్యోన్యాభావవత్త్వంపక్షత్వాత్యన్తాభావవత్త్వంపక్షత్వవిరుద్ధధర్మవత్త్వంపక్షత్వాత్యన్తాభావావినాభూతధర్మవత్త్వమిత్యేతాదృశంనోపాధిరిత్యాహ నాసావితి.కుతఇత్యత్రాహ అతిప్రసఙ్గాదితి·తదుక్తమస్మాభిరేవాన్యత్ర ॥శ్లో॥ నోపాధిఃపక్షతోఽన్యత్వంసాధనంనవిపక్షతః। బాధనంనసపక్షేభ్యఃసర్వానుమితిబాధనాదితి॥అయమర్థః పక్షేతరత్వం నోపాధిఃఏవం పర్వతోవహ్నిశూన్యః సపక్షేతరత్వాత్ విపక్షవదితిబాధితుం నశక్యతే, తథా పర్వతోవహ్నిమాన్ విపక్షేతరత్వాత్ సపక్షవదితిసాధయితుమపి నశక్యతే సర్వానుమానబాధనాదితి,యంపక్షీకరోతివాదీతమేవప్రతివాద్యపివిపక్షీకరోతి తథాచపరస్పరవిరోధాదనుమానప్రామాణ్యమేవసంభజ్యేతేతి, ఇత్థంన్యాయాధి

౫౨౦॥శ్లో॥దృష్టం సాధ్యస్య యత్స్యాత్సమమధికమపి వ్యాపి పక్షాన్యతా వా
తస్యాభావేపి సాధ్యే సతి యది న భవేద్బాధకం వ్యాపి నైతత్ ।
దుర్వారే బాధకే తద్ద్వయమపి దహనానుష్ణతాదావుపాధి
స్సాధ్యం తద్వ్యాప్యతాం వాహరతు సవిరహాత్పక్షతో హేతుతశ్చ॥౪౫॥
(ఉపాధితద్దూషణాది)

కవృత్త్యోర్నిరాసే సమవృత్తిరవశిష్యతే, స చ యది పక్షే సంభవతి సాధనవ్యాప కత్వాన్నోపాధిః అసంభవే స ఏవోపాధిః అత ఏవ వహ్నిసామగ్ర్యాః పక్షే సంభవమాశ్రిత్య సాధనవ్యాపకత్వాదనుపాధిత్వమాహుః. అతఉభయావ్యభి చారిణాముభయవ్యభిచారిణామన్యతరవ్యభిచారేపి వ్యాప్యమాత్రావ్యభిచారి ణాం వ్యాపకమాత్రావ్యభిచారేపి విషమవృత్తీనామనుపాధిత్వే వ్యాప్యవ్యాప కస్వభావానాం సాధనావ్యాపకానాముపాధిత్వమిత్యుక్తం భవతి. తథా చ యావత్సాధనదేశమవర్తమానో యావత్సాధ్యదేశవృత్తిరుపాధిః సాధనవన్నిష్ఠాత్యన్తాభావప్రతియోగిత్వే సతి సాధ్యవన్నిష్ఠాత్యన్తాభావాప్రతియోగ్యుపాధి రిత్యాదికమపి లక్షణం సఙ్గచ్ఛతే॥ ౪౪॥

సమాధికవ్యాప్తికపక్షాఙ్గీకారేణోపాధేర్వ్యాపకత్వప్రకారపరిశో ధనపూర్వకం తద్దూషణత్వప్రకారమపి విశదయతి దృష్టమితి. పూర్వం పక్షేతర త్వస్యోపాధిత్వం ప్రతిక్షిప్తం, ఇదానీం తస్యాప్యుపాధిత్వమఙ్గీకరోతి వ్యాపీతి. అ యం భావః యత్ర వహ్న్యనుష్ణత్వానుమానాదౌ పక్షే సాధ్యబాధః స్ఫుటమేవ దృశ్యతే తత్ర పక్షేతరత్వమప్యుపాధిః, యత్ర పునర్బాధో నాస్తి న తత్ర పక్షేతర త్వముపాధిరితి విభాగః. అతోఽపాధేర్వ్యాపకత్వావగమప్రకారమాహ తస్యే తి. అయమస్యార్థః యద్యస్య వ్యాపకత్వేన నిర్దిశ్యతే తస్యాభావేపి తత్సంభవే య ది బాధకతర్కః ప్రవర్తతే స ఏవ తస్య వ్యాపకః యథా శాకాద్యాహారపరిణత్య భావే పురుషగతాద్యశ్యామికాభావో నియతముపలభ్యతే, ఏవమన్యత్రాపి, అ న్యథాఽకారణకార్యోత్పత్తిప్రసఙ్గ ఇతి తర్కః. ఏతాదృశబాధకసద్భావే వ్యా పకత్వం. యా తు క్షీరాద్యాహారపరిణతిః సా శ్యామత్వం ప్రతి న వ్యాపికా విప క్షే బాధకాభావాదిత్యర్థః. తథా చ వహ్న్యనుష్ణత్వానుమానే పక్షే ప్రత్యక్షబా ధకసద్భావాదుపజీవ్యవిరోధాదితర్కబాధాచ్చ సమమధికం వా పక్షేతరత్వం పక్షేతరవహ్నిసామగ్రీశూన్యత్వమిత్యాదికం సర్వమప్యుపాధిస్స్యాదిత్యా హ దుర్వార ఇతి. తద్ద్వయమపి సమమధికమపి ఉపాధేర్దూషణత్వప్రకారం ని గమయతి సాధ్యమితి. పక్షే సాధ్యాపహారే బాధః హేతోస్సాధ్యవ్యాప్యత్వాప

౨౭॥శ్లో॥ వ్యాప్తిఃపక్షాన్వయశ్చేత్యుభయమవికలంయస్య హేతుస్ససమ్య
జ్ఞాభాసౌతద్విహీనౌతదుభయవితతిస్స్యాదనైకాన్తికాదిః।

హారేవ్యాప్యత్వాసిద్ధిః, ఉపాధిఃఖలువ్యాపకస్స్వభావః పక్షేస్వాభావేనసాధ్య
మపహరన్ హేతోస్సాధ్యవ్యాప్యతామప్యపహరతీతిభావః॥ ౪౫॥

ఏవమనుమానేషూపాధివిధూననప్రకారముక్త్వా హేతుతదాభా
సాదివిభాగందర్శయతి వ్యాప్తిరితి.ద్వయంఅనుమానాఙ్గం వ్యాప్తిఃపక్షధర్మతా
చేత్యుక్తంసాచవ్యాప్తిరన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంద్వేధాభవతి, సాధనసద్భావే
సాధ్యసద్భావోఽన్వయః, సాధ్యాభావేసాధనాభావోవ్యతిరేకః, తత్రాన్వ
యేసకలసపక్షవర్తినోహేతోస్సాధ్యేనసహసార్వత్రికస్సంబన్ధః,తద్యథాశబ్దోఽ
నిత్యఃకృతకత్వాదితి, కతిపయసపక్షవర్తినస్తస్యసపక్షేక్వచిత్సాధ్యేనసంబ
న్ధః, తచ్చసావయవత్వమితిఘటాదిషుసావయవత్వసద్భావాత్ క్రియాదిష్వ
భావాత్. వ్యతిరేకస్తు సకలవిపక్షవ్యావృత్త్యాత్మకత్వాదేకరూపఏవ, తథాచ
యస్యయస్యానుమానస్యాన్వయవ్యతిరేకాస్తః తదన్వయవ్యతిరేకిత్వాత్సర్వావి
గీతమేవ, యస్యపునరన్వయోవ్యతిరేకోవాన తయోరుభయోర్గతిరుత్తరత్రవ
క్ష్యతే.ఏవం వ్యాప్తిపక్షధర్మతాభ్యాం సమ్యక్త్వముక్త్వా తదభావేపునరస
మ్యక్త్వమాహ ఆభాసావితి.వ్యాప్త్యభావేవ్యాప్యత్వాసిద్ధిః పక్షధర్మతాభా
వేస్వరూపాసిద్ధిః అనైకాన్తికత్వాదికమశేషమపిహేత్వాభాసజాతం వ్యా
ప్తిపక్షధర్మతావిరహవిశ్రాన్తమిత్యాహ తదుభయేతి. తథాహివిపక్షగామి
త్వే వ్యాప్తివిరహః,పక్షవిపక్షమాత్రగామిత్వేపి సఏవ,సపక్షేసతి పక్షమాత్ర
గామిత్వేపివ్యాప్తిప్రదర్శనాభావాత్సఏవ, విపక్షాదివసపక్షాదపివ్యావృత్తత్వే
నవ్యతిరేకవ్యాప్త్యభావాత్,యదాపునఃకాలాత్యయాపదిష్టః తదాపివ్యాప్త్య
భావః, తదాసాధ్యశూన్యేసాధనవృత్త్యావ్యాప్తిభఙ్గఇతికేచిత్. అపరేతుబా
ధితేపి సిద్ధసాధనత్వాత్సాధ్యసన్దేహాభావాత్పక్షధర్మత్వభఙ్గఇతి. ఏవం ప్రకరణస
మేపి పక్షేసాధ్యనిశ్చయావసాదనేన వ్యాప్తిభఙ్గఇతికేచిత్. అన్యేతుస్వార
సికసన్దేహాపవాదినాపి విపరీతనిశ్చయప్రసఞ్జనేన బాధతుల్యత్వమాపాద్యపక్షధ
ర్మతాభఙ్గఇతి. ఇతరేతువ్యాప్తిపక్షధర్మత్వయోర్ద్వయోరపివిమర్దనేనోభయ
దోషాపాదనమితి.కథంతర్హ్యనుమానస్యసన్దేహాఙ్గమితుచ్యతే,ఇత్థం ఉభ
యీఖలుసన్దేహప్రవృత్తిః ఏకాసర్వానుమానసాధారణీస్వారసికీసాభవేదను
మానాఙ్గం. ద్వితీయాపునఃప్రతికూలానుమానదర్శనజనితాసాపునర్నానుమానా
ఙ్గం. శఙ్కాపనోదనప్రవృత్తపూర్వానుమానపరిపన్థిరూపేణా నుమానాన్తరేణ

తత్తద్వ్యర్థానుమానే ప్రతిహతమపి ఘటతే న క్వచిత్సాధ్యసిద్ధి
స్స్వవ్యాఘాతాదిదోషాదవిషయనియతేర్వాఞ్ఛితాలాభతశ్చ ॥౪౮॥
(హేత్వాభాసాదివిభాగః)

ప్రవర్తితత్వాత్, అతః ప్రాచీనమేవ సంశయోఽనుమానాఙ్గం. పరాచీనస్తు ప
రిపన్థ్యనుమానమూలత్వాత్ అనుమానబాధకేష్వన్తర్భవతీతి విభాగః. అనుకూ
లతర్కాభావో వ్యాప్తిమేవావసాదయతి వ్యాప్తేస్తర్కమూలత్వాత్, ప్రతి
కూలతర్కోఽప్యేవ మేవ అనుకూలతర్కసద్భావవత్ ప్రతికూల, తర్కాభావ
స్యాపి వ్యాప్త్యఙ్గత్వాత్. ఆత్మాశ్రయాదిః స్వరూపాసిద్ధిం కేవలానిష్టప్రసఙ్గః
ప్రతికూలతయా వ్యాప్తిమవసాదయతీతి విభాగః. సోపాధికత్వమపి వ్యాప్తిమే
వావ్యావర్తయతి నిరుపాధికసంబన్ధత్వాద్వ్యాప్తేః యత్సోపాధికం తదేవా
న్యథాసిద్ధమప్రయోజక మిత్యాదిశబ్దై రభిలప్యతే. యదా పునర్హేతోః స్వరూ
పమసిద్ధం విశేషణం వా యద్వా పునరాశ్రయః, అత్ర సర్వత్రాపి స్వరూపాసిద్ధి
రేవ, అతస్సర్వో హేత్వాభాసోఽప్యసిద్ధావేవ పర్యవస్యతి, వ్యాప్యత్వాసిద్ధేరప్య
సిద్ధివ్యవహారవిషయత్వాత్, దృష్టాన్తదోషాణాం పునర్హేతుదోషపర్యన్తచిన్తా
యాం హేత్వాభాసేష్వన్తర్భావమాహుః, అజ్ఞానాసిద్ధిరప్యన్తతస్తత్రైవ విశ్రా
మ్యతి. అతస్సర్వేషామపి హేత్వాభాసానాం వ్యాప్తిపక్షధర్మతాభఙ్గనత్వేన
దోషత్వాత్తదుభయభఙ్గనవితతిరేవ సర్వానుమానదోషజాతమిత్యాహ తదు
భయవితతిరితి. ఏవం చ వ్యాప్తిపక్షధర్మతయోరనుపప్లవేఽన్వయవ్యతిరేకివత్కే
వలాన్వయినోఽప్యనుమానత్వమఙ్గీకృతం. తర్హి వ్యర్థానుమానస్యాపి కేవలాన్వయి
త్వాదనుమానత్వమఙ్గీకర్తవ్యమిత్యత ఆహ తత్తదితి. వ్యర్థానుమానం సర్వథాపి
స్వసాధ్యసిద్ధేరనఙ్గత్వాదప్రయోజకమేవ. కుత ఇత్యత ఆహ స్వవ్యాఘాతేతి. వి
షయనియమాభావాదపి దుష్టత్వమాహ అవిషయేతి. యేనైవానుమానేనానిత్య
త్వం సాధ్యతే తేనైవ యత్కిఞ్చిత్పదవ్యత్యయేన నిత్యత్వమపి సాధయితుం శక్య
తే, అత ఏవ స్వవ్యాఘాతోఽప్యుక్తః. వ్యర్థానుమానే సామాన్యసిద్ధావపి న విశేషసిద్ధిః
అతో వాఞ్ఛితస్యార్థవిశేషస్య లాభో నాస్తి, అతో వ్యర్థానుమానం కేవలాన్వ
యిరూపమపి సాధనజాతిరేవ స్వవ్యాఘాతాత్, జాతిర్ద్వివిధా సాధనజాతిర్దూ
షణజాతిశ్చ, అత్ర సాధనజాతిర్మహావిద్యా దూషణజాతిః ప్రతిధర్మసమాదిరితి వి
చక్షణానాం నిర్ణయః. ఏతత్సర్వం విడమ్బనే విస్తరేణ ద్రష్టవ్యం, అతో వ్యర్థాను
మానస్య నానుమానత్వప్రసఙ్గ ఇతి. ౪౮॥

౨౭౩॥శ్లో॥సాధ్యేనవ్యాప్తిమేకేజగదురిహసకృద్దర్శనేనైవగమ్యాం
శఙ్కానిర్ధూతిమాత్రంఫలమితిచపరంభూయసాందర్శనానాం ।
ధూతోపాధిస్తుయోగఃస్ఫురతిబహువిధైర్దర్శనైరేవపశ్చా
త్తజ్జాత్యాధారభావాద్యుగపదఖిలమప్యత్రసంబన్ధితత్ర॥ ౪౭॥

(వ్యాప్తిగ్రహణప్రకారః)

పూర్వోక్తవ్యాప్తిగ్రహణానుపపత్తింపూర్వంపరిహృతామపిసింహావలోకితేనప్రకారాన్తరేణపరిహరతి సాధ్యేనేతి.భూయోదర్శనేనైవవ్యాప్తిర్గృహ్యతఇతిన్యాయవిత్సంప్రదాయః. ఏకదేశినస్తుప్రథమదర్శనేనైవవ్యాప్తిర్గృహ్యతే కిమర్థంతర్హిభూయోదర్శనమితి, అత్రాహ శఙ్కేతి.ఆద్యేనైవదర్శనేనవ్యాప్తిర్గృహ్యతే భూయసాంతుదర్శనానాం వ్యభిచారశఙ్కానిరాకరణమాత్రం ఫలమిత్యర్థః. తర్హితరస్యకింఫలమిత్యత్రాహ ధూతోపాధిస్త్వితి.ప్రథమదర్శనేతావద్వ్యాప్తిగ్రహణం, భూయోదర్శనైర్వ్యభిచారశఙ్కానిరాకరణం, తర్కేణపునర్వ్యభిచారశఙ్కానిదానభూతోపాధినిరాకరణమితి విభాగః·అస్తుతావదయంక్రమః అథాపివ్యాప్తిగ్రహణంకింసర్వవ్యక్త్యుపసంహారేణ ఉతకతిపయవ్యక్త్యుపసంహారేణ·ద్వితీయే వ్యాప్తిరేవ నసంభవతి·ప్రథమే 'సర్వవ్యక్త్యుపసంహారేసర్వవ్యక్తిసంబన్ధాభావాదిన్ద్రియస్య కథంగ్రహణమిత్యత్రాహ తజ్జాత్యాధారభావాదితి· అయంభావః ఇన్ద్రియేణతావత్సన్నిహితావ్యక్తిస్సంబద్ధా తత్సమవేతత్వేనజాతిఃతదాధారతయాతద్విశేషణత్వేనసర్వావ్యక్తయః,తథాచ ఇన్ద్రియేణసహసంబన్ధవిశేషణత్వేనసర్వవ్యక్తీనాంసంబన్ధః, అతస్సర్వవ్యక్త్యుపసంహారేణవ్యాప్తిగ్రహణోపపత్తిరితి. అస్మిన్నర్థేకింప్రమాణమితిచేత్ ఆబాలగోపాలమానుమానికవ్యవహారానుపపత్తిరేవ· కిమానుమానికవ్యవహారోనాస్తి,కింవాతద్వ్యాప్తిమన్తరేణసంభవతి,అథవావ్యాప్తిరజ్ఞాతాప్యనుమానాఙ్గంభవతి, అథవావ్యాప్తిజ్ఞానాపేక్షాయాం ప్రకారాన్తరేణవ్యాప్తిజ్ఞానంసంభవతి,అథవానప్రకారాన్తరేణ నానేనాపిప్రకారేణ వ్యాప్తిజ్ఞానం సంభవతీతి,నాద్యః లోకోపలమ్భవిరోధాత్.నద్వితీయః అకారణకార్యోత్పత్తిప్రసంగాత్. అతఏవనతృతీయః వ్యాప్తిజ్ఞానమన్తరేణానుమానాదర్శనాత్.నచతుర్థః తస్యాప్యుపాయస్యత్వముక్తదోషగ్రస్తత్వస్యవక్తుంశక్యత్వాత్, నపఞ్చమః 'వ్యాప్తిజ్ఞానోపాయాభావే వ్యాప్త్యభావేనసర్వానుమానోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్,వ్యాప్తిభఙ్గకానుమానతర్కయోరపివ్యాప్త్యభావేనవివక్షితాసిద్ధేః, తయోర్వ్యాప్తిజ్ఞానవిధురయోరపిబాధకత్వే సాధకానామపితద్విధురాణాం

౨౬౩॥శ్లో॥అస్మిన్సత్యేతదస్తీత్యవితథనియతేరన్వయవ్యాప్తిరుక్తా
తస్యాభావేతుతన్నేత్యయమపినియమస్త్వాపృథక్త్వాపృథక్చ ।
తస్మాత్త్రైధానుమానంకతిచిదకథయన్నేకహానాద్ద్విధైకే
కశ్చిచ్ఛేదాద్వ్యాప్తియుగ్మప్రియఇహభవితావర్ణయత్త్రైకవిధ్యం॥౨౮॥

(వ్యాప్త్యాదివిభాగః)

సాధకత్వంస్యాత్, అస్మదుక్తప్రకారేణవ్యాప్తిజ్ఞానసాధనే అస్మాకమపితథై వస్యాదితి.తర్హిప్రమేయత్వాభిధేయత్వయోర్వ్యాప్తిగ్రహణే సర్వోపసంహా రాద్భవతస్సార్వజ్ఞంస్యాదితిచేత్ భవతోపితర్హిసార్వజ్ఞంస్యాత్ అన్యథాకథం సర్వజ్ఞత్వాపాదనంకరోషి, భవతఃకిఞ్చిన్నావిదితంస్యాదిత్యాపాదయామీతి చేత్ కింసర్వేష్వపిపదార్థేషుకించిన్నావిదితంస్యాదిత్యాపాదయసి యద్వా యేషుకేషుచిదర్థేషు,ఉత్తరత్రనసార్వజ్ఞాపాదనం: పూర్వత్రసర్వేష్వపిపదార్థే షుకిఞ్చిన్నావిదితంస్యాదితివదతోభవతోపిసార్వజ్ఞంస్యాత్. సామాన్యాకారే ణసర్వంమమవిదితం విశేషతోనవిదితమితిచేత్ మమాప్యేవమేవేతిసమస్సమా ధిః. అతస్సామాన్యాకారేణ వ్యాప్తిగ్రహణస్య వాదిప్రతివాదిసాధారణత్వా న్నైకః పర్యనుయోజ్యఇతి న్యాయః.యదికతిపయవ్యక్తిగ్రహణమాత్రేపివ్యా ప్తిగ్రహణమఙ్గీకృత్యప్రతికూలానుమానంప్రతికూలతర్కంచవదసి, తచ్చాస్మా కమపిసమానం. తస్మాత్సుస్థితమనుమానం॥ ౨౭॥

అథవ్యాప్త్యాదివిభాగప్రకారంవిశదయతి అస్మిన్నితి.హేతుసద్భా వేసాధ్యసద్భావోఽన్వయః. వ్యతిరేకవ్యాప్తిముదాహరతి తస్యేతి. సాధ్యా భావేసాధనాభావోవ్యతిరేకః, నపునస్సాధనాభావేసాధ్యాభావః.యథాహుః శ్లో॥ "వ్యాప్యవ్యాపకభావోహిభావయోర్యాదృగిష్యతే।తయోరభావయో స్తస్మాద్విపరీతఃప్రతీయతే" ఇతి॥ ఏతౌవ్యాప్తిప్రకారావన్వయవ్యతిరేకిణిస హైవవర్తేతే, కేవలాన్వయిని కేవలవ్యతిరేకిణిచ పృథగేవవర్తేతేఇతిన్యాయసం ప్రదాయఇత్యాహ తావితి.అతోఽనుమానత్రైవిధ్యమితిచదర్శయతి తస్మాదితి. కుమారిలాదయోవ్యతిరేకిణంనిరస్యన్తి వాదీన్ద్రాదయోఽన్వయినంఇతివిశేషం దర్శయతి ఏకహానాదితి.ఏవమన్వయవ్యతిరేకిమాత్రసక్తోయదికశ్చిద్భవిష్యతి స త్వన్వయవ్యతిరేకిణమేవాఙ్గీకృత్య తద్ద్వయమపిప్రతిక్షిపత్విత్యాహ కశ్చిచ్ఛేది తి. అయమత్రభావః అన్వయవ్యతిరేకివత్ కేవలాన్వయీనప్రతిక్షేప్యః. అన్వ యస్య నిష్ఫలత్వాత్. కేవలవ్యతిరేకిణం వయమేవ ప్రతిక్షేప్స్యామ ఇతి॥ ౨౮॥

౧౪౮॥శ్లో॥ సర్వస్థః కేవలాన్వయ్యఘటితసరణిః స్యాత్ స్వవృత్తేర్వికల్పే
సాధ్యస్య స్వస్మిన్నవృత్తేర్భవతి చ సతదా సాధ్యహానేర్విపక్షః।
హేతోస్తద్వృత్త్యవృత్త్యోరభిమతవిహతిస్తత్రచైవం వికల్పా
దిత్యుత్ప్రేక్షా విభాగం విఘటయతు న వా సర్వథా వ్యాప్తిసిద్ధిః॥౪౯॥

౧౫౦॥శ్లో॥ తత్తద్ధీవ్యక్తిభేదాత్ప్రమితివిషయతామానసిద్ధాఘటాదౌ

ఏవం కేవలాన్వయ్యఙ్గికాం కేమహావిద్యావ్యఙ్గీకార్యా తస్యా అపి కేవలాన్వయిత్వాత్, తథా చ పూర్వోక్తం తన్నిరాకరణం న యుజ్యతే కిఞ్చ సకలసపక్షవర్తీః కేవలాన్వయీ మహావిద్యేత్యుచ్యతే, తచ్చ న సంభవతి ప్రమేయత్వాభిధేయత్వాదీనాం సర్వస్థత్వే స్వాత్మన్యపి వృత్తిప్రసఙ్గాత్, తదభావే కేవలాన్వయిత్వాభావాదితి చోదయతి సర్వస్థ ఇతి. తదేవ వివృణోతి సాధ్య ఇతి. సాధ్యం స్వస్మిన్ వర్తతే న వా, న నివర్తతే చేదాత్మాశ్రయః, నివర్తతే చేత్ తద్విపక్ష ఏవ, తదిదమాహ సాధ్యేతి. విపక్షభూతే తస్మిన్ సాధ్యే హేతుర్వర్తతే న వా, యది వర్తతే విపక్షవర్తిత్వేన హేతుత్వమేవ భజ్యేత, యది న వర్తతే ప్రమేయత్వాభావాత్ సాధ్యస్య సాధ్యత్వం వ్యాహన్యేత, తదేతదాహ హేతోరితి. ఏవం ప్రమేయత్వాది హేతౌ సాధ్యం వర్తతే న వా, న చేద్ధేతురేవ విపక్షః స్యాత్, తస్మిన్ విపక్షభూతే హేతౌ హేతుర్వర్తతే చేదాత్మాశ్రయః, విపక్షగామిత్వాద్వ్యభిచారశ్చ. న వర్తతే చేత్ కథమివ కేవలాన్వయిత్వం హేతోః క్వచిద్వ్యతిరేకస్యాపి దర్శనాత్, యది హేతౌ సాధ్యం వర్తతే స తు హేతుస్సపక్షః స్యాత్, తత్ర హేతువృత్తావాత్మాశ్రయః, అవృత్తౌ వ ప్రమేయత్వాద్ధేతోరేవాసిద్ధిః. కిఞ్చ హేతుసాధ్యయోర్ద్వయోరపి సపక్షత్వాదన్యోన్యవృత్తావన్యోన్యాశ్రయః, అవృత్తౌ కథమివ కేవలాన్వయిత్వం. ఇత్థం బహువిధతర్కకర్కశం మహావిద్యానుమానం న ప్రతితిష్ఠతీత్యాహ తత్రచైవం వికల్పాదితి. యథాసంభవం వికల్పానాం భూయస్త్వాదిత్యర్థః. ఇయముత్ప్రేక్షా కేవలాన్వయిరూపమహావిద్యాదివిభాగం విఘటయతు న వా, సర్వథాన్వయివ్యతిరేకిసద్భావాద్వ్యాప్తిరభఙ్గురేత్యాహ ఇతీ. న వేత్యుక్త్యా విభాగవిఘటనం న సిధ్యతీత్యభిప్రేతి. అయమభిప్రాయః మహావిద్యాచేత్ స్వవ్యాఘాతాదిభిః ప్రాగేవ దూషితా, అభిధేయత్వాదిసాధకం ప్రమేయత్వాదికం తు సర్వస్థం కేవలాన్వయి చ భవతి తస్య చ త్వదుక్తదూషణాభాసైరపాకరణశఙ్కాపి నాఙ్కురతీతి॥ ౪౯॥

కేవలాన్వయివిశేషముదాహృత్య పూర్వోక్తదూషణాభావం దర్శయతి తత్తదితి. ఘటాదయః కస్యచిత్ప్రత్యక్షాః ప్రమేయత్వాదితి కేవలాన్వయి

ప్రత్యక్షత్వంచతద్వత్తదిదముభయమప్యత్రసిద్ధంతథైవ ।
ఇత్థంతద్వృత్త్యవృత్తివ్యతికరకలహైః కేవలాన్వయ్యపోహే
దుర్వారశ్శూన్యవాదోనతదుభయమనుష్ఠాపయన్కశ్చిదిష్టం॥ ౪౦॥

(కేవలాన్వయివిశేషనిరూపణం)

సముదాహరన్తి న్యాయవాదినః, తత్ర ప్రమేయత్వం స్వాత్మని వర్తతే నవా, ప్రత్యక్షత్వం స్వాత్మని వర్తతే నవా, ఇతి సాధ్యసాధనవిషయవికల్పపదూషణాఘు-రః, తత్ర స్వాత్మని వృత్తౌ న కశ్చిదపి దోషః స్వపరనిర్వాహకసమాధేః సర్వవాదిసాధారణత్వాదౌపాధికధర్మాణాం యావదుపాధి వృత్తిమేవాఙ్గీకుర్వన్తి విపశ్చితః. ఏకం హి వస్తు ప్రమాణేన సిధ్యతి, అతస్తత్ప్రమేయం, తచ్చ ప్రమాణాన్తరేణ తచ్చ తదన్యేన ప్రమాణేనేతి ప్రమేయత్వం సర్వసాధారణమేవ, ఏవం వాచ్యత్వాదికమపి. అతో వృత్తిభేదేన ప్రమేయత్వవాచ్యత్వాదీనాం యావదుపాధివృత్త్యఙ్గీకారావశ్యంభావేన నాత్మాశ్రయదోషః, నాప్యన్యోన్యాశ్రయదోషః, ప్రమేయత్వస్యాభిధేయత్వాత్ అభిధేయత్వస్యాపి ప్రమేయత్వాత్, న హి దృష్టేఽనుపపన్నం నామ, ప్రమేయత్వమేవాభిధీయతే, అభిధేయత్వమేవ ప్రమీయతే, వ్యక్తిభేదేన విరోధ ఉపశాన్త ఇత్యుక్తం. ఉక్తం చ యావదుపాధివర్తిత్వం సర్వోపాధికధర్మసాధారణం, ఇత్థమనఙ్గీకారే శూన్యవాద ఏవ ప్రసజ్యేత, న చ భవాన్ శూన్యవాదీ కేవలాన్వయిమాత్రవిద్వేషేన ప్రవృత్తత్వాత్ ఏతత్సర్వమభిప్రేత్యాహ ఇత్థమితి. అయమత్ర శబ్దార్థః తత్తద్బుద్ధివ్యక్తిభేదాత్ప్రమేయత్వస్యాపి ప్రమేయత్వే న దోషః ప్రత్యక్షత్వం చ ప్రత్యక్షాన్తరేణ ప్రత్యక్షం, తథా చ ప్రమేయత్వం ప్రత్యక్షత్వం చ ప్రత్యక్షాన్తరేణ ప్రత్యక్షమిత్యుక్తం, ఇత్థం సత్యుపరఞ్జకధర్మాణాం స్వవృత్త్యవృత్తివికల్పేన దూషణే నిత్యసమా, విషయిధర్మాణాం స్వవిషయత్వావిషయత్వవికల్పేన దూషణే పునరనుపలబ్ధిసమా, ఏతాదృశజాత్యుత్తరగ్రైర్వికల్పైర్దూషణకథనే శూన్యవాదో దుర్వారః. భవాన్ పునర్మాయావిద్యామేవ విద్విష్యన్ న శూన్యవాదీ తత్తత్స్థాపనప్రవణత్వాత్ తదిదమాహ న తదుభయమితి.॥ శ్లో॥ నాత్మాశ్రయప్రసక్తిర్వా నాన్యోన్యాశ్రయసంస్థితిః। ప్రమేయత్వాభిధేయత్వప్రసక్తేః సర్వవాదినాం॥ ఔపాధికానాం ధర్మాణాం వృత్తిర్యావదుపాధి చేత్ । ప్రమేయత్వాదికం సుస్థమన్యథా వ్యాహతిస్తవ॥ వ్యాఘాతో యది దోషో న కో వా దోష ఇతీర్యతాం। దోషాదోషవిభాగశ్చేన్న స్యాత్త్వం శూన్యకః కథం॥ ౪౧॥

౨౭౬॥శ్లో॥ ఖ్యాతత్వాచ్ఛబ్దవాచ్యో విమతివిషయ ఇత్యాదిరూపే తు సాధ్యే
వ్యర్థోసౌ హేతురిత్థం విమతిసముదయాసంభవాదిత్యయుక్తం ।
వ్యాఘాతవ్యక్త్యభావాచ్ఛ్రుతిశకలబలాత్కూటయుక్త్యాదిభిర్వా
పాకైః కైశ్చిత్ప్రముహ్యన్ ప్రమితగతికథాపక్త్రిమైర్మే ప్రబోధ్యః ॥ ౫౦॥

(కేవలాన్వయివిశేషప్రయోజనం)

౨౭౭॥శ్లో॥ పక్షేన్యత్రాపి సాధ్యం న మితమవిదితే నాపి సంబన్ధధీః స్యా
త్క్వాపీత్యప్యస్య సిద్ధావృజురవిహతిమాన్ వ్యాప్తిసామాన్యహేతుః।

అథాపి విప్రతిపన్నమభిధేయం ప్రమేయత్వాదితి కేవలాన్వయ్యనుమానం నిష్ప్రయోజనం విప్రతిపత్త్యభావాదిత్యాశఙ్కాం పరిహరతి ఖ్యాతత్వాదిత్యాదినా పూర్వార్ధేన. తత్ర హేతుమాహ వ్యాఘాతేతి. అవిచారాణాం బాలప్రాయాణాం వ్యాఘాతాభివ్యక్త్యభావాత్ "యతో వాచో నివర్తన్తే" ఇతి శ్రుతిశకలశ్రవణాత్ ప్రచ్ఛన్నసౌగతప్రవాదాచ్చ వ్యాముహ్యన్ననేనానుమానేన ప్రతిబోధ్యత ఇతి ప్రయోజనవానేవాయమనుమానప్రయోగ ఇత్యుత్తరార్ధస్య భావః॥ ౫౦॥

ఇత్థమన్వయవ్యతిరేకిణం కేవలాన్వయినం చ వ్యాప్తిసంరక్షణప్రకారైర్బహుభిరుపపాద్య కేవలవ్యతిరేకిణం నిరాకర్తుమారభతే పక్ష ఇతి. వ్యాప్తిగ్రహణసాపేక్షం ప్రమితిసాధనమనుమానమిత్యనుమానలక్షణం. వ్యాప్తిశ్చ సాధ్యసాధనయోః, అతస్తదుభయజ్ఞానసాపేక్షం వ్యాప్తిపరిజ్ఞానం, సాధ్యం చ న క్వాపి మితం, పక్షే మితం చేత్సిద్ధసాధనం, సపక్షే చేద్వ్యతిరేకిత్వహానిః, విపక్షే చేద్వ్యాఘాతః, అవిదితే సంబన్ధబుద్ధిరసంభావినీ, తదిదమాహ అవిదిత ఇతి. నను శబ్దః క్వచిదాశ్రితః గుణత్వాత్ జ్ఞానాదయః క్వచిదాశ్రితా ఇతి సామాన్యహేతునా సిద్ధం సాధ్యముపజీవ్య విశేషవిషయస్యాష్టద్రవ్యాతిరిక్తద్రవ్యానుమానస్య వ్యతిరేకిరూపిణో వ్యాప్తిరితి మతమనూద్య దూషయతి క్వాపీతి. సామాన్యాత్సాధ్యసిద్ధ్యభావేన విశేషవ్యాప్తికథనే తావదార్జవం నాస్తీతి తదిదమాహ ఋజురవిహతిమాన్ వ్యాప్తిసామాన్యహేతురితి. యస్య యేన వ్యాప్తిరభిధీయతే తయోరన్యతరస్యేతరేణ సంబన్ధకథనే తద్విశేషప్రతిపత్తిరుపయుజ్యతే. న తు సామాన్యస్య ప్రతిపత్తిరితి భావః. యద్యన్యప్రతిపత్తిరన్యసంబన్ధప్రతిపత్తావుపయుజ్యతే సర్వత్రాప్యన్యప్రతిపత్తిరన్యసంబన్ధప్రతిపత్తావుపయుజ్యేత అన్యత్వావ్యాఘాతాత్, న హి గన్ధవత్త్వపృథివీత్వసంబన్ధప్రతిపత్తౌ గుణవత్త్వద్రవ్యత్వప్రతీతిస్తన్త్రమితి భావః. అస్తు వా సామాన్యహేతుర్విశేషసంబన్ధోపయోగీ, అథాపి పరిశేషః కర్తుం న శక్య

సత్యప్యస్మిన్నశక్యాధికరణనియతిః స్వేచ్ఛయా సర్వహానా
ద్వైషమ్యం దుర్వచం తత్ప్రమితికరణతా క్వాపి నావీతహేతోః॥ ౫౭॥

౫౮॥ శ్లో॥ సాధ్యాభావో విపక్షే కథమివ విదితస్తస్య సాధ్యాప్రసిద్ధే
ర్భావాత్మన్యప్యముష్మిన్ ప్రతిభటవపుషా హ్యత్ర తే వ్యాప్తిసిద్ధిః॥

తే భవదభిమతమాత్రే పరిశేషప్రవృత్తేర్విశ్రమాభావాత్, పరస్పరవ్యావృత్త్యా పరిశేషానియమాచ్చేత్యాహ సత్యపీతి. అస్మిన్ పరిశేషప్రమాణే. కథం పరిశేషానుపపత్తిరిత్యత ఆహ స్వేచ్ఛయేతి. కిం స్వేచ్ఛయా పరిశేషః తథా సతి పరేచ్ఛయా వస్త్వన్తరపరిశేషోఽపి కర్తుం శక్యత ఇత్యర్థః. వస్తువైషమ్యాత్పరిశేషసిద్ధిమాశఙ్క్య పరిహరతి వైషమ్యం దుర్వచమితి. యథా శ్రోత్రేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాచ్ఛబ్దః పృథివ్యాదీనాం గుణో న భవతీతి సాధ్యతే తథా తేనైవ హేతునావిభూనాం గుణో న భవతీతి సాధనాదాకాశగుణత్వమపి భజ్యేత, యథా విశేషగుణత్వాదితి దిక్కాలగుణత్వం బాధ్యతే ఏవం శ్రోత్రేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాద్విభ్వన్తరగుణత్వమపి బాధ్యేత, తథా చ బాహ్యేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాదతీన్ద్రియగుణత్వమపి బాధ్యేత, అత ఏవ హేతోర్నిరవయవగుణత్వమపి నిర్ధార్యేత. ఉపలక్షణమేతత్, సర్వపరిశేషానుమానేష్వతిప్రసఙ్గబాహుళ్యం ద్రష్టవ్యం, తర్కానుగ్రహాద్వైషమ్యమపి తత్ర తత్ర తర్కాన్తరకథనేన బాధనీయం అతః ప్రమితిహేతుత్వం న కేవలవ్యతిరేకిణ ఇత్యాహ తదితి. తస్మాదిత్యర్థః॥ ౫౭॥

శ్రుతార్థస్య విశదీకరణాయ వ్యతిరేకిణో విపక్షే వ్యతిరేకవ్యాప్తిదర్శనాసంభవముక్తమప్యనువదతి సాధ్యాభావ ఇతి. సాధ్యాప్రసిద్ధ్యా తద్వ్యతిరేకోఽపి విపక్షే జ్ఞాతుం న శక్యత ఇత్యర్థః. అత్ర కేచిదాహుః యస్మిన్వ్యతిరేకిణి సాధ్యం భావరూపం అత్ర వ్యతిరేకగ్రహణాసంభవః వ్యతిరేకస్యాభావరూపత్వాత్ అభావస్య ప్రతియోగిగ్రహణమన్తరేణాసిద్ధేః ప్రతియోగినశ్చ పక్షాదిషు సక్వాపి సిద్ధేః. యత్రాభావరూపం సాధ్యం తత్ర భావరూపో వ్యతిరేకః స చ భావో న ప్రతియోగిగ్రహణసాపేక్షః భావత్వాదేవ, తథా చ వ్యతిరేక్యనుమానసిద్ధిః. ఉదాహరన్తి చ గన్ధవతీతరేభ్యో భిద్యతే సాస్నాదిమత్త్వాదితి అత్ర ఇతరేభ్యో భేదో హీతరప్రతియోగికాన్యోన్యాభావః తస్య చాభావరూపత్వాద్వ్యతిరేకః ఇతరత్వాధికం భావరూపం తస్మాదభావరూపసాధ్యవ్యతిరేకస్య నిరపేక్షప్రతీతికత్వాత్తేనైవ హేతువ్యతిరేకస్య వ్యాప్తిగ్రహణం యుజ్యత ఇతి అయం చ గ్రామ్యజనవిప్రలంభ ఇత్యాహ భావాత్మనీతి. అయం భావః వ్యతిరేకస్య భావాత్మకత్వేఽపి వ్యతిరేకవ్యాప్తికథనావస్థా

అత్యక్షాతాన్వయేఽస్మిన్ కథమివ సుశకః స్యాదభావో నియన్తుం
హేతౌ సారోఽన్వయాంశః క్వచిదనుపధికః కేవలాన్వయ్యపీష్టః ॥ ౫౩ ॥

(కేవలవ్యతిరేకిభఙ్గః)

౫౪ ॥ శ్లో ॥ సంత్యక్తావీతహేతోరభిదురఖిలం లక్షణాభావతః స్యా
న్నైవం లక్ష్మైవ భేదస్తదవగమకమిత్యాప్తవాక్యైతదుక్తిః ।

యాం సాధ్యాభావరూపతయా కథనమవశ్యంభావి, యదితరస్మాన్న భిద్యతే త
త్సాత్మ్యాదిమన్న భవతీతి హి వ్యతిరేకవ్యాప్తికథనం, అన్యథా సాధ్యప్రతిభటత్వా
భావే వ్యతిరేకవ్యవహారానుపపత్తిః, తథా చ భావరూపత్వేఽభావరూపత్వే చ
వ్యతిరేకస్య సాధ్యవిరోధిత్వేన గ్రహణావశ్యంభావాత్ సాధ్యాప్రసిద్ధౌ న ప్రసి
ద్ధిః సాధ్యం చ పక్షాదిష్వప్రసిద్ధమిత్యుక్తం ప్రాగేవేతి. అతోఽన్వయాపరిజ్ఞా
నే వ్యతిరేకపరిజ్ఞానం సర్వథా న శక్యమిత్యాహ ఇతీతి. అస్మిన్ వ్యతిరేక్యనుమా
నే. ఇత్థం కేవలవ్యతిరేకిణం నిరస్య సర్వానుమానసారభూతమన్వయవ్యతిరేకి
ణం ప్రమాణతయా నిగమయతి హేతావితి. అన్వయః వ్యతిరేకసహితోఽన్వయః
హేతౌ సారః స్థిరాంశః. అతోఽన్వయవ్యతిరేకీ సర్వప్రధానః అన్వయవ్యతిరేకా
భ్యాం సాధ్యతత్త్వనిర్ణయాత్. కేవలాన్వయ్యపి క్వచిదిష్టః యత్ర నిరుపాధికత్వాది
నిర్ణయస్తర్కానుగ్రహేణ భవతి, యథా ప్రమేయత్వాదభిధేయత్వమితి స చ
హేతురభీష్ట ఏవేతి. అతః కేవలవ్యతిరేకీ అభావవిషయత్వే భావవిషయత్వేఽపి న
సాధక ఏవ. అయం గౌరితి వ్యవహర్తవ్య ఇతి భావవిషయః, ఇతరేభ్యో భిద్యత ఇత్య
భావవిషయ ఇతి భేదః ॥ ౫౩ ॥

నను కేవలవ్యతిరేక్యభావే సర్వమపి లక్షణం నిష్ప్రయోజనం స్యాత్
“వ్యావృత్తిర్వ్యవహారో వా లక్షణస్య ప్రయోజనం” తదుభయమపి కేవలవ్యతి
రేక్యనుమానసాధ్యమిత్యాశఙ్కతే సంత్యక్తేతి. అభిదురం భేదకానుమానాభా
వాదభిన్నమిత్యర్థః. నిరాకరోతి నైవమితి. తత్ర హేతుమాహ లక్ష్మైవ భేద ఇతి. వి
రుద్ధధర్మాధ్యాసో హి భేదః, లక్షణాని చ విరుద్ధధర్మాః, అతో లక్షణప్రతీతిరేవ భేద
ప్రతీతిః, అతోఽనుమానసాధ్యం నావశిష్యతే, లక్షణప్రతీతేరేవ లక్షణప్రతీత్యా
సాధనే పునరాత్మాశ్రయః, భవన్తోఽప్యాహుః అయమేవ హి భేదో భేదహేతుర్వా
యద్విరుద్ధధర్మాధ్యాస ఇతి లక్షణస్యాపి భేదత్వం, లక్షణాతిరిక్తో భేదస్తు భవద్భిర
ఙ్గీకృతోఽపి నైరర్థక్యాన్నాస్మాభిరఙ్గీక్రియత ఇతి భావః. కథం తర్హి లక్షణస్య భేదత్వం
లక్షణం హి వాక్యరూపం స పునరన్యభేద ఇత్యాశఙ్క్య పరిహరతి తదవగమకమితి.

యద్వాగన్ధాదిరత్రప్రభృతివిరహితేష్వేవదృష్టోఘటాది
ష్వాజ్యాదావన్వయీస్యాదయమివవిమతేష్వేకలక్ష్మణ్యపోహః॥౫౪॥

(లక్షణనిరూపణం)

మూ॥శ్లో॥ భేదోఽబాదేర్ఘటాదావిదితఇతరథాత్వప్రసిద్ధిఃపురోక్తా
కృత్స్నేక్ష్మాణ్యన్వితోఽసావవిదితఇతిచేత్పక్షసిద్ధిఃకథంస్యాత్।

ఆప్తవాక్యే లక్షణత్వకథన మౌపచారిక మిత్యర్థః.అథవా లక్షణ మనుమానం అన్వయ్యేవేత్యాహ యద్వేతి. తథాహి అబాదివ్యతిరిక్తతయా సంప్రతిప న్నేషుఘటాదిషుగన్ధాదిర్దృష్టః, తమేవదృష్టాన్తీకృత్య సన్దిగ్ధేష్వాజ్యాదిష్వబా దివ్యతిరేకస్సాధ్యః, తథాచాన్వయిత్వమేవ.అయమేవహిపక్షస్సాధీయాన్ లో కేహి వ్యవహారానుసారిణాలక్షణేన సుశిక్షితాః పామరాః పరీక్షకాశ్చ విప్రతి పన్నేషువిషయేషు లక్షణానురోధేనార్థతత్త్వంనిర్ధారయన్తీతి సార్వలౌకికమే తత్. అతోలక్షణాద్వ్యతిరేకసాధనమన్వయ్యనుమానఫలమేవ. ఏవంక్వచిద నుమానేవినిశ్చితే సర్వత్రాపిలక్షణప్రయోగే కేవలమన్వయిత్వేనైవలక్షణప్ర సాధనంయుక్తమితిదర్శయతి అయమివేతి॥ ౫౪॥

ఏవంపరోక్తచోద్యమన్యథాసిద్ధ్యానిరాకృత్య పరోక్తంలక్షణఫలద్వ యంవిభజ్యవిశేషేణనిరాకరోతి భేదఇతి.భవతాఖలుభేదోవ్యవహారోవాలక్ష ణేననియమ్యతఇత్యభిధీయతే,ఉభయ మప్యసంబద్ధం, భేదేతావద్వాదానః అ యంఘటోఽబాదేర్భిద్యతఇత్యనుమానంప్రయుజ్యతే, అయమర్థఃప్రసిద్ధఏవ,అ న్యథాపాషాణాదేరబాదిభేదవ్యవహారాభావప్రసఙ్గః. అన్యథాపక్షస్యాప్రసిద్ధ విశేషణత్వంపూర్వముక్తమిత్యాహ ఇతరథేతి.అస్తుప్రసిద్ధోఘటాదేః ప్రత్యేక మబాదిభ్యోభేదః, తథాపికృత్స్నక్ష్మాణ్యన్వితోఽబాదిభ్యోభేదోఽప్రసిద్ధః, త థాహి ఘటపాషాణకాష్ఠాదికంప్రత్యేకంజలవిలక్షణతయోపలభ్యతే, తథాపి యావన్తిపార్థివానివస్తూనిపరమాణుద్వ్యణుకత్రసరేణుపూర్వకాణిమేరుసర్ష పాదీనిచ తేషాంసర్వేషాంయౌగపద్యేనజలవిలక్షణత్వంనపూర్వప్రసిద్ధం, తద్గ న్ధవత్త్వానుమానేనసాధ్యతఇత్యస్మత్పక్షః,తథాచనసిద్ధసాధనమితి,ఇదమనువదతి కృత్స్నేఽపీతి.పరిహరతి పక్షసిద్ధిరితి.అయంభావఃప్రసిద్ధఏవపక్షేసాధ్యంసాధ్యతే, ప్రసిద్ధిశ్చపక్షస్యసపక్షవిపక్షాభ్యాంవ్యావృత్తత్వేన, తథాచ కృత్స్నాఽపిక్షోణీ విపక్షవ్యావృత్తతయాప్రసిద్ధాచేత్ అనుమేయం నావశిష్యతేవ్యావృత్తేరేవాను మేయత్వాత్, అప్రసిద్ధాచేత్తర్హ్యనుమానస్యాప్రవృత్తిఃనహ్యపక్షప్రతీతిమన్తరే

వ్యాహారే ప్యేవమూహ్యం న ఖలు నవిదితం తన్నిమిత్తం ఘటాదౌ
నోచేత్తత్తన్నిమిత్తవ్యవహృతినియమస్థాపనం దుశ్శకం తే॥ ౫౫॥

(పరోక్తలక్షణసాధ్యద్వయభఙ్గః)

౨౮౧॥ శ్లో॥ విద్యాస్థానేషు ధర్మ్యేష్వపి హి యదగణయన్విస్తరం న్యాయపూర్వం
తత్రాపి హ్యక్షపాదస్స్వ ఇతి న నియతిర్న్యాయతత్త్వేఽనుగమ్యే।
నార్షత్వాది ప్రధానం క్వచిదపి యది వా వార్త్తికం స్యాదయుక్తం

నానుమానం ప్రవర్తత ఇతి· వ్యవహారేపి సాధ్యే దూషణమేతాదృశం వాచ్యమిత్యా హ ·వ్యాహారేపీతి. వ్యవహారస్యాపి పూర్వమసిద్ధావప్రసిద్ధవిశేషణత్వం పక్షస్య, ఇయం పృథివీతి వ్యవహర్తవ్యా గన్ధవత్త్వాదితి హ్యనుమానం ప్రయుజ్యతే, తచ్చాప్రసిద్ధమేవ ఘటాదౌ, అన్యథా కుత్రాపి పృథివీవ్యవహారనియమప్రసిద్ధ్యభావాద్విప్రతిపన్నం జలమితి వ్యవహర్తవ్యం గన్ధవత్త్వాత్, ఏవం విప్రతిపన్నం పృథివీతి వ్యవహర్తవ్యం స్నేహవత్త్వాదితి వైపరీత్యేనానుమానం ప్రవర్తేత, ఏవం వ్యవహారే లోకవ్యవహారవిరోధ ఇతి చేత్, ఏవం తర్హి లోకవ్యవహారాదేవ వ్యవహారనియమే సిద్ధే కిమనేనానుమానేన. అసిద్ధే వా కిమనేనానుమానేన స్వయమేవ వ్యవహారనియమస్థాపకత్వాభావాత్, తదిదం సర్వమభిప్రేత్యాహ నోచేదితి. అతో వ్యవహారనియమస్య లోకప్రసిద్ధిసిద్ధత్వాదేవానుమానమనర్థకమితి· కథం తర్హి లక్షణేన తత్తదర్థవ్యవస్థాపనం వాదిభిః క్రియతే, అనాదిప్రసిద్ధవ్యవహారస్య నియామకధర్మమాత్రప్రదర్శనం శిష్యాణాం మతిని కశ్చిద్దోషః, న ఖలు సర్వమపి శబ్దార్థవ్యుత్పాదనం లక్షణోపదేశేన, లోకవ్యవహారస్యైవ ప్రాధాన్యేన నియామకత్వాదితి॥ ౫౫॥

యద్యేవం న్యాయశాస్త్రవిరుద్ధమపి భవద్భిరభిధీయతే, తర్హి న్యాయశాస్త్రస్య కథం ధర్మ్యేషు విద్యాస్థానేషు పాఠః తన్యాభిధానం "పురాణన్యాయ" ఇతి. ఏతదనువదతి విద్యాస్థానేష్వితి· అస్తు న్యాయస్య వేదాఙ్గత్వం స పునరక్షపాదప్రణీత ఇతి నియమో నాస్తీత్యాహ తత్రాపీతి. కస్తర్హి న్యాయ ఇత్యత్రోత్తరం న్యాయతత్త్వ ఇతి· అనుగమ్యే అనుసర్తవ్యే. వేదాన్తానుకూలే విద్వద్విశేషనిర్మితే గ్రన్థే సతి కిమనేన వేదవిరుద్ధేనాక్షపాదకల్పితేన. ఉక్తం ఖలు నాథమునిభిర్వేదాన్తానుకూలం న్యాయశాస్త్రం న్యాయతత్త్వాభిధానేన. తచ్చ పరిగృహీతం యామునాచార్యాదిభిః. న న్యాయ్యం పరిత్యజ్యమానం కథం పరిగృహ్యతే, యుక్తమేవమనుపపత్త్యుపపన్నస్య పరిగ్రహః ఆర్షస్యానుపపన్నస్య పరిత్యాగః, అన్యథా లోకాయతస్యాపి పరిగ్రహణం స్యాదిత్యాహ నార్షత్వేతి. ఆర్షత్వమేవ పరిగ్రహకారణం చేత్ ఋషిప్రణీతేషు వార్త్తికారమ్యాభ్యనస్యాత్

యద్వా నేయం కథఞ్చిన్నిఖిలమపి న కిం నిర్వహన్త్యేవమన్యే॥ ౫౬॥

(వ్యవహారశిక్షాయాం న్యాయవిస్తరవిరోధనిస్తారః)

టీ. అ॥ శ్లో॥ అన్యస్మై స్వప్రతీతం ప్రకటయతి యయా వాక్యవృత్త్యాఽనుమానం
తత్రోదాహృత్యపేతా వ్యవికలమిహ తద్బోధయేన్నోపనీతిః।
యుక్తా తూదాహృతిస్సోపనయనిగమనా సప్రతిజ్ఞాదికా వా

ఉక్తానుక్తదురుక్తచిన్తారూపత్వాద్వార్త్తికస్య. తదిదమాహ యద వేతి. అత్రాపి నేత్యనుషజ్యతే. ఇత్థమక్షపాదప్రణీతస్య న్యాయశాస్త్రస్య వేదాన్తవిరుద్ధత్వమఙ్గీకృత్య న్యాయరహస్యవాదేన త్యాజ్యత్వమభిహితం. ఇదానీం విరోధపవనాప్తిపక్షాన్తరమాహ యద్వేతి. అయం భావః అక్షపాదప్రణీతే సూత్రే నక్వాపి వేదాన్తవిరోధః, వ్యాఖ్యాతారపవస్త్వయమప్రతిపత్తివిప్రతిపత్తిభ్యామన్యథా వ్యాఖ్యానమాచఖ్యుః తత్సమ్యఙ్న్యాయవిద్భిః పరిశోధనీయమితి. అత్రోపపత్తిమాహ నకిమితి. సర్వేఽపిహి వ్యాఖ్యాతారః సూత్రభాష్యవార్త్తికాదిషు విరుద్ధవదవభాసమానమిత్థమేవ సమాదధతి ఇత్యర్థః॥ ౫౬॥

తర్హి న్యాయానుసారే పఞ్చావయవమనుమానమేవ సర్వత్ర ప్రయుజ్యతాం, త్ర్యవయవమపి ప్రయుజ్యతే క్వాపి క్వాపి భావత్తైరవవిద్వద్భిః కథమిత్యాశఙ్క్యానుమానావయవపరిమాణం నియమయితుం పరార్థానుమానస్వరూపమాహ అన్యస్మా ఇతి. అయమర్థః యావదపేక్షితం తావద్వక్తవ్యం, యద్బాద్ధపరికల్పితముదాహరణోపనయమాత్రం తత్ పక్షే సాధ్యవ్యవస్థాపనాభావాదనాదరణీయమేవేత్యాహ తత్రేతి. కియత్తర్హి వక్తవ్యమిత్యత్రాహ యుక్తేతి. ‘‘త్రీనుదాహరణాన్తాన్వా యద్వోదాహరణాదికాన్’’ ఇత్యుక్తక్రమేణ త్ర్యవయవమేవ ప్రాయేణ పరిపూర్ణమితి భావః, యేతు ప్రతిజ్ఞామన్తరేణ న హేతుప్రయోగః కర్త్తవ్యః సాధ్యస్యైవ ప్రమిత్సితత్వాత్, నాపి హేతుప్రయోగమన్తరేణోదాహరణప్రసఙ్గః హేతుసాధ్యయోర్వ్యాప్తిప్రదర్శనాత్మకత్వాదుదాహరణస్య, న చోదాహరణమన్తరేణోపనయప్రసిద్ధిః ఉదాహరణేన గృహీతావినాభావస్య హేతోస్తేనైవాకారేణ పక్షధర్మతాప్రదర్శనార్థత్వాదుపనయస్య, న చ హేతునా పౌనరుక్త్యముపనయస్య పక్షధర్మతామాత్రం హేతోరర్థః వ్యాప్తస్య పక్షధర్మత్వముపనయస్యార్థ ఇతి విభాగేనార్థనిర్ణయాత్, న చ నిగమనం నిరర్థకం పక్షే బాధకప్రమాణాభావద్యోతనార్థమగ్నిమానేవేతి సావధారణసాధ్యనిర్దేశరూపత్వేన నిగమనస్యాపి సఫలత్వాత్, అతః పఞ్చావయవయుక్తం వా

వక్తవ్యా వావదూకైస్తదధికమపి వా సమ్మతేః స్యాద్యథేష్టం॥ ౫౭॥

(అనుమానప్రయోగావయవనిరూపణం)

౫౮॥ శ్లో॥ కార్యైర్వా కారణైర్వా స్వగుణత ఉత వా కిఞ్చిదస్తీతి సిద్ధం
పక్షీకారాదియోగ్యం సమయనియమితవ్యక్తిభేదో న దోషః।
సిద్ధాన్తస్పృష్టవిత్తైరితి ఖలు పశుభిః పామరైర్వానుమేయం
నో చేద్రోచేత కస్మై విషమితమనసే వాదసఙ్ఘర్షకేళిః॥ ౫౮॥

(ప్రతిజ్ఞాదేర్లోకసిద్ధానుసారిత్వం)

క్యమేవ పరిపూర్ణోపదేశ ఇతి మన్యన్తే, తేషామపి పక్షమవిరుద్ధత్వాదనుమన్యతే తదధికమితి. అయమర్థః- త్ర్యవయవపఞ్చావయవయోర్ద్వయోరపి సమ్మతత్వాదస్మత్పక్షవాదినా త్ర్యవయవప్రయోగే పఞ్చావయవప్రయోగే న న్యూనాధికభావప్రసఙ్గ ఇతి॥ ౫౭॥

నన్వనుమానప్రయోగ ఏవ కర్తుం న శక్యతే పరస్పరవిరుద్ధాఙ్గీకారప్రచురత్వాద్వాదినోః, తథాహి, శబ్దో ద్రవ్యం నిత్యమితి కౌమారిలాః, గుణోఽనిత్య ఇత్యన్యే, శబ్దబ్రహ్మవివర్తో వృత్త్యాదిశబ్ద ఇతి శాబ్దికాః, పఞ్చభూతగుణ ఇతి పౌరాణికాదయః, ఆకాశగుణ ఇత్యౌలూక్యాః, అక్షపాదాశ్చైవమేవ. తథా చ శబ్దానిత్యత్వాద్యనుమానం న సఙ్ఘటతే ఏకేన పరిగృహీతస్య పక్షస్యేతరేణాగ్రహణాత్. తథా చ పరస్పరవిసంవాదాదన్యతరాసిద్ధిః. ఏవం చానుమానవార్తైవ పోష్యత ఇతి మామాశఙ్కాం పరిహరతి కార్యైరితి. అయమభిసన్ధిః పక్షస్య సామాన్యేన ప్రసిద్ధత్వముపజీవ్యం వాదిప్రతివాదినోః, న పునరన్యోన్యం విశేషప్రసిద్ధత్వం, తథాత్వే న సామాన్యప్రసిద్ధస్య పక్షస్య పక్షత్వహానేః, పక్షప్రసిద్ధిశ్చ ప్రత్యక్షేణ చేదవివాదమేవ, అనుమానేన చేత్కార్యేణ వా కారణేన వా తద్వ్యతిరిక్తేనాపి వ్యాప్తివైకల్యరహితేన స్వగుణేన వా కిఞ్చిదస్తీతి ప్రసిద్ధం పక్షీకారార్హం. ఏవం సపక్షో విపక్షశ్చ ప్రమాణప్రసిద్ధత్వేన తత్తత్కోటినివేశార్హ ఇత్యాదిశబ్దేనోచ్యతే పక్షీకారాదియోగ్యమితి, ఏతచ్చ హేత్వాదిష్వపి సమానం. తతస్తత్తత్సిద్ధాన్తప్రసిద్ధవ్యక్తిభేదో న దోష ఇత్యాహ సమయేతి. ఏతచ్చ న కేవలం వాదినామేవ, శాస్త్రపరిజ్ఞానశూన్యానామపి పశ్వాదీనాం సాధారణమిత్యాహ సిద్ధాన్తేతి. ఇత్థమనఙ్గీకారే వాదినాం ప్రవృత్తిరేవ న స్యాదిత్యాహ నో చేదితి. వాదినాం వాదప్రవృత్తిర్యథా ఘటతే తథా పామరాణాం ప్రతినియతప్రవృత్తిరపి న భవేదితి భావః. సర్వస్యాపి ప్రవృత్తేరనుమానాఙ్గత్వాదనుమానస్యోక్తప్రకారేణావాన్తరవిభాగాదశేషవస్తుస్వరూపప్రామాణికత్వమాత్రావలమ్బనత్వాదితి॥ ౫౮॥

౨౮౪॥శ్లో॥*అథాపోద్ధారవాక్యస్య యదిహ పరిశేష్యతే తాన్యస్య శఙ్కా-
స్యాచ్చేద్వ్యర్థోపనీతిర్నిగమనమపి తే తేన తద్ధేయదార్ఢ్య ।
తస్మాదుద్ఘాటితానాం పరిహృతిరుచితా జేతుమిచ్ఛోర్విశేషా
ముక్తే మానే విమర్శో యది భవతి పరం తత్ర తర్కోఽపి వాచ్యః॥ * ౫౯॥
(అథాపోద్ధారాదేః ప్రయోజనాభావః)
౨౮౫॥శ్లో॥తర్కో వ్యాప్యాభ్యుపేతావనభిమతిపదవ్యాపకస్య ప్రసక్తి
ర్మానప్రత్యూహఘాతీ ద్వివిషయ ఉదితః పఞ్చధా త్వాత్మాశ్రయాదిః॥

ఏవమనుమానముక్త్వా తదఙ్గభూతం తర్కం తదవాన్తరభేదం తదఙ్గాన్యాహ తర్క ఇతి. అయమత్ర శ్లోకార్థః వ్యాప్యాఙ్గీకారేఽనిష్టవ్యాపకప్రసఞ్జనం తర్క ఇతి తర్కలక్షణం. తత్ఫలమాహ మానప్రత్యూహఘాతీ. ఏవఞ్చ జిజ్ఞాసావిచ్ఛేదక ఇత్యర్థః. ద్వివిషయ ఉదిత ఇతి తర్కావాన్తరభేదకథనం, ప్రామాణికపరిత్యాగాప్రామాణికస్వీకారరూపవిషయద్వయోపేత ఇత్యర్థః. స చాత్మాశ్రయాన్యోన్యాశ్రయచక్రకానవస్థాకేవలానిష్టప్రసఙ్గభేదేన పఞ్చవిధః. ప్రతిబన్ధ్యాదితర్కాన్తరమాచక్షతే కేచిత్. తచ్చ కేవలానిష్టప్రసఙ్గావాన్తరభేద ఇత్యపర ఇత్యాహ

---

* నృసింహరాజీయం * మూలేఽవయవనిరూపణానన్తరం శఙ్కోద్ధారవిషయకశ్లోకో దృశ్యతే, సర్వార్థసిద్ధానధ్యృశ్యతేఽస్య టీకా, పఠితా వా యద్వా మూలే శ్లోకః ప్రక్షిప్త ఇతి న జానీమః. అస్యార్థస్తు పర్వతో వహ్నిమాన్ ధూమవత్త్వాత్ యో ధూమవాన్ సోఽగ్నిమాన్ యథా మహానసః తథా చాయం తస్మాత్తథా ఇతి పఞ్చావయవప్రయోగానన్తరం "నాయమతాత్త్విభాసః న్నప్లుతఃకారహితత్వాత్" ఇతి శఙ్కోద్ధారవాక్యమాథుపాదాః ప్రయుఞ్జతే, తత్ర కిమిదం వాక్యం ప్రయోజనరహితం ప్రయోజనవద్వా, నాద్యః ప్రయోజనరహితస్య ప్రయోగాయోగాత్. న ద్వితీయః తత్త్వాప్రికిమాభాసశఙ్కానిరాసః ప్రయోజనం తతోఽన్యత్ న ద్వితీయః తథాభూతిస్యాదర్శనాత్, నాద్య ఇత్యాహ అథాపోద్ధారేతి. తతపారంతత్ప్రయోగేపి వాదివాక్యస్య తన్నిరాసకత్వాయోగాదిత్యర్థః యది వాక్యాదేవ శఙ్కానివృత్తిః తదా ప్రతిజ్ఞాద్యవయవత్రయేణైవ తత్సిద్ధేః తత్సిద్ధిబాధాదినిరాసకయోరుపనయనిగమనయోః ప్రయోగో భవద్భిః క్రియమాణో వ్యర్థః స్యాత్. అపి శక్తేన ప్రతిజ్ఞావాక్యాదేవ సాధ్యసిద్ధేః హేత్వాదివైయర్థ్యం సూచ్యతే. కిఞ్చ కిమిదం వాక్యం ప్రతివాదిశఙ్కాయాః ప్రాక్ప్రయోజ్యం ఉతానన్తరం, నాద్య ఇత్యాహ తస్మాదితి. ఉద్ఘాటితాశఙ్కాపరిహారస్తు ఉచితా నానుద్ఘాటితా అనాకాఙ్క్షితత్వాత్ అన్యథా అనాకాఙ్క్షితాభిధానదోషస్య. జల్పకథాయాం మత్ప్రసఙ్గాదితి భావః. ద్వితీయ ఆహ విశేషాదితి. ఉక్తేహేత్వావిశేషరూపేణ శఙ్కాయాం తర్కప్రయోగే నివృత్త్యసంభవాత్తర్కోఽపి ప్రయోక్తవ్య ఇత్యావశ్యకతర్కాదేవ తన్నివృత్తేరుక్తవాక్యం వ్యర్థమితి భావః. యద్వా విశేషాదిత్యేతత్ పరిహృతిరుచితేత్యత్ర సంబధ్యతే, విశేషం ప్రాప్యేత్యల్యా ప్లోపే పఞ్చమీ. తథా చ విశేషేణోచితేత్యర్థః. అనాకాఙ్క్షితాభిధానదోషస్య పరిహరణీయత్వాదితి భావః. ॥౫౯॥

విశ్రాన్తిర్వైపరీత్యే ప్రతిహతివిరహో ఽనిష్టతా ఽనానుకూల్యం
వ్యాప్తిశ్చాస్యాఙ్గమేవం కతిచిదనుమితేస్తాదృశం భేదమాహుః॥ ౯౦॥
(తర్కలక్షణఫలావాన్తరభేదాఙ్గాది)

౨౯౬॥ శ్లో॥ యస్సర్వం నాభ్యుపేయాత్స్వపరమతవిదా కేన కిం తస్య సాధ్యం
ప్రశ్నో ఽసావుత్తరం నః కథమనధికృతే కల్పనీయాః కథాస్స్యుః।
మధ్యస్థో ఽప్యేతదేవం యదినన మనుతే నో జయే నాత్ర వాదం

పక్షే. వైపరీత్యే విశ్రాన్తిః విపర్యయే పర్యవసానం. ప్రతిహతివిరహః ప్రతితర్కపరాహత్యభావః. అనిష్టతా ప్రసఞ్జనీయస్యానిష్టత్వం. అనానుకూల్యం విరుద్ధహేత్వాభాసవత్ పరపక్షసాధకత్వాభావః. స్వపక్షపరపక్షయోర్ద్వయోరపి సాధారణమిష్టం పరస్య పరపక్షస్యైవాసాధారణం పరస్యానుకూలం తదుభయరూపవిధురమిత్యర్థః. యథా అనైకాన్తికః స్వపరపక్షసాధారణః యథా చ విరుద్ధః పరపక్షస్యైవాసాధారణః తదుభయరూపరహితస్తర్క ఇత్యర్థః. వ్యాప్తిః పూర్వోక్తా. ఏతత్పఞ్చాఙ్గం తర్కస్య. ఇమం చ తర్కం కేచిదనుమానభేదమాహురిత్యాహ ఏవమితి. నేదం నిరాత్మకం జీవచ్ఛరీరం ప్రాణాదిమత్త్వప్రసఙ్గాదిత్యనుమానభేదమాచక్షతే కేచిన్నైయాయికా ఇతి భావః॥ ౯౦

ఇత్థం తర్కస్వరూపముక్త్వా ఉదుత్తరాలమ్బనేన సర్వాపలాపవాదినః కథానధికారాదికమాహ యస్సర్వమితి. అత్ర కశ్చిత్పృచ్ఛతి యస్సర్వమపి దూషణభూషణవాదిప్రతివాదిస్వపక్షపరపక్షాదివిభాగం నాఙ్గీకరోతి, స్వపరమతవిదా విదుషా కేన కిం తస్య సాధ్యమితి నాయం తావత్ప్రతిక్షేపః హేత్వాద్యనుపాదానాత్, ఉపాదానే వా యస్సర్వం నాభ్యుపైతీతి వచనస్యానాయం విషయః హేత్వాదేరేవాభ్యుపగమాత్, అతశ్శిష్యప్రశ్నోఽయమిత్యవశిష్యతే, తదిదమాహ ప్రశ్నో ఽసావితి. తత్రోత్తరమాహ ఉత్తరం న ఇతి. కథముత్తరమిత్యత్రాహ కథమనధికృత ఇతి. నహి బాలమూకోద్భ్రాన్తాదిభిర్వాదం కుర్వతే వాదినః, న చ తదకరణాత్సర్వవాదినామపి మనీషాతిశయస్య కాచిద్ధానిః. ఏవమనధికృతైస్సర్వానఙ్గీకారవాదిభిరవ్యవహారే న కశ్చిద్విపశ్చితాం దోష ఇతి భావః. యది భవద్భిరేవముచ్యతే తర్హి న గౌరవాయ, మధ్యస్థవచనమేవ సర్వనియామకమితి వదతాముత్తరమాహ మధ్యస్థ ఇతి. మధ్యస్థోఽప్యుద్భ్రాన్తవద యథాయథవాదినాం బాధాధికారో నాస్తీతి యది న న మనుతే మనుత ఇత్యర్థః. ద్వాభ్యాం నఞ్భ్యాం ప్రకృతమర్థం సూచయత ఇతి. యద్యేవం జానాతి మధ్యస్థః వాదమేవ తేన న ప్రవర్తయే

నోచేన్మాధ్యస్థ్యహానిః పరమనధికృతిస్తత్ర శిష్యోయ వాచ్యః॥ ౬౧॥

(కథానధికారాది)

మూ ౭॥శ్లో॥ నిర్దిష్టా వ్యుత్థితోక్తేర్వ్యహృతిరిహ కథా సా త్రిధా తత్ర వాదః
కర్తవ్యో మానతర్కైరభిమతినియతైస్తత్త్వసిద్ధ్యై విరాగైః।
జల్పాఖ్యాన్యా జయార్థా భవతి కథకయోస్సాధనాక్షేపవత్త్వే
సైవ ప్రోక్తా వితణ్డా త్యజతి పరమతే సాధనం తాం ద్విధైకే॥ ౬౨॥

(కథాతదవాన్తరవిశేషాది)

త్, నహ్యుద్భ్రాన్తాదిభిర్వాదం మధ్యస్థాః ప్రవర్తయన్తి, యది పక్షపాతాత్ప్రవర్తయతి తర్హి మాధ్యస్థ్యపవనస్యాదిత్యాహ నోచేదితి. ననుసర్వానఙ్గీకారవాదినో వాదానధికార ఇతి యది తం ప్రతివదసి తస్య వాదాధికారం స్వయమేవానుమన్యసే అస్మిన్నేవ వాదే అధికారాత్, యద్యన్యం ప్రతి, అన్యస్య ప్రతివాదిత్వాభావాత్ కథం వ్యాఘాతాదిదోషోభిధీయేత, నహిదోషాభిధానమన్తరేణ వాదాధికారనిరాకరణం వక్తుం శక్యతే, అతోఽన్తరం పరమితి. ఉద్భ్రాన్తవత్సర్వానిర్వచనీయత్వవాదినోదుర్వాదినో వాదానధికారిణ ఇతి శిష్యాదీనాముపదిశ్యత ఇతి॥ ౬౧॥

అథ వాదిప్రతివాదినోర్వివాదస్థానభూతాం కథాం తద్విశేషానప్యాహ నిర్దిష్టేతి. పరస్పరవిరుద్ధవాదినోర్వ్యవహారః కథా, సా త్రిధా వాదజల్పవితణ్డాభేదాత్, వాదే ప్రమాణతర్కైః సాధనం, ప్రామాణికత్వాభిమానపరిగృహీతౌ ప్రమాణతర్కావిత్యర్థః. ప్రయోజనం పునస్తత్త్వసిద్ధిః తత్త్వజ్ఞానం. అధికారీ వీతరాగః. వాదాజ్జల్పస్య విశేషమాహ జల్పేతి. జయార్థీ జల్పాధికారీ. అత ఏవ న వీతరాగః. ఉభయోరపి వాదినోస్సాధనవత్త్వే జల్పః, అన్యతరస్య స్వపక్షసాధనవత్త్వే పరస్య దూషణమాత్రాశ్రయణత్వే వితణ్డా, తత్రాపి వైతణ్డికస్య దూషణసమర్థనం కర్తవ్యం అన్యథా వైతణ్డికవ్యవహారః ప్రలాపమాత్రమేవ స్యాత్. ఏతమేవ విభాగమాహ సైవేతి. జల్పరూపకథైవ వితణ్డా అపితు పరమతే సాధనం త్యజతీత్యర్థః. తాం ద్విధైక ఇతి. వితణ్డాయామపి ద్వైవిధ్యమాహురేకే. వీతరాగవితణ్డా విజిగీషువితణ్డేతి. అయం భావః స్వపక్షసాధనం పరపక్షదూషణం సాధనదూషణసమర్థనం శబ్దదోషవర్జనమితి పఞ్చాఙ్గో వాదః, ఏకస్మిన్వాదే వాదిప్రతివాదినావధికారిణౌ తత్ర వీతరాగకర్తృకవాదద్వయసముచ్చయేన వీతరాగకథారూపో వాదః ప్రవర్తతే, ఏవం విజిగీషుకర్తృకవాదద్వయసముచ్చయేన విజిగీషుకథారూపో జల్పః, జల్పార్ధేనైకేనైవ వాదేన యథా విజిగీషువితణ్డా తథా వాదార్ధేనైకేనైవ వాదేన వీతరాగవితణ్డేతి. అత్ర వితణ్డాశబ్దోఽన్యతరసాధనవత్త్వసా

౩౬౭॥శ్లో॥కర్తవ్యత్వేన యత్తు ప్రమితిపరవశైః కల్పితం స్వేచ్ఛయా వా
యచ్చాకర్తవ్యమేవం పరిభవనపదం తత్ప్రహాణగ్రహార్తాః ।
స్వాచారద్యూతసంయుగ్ప్రభృతిషు చ తథా స్వీకృతేయం వ్యవస్థా
నైనామీషద్వితణ్డాప్యలముపపతితుం సాధనాంశోజ్ఝితాపి॥

(వితణ్డాయామపి వ్యవస్థానుపాలనం)

౩౬౮॥శ్లో॥సద్దోషోక్త్యా కథాయాం పరపరిభవనం స్వోక్తహాన్యాదినామ్నా
తత్త్వాబోధస్య లిఙ్గం వివిధముకథయన్నిగ్రహస్థానమాప్తాః ।
తత్రాచోద్యానుయోగం ద్వివిధమశకనాసిద్ధిభేదాదవోచన్

ధర్మాద్యధితిమన్తవ్యం. దృశ్యతే చేయం వీతరాగవితణ్డా, ఆదౌ తావదాచా
వదతి శిష్యస్సోపపత్తికమేవానుయుఙ్క్తే. ఆచార్యోఽపి సోపపత్తికమేవ పరిహ
శిష్యచోద్యం వినివర్తయతి॥ ౬

వితణ్డాయామపి వాదిప్రతివాదివ్యవస్థానుపాలనం కర్తవ్యమిత్యా
కర్తవ్యత్వేనేతి. కర్తవ్యత్వేన ప్రమితిపరవశైః కల్పితం స్వపక్షసాధనాది, అక
వ్యత్వేన కల్పితం ఛలజాతినిగ్రహస్థానాది, స్వేచ్ఛయా కల్పితం నిరోష్ఠ్యవ్యవ
రోదన్త్యవ్యవహారః ఉక్తశబ్దస్య పునరనభిధానం లుప్తప్రయోగశ్చప్రయో
యుప్తప్రయోగో యకారప్రయోగ ఇత్యాదిశబ్దవిషయం, అనుమానేనైవ సాధ
ఆగమేనైవ సాధనం వా ప్రత్యనుమానేనైవ సాధనం వైదికాగమేనైవ సాధనం ఇత్యా
దిః ప్రమాణవిషయం, ఏవమన్యదపి వాదిప్రతివాదిప్రౌఢిప్రకాశనార్థం కల్ప
ద్రష్టవ్యం ఏతత్పరిత్యాగే నిగ్రహ ఇత్యాహ పరిభవనపదమితి. నియమాతిలఙ్ఘ
పరిభవనం స్వకులాచారద్యూతాదిష్వపి దృష్టమిత్యాహ స్వాచారేతి. సర్వా
యం వ్యవస్థా వాదజల్పయోరేవ వైతణ్డికస్య న కాచిద్వ్యవస్థేత్యాశఙ్క్యాపరి
రతి నైనామితి. సాధనాంశోజ్ఝితాపీతి వితణ్డాయాం స్వపక్షసాధనాభావేపి
షణసమర్థనసద్భావాత్ సర్వాపి వ్యవస్థా వైతణ్డికేనాప్యఙ్గీకార్యేత్యర్థః॥ ౬

ఇత్థం వైతణ్డికస్యాపి దోషాదోషవ్యవస్థానుపాలనముక్త్వా నిగ్రహ
నలక్షణతద్విభాగాది దర్శయతి సద్దోషేతి. వాదిప్రతివాదిభ్యాం దోషత్వేనాఙ్గీ
తానామభిధానేన కథాయాం పరేషాం పరిభవనం నిగ్రహో భవతి ప్రతిజ్ఞా
న్యాదినామ్నా వక్తవ్యమిత్యాహ స్వోక్తేతి. నిగ్రహస్థానలక్షణమాహ తత్త్వే
తి. అప్రతిపత్తిర్విప్రతిపత్తిశ్చ నిగ్రహస్థానమితి నిగ్రహస్థానలక్షణసూత్రం, తద
భిప్రాయస్తత్త్వాప్రతిపత్తిసూచకం నిగ్రహస్థానమితి, అప్రతిపత్తివిప్రతిపత్త్యో
ర్యోరపి తత్త్వాప్రతిపత్తిసూచకత్వాదితి. వాదేపి కథావసానే హి తుత్వే
త్యస్తానుపాదేయస్య నిరనుయోజ్యానుయోగస్య విభాగం దర్శయతి తత్రేతి

పూర్వోక్తాజాతిఃపరస్తుచ్ఛలమనృతవచస్స్యాదకాలగ్రహశ్చ॥ ౬౪॥

(నిగ్రహస్థానలక్షణవిభాగాది)

౨౯౦॥శ్లో॥జాతిఃస్వవ్యాహతావాగుపధినియతిభిర్భిద్యతేనైకధాసా
యుక్తత్యాగస్త్వయుక్తగ్రహణమవిషయేవృత్తిరప్యత్రదోషాః।
స్వవ్యాఘాతోనువృత్తశ్ఛలమపివచసాంకల్పితార్థనిషేధ
స్తత్తద్వృత్తిప్రభేదాదిదమపివివిధంవిస్తరేణాలమత్ర॥ ౬౫॥

(జాత్యాదిలక్షణవిభాగాది)

౨౯౧॥శ్లో॥యస్మిన్మానప్రవృత్తిస్తదిదమశరణైరభ్యుపేత్యంహిసర్వై
ర్వ్యాఘాతోయత్రదృష్టస్తదపినశరణంసాధనేదూషణేవా।

జాతిఃఛలంప్రతిజ్ఞాహాన్యాద్యాభాసోఽప్రాప్తకాలేగ్రహణమితి చతుర్విధోనిరను యోజ్యానుయోగః,సచజాతిరజాతిరితిద్వివిధః,అజాతిరపిచ్ఛలమచ్ఛలమితి,అ చ్ఛలమపిహాన్యాద్యాభాసస్తదన్యశ్చేతి. తత్రచ్ఛలజాత్యోరైవషమ్యమాహ అ చోద్యానుయోగంద్వివిధమశక్యనాసిద్ధిభేదాదవోచన్నితి.సిద్ధమపిదూషణాసమ ర్థంజాతిః దూషణసమర్థమప్యసిద్ధం ఛలమితివిభాగః.తదిదమాహ పూర్వోక్తాజా తిఃపరస్తుచ్ఛలమితి.అనృతవచః అవిద్యమానస్యవచనంహాన్యాద్యాభాసవచనం. అకాలగ్రహః అప్రాప్తకాలగ్రహణం॥ ౬౪॥

అథచ్ఛలజాత్యోర్లక్షణవిభాగమాహ జాతిరితి.స్వవ్యాఘాతకము త్తరంజాతిః దూషణాశక్తముత్తరంజాతిరితిమతభేదేనపూర్వముక్తం.సాజాతిః అవాన్తరలక్షణనియతిభిఃప్రతిధర్మసమాదిభేదేనానేకధాభిద్యతఇతిదర్శయతి ఉ పధీతి.జాతిష్వివిశేషదోషాన్కథయతి యుక్తేతి.యుక్తాఙ్గత్యాగోఽయుక్తాఙ్గస్వీ కారోఽవిషయవృత్తిత్వంచేతిహి జాతిదోషవిశేషాః, సర్వజాత్యనువృత్తస్తుదో షఃస్వవ్యాఘాతః.ఛలలక్షణమాహ ఛలమపీతి.కల్పితదూష్యదూషణాభిధానం ఛలమిత్యర్థః.ఇదంచేచ్ఛలంతత్తచ్ఛబ్దవృత్తిభేదాన్ముఖ్యోపచారతాత్పర్యవృత్తిభే దేనత్రివిధం. అస్యార్థస్యానేకేషుగ్రన్థేషుప్రసిద్ధత్వాదిహ మత్రవిస్తరేణేతి విస్త రానాదరః॥ ౬౫॥

ఉక్తదోషవ్యతమస్యాపి సంభవే ద్వితీయాదికక్ష్యాయామేవ వాదవిచ్ఛేదఃస్యాత్ కిమనయాషట్పక్షీకల్పనయేత్యాశఙ్కమానస్యోత్తరంవద తి యస్మిన్నితి.అయమర్థః యత్ప్రమాణేనప్రతీయతేతత్సర్వైరపివాదిభిరఙ్గీకా ర్యం; యత్రపునస్సాధనేదూషణేవావ్యాఘాతోదృశ్యతే తదపినశరణమేవ స్వ

ఇత్థం సిద్ధే కథానాం రహసి కథకయోః స్వావధానత్వభూమ్నా
షట్పృత్యా సదుక్తిః పరిషదనుమతా రుద్ధరోధావకాశా ॥
(షట్పృత్తిసంభవః)

౮౯ ॥ శ్లో॥ వాక్యార్థో యస్త్వపూర్వో న ఖలు కిమపి తద్వ్యాప్యవృత్తిః ప్రమాదా

వక్తుస్సాధనే పరవక్తుర్దూషణే వా ఽనుపాయ ఇత్యర్థః. ఇత్థం కథానాంతిస్రృణా మపి సిద్ధే రహస్యే యద్యపి ద్వితీయాదికక్ష్యాయామేవ దూషణం మధ్యస్థై రాలోక్యతే, తథాపి కథకయోస్స్వావధానత్వసిద్ధ్యర్థం షట్పృత్తి పర్యన్తా పునరస దుక్తిర్మధ్యస్థై రనుమతా భవతి. తత్ర హేతుమాహ రుద్ధేతి. షట్పృత్తి పర్యన్తం మధ్యస్థానాం నివారణావకాశాభావాదిత్యర్థః. తథాహి ద్వివిధా హి కథా సత్సాధనోపక్రమా తావదేకా, అపరా పునరసత్సాధనోపక్రమా, పర్యనుయోజ్యోపేక్షణంచ మధ్యస్థై ర్వక్తవ్యం ఉభయోరపి వాదినోర్దుష్టత్వాత్, అన్యతరదోషమాత్రకథనే మాధ్యస్థ్యమేవ హీయేత, తథా చ సత్సాధనోపక్రమకథాయాం వాదీ న దుష్టః, అసదుత్తరకథనే ద్వితీయకక్ష్యాయాం ప్రతివాదీ దుష్టః, తత్ర వాదినాతృతీయకక్ష్యాయాం దుష్టవచనపరిగ్రహే వాదినః పర్యనుయోజ్యోపేక్షణం, అయమేవ మధ్యస్థానాం వక్తుమవసరః అత్ర మధ్యస్థాః ప్రతివాదినో యథావస్థితవచనసంభవమపేక్షన్తే, స పునరయథైవ భాషతే, అత్ర చతుర్థకక్ష్యాప్రవృత్తిః, తతో వాదినమపేక్షన్తే, సోఽప్యయథైవ భాషతే, అత్ర పఞ్చమకక్ష్యా ప్రవర్తతే. అథ వాదిప్రతివాదినోః స్తంభే సభాపతిః ప్రశ్నమపేక్షన్తే సపునర్న పృచ్ఛతి, తస్మిన్నవసరే ప్రలాపఫలప్రతిపాదితఇతి షష్ఠీకక్ష్యా. ఏవం సత్సాధనోపక్రమకథాయాం షట్పృత్తిః, అసత్సాధనోపక్రమకథాయాం పఞ్చైవపక్షౌ, ద్వితీయకక్ష్యాయామేవ పర్యనుయోజ్యోపేక్షణస్య ప్రవృత్తేరితి విభాగః. తతష్షట్పక్ష్యాదికమనుసృత్య మధ్యస్థా నివారయన్తీతి న్యాయ్యమేతత్ ॥ ౭౯ ॥

ఇత్థం ప్రమాణాభాసప్రవృత్తిరూపాం షట్పృత్తిముక్త్వా సౌగతసమయానువర్తినా యేన కేనాపి పరికల్పితస్య వాక్యాద్వాక్యార్థానుమానస్య ప్రాభాకరవైశేషికపరికల్పితయోశ్చ వక్తృజ్ఞానానుమానయో రాభాసత్వం వక్తుమారభతే వాక్యేతి. కృత్స్నస్యాపి వాక్యస్యానుమానరూపతామాహుస్సౌగతా వైశేషికాశ్చ. ప్రాభాకరాస్తు లౌకికవాక్యమాత్రస్య. కథం తత్రానుమానప్రవృత్తిరితి పృచ్ఛాయాం విప్రతిపన్నాని పదాని స్మారితార్థసంసర్గజ్ఞానపూర్వకాణి పదత్వాద్ధితిత్థాదిపదవదితి తథా విశేషసిద్ధిః, యది సంసర్గవిశేషజ్ఞానపూర్వకాణి

సాఙ్గత్యం బోధకత్వాదధికమనుమితౌ గౌరవాన్మాత్రయైతదేవ ।
వక్తృజ్ఞానానుమానాదికమపి న భవేదన్తతో వ్యాప్త్యభావా
త్తత్తల్లిఙ్గాత్ప్రతీతావపి మతిజననాద్వక్తృభావాచ్చ వేదే ॥ ౮౧ ॥

(ఆగమస్యానుమానాద్బహిర్భావః)

౮౩ ॥ శ్లో ॥ ప్రత్యేకం స్వానుభూతాత్తదుభయమధికం సంసృతిద్వన్ద్వయోగా

సంసర్గవిశేషవన్తీతి వా తదా సంసర్గవిశేషో న ప్రసిద్ధః కథం వ్యాప్తిగ్రహః, అనే నైవ వాక్యేన ప్రసిద్ధశ్చేత్ అన్యోన్యాశ్రయః; అవ్యుత్పన్నేషు చ పదేషు వ్యభిచారః, న హ్యవ్యుత్పన్నాని పాఠమాత్రగతాని పదాని స్మారితార్థసంసర్గజ్ఞానపూర్వ కాణి వ్యుత్పన్నపదత్వాదితి చేత్ కేయం వ్యుత్పత్తిః, అభిధానశక్తిగ్రహణమితి చే త్తర్హి పదసఙ్ఘాతే నైవ వాక్యార్థసిద్ధిః కిమనయాఽనుమానకుసృష్ట్యా, వాక్యా ద్వాక్యార్థప్రతిపత్తిరితి హి లౌకికా మన్యన్తే. పూర్వమనుమానం పశ్చాద్వాక్యా ర్థప్రతిపత్తిరనువాదరూపతయేతి చేన్న అదర్శనాత్, న హి ప్రయుక్తవాక్యద్వి వారమర్థప్రతిపత్తిర్దృశ్యతే, అతో వేదవల్లోకేఽపి వాక్యాదేవార్థప్రతిపత్తిరితి ప్రా భాకరస్యోత్తరం. వైశేషికస్యాప్యుపలమ్భవిరోధః సర్వే హి వ్యవహర్తారశ్శబ్దా దేవ సాక్షాదర్థప్రతీతిముపలభన్తే. కల్పనాగౌరవం చోత్తరం. శబ్దాదర్థప్రతీతిరితి క ల్పనే లాఘవం, వక్తృజ్ఞానానుమానపృష్ఠలగ్నవాక్యార్థప్రతీతికల్పనే గౌరవం. సంబన్ధభేదాదపి ప్రమాణభేదమాహ సాఙ్గత్యమితి. శబ్దే కేవలబోధకత్వమాత్రం స మ్బన్ధః అనుమానే వ్యాప్తిరితి విభాగః. ఏతదేవ బోధకత్వం. ఉక్తమర్థం సంకలయ్య విశదయతి వక్తృజ్ఞానేతి. యది వా పూర్వం వాక్యాదర్థానుమానం పరాస్తం। అ త్ర వక్తృజ్ఞానానుమానపూర్వకార్థసిద్ధిర్నిరస్యత ఇతి న పౌనరుక్త్యశఙ్కా, బుద్ధ ప్రభాకరవైశేషికాణాం నిరాకరణే న్యాయతౌల్యాత్ప్రాధాన్యేనాస్మాభిర్వ్యా ఖ్యాతం పూర్వమితి న దోషః. తత్ర హేతుమాహ వ్యాప్త్యభావాదితి. హేత్వన్తర మప్యాహ తత్తదితి. తత్తద్వ్యాప్యవ్యక్తలిఙ్గాత్ప్రతీతావపి వాక్యార్థప్రతీతిప్రసిద్ధిప్రా చుర్యాదితి వైశేషికస్య విశేషదూషణం ప్రదర్శయతి వక్తృభావాచ్చ వేద ఇతి. ఈశ్వరానుమానం నిరస్తమితి భావః ॥ ౮౨ ॥

అత్ర కశ్చిదాహ ఆగమజన్యమనుమానజన్యం వా పరోక్షజ్ఞానమితి కిఞ్చి న్నాస్తి, కింతు నానాసంస్కారజన్యస్మృతిసముచ్చయమాత్రమేవ, యథా ప్ర త్యేకమనుభూతానాం వృక్షాదీనాం సముచ్చయేన సేనావనాదిస్మరణం స్మరణ మేవ ఏవం ప్రత్యేకానుభూతపదార్థస్మరణమేవాగమజన్యం జ్ఞానం తథానుమా నజమపీతి న స్మరణత్వాదతిరిచ్యతే పారోక్ష్యం, తదిదమాశఙ్క్యతే ప్రత్యేకమి

త్స్మృత్యారూఢంవిజానన్త్యనుమితివచసోర్ద్వ్యమప్యేవమస్తు ।
పారోక్ష్యంతత్స్మృతిత్వాదనధికమితినప్రాగనిర్ధారితాంశ
జ్ఞానస్యస్పష్టదృష్టేఃపరిహితహరితస్త్వేతదస్పష్టమాహుః॥ ౨౮॥

(పరోక్షానుభవాసిద్ధిపరిహారః)

౫౯౪॥శ్లో॥ప్రత్యక్షాదీవమానంవిమతిపదవచోహేతుదోషాద్యభావా
ద్వాక్యత్వాదప్రమాణంవిమతమితియదిస్వోక్తిబాధాదయస్స్యుః।
అవ్యుత్పన్నస్యబోధంనజనయతివచస్సఙ్గతిజ్ఞానహానే
ర్లిఙ్గంవ్యాప్తిప్రతీతేఃపురతఇవనచావద్యమేతావతాస్య॥ ౨౯॥

(నిర్దోషవాక్యప్రామాణ్యం)

త్యారభ్యఅనధికమిత్యన్తేన.పరిహరతి నేతి.తత్ర హేతుమాహ ప్రాగనిర్ధారితే
తి.అయమత్రభావః వాక్యార్థేతావత్ప్రాగవిదితసంసర్గవిశేషస్సిధ్యతి, ఏవమ
నుమానేపిపక్షనిష్ఠంసాధ్యంసిధ్యతి, అతోఽపూర్వార్థప్రతిపత్త్యాఽస్మృతిత్వసి
ద్ధిరితి. అయమత్రనిర్ణయః సంస్కారేసత్యప్యపూర్వార్థప్రతిపత్తౌనస్మృతిత్వం
అన్యదాపునఃస్మృతిత్వంఇతి.అనుభవఏవపరోక్షాపరోక్షవిభాగంబాహ్యాఅప్యా
హురిత్యాహ పరిహితేతి.క్షపణాఃఖలుప్రత్యక్షపరోక్షవిభాగం స్పష్టాస్పష్ట
మితివిభజ్యాచక్షతఇతి॥ ౨౮॥

సర్వంవాక్యమప్రమాణమితివాదినంప్రతిక్షిపతి ప్రత్యక్షాదీతి.విప్రతి
పన్నంవాక్యంప్రమాణం కారణదోషబాధకప్రత్యయాభావాదితిహేతుః, దృష్టా
న్తఃప్రత్యక్షమనుమానంవా. అత్రప్రత్యనుమానమాశఙ్క్యపరిహరతి వాక్యత్వా
దితి.స్వోక్తిబాధః. స్వాభ్యుపగమబాధః స్వప్రవృత్తిబాధఇత్యాదికమూహ్యం
సర్వవాక్యాప్రామాణ్యే స్వాచార్యవచనస్యాపి సర్వశబ్దార్థత్వేనస్వమతపర
మతవిభాగోనస్యాదిత్యర్థః.యదిశబ్దఃప్రమాణంఅవ్యుత్పన్నస్యాప్యర్థంబోధయే
త్ ప్రదీపవత్ నహిదీపోవ్యుత్పన్నావ్యుత్పన్నవిభాగేనార్థమవబోధయతి ఇత్యాశ
ఙ్క్యపరిహరతి అవ్యుత్పన్నస్యేతి.సంగతిజ్ఞానహానేరితి వాచ్యవాచకభావసం
బన్ధప్రతిపత్తిరాగమస్యైవార్థావబోధనాఙ్గం నతుప్రత్యక్షస్యఅతస్సహకార్య
భావాదవ్యుత్పన్నస్య న శబ్దోబోధయతీతినదోషః.తత్రదృష్టాన్తమాహ లిఙ్గమి
తి.యథావ్యాప్తిప్రతీతిశూన్యస్యలిఙ్గం సాధ్యప్రతీతింనజనయతి. నైతావతాలిఙ్గ
స్యదోషః, ఏవమాగమస్యేతి॥ ౨౯॥

అత్రశబ్దస్యబోధకత్వశక్తిసమర్థనేనసన్తుష్టఃకశ్చిదాహ అవ్యుత్ప

౭౫॥శ్లో॥శక్తిర్వ్యుత్పత్తితఃస్యాద్యదినిజవిషయం వాగ్విభక్త్యన్వయాద్యైః
కింవ్యుత్పత్త్యాద్యతిరశ్చామపినకథమితో బాలకానాంచబోధః ।
స్వార్థశ్శబ్దస్తథాచేత్తదపినవిషయైస్తస్యసామ్యాత్తదన్యై
రవ్యుత్పన్నత్వతో వా స్వమపినగమయేద్దేశతద్వత్స్వవాచ్యం॥ ౭౦॥

(అవ్యుత్పన్నశబ్దబోధకత్వవాదభఙ్గః)

౭౬॥శ్లో॥శబ్దస్సఙ్కేతతోర్థంగమయతివిమతోపీతిశాస్త్రప్రతీపం

న్నోపిశబ్దోఽర్థప్రత్యాయక ఇతి. తం ప్రతి బ్రూతే వక్తీతి. అత్రవక్తీతి కిం శక్తిమాత్రమభిధీయతే, కిం వా వచనక్రియాసంబన్ధః, పూర్వస్మిన్పక్షే నాస్మాకమపి విప్రతిపత్తిః శబ్దశక్తేర్నిత్యత్వాత్. ఉత్తరం పక్షమనువదతి వ్యుత్పత్తితః స్యాదితి. విభక్త్యన్వయాద్యైరితి వచనహేతుః ప్రకృతిప్రత్యయాదిభేదేన వ్యుత్పన్నో హి శబ్దోఽర్థం ప్రత్యాయయతీతి భావః. అనూదితమర్థం ప్రతిక్షిపతి కిం వ్యుత్పత్త్యేతి. స్వయమేవ శబ్దోఽర్థం ప్రత్యాయయతి చేద్వ్యుత్పత్తిర్నిరర్థికైవ స్యాత్, అవ్యుత్పన్నాచ్ఛబ్దాత్తిరశ్చాం బాలమూకానాం చ బోధః కథం న స్యాత్. నన్వవ్యుత్పన్నానామపి శబ్దః స్వరూపం ప్రతిపాదయతి, అతశ్శబ్దస్యావ్యుత్పన్నస్యాపి బోధకత్వం స్వస్వరూపే దృష్టమితి తదిదమాహ స్వార్థ ఇతి. దూషయతి తదపి నేతి. తత్ర హేతుమాహ విషయైరితి. అయం భావః యథా విషయేషు వ్యుత్పన్నశ్శబ్దోఽర్థమవగమయతి, ఏవం స్వబోధకత్వే నాపి వ్యుత్పన్నశ్శబ్దః స్వాత్మానమవగమయతి అన్యథా స్వాత్మని వ్యుత్పత్త్యభావాత్స్వాత్మానమపి నావబోధయేత్. ఉక్తమర్థమనుమానేనాప్యుపపాదయతి అవ్యుత్పన్నత్వత ఇతి. స్వాత్మన్యవ్యుత్పన్నశ్శబ్దః స్వాత్మానం నావగమయేత్, యథా స్వవిషయేఽవ్యుత్పన్నశ్శబ్దః స్వవిషయం నావగమయతి. అయమర్థః శబ్దస్య ద్వయీ శక్తిః అర్థప్రకాశకత్వం స్వస్వరూపప్రకాశకత్వం చేతి. అర్థప్రకాశనశక్తిః స్వయమగృహీతా నార్థప్రకాశనాఙ్గం భవతి, ఏవం శబ్దప్రకాశనశక్తిః స్వయమగృహీతా చేన్న స్వప్రకాశనాఙ్గం భవతి, తస్మాచ్ఛబ్దస్స్వార్థవత్స్వస్మిన్నపి వ్యుత్పన్నః స్వప్రతీతిం జనయతీతి. అతశ్శక్తస్యాపి శబ్దస్య తత్తదర్థప్రకాశనశక్తిప్రతిసన్ధానమన్తరేణ నార్థప్రతిపత్తిజనకత్వమితి॥ ౭౦॥

సర్వస్యాపి శబ్దస్య సఙ్కేతపూర్వకత్వం కశ్చిదాహ విప్రతిపన్నశ్శబ్దస్సాఙ్కేతికః శబ్దత్వాత్ భాషాశబ్దవదితి తదేతదనువదతి శబ్ద ఇతి. పరిహరతి శాస్త్రప్రతీపమితి. "వాచా విరూపనిత్యయా" ఇత్యాదిశ్రుతివిరుద్ధత్వాత్కాలాత్యయాపదిష్టమిత్యర్థః. సఙ్కేతకర్తా కిమాధునికః కిం విశ్వజగత్సృష్టికాలస్థః, అథ

తత్కర్త్రాద్యప్యసిద్ధస్సచ దురధిగమస్సృష్టికాలేऽనుమానైః ।
శ్రుత్యా చేచ్ఛ్రుత్యుక్తైస్తద్విభురపి తనుతే వేదతో నామరూపే
వ్యాకృత్యాదేర్విరుద్ధా క్రమజనివిలయాః క్షుద్రభాషాసు నైవం॥ ౨౧॥

(సర్వశబ్దసాఙ్కేతికత్వభఙ్గః)

౨౯ ౨॥శ్లో॥ వ్యుత్పత్తిః కార్య ఏవ ప్రథమసముదితా వృద్ధవాక్యాత్ప్రవృత్తౌ
తత్పర్యాస్తత్పరాస్స్యుర్గిర ఇతి యది నక్వాపి సిద్ధేऽపి సిద్ధేః ।

నాకశ్చేత్ నదృష్టః ఈశ్వరశ్చేదీశ్వరానుమాననిరాసేన ప్రాగేవ నిరస్త ఇత్యాహ తత్కర్త్రేతి. శ్రుతిప్రసిద్ధస్సఙ్కేతకర్తేతి చేత్ తద్విరుద్ధమేవ భవతః “ధాతా యథాపూర్వమకల్పయత్”. “నామరూపం చ భూతానాం కృత్యానాం చ ప్రపఞ్చనం। వేదశబ్దేభ్య ఏవాదౌ దేవాదీనాం చకార సః” ఇతి నామరూపవ్యాకరణస్య వేదపూర్వకత్వశ్రవణాత్, కథం గార్హకాత్రకాదిసమాఖ్యా కథం వ్యాహృత్యాదేః క్రమాదుపదేశః కథం వా ఋగ్వేదాదేరనుక్రమాదుపదేశః పురాణేషు వ్యవహ్రియతే సర్వం చైతదభివ్యక్తిపక్షే శేషాదిత్యాహ. వ్యాకృత్యాదేరితి. ప్రవర్తనవిశేషాదేరిత్యర్థః. ఉత్పత్తివిలయౌ “నామరూపే వ్యాకరోత్” ఇతి శ్రుతివిరుద్ధౌ, గార్హభాషాన్తరేష్వసాఙ్కేతికత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి క్షుద్రేతి॥ ౨౧॥

ఏవం వ్యుత్పత్తిం ప్రసాధ్య సిద్ధే వ్యుత్పత్తిం సాధయితుమారభతే, తత్ర ప్రాభాకరమతమనువదతి వ్యుత్పత్తిరితి. పూర్వం సర్వశబ్దానాం సాఙ్కేతికత్వం నిరస్తం, అత్ర సర్వశబ్దానాం కార్యే వ్యుత్పత్తిం వదన్ ప్రాభాకరో వ్యుదస్యతే, సహ్యేవం మనుతే వ్యుత్పత్త్యాయత్తం శబ్దస్య ప్రామాణ్యం, ఆద్యా వ్యుత్పత్తిః కార్య ఏవ, వృద్ధవ్యవహారో హి వ్యుత్పత్తిబీజం, ప్రయోజకవృద్ధో హి గామానయేతి వాక్యం ప్రయుఙ్క్తే, ప్రయోజ్యశ్చానయతి, వ్యుత్పిత్సురన్యేనవాక్యేనానుమానసధ్రీచా వ్యుత్పాద్యతే. ఇత్థం హ్యనుమినోతి వ్యుత్పిత్సుః, విప్రతిపన్నా ప్రయోజ్యప్రవృత్తిః కార్యతాబుద్ధిపూర్వికా చేతనప్రవృత్తిత్వాత్ అస్మత్ప్రవృత్తివత్, విప్రతిపన్నా కార్యతాబుద్ధిః ప్రయోజకవాక్యజన్యా తదన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిత్వాత్, యద్యదన్వయవ్యతిరేకానువిధాయి తత్తజ్జన్యం యథా సంప్రతిపన్నమితి. ఏవం సామాన్యపరత్వే ప్రయోజకవాక్యస్య నిశ్చితే గామానయ గాం బధాన అశ్వమానయ అశ్వం బధానేత్యాదిషు వాక్యేష్వావాపోద్వాపవశాద్విశేషవ్యుత్పత్తిరపి జాయతే, అతః కార్య ఏవ శబ్దానాం వ్యుత్పత్తిః తస్మాన్న సిద్ధరూపే బ్రహ్మణి వేదాన్తానాం ప్రామాణ్యమితి, ఏతదనుభాషతే వ్యుత్పత్తిరితి. పరిహరతి నేతి. తత్ర హేతుమాహ క్వాపీతి. సిద్ధే వ్యుత్పత్తిప్రకారముపరితనగ్ర

స్యాద్వ్యాకారైకలభ్యా ప్రథమమిహకుతశ్శబ్దశక్తిం నియచ్ఛే
త్తాత్పర్యంచాన్యథాపిహ్యనితరశరణైర్లౌకవేదప్రయోగైః॥ ౭౨॥

(సర్వశబ్దానాంకార్యపరత్వభఙ్గః)

౹౬౮౹శ్లో॥ కోసౌపాణ్యాలఙ్ఘత్యాద్యనుభవతువచస్సిద్ధతాత్పర్యయోగం
శాస్త్రంకార్యైకశేషంగమయతినిఖిలంసిద్ధమిత్యర్థరమ్యం।
యత్రజ్ఞానంపుమర్థస్తదవధివచనంతత్రబాధోపినాస్మి
న్నాతోనాట్యాదిసీతిర్విధివచనయాదన్యథాస్యాద్విరోధః॥ ౭౩॥

(సిద్ధస్వరూపాదిపరవాక్యానాంసఃశేషత్వాన్తరేణప్రామాణ్యం)

ద్ధే విస్తరేణప్రతిపాదయిష్యతే తత్రాప్యస్తు, అవ్యుత్పత్త్యాపిపదానాం, కార్య
ఏవవ్యుత్పత్తిరస్తు తథాపిసిద్ధేపితాత్పర్యంస్యాదిత్యాహ స్యాదితి.అయంభావః
చతుర్వ్యోహ్యర్థాశ్శబ్దస్య ముఖ్యగౌణలాక్షణికతాత్పర్యవృత్తిభేదేన, తత్రము
ఖ్యవృత్తేరేకత్రావస్థానేపితాత్పర్యవృత్తిరన్యత్రాపిసఙ్గచ్ఛతే, అన్యథాక
థమ్పృత్విక్ప్రత్నీయజమానాదిభేదేనకర్తృవిభాగః, ఏకకపాలపురోడాశాదిభే
దేనకరణవిభాగః, స్వర్గస్వారాజ్యపశుపుత్రాదిభేదేనఫలవిభాగః, కార్యశేష
తయాసిద్ధస్యాపికార్యవాక్యేషు తాత్పర్యభూమిత్వాత్ వృత్పత్తేః కార్యపర
త్వనిర్బన్ధోనిర్నిబన్ధనః॥ ౭౨॥

ఇత్థంకార్యఏవవ్యుత్పత్తినియమాఙ్గీకారేణ కార్యశేషతయాసి
ద్ధేపితాత్పర్యముక్తం, ఇదానీంసిద్ధఏవప్రాధాన్యేనతాత్పర్యంసంభవతి, కో
సౌపాణ్యాలఙ్ఘత్యాదిషు తథాదృష్టేరితివదన్తంసిద్ధపరవాదినం తత్పక్షాను
వపూర్వకంప్రాభాకరంప్రతిక్షిపతి కోసావితి.అయమస్యభావః లౌకికవాక్యం
సిద్ధపరమస్తు వైదికవాక్యంసర్వమపికార్యపరమేవ,సిద్ధంస్తుకార్యశేషతయావద
తీతి, తద్దూషయతి అర్థరమ్యమితి.కానిచిత్సిద్ధపరాణికానిచిత్కార్యపరాణీతి వి
భాగస్యదర్శనాదర్థరమ్యత్వముచ్యతే. పురుషార్థపర్యవసాయిత్వంహివాక్యస్య
ప్రామాణ్యేతన్త్రం తచ్ఛతవగృహేనిధిరస్తీత్యాదౌ ప్రతిపత్తిమాత్రేణ,జ్యో
తిష్టోమాదివాక్యే స్వర్గాదిఫలప్రతీత్యా,అతోబ్రహ్మజ్ఞానేస్వరూపేణపురుషార్థ
త్వాన్నపురుషార్థాన్తరాపేక్షా.తర్హి బాలోపచ్ఛన్దనవాక్యవదర్థతథాత్వంన
స్యాదితిచేత్ నస్యాత్ బాధాభావేనస్వతఃప్రామాణ్యస్యైవన్యాయప్రాప్త
త్వాత్ అతఏవనసాట్యాదినీతిఃనాట్యాదావర్థానుకారమాత్రేణప్రీతిః, నాత్రా
నుకారప్రతీత్యాప్రీతిః అపితుస్వగృహేనిహితనిధిసద్భావప్రతీత్యా; ఇత్థంబాధ

౨౯౯॥శ్లో॥కస్మైచిజ్జ్ఞాపయేత్త్వమితివరకృతాంవీక్ష్యచేష్టాంతదన్య
స్తస్మైబ్రూతేతతస్తద్గమకమిహవచోవేత్తిచేష్టావిదన్యః।
తంత్తద్వాచ్యేషుశబ్దైర్విదితవిదభిహితైరఙ్గులీయోగపూర్వం
జానన్నన్యత్రతత్తత్స్వహితజనకృతింశిశుర్ణార్థామవైతి॥ ౭౪॥
౩౦౦॥శ్లో॥కశ్చిత్తస్యాపిపుంసస్సుతజనిమిహతత్ప్రీతికృత్త్వంచజానం
స్తజ్జన్మోక్తిప్రహృష్టేపితరిసుతజనేర్వేత్తితద్వాచ్యభావం।

విధురేవ్వర్థతత్త్వేష్వపిప్రామాణ్యానఙ్గీకారే కార్యవాక్యేపి ప్రామాణ్యంనస్యా
దితికణ్ఠగతజీవనమేవవేదప్రామాణ్యమితిభావః॥ ౭౩॥

ఇదానీమాద్యవ్యుత్పత్తిఃప్రకారత్రయేణసిద్ధార్థేపికర్తుంశక్యేతివక్తు
మారభతే కస్మైచిదితి.ఏషాకిలకాచిత్ప్రక్రియా, పుత్రస్తేజాతఇతిదేవదత్తాయ
జ్ఞాపయేతికేనచిచ్చేష్టయాభిచోద్యమానః కశ్చిద్గత్వాతస్మైదేవదత్తాయతంవద
తి, తేనసహాగతఃకశ్చిదన్యోవ్యుత్పిత్సుర్మూకవచ్చేష్టావిశేషజ్ఞస్తద్వాక్యం శ్రు
త్వావ్యుత్పద్యతే, ఏతద్వాక్యంపుత్రజన్మరూపార్థప్రతిపాదకమితి,తదిదమాహ
తతస్తదితి.ప్రతిపదవ్యుత్పత్తినిరూపణేనసిద్ధేవ్యుత్పత్తిందర్శయతి తదితి.తత్తచ్ఛబ్ద
వాచ్యేషుశశిపశుపక్షిమృగాదిషు అమ్బాతాతమాతులాదిభిర్విదితవిద్భిరభిహి
తైశ్శశిపశ్వాదిశబ్దైస్సాకమఙ్గులీనిర్దేశపూర్వకంజానన్ ప్రతిపద్యమానస్తత్తత్స్వ
హితప్రవృత్తిమన్యతోపిశిశుర్ణార్థాం వ్యుత్పాదనార్థామవైతి.అయమత్రక్రమః
శిశుకోజనకఃకశ్చిత్తాన్ అఙ్గులీనిర్దేశపూర్వకం తేషుతేష్వర్థేషుతత్తచ్ఛబ్దాన్
ప్రయుఙ్క్తే, పశ్చాదఙ్గులీనిర్దేశమన్తరేణవదతి,వ్యుత్పిత్సుస్తచ్ఛృణోతి, చేష్టా
పరిజ్ఞానవత్త్వామ్వ్యుత్పాదకానాంప్రవృత్తింవ్యుత్పాదనార్థాంజానాతి, తతశ్చే
ష్టామన్తరేణాపి శబ్దమాత్రాదేవస్వప్రతిపత్తిందృష్ట్వా శబ్దస్యబోధకత్వేశక్తిం
జానాతి, అయంశబ్దఇమమర్థంబోధయతి, శబ్దార్థయోస్సంబన్ధాన్తరంనదృశ్య
తే, సఙ్కేతయితాచాన్యోనదృష్టఃపరిశేషాద్బోధ్యబోధకభావేనైవాయంశబ్ద
ఇమమర్థంబోధయతీతివ్యుత్పద్యతే॥ ౭౪॥

అయంచాన్యఃప్రకారఃదేవదత్తస్యపుత్రేజాతే కశ్చిద్గత్వాపుత్రస్తే
జాతఇతివదతితత్పశ్యన్ బాలకస్తన్ముఖవికాసేనతస్యానుకూలబుద్ధిం జానన్నేత
ద్వాక్యంసన్నిహితానుకూలరూపపుత్రజన్మప్రతిపాదకమితివ్యుత్పద్యతే. తదిద
మాహ కశ్చిదితి.అయమత్రాన్వయఃకస్యాపిపుంసస్సుతజనిం పుత్రజననంతస్య
తత్ప్రీతికృత్త్వంప్రీతిహేతుత్వంచజానన్ తజ్జన్మవాక్యప్రహృష్టే పితరిసుతజనేః

శక్యంతద్ధర్షహేతుస్సుఇతినియమనంసన్నిధానాదియుక్తై
రాసీదత్సుప్రసూత్యాద్యనియతికథనంకార్యవాక్యేపిశక్యం॥   ౭౫॥
(సిద్ధార్థేప్యాద్యవ్యుత్పత్త్యుపపత్తిః)

౩౦౧॥శ్లో॥శబ్దస్యైతస్యవాచ్యస్త్వయమితిచతథావాచకోసావముష్యే
త్యేవంశిష్టైశ్శశ్వత్ప్రతిపదమవదత్స్వపూర్వనిర్దిష్టాతశక్తిః॥
ఇత్థంవ్యుత్పన్నతత్తత్సహపఠితివశాద్వాచకాన్వేత్తికాంశ్చి
ద్యేలోకేతేహివేదేసమధికమిహాయత్తత్తత్తైర్వవేద్యం॥   ౭౬॥
(సిద్ధార్థేద్వితీయాదివ్యుత్పత్తిప్రకారః)

పుత్రజననస్య·తద్వాచ్యభావం శబ్దవాచ్యభావం·వేత్తి జానాతి·బహుష్వపిహర్ష హేతుషుసత్సు పుత్రజననమేవహర్ష హేతురితినియమనం సన్నిధానాదిలిక్త్యైశ్శక్యం ఆసీదత్సుబహుషుప్రీతిహేతుషుసుఖప్రసూత్యాద్యనియతికథనం కార్యవ్యుత్పత్త్యావపిశక్యతే వక్తుం తత్రాప్యవాన్తరబహువ్యాపారసంభవాదనియతిర్వక్తుంశక్యా॥   ౭౫॥

ఇత్థంసిద్ధార్థేప్రథమాంవ్యుత్పత్తిమభిధాయ ద్వితీయామపివ్యుత్పత్తింతత్తైర్వవదతి శబ్దస్యేతి.అస్యశబ్దస్యాయమర్థోవాచ్యః అస్యార్థస్యాయం శబ్దోవాచకఇతిహికావ్యాదిశిక్షాప్రకారః, లోకవ్యవహారోప్యేవమేవజ్ఞాపయతి, ఇమాంవుత్పత్తింపూర్వార్ధేనదర్శయిత్వావ్యుత్పత్త్యన్తరముత్తరార్ధేనదర్శయతి ఇత్థమితి.అయమర్థః ప్రభిన్నకమలోదరేమధూనిమధుకరఃపిబతీతివాక్యంశ్రుత్వాప్రభిన్నేత్యాదిశబ్దానాం పూర్వంవ్యుత్పన్నత్వాద్వ్యుత్పన్నపదసహపఠనసామర్థ్యాత్ పూర్వమవ్యుత్పన్నంమధుకరపదమధాచిత్యాదినా భ్రమరపరతయావ్యుత్పద్యతఇతి·కాంశ్చిత్ భ్రమరాదిశబ్దాన్. తర్హి లౌకికశబ్దానామేవంవ్యుత్పత్తిరస్తునవైదికానామిత్యాశఙ్క్యాహయఇతి.«యఏవలౌకికాస్తఏవవైదికాః'' ఇతిహిలోకవేదాధికరణన్యాయఇతిభావః.కథంతర్హివైదికప్రయోగేషువైషమ్యమతఆహ సమధికమితి.యల్లౌకికశబ్దాద్వైదికశబ్దేషు సమధికంవైషమ్యంతత్పాణినిశాఖ్యాదివ్యాకరణవిశేషావగమ్యమిత్యర్థః·అతః కార్యేవ్యుత్పత్తిసిద్ధేఃవ్యుత్పత్త్యాదిభిర్బహుభి ర్లోకవ్యవహారసహితైరభిధానపఠితైర్వ్యాకరణప్రక్రియాదిభిః పాణినిశాఖ్యాదిభిరసాధారణహేతుభిస్సిద్ధేవాకార్యే వా పర్యవసితాపివ్యుత్పత్తిస్సమానస్వభావేతి నైకత్రవ్యుత్పత్తినియమఃకార్యఇత్యర్థః॥   ౭౬॥

౩౦౨॥శ్లో॥వ్యుత్పాద్యం నాప్రతీతం ప్రసజతి విదితే నైరపేక్ష్యం శ్రుతీనా
మిన్ద్రాద్యర్థేపదానామితి మురధిగమా నామ తేత్యప్యయుక్తమ్।
అప్రత్యక్షేషు సింహప్రభృతిషు వచనైః కైశ్చిదారణ్యకోక్తై
ర్వ్యుత్పద్యన్తే హి పౌరాః స్వయమపి చ వదన్త్యేవ మత్రాపి వార్తా॥ ౭౭॥

(అప్రత్యక్షపదార్థవ్యుత్పత్తిప్రకారః)

అస్తు ప్రత్యక్షేషు పదార్థేష్వేతాదృశీ వ్యుత్పత్తిః, అప్రత్యక్షేష్విన్ద్రాదిషు సిద్ధేషు వ్యుత్పత్తిర్న యుజ్యత ఇత్యాశఙ్కతే వ్యుత్పాద్యమితి. కిమప్రతీతే వ్యుత్పత్తిరుత ప్రతీతే, అప్రతీతం తావద్వ్యుత్పాద్యం న ప్రసజతి న భవతీత్యర్థః. ప్రతీతే వ్యుత్పాద్యే ప్రతీతత్వాదేవ ప్రాప్తార్థప్రత్యాయకశ్రుతి నైరపేక్ష్యప్రసఙ్గః. ఇతి ఇత్థం సతి. ఇన్ద్రాద్యర్థేపదానాం నామ తామురధిగమేతి, ఏతదయుక్తమిత్యాహ ఇత్యపీతి. అయుక్తిమేవోపపాదయతి అప్రత్యక్షేష్వితి. సింహాదిష్వాగమాద్వ్యుత్పత్తిర్నాస్తి అపితూపమానాత్, అత ఏవోక్తముపమానవాదిభిః॥ శ్లో॥ సాదృశ్యస్యానిమిత్తత్వాన్నిమిత్తస్యాప్రతీతితః। "సమయో దుర్గ్రహః పూర్వం శబ్దేనానుమయాపి వా" ఇతి చేత్ దురుక్తం తు తత్ తాదృశస్యోపమానస్యైవాభావాత్, అన్యథా వైదికేన్ద్రాదిశబ్దానాం నిత్యావ్యుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్ నిత్యాదృష్టత్వాదిన్ద్రాదిజాతేః. కథం తర్హ్యప్రత్యక్షే గవయత్వే గవయశబ్దవ్యుత్పత్తిః, కథం వాప్రత్యక్షత్వప్రసఙ్గ విధురేన్ద్రాదిసామాన్యే, తత్ర వక్త్రభిప్రాయమాశ్రిత్య వ్యుత్పద్యతే, అయం ఖలు వక్తురభిప్రాయః సహస్రాక్షత్వాద్యుపలక్షితా కాచిజ్జాతిరిన్ద్రాదిశబ్దార్థ ఇతి, తదన్యత్రాపి సమానం, గోసాదృశ్యోపలక్షితా కాచిజ్జాతిర్గవయశబ్దార్థ ఇతి. కిఞ్చ వక్త్రభిప్రాయానఙ్గీకారే ప్రత్యక్షేపి ఘటాదౌ వ్యుత్పత్తిర్న స్యాత్, తథా హి కశ్చిత్ కో ఘట ఇతి పృచ్ఛతి, వ్యుత్పాదకః పునరయం ఘట ఇతి వ్యక్తివిశేషం దర్శయతి, వ్యుత్పిత్సుశ్చ తావతా వ్యుత్పద్యతే, తత్రైకస్యాం వ్యక్తౌ వ్యుత్పన్నస్య వ్యక్త్యన్తరే ఘటప్రతీతిర్న స్యాత్, వక్త్రభిప్రాయ ఏవ తత్ర శరణం, ఏతజ్జాతీయో ఘట ఇతి వక్తురభిప్రాయః, తేన తజ్జాతీయే వ్యుత్పద్యతే తదభిప్రాయాభిజ్ఞో వ్యుత్పిత్సురితి. ఏవం తర్హి సహస్రకృతేన వక్త్రభిప్రాయపరిశోధనేన గవయత్వాదౌ గవయాదిశబ్దం వ్యుత్పద్యతే వ్యుత్పిత్సుః, కిమిహ నిరర్థకోపమానకల్పనేనేతి. న కేవలం సింహాదిశబ్దవ్యుత్పత్తిః వ్యవహారోపి దృశ్యత ఇత్యాహ స్వయమితి. దృష్టాన్తదృష్టమర్థం పక్షే యోజయతి ఏవమితి. వార్త్తా ప్రవృత్తిః॥

౭౭॥

౩౦౩॥శ్లో॥వ్యక్తిశ్శబ్దైర్నబోధ్యా యది న ఖలు భవేదన్వితజ్ఞప్తిసిద్ధి
స్తచ్ఛక్తిర్వ్యక్తిమాత్రే న చ భవతి యతః స్యోపలంభాదిబాధః।
ధర్మో ధర్మీ చ నైకం కిము పి న చ తయోర్భిన్నతా రవ్యభేద
స్తస్మాత్తాం తద్విశిష్టామభిదధతి పదాన్యన్యథాగత్యభావాత్॥ ౭౮॥

(ఆకృతిశబ్దానాం విశిష్టవాచిత్వం)

౩౦౪॥శ్లో॥జాతిం వ్యక్త్యా విహీనాం స్పృశతి న ధిషణా తేన జాతౌ ప్రవృత్తా
శక్తిర్వ్యక్తిం స్పృశేచ్చేత్ స్థిత ఇహ వచసాం తద్విశిష్టావగాహః।
జాతేర్బోధః స్వహేతోః స్థితిరపి హి భవేత్తాం వ్యపి గోత్వే వ్యక్తినీత్యా
శబ్దాత్తత్పారతన్త్ర్యం స్ఫురతి యది పరా బోధనే తన్న శక్యం॥ ౭౯॥

(విశిష్టవాచినాం విశేషణమాత్రే శక్తినిష్కర్షానుపపత్తిః)

యది జాతివాచకత్వం శబ్దస్య తర్హి విశిష్టవిషయత్వం న స్యాదిత్యాశఙ్క్య తే వ్యక్తిరితి. పరిహరతి నఖల్వితి. వ్యక్తివిషయత్వాభావే కథమన్వితజ్ఞప్తిసిద్ధిః అన్వయస్య వ్యక్తినిష్ఠత్వాత్, యది వ్యక్తిమాత్రే శక్తిః తచ్చ న భవతి ఉపలమ్భాదిబాధాత్ వ్యక్తిమాత్రే శబ్దశక్తావనువృత్తవ్యవహారాదిబాధ ఇత్యర్థః. తర్హి ధర్మో ధర్మీ చైకం అథవా భిన్నాభిన్నమిత్యాశఙ్క్య పక్షద్వయమపి క్రమేణ ప్రతిక్షిపతి ధర్మ ఇతి, న చేతి చ. అతో జాతివిశిష్టా వ్యక్తిరేవ శబ్దార్థ ఇతి నిగమయతి తస్మాదితి. తదేవోపపాదయతి అన్యథేతి. అయమర్థః కేచిచ్ఛబ్దా జాతిమాత్రవాచకాః జాతిస్సామాన్యమిత్యాదయః. కేచిద్వ్యక్తివాచకాః వ్యక్తిః స్వరూపమిత్యాదయః. అపరే పునర్జాతివిశిష్టవ్యక్తివాచకాః గౌరశ్వ ఇత్యాదయః. తత్ర పూర్వకోటిద్వయవిలక్షణతృతీయకోటివాచకాశ్శబ్దా జాతివిశిష్టవ్యక్తివాచిన ఇతి॥ ౭౮॥

కౌమారిలాస్త్వేవం ప్రాహుః జాతివాచినశ్శబ్దా వ్యక్తిం లక్షయన్తీతి, తదయుక్తమిత్యాహ జాతిమితి. వ్యక్తిశూన్యాం జాతిం కదాచిదపి న స్పృశతి ధిషణా, తేన జాతౌ ప్రవృత్తా శబ్దశక్తిర్వ్యక్తిమపి స్పృశతీతి వక్తవ్యం, తథా చేద్వచసాం జాతివిశిష్టవ్యక్త్యవగాహనం స్థితమేవ, తథా చ శక్తిర్విశిష్ట ఇతి భవత్యైవోక్తం భవతి, తదేవ వివృణోతి జాతేర్బోధ ఇతి. జాతేః ప్రతిపత్తిః స్వకారణాత్, అవస్థానం చ కుత్రాప్యాధారవిశేషే, తత్ర దృష్టాన్తమాహ గోత్వేతి. యథా గోత్వశబ్దే గోర్భావో గోత్వమితి గోశబ్దప్రతిపత్తిమన్తరేణ ప్రతిపత్తిర్న భవతి, గోశబ్దమన్తరేణ భావవిషయస్య త్వప్రత్యయస్యానుత్పత్తిః, ఏవం గోత్వస్య ప్రత్యయస్థితీ తదాధారభూతస్వరూపసాపేక్షే ఇత్యర్థః. అస్తు గోత్వస్య పారతన్త్ర్యస్ఫురణం తతః కిం శబ్దశక్తేరిత్యత ఆహ శబ్దాదితి. శబ్దాద్గోత్వస్య వ్యక్తిపారత

౩౦౫॥శ్లో॥జాతౌ శక్తిర్లఘుత్వాద్భవతి చ వచసాం భాషణం జాతిమాత్రే

భేదో నిష్కర్షకేభ్యస్త్విహ పరమజహల్లక్షణాయా నిరూఢేః।

ఇత్యుక్తం కైశ్చిదేవం యది భవతి తదోపాధిశబ్దేఽపి నీతి

గ్మన్దం వైషమ్యమాత్రం భవతు చ నియతిః ప్రత్యయైర్లక్షణాయాః॥ ౫౦॥

(వ్యక్తిలక్షణాపక్షభఙ్గః)

౩౦౬॥శ్లో॥మత్వర్థీయానుశిష్టిర్గుణవచనగణే వైభవాత్స్యాదసౌ త్రీ

శక్తిస్తత్రాఽపి తద్గుణవతి నియతా జాతిశబ్దావిశేషాత్ ।

త్రాఽయం యది స్ఫురతి తదాపరస్య వ్యక్తిద్రవ్యస్యాబోధనే జాతేస్తత్త్వారతన్త్ర్యం శబ్దేన బోధయితుం న శక్యం, అతో గవాదిశబ్దశక్తిర్వ్యక్తిపర్యన్తేతి॥ ౪౯॥

ఉక్తమపి దూషణం సమ్యగజానానః పూర్వపక్షీ లఘుత్వావలమ్బనేన లక్షణాపక్షం పునర్ద్రఢయతి జాతావితి. అయమర్థః జాతావేవ శక్త్యఙ్గీకారే శబ్దస్య శక్తిలాఘవం భవతి అతో వచసాం భాషణం అభిధానం జాతిమాత్రే. తర్హి గోత్వశబ్దాద్గోశబ్దస్య జాతివాచిత్వే కో భేదః, తత్రాఽహ భేద ఇతి. గోత్వశబ్దో గోత్వజాతిమేవాఽభిధాన్యేనాహ, గోశబ్దస్త్వనిష్కర్షకత్వాదజహల్లక్షణానిరూఢ్యా గోత్వవత్తదాధారభూతాం గామపి ప్రకాశయతి, అయమేవ నిష్కర్షకానిష్కర్షకభేదః. ఇమం పక్షమనువదతి ఇత్యుక్తం కైశ్చిదితి. ఏతత్ప్రతిబన్ద్యా దూషయతి ఏవమితి. తర్హ్యుపాధిశబ్దేఽపీయం నీతిరనుసన్ధేయా, తత్రాఽప్యుపాధావేవ శబ్దశక్తిః ఉపాధిమతి నిరూఢలక్షణేతి, తదేతదాహ తదేతి. గవాదిశబ్దస్తు జాతిశబ్దః అన్యస్తూపాధిశబ్ద ఇతి వైషమ్యం మన్దమేవ, ప్రయోజకస్యాయసామ్యే వైషమ్యమాత్రస్యాప్రయోజకత్వాత్, అత ఉపాధిశబ్దవజ్జాతిశబ్దస్యాపి ధర్మిపర్యన్తాభిధానమపరిత్యాజ్యం. కథం తర్హి గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యాదిషు లౌకికలాక్షణికవ్యవహారనియమః, తత్రాఽహ భవత్వితి. ప్రతీతిరేవ హి సర్వశరణం, ప్రతీతిశ్చ వ్యుత్పత్త్యధీనా వ్యుత్పత్తిశ్చ వ్యుత్పాదకపారమ్పర్యాదేవ నియతా, వ్యుత్పాదకాశ్చ గోశబ్దం గోత్వాధారద్రవ్యవిషయతయా వ్యుత్పాదయన్తి గోత్వశబ్దం పునర్భావవిషయతయా, అతో నిష్కర్షకానిష్కర్షకనిర్ణయసిద్ధిరితి॥ ౫౦॥

ఏవం జాతిశబ్దవద్గుణశబ్దస్యాపి ద్రవ్యపర్యన్తాభిధానం, కథం తర్హి గుణవాచిశబ్దే మత్వర్థీయప్రత్యయః శుక్లవాన్ మధురవానిత్యాది, తత్రాఽహ మత్వర్థీయేతి. ద్రవ్యపర్యన్తాభిధానశక్తిమద్గుణవచనేషు మత్వర్థీయాభిధానం వైభవాదేవ న పునర్మత్వర్థీయప్రత్యయావశ్యంభావాత్, అసౌ త్రీ సూత్రకారోపదేశాభావాదిత్యర్థః. యత్ర శుక్లవాన్మధురవానితి మత్వర్థీయవ్యవహారః, తత్రాఽపి శ

నిష్కృష్యైషాం ప్రయోగే క్వచిదగతితయా ద్రవ్యశక్తిర్నిరుద్ధా
శక్తిస్సామ్యే విభక్తేస్తదవధి రరుణాధిక్రియాయామభాషి॥ ట-౧॥
(గుణవాచినాం శబ్దానాం ద్రవ్యపర్యన్తాభిధాయిత్వం)

౩౦౨॥శ్లో॥ జీవం దేవాదిశబ్దో వదతి తదపృథక్సిద్ధభావాభిధానా
న్నిష్కృష్టాభావయుక్తాద్బహురిహ చ దృఢో లోకవేదప్రయోగః।
ఆత్మాసంబద్ధకాలే స్థితిరనవగతా దేవమర్త్యాదిమూర్తే
ర్జీవాత్మానుప్రవేశాజ్జగతి విభురపి వ్యాకరోన్నామరూపే॥ ట-౨॥
(దేవాదిశబ్దానాం శరీరిపర్యన్తత్వం)

బ్దశక్తిర్ధర్మిపర్యన్తా జాతిశబ్దావిశేషాత్, జాతిశబ్దవద్గుణవాచినోఽపి ధర్మిపర్యన్తాభిధానశక్తేరపి విద్యమానత్వాత్, ద్వయీ హి ప్రవృత్తిశ్శుక్లాదిశబ్దానాం లోకవ్యవహారానురోధేన, కదాచిద్గుణమాత్రపరత్వం శుక్లో గుణ ఇతి, కదాచిద్గుణిపర్యన్తాభిధానం శుక్లః పట ఇతి. ఏషాం శుక్లాదిశబ్దానాం నిష్కృష్య ప్రయోగే ద్రవ్యపర్యన్తాభిధానశక్తిర్నిరుధ్యతే, తదా మత్వర్థీయప్రయోగస్స్యాత్ విభక్తేస్సామ్యే సమానాధికరణప్రయోగే. పటశ్శుక్ల ఇత్యాదౌ ద్రవ్యపర్యన్తాభిధానం శారీరకశాస్త్రే నిర్ణీతారుణాధికరణన్యాయేన భాష్యకారైరేవాభాషీత్యర్థః. అత ఏవ "గుణే శుక్లాదయః పుంసి గుణిలిఙ్గాస్తు తద్వతి" ఇత్యసౌ త్రిలిఙ్గనియమోఽప్యుపపద్యతే॥ ట-౧॥

ఏవం జాతిగుణవాచినోర్ద్రవ్యపర్యన్తత్వముక్తం, ఇదానీం ద్రవ్యవాచినాం దేవాదిశబ్దానామాత్మపర్యన్తత్వముచ్యతే జీవమితి. దేవాదిశబ్దో జీవం వదతి జీవాపృథక్సిద్ధదేవాదిశరీరరూపభావాభిధానాన్నిష్కర్షకవివక్షావిధురాత్ అత్ర కిం ప్రమాణమిత్యత్రాహ బహురితి. సర్వత్రాపి శబ్దార్థనిర్ణయే విశిష్టప్రయోగ ఏవ శరణం, అస్తి చ దేవాదిశబ్దానామాత్మపర్యన్తాభిధానే లోకప్రయోగః దేవా మనుష్యాః పశవో మృగా ఇత్యాది, తథా వేదప్రయోగోఽపి "చత్వారః పఞ్చదశ రాత్రా దేవత్వం గచ్ఛన్తి వాచికైః పక్షిమృగతాం" ఇత్యాదిః. అత్రాపృథక్సిద్ధవిశేషణత్వమేవ వ్యవహారనియామకం తత్ర, అస్తి చాపృథక్సిద్ధత్వం శరీరిణా శరీరస్య. తదిదమాహ ఆత్మాసంబద్ధకాలే దేవమనుష్యాదిమూర్తేః స్థితిరనవగతేతి. న హి మృతస్య శరీరం క్షణమపి తత్సంస్థానసంస్థితమవతిష్ఠతే. న కేవలం లోకప్రసిద్ధిః జీవాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరోదీశ్వర ఇతి హి వేదప్రసిద్ధిః అతోఽచిచ్ఛరీరకో జీవః అచిజ్జీవశరీరక ఈశ్వర ఇతి చేతనాచేతనశబ్దానాం భగవత్పర్యన్తాభిధానం యుక్తమితి భావః॥ ట-౨॥

౩౦౮॥శ్లో॥ సంస్థానైక్యాద్యభావే బహుషు నిరుపధిర్దేవశబ్దస్య రూఢి-
ర్లోకామ్నాయప్రయోగానుగతమిహ తతో లక్ష్మ నిష్కర్షణీయం ।

అత్ర దేవాదిశబ్దానాం సర్వశరీరిత్వేనావస్థితపరమాత్మపర్యన్తత్వ
ముక్త్వా భగవతస్సర్వశరీరిత్వసిద్ధ్యర్థం శరీరలక్షణం లక్షయతి సంస్థానేతి. అ
యమత్ర భావః సంస్థానైక్యం జాత్యైక్యం కారణైక్యం కార్యైక్యమిత్యాది
నియామకవిశేషాభావేపి దేవమనుష్యపశుపక్షిసరీసృపవృక్షగుల్మతోయాదిషు
శరీరశబ్దస్య రూఢిరుపలభ్యతే, అత్ర చ లోకామ్నాయప్రసిద్ధ్యనుగుణం లక్షణ
మిహ నిష్కర్షణీయం. ఇదం తు సర్వసాధారణన్యాయప్రదర్శనం. అత్ర చేష్టే
న్ద్రియార్థాశ్రయశ్శరీరమితి పరమతపఠితం లక్షణమవ్యాప్త్యాదిదోషదుష్టం, త
థాహి ప్రయత్నవదాత్మసంయోగాసమవాయికారణికా క్రియా చేష్టా, యదా
హుః "చేష్టా హితాహితప్రాప్తిపరిహారార్థః స్పన్దః" ఇతి. ఇదం చ లక్షణమీశ్వర
శరీరతయా శ్రుతిప్రమితేషు కాలాదిషు నాస్తీత్యవ్యాప్తిః, తథా ప్రతిక్షణపరిణా
మిషు నిద్రాణకుమ్భకర్ణాదిశరీరేష్వవ్యాప్తిః సుప్రసిద్ధా, కుమ్భకర్ణశరీరే జాగ
రావస్థాయాం చేష్టాఽస్తీతి చేత్ కిమనేన, శరీరాన్తరమేవ తత్, అన్యథా ఆహా
రవిపాకవిశేషైః ప్రతిక్షణపరిణామకథనస్య భావత్కస్య భ్రాన్తజల్పితత్వప్ర
సఙ్గాత్, చేష్టాశ్రయసజాతీయత్వం శరీరత్వమితి చేత్ కేయం జాతిః శరీరత్వ
మేవేతి చేన్న శరీరత్వజాతేరభావాత్, అన్యథా భవదుక్తజాతిసఙ్కరప్రసఙ్గా
త్, నహి శరీరత్వస్య పృథివీత్వవత్పరాపరభావో నిరూపయితుం శక్యతే, శరీర
త్వవ్యతిరిక్తా కాపి జాతిరితి చేత్ సాపి సఙ్కరదోషేణ పరాస్యతే తుల్యన్యాయ
త్వాత్, తర్హి జాతిం ముక్త్వా చేష్టాశ్రయసాలక్షణ్యం శరీరలక్షణం వదామ ఇతి
చేత్ కిం తత్సాలక్షణ్యం, శరీరలక్షణలక్షితత్వమితి చేన్న శరీరలక్షణస్యైవ ని
రూప్యమాణత్వాత్, నహ్యద్యాపి శరీరలక్షణం నిరూపితం యేనైతత్పరిగ్రహే
నిద్రాణశరీరస్య శరీరత్వముపపాద్యేత, యదా కదాచిచ్చేష్టాశ్రయత్వం శరీర
లక్షణమితి వచనమత్యన్తజఘన్యమేవ నిద్రాణశరీరస్య కదాచిదపి చేష్టాశ్రయ
త్వాభావాత్, చేష్టాశ్రయత్వార్హమితి చేత్ తదపి న నిత్యానుపలబ్ధచేష్టస్య ని
ద్రాణశరీరస్య చేష్టాశ్రయత్వార్హతాయా అభావాత్, అథాపి శరీరజాతీయ
త్వాదస్త్యర్హతేతి చేన్న జాతేర్నిరస్తత్వాత్, అద్యాపి శరీరశబ్దార్థానిరూప
ణేన తజ్జాతీయత్వస్య వక్తుమేవాశక్యత్వాత్. కిం చ శరీరావయవానాం చేష్టాశ్ర
యత్వే న శరీరత్వప్రసఙ్గః. అతఏవాన్త్యావయవీతి విశేషయామ ఇతి చేన్న శరీరో

వష్టమ్భకేషు భూతాన్తరేష్వపి ప్రసఙ్గాత్, తేషామన్త్యావయవిత్వం నాస్తీతి చే
న్న, తైరారబ్ధస్యావయవ్యన్తరస్యాదర్శనాత్, కాలాన్తరే భవిష్యతీతి చేత్ త
ర్హి శరీరారబ్ధమప్యవయవ్యన్తరం కాలాన్తరే భవిష్యతీతి తస్యాప్యన్త్యావయ
విత్వం న స్యాత్, తర్హ్యవష్టమ్భకానాం చేష్టాశ్రయత్వమేవ నాస్తీతి చేత్ శరీర
స్యాపి తర్హి చేష్టాశ్రయత్వం న స్యాత్, న హ్యవష్టమ్భకమన్తరేణ శరీరమపి చే
ష్టతే. కించ ప్రయత్నవదీశ్వరసంయోగాసమవాయికారణేషు భూకమ్పాదిషు
పృథివ్యాదీనామీశ్వరశరీరత్వం భవతైవాఙ్గీకృతం స్యాత్, తత్రాదృష్టవదాత్మ
సంయోగోఽసమవాయికారణం, అదృష్టవాంశ్చ జీవః, అతో నేశ్వరసంయోగా
సమవాయికారణకత్వమితి చేత్ కోఽప్రతీతినియమః ఈశ్వరసంయోగస్యాపి కా
రణత్వాత్, అసమవాయికారణలక్షణోపేతత్వాత్ తల్లక్షణలక్షితత్వేఽపి తత్కా
రణత్వాభావే జీవసంయోగోఽప్యసమవాయికారణం న స్యాత్, ఇత్థం భోగాశ్ర
యత్వమపి దుష్టం పూర్వోక్తసకలదూషణదూషితత్వాత్, ఇన్ద్రియాశ్రయ
త్వమపి శోధయామః ఆశ్రయత్వం సమవాయికారణత్వం చేదిన్ద్రియావయ
వేషు వ్యభిచారః, వస్త్వన్తరసమవాయికారణత్వేఽన్త్యావయవిత్వమప్యా
హన్యేత, సంయోగిత్వమాత్రం చేత్ పూర్వోక్తదూషణకలాపాన్న ముచ్యతే, కిం
చేన్ద్రియాన్తరసంబన్ధనియతే త్వగిన్ద్రియే వ్యభిచారః తథా త్వగిన్ద్రియసంబ
న్ధనియతేష్విన్ద్రియాన్తరేష్వపి వ్యభిచారః, ఉత్పాటితస్యాక్ష్ణస్త్వగిన్ద్రియసం
బన్ధనియమో నాస్తీతి చేన్న ఉత్పాటనావస్థాయామేవాక్ష్ణస్స్వావయవసంక్షో
భేణ వినష్టత్వాత్ అక్ష్ణస్సద్భావాభావాత్ కేవలగోళకమాత్రముపలభ్యతే. ఏ
వం త్వగిన్ద్రియయోగావష్టమ్భకేష్వపి వ్యభిచారో వాచ్యః శరీరమేవ త్వగిన్ద్రియయోగావ
ష్టమ్భకమితి చేత్తర్హి శరీరోపష్టమ్భకేషు వ్యభిచారస్తదవస్థ ఏవ, ఈశ్వరశరీరత
యాఽఽశ్రుతిశతప్రసిద్ధేషు పృథివ్యాదిష్వేతల్లక్షణమస్తి చేదవివాద ఏవ, ప్రపఞ్చ
వాచినాం శబ్దానాం పరబ్రహ్మపరత్వేఽపి విరోధాభావాన్నాస్తీతి చేత్ శ్రుతివిరు
ద్ధత్వాదలక్షణమేవ, శ్రుతిరేవ గౌణీతి చేత్ కిమ్మూలమేవ. అథవా కేనచిత్ప్ర
మాణేన, అమూలం చేచ్ఛబ్దార్థసంబన్ధనియమవ్యవహారస్యాసంబన్ధత్వప్రసఙ్గః,
కేనచిత్ప్రమాణేనేతి చేత్ కిం తత్ప్రమాణం, శ్రుతిప్రయోగ ఇతి చేత్ స పునర
స్మదీయ ఏవ, విశ్వశరీరత్వస్య శ్రుతిశతసిద్ధత్వాత్, అస్మత్కల్పితలక్షణవిరో
ధాచ్ఛ్రుతేర్గౌణత్వం కల్పయామ ఇతి చేన్న పరస్పరాశ్రయత్వాత్ యుష్మల్లక్ష
ణలక్షణత్వే శ్రుతేర్గౌణత్వం తద్గౌణత్వే చ భవదుక్తలక్షణస్య లక్షణత్వమితి. ఏ
వమనేకవిధదోషదుష్టత్వాత్పరకల్పితలక్షణప్రహాణేన సర్వప్రయోగానుగుణం

అవ్యాప్తత్వాదిదుఃస్థంపరమతపఠితంలక్షణంతత్రతస్మా
ద్యద్ధీతుల్యాశ్రయంయద్వపురిదమపృథక్సిద్ధిమద్ద్రవ్యమస్య॥ ౮౩।

(శరీరలక్షణం)

౩౦౯॥శ్లో॥శక్తైస్తన్వంశరూపప్రభృతిభిరఖిలైఃస్థాప్యతేవిశ్వమూర్తే
రిత్థంభావఃప్రపఞ్చస్తదనవగమతస్తత్పృథక్సిద్ధిమోహః।
శ్రోత్రాద్యైరాశ్రయేభ్యఃస్ఫురతిఖలుపృథక్ఛబ్దగన్ధాదిధర్మో

శరీరలక్షణంవాచ్యమిత్యాహ అవ్యాప్తేతి.కింతల్లక్షణమిత్యత్రాహ తస్మాదితి. తథాహియస్యచేతనస్యయద్ద్రవ్యంసర్వాత్మనాస్వార్థేనియన్తుంధారయితుంచ శక్యమితిలక్షణద్వయముక్త్వా తచ్ఛేషతైకస్వరూపంచేతి తృతీయమపిలక్షణ మాహుర్భాష్యకారాః· అత్రయస్యేతిప్రతిసంబన్ధనియమనిర్దేశాదన్యశరీరస్యా న్యంప్రతిశరీరత్వంనిరస్యతే, చేతనస్యేతిచైతన్యవిశిష్టతయాప్రతిసంబన్ధినిర్దేశా ద్ధర్మభూతజ్ఞానస్యశరీరత్వంనిరస్యతే, నహిజ్ఞానంజ్ఞానవిశిష్టస్యాధేయవిధేయ శేషభూతం, ద్రవ్యమితిగుణక్రియయోర్నిరాసః, సర్వాత్మనేతిదణ్డకుణ్డలాదీ నాంగర్భదాసాదీనాంచనిరాసః తేషాంకదాచిదేవాధేయత్వాద్విధేయత్వా త్, శక్యమితియోగ్యతామాత్రకథనేనరుగ్ణశరీరేఽవ్యాప్తిపరిహారః, రుగ్ణస్యా పిశరీరస్యధారణాదియోగ్యతాఽస్తి రోగానుబన్ధాద్ధారణాదికం ప్రతిబధ్యతే రోగనివృత్తౌ తదేవయోగ్యత్వంనిష్ప్రతిద్వంద్వమవతిష్ఠత ఇతిభావఃఇత్యే షాదిక్॥ ౮౩॥

ఇత్థం శరీరలక్షణముక్త్వా విశ్వస్యేశ్వరశరీరత్వేనతదపృథక్సిద్ధ స్యతచ్ఛరీరత్వప్రతిష్ఠాపనార్థంతదపృథక్సిద్ధిమాహ శక్తైరితి. "తత్సర్వంవైహరేస్తనుః" "మమైవాంశోజీవలోకః" "రూపాన్తరంతద్ద్విజకాలసంజ్ఞం" "విష్ణుశక్తిఃపరాప్రోక్తా" "యదంబువైష్ణవఃకాయః" "యస్యాత్మాశరీరం"ఇత్యా దిభిః.విశ్వమూర్తేఃవిష్ణోః.ఇత్థంభావఃఅపృథక్సిద్ధవిశేషణంప్రపఞ్చఃఇతిశ్రుతిస్మృ త్యోరభిధీయతే. యద్యేవమిత్థంభావఃప్రపఞ్చఃకథంతర్హిపృథక్సిద్ధిరిత్యతోత్త రం తదనవగమతఇతి.ఈశ్వరస్యవిశేష్యభూతస్యావగమాభావాద్విశేషణభూత స్యప్రపఞ్చస్యపృథక్సిద్ధివ్యామోహమాత్రంపామరాణాం. విదుషాంతుపరమర్షీ ణామపృథక్సిద్ధత్వేనైవసర్వదాప్రతీతివ్యవహారౌ. అస్మిన్నర్థేలోకసిద్ధందృష్టాన్త మాహ శ్రోత్రాద్యైరితి· ఆశ్రయగ్రహణానర్హైఃశ్రోత్రాద్యైర్యథాశబ్దాది కం పృథగేవగృహ్యతే, ఏవమీశ్వరగ్రహణానర్హైరల్పజ్ఞానాం ప్రమాణైరీశ్వరా త్ప్రపఞ్చస్యాపృథక్త్వేనగ్రహణంయుక్తమిత్యర్థః. ఉక్తమర్థముదాహరణేనాహ

జీవాత్మన్యప్యదృశ్యేవపురపిహిదృశాగృహ్యతేఽనన్యనిష్ఠం॥ ౯౮॥

(విశ్వస్యేశ్వరాపృథక్సిద్ధత్వం)

౩౧౦॥శ్లో॥నిష్కృష్టాకూతహానావిమతిపదపదాన్యన్తరాత్మానమేకం
తన్మూర్తేర్వాచకత్వాదఖిదధతియథారామకృష్ణాదిశబ్దాః।
సర్వేషామాప్తముఖ్యైరగణిచవచసాంశాశ్వతేస్మిన్ప్రతిష్ఠా
షాక్తైస్తస్యాప్రతీతేర్జగతితదితరైఃస్యాచ్ఛభఙ్క్త్వాప్రయోగః॥ ౯౯॥

(జగద్వాచిశబ్దానాంపరమాత్మపర్యన్తత్వం)

౩౧౧॥శ్లో॥వ్యుత్పత్తిర్వాచకానాంస్థిరచరవిషయేలోకతోనేశ్వరాదా

దృఢయతి జీవాత్మనీతి. మనోగ్రాహ్యేజీవాత్మనిసతిచక్షుషాగృహ్యమాణంశరీరంనజీవవిశేషణత్వేనగృహ్యతే జీవస్యచక్షుర్గ్రాహ్యత్వాభావాత్, ఏవంప్రపఞ్చోఽపిపామరబుద్ధిభిర్నేశ్వరవిశేషణత్వేనగృహ్యతే,నైతావతాశ్రుతిస్మృత్యాదిప్రసిద్ధమీశ్వరాపృథక్సిద్ధత్వం నసిధ్యతీతి॥ ౯౮॥

జగతఃపరమాత్మాపృథక్సిద్ధిముక్త్వాతద్వాచినాంపదానాంనిష్కృష్టాభిప్రాయాభావేపరమాత్మపర్యన్తత్వమాహ నిష్కృష్టేతి.విప్రతిపన్నానిప్రపఞ్చవాచకానిపదానిపరమాత్మవాచకాని నిష్కృష్టేతరత్వేసతితన్మూర్తివాచకత్వాత్, యే నిష్కృష్టేతరత్వేసతితన్మూర్తివాచకాస్తేభగవద్వాచకాః యథారామకృష్ణాదిశబ్దాఇతివిశేషతోవ్యాప్తిః. సామాన్యతోపియేనిష్కృష్టేతరత్వేసతియన్మూర్తివాచకాస్తేతద్వాచకాః యథాదేవమనుష్యాదిశబ్దాఇతి. ఇత్థమనుమానం.సర్వేషామితి ఆప్తముఖ్యైః మహర్షిభిః. సర్వేషాంవచసాంశాశ్వతేభగవతిప్రతిష్ఠాపర్యవసానంఅగణి."వచసాంవాచ్యముత్తమం""నతాఃస్మసర్వవచసాంప్రతిష్ఠాయత్రశాశ్వతే" ఇత్యాదీనిసహస్రశస్సన్తి. "వేదైశ్చసర్వైరహమేవవేద్యః" ఇతిస్వవచనమపి.కిమనేనస్మృత్యుపదేశేనశ్రుతిరేవవచ్ఛరణం"సర్వేవేదాయత్రైకంభవన్తి"ఇత్యాదికాబహుశఃప్రవర్తతే.కథంతర్హిబాలిశానాంసర్వేష్వపిశబ్దేషు భగవత్పర్యన్తప్రతీతిర్నజాయతే, అత్రోత్తరంషాక్తైరితి. తస్యాప్రతీతేః భగవత్పర్యన్తత్వాప్రతీతేఃవిశేషణమాత్రేప్రయోగః.తదితరైః విద్వద్భిరపి.విశేషణమాత్రేక్వచిత్క్వచిత్ భఙ్క్త్వాప్రయోగః విశిష్టవాచినశ్శబ్దస్యవిశేషణమాత్రేవిభజ్యప్రయోగఇత్యర్థః॥ ౯౯॥

యదిబ్రహ్మణస్సర్వశబ్దవాచ్యత్వం తర్హిలోకవ్యుత్పత్తివిరోధస్స్యాత్ ఘటపటాదిశబ్దానాంఘటాదిష్వేవలోకేవ్యుత్పత్తిర్నపునరీశ్వరే, అతః కథంవ్యుత్పత్తివిరోధస్సోఢవ్యఇత్యాక్షిపతి వ్యుత్పత్తిరితి. కథంతర్హీశ్వరేజగద్వా

అవ్యుత్పన్నార్థవృత్తిస్త్వధిపతినయతస్స్యాదముఖ్యేతి చేన్న ।
వ్యుత్పత్తేః పూరణం హి శ్రుతిశిరసి కృతం నోపరోధః కథఞ్చి-
ద్దేహిత్వం చాధిపత్యాత్స్వనధికమిహ ఖల్వత్ర పాదప్రణీతాత్ ॥ ౮౬ ॥
(బ్రహ్మణస్సర్వశబ్దవాచ్యత్వే వ్యుత్పత్తివిరోధపరిహారః)

చినాం శబ్దానాం ప్రయోగ ఇత్యత్రాహ అవ్యుత్పన్నేతి. యథా రాజా రాష్ట్రమిత్యత్రాధిపత్యసంబన్ధనం సామానాధికరణ్యం ఏవం జగద్వాచినామీశ్వరే ప్రయోగోప్యాధిపత్యసంబన్ధన ఇత్యర్థః. అత్రోత్తరం నేతి. అయమత్ర భావః ప్రథమవ్యుత్పత్తేరపూర్ణాయాః పూరణమేవ వేదాన్తైః క్రియతే నపునః ప్రథమవ్యుత్పత్తేర్బాధః, వేదాన్తశ్రవణేన హి వ్యుత్పత్తిః పూర్యతే, కర్మకాణ్డశ్రవణేన దేహమాత్రపరతయా పూర్వం వ్యుత్పన్నస్య దేవాదిశబ్దస్య దేహవ్యతిరిక్తాత్మపరతయా వ్యుత్పత్తిః పూర్యతే, ఏవమత్రాపి తదిదమాహ నోపరోధ ఇతి. నన్వీశ్వరస్య జగత్కర్తృత్వమత్ర పాదేనాప్యభిధీయతే కిమధికం దేహిత్వం భవతాఽభిధీయత ఇత్యాశఙ్క్యాహ దేహిత్వమితి. అయమత్ర భావః యద్యత్ర పాదోపీశ్వరస్యాధారత్వ విధాతృత్వ శేషిత్వనియమేన శరీరిత్వం శరీరవాచిశబ్దానాం శరీరిపర్యన్తత్వమాహ తమపి వయమనుమన్యామహే, యది నాహ తమేవానేనోపపాదనేన ప్రతిష్ఠాపయామః, సఖలు కేవలమాధిపత్యమత్ర పాదః ప్రాహ వయం తు విశ్వదేహిత్వమీశ్వరస్య విశ్వవాచిశబ్దవాచ్యత్వం చేతి విభాగః॥ ౮౬॥

ఏవం సర్వశబ్దవాచ్యత్వం బ్రహ్మణ ఉపపాద్య శబ్దస్వరూపమేవ శోధయతి అత్ర స్ఫోటవాదిన ఆహుః వర్ణానాం నానాత్వాత్తే న వాచకాః శబ్దాదర్థం ప్రతీమ ఇతి హ్యేకత్వేనైవ శబ్దప్రతీతిః, అతో వర్ణాతిరిక్తః పదస్ఫోటః పదార్థప్రత్యాయకః, ఏవం పదాతిరిక్తో వాక్యస్ఫోటో వాక్యార్థప్రత్యాయకః, న చ వర్ణసముదాయవివక్షయా పదసముదాయవివక్షయా వా వర్ణానాం పదానాం చైకత్వం సంభవతి దేశతః కాలతో వా తేషామేకత్వాసంభవాత్, న తావత్తాల్వాదివ్యాపారోచ్చారితానాం దేశత ఏకత్వం సంభవతి, ఏకకర్ణశష్కులీదేశసంబన్ధాదేకత్వమితి చేత్ తర్హి సర్వవర్ణానామేకపదత్వప్రసఙ్గః, న చ శబ్దానామైకకాల్యం వాచః క్రమవర్తిత్వేన క్రమేణైవ తదభిధానాత్, అతః పదస్ఫోటో వాక్యస్ఫోటశ్చైకత్వేనోపలభ్యమానః పదార్థం వాక్యార్థం చ బోధయతీతి. అత్రోత్తరం ఏకార్థప్రతిపాదకత్వేన వ్యాకరణాదివ్యుత్పన్నా ఏకబుద్ధ్యుపగ్రహేణ సఙ్ఘాతభావమాపన్నా వర్ణా ఏవ పదం, ఏవమేకార్థప్రతిపాదనరూపకార్యావచ్ఛిన్నాని

౩౧౨॥శ్లో॥నహ్యేకైకోపి వర్ణోఽభ్యధికమిహ విమర్శ్యాత్మకం సావధానా
శ్శబ్దాదర్థం ప్రతీమస్స్ఫుటమితి చ జనవచో నైకమన్యద్వ్యనక్తి।
సామగ్రీ వాక్యధీస్స్యాద్భవతి మతిరియం తాదృశే వర్ణసఙ్ఘే
సంభేదే వా పదానామితి న తదధికః కోఽపి శబ్దోఽపరోక్షః॥ ౮౭॥

(స్ఫోటప్రత్యక్షత్వభఙ్గః)

౩౧౩॥శ్లో॥యాదృగ్భిః స్ఫోటధీస్తే భవతి భవతు తైరర్థధీరేవ వర్ణై
ర్వర్ణేషూక్తో వికల్పస్సమగతిరుభయోర్యౌగపద్యక్రమాదిః।
వాక్యస్ఫోటేఽపి తుల్యం తదిదమిహ పదైరత్ర కైర్వావగమ్యే
స్ఫోటే తద్బుద్ధిబోధ్యే సతి చ న ఘటతే తత్తదధ్యాసక్లృప్తిః॥ ౮౮॥

(స్ఫోటక్లృప్తిభఙ్గః)

పదార్థప్రతిపాదనాని పదాన్యేవ వాక్యం, అత్రైక్యమేకబుద్ధ్యవస్థితానాం సఙ్ఘాతభావవిషయం అతో న విరోధః పదతత్సఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తస్ఫోటయోరనుపలమ్భాత్, ఐక్యప్రతీతేరన్యథాసిద్ధత్వాత్, ఏవం బుద్ధిసఙ్గృహీతానాం వర్ణానాం పదానామర్థప్రత్యాయకత్వాఙ్గీకారే స్ఫోటాభివ్యఞ్జకత్వమపి న స్యాత్, తత్రాపి కిమేకైకస్యాభివ్యఞ్జకత్వం ఉత సముదాయస్యేతి వక్తుం శక్యత్వాత్, అస్మదుక్తప్రక్రియయా సమాధాయ స్ఫోటాభివ్యఞ్జకత్వాఙ్గీకారే కిం స్ఫోటేనాదృష్టచరేణ, అర్థస్యైవ తథా ప్రతిపత్తిరస్త్వితి. తదేతత్సర్వమభిప్రేత్యాహ నహీతి. కిం ప్రత్యక్షాత్ స్ఫోట ఉపలభ్యతే, తత్తావన్నాస్తి ప్రత్యక్షాభావాత్. నాప్యనుపపత్త్యేత్యాహ శబ్దాదితి. ఏకత్వం సఙ్ఘాతవిషయమిత్యుక్తం. తదేవ దృష్టాన్తేన వివృణోతి సామగ్రీతి. న హి సామగ్రీవ్యతిరేకేణ కార్యకారణమితి కిఞ్చిత్కల్ప్యతే తద్వదత్ర వర్ణపదసఙ్ఘాతవ్యతిరేకేణ పదవాక్యస్ఫోటాభిధానవిషయత్వేన కిఞ్చిన్న కల్పనీయమిత్యర్థః అతో వర్ణపదాతిరిక్తః స్ఫోటో న ప్రత్యక్షగమ్య ఇత్యాహ నేతి॥ ౮౭॥

స్ఫోటప్రత్యక్షత్వం నిరస్య స్ఫోటక్లృప్తివాదం ప్రతిబన్ద్యా విశదం నిరస్యతి యాదృగ్భిరితి. యాదృగ్భిర్వర్ణైః స్ఫోటధీర్భవతి తైరర్థధీరేవ భవతు. వర్ణేషూక్తో వికల్పః స్ఫోటాభివ్యక్తావపి సమగతిః. ఉభయోః వాదిప్రతివాదినోరిత్యర్థః యద్వా పక్షప్రతిపక్షయోః పదస్ఫోటోక్తదూషణం వాక్యస్ఫోటేఽపి తుల్యమిత్యాహ వాక్యేతి. కైశ్చిత్పదైరత్ర కైర్వా వాక్యస్ఫోటః పదసిస్ఫోటశ్చాభివ్యజ్యత ఇతి భవదీయా ప్రక్రియా, ఏవం చ వర్ణపదాభివ్యఙ్గ్యే స్ఫోటే తస్మింశ్చ స్ఫోటబుద్ధిబోధ్యే సతి స్ఫోటేఽపి శబ్దవిశేషస్యాధ్యాస ఇతి భవదీయా క్లృప్తిరసమఞ్జసై

౩౧౪॥ శ్లో॥ శబ్దబ్రహ్మేతియత్తన్మునిభిరభిదధేసహ్యవిచ్ఛేదఇష్టః
సూక్ష్మాకారస్తుసోఽర్థంనగమయతియతస్సత్తయానైవహేతుః।
స్ఫోటస్త్వంవర్ణజుష్టస్త్వితియదభిహితంభారతేసాపిశక్తి
ర్వర్ణానాంస్యాత్తయార్థఃస్ఫుటఇతిఘటతేస్ఫోటశబ్దోషితస్యాం॥ ౮౯।

(ఆగమికస్ఫోటాదిశబ్దనిర్వాహః)

౩౧౫॥ శ్లో॥ యత్ప్రత్యేకాదికల్పేగమకవిషయయోరప్రతీత్యాదిదోషా
ద్బౌద్ధాశ్శాబ్దాశ్చబుద్ధింకతిచిదభిదధుర్వాక్యవాక్యార్థరూపాం।
నైతద్బాహ్యేనబాహ్యావిదితఇతిమతేర్బాధకోక్తేశ్చసామ్యా

వ,తదిదమాహ నఘటతఇతి. స్ఫుటదృష్టేస్ఫోటేకథంవర్ణాధ్యాసక్లృప్తిరిత్యర్థః.
స్ఫోటోఽపిక్లృప్తిమాత్రమితిచేత్ కుత్రక్లృప్తిః,శబ్దబ్రహ్మణీతిచేత్ వర్ణాతిరేకేణకిం
తచ్ఛబ్దబ్రహ్మ వర్ణానామేవశ్రోత్రగ్రాహ్యత్వేనశబ్దత్వాత్ స్ఫోటస్యచానుపల
మ్భనిరస్తత్వాదితి॥ ౭౭॥

తర్హిశబ్దబ్రహ్మేతితత్రతత్రమునిభిరభిధీయతే కిమిత్యత్రాహ సహీ
తి.అవిచ్ఛేదః ఋగ్వేదాదిరూపంశబ్దమాత్రం యదివాశబ్దస్యసూక్ష్మాకారశ్శ
బ్దోత్పత్త్యవస్థావిశేషః, సచార్థావగమకోనభవతి శబ్దస్యసత్తయార్థావబోధక
త్వాభావాత్, తాదృశావస్థాపన్నస్యశబ్దస్యానుపలమ్భవిషయత్వాత్,తదిదం
సర్వమాహ సూక్ష్మాకారఇతి.తర్హిస్ఫోటస్త్వంవర్ణజుష్టఇతిభారతోక్తంకథమి
తిచేత్ ఇత్థం, అర్థస్ఫోటకత్వాత్ ప్రకాశకత్వాద్వర్ణానాంశక్తిరేవస్ఫోటఇ
త్యభిధీయతే. అతోవర్ణానాముత్పత్త్యవస్థాగ్రహవిశిష్టాదిద్విత్వాపిశేషవ్యతిరేకే
ణశబ్దబ్రహ్మేతికిఞ్చిన్నాస్తి అర్థావబోధకశబ్దశక్తివ్యతిరేకేణస్ఫోటశబ్దవాచ్యో
ఽపినాస్తీత్యర్థః॥ ౮౯॥

చిన్మాత్రవివర్తవత్ శబ్దబ్రహ్మవివర్తత్వేనప్రపఞ్చోపివదన్తంశాబ్దికం
ప్రతిక్షిప్య ప్రతిభైవవాక్యవాక్యార్థభావేనదృశ్యతే నప్రతిభాతిరిక్తంకిఞ్చిదితివద
న్తౌబౌద్ధశాబ్దికావపిప్రతిక్షిపతి యదితి.తత్రపూర్వార్ధేనానువదతి,ఉత్తరార్ధే
నపరిహారంవదతీతివిభాగః. అయమత్రభావః ప్రత్యేకంవాశబ్దవాచ్యమర్థః స
ర్వోవా,యదిప్రత్యేకమర్థఃవ్యభిచారస్స్యాత్,సర్వస్యాప్యర్థత్వేపునరానన్త్యం,
ఏవంప్రత్యేకంవావాచకత్వం శబ్దస్య సామస్త్యేనవేతి వికల్ప్యదూషణంవా
చ్యం,తథాచ గమకవిషయయోరప్రతీతిర్విరుద్ధప్రతీతిర్వాభవేదితిదోషాద్బౌద్ధా
శ్శాబ్దాశ్చ కేచిద్బుద్ధిమేవ వాక్యవాక్యార్థభావేనారోపితామాహుః, ఏతద్దూ
షయతి నైతదితి.కుతఇత్యత్రఆహ బాహ్యేనేతి. బాహ్యేన శబ్దేన,బాహ్యఃఅర్థఃవి

ద్వాక్యాదావైక్యబుద్ధేస్త్వనుకథితనయాదన్యథాసిద్ధితశ్చ॥ ౯౦॥

(ప్రతిభావాక్యవాక్యార్థత్వభఙ్గః)

౩౧౬॥శ్లో॥ఆచష్టే ప్రత్యయశ్చ ప్రకృతిరపిమిథఃశ్లిష్టమిత్యభ్యుపేతం

దితఇతిప్రతీతేఃప్రత్యేకాదివికల్పేనదోషాత్తైశ్చసామ్యాత్ .వాక్యవాక్యార్థయోః ప్రతిభారూపత్వేపి కిం వ్యవస్థితప్రతిభారూపత్వం ఉతావ్యవస్థితప్రతిభారూపత్వం,అవ్యవస్థితరూపత్వేలోకవ్యవహారవిరోధః వ్యవస్థితరూపత్వేసైవవ్యవస్థా శబ్దార్థయోరప్రతిభారూపత్వేస్యాదితిభావః.కథంతర్హి వాక్యపదవాక్యార్థపదార్థాదిష్వైక్యబుద్ధిరితిచోద్యం పూర్వోక్తన్యాయేనసముదాయవిషయత్వేన పరిహృతమిత్యాహ వాక్యాదావితి॥ ౯౦॥

వాక్యానామర్థవత్త్వేసిద్ధే తేషామన్వితాభిధాయిత్వం పదప్రతిబన్ధ్యాసమర్థయతే ఆచష్టఇతి.ద్వివిధంహి వాక్యార్థప్రక్రియాభేదమాహుస్తత్తత్తన్త్రనిష్ఠాః అన్వితాభిధానమభిహితాన్వయఇతి, తత్రపదైరభిహితాఃపదార్థాః వాక్యార్థంబోధయన్తీత్యభిహితాన్వయః.॥శ్లో॥ "పదజాతంశ్రుతంసర్వంస్మారితానన్వితార్థకం। న్యాయసంపాదితవ్యక్తిపశ్చాద్వాక్యార్థబోధకం"ఇత్యన్వితాభిధానం. అయమత్రశ్లోకార్థః పదానితావచ్ఛ్రూయన్తేశ్రుతానిచవ్యుత్పత్త్యనుసారేణపదార్థస్వరూపాణిపరస్పరానన్వితానిస్మారయన్తి, స్మృతేషుపదార్థేష్వాకాఙ్క్షాదిపరామర్శః తత్రైవ న్యాయప్రవృత్తిః న్యాయప్రవృత్త్యావచనవ్యక్తిర్విశేషాభివ్యక్తిస్సంపాద్యతే తతస్సన్న్యాయానుగృహీతాని పదాని నానాపదార్థవిశిష్టైకప్రధానపదార్థాత్మకంవాక్యార్థమభిదధతీతి. అభిహితాన్వయవాదినస్త్వేవమభ్యధుఃపదైఃపదార్థాఃపృథక్పృథగభిధీయన్తేతచ్చాభిధానంవిశేషవ్యక్త్యభావాత్స్మారకాన్నవిశిష్యతే॥శ్లో॥ "పదమభ్యధికాభావాత్స్మారకాన్నవిశిష్యతే"ఇతివచనాత్ తేచాభిహితాఃపదార్థా యోగ్యత్వేనపరామృశ్యమానాఃస్వయమేవవిశేషసంసర్గాత్మకంవాక్యార్థమవబోధయన్తి,న తత్రపదవ్యాపారః అర్థైరేవార్థవిశేషసిద్ధేః,యథాకతిభిరాలోచ్యమానాఃపదార్థాఏవవాక్యార్థరూపమర్థవిశేషంసంసర్గాత్మకమవబోధయన్తి, పశ్చాదేవశబ్దరచనా ప్రతిపన్నార్థానురోధేన,ఏవమర్థాఏవార్థవిశేషమవబోధయన్తీతి.అత్రాన్వితాభిధానవాద్యాహ "యథాపదేప్రకృతిప్రత్యయౌసహైవార్థంవిశిష్టరూపమభిధత్తః తథైవవాక్యేపిసర్వేశబ్దాస్సహైవార్థం విశిష్టమభిదధతి",తదిదమాహ ఆచష్టఇతి.ఇదం మత్వర్థీయప్రత్యయసహితేష్వదణ్డాదిష్వపి సమానమితి

స్పష్టం దణ్డాదిశబ్దేష్వపి తదితరథాధీవిరోధప్రసఙ్గాత్ ।
అన్యోన్యస్మారితార్థాన్వితమభిదధతి స్వార్థమేవం పదాని
స్యాన్నాతశ్చక్రకాదిర్న చ పునరభిధా నాపి వాక్యస్య భేదః ॥ ౯౧ ॥

(అన్వితాభిధానం)

౩౧౭ ॥ శ్లో ॥ స్వార్థే శక్తస్య చాసావపి మిలితమతౌ వ్యాపృతావిత్యనేకాః

ర్నయతి స్పష్టమితి. ఉక్తార్థేఽనుగ్రాహకం తర్కమాహ ఇతరథేతి. ఉపలమ్భవిరోధప్రసఙ్గ ఏవ హి సర్వేష్వపి తర్కేషు సారతమః, యథా పదాని ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగేన విభక్తాన్యపి విశిష్టమేకం పదార్థం వదన్తి, ఏవం పదాన్యపి పరస్పరస్మారితార్థవిశిష్టమేకమర్థం వదన్తి. అయమర్థః కార్యపరం చేద్వాక్యం సంహతాన్యేతాని పదాని కారకవిశిష్టక్రియామభిదధతి, సిద్ధపరత్వేఽపి సమానాధికరణవాక్యం నీలముత్పలమితివన్నానావిశేషణవిశిష్టమేకం విశేష్యం సిద్ధమేవాభిదధాతి. వైయధికరణ్యేఽపి వ్యధికరణవిశేషణవిశిష్టం సిద్ధమసిద్ధం వా విశేష్యమాచష్టే, "కాష్ఠైః స్థాల్యామోదనం పచతి" ఇతి "కాష్ఠైః స్థాల్యామోదనః పక్వః" ఇతి వా. అత్రాయం సారతమోఽర్థః యోగ్యేతరాన్వితస్వార్థాభిధాయీని సర్వాణ్యపి పదాని, తత్ర తత్ర కారకపదాని క్రియాన్వితస్వార్థాభిధాయీని, క్రియాపదం తు కారకాన్వితస్వార్థాభిధాయకం. ఏవం సిద్ధపరత్వేఽపి విశేష్యపదం విశేషణాన్వితస్వార్థాభిధాయకం విశేషణపదం చ విశేష్యాన్వితస్వార్థాభిధాయకం సర్వమేతదన్వితాభిధానమ్ ఉచ్యతే గుణప్రధానభావేనైవ పదార్థానాం ప్రతీతేరేకవాక్యత్వం న విరుధ్యత ఇతి. ఏవమభిధానాఙ్గీకారేఽపరవాద్యుక్తాన్ సర్వాన్ దోషాన్ నిరస్యతి ఇత్యాహ స్యాదితి. పదైరర్థప్రతీతిః అనన్తరమాకాఙ్క్షాదిపరామర్శః పశ్చాత్పదైరర్థాభిధానం తతోఽర్థప్రతీతిరితి చక్రకం, ఆకాఙ్క్షాదిపరామర్శాదర్థాభిధానమర్థాభిధానానన్తరమాకాఙ్క్షాదిపరామర్శ ఇత్యన్యోన్యాశ్రయః, ఉభయమపి నాస్తి ప్రథమమర్థాభిధానాభావాత్ స్మరణమాత్రత్వాత్ప్రథమం ప్రత్యేకమర్థానాం, అత ఏవ న ద్విరభిధానప్రసఙ్గః విశేషణానాం నానాత్వేఽపి సర్వేషామపి పదానాం విశిష్టైక్యపరత్వేన వాక్యభేదప్రసఙ్గోఽపి నాస్తీతి ॥ ౯౧ ॥

ఇత్థమన్వితాభిధానం సాధయిత్వా సపవాన్వితాభిధానవాదిపరైరభిహితమభిహితాన్వయవాదం దూషయతి స్వార్థ ఇతి. పదానాం స్వార్థబోధనశక్తిః పదార్థానాం సంసర్గబోధనశక్తిః పదానామేవ పదార్థేషు సంసర్గబోధనశక్త్యాధానశక్తిరితి శక్తిత్రయం కల్ప్యమభిహితాన్వయవాదినః. స చాసావితి శబ్దశ్చార్థశ్చేత్యర్థః. మిలితమతౌ శబ్దా అపి వ్యాప్రియన్త ఇతి వక్తవ్యమభిహి

కల్ప్యాస్తేశక్తయఃస్యుఃకథమపినతథా వేత్త్యాదృశీశక్తిరేకా ।
అర్థేషుస్మారితేషుప్రథమమథచతద్యోగ్యతాదావిమృష్టే
శబ్దైరేవాన్వితేధీర్మ్మభవతితవస్వార్థబోధవ్యపేతైః॥ ౯౨॥
(అభిహితాన్వయవాదభఙ్గః)

౩౧౮॥శ్లో॥ సంసర్గంవాక్యవేద్యంస్ఫుటమభిదధతే కానిచిద్వ్యాఖ్యవాక్యా
న్యాద్యవ్యుత్పత్తియుక్త్యాప్రతిపదమిహచక్వాపినాన్యస్యహానిః।
ఇత్థమ్మత్వాస్వయూథ్యాఃకతిచిదభిహితాన్వ్యేస్యసంసర్గమీషు
స్తత్తత్స్వారస్యలోకప్రతిపదనుగమాత్తచ్చనాధిక్షిపామః॥ ౯౩॥
(అభిహితాన్వయపక్షః)

తాన్వయవాదినా అర్థే సంసర్గబోధనశక్త్యాధానశక్తేశ్శబ్దనిష్ఠత్వాదితి భావః. నన్వేకైవశక్తిరర్థప్రతిపాదనంసంసర్గప్రతిపాదనంచతద్ద్వారాకరోతి తన్న తత్తచ్ఛక్తీనాంనియతవిషయత్వాత్ తదిదమాహ కథమపీతి.అస్మాకంపునరేకైవశక్తిర్యోగ్యేతరాన్వితస్వార్థమభిదధాతీతిలాఘవం.ప్రథమంస్మరణం నతత్రాభిధానవ్యాపారః అథపరామర్శః తత్రాపినశబ్దవ్యాపారః కేవలంవిశిష్టఏవార్థేశబ్దవ్యాపారః అతఏవశాబ్దత్వంవాక్యార్థజ్ఞానస్యాస్మత్పక్షే, యుష్మత్పక్షేతు పదార్థప్రతిపాదనద్వారేణ కథఞ్చిదేవశాబ్దత్వం,అతోజఘన్యస్త్వత్పక్షఇత్యాహ శబ్దైరేవేతి॥ ౯౨॥

ఇత్థమన్వితాభిధానముక్తం, అభిహితాన్వయపక్షోపినాస్మాకంకాచిత్ క్షతిరిత్యాహ సంసర్గమితి.సంసర్గమేవవాక్యవేద్యంకానిచిద్వ్యాఖ్యవాక్యాన్యభిదధతి, తదనుకూలంచామ్నాతాతమాతులాదిభిర్బాలానాంప్రతిపదవ్యుత్పత్త్యభిధానంభాష్యకారస్య,తదేతదాహ ఆద్యేతి.ఏతత్పక్షస్వీకారే నాన్యస్యప్రధానార్థస్యహానిః తదిదమాహ ఇహచేతి.యత్తుశక్తిత్రయకల్పనాగౌరవమభిహితంతదపినాస్తి, పదానామేవపదార్థాభిధానశక్తేఃస్వీకారాత్,అర్థానాంసంసర్గబోధనసామర్థ్యంస్వాభావ్యమేవ, శబ్దాభిధానమన్తరేణాపిప్రతీతానామర్థానాంసంసర్గబోధనసామర్థ్యస్యలోకేదృష్టత్వాత్ ,కథమన్యథాకవయఃపరామృశ్యమానైఃపదార్థైర్వాక్యార్థంప్రతిపద్య స్వయమేవవాక్యంరచయేయుః. శాబ్దత్వంచ శబ్దాన్వయవ్యతిరేకాభ్యామేవయుజ్యతే, వాక్యార్థస్యావ్యవధానేత్యనాదరః, అతోఽభిహితాన్వయఏవస్యాదితి కేచిదాచార్యాః, తదేతదాహ ఇత్థమితి.ఏతదఙ్గీకరోతి తత్తదితి. తత్తద్వ్యాఖ్యాస్వారస్యాల్లోకే బాలకానాంవ్యు

౩౧౯॥శ్లో॥ద్వారైర్భిన్నైః సమానాధికరణవచసామైక్యతాత్పర్యసిద్ధే-
ర్భేదాభేదస్థితానామిదమనుగుణమిత్యార్హతాదేర్దురాశా ।
వస్తుస్థిత్యైకరూప్యే వచనమితరథాబోధయత్స్యాన్న మానం
తన్మానత్వాద్ద్విధైకం స్థితమితి చ న సద్భేదపక్షోపపత్తేః॥ ౯౪॥

(సామానాధికరణ్యే భేదాభేదప్రసఙ్గపరిహారః)

త్పత్తిసమయే పదార్థప్రతిపత్తిపూర్వకం వాక్యార్థప్రతిపత్తిస్వారస్యానుగమా
దముమపిపక్షం నాధిక్షిపామ ఇతి. అయమత్రభావః యద్యప్యన్వితాభిధానం త
థాపి నిర్విశేషబ్రహ్మవాదినో న వేదవేద్యత్వం నిర్విశేషస్య సిధ్యేత్. యద్యభిహితా
న్వయః తథాపి తథా అన్వితస్యాన్వయస్య వా భేదగర్భత్వాత్. అతో గురుకుమా
రిలపరిగృహీతం పక్షద్వయమాశ్రిత్య పరపక్షవాదినం ప్రతిక్షిపామః, నాస్మాకం
క్వాపి నిర్బన్ధ ఇతి. ప్రధానార్థవిరోధే హి ప్రతిక్షేప్యత్వనిర్బన్ధ ఇతి॥ ౯౩॥

ఇత్థం వాక్యస్యాభిధానప్రకారభేదముక్త్వా సమానాధికరణవాక్యా
నాం భేదాభేదపరత్వం ప్రతిక్షిపతి ద్వారైరితి. ఇత్థం ఖల్వార్హతాదీనామాలాపః
యత్ర సమవాయమిచ్ఛన్తి సమవాయవాదినః తత్ర భేదాభేదమేవ వయమన్విచ్ఛా
మః, స చ భేదాభేదాత్మా ధర్మవిశేషస్సామానాధికరణ్యేనైవ సిద్ధః భేదే సతి మ
త్వర్థీయదర్శనాత్ దణ్డీ కుణ్డలీ గోమానశ్వవానితి, అతో మత్వర్థీయనిరపేక్షసా
మానాధికరణ్యం భేదాభేదమేవోపపాదయతి, అత్యన్తభేదే సామానాధికరణ్యా
నుపపత్తేః ఘటః పట ఇతివత్, అత్యన్తాభేదే చ సామానాధికరణ్యం న సంభవతి ఘ
టో ఘట ఇతివత్. యత్ర భేదాభేదౌ తత్రైవ సామానాధికరణ్యం నీలముత్పలమితి
అతో నీలత్వోత్పలత్వాదీనాం ద్రవ్యాత్మనా భావతైక్యం, పర్యాయాత్మనా భేదః,
పర్యాయశబ్దేన ధర్మా ఉచ్యన్తే, అతస్సామానాధికరణ్యం భేదాభేదానుగుణమితి.
తదేతదనుభాష్య దూషయతి ఆర్హతాదేర్దురాశేతి. భిన్నప్రవృత్తినిమిత్తానాం శ
బ్దానామేకస్మిన్నర్థే వృత్తిస్సామానాధికరణ్యమితి ప్రవృత్తినిమిత్తభేదేనైకార్థని
ష్ఠత్వలక్షణత్వాత్సామానాధికరణ్యస్య తేనైవ సామానాధికరణ్యేన భేదాభేద
సిద్ధిరితి వచనం విరుద్ధభాషణత్వాద్దురాశామూలమేవ. యది భేదాభేదం బోధయే
త్సామానాధికరణ్యం ప్రమాణవిరుద్ధార్థప్రతిపాదకత్వాత్ప్రమాణమేవ న స్యా
దిత్యాహ వస్త్వితి. నహ్యతీతమస్తీతి బోధయితుమేవ శక్నోతి వచనం, వచనబలా
ద్వస్తుస్థితిమప్యన్యథయామః ఇతి చేత్ తన్నేత్యాహ తన్మానత్వాద్ద్విధైకం స్థితమి
తి చ న సదితి. కుత ఇత్యత ఆహ భేద ఇతి. భేదపక్ష ఏవ సామానాధికరణ్యోపపత్తేర్భ
వత్పక్షవిరుద్ధం సామానాధికరణ్యమిత్యర్థః. కిఞ్చ సామానాధికరణ్యస్యానేకాన్త

౩౨౧॥శ్లో॥ఏకాధార్యాద్విగీతంతదిదమితినయాల్లక్షయేన్నిర్విశేషం
మైవంబాధాతిచారస్వవచనహతిభిఃసోక్తదృష్టాన్తదౌఃస్థ్యాత్ ।
తత్తేదన్త్వావిరోధోవచసినహిభవేత్తాదృశాధ్యక్షనీత్యా
నోచేత్స్యాద్వస్తునస్తంక్షణికమిహపునర్దేశభేదఃక్రమాత్స్యాత్ ॥౯౫॥

(నిర్విశేషోపలక్షణసామానాధికరణ్యభఙ్గః)

పరత్వే భేదాభేదసిద్ధిః, తత్సిద్ధౌ సామానాధికరణ్యస్యానేకాన్తనిష్ఠత్వమిత్యన్యో న్యాశ్రయఇతిభావః॥ ౯౪॥

మాభూద్భేదాభేదపరంసామానాధికరణ్యం, అథాప్యనుమానబలాన్నిర్విశేషోపలక్షకమస్త్విత్యాహ తథాహి తత్త్వమిత్యాదిసామానాధికరణ్యం నిర్విశేషోపలక్షకం సామానాధికరణ్యాత్మకత్వాత్ సోయందేవదత్తఇతిసామానాధికరణ్యవదితి,తదేతదనుభాషతే ఏకాధార్యాదితి.దూషయతి మైవమితి.కుతఇత్యతఆహ బాధేతి.తత్త్వమితి విశేషణద్వయవిశిష్టవిషయతయోపలబ్ధస్య నిర్విశేషపరత్వేస్ఫుటఏవబాధః, అతిచారోపినీలముత్పలందణ్డీకుణ్డలీత్యాదౌ సవిశేషపరత్వాత్,స్వవచనహతిః తదిదమితిసామానాధికరణ్యమితిచభేదవ్యవహారంకుర్వాణస్యనిర్విశేషపరత్వకథనం స్వవచనవిరుద్ధమేవ, సోక్తైచసోయందేవదత్తఇత్యత్ర నిర్విశేషపరత్వదృష్టాన్తేపిదౌఃస్థ్యమేవ సోయమితిసామానాధికరణ్యస్యతత్తేదన్తావిశిష్టవస్తుపరత్వాత్. నను తత్తేదన్తావైశిష్ట్యమేకస్యకథముచ్యతే తత్తేదన్తయోఃపరస్పరవిరుద్ధత్వాదితి,తన్న విరోధాభావాత్,యది తత్తేదన్తయోరేకత్రవిరోధః తర్హిసోయందేవదత్తఇతిప్రత్యక్షోపలమ్భవిరోధఃస్యాత్ తదిదమాహ తత్తేదన్తేతి. తర్హిప్రత్యక్షేపివచనవద్విరుద్ధమేవస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ నోచేదితి.ఏకస్యకాలద్వయసంబన్ధానఙ్గీకారేక్షణభఙ్గవాదఏవప్రసజ్యేత అతోనకాలవిరోధః దేశద్వయసంబన్ధవిరోధస్తుకాలభేదేనపరిహృతఇత్యాహ ఇహేతి.ప్రత్యభిజ్ఞాయాందేశభేదఃకాలభేదాదేవపరిహృతఇత్యర్థః.అయమత్రనిర్ణయఃకాలద్వయమేకస్యావిరుద్ధంఅక్షణికత్వాఙ్గీకారాత్, స్వప్రాగభావస్వప్రధ్వంసకాలౌస్వస్యవిరుద్ధౌ, స్వకాలస్తుసర్వోపిస్వకాలత్వాదేవస్వస్యావిరుద్ధః, స్వకాలాంశౌచతదేతత్కాలౌస్వస్యావిరుద్ధావేవ, తత్కాలస్తత్కాలేవస్తునిసంబధ్యతే, ఏతత్కాలోప్యేతత్కాలే.కాలస్యస్వపరనిర్వాహకత్వేన కాలాన్తరానపేక్షణాన్నానవస్థాదోషః, నాప్యాత్మాశ్రయదోషః అన్యథాస్థిరవాదానఙ్గీకారేణక్షణభఙ్గప్రసఙ్గాదితి॥ ౯౫॥

౩-౨౧॥శ్లో॥సత్యాద్యుక్తిఃప్రకృష్టద్యుతిరుడుపతిరిత్యాదివద్వస్తుమాత్రం
బ్రూతేలక్ష్మోక్తిభావాదితియదినతథాస్వోక్తిబాధాదిదోషాత్ ।
రోధస్సద్వాక్యభావాద్భవతిచకథితోదాహృతిస్సాధ్యహీనా
ప్రశ్నేత్వత్రాప్యవిశిష్టంనవిషయఇతినాపృష్టజల్పోపహాసః॥ ౯౬॥

౩-౨౨॥శ్లో॥ఏకత్రార్థేసమానాధికరణవచసాంవృత్తిరుక్తాతతోత్ర
స్థాప్యేతత్తన్నిమిత్తేప్రసజతిహిభిదాధర్మిణోపీతిచేన్న ।
నేతవ్యంలక్ష్మవాక్యంప్రతిపదనుగుణంసాప్రసిద్ధావిశిష్టే

ఉక్తమర్థమసహమానోమృషావాదీప్రత్యవతిష్ఠతే సత్యాదివాక్యం అఖణ్డపరం లక్షణవాక్యత్వాత్ ప్రకృష్టప్రకాశశ్చన్ద్రఇతివాక్యవత్, నచైతద్వాక్యంస్వరూపపరంనభవతీతివక్తుంశక్యతే స్వరూపస్యైవప్రకృష్టత్వాత్, కశ్చన్ద్రఇతియదేవపృష్టం తదేవప్రతివక్తవ్యం, అన్యథాఽఽమ్రాన్పృష్టఃకోవిదారానాచష్టఇతిన్యాయఃస్యాదితి తదేతదనువదతి సత్యేత్యాదినాయదీత్యన్తేన.దూషయతి నేతి.తత్రహేతుమాహ స్వోక్తీతి.లక్ష్మోక్తిభావాదితివదసి వస్తుమాత్రంబ్రూతఇతిచ, పరస్పరవిరుద్ధమేతత్,అసాధారణోధర్మోలక్షణం, తద్వాదినఃకథంనిర్విశేషవాదిత్వం. ఏవం స్వాచార్యాదివచనబాధశ్చేతిబాధ ఇత్యాదికమాదిశబ్దార్థః.సత్యాదివాక్యం సవిశేషంవక్తి సద్వాక్యత్వాదిత్యాదిభిఃప్రతిరోధశ్చామమాసస్య,బాధోవా, తేషామేవానుమానానామన్తరాఙ్గానుగ్రహేణప్రాబల్యాదితిభావః. తదిదమాహ రోధఇతి.దృష్టాన్తోపిసాధ్యవికలఇత్యాహ భవతిచేతి.ప్రకృష్టప్రకాశశ్చన్ద్రఇతివాక్యస్యసవిశేషపరత్వాత్, అన్యథాలక్షణసంబన్ధాభావేనచన్ద్రప్రతీతిఃసిద్ధ్యేత్, అపృష్టోత్తరత్వచోద్యస్యకిముత్తరం అభావఏవోత్తరం,నహ్యపృష్టస్యోత్తరందీయతే, ప్రష్టాఖలుసామాన్యతశ్చన్ద్రశబ్దార్థంప్రతిపద్య తద్విశేషప్రతిపత్త్యర్థంచన్ద్రస్యాసాధారణలక్షణంపృచ్ఛేత్, వక్తాచ తదసాధారణలక్షణంప్రాహేతి నకశ్చిద్విరోధః.అతఃప్రశ్నేపిసవిశేషవిషయఏవ, ఉత్తరమపినత్వేతి॥ ౯౬॥

అత్రచోదయతి ఏకత్రేతి.ఏకస్మిన్నర్థేసమానాధికరణపదానాంప్రవృత్తిరుక్తా,తస్మాద్విశేషణభేదాద్విశేష్యభేదోఽవర్జనీయః,తత్తన్నిమిత్తే తత్తద్విశేషణేఖణ్డత్వాదివదితిభావః.విశేషణభేదాద్విశేష్యభేదమాశఙ్క్యతదేవప్రతిక్షిపతి నేతి,తదుపపాదయతి నేతవ్యమితి.ప్రతీత్యనుగుణంహిసర్వంవాక్యంప్రతిపాదయతి, లక్షణవాక్యేపిప్రతీతిర్విశిష్టఏవ అన్యథాలక్షణానుపపత్తేః,వ్యుత్పత్తిరపి

వృత్తిస్తాదృశత్యాద్భవతియువిహేతేఃక్వాపిభిన్నం విశేష్యం॥ ౯౭॥

౩-౨౩॥శ్లో॥నానాధర్మప్రకారాద్వాబహుభిరపిపదైరర్థినోఽత్రైక్యసిద్ధా
నాన్యోన్యాధారతైక్యేప్రసజతఉచితజ్ఞాపనైకప్రవృత్తేః।

తథైవ భిన్నప్రవృత్తీత్యాదినాసమానాధికరణపదానాంవిశిష్టపరత్వాస్యైవనిర్ణయాత్, యథైవవ్యుత్పత్తిస్తథైవవాక్యంప్రతిపాదయతి, తథైవశ్రోతౄణాం ప్రతీత్యుత్పత్తిః, వ్యుత్పత్తిశ్చయథాదర్శనం, దర్శనంచానేకేషాంవిశేషణానామేకవస్తునిష్ఠత్వేన, అతోయత్రనీలముత్పలమిత్యాదావిశేషణమేకవస్తునిష్ఠత్వేన, తత్రతథైవాఙ్గీకర్తవ్యం,యత్రపునః ఖణ్డోముణ్డఇత్యాదౌ విరుద్ధానాంవిశేషణానాంభిన్నవస్తునిష్ఠత్వేన, తత్రతథైవాఙ్గీకర్తవ్యమితివిభాగః।తదిదమాహ భవతీతి.క్వాపి ఖణ్డోముణ్డఇత్యాదౌ॥ ౯౭॥

నన్వనేకధర్మవిశిష్టైకార్థాభిధానే కింక్రమేణాభిధానంయుగపద్వా, క్రమేణాభిధానే పూర్వవిశేషణవిశిష్టే వస్తున్యుత్తరవిశేషణాభావాద్విశేషణానాంచపాఠే క్రమనియమాభావాదన్యోన్యసముచ్చయప్రసఙ్గః. యుగపదభిధానేపునరన్యోన్యైక్యప్రసఙ్గః విశేషణానామపివిశిష్టప్రతిపాదకగతసమానవిభక్తేర్విశేష్యవద్విశేషణేష్వైక్యప్రతిపాదనావశ్యమ్భావాత్, నహి విశేషణంముక్త్వావిశిష్టమితికిఞ్చిత్ప్రతిపద్యతఇత్యాశఙ్క్యపరిహరతి నానాధర్మేత్యాదినాప్రసజతఇత్యన్తేన. అన్యోన్యసముచ్చయైక్యయోఃప్రసఞ్జనమపృథక్ప్రత్యానాం వాదః, సామానాధికరణ్యలక్షణానవధారణాన్నైవమిత్యేవముచ్యతే, భిన్నానామర్థానామేకత్రధర్మిణివృత్తిరర్థసామానాధికరణ్యం,భిన్నప్రవృత్తినిమిత్తానాం శబ్దానామేకస్మిన్నర్థేవృత్తిః ప్రవృత్తిపర్యవసానం శబ్దసామానాధికరణ్యమిత్యుక్తం, తథాచక్రమాభిధానే యుగపదభిధానేచ నాన్యోన్యసముచ్చయప్రసఙ్గః, నాప్యన్యోన్యైక్యప్రసఙ్గః,కుతఇత్యతఆహ ఉచితేతి. ఆకాఙ్క్షాసన్నిధియోగ్యతాపరామర్శపూర్వమేకమేవశబ్దార్థంప్రతిపద్యన్తేశ్రోతారః, తథాచయోగ్యమేవపరామృశ్యతే నాయోగ్యం,నహ్యగ్నినాసిఞ్చేదిత్యగ్నిసేకయోః కార్యకారణభావంపరామృశన్తి, యథైవపరామృశ్యన్తేతథైవప్రతిపాదయన్తిపదాని, నహి విశేషణానామన్యోన్యసముచ్చయోయోగ్యకోటిమాటీకతే, తథాఽన్యోన్యైక్యమపి, తేనోచితజ్ఞాపనైకప్రవృత్తంవాక్యమనేకవిశేషణవిశిష్టమేకమాశ్రయంప్రతిపాదయతి, తత్రచపరామర్శదశాయామేవప్రాప్తాప్రాప్తవిభాగసిద్ధ్యర్థం పౌర్వాపర్యపరికల్పనావిభాగః, వాక్యార్థప్రతిపాదనావస్థాయామేకబుద్ధిసమావేశేనసహితానిపదాని విశేషణవిశేష్యభావేన యుగపదేవ విశిష్ట

బోధ్యస్సర్వైర్విశిష్టేనదవచనభిదాతచ్చసూత్రాదిసిద్ధం
తాత్పర్యంచస్వరూపేక్వచిదపినభవేన్నిర్నిమిత్తేఽనుపాఖ్యే॥ ౯౮॥
౩-౭౮॥శ్లో॥బోధ్యంచేన్నిర్విశేషంబహుభిరపిపదైరేకతోఽన్యద్వృథాస్యా
దన్యవ్యావృత్తిభేదాత్ ఫలమభిదధతఃస్యాదఖణ్డత్వహానిః।
వ్యావృత్తిశ్చేత్స్వరూపంభ్రమఇహనభవేద్భాసమానేతుతస్మిం
స్తస్మాత్స్వార్థేషుముక్తేష్వఖిలపదగతాలక్షణైవాత్రలాభః॥ ౯౯॥
(అఖణ్డవాక్యార్థభఙ్గః)

మర్థం ప్రతిపాదయన్తి, అన్యథా సామానాధికరణ్యలక్షణమేవసంభజ్యేతేతి భావః. తర్హివిశేషణభేదాఙ్గీకారేకథమేకవచనప్రవృత్తిరితి నన్దస్య చోద్య మాశఙ్క్య పరిహరతి బోధ్యఇతి. తదుపపాదయతి తదితి. సామానాధికరణ్య ప్రతిపాదకసూత్రభాష్యాదివాక్యసిద్ధత్వాదనవద్యేయ మాస్మాకీ ప్రక్రియా. శ బ్దాదర్థప్రతిపత్తిగ్మాభూత్తాత్పర్యాదేవనిర్విశేషసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ తాత్పర్య మితి.తాత్పర్యమపిశబ్దానాంవృత్తిరేవ,తచ్చప్రతిపత్త్యర్హేవస్తుని నతుతదనర్హే, ప్రతిపత్త్యర్హంచసవిశేషమేవ, అతోఽనిర్విశేషేనాభిధా నాపిలక్షణా నచగా ణీవృత్తిః నాపితాత్పర్యమితిశబ్దావిషయత్వమేవ· నిర్విశేషశబ్దస్తుయదిప్రా మాణికః తదాకేనచిద్విశేషణేనవిశిష్టస్యవిశేషణాన్తరనివారణార్థః నిర్విశేషం నగరమితివత్, నహినగరస్యయోగజతురగాదిసంబన్ధః సోఽపినిషిధ్యతేఽనిర్విశే షశబ్దేన, అపిత్వతిపాతగృహాదావాచ్యపఘాతఏవ, ఏవం బ్రహ్మణినిర్విశేషశ బ్దః. యద్యప్రామాణికప్రయుక్తోఽయంనిర్విశేషశబ్దః కిమస్యార్థవత్త్వగవేషణే న,నైరర్థక్యస్యైవతాదృశవచనదూషణత్వాత్, నహ్యప్రామాణికవచనమన ర్థకమిత్యస్మాకంకాచిద్ధానిరితి॥ ౯౮॥

ఇదానీంనిర్విశేషబోధ్యత్వంప్రకారాన్తరేణాపిదూషయతి బో ధ్యమితి· యదిబహుభిరపిసత్యజ్ఞానాదిపదైరేకంనిర్విశేషంబోధ్యం ఏకమేవ పదమర్థవత్ అన్యస్సర్వంవృథైవస్యాత్.నమువిధిరూపార్థపరాణి సత్యజ్ఞానా దిపదాని మాభూవన్నిషేధపరాణిఇతి యదివదసి తదాప్యఖణ్డవాక్యార్థభఙ్గః వ్యావృత్తిరూపైరేవవిశేషణైర్బ్రహ్మణస్సఖణ్డత్వాత్,తర్హివ్యావృత్తిర్బ్రహ్మస్వ రూపమేవ, తథాచవ్యావృత్తిభేదేనార్థవత్త్వం, వ్యావృత్తీనాం స్వరూపత్వా దైక్యంచోపపన్నమితిచేత్, తచ్చన స్వరూపభూతాయావ్యావృత్తేర్నిత్యస్వ యంప్రకాశత్వేన ప్రపఞ్చభ్రమోనస్యాత్,తదిదమాహ భ్రమఇతి.కథంతర్హి శౌక్ల్యాదీనాంస్వరూపత్వవాదభేదః,ఇత్థం శౌక్ల్యాదీనాంస్వరూపప్రతిభాసేకాస్న్యా

౩౨౫॥శ్లో॥బాధార్థం యత్సామానాధికరణవచనం నావిశిష్టం వదేత్త
త్రైకోఽధ్యాసయోగ్యాకృతి వదతి పరో భేదయుక్తం తు శబ్దః।
నిర్ద్దిష్టే వస్తునా తే భవతు కథమిహారోపితం బాధనీయం
భ్రాన్తిర్భేదాప్రతీతౌ విరమతు చ కథం హేతువైకల్యయుక్తా॥౧౦౦॥

(బాధార్థసామానాధికరణ్యస్యాపి విశిష్టార్థత్వం)

ద్యధ్యాసాభావాత్, శౌక్ల్యాదయో హి స్వపరనిర్వాహకధర్మాః తేషాం ప్రతిభాసే చ న కాణ్ఠాద్యధ్యాసః, అతో యుక్తం స్వస్యైవ భేదత్వం శౌక్ల్యాదిషు. బ్రహ్మాతు న ధర్మః, నాపి చ బ్రహ్మప్రతిభాసే ప్రపఞ్చాధ్యాసనివృత్తిః, అతః కథం వ్యావృత్తిరూపత్వం బ్రహ్మణః, తదయమర్థః బ్రహ్మస్వరూపస్యైవ వ్యావృత్తిరూపత్వే పారిభాకరస్యైవ శిష్యోఽసి, తథా చ స్వరూపభేదఖణ్డనవిభీషికాభఙ్గః. ధర్మస్యైకస్య చిద్వ్యావృత్తిరూపత్వే కణభక్షాక్షపాదాదిమతమవలమ్బసే, తథా చ ధర్మభేదవాదఖణ్డనగర్వో నిర్వాపిత ఇతి దుర్త్వైతణ్డికానాం ముఞ్చసీతి కథం ఖణ్డవాక్యార్థ ఇతి. అత్ర యాని వక్తవ్యాన్యన్యాని దూషణాని భాష్యేఽపి విస్తరేణానుసన్ధేయానీత్యస్మాభిరుపరమ్యతే॥ ౯౯॥

నన్వస్మత్పక్షే బాధార్థసామానాధికరణ్యాఙ్గీకారాన్నవిశిష్టవిషయత్వసిద్ధిః యథా చోరః స్థాణురితి, తథైవ "పురుష ఏవేదం సర్వం" "తత్త్వమసి" ఇత్యాదికమితి, తదేతదప్యసమఞ్జసమిత్యాహ బాధార్థమితి. యదిదం బాధార్థం సామానాధికరణ్యమిత్యుచ్యేత తద్విశిష్టమేవ వదతి. తత్కథమిత్యత్రాహ తత్రేతి. బాధార్థే సామానాధికరణ్యే హ్యేకశ్శబ్దోఽధ్యాసయోగ్యాకృతివస్తు వదతి యశ్చోరత్వేన ప్రతిపన్న ఇతి. పరస్తు శబ్దో భేదయుక్తం వస్తు వదతి స్థాణురితి. తథా చ యః ఏతావన్తం కాలం చోరత్వేన ప్రతిపన్నస్స స్థాణురితి చోరప్రతీతివిషయత్వం స్థాణుత్వం చైకవస్తునిష్ఠమేవ ప్రతీయతే, తథా చ సవిశేషవిషయత్వమేవ చోరత్వస్థాణుత్వయోః పరస్పరవిరుద్ధత్వాచ్చోరత్వబాధేన బాధార్థమిత్యుచ్యతే, యది స్థాణుత్వమపి మిథ్యా కథం చోరత్వం బాధ్యేత. అతో విరుద్ధధర్మసద్భావస్తద్విరోధిధర్మబాధాఙ్గం, న హి శుక్తిత్వసద్భావమన్తరేణ రజతత్వం బాధ్యతే తదిదమాహ పర ఇతి. నను వస్తుమాత్రప్రతీతిరేవ బాధకమస్తు కిమనేన తదతిరిక్తేన ధర్మేణేతి మావోచః, వస్తుప్రతీతేరధ్యాసావస్థాయామపి సద్భావాదిత్యాహ నిర్దిష్ట ఇతి. బాధాభావే భ్రాన్తిర్నిత్యమేవానువర్తేత, బాధశ్చ భేదగ్రహణమన్తరేణ నోపపద్యత ఇత్యాహ భ్రాన్తిరితి. హేతువైకల్యయుక్తా భేదాప్రతీతిరేవ భ్రాన్తేర్హేతువైకల్యం కథం భ్రాన్తిర్విరమేత్. అయమర్థః యథా చోరత్వస్య

౩-౨౬॥శ్లో॥మానంబాధాద్యభావాన్నిగమఇతరవద్వక్తృదోషస్తునాస్మిన్
బాధోవ్యస్యానుమానైరపినహిసువచస్తద్బలేనైవబాధ్యైః।
సన్దిగ్ధా నాత్రబుద్ధిర్నచనసముదితా తేనవిజ్ఞానసిద్ధా
వుత్సర్గాన్మానమేతన్మతికలుషజయస్స్యాచ్చమీమాంసయైవ॥ ౧౦౧॥

(వేదప్రామాణ్యం)

౩-౨౭॥శ్లో॥మానంవేదోపివక్తృగుణతఇతిపరంన్యాయవిత్సాధయిష్యన్
సామాన్యవ్యాప్తిహేతోఃప్రమితివదధికస్తత్సాధయత్యన్యనీత్యా ।

స్థాణుత్వంబాధకం, ఏవం తత్తత్పదార్థగతాసాధారణదర్శనమేవ ప్రపఞ్చబాధహేతుః,అన్యథాబాధ్యబాధకభావఏవ నస్యాదితి॥ ౧౦౦॥

అత్రకశ్చిదాహ మాభూన్నిర్విశేషపరత్వం వాక్యస్య,అథాపివేదప్రామాణ్యమేవనాస్తీతి.తంప్రతిబ్రూతే మానమితి. వేదఃప్రమాణంకారణదోషబాధకప్రత్యయవిధురత్వేసతివాక్యత్వాత్ సంప్రతిపన్నవాక్యవత్. నచాయం విశేషణాసిద్ధోహేతురిత్యాహ వక్తృదోషఇతి. వక్త్రభావాదేవవక్తృదోషో నాస్తి. బాధకప్రత్యయోఽపి, నతావదనుమానేన అనుమానస్యైవాగమబాధితత్వేనాప్రమాణత్వాదిత్యాహ బాధోఽపీతి.ఆగమేనచేద్బాధస్సఆగమోవేదశ్చేద్వేదప్రామాణ్యాఙ్గీకారః.స్మృత్యాదికంచేద్వేదమూలత్వాన్నవేదబాధకం,వేదవిరుద్ధ స్మృతిఃపునర్వేదానుమూల స్మృతివిరోధాదప్రమాణమితి శారీరకస్మృత్యధికరణేస్థాపితం. లౌకికంచేద్వాక్యంబాధకం తస్యాలౌకికేవిషయేప్రవృత్త్యభావాదబాధకత్వమేవేతిభావః. తర్హి వేదవాక్యజనితస్యజ్ఞానస్యబాధితత్వాభావేఽపి సన్దిగ్ధత్వాదప్రమాణత్వముపపద్యతామితిచేత్ తన్న అసన్దేహరూపత్వాద్జ్ఞానస్యేత్యాహసన్దిగ్ధేతి. జ్ఞానమేవవేదవాక్యాన్నజాయతఇత్యనుత్పత్తిలక్షణాప్రామాణ్యమపినేత్యాహ నచేతి.అతోవిజ్ఞానస్యసద్భావేసతిప్రామాణ్యస్య స్వతస్త్వాద్వేదవాక్యముత్సర్గాత్సమానాత్ప్రమాణమేవ.అప్రామాణ్యశఙ్కానిరాకరణంమీమాంసయాసిద్ధమిత్యాహ మతికలుషేతి॥ ౧౦౧॥

ఇత్థంకేలపరతఃప్రామాణ్యవాదినోవదన్తి వక్తృగుణతఏవమానంవేదఇతి. తేషాయమనుమానాభిప్రాయః ప్రమాజ్ఞానహేత్వతిరిక్తహేత్వధీనకార్యత్వేసతితద్విశేషత్వాత్ అప్రమావత్ ఇతిసామాన్యవ్యాప్తిహేతోః.అధికతః అధికేనాప్తోక్తత్వేనహేతునా.అన్యనీత్యా అప్రమాదృష్టాన్తేన.యథా అప్రామాణ్యమనాప్తోక్తత్వేనాధికేనహేతునాజాయతే ఏవంప్రామాణ్యమ

కార్యత్వం భేదకం సత్విహ వదతు కథం ధీవిశేషత్వహేతౌ
సిద్ధేఽసిద్ధేపి నిత్యప్రమితిమతి విభౌ నిష్ఫలత్వాదముష్య॥ ౧౦౨॥

(పరతఃప్రామాణ్యోత్పత్త్యనుమానభఙ్గః)

౩౨౮॥శ్లో॥ సంవిత్తీనాం యథావస్థితనిజవిషయోల్లేఖశక్తిస్స్వకీయా
ద్వహ్నేర్దాహకత్వప్రభృతివదుపధేరన్యథాత్వం భ్రమాంశే।
నిత్యజ్ఞానప్రమాత్వం వదసి చ నిరుపాధ్యేవ నిర్హేతుకత్వా
ద్దోషాభావాత్ప్రమా చేచ్ఛ్రుతిరపి జయినీ దోషదూరోజ్ఝితా నః॥ ౧౦౩॥

ప్యాప్తత్వేన హేతునా భవతీత్యర్థః. అత్రోత్తరం కార్యత్వమితి. విశేషత్వహేతౌ తద్విశేషత్వాదిత్యస్మిన్హేతౌ. కార్యత్వం భేదకం విశేషణం. సతు సవాదీ. కథం వదతు వక్తుమశక్యమిత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి సిద్ధేఽసిద్ధేపీతి. యదినిత్యప్రమితిమానీశ్వరస్సిద్ధః తదా స్వతఃప్రామాణ్యమేవ సిద్ధం భవతి ఈశ్వరప్రమితేర్నిత్యత్వేన ప్రామాణ్యకారణాభావాత్, తథా చేశ్వరప్రమితేః పక్షకోటినివేశే కార్యత్వే సతీతి విశేషణమసిద్ధం, పక్షకోటినివేశాభావే క్వచిత్ స్వతఃప్రామాణ్యమేవ సిధ్యతి, నిత్యప్రమితిమత ఈశ్వరస్యాసిద్ధావపి కార్యత్వే సతీతి విశేషణం వ్యర్థం వ్యవచ్ఛేద్యాభావాదిత్యర్థః॥ ౧౦౨॥

ఇత్థం వేదప్రామాణ్యముపపాద్య తత్ప్రసఙ్గాగతం బుద్ధీనాం స్వతః ప్రామాణ్యమాహ సంవిత్తీనామితి. అయమర్థః జ్ఞానానాం యథావస్థితార్థప్రకాశకత్వం సామాన్యమేవ భ్రాన్తస్యాపి జ్ఞానస్య ధర్మిణ్యభ్రాన్తత్వాత్, అతో వహ్నేర్దాహకత్వవత్ జ్ఞానానాం ప్రామాణ్యం స్వాభావికమేవ. ఉపధేః మణిమన్త్రవద్దోషోపాధివశాదప్రమాణత్వం భ్రమాంశే. కిఞ్చ భవానపి నిత్యస్యేశ్వరజ్ఞానస్య కారణాభావేన నిరుపాధికమేవ ప్రామాణ్యమాచష్ట ఇత్యాహ నిత్యేతి. ఈశ్వరజ్ఞానే దోషాభావ ఏవ ప్రమాత్వనియామక ఇతి చేత్ తచ్ఛ్రుతావపి తుల్యమిత్యాహ శ్రుతిరపీతి. యథా నిత్యమీశ్వరజ్ఞానం కారణదోషాభావాత్ప్రమాణం ఏవం వేదవాక్యమపి కారణదోషాభావాత్ప్రమాణం తద్వాక్యజనితం జ్ఞానమపి నిర్దోషవాక్యజనితత్వాత్ప్రమైవేతి. ఇత్థం చ స్వతఃప్రామాణ్యం నిర్వహతి. ఘటోఽస్తీతి జ్ఞానముత్పద్యతే తత్ర విషయాస్తిత్వమేవ ప్రామాణ్యం, తత్తు తేనైవ జ్ఞానేన ప్రతీయతే, అతః స్వతఃప్రామాణ్యం ప్రతీయతే. యత్ర పునశ్శుక్తౌ రజతజ్ఞానముత్పద్యతే తత్రాపి రజతమస్తీతి రజతాస్తిత్వమేవ ప్రతీయతే, నపునర్నాస్తిత్వం తేనైవ జ్ఞానేన ప్రతీయతే, అతో విషయాస్తిత్వం స్వేన నాస్తి

౩౨౯॥ శ్లో॥ సర్వం సాక్షాత్కరోతి స్వత ఉపధిగణైరుజ్ఝితః సంప్రసాదః
ప్రామాణ్యం తత్ర నో బాధ్యపనతమితి తత్తుల్యతాఽన్యత్ర యుక్తా।
ఆత్మస్వాత్మాంశయోశ్చ క్వచిదపి న భవేద్భ్రాన్తిరంశాన్తరేఽపి
స్యాదేషా న స్వరూపే క్వచన పరవశా సా ద్విప్రకారే ప్రకారే॥ ౧౦౪॥

(బుద్ధీనాం స్వతః ప్రామాణ్యం)

౩౩౦॥ శ్లో॥ భ్రాన్తిజ్ఞానేఽపి సత్యం కిమపి తదవమతేప్యస్త్యధిష్ఠానపూర్వం
సత్త్యైకాలంబి చైకం సమయిభిరఖిలైర్గ్రస్త్యజం స్వార్థసిద్ధ్యై।
బుద్ధేస్తత్పక్షపాతస్స్వయమపి కథితస్సౌగతైరేవ కైశ్చి-

త్వం బాధకేన ప్రతీయత ఇతి స్వతః ప్రామాణ్యప్రతీతిః అప్రామాణ్యప్రతీతిః పరత ఇతి విభాగః. శేషం విస్తరభయాన్న లిఖ్యతే॥ ౧౦౩॥

కిఞ్చ స్వతః ప్రామాణ్యం శ్రుత్యర్థానుధావినామస్త్యజమితి దర్శయతి సర్వమితి. "సర్వం హ పశ్యః పశ్యతి" ఇత్యాదిశ్రుతిః ఉపధిగణైరుజ్ఝితః ముక్తః సంప్రసాదః జీవః సర్వం సాక్షాత్కరోతీతి వదతి, తత్ర ప్రామాణ్యముపాధికృతం పరప్రయుక్తమితి వక్తుం న శక్యతే స్వాభావికత్వాత్తత్తద్జ్ఞానస్య, అతోఽన్యత్రాపి తత్తుల్యతాయుక్తా స్వాభావికత్వమేవ యుక్తమితి భావః. కిఞ్చ భ్రాన్త్యభ్రాన్తివిభాగాభావేన సర్వేష్వపి జ్ఞానేషు స్వాత్మస్వాత్మాంశయోః క్వచిదపి భ్రాన్తిర్న భవతి, అతః స్వాభావ్యమేవ ప్రామాణ్యస్య సముచితం. అంశాన్తరేఽపి విషయాంశేఽపి. ఏషా భ్రాన్తిః స్వరూపే క్వచన న స్యాత్ "సర్వం జ్ఞానం ధర్మిణ్యభ్రాన్తమితి వచనాత్, తథా చ విషయేఽపి స్వరూపాంశే సర్వజ్ఞానసాధారణ్యాత్ప్రామాణ్యస్య స్వాభావికత్వమేవ యుక్తమిత్యర్థః. తర్హి కుత్ర భ్రాన్తిరిత్యత ఆహ పరమితి. అసౌ భ్రాన్తిః ద్విప్రకారే ప్రకారే ద్విప్రకారే స్వరూపనిరూపకధర్మే నిరూపితస్వరూపవిశేషకధర్మే చేత్యర్థః. ఇదం రజతమిత్యత్ర స్వరూపనిరూపకధర్మవైపరీత్యం, పీతశ్శఙ్ఖ ఇత్యత్ర నిరూపితస్వరూపవిశేషకధర్మవైపరీత్యమితి విభాగః॥ ౧౦౪॥

అత్ర సౌగతః పునరప్రామాణ్యమేవ స్వాభావికమిత్యాహ తన్న యుజ్యత ఇతి వదతి భ్రాన్తిజ్ఞానేఽపీతి. అప్రామాణ్యస్వాభావికత్వవాదినోఽపి తదవమతే భ్రాన్తిజ్ఞానేఽప్యధిష్ఠానాంశే ప్రామాణ్యస్య స్వాభావికత్వం వాచ్యం అన్యథా నిరధిష్ఠానభ్రమప్రసక్తాత్, కిఞ్చ "ప్రమాణాత్ప్రమేయసిద్ధిః" "యుక్తియుక్తం వచో గ్రాహ్యం" ఇత్యాదికం వచనం సర్వైరపి వాదిభిస్స్వసిద్ధాన్తసిద్ధ్యై సత్త్యైకాలమ్బి భవతీత్యమస్త్యజం. సత్త్యైకాలమ్బి సత్యమాత్రావలమ్బి. అన్యథా వ్యాఘాతాత్, అతః స్వతః ప్రామాణ్యం సిద్ధమితి భావః. కిఞ్చ కైశ్చిత్సౌగతైరేవ

త్స్వాత్మాంశే సత్యతా చ స్వత ఇతి తదసౌ వైదికోక్తైవృథేష్టా॥ ౧౦౫॥

౩౪౧॥ శ్లో॥ అప్రామాణ్యం స్వభావో గుణత ఇతరదిత్యత్ర నహ్యస్తి హేతు
ర్నాభావో హేత్వపేక్షస్త్వితి చ ననియమాదన్యథాతిప్రసఙ్గాత్।
కిఞ్చాభావోపి భావాన్తరమితి మథనే స్వేష్టభఙ్గశ్చ భావీ
ముక్తౌ శుద్ధాం హి బుద్ధిం వదసి న యది సా విభ్రమః స్యాన్న వా స్యాత్॥ ౧౦౬॥

(అప్రామాణ్యస్వాభావికత్వభఙ్గః)

బుద్ధేః ప్రామాణ్యపక్షపాతః స్వయమేవోక్తః, నిర్వికల్పకస్య వాసనోపప్లవాభావేన స్వభావత ఏవ ప్రామాణ్యాత్, సవికల్పకస్యాపి స్వయంప్రకాశస్య స్వాత్మాంశే ప్రామాణ్యస్యావర్జనీయత్వాత్, విషయాంశ ఏవ హి వికల్పస్య వస్తునిర్భాసత్వం అసంవాదో వాసనోపప్లవదూషితత్వం చేతి భావః. తదిదమాహ స్వాత్మాంశే సత్యతా చేతి. ఏవం ప్రామాణ్యస్వాభావికత్వే స్వస్యాప్యవర్జనీయే సతి వైదికోక్తే స్వతః ప్రామాణ్యే వృథైవేష్టాఽవైదికస్యేతి॥ ౧౦౫॥

యది ప్రామాణ్యం స్వభావః అప్రామాణ్యమపి స్వభావ ఏవ కిం న స్యాత్, అథవా స్యాదప్రామాణ్యమేవ స్వభావః, ప్రామాణ్యం తు గుణతః, అతః ప్రామాణ్యమేవౌపాధికమితి, ఏతదనూద్య పరిహరతి అప్రామాణ్యమితి. నహ్యస్తి హేతుః ప్రామాణ్యస్వభావత్వే సార్వత్రికత్వం హేతుః అప్రామాణ్యస్య పునరసార్వత్రికత్వాత్ [illegible]కాంశుకాద్యుపాధికారుణ్యన్యాయేనౌపాధికతామేవాశ్రయతే, అతోఽప్రామాణ్యస్య స్వాభావికత్వే హేతుర్నాస్తీత్యర్థః. న స్వభావశూన్యాత్మకత్వాద్ధేతునిరపేక్షః అప్రామాణ్యం చాభావత్వాద్ధేతుం నాపేక్షతే, తదేతదనుభాష్య ప్రతిక్షిపతి నాభావ ఇతి. కుత ఇత్యత్రాహ నియమాదితి. ముద్గరాదిప్రహారఘటాదిధ్వంసయోః పౌర్వాపర్యనియమేనాభావస్య హేతునైరపేక్ష్యం న ఘటత ఇత్యర్థః. విపర్యయే బాధమాహ అన్యథేతి. అన్వయవ్యతిరేకే సత్యప్యభావస్య కారణానపేక్షత్వే భావస్యాపి కారణానపేక్షత్వం స్యాదిత్యర్థః. ఇత్థమభావస్య భావాదతిరిక్తత్వపక్షాఙ్గీకారేణ దూషణమభిధాయ భావాన్తరాభావవాదేనాపి దూషణమాహ కిఞ్చేతి. గోత్వాభావోఽశ్వత్వాదిః శౌక్ల్యాభావో నైల్యాదిరితి హి భావాన్తరాభావః తథా చాభావస్య భావాన్తరరూపత్వే తస్యాభావత్వాభావాత్ అప్రామాణ్యమభావత్వాత్స్వాభావికమిత్యసిద్ధో హేతుః. తదయమర్థః యదభావో భావో వా యస్య స్వరూపానుబన్ధి తత్స్వాభావికం, యదుపాధ్యన్తరసాపేక్షం తదౌపాధికం, ప్రామాణ్యం చ జ్ఞానస్య స్వభావానుబన్ధి ధర్మిస్వరూపే సంశయవిపర్యయోరప్యభ్రాన్తత్వా

౩౩౨॥శ్లో॥మానత్వామానతే ద్వే స్వత ఇతి వదతః సాఙ్ఖ్యసిద్ధాన్తినస్తే
వ్యక్తిద్వైతం తయోశ్చేత్ప్రతినియతతయోపాధిభేదోఽభ్యుపేత్యః।
వ్యక్త్యైక్యే వ్యాహతిః స్యాదథ నిజవిషయేష్వంశతస్తే తథాపి
స్యాద్ధీస్సర్వా తథేతి స్వపరసమయయోర్ద్వేషరాగౌ జుషస్వ। ౧౦౭॥

(సాఙ్ఖ్యపక్షనిరాసః)

౩౩౩॥శ్లో॥జ్ఞానం మానం స్వతశ్చేత్కథమివ విశయః కస్యచిత్క్వాపి భావీ
మీమాంసా చానపేక్ష్యేత్యసదుపధికృతాకారశఙ్కోపపత్తేః।
నేత్రాలోకాదినీత్యా భవతి చ నిగమో వ్యత్రమీమాంసయార్థీ

త్ తథాఽస్తిత్వభాస్వరోర్ధ్వత్వాదిసాధర్మ్యేపి ప్రామాణ్యం దురపహ్నవం. కేవలం ధర్మమాత్రే వైపరీత్యం సన్దేహో వా, అతః ప్రామాణ్యం స్వతః, అప్రామాణ్యం పరత ఇతి సిద్ధం॥ ౧౦౬॥

ప్రామాణ్యమప్రామాణ్యం చ స్వత ఇతి సాఙ్ఖ్యాః, తన్మతమనూద్య దూషయతి మానత్వామానతే ఇతి. మానత్వామానత్వే ద్వే అపి స్వత ఏవ భవత ఇతి వదతస్తే సాఙ్ఖ్యస్య. తయోః మానత్వామానత్వయోః. వ్యక్తిద్వైవిధ్యం చేత్ భిన్నాధికరణవృత్తిత్వం చేత్. ఉపాధిభేదోఽఙ్గీకార్యః కారణదోషాత్క్వచిదప్రామాణ్యం, కారణగుణాత్క్వచిత్ప్రామాణ్యమితి. తథా చ నైయాయికానామయం సిద్ధాన్తః ఏకస్యామేవ వ్యక్తౌ ప్రామాణ్యమప్రామాణ్యం చేత్స్వాభావికమభ్యుపైషి తదా వ్యాఘాతః న హ్యేకమేవ విజ్ఞానమేకవిషయే స్వత ఏవ ప్రమాణమప్రమాణం చేత్యనన్మత్తో బ్రవీతి. తర్హి స్వవిషయేష్వంశభేదేన ప్రామాణ్యమప్రామాణ్యం చేత్. తే ప్రామాణ్యాప్రామాణ్యే. తే ఇతి ద్వివచనం ఏవం తర్హి స్వసిద్ధాన్తజన్యజ్ఞానమపి ప్రమాణాప్రమాణాత్మకం పరసిద్ధాన్తజన్యజ్ఞానమపి ప్రమాణాప్రమాణాత్మకం కృత్వా స్వసిద్ధాన్తేపి ద్వేషం పరసిద్ధాన్తేపి రాగం భజస్వేతి పరిహాసేనోత్తరం॥ ౧౦౭॥

అత్ర చోదయతి జ్ఞానమితి. జ్ఞానం స్వత ఏవ ప్రమాణం చేత్ తర్హి కస్యచిత్క్వచిత్ప్రమాణం న ప్రమాణం వేతి సంశయో న స్యాత్ తథా చ మీమాంసాఽనపేక్ష్యా స్యాదితీమామాశఙ్కాం నిరాకరోతి అసదితి. అత్ర హేతుమాహ ఉపధీతి. ప్రామాణ్యస్య స్వాభావికత్వేప్యుపాధికృతాప్రామాణ్యశఙ్కాయాస్సద్భావాన్మీమాంసా తన్నిరాకరణార్థమపేక్షణీయా స్యాదితి భావః. దృష్టం చైతత్ స్వత ఏవ రూపాదివిషయే ప్రమాణభూతస్యాపి నేత్రస్యాలోకాదిసహకారిసాహిత్యాపేక్షణం, తదిదమాహ నేత్రేతి. యథా నేత్రమాలోకమపేక్షతే,

హేతూనాం సాధ్యసిద్ధౌ సహకృదనువిధిర్నైతు భావం నహన్తి॥ ౧౦౭॥

(స్వతఃప్రామాణ్యవిరోధితర్కనిరాసః)

౩౩౪॥శ్లో॥సర్వజ్ఞస్య ప్రమాయా న ఖలు న విషయః స్యాత్స్వకీయం ప్రమాత్వం
నిర్బాధాధీః ప్రమేతి ప్రమితిరపి నిజం గాహతే మానభావం।
మానేర్థః స్వాత్మనైవ స్ఫురతి న చ పరం భాతి శఙ్కానిరాసే
భ్రాన్త్యాస్యార్థాన్యథాత్వం స్వయమనవగతం బాధకైర్వేద్యతేఽతః॥

(స్వతఃప్రామాణ్యజ్ఞప్తిప్రకారః) ॥౧౦౮॥

ఏవం నిగమోప్యర్థతత్త్వావధారణే మీమాంసయార్థీ మీమాంసాపేక్ష ఇత్యర్థః. న కేవలం ప్రమాణానామేవ సహకారిసాపేక్షత్వం, అపి తు సర్వేషామపి కారణానాం. ఇదం చ సాపేక్షత్వం కారణానాం కారణత్వం న వ్యాహన్తీత్యాహ హేతూనామితి॥ ౧౦౭॥

ఉభయవాదిసంప్రతిపన్నదృష్టాన్తోపాదానేన స్వతఃప్రామాణ్యజ్ఞప్తిముపపాదయతి సర్వజ్ఞస్యేతి. పూర్వం ప్రామాణ్యస్వరూపస్య జ్ఞానేషు స్వతస్త్వముక్తం ఇదానీం ప్రమాజ్ఞప్తేరపి స్వతస్త్వముచ్యత ఇతి విభాగః. జ్ఞానస్య స్వప్రామాణ్యం స్వత ఏవ గృహ్యత ఇతి దృష్టమిత్యాహ సర్వజ్ఞస్యేతి. ఈశ్వరజ్ఞానం సర్వవిషయత్వాత్ స్వగతమపి ప్రామాణ్యం గృహ్ణాతి, అన్యథా సర్వవిషయత్వమేవ న స్యాత్. న కేవలమీశ్వరజ్ఞానమీదృశం, అస్మదీయమపి తథేత్యాహ నిర్బాధేతి. ప్రమితిః లక్షణప్రమితిః స్వకీయమపి ప్రమితిత్వం గృహ్ణాతి, అన్యథా సర్వానువృత్తలక్షణగ్రహణమేవ న స్యాదితి భావః. అస్త్వేవం తథాపి కథం ప్రామాణ్యం స్వతో గృహ్యతే కథం వా అప్రామాణ్యం పరతో గృహ్యత ఇత్యాశఙ్క్య క్రమాదుభయతోఽప్యుపపత్తిమాహ మాన ఇతి. ప్రమాణజ్ఞానేషు ఘటోఽస్తీతి సద్భావవిశిష్ట ఏవ ఘటః ప్రతీయతే, స ఏవార్థసద్భావో ఘటజ్ఞానస్య ప్రామాణ్యం, అతః స్వతో గృహ్యతే ప్రామాణ్యం. నన్వప్రామాణ్యశఙ్కానిరాసకైస్సంవాదకారణగుణార్థక్రియాజ్ఞానైః కిం క్రియతే, తదేవ పూర్వప్రతిపన్నం ప్రామాణ్యం ప్రతిష్ఠాప్యతే నహి సంవాదాదిజ్ఞానేషు ఘటసద్భావాతిరేకేణ జ్ఞాప్యమస్తి, అతః స్వతః ప్రతిపన్నమేవార్థతథాత్వం తైరపి పునర్గృహ్యత ఇతి ప్రామాణ్యగ్రహణస్య స్వతస్త్వమేవ, తదిదమాహ న చేతి. భ్రాన్తిజ్ఞానేష్వప్రామాణ్యం పరత ఏవ జ్ఞాప్యత ఇత్యాహ భ్రాన్త్యేతి. అర్థాన్యథాత్వమేవ జ్ఞానస్యాప్రామాణ్యం తదన్యైరేవ బాధకైరవబుధ్యతే, న హి రజతజ్ఞానం రజతస్యాన్యథాత్వమావేదయతి, అపి తు కారణదోషాదిజ్ఞానం జ్ఞానవిషయస్యాన్యథాత్వం ప్రతిబోధయతి, అతోఽప్రామా

౩౩౫॥శ్లో॥దృష్టంమాన్ధాళభాగిప్రభృతిషుకరణస్థానభేదాదిచిత్రం
తాదృగ్ద్వీపాన్తరాదౌశ్రుతమపినమృషా వేదసిద్ధేతథానః ।
యత్రాప్తోక్తతాధీర్నభవతివిహతిర్నాపిసంభావనాయాః
కింవ్యాప్త్యాతో౽పచారోవిహతిమతిభవేన్నైవతద్వ్యాప్తిదౌఃస్థ్యే।
(వేదేష్వద్భుతోక్తియాథాత్మ్యం) ॥౧౧౦।
౩౩౬॥శ్లో॥వాక్యత్వాత్కర్తృమత్త్యఃశ్రుతయఇతియదిబ్రూహిబాధంవిపక్షే

ణ్యస్యపరతత్త్వమితివిభాగః. అత్ర వక్తవ్యంసర్వమవశిష్టం స్వయమేవ భావ్యమస్తేవాసిభిః॥ ౧౦౯।

అస్తుస్వతఃప్రామాణ్యంప్రమాణస్య అథాపి వేదేష్వద్భుతోక్తీనాం యాథాత్మ్యమిత్యాశఙ్కాంపరిహరతి దృష్టమితి.నహి వేదపఠితాద్భుతదృష్టిఃలోకేపి, అద్భుతంనామాన్యత్రాదృష్టస్యాపి క్వాచిత్కదర్శనం. దృశ్యతేహి మాన్ధాళవ్యాళాదీనామన్ధకారేపిరూపదర్శనం, మాన్ధాళానామాహారనిర్హారకరణయోరేకస్థానవర్తిత్వం,వ్యాళానాంచక్షుఃశ్రవస్త్వం పక్షిషుచకేషుచిదఙ్గారాహారత్వం, ఘుణధ్యానసంస్పర్శైర్మత్స్యకూర్మవిహఙ్గమానాంపుత్రపోషణం,నాళికేరద్వీపవాసినామపక్వాన్నేనైవదేహధారణం,తదిదమాహ తాదృగితి.దృష్టాన్తదృష్టంద్వీపాన్తరేష్వద్భుతం లోకే నియోజయతి వేదసిద్ధఇతి. లోకేప్యద్భుతార్థాఙ్గీకారః ప్రమాణసిద్ధత్వాదఙ్గీక్రియతే కింపునర్వేదఇత్యర్థః. తర్హి సర్వమప్యఘటితం వేదసిద్ధమిత్యఙ్గీకార్యం,నేత్యాహ యత్రేతి.అయమత్రనియమః యత్రాప్తోక్తత్వజ్ఞానంనాస్తి ప్రతీతేశ్చనవ్యాఘాతః, తత్రదృష్టాన్తాభావేపిసో౽ర్థో౽ఙ్గీకార్యః,తదేతదాహ కింవ్యాప్త్యేతి.కిందృష్టాన్తదర్శనేనేత్యర్థః. ఉపచారస్తర్హి కుత్రేత్యాశఙ్క్యాహ ఉపచారఇతి.వ్యాఘాతేసత్యుపచారః.నైవ తత్ ఉపచరణం.వ్యాప్తిదౌఃస్థ్యే దృష్టాన్తదౌఃస్థ్యే.అపూర్వార్థస్యప్రమాణేనదర్శనే విరూపతానదోషాయేత్యర్థః. “దేవకీజఠరేవాసఃస్వోదరేవిశ్వదర్శనం” ఇత్యాదికం విశ్వరూపస్యభగవతోయుజ్యతఇత్యర్థః॥ ౧౧౦॥

ఏవంవేదానాంస్వాభావికంప్రామాణ్యముపపాద్య తేషామాప్తోక్తత్వేనప్రామాణ్యముపపాదయతాం పక్షప్రతిక్షేపార్థం “వాక్యత్వాత్కర్తృమత్త్వంవేదానాం” ఇత్యాదికమనుమానందూషయితుమారభతే వాక్యత్వాదితి.తథాహి వేదవాక్యానిసకర్తృకాణి వాక్యత్వాదిత్యనుమానేయదివిపక్షే బాధకతర్కో౽స్తి సవక్తవ్యః,నచేత్ అనుగ్రాహకతర్కాభావాదప్రయోజ

శ్రుత్యాస్మృత్యాచబాధ్యాత్వదనుమితిరియం కర్తురస్మృతేశ్చ।
త్వంతావత్తత్త్వలోకైర్నహిపురుషగుణప్రత్యయాత్తద్గృహీతి

కోయంహేతుః. వక్తృభావేవాక్యత్వంహియతశ్చేతిచేన్న స్వతన్త్రవక్తృభావేపిప్రవక్తృపారమ్పర్యమాత్రేణవాక్యత్వస్యాన్యథాసిద్ధత్వాత్,యథా సకర్తృకాణామపి వాక్యానా ముచ్చారయితృపూర్వపురుషతాల్వోష్ఠాదివ్యాపారపూర్వకత్వమేవహివాక్యత్వేతన్త్రం. ఆదౌ కస్యచిత్పురుషస్యస్వాతన్త్ర్యమావశ్యకమితిచేన్న తస్యకాదాచిత్కసన్దర్భసాజాత్యఏవనియామకతా,యథాభవతాంజ్ఞానానామనిత్యత్వేన కారణగుణపూర్వకత్వేనైవప్రమాత్వేసత్యపి ఈశ్వరజ్ఞానస్యనిత్యత్వేనతాదృశగుణపూర్వకత్వాభావః, ఏవమాగన్తుకసన్దర్భస్యస్వతన్త్రపురుషపూర్వకత్వేపి నిత్యసన్దర్భసాజాత్యస్య స్వతన్త్రపురుషపూర్వకత్వంనస్యాత్, తథాచవాక్యత్వమన్యథాసిద్ధత్వాన్న స్వతన్త్రపురుషపూర్వకత్వంసాధయతి. సర్వంవాక్యమనిత్యమేవ వాక్యత్వాదితిచేత్ తన్న సిద్ధసాధనత్వాత్, తత్రచోచ్చార్యమాణవాక్యస్యానిత్యత్వాత్ తాదృశవాక్యపారమ్పర్యస్యచనిత్యత్వేబాధకాభావాత్, తావన్మాత్రేణచాస్మాకంవేదనిత్యత్వసిద్ధేః,నహ్యేకరూపవాక్యప్రవాహానాదిత్వాతిరేకేణ వేదవాక్యానామనాదిత్వంప్రతిపద్యామహే ఏకరూపబ్రహ్మాణ్డప్రవాహస్యానాదిత్వే కోనామ విప్రతిపద్యతే,సావయవత్వాద్ బ్రహ్మాణ్డస్యసాదిత్వేసాధ్యమానే తజ్జాతీయబ్రహ్మాణ్డస్యపూర్వంసద్భావోననిషిధ్యతే, ఏవంప్రత్యేకంవాక్యస్యసవక్తృకత్వేపిప్రవాహస్యానాదిత్వే నకశ్చిద్విరోధః.కిఞ్చేదమనుమానం "వాచావిరూపనిత్యయా" "నామరూపంచభూతానాం" ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృతివిరోధాత్కాలాత్యయాపదిష్టం,తదిదమాహ శ్రుత్యేతి.స్మర్తవ్యత్వేసతికర్తృస్మరణాభావాచ్చకర్తృశూన్యోవేదః, నచజీర్ణకూపారామాదిషువ్యభిచారః ఉపదేశపారమ్పర్యేస్మర్తవ్యత్వేచసత్యస్మరణస్యకర్త్రభావనియతత్వాత్,మయాస్మృతఃకర్తాతత్ప్రత్యయాద్వేదప్రామాణ్యమితిచేత్ తన్న ఆగ్రహగృహీతస్యభవతోవాక్యేప్రామాణ్యాభావాదిత్యాహ త్వంతావదితి. నహిమన్వాదీనాం వేదపరిగ్రహఃపురుషగుణప్రత్యయేనేత్యాహ నహీతి.ప్రత్యుత వేదస్యాకర్తృకత్వమేవపరమర్షయః ప్రవదన్తి,నను సర్వవేదకర్తరిభగవతివిద్యమానే మన్వాదయస్తదనువిధాయినశ్చ వేదవక్తారముపలపన్తీతి తన్న తేషాంతదపలాపేప్రయోజనాభావాత్, నహిసత్యనిష్ఠాస్తాదృశామహాత్మానస్తమపిభగవన్తముపలపన్తీతిసంభవ

స్పష్టశ్చాపహ్నువీరంస్తమిహ న మునయస్సత్యనిష్ఠాః కృతజ్ఞాః ॥౧౧౧॥

౩౩౮॥శ్లో॥ ఆదౌ వేదైక్యవాదస్త్వవిభజనవశాత్తావతా నాన్యసృష్టి-
స్సర్వేషామేకవేదాన్వయమపి జగదుః కాలభేదప్రతిష్ఠం ।
తద్వచ్ఛాఖావిభాగః ప్రవచననియతా కాఠకాద్యా సమాఖ్యా
ద్రష్టా మన్త్రాదికర్తా పరిహృత ఇహ చానిత్యయోగః ప్రవాహైః ॥౧౧౨॥

౩౩౯॥శ్లో॥ భేదో మన్వన్తరాదౌ భవతి చ నియతోఽనాదిసిద్ధే తదంశే
పుంసూక్తాదౌ శ్రుతీనాం జనివచనమపి ప్రాగ్వదావిష్కృతౌ స్యాత్ ।
ఆజ్ఞారూపత్వమాసాం న చ గళతి విభోరేకరూపాభిసన్ధే-
ర్యోసౌ దేవః ప్రమాణం స చ న శిథిలయేచ్ఛక్తిమన్తం క్రమం తమ్ ॥ ౧౧౩ ॥

(వేదనిత్యత్వం)

తీత్యాహ సన్తశ్చేతి॥ ౧౧౧॥

నన్వాదికాలే వేదైక్యం శ్రుతం అతస్తదా తదా నానా వేదసృష్టిరిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి ఆదావితి. తత్ర హేతుమాహ అవిభజనేతి. తస్మిన్ కాలే సర్వవేదానామేకవేదాన్వయకథనం కథం తదపి యుజ్యతే కాలభేదనియతత్వాత్, తదిదమాహ కాలేతి. అత ఏవ పశ్చాచ్ఛాఖావిభాగకథనమపి కాలభేదాదేవేత్యాహ తద్వదితి. ఏవం కాఠకాదిసమాఖ్యాపి ప్రవచనానుబన్ధిత్వాన్న వేదసృష్టిహేతురిత్యాహ ప్రవచనేతి. ఏవం వేదద్రష్టృత్వాన్మన్త్రాదికర్తృత్వం చ వ్యాఖ్యేయమిత్యాహ ద్రష్టేతి. కథం తర్హి నిత్యస్య వేదస్యానిత్యైర్యోగ ఇత్యత ఆహ అనిత్యేతి. అయమర్థః వేదవాక్యసన్దర్భసాజాత్యానువాదత్వేన నియతం, సర్వమప్యనిత్యం పదార్థజాతం సాజాత్యేన నిత్యేన వేదేన సంబధ్యతే స్ఫ్యకపాలపురోడాశాదీనామపి సాజాత్యేనానాదిత్వాత్ ॥ ౧౧౨॥

కథం తర్హి "ప్రతిమన్వన్తరం చైషా శ్రుతిరన్యా విధీయతే" ఇత్యాశఙ్క్య పరిహరతి భేద ఇతి. అనాదిసిద్ధానాం వేదాంశానామనన్తత్వాత్ తస్మింస్తస్మిన్మన్వన్తరే కశ్చిద్వేదాంశః ప్రవర్తత ఇత్యర్థః. కథం తర్హి పుంసూక్తాదౌ "ఋచస్సామాని జజ్ఞిరే" ఇతి వచనం, తచ్చ ప్రాగావిర్భావమాత్రపరమిత్యాహ పుంసూక్తేతి. అన్యథా "యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మై" ఇత్యాదివచనశతవిరోధాత్. కథం తర్హి నిత్యానాం వేదానామీశ్వరాజ్ఞారూపత్వం ఆజ్ఞావాక్యస్య తదా తదాన్యథాకరణసంభవాదిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి ఆజ్ఞేతి. హేతుమాహ విభోరితి. ప్రతికల్పమేకరూపాభిసన్ధిరీశ్వర ఏకరూపమేవాజ్ఞావాక్యం వదతి, ఏతదేవ వేదస్య నిత్యత్వం యదైకరూప్యేణ సర్వేష్వపి కల్పేషూచ్చార్యమాణత్వం, ఈశ్వరాభి

౩౩౯॥ శ్లో॥ ప్రేక్షావన్తో మహాన్తః పరిజగృహురిమం సార్ధమస్మైరనన్తం
నేత్థం బాహ్యాగమానాం ప్రసృతిరనుపధేస్తద్గృహీతేరభావాత్।
దృశ్యన్తే గత్యభావో నియతిషు లఘిమా వఞ్చనం తర్కమోహౌ
వృత్తిస్వాస్థ్యాది చైషాముపధిరధిగమే వైపరీత్యం తు వేదే॥ ౧౧౪॥

౩౪౦॥ శ్లో॥ నిత్యైరస్పృష్టదోషైర్భవతి చ నిగమైః పౌరుషేయేషు బాధః
పాషణ్డత్వప్రథైషాం జగతి న చ మృషాపక్షపాతప్రహాణే।
అన్యోన్యం చైషు బాధః ప్రసజతి కృతకేష్వప్యమోహాదిసామ్యా

ప్రాయవిశేషద్యోతనత్వాదాజ్ఞారూపత్వమపి న విహన్యత ఇత్యర్థః. నహీశ్వరః స
తన్త్రత్వాద్వేదార్థప్రతకల్పమన్యథయతు, నాన్యథయతి అన్యథాకరణే ప్రమా
ణాభావాత్, "యథాపూర్వమకల్పయత్" ఇతి యథాపూర్వకల్పనే ప్రమాణ
సంభవాచ్చ. అతస్తత్తత్క్రమవిశేషవిశిష్టతయా తత్తత్కార్యకారణశక్తం మ
న్త్రార్థవాదవిధిరూపం వేదరాశిం నేశ్వరశ్శిథిలయేదితి॥ ౧౧౩॥

నను మహాజనపరిగ్రహాద్వేదప్రామాణ్యం ప్రతిపద్యన్తే వేదవాదినః,
స చ పరిగ్రహో బాహ్యాగమేష్వపి తుల్య ఇత్యాశఙ్క్య వైషమ్యమాహ ప్రేక్షా
వన్త ఇతి. అయమర్థః బహుజనపరిగృహీతత్వం న మహాజనపరిగ్రహః, అపి
తూత్కృష్టజనపరిగ్రహః స తు వేదేష్వేవేతి భావః. కథమన్యేషామాగమానామ
నుత్కృష్టజనపరిగ్రహ ఇత్యత్రాహ నేత్థమితి. ప్రసృతిః మర్యాదా. తత్పరిగ్రహప్రకార
పరిశోధనే వైషమ్యమవగమ్యత ఇత్యర్థః. కథమిత్యాహ అనుపధేరితి. ద్వివిధో హి
పరిగ్రహః, ఆస్తిక్యనిబన్ధనః కశ్చిత్ అల్పాల్పప్రయోజనాభిలాషకృతపరః, తత్ర వే
దపరిగ్రహః పూర్వకోటౌ నివిశతే బాహ్యాగమపరిగ్రహస్సోపాధిక ఇత్యర్థః. ఉ
పాధిస్తు దృష్టమేవ ప్రయోజనం. ఉపాధీనేవ పరిగణయతి దృశ్యన్త ఇతి. అనన్యగతి
కత్వం కర్తవ్యాకర్తవ్యేషు లాఘవం పరైర్వఞ్చనం కుతర్కాభ్యాసవ్యామో
హః వృత్తిస్వాస్థ్యం అశనాచ్ఛాదనాదిసౌకర్యం ఏతాదృశమన్యదపి బాహ్యాగ
మపరిగ్రహే నిదానం. ఏతద్వైపరీత్యం వేదపరిగ్రహే దృష్టమితి న బాహ్యపరిగ్ర
హస్య వేదపరిగ్రహేణ తుల్యత్వమిత్యర్థః. ఇదమేవ న్యాయవిద్భిరపి "హేతుదర్శ
నాదర్శనాభ్యాం వివేకాత్" ఇత్యుచ్యతే॥ ౧౧౪॥

కిఞ్చైవం ప్రమాణత్వేన ప్రతిపన్నవేదవాక్యాద్బాహ్యానాం బాధస్థా
పనమప్రామాణ్యహేతురిత్యాహ నిత్యైరితి. అతస్తేషాం పాషణ్డత్వప్రసిద్ధిరప్య
ప్రామాణ్యనిమిత్తం భవతీత్యాహ పాషణ్డత్వేతి. న చైతావదేవ, బౌద్ధచార్వాకా
ర్హతసాఙ్ఖ్యాదీనాం పరస్పరబాధోఽప్యప్రామాణ్యహేతురిత్యాహ అన్యోన్యమితి.

త్సంవాదోంశేషు తుల్యః పరమిహ కుహనాసిద్ధయేన్యప్రవేశః॥ ౧౧౫॥

(వేదస్య బాహ్యాగమేభ్యో వైషమ్యం)

౩౨౧॥ శ్లో॥ సంవాదే మానవాదేః శ్రుతిభిరవిరతే సద్గ్రహే తత్సమానే
తాభిశ్చాప్తత్వసిద్ధౌ స్వకథిత ఉచితస్తస్య తన్మూలభావః।
నాక్షం లిఙ్గం నరోక్తిర్భ్రమ ఇహ ఘటతే విప్రలిప్సాపి మూలం
నాజ్ఞాతే భావనాపి శ్రుతివిషయతయా భాతి యోగే తు ధర్మః॥ ౧౧౬॥

(స్మృతీతిహాసాదేర్వేదమూలత్వం)

తత్రైకశ్చేదాప్తః అపరోప్యాప్తః మూఢశ్చేన్మూఢ ఇత్యాహ ఆప్తీతి. క్వచిద్వేద సంవాదాత్కుత్రచిత్ప్రామాణ్యమితి చేత్ తుల్యమిత్యాహ సంవాద ఇతి. అత స్సిద్ధాన్తాన్తరప్రవేశః కుహనాసిద్ధయే పరవఞ్చనాదిసిద్ధయ ఇతి న బాహ్యసిద్ధాన్తైర్వేదాగమస్య తుల్యత్వప్రసఙ్గ ఇత్యర్థః॥ ౧౧౫॥

ఇత్థం వేదస్య ప్రామాణ్యముపపాద్య స్మృతీతిహాసాదేర్వేదమూలత్వేన ప్రామాణ్యముపపాదయతి సంవాద ఇతి. అయమర్థః మానవాదేః మన్వాదిగ్రన్థస్య. శ్రుతిభిస్సంవాదే అవిరతే సార్వత్రికే. సద్గ్రహే పరిగ్రహే. తత్సమానే శ్రుతిభిస్సమానే. స్మర్తౄణాం మన్వాదీనాం తాభిః “యద్వై కిఞ్చ మనురవదత్” ఇత్యాదిభిః శ్రుతిభిరేవాప్తత్వసిద్ధౌ స్వకథితః స్మృతిభిరేవ కథితః తస్య మానవాదేః తన్మూలభావః ఉచితః ప్రాప్తః స్మర్తార ఏవ వేదమూలత్వం స్మృతీనామాహురిత్యర్థః. శ్రుతేరేవ స్మృతిమూలత్వముక్త్వా తదన్యేషాం తన్మూలత్వం నిషేధతి నేతి. న తావదిన్ద్రియం స్మృత్యాదిమూలం సంభవతి తస్యాలౌకికార్థత్వాత్ తద్విషయే లౌకికప్రత్యక్షస్యాప్రవృత్తేః, న చానుమానం తత్ర ప్రవర్తతే అన్వయవ్యతిరేకస్య ప్రత్యక్షమూలత్వేన ప్రత్యక్షనివృత్తావనుమానస్యాపి నివృత్తేః, న చ లౌకికం వాక్యం తన్మూలం తస్య ప్రత్యక్షానుమానమూలత్వేన తన్నివృత్తావసంభవాత్, న చ భ్రమ ఏవ మూలం మహాజనపరిగ్రహాసంభవాత్, అత ఏవ న విప్రలిప్సాపి మూలం, తర్హి భావనైవ మూలమితి చేత్ తదపి నేత్యాహ నాజ్ఞాత ఇతి. తథా చ చక్రకమిత్యర్థః, జ్ఞాతే భావనా భావనయా స్మృతిః స్మృత్యా జ్ఞానమితి. శ్రుత్యా జ్ఞానే పునరస్మత్పక్షః. ప్రత్యక్షాదిభిః స్మృతివిషయజ్ఞానమత్ర ప్రతిక్షిప్తం. కథం తర్హి మహర్షీణాం ప్రత్యక్షేణ ధర్మదర్శనం, ఇత్థం, శ్రుత్యా ధర్మం ప్రతిపద్య స్వయమనుష్ఠాతారో ధర్మప్రభావాత్ప్రభావవిశేషమాసాద్య పశ్చాత్ “చోదనాలక్షణోర్థో ధర్మః” ఇతి శ్రుతివిషయత్వేన ధర్మస్య సాక్షాత్కుర్వన్తి, నైతావతా స్మృతీనాం శ్రుతిమూలత్వభఙ్గః తైరపి యోగిభిర్యోగదశాయాం శ్రుతిప్రమాణగమ్యత్వేనైవ

౩౪౨॥శ్లో॥యాంమూలంత్వష్టకాదేరియమపిమనుజైఃక్వాప్యధీతా శ్రుతిస్త్వా
త్సా[illegible]న్నిత్యానుమేయాప్రసజతినకథంతాదృశాధ్యక్షక్లృప్తిః।
సర్వస్మిన్పూర్వపూర్వస్మృతిరపినిగమోవజ్ఞమిత్యాచరిష్ణో
ర్నిత్యాద్యశ్చైచమూలేనియతమిహభవేదర్థసన్తానసిద్ధిః॥ ౧౧౭॥

(అష్టకాదేర్నిత్యానుమేయశ్రుతిమూలత్వభఙ్గః)

౩౪౩॥శ్లో॥శాఖోచ్ఛేదస్త్విదానీమిహయదిసమతస్సర్వతశ్చేదసిద్ధి

ధర్మాణాముపలమ్భాత్ ·అతో వేదమూలత్వంస్మృత్యాదేరుపపన్నమితి॥ ౧౧౬॥

ఇత్థంవేదమూలత్వంస్మృతీనాముపపాద్యఅష్టకాద్యాచారాదేఃప్రాభాకరోక్తంనిత్యానుమేయవేదమూలత్వం ప్రతిక్షిపతి యాంమూలమితి.ఇదమత్రానుమానం అష్టకాద్యాచారమూలభూతా శ్రుతిరన్యత్ర క్వచిదధీతా శ్రుతిత్వాత్ ప్రత్యక్షశ్రుతివత్ ఇతి నిత్యానుమేయాసాశ్రుతిరితిచేన్న శ్రుతిత్వేనిత్యానుమేయత్వవ్యాఘాతాత్, తాల్వాదివ్యాపారైఃక్వచిదుచ్చార్యమాణో వర్ణసఙ్ఘాతవిశేషఏవహిశ్రుతిః, తస్యకథంనిత్యానుమేయత్వం ఉచ్చారణదశాయాంవక్తృశ్రోతృభిరుపలమ్భాత్, యదిచ నిత్యానుమేయాశ్రుతిర్మూలభూతాస్మృతీనాం తర్హి తాదృశనిత్యానుమేయంప్రత్యక్షమపి తన్మూలతయాకింనకల్ప్యతే,ప్రమాణాభావాదితిచేత్ తుల్యం,స్మృతిరేవమూలసద్భావేప్రమాణమితిచేత్ సత్యం,సాహిస్మృతిర్మూలమేవానుమాపయతినపునర్నిత్యానుమేయత్వమపి, మూలభూతస్యవేదస్య మూలాన్తరాభావాదితిచేన్న విప్రకీర్ణైవశ్రుతిరస్తుమూలం కిమనయానిత్యానుమేయయాశ్రుత్యా, కిఞ్చసర్వేపిపూర్వపూర్వస్మృతిమేవప్రమాణీకృత్యాచరన్తి, నకశ్చిదపివేదందృష్టవానితిహినిత్యానుమేయత్వంవేదస్య, తథాచసర్వేషామపిపరప్రత్యయమాత్రశరణత్వాత్ సర్వస్యాపిమూలభూతప్రమాణాదృష్టేరన్ధపారమ్పర్యవదప్రమాణమూలఏవస్మృతిపరిగ్రహఇతిప్రసజ్యేత, అతోనిత్యానుమేయవేదమూలత్వంస్మృతీనామప్రామాణ్యకారణమితి॥ ౧౧౭॥

మాభూన్నిత్యానుమేయవేదమూలత్వం ఉచ్ఛిన్నశాఖామూలత్వంస్మృతీనామితితార్కికాఃతాన్ప్రత్యాహ శాఖోచ్ఛేదఇతి.అయమర్థః కింశాఖోచ్ఛేదంప్రత్యక్షేణసాధయతి,తత్రప్రత్యక్షమభావాదేవనిరస్తం, శాఖాద్యుచ్ఛేదదర్శనాద్వేదోచ్ఛేదమపివదామఇతిచేన్న నహ్యన్యోచ్ఛేదఏవాన్యోచ్ఛేదః,అస్తువాఅన్యోచ్ఛేదాదన్యోచ్ఛేదః, అథాపికేనాపిహేతునా వేదోచ్ఛేదమనుమిమీషే, సపునరుచ్ఛేదఃకిమిదానీమేతస్మిన్నేవదేశే, ఉతదేశాన్తరేపి,పూర్వత్ర సి

ర్వ్యాసాగస్త్యప్రధానైర్భవతి చ మునిభిర్భాషితా వ్యాపిభూమిః।
ఉచ్ఛిన్నా సా యథైవాచరితురవిదితా తత్తదాచారమూలం
తద్వత్ సా విప్రకీర్ణా క్రమసమధిగమః కాలవద్దేశతోఽపి॥ ౧౧౮॥

(శిష్టాచారాదేరప్యుచ్ఛిన్నశాఖామూలత్వభఙ్గః)

౩౪౪॥శ్లో॥ దృష్టే వేదైర్విరోధే స్మృతిపరిహరణం సూత్రభాష్యాదిసిద్ధం
తద్వన్నీతిః పురాణప్రభృతిషు భవినాం సంభవాద్విభ్రమాదేః।
స్యాదన్యోన్యం విరోధే త్విహ బలనియతిస్సాత్త్వికత్వాదిభేదా
న్మాత్స్యాద్యౌదర్శితం తచ్ఛ్రుతిహతిరహితైస్తత్పరైరేవ వాక్యైః॥ ౧౧౯॥

(పురాణాదిబలాబలవిభాగః)

ర్థసాధనం ఏతద్దేశే తత్ప్రవృత్త్యభావాత్. ఉత్తరత్ర కాలాత్యయాపదేశః వ్యాసాగస్త్యాదేరద్యాపి తత్ర తత్ర విద్యమానత్వాత్. అసిద్ధిః బాధ ఇత్యర్థః. తర్హి విప్రకీర్ణా శ్రుతిః కథమత్రత్యాచారమూలమితి చేత్ కథం వోచ్ఛిన్నశ్రుతిరత్రత్యాధునికాచారమూలమితి భవానేవ పశ్యతు, ఆచరితురవిదితాపి తత్పూర్వవిదితత్వాత్తదాచారమూలమితి చేత్, తుల్యం, అత్రత్యైరవిదితాపి దేశాన్తరస్థైర్విదితా శ్రుతిస్తదుపదేశపారంపర్యాదత్రాచారమూలమితి, తదిదమాహ క్రమేతి. యథా కాలక్రమాగతప్రవక్తృపారమ్పర్యాదధిగమః, ఏవం దేశక్రమాగతప్రవక్తృపారమ్పర్యాదస్మాకమప్యధిగమ ఇతి॥ ౧౧౮॥

స్మృతేర్వేదమూలత్వేన శ్రుతివిరోధే సత్యప్రామాణ్యముక్తం, తత్పురాణాదీనామపి సమానమిత్యాహ దృష్ట ఇతి. తత్ర హేతుమాహ భవినామితి. పురుషాణాం భ్రమవిప్రలమ్భాదిసంభవో హి వేదాత్ స్మృతీనాం దౌర్బల్యహేతుః, స పురాణాదిష్వపి సమాన ఇత్యర్థః. అస్తు శ్రుత్యా విరోధే పురాణాదీనాం దౌర్బల్యం, అన్యోన్యవిరోధే కథమిత్యత్రాహ స్యాదితి. సాత్త్వికత్వాదిభేదస్య బలాబలహేతుత్వే ప్రమాణమాహ మాత్స్యాదావితి. ఉక్తం హి మాత్స్యే॥శ్లో॥ "అగ్నేశ్శివస్య మాహాత్మ్యం తామసేషు ప్రకీర్త్యతే। రాజసేషు తు మాహాత్మ్యమధికం బ్రహ్మణో విదుః॥ సఙ్కీర్ణేషు సరస్వత్యాః పితౄణాం చ నిగద్యతే। సాత్త్వికేష్వథ కల్పేషు మాహాత్మ్యమధికం హరేః॥ తేష్వేవ యోగసంసిద్ధా గమిష్యన్తి పరాం గతిమ్" ఇతి, శ్రుతివిరోధరహితైస్తాత్పర్యవద్భిర్వాక్యైః ప్రతిపన్నత్వాదయమర్థస్సర్వైరపి వాదిభిరనతిలఙ్ఘనీయ ఇత్యర్థః. అతశ్శ్రుత్యవిరోధినాం సాత్త్వికానామేవ పురాణానాముపాదేయత్వం న పునశ్శ్రుతివిరోధినాం రాజసానాం తామసానాం చ పురాణానాముపాదేయత్వం, తేషాం సంసారవర్ధనాయ భగవత్ప్రవర్తితైః పితామహాదిభిః ప్రవర్తితత్వాన్న సాత్త్వికపరిగ్రాహ్యత్వమితి భావః॥ ౧౧౯॥

౩౮౫॥శ్లో॥ భాగే వేదావిరుద్ధే పశుపతికపిలాద్యాగమాః స్యుః ప్రమాణం
మోహాద్యర్థం తు శేషం మునిభిరభిహితం యత్ర మజ్జన్తి డింభాః ।
భూయస్యర్థే ప్రధానే విహతిమతి సతాం సంశయశ్చేత్ క్వచిత్స్యా-
చ్ఛ్రుత్యా బాధం న రున్ధే శ్రుతిసహపఠితిర్హ్యాత్వహన్తవ్యతా చ ॥ ౧౨౦ ॥

(పాశుపతాదేర్వేదవిరుద్ధవ్యామిశ్రత్వం)

౩౮౬॥శ్లో॥ నిర్దోషామ్నాయమౌళిశ్రితనిఖిలజగన్మూలసర్వజ్ఞమూలే

తర్హి పురాణాదివద్వేదావిరుద్ధాంశే పశుపతికపిలాద్యుక్తీనాం ప్రామాణ్యమస్తు, కథం తర్హి పాదే తేషాం ప్రతిక్షేప ఇత్యాశఙ్క్యాహ — భాగ ఇతి. వేదవిరుద్ధాంశస్యోపయోగం పూర్వపక్ష్యభిప్రాయేణాహ — మోహాద్యర్థమితి. అసురమోహనార్థం తత్ర వేదవిరుద్ధాంశాభిధానం. అతః పురాణాదివత్కపిలాదికమపి పరిగ్రాహ్యమితి. యత్ర మజ్జన్తి డింభాః యేష్వభిధానేషు బాలిశా ముహ్యన్తీత్యర్థః. పరిహరతి — భూయసీతి. నహి పురాణాదిషు ప్రధానార్థవిరోధో భూయాన్, శ్రుత్యుక్తమేవానుసరన్తి సత్త్వోత్తరాణి పురాణాదీని, తామసాని పునరప్రమాణాన్యేవ, కాపిలపాశుపతాదిషు శ్రుతివిరోధభూయస్త్వాన్న సత్త్వోత్తరస్మృతిపురాణతుల్యత్వం నార్హన్తి. విరుద్ధస్మృతిపురాణాదితుల్యత్వే కా నో హానిరితి వేదవిరుద్ధాంశస్య భూయస్త్వాత్ క్వచిత్సత్త్వోత్తరాంశసద్భావేఽపి న సార్వత్రికవిశ్వాసాస్పదత్వమిత్యర్థః. సంశయశ్చేత్ క్వచిత్స్యాదితి బహ్వర్థవిరోధే సతి సంశయ ఏవ స్యాదిత్యర్థః. కథం తర్హి “సాఙ్ఖ్యం యోగః పఞ్చరాత్రం” ఇతి వేదైస్సహ కథనం కథం వా హేతుబాధ్యత్వం పఞ్చానాం నాస్తీతి, అత ఆహ — శ్రుత్యేతి. శ్రుతివిరోధే పునర్బాధ్యత్వమేవ. నహి సాధర్మ్యమాత్రేణ వైధర్మ్యం నివార్యత ఇతి భావః॥ ౧౨౦ ॥

అస్తు తర్హి శ్రీపాఞ్చరాత్రస్యాపి పాశుపతాదితుల్యత్వమిత్యాశఙ్కమానం ప్రతిక్షిపతి — నిర్దోషేతి. తత్ర కర్తృవైషమ్యం ప్రామాణ్యహేతుమాహ — నిర్దోషేతి. అయమర్థః — “సాఙ్ఖ్యం యోగః పాఞ్చరాత్రం” ఇతి సహపాఠనిమిత్తసామ్యభ్రమం మన్దానాం నివారయితుం భగవతా బాదరాయణేనైవ “సాఙ్ఖ్యస్య వక్తా కపిలః” ఇత్యాదినా సాఙ్ఖ్యాదీనాం సంభావితభ్రమకపిలాదికర్తృకత్వేనాప్రామాణ్యమభిధాయ “పఞ్చరాత్రస్య కృత్స్నస్య వక్తా నారాయణః స్వయం” ఇతి భగవదభిహితత్వేన ప్రామాణ్యమేవ ప్రతిష్ఠాపితమితి. అథాపి తన్త్రమన్త్రాదిసిద్ధాన్తభేదేన వా జ్ఞానాదికాణ్డభేదేన వా వాసుదేవాదిచాతురాత్మ్యప్రతిపాదనభేదేన వా విభక్తే తస్మిఞ్ఛాస్త్రే సార్వత్రికాప్రామాణ్యాభావేఽపి

హేతువ్యూహే చతుర్ధా క్వచిదపి న భవేద్విభ్రమః పఞ్చరాత్రే
యుక్తా భక్తానుకమ్పాగరిమసముదితే విప్రలిప్సాపి నాస్మిన్
వేదాచ్ఛ్రైష్ఠ్యోక్తిరర్థస్థితివిశదతయా భూమవిద్యాదివచ్చ॥ ౧౨౧॥

౩౪౭॥ శ్లో॥ జీవోత్పత్త్యాదివాదో నిగమవదిహ తన్నిత్యతోక్తేశ్చ సామ్యా

శ్వాదితః ప్రామాణ్యం స్యాదిత్యాశఙ్కాయామాహ హేతువ్యూహ ఇతి. అత్ర కుత్రా
పి వేదవిరోధాభావాత్ కర్తృసామాన్యాచ్చ ప్రామాణ్యశఙ్కా న జాయత ఇ
త్యర్థః. మా భూద్విభ్రమః విప్రలిప్సా భగవతః స్యాత్, దృష్టా హి భగవతో విప్రలి
ప్సా "త్వం హి రుద్ర మహాబాహో మోహశాస్త్రాణి కారయ" ఇత్యాదౌ
"క్షిపామ్యజస్రమశుభాన్" ఇత్యాదౌ చ, అత్రాహ యుక్తేతి. ద్వివిధా ఖలు భగ
వతః ప్రవృత్తిః అసురమోహనార్థమాశ్రితసంరక్షణార్థం చ, పఞ్చరాత్రే సత్త్వో
త్తరజనసంరక్షణార్థమేవ ప్రవృత్తిః, అత ఏవ సత్త్వోత్తరాః శాణ్డిల్యాదయ ఏవ త
చ్ఛాస్త్రప్రవక్తారః, అతో నాస్మిన్ శాస్త్రే విప్రలిప్సాపి కారణం. తర్హి సాఙ్గేషు
వేదేషు నిష్ఠామలభమానః శాణ్డిల్యః పఞ్చరాత్రతన్త్రమధీతవానితి వేదాచ్ఛ్రై
ష్ఠ్యవచనం పఞ్చరాత్రస్య వేదవిరోధఖ్యాపకం న కథం ఇత్యత్రాహ వేదాదితి. ద్వి
ధా హ్యత్ర గతిః ఇతిహాసపురాణవదర్థవైశద్యాదిత్యేకా, శాణ్డిల్యస్య పఞ్చరా
త్రశాస్త్రాభ్యాసపర్యన్తం వేదవాక్యాదర్థప్రతిపత్తిర్విశదా నాభూదిత్యపరా. త
దేవ దృష్టాన్తేనాహ భూమవిద్యేతి. యథా భూమవిద్యోపక్రమే భూమవిద్యాప్ర
శంసార్థం "ఋగ్వేదం భగవోఽధ్యేమి" ఇత్యాదినా కృత్స్నస్యాపి వేదస్యానా
దరేణ జ్ఞానాహేతుత్వముక్త్వా భూమవిద్యాయా ఏవ జ్ఞానహేతుత్వమభిధీయ
తే నైతావతా భూమవ్యతిరిక్తవిద్యానిన్దా అపి తు భూమవిద్యాప్రశంసైవ, త
ద్వదత్రాపీతి॥ ౧౨౧॥

తర్హి "వాసుదేవాత్సఙ్కర్షణో నామ జీవో జాయత" ఇత్యాదినా ప
ఞ్చరాత్రే జీవోత్పత్త్యాదికం వేదవిరుద్ధమభిధీయత ఇత్యాశఙ్క్య పరిహరతి జీ
వేతి. నిగమవత్ యథా నిగమ ఏవ "ఇమాని భూతాని జాయన్తే" ఇత్యాదినా జీ
వోత్పత్త్యాదికమభిధీయతే తద్వత్. "నిత్యో నిత్యానాం" ఇత్యాదినా నిత్యత్వా
దికమపి నిగమే నిగద్యత ఇతి చేత్ తుల్యమత్రాపి "అచేతనా పరార్థా చ నిత్యా
సతతవిక్రియా" ఇత్యాదినా ప్రకృతేరపి నిత్యత్వమభిధీయతే కిం పునర్జీవస్య, నిత్య
త్వమనిత్యత్వం చ ప్రకారభేదేన ఘటత ఇత్యర్థః. ద్రవ్యస్వరూపనిత్యత్వాన్నిత్యత్వ
మచేతనస్య స్వరూపే నామాన్తరభజనాద్వావస్థాన్తరయోగాదనిత్యత్వం, జీవ
స్యాపి స్వరూపనిత్యత్వేపి నానాదేహపరిగ్రహాత్ జ్ఞానసఙ్కోచవికాసయో

జీవాద్యాఖ్యానిరూఢిస్త్వభిమతిభిదయా స్యాచ్చ సఙ్కర్షణాదౌ।
మన్వాదేశ్చోపజీవ్యం హితతనుమిదమిత్యాదికం భారతోక్తం
తతాఽప్యైక్యం వికల్పః క్వచిదభిమతవత్త్వాదృశామ్నాయభేదాత్॥
(శ్రీపాఞ్చరాత్రప్రామాణ్యం) ॥౧౨౨॥

౩౪౮॥ శ్లో॥ సర్వే సర్వజ్ఞబుద్ధేర్ననువిషయతయా నిత్యసిద్ధాః కృతాన్తా-
స్తస్మాత్తేన ప్రవర్త్యే సతి సమయగణే కస్య చిత్తోఽపి శేషః।
నైవం తత్త్వే వికల్పత్యజి విహతిమతామేకశేషత్వమానా-
త్తన్నిష్ఠా స్యాత్తదన్నిష్ఠానమతి న విదుషాం నాముకాదిః పరస్తైః॥ ౧౨౩॥
(పరసిద్ధాన్తప్రతిబన్దినిస్తారః)

గమాత్రాచ్చానిత్యత్వమితి. కిఞ్చ “వాసుదేవాత్సఙ్కర్షణో నామ జీవో జాయత” ఇత్యాదివచనం జీవాద్యభిమానిసఙ్కర్షణాద్యావిర్భావపరం, అతో న విరోధ ఇత్యాహ జీవాద్యాఖ్యేతి. మన్వాదేరితి “ఇదం శ్రేయః” ఇత్యాదినా ఋగ్యజుస్సామభిర్జుష్టమిదం పఞ్చరాత్రం మన్వాదేరప్యుపజీవ్యమిత్యుక్తం మహాభారతే “సాత్త్వతం విధిమాస్థాయ గీతస్సఙ్కర్షణేన యః” ఇత్యాదినా చ బ్రహ్మాదీనాం సర్వేషాముపజీవ్యత్వం చ తత్ర తత్రోక్తం. తతాఽప్యైక్యం అవిరుద్ధతయైవ సంప్రతిపన్నే స్థలే, ఆపాతతో విరుద్ధతయా ప్రతిపన్నే స్థలే గ్రహణాగ్రహణవద్వికల్ప ఏవ. తదిదమాహ అభిమతవదితి. తతోభయథాఽపి “గృహ్ణాతి న గృహ్ణాతి చ” ఇతి వేదవాక్యమస్తీతి చేత్ అత్రాప్యస్తి, అత్రాపి పఞ్చరాత్రమూలభూతాయా మూలశ్రుతేరధీయమానత్వాదితి తుల్యం. సా మూలశ్రుతిః ప్రచురం నాధీయత ఇతి చేత్ అధ్యేతౄణామేవ పరిమితత్వేనాయం దోషః యథోపనిషదామితి. ఏతచ్చాగమప్రామాణ్యే భాష్యాదౌ చ విస్తరేణానుసన్ధేయం॥ ౧౨౨॥

అత్ర సిద్ధాన్తాన్తరప్రతిబన్దిమాహ సర్వ ఇతి. సిద్ధాన్తాన్తరమీశ్వరబుద్ధేర్నిత్యమేవ విషయః, తస్మాదీశ్వరప్రవర్త్యే సర్వస్మిన్నపి సిద్ధాన్తే సతి కస్యచిత్పఞ్చరాత్రస్య కోఽవిశేషః, అత్రోత్తరం నైవమితి. పరస్పరవిరుద్ధతత్త్వప్రతిపాదకేషు గ్రన్థేషు సర్వత్ర ప్రామాణ్యం దురుపపాదం, అతః క్వచిత్ప్రామాణ్యే పఞ్చరాత్రస్యైవ ప్రామాణ్యం భగవత్ప్రోక్తత్వాచ్ఛాణ్డిల్యాదిసత్త్వోత్తరాధికారిపరిగ్రహాద్వేదవిరోధాభావాదన్యస్మాదపి శతశః ప్రతిపాదితాద్వైషమ్యాత్సిధ్యతి. ఈశ్వరస్య సర్వజ్ఞత్వేన తద్బుద్ధిస్థత్వం వేదానాం బుద్ధాగమానామపి సమానం, నైతావతా తత్ర సామ్యం, తద్వదత్రాపీతి భావః. అయమర్థః అప్రమాణత్వేన తన్త్రాన్తరాణీశ్వరబుద్ధిస్థాని ప్రమాణత్వేన పఞ్చరాత్రమితి. అయం చ న్యాయో వేద

౩౪౯॥శ్లో॥అర్థే పూర్వానుభూతే సహమితసదృశఖ్యాత్యదృష్టప్రభేదైః
సంస్కారానుగ్రహే యా పరిణమతి మతిస్సా స్మృతిస్సా త్రిప్రకారా।
యాథార్థ్యేఽపి స్వపూర్వానుభవమనుసరేద్బాహ్యభూమ్నా న చైషా
హేతుశ్చార్థక్రియాదేః స్మృతివదనుభవోఽప్యస్తి నష్టాదికేషు॥ ౧౨౪॥

(స్మృతిహేతువిభాగాది)

౩౫౦॥శ్లో॥పూర్వం శ్యామత్వమాతాऽద్య భవతి న హి మితిః పాకరక్తేఽపి తద్ధీ
స్తత్తాభానం తథా చేత్ప్రసజతి తదిదం ప్రత్యభిజ్ఞాదికేఽపి।

బాహ్యాగమయోరపి సమాన ఇతి॥ ౧౨౩॥

ఏవం ప్రామాణ్యప్రక్రియాముపపాద్య స్మృతేరయాథార్థ్యవాదినం ప్రతిక్షేప్తుం స్మృత్యుత్పత్తిప్రకారానాహ అర్థ ఇతి. పూర్వానుభూతేఽర్థే సహదృష్ట సదృశదృష్టాదృష్టభేదైః సంస్కారానుగ్రహే సంస్కారోద్బోధే యా పరిణమతి మతిః సా స్మృతిః. సా చ స్వకారణవైవిధ్యాత్ త్రిప్రకారా. అథవా స్వకారణభూతప్రమితిభ్రాన్తిసంశయానురోధేన స్వయమపి తాదృగ్రూపా సతీ త్రిప్రకారా. అత్ర కశ్చిదాహ సర్వాఽపి స్మృతిరయథార్థేతి. తముత్తరశ్లోకేన నిరాకర్తుం స్మృతేః పూర్వానుభవానుసరణమాహ యాథార్థ్యేఽపీతి. యథా స్మృతిరయాథార్థ్యేఽపి పూర్వానుభవమనుసరేత్ తథా యాథార్థ్యేఽపీత్యపిశబ్దార్థః. అర్థభూమ్నా స్మృతేః కథం యాథార్థ్యమిత్యాశఙ్కాం పరిహరతి బాహ్యభూమ్నేతి. స్మర్తవ్యస్యాపి స్వకాలే సత్త్వాదిత్యర్థః. అర్థక్రియాదిహేతుత్వాచ్చ స్మృతిర్యథార్థేత్యాహ హేతుశ్చేతి. నను స్మృతేర్నష్టవిషయా నష్టం చాసదేవ కథం యాథార్థ్యం స్మృతేరిత్యాశఙ్కాం ప్రతిబన్ద్యా పరిహరతి స్మృతివదితి. అతీతానాగతానుమానాగమయోః ప్రత్యక్షేషు నష్టవిషయత్వేఽపి యాథార్థ్యం భవానేవాఙ్గీకరోతీత్యర్థః॥ ౧౨౪॥

ఉక్తమపి స్మృతేర్యాథార్థ్యం ప్రతివాద్యుక్తహేతుప్రతిక్షేపేణ స్వాభిమతప్రమాణవిశేషేణ చోపపాదయతి పూర్వమితి. ఇత్థం కేచన పరవాదీ స్వమతమాహ నహి పాకరక్తే శ్యామతానుమితిర్యథార్థా, ఇత్థం నివృత్తపూర్వావస్థవస్తు నితత్తోల్లిఖన్తీ స్మృతిరయథార్థేతి. అయం పునరపరామృష్టవాదః నహి స్మృతిర్నివృత్తామపి పూర్వావస్థాం వర్తమానత్వేనోల్లిఖతి తథా చేదిదమిత్యేవోల్లిఖేత్, అపి తు నివృత్తత్వేనైవ అన్యథా తత్తోల్లేఖాభావప్రసఙ్గాత్, పాకరక్తే తు శ్యామతాప్రత్యయో నివృత్తస్యైవ శ్యామత్వస్య వర్తమానత్వేనోల్లిఖతి, అతో విషమో దృష్టాన్తః. ఉక్తమర్థం ప్రతిబన్ద్యోపపాదయతి తత్తేతి. తథా చేత్ వర్తమాన

యాథార్థ్యం పారతన్త్ర్యన్న చ గళతి న చేదభ్యుపేతాతివృత్తి-
ర్వేదే మానైస్స్పృహ్యా క్తా స్మృతిరపి విఫలా త్వక్షపాదాద్యనుక్తిః॥ ౧౨౫॥

(స్మృతియాథార్థ్యోపపత్తిః)

౩౫౧॥శ్లో॥ జాతః పూర్వానుభూత్యా స్మృతిముపజనయేత్ క్వాపి సంస్కార ఏవ
ప్రాగ్దృష్టవ్యక్తిమాత్రప్రతినియతిమతీ కీదృశాదన్వయాత్స్యాత్।
నైవం కార్యత్వబాధ్యేన ను తదనుగుణః కల్ప్యతే హేతుయోగ-
స్తద్‌జ్ఞానోత్పాద్యభావస్స ఇతి చ విదితః కింతదన్యేన నామ్నా॥ ౧౨౬॥

(స్మృతేరనుభూతివిషయనియతవిషయత్వం)

త్వేన [illegible]యాః స్మృతౌ భానం చేత్ ప్రత్యభిజ్ఞాయామపి తాదృగేవ భానమితి తత్రాప్యయాథార్థ్యప్రసఙ్గః. ఆదిశబ్దేనానువాదో గృహ్యతే తత్రాపి యత్తచ్ఛబ్దప్రయోగభూయస్త్వాత్. తర్హి పారతన్త్ర్యాత్ స్మృతేరయాథార్థ్యం వదామ ఇతి చేత్ తచ్చ నేత్యాహ యాథార్థ్యమితి. ఉక్తార్థానఙ్గీకారే దోషమాహ న చేదితి. అభ్యుపేతాతివృత్తిః స్వాభ్యుపేతవ్యాఘాత ఇత్యర్థః. న హి ప్రత్యక్షపారతన్త్ర్యాదనుమానస్యాయథార్థ్యం, నాప్యనుమానపారతన్త్ర్యాదాగమః, న చ సంస్కారపారతన్త్ర్యాత్ ప్రత్యభిజ్ఞానం, అన్యదప్యేతాదృశముదాహర్తవ్యం. ఇత్థం స్మృతేర్యాథార్థ్యం యుక్తిభిరుపపాద్య తత్ర ప్రమాణమపి వక్తి వేద ఇతి॥ శ్లో॥ "స్మృతిః ప్రత్యక్షమైతిహ్యమనుమానం చతుష్టయం" ఇతి వాక్యే స్మృతిః ప్రథమమేవ ప్రమాణత్వేనోపాదీయతే. కథమక్షపాదః స్మృతేః ప్రామాణ్యం నాచష్టే తత్రాహ విఫలేతి. న హ్యక్షపాదః కణాదః కపిల ఇత్యాదయః ప్రామాణికత్వేన పరిగ్రాహ్యాః యుక్తియుక్తం తు గృహ్ణీమః న పునస్తద్వాక్యగౌరవాదిత్యర్థః॥ ౧౨౫॥

అస్తు స్మృతిః [illegible]చ యథార్థా, తథాపి పూర్వానుభూతవిషయమాత్రత్వే కిం నియామకమిత్యాశఙ్క్యతే జాత ఇతి. పూర్వానుభూత్యా జాతస్సంస్కారః క్వాపి స్మృతిం జనయేదేవ. అథాపి సైషా స్మృతిః ప్రాగ్దృష్టవ్యక్తిమాత్రవిషయేతి కీదృశాదన్వయాత్ సంబన్ధాత్ స్యాదితి. అత్రోత్తరం నైవమితి. ఉక్తం హి బహుశః కార్యనిర్బాధేనైవ ప్రమాణేన స్ఫుటదృష్టే తదనుగుణో హేతుయోగః కల్ప్యత ఇతి. అస్మాభిరవగన్తవ్యో హేతురిత్యత్రాహ తద్‌జ్ఞానోత్పాద్యభావస్స ఇతి చ విదిత ఇతి. యా స్మృతిర్యేన జ్ఞానేనోత్పద్యతే తద్విషయమేవ సా గృహ్ణాతీతి నియమః. కింతదన్యేనేతి హేతుహేతుమద్భావనామ్ని జాగ్రతి కిమన్యేన విశేషనామ్నేత్యర్థః. ౧౨౬॥

ఇత్థం స్మృతేః ప్రామాణ్యముపపాద్య పరోక్తోపమానానాం స్మృత్యా

౩౫౭॥శ్లో॥ తుల్యాత్తుల్యాన్తరేధీస్స్మృతిరియమివగౌస్సేతిబోధోనుమానం
యత్తుల్యోయస్సచైతత్సమ ఇతినిజయోర్వ్యాప్తిసిద్ధేః।
చిహ్నాన్నిర్ణీతేనిమిత్తేపదమపివిదితంశక్తమాప్తాతిదేశే
వ్యుత్పత్తిగ్రాహకైస్స్వైఃక్వచిదపినభవేదన్యథాసిద్ధియేషు॥ ౧౨౭॥

(ఉపమానాన్తర్భావః)

ద్వ్యతిరేకమాహ తుల్యాదితి. అత్రైవమాహురుపమానప్రక్రియాం కేచిత్ తుల్యందృష్ట్వాతత్తుల్యస్యదేశాన్తరస్థస్య ప్రతీతిరుపమానమితి. తత్రవికల్ప్యయామః కింస్వరూపప్రతీతిః ఉతసాదృశ్యప్రతీతిరితి. పూర్వత్రసాధీస్స్మృతిరిత్యాహ స్మృతిరితి. ఉత్తరత్ర సాదృశ్యప్రతిపత్తిరనుమానమిత్యాహ ఇయమివేతి. అనేనసదృశీమదీయాగౌరితిబోధోఽనుమానమేవ. ఇయమివ ఇయంగవయవ్యక్తిరివేత్యర్థః. అత్రకథంవ్యాప్తిగ్రహఇత్యతఆహ యత్తుల్యఇతి. అయమత్రానుమానక్రమః గౌర్గవయసదృశః గవయస్థసాదృశ్యప్రతియోగిత్వాత్, యోయద్గతసాదృశ్యప్రతియోగీ సతత్సదృశః యథావామహస్తోదక్షిణహస్తేనేతి. అస్తుతర్హ్యన్యదేవోపమానలక్షణం శ్రుతాతిదేశవాక్యస్యసంజ్ఞినిప్రత్యక్షప్రత్యభిజ్ఞానముపమానం సంజ్ఞాసంజ్ఞిసంబన్ధప్రమితిరుపమితిరితి. సచసంబన్ధఏవోపమానప్రమాణావగన్తవ్యః. అతిదేశవాక్యంచత్రిప్రకారంగోసదృశోగవయఇతి సాధర్మ్యోపమానే, గవాదివద్ద్విశఫోనభవత్యశ్వఇతివైధర్మ్యోపమానే, దీర్ఘగ్రీవఃప్రలమ్బోష్ఠఃకఠోరఃకణ్టకాశీపశుఃక్రమేళకఇతిధర్మమాత్రోపమానేఇతి, తదిదముపమానమాప్తోపదేశాన్నాతిరిచ్యతఇత్యాహ చిహ్నాన్నిర్ణీతఇతి. యథా అయంగౌరితివ్యక్తివిశేషే గోశబ్దవ్యుత్పాదనేపి వక్త్రభిప్రాయమాలోచ్యన్యాయానుసారాత్సార్వత్రికీంగోశబ్దవ్యుత్పత్తింప్రతిపద్యన్తేబాలాః, నహియావదుక్తమేవగృహ్ణన్తినిరూపణధురన్ధరాఃప్రేక్షావన్తః, ఏవమేవాతిదేశవాక్యేపిప్రేక్షావన్తః, న్యాయపర్యాలోచనేనగోసాదృశ్యాదిచిహ్నాన్నిర్ణీతే గవయత్వాదౌశ్రోతారోవ్యుత్పద్యన్తే, అతిదేశవాక్యశ్రవణకాలే గవయత్వాదేరప్రత్యక్షత్వాత్, యదిశబ్దతోవ్యుత్పత్తింప్రతీక్షితకశ్చిత్పశ్చాదుపమానంచాపేక్షేత సకథంత్రైస్వర్గ్యలక్షణైరిన్ద్రోపేన్ద్రాదిశబ్దానాంవ్యుత్పత్తికోటిమాటీకేత, అవ్యుత్పన్నోవాకథంవైదికవాక్యార్థాన్ప్రతిపద్యేత, అప్రతిపన్నవాక్యార్థఃకథంతరామనుతిష్ఠేత్, అననుష్ఠానఃకథంతమాంపురుషార్థమాప్నుయాదితిసర్వమపిమర్వచం. అతస్తల్లక్షణోపదేశాదేవప్రజాపతిపశుపతిసురపతిప్రభృతీనాం స్వరూపేషుతత్తదనుబద్ధేష్వర్థాన్తరేష్వపివ్యుత్పత్తిరితిసర్వమవదాతం॥ ౧౨౭॥

౩౫౩॥శ్లో॥అర్థాపత్తిః పరోక్తా న పృథగనుమితేర్వ్యాప్తిబోధాదిసామ్యా
దవ్యాప్యానామయుక్తిర్నహి భవతి న చావ్యాపకాః స్థాపకాః స్యుః।
జీవన్ క్వాప్యేతి బోధో న గృహ ఇతి మతిం నిశ్చితాం నోపరున్ద్ధే
నాతస్తచ్ఛాన్తయే సా నయది సమమిదం సమ్మతే చానుమానే॥ ౧౨౮॥

(అర్థాపత్త్యన్తర్భావః)

౩౫౪॥శ్లో॥తత్తద్భావైరభావవ్యవహృతినియతౌ మానమన్యత్కిమర్థం

ఏవముపమానస్యాగమాన్తర్భావముక్త్వా తద్వదేవార్థాపత్తేరనుమానాన్తర్భావమాహ అర్థాపత్తిరితి. వ్యాప్తిజ్ఞానాదిసామ్యాత్పరోక్తార్థాపత్తిర్నానుమానాత్పృథగ్భవతి.ఆదిశబ్దాత్పక్షధర్మత్వమప్యాహ జీవన్ దేవదత్తో బహిరస్తి విద్యమానత్వే సతి గృహేఽసత్త్వాదితి దేవదత్తనిష్ఠతయా హి హేతురభిధీయతే, అత్ర వ్యాప్తిం "అనియామ్యస్య నాయుక్తిః" ఇత్యుక్తప్రకారేణ విశదయతి అవ్యాప్యానామితి.జీవత్త్వే సతి యో యత్ర నాస్తి స తతోఽన్యత్రాస్తీతి హి వ్యాప్తిప్రకారః, తమేవానుస్మృత్యానుపపద్యమానదర్శనాదుపపాదకభూతార్థాన్తరకల్పనమర్థాపత్తిరిత్యభిధీయతే.అనుపపద్యమానం వ్యాప్యం వ్యాపకమన్తరేణ వ్యాప్యస్యానవస్థానాత్,తదిదమాహ అవ్యాప్యానామయుక్తిర్నహి భవతీతి.ఉపపాదకాశ్చ నావ్యాపకాః తదప్యాహ న చావ్యాపకాః స్థాపకాః స్యురితి. అనేన "అనియామ్యస్య" ఇత్యాదిశ్లోకే పూర్వార్ధం వివృతం·అనియామ్యస్య అవ్యాప్యస్య "నాయుక్తిః" నానుపపద్యమానతా, "నానియన్తోపపాదకః" నావ్యాపక ఉపపాదక ఇత్యర్థః. తథా చ వ్యాప్తేరేవ నామాన్తరేణానుపపత్తిరిత్యుచ్యతే అర్థాపత్తివాదిభిః.నను ప్రమాణద్వయవిరోధపరిహారోఽర్థాపత్తికార్యం, తదర్థమర్థాపత్తిరితి కిమపి ప్రమాణమన్వేషణీయం, జీవనప్రమాణం తావద్దేశసామాన్యసంబన్ధాద్గృహేఽపి దేవదత్తస్య సద్భావమవగమయతి ప్రతిక్షిపతి చ ప్రత్యక్షమితి ప్రమాణద్వయవిరోధః, మైవం, ద్వయోరపి ప్రమాణత్వే కథం విరోధః,విరోధే వా కథం ప్రామాణ్యం,తదిదముక్తం "న మానయోర్విరోధోఽస్తి" ఇతి,తదేవాచష్టే జీవన్ క్వాప్యేతి బోధో న గృహ ఇతి మతిం నిశ్చితాం నోపరుద్ధ ఇతి.అతః పరస్పరనిరోధాభావాద్విరోధశాన్తయేఽర్థాపత్తిర్నాఙ్గీకరణీయేత్యాహ నాత ఇతి.ఇత్థమనఙ్గీకారే ధూమానుమానేఽప్యర్థాపత్తిత్వం కల్పయితుం శక్యత ఇత్యాహ నయదీతి.అయమర్థః పూర్వోక్తసంవాదశ్లోకాన్తిమపాదేనోచ్యతే "ప్రసిద్ధే చాప్యసౌ సమః" ఇతి॥

మా భూదర్థాపత్తిః,అభావ ఇతి కిమపి ప్రమాణమన్యదేవ పరిగృహ్యతామిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి తత్తదితి. భావాన్తరాభావస్య ప్రసాధితత్వాత్ భావేషు చ

స్మర్తవ్యస్మృత్యభావాత్ప్రమనుమినుతే ప్రాక్తరశ్వాద్యభావం।
స్యాదక్షాద్భావధీవద్విమతివిషయధీతన్వయాదేస్సమత్వా
ద్భావగ్రాహిణ్యభావం తదుచితసహకార్యాగమే బోధయన్తి॥ ౧౨౯॥

(అభావప్రమాణాన్తర్భావః)

౩౫౫॥ శ్లో॥ ఐతిహ్యం వృద్ధవాక్యం బహుదివసగతేర్యత్త్వనిర్ధార్యమూలం
మానం చేదాగమస్తత్తదితరదపి చ స్యాత్తదాభాస ఏవ।
లక్షాదిభ్యశ్శతాదిప్రమితిరనుమితిర్వ్యాప్యతాదేరబాధా
చ్చేష్టాలిప్యాదిలిఙ్గం శితమతిభిరతశ్శిష్టమప్యేవమూహ్యం॥ ౧౩౦॥

(ఐతిహ్యసంభవాద్యన్తర్భావః)

భావస్యైవ ప్రమాణత్వాత్ అభావప్రమాణాపేక్షా నాస్తి॥. యత్తు ప్రాక్తర్గజాద్యభావప్రతిపత్త్యర్థం ప్రమాణాన్తరమపేక్షన్తే, తదనుభాష్య పరిహరతి స్మర్తవ్యేతి. ప్రాక్తర్గజాద్యభావః స్మర్తవ్యస్య స్మరణాభావాదనుమీయతే. ఇదమిహానుమానం, విప్రతిపన్నః ప్రదేశః ప్రాక్తర్గజవత్త్వయా నానుభూతః స్మర్తవ్యత్వే సతి తద్వత్త్వేనేదానీమస్మర్యమాణత్వాదితి. తథా చ స్మరణాభావాదనుభవాభావః అనుభవాభావాచ్చ విషయాభావ ఇతి ప్రాక్తర్గజాద్యభావసిద్ధ్యర్థం న ప్రమాణాన్తరమన్వేషణీయం. అభావస్య ప్రత్యక్షగమ్యత్వే సర్వాపిగీతమనుమానమప్యాహ స్యాదక్షాదితి. అభావజ్ఞానమిన్ద్రియజన్యం ఇన్ద్రియాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిత్వాదిత్యనుమానం. నను భావగ్రాహిప్రమాణస్య కథమభావగ్రాహిత్వమిత్యాశఙ్క్యపరిహరతి భావగ్రాహిణీతి. ఏకస్యాపి కారణస్య సహకారిభేదేన నానాకారణత్వవత్ బోధకస్యాపి సహకారిభేదేన నానార్థబోధకత్వం యుజ్యత ఇతి భావః॥

ఏవమైతిహ్యస్యాప్యాగమేఽన్తర్భావః ప్రామాణ్యే, ప్రామాణ్యాభావే తు ప్రమాణాభాసత్వమిత్యాహ ఐతిహ్యమితి. మానం చేదాగమః తదితరత్ అప్రమాణం చేత్ ఆభాస ఏవేత్యర్థః. తదిదమాహ "జగతి బహుళ తథ్యం నిత్యమైతిహ్యయుక్తం భవతి తు యది సత్యం నాగమాద్భిద్యతే తత్" ఇతి. లక్షాదిభ్యశ్శతాదిజ్ఞానం పునరనుమానమేవేత్యాహ లక్షాదిభ్య ఇతి. తత్ర హేతుమాహ వ్యాప్యతాదేరితి. విప్రతిపన్నం లక్షం శతవత్ లక్షత్వాదిత్యనుమానం. ఏతదప్యాహుః పూర్వపఠితస్యార్థస్య పూర్వార్ధేన "ఇహ భవతి శతాదౌ సంభవాద్యా సహస్రే మతిరపి యుతిభావాత్సానుమానాదభిన్నా" ఇతి. ఏవం చేష్టయా పురుషాభిప్రాయవిశేషానుమానం సఙ్కేతవిశేషయుక్తయా లిప్యా లిఙ్గభూతయా వర్ణవిశేషబోధనం అన్యచ్చైతాదృశం సర్వం సాఙ్కేతికం శితమతిభిః బుద్ధిమద్భిః అనుమానవిశేషతయా భావ్యం॥ ౧౩౦॥

౩౫౬॥శ్లో॥మానత్రిత్వే తు మన్వాద్యనుమతివిషయే తత్రయత్తైః కశ్చిదాప్తై-
రాధిక్యం క్వాప్యధీతం తదపి సుఘటితం గోబలీవర్దనీత్యా।
ఉక్తార్థోదాహృతిర్వా భవతు బహుముఖీ శిష్యమేధామహిమ్నే
సర్వే చ స్వేష్టతన్త్రేష్వనుకథనశతం నిర్వహన్త్యేవమూహ్యైః॥౧౩౧॥

(అధికప్రమాణపరిగణననిర్వాహః)

౩౫౭॥శ్లో॥ప్రత్యక్షాదిత్రికం యత్పృథగభిదధతా భాష్యకారేణ శేషం
నైవక్షిప్తం న చోపసంస్మృతమిహ న తతస్తావతా తత్తదాధిక్యసిద్ధిః।
రీతిస్సర్వోదితానాం నియమితిహి తథోదాసి సఙ్ఖ్యావివాదే
తేనాన్యారుహ్యతత్తత్స్వమధికగణనాస్స్వీకృతా నస్స్వయూథ్యైః॥౧౩౨॥

(ప్రమాణసఙ్ఖ్యానియమసంప్రదాయః)

౩౫౮॥శ్లో॥మానం సర్వోపజీవ్యం ప్రథమమిహ హి భవేదక్షజన్యా మనీషా
తన్మూలా చానుమా స్యాత్తదుభయజనితస్త్వాగమో ద్విప్రకారః।

నను, శ్లో॥ "ఆర్షం ధర్మోపదేశం చ వేదశాస్త్రావిరోధినా। యస్తర్కేణానుసన్ధత్తే స ధర్మం వేద నేతరః" ఇతి ప్రత్యక్షాదిభేదేన ప్రమాణత్రిత్వే మన్వాదీనామభిమతే కైశ్చిదాప్తైరాధిక్యమప్యధీయతే, తత్కథమితి చోద్యమనుభాషతే మానత్రిత్వ ఇతి. తత్పరిహరతి తదపీతి. అధికకథనం తాత్పర్యవిశేషేణ గోబలీవర్దన్యాయేనావిరుద్ధమిత్యర్థః. అథవా ఉక్తస్యైవార్థస్య శిష్యమేధామహిమ్నే బహుముఖముదాహరణం తద్భవత్విత్యాహ ఉక్తేతి. అయం నిర్వాహస్సర్వేష్వపి శాస్త్రేషు పౌనరుక్త్యపరిహారే సాధారణ ఇత్యాహ సర్వే చేతి॥ ౧౩౧॥

కథం తర్హి భాష్యకారైః ప్రమాణత్రయమభిధాయ శిష్టం ప్రమాణం న ప్రతిక్షిప్తం తస్మాదాధిక్యమితి కశ్చిన్మనుతే, తస్యోత్తరం ప్రత్యక్షాదీతి. న చోపసంస్మృతమిహేతి క్షేపాభావవదుపసంహారాభావాదాధిక్యం న సిధ్యతీత్యర్థః. అత ఏవ సగుణవిషయత్వేన ప్రమాణత్రయముపన్యస్య సర్వోదితానాం ప్రమాణానామియమేవ హి రీతిరితి భాష్యకారైరుదాసి. అతోఽస్మత్స్వయూథ్యానామాధిక్యకథనమన్యారుహ్యవాదః న పునః స్వపక్ష ఇతి సంప్రదాయనిర్ణయః॥ ౧౩౨॥

ఇత్థం ప్రమాణత్రయం వివిచ్య తద్వివేకప్రయోజనమాహ మానమితి. అనుమానాగమయోరపి మూలత్వాత్ సర్వోపజీవ్యం ప్రత్యక్షమేవ ప్రథమం, తన్మూలమనుమానం తతః, తదుభయనియతస్త్వాగమః పశ్చాన్నిశ్చీయతే. స చాగమో ద్విప్రకారః దృష్టార్థోఽదృష్టార్థశ్చేతి. దృష్టార్థః కారీర్యాదిప్రతిపాదకః, అదృష్టార్థః స్వర్గాదిసాధనప్రతిపాదకః. అథవా ద్విప్రకారః ప్రవృత్తిధర్మప్రతిపాదక

మూలంన క్వాపిబాధ్యంక్వచిదధికబలైర్మూలజాతీయబాధ
స్స్యాదేతైఃకర్మమాలాఘుటితభవఘటీయన్త్రిజభ్రాన్తిశాన్తిః॥౧౩౩॥
౧౩౪॥శ్లో॥సర్వంసన్దిగ్ధసత్త్వంక్షణికమగుణకంనిత్యమాకస్మికంవా

భాగఃనివృత్తిధర్మప్రతిపాదకభాగఇతి, అత్రాహుర్మృషావాదినః "ఉపజీవ్య
మపిప్రత్యక్షముపజీవకేనబాధ్యతే, ఏవమనుమానేనాపి" తత్ప్రతిక్షిపతి మూ
లంనక్వాపిబాధ్యమితి.స్వమూలబాధే స్వస్యైవబాధేన వ్యాఘాతాదిత్యర్థః. క
థంతర్హిప్రత్యక్షోపజీవినాజ్వాలాభేదానుమానేనప్రత్యక్షోపమర్దఇత్యాశఙ్క్యా
హ క్వచిదితి.అయమర్థః అధికబలైఃవిజాతీయైఃప్రమాణైర్మూలజాతీయస్యబాధః
క్రియతే నపునఃస్వమూలస్యైవ, నహిజ్వాలాభేదానుమానంజ్వాలైక్యప్రత్య
క్షముపజీవతి అపితువర్తితైలాదినామస్త్యప్రత్యక్షం.ఇయంఖలుతత్రానుమాన
ప్రక్రియా విప్రతిపన్నాప్రదీపసామగ్రీ స్వానన్తరభావిప్రదీపవతీ ప్రదీపసామగ్రీ
త్వాత్ ప్రథమప్రదీపసామగ్రీవత్,విప్రతిపన్నః ప్రదీపసామగ్రీనాశః స్వానన్తర
భావిప్రదీపనాశవాన్ ప్రదీపసామగ్రీనాశత్వాత్ చరమప్రదీపసామగ్రీనాశవది
తి,తత్రయత్ప్రత్యక్షమనుమానేనోపజీవ్యతే నతద్బాధ్యతే,యత్తుబాధ్యతేనత
దుపజీవ్యతఇతివివేకః.అతఃఏతైః ప్రమాణైర్నిపుణంనిరూపితైః. కర్మమాలాఘుటి
తభవఘటీయన్త్రిజభ్రాన్తేరజ్ఞానస్యశాన్తిరిత్యర్థః. అయమత్ర బాధ్యబాధక
భావనిర్ణయః ద్వయోఃప్రమాణయోర్విరోధే యత్సంభావ్యమానాన్యథాసిద్ధి
తద్బాధ్యం, అనన్యథాసిద్ధమితరద్బాధకమితి సావకాశత్వనిరవకాశత్వాభ్యా
మన్యథాసిద్ధ్యనన్యథాసిద్ధివివేకః. సావకాశత్వంచక్వచిదప్రమాణకోటినివేశా
త్ "ఇదంరజతం" ఇత్యాదౌ,క్వచిద్విషయాన్తరలాభాత్ "నహింస్యాత్ స
ర్వాభూతాని" ఇత్యాదౌ, నిరవకాశత్వంతుతదుభయాభావేన సిధ్యతి "నే
దంరజతం" "పశుమాలభేత" ఇత్యత్ర.అప్రమాణకోటినివేశశ్చకారణదోషా
ద్బాధకప్రత్యయాచ్చభవతి, ఉభయంచయత్రనాస్తితత్ప్రమాణమేవ. అతఃప్ర
పఞ్చగ్రాహిణఃప్రత్యక్షస్యకాచకామలాదికారణదోషాభావాత్కల్పనీయబా
ధస్యబుద్ధ్యాదికల్పితబాధేన మృషావాదిపక్షస్యాప్యున్మూలనహేతుత్వాన్నిర్దో
షమేవప్రత్యక్షాదికమవతిష్ఠతఇతి నిర్మూలోయంమృషావాదివాదః॥ ౧౩౩॥

నకేవలంమృషావాదివాదస్యైకస్యైవోన్మూలనార్థంప్రత్యక్షాదిప్ర
మాణత్రయపరిశోధనం, సర్వేషామపితద్బాహ్యనిష్ఠానాందుర్వాదినామున్మూలనా
యేత్యాహ సర్వమితి.సర్వంసన్దిగ్ధసత్త్వమితివిశ్వఖణ్డకః.క్షణికమితి వైభాషి
కసౌత్రాన్తికయోగాచారాః. అగుణకమిత్యపితఏవ,అథవామృషావాద్యపి.ని

బుద్ధిః కృత్స్నానుమానం నిఖిలమపి తతస్స్యాన్మృషా ధీతరద్వా।
ప్రఖ్యోపాఖ్యాదపీయః కిమపి నియతిమన్నామరూపం చ నేత్యా
ద్యుద్వేలాపార్థజల్పానపహసితుమసౌ వర్ణితో మానభేదః॥ ౧౩౪॥

(ప్రమాణవివేకప్రయోజనం)

౩౬౦॥ శ్లో॥ ప్రజ్ఞావ్యుత్పత్తిపాకవ్యవహరణఫలశ్రేణినిశ్రేణికాయా
మారూఢా నిష్ప్రకంపా ప్రమితిగుణకరాలంబనాత్తత్పరీక్షా।
మిథ్యాలీకాదిశాపైరపి న న భవతి ప్రాప్తవిస్రంభసౌధా
తత్సాహ్యాద్బాహ్యపాటచ్చరముషితమిదం సద్ధనం ప్రత్యనైష్మ॥ ౧౩౫॥

(పరీక్షాఫలవిశేషః)

ఇతి కవితార్కికసింహస్య సర్వతన్త్రస్వతన్త్రస్య శ్రీమద్వేఙ్కటనాథస్య
వేదాన్తాచార్యస్య కృతిషు తత్త్వముక్తాకలాపే
బుద్ధిసరశ్చతుర్థః

త్యమితి సాఙ్ఖ్యాః, అవస్థానామప్యనాగన్తుకత్వాత్. ఆకస్మికమితి చార్వాకాః. బుద్ధిః కృత్స్నానుమానమితి సపవఖణ్డకః. నిఖిలమపి తతః స్యాన్మృషేతి తద్గురుస్మాధ్యమికః. ధీతరద్వేతి చేతనావాదీ. ప్రఖ్యోపాఖ్యాదపీయః కిమపీతి సపవమాధ్యమికః. ప్రఖ్యా బుద్ధిః ఉపాఖ్యా వ్యవహారః తద్భిన్నసంప్రదాయపాతినోఽన్యేపి. నియతిమన్నామరూపం చ నేతి అనేకాన్తవాదినః. ఇత్యాద్యుద్వేలసప్తభఙ్గ్యాదినా నాజల్పానపహసితుమసౌ ప్రమాణభేదో వర్ణిత ఇతి॥ ౧౩౪॥

ఇత్థం ప్రమాణైరర్థపరీక్షణం కృత్వా ప్రకృతమర్థం నిగమయతి ప్రజ్ఞేతి. అత్ర ప్రజ్ఞావ్యుత్పత్త్యాదిర్నిశ్రేణికా తస్యామారూఢా పరీక్షా, కథం నిష్ప్రకమ్పా ప్రమితిగుణకరాలమ్బనాత్, ఇయం పరీక్షా ఫలప్రాప్తివిస్రమ్భసౌధమధిరుహ్య మృషావాదిప్రభృతిభిరభిహితైర్మిథ్యాలీకాదిశాపైర్న భవతి తేషాం వ్యవహారశ్శాపమాత్రమేవ న యుక్తియుక్తమిత్యర్థః. సురక్షితస్థలేఽవస్థితా తేషాం వచనైరనర్థకైర్న భవతి. సురక్షితపరీక్షాసాహ్యాద్వేదబాహ్యపాటచ్చరాపహృతం తత్త్వజ్ఞానరూపం సద్ధనం ప్రత్యనైష్మేత్యర్థః॥ ౧౩౫॥

ఇతి కవితార్కికసింహస్య సర్వతన్త్రస్వతన్త్రస్య శ్రీమద్వేఙ్కటనాథస్య
వేదాన్తాచార్యస్య కృతిషు సర్వార్థసిద్ధౌ
బుద్ధిసరశ్చతుర్థః.

శ్రీమతే హయవదనపరబ్రహ్మణే నమః

శ్రీమతే నిగమాన్తమహాదేశికాయ నమః

సర్వార్థసిద్ధిసహితతత్త్వముక్తాకలాపే

అద్రవ్యసరః పఞ్చమః

౩౬౧॥ శ్లో॥ తత్తద్ద్రవ్యేషు దృష్టం నియతిమదపృథక్సిద్ధమద్రవ్యజాతం
తద్వద్విశ్వం పరస్య వ్యవధినియమనాన్నాస్య స్వరూపేస్య దోషః।
ఇత్థం నిర్ధార్యభావ్యే భగవతి వివిధోదాహృతివ్యక్తిసిద్ధ్యై
నిర్బాధాన్ ద్రవ్యధర్మాన్నిరనుగతిగళద్దుర్ణయాన్నిర్ణయామః॥ ౧॥

(అద్రవ్యవిచారప్రధానప్రయోజనం)

౩౬౨॥ శ్లో॥ వ్యాఖ్యాతం ద్రవ్యషట్కం వ్యతిభిదురమథాద్రవ్యచిన్తాస్య సత్తా
ధీభేదాదేః పురోక్తా నిజగదురనుపాదానతాం తస్య లక్ష్మ।

ఇత్థం ద్రవ్యవర్గం విచార్యాద్రవ్యం విచారయిష్యంస్తద్విచారస్య ప్రధానప్రయోజనమాహ తత్తదితి. తేషు తేషు ద్రవ్యేషు దృష్టం నియతిమత్ యస్య ద్రవ్యస్య యదుచితం తత్ర తత్రైవ నియతమిత్యర్థః. తచ్చాత్ర తత్రాపృథక్సిద్ధమద్రవ్యజాతం తద్వదేవ విశ్వమపి పరస్యాపృథక్సిద్ధం, ఏవంచ సతి విశేషణగతానాం వికారాదీనాం వ్యవధినియమనాత్ తత్తద్ద్రవ్యవ్యవధానేన భగవద్విశేషణత్వాత్ న స్వరూపే భగవతో దోషః న వికారాదిసంబన్ధ ఇత్యర్థః. ఇత్థం నిర్ధార్య భావ్యే ధ్యాతవ్యే భగవతి పిపిధోదాహరణవ్యక్తిసిద్ధ్యై నిర్బాధాన్ ప్రామాణికాన్ బాధకప్రమాణవిధురాంశ్చ ద్రవ్యధర్మాన్. నిరనుగతిగళద్దుర్ణయాన్ అనుగతిర్వ్యాప్తిః నిరనుగతేరవ్యాప్తేః వ్యాప్త్యభావేన స్వయమేవ గళద్దుర్ణయాన్నిర్ణయామః॥ ౧॥

ఇత్థం ద్రవ్యషట్కే వ్యాఖ్యాతే తదనుబన్ధ్యద్రవ్యప్రమాణాదికముచ్యత ఇత్యాహ వ్యాఖ్యాతమితి. ద్రవ్యషట్కం చిదచిదీశ్వరధర్మభూతజ్ఞానకాలనిత్యవిభూతిరూపం. వ్యతిభిదురం పరస్పరలక్షణాసఙ్కరేణ భిన్నస్వభావం. అథాద్రవ్యచిన్తా ప్రవర్తతే. అస్య అద్రవ్యస్య. సత్తా బుద్ధిభేదాదేః ప్రాగేవోక్తా. తస్య చాద్రవ్యస్యానుపాదానత్వం లక్షణం నిజగదుః. అవస్థావద్ద్రవ్యం, తద్వ్యతిరిక్తమద్రవ్యం, ఆగన్తురపృథక్సిద్ధధర్మోఽవస్థేతి ప్రాగేవోక్తం. ఇదం చాద్రవ్యం ద్రవ్యా

ద్రవ్యాదత్యన్తభిన్నంత్విదమనుపధికంతద్విశింష్యాత్స్వభావా
ద్దృష్టేనహ్యస్త్యయుక్తంనకథమితరథావిశ్వతత్త్వాపలాపః॥ ౨॥

(అద్రవ్యప్రమాణాది)

౩౬౩॥శ్లో॥అద్రవ్యంద్రవ్యసిద్ధౌతదుపహితతయాతచ్ఛలవ్యేతతస్మా
దేకాసిద్ధౌద్వయంనేత్యపినసముభయాన్యోన్యవైశిష్ట్యదృష్టేః।

దత్యన్తభిన్నం,నపునఃకౌమారిలజైనాదివద్భిన్నాభిన్నం,ఇదంచానుపాధికం స
మవాయాదిసంబన్ధాభావేన స్వభావాదేవతత్ ద్రవ్యం విశింష్యాత్.యథాస
మవాయస్స్వయంసంబన్ధాన్తరాభావేపిస్వభావాదేవతావేవసంబన్ధినౌసఙ్ఘట
యతినాన్యౌ, నాపిస్వయంసంబద్ధః, ఏవమేవద్రవ్యాద్రవ్యేస్వభావాదేవవిశిష్ట
వ్యవహారమాతన్వాతేఅపర్యనుయోజ్యత్వాద్వస్తుస్వభావానాం.స్వభావోనా
మ ప్రామాణికంరూపం, అపృథక్సిద్ధవిశేషణత్వేనోపలభ్యన్తే ద్రవ్యంప్రత్యద్ర
వ్యాణి,అన్యథాభవతాపికథమవశ్యమేకముపరాశ్రితమేవావతిష్ఠతఇత్యాదికము
ద్ఘుష్యేత.అయమర్థః భవతాయయోరయుతసిద్ధ్యాసమవాయఃకల్ప్యతే త
యోరయుతసిద్ధిరేవసంబన్ధః నపునస్తత్కల్పనీయస్సమవాయః కల్పనాగౌర
వాత్,స్వాభావికాపృథక్సిద్ధివ్యతిరేకేణసమవాయస్యానుపలమ్భాత్, అతఃస్వ
భావాదేవద్రవ్యాద్రవ్యయోరుపశ్లేషః నహిదృష్టేఽనుపపన్నంనామ దృష్టాప
లాపేవిశ్వమపిలోలుప్యేత.దృష్టమిత్యేవ దృష్టంతావద్గృహ్యతే,అనుమేయమ
పిదృష్టసజాతీయత్వేన తత్రాపివిశేషతోదృష్టందృష్టమేవ, సామాన్యతోదృష్ట
మపిసామాన్యాకారేణదృష్టమేవ, అతోదృష్టానురోధిత్వమనుమానస్యాపి, ఆగ
మోపివ్యుత్పత్త్యాదిసమయే దృష్టమపేక్షతే, ఇత్థం సాధనసమయే దృష్టానతి
లఙ్ఘనముక్తం, ఏవందూషణసమయేపి,దూషణమప్యభిధీయమానం దృష్టానురో
ధిచేద్భవత్యేవదూషణం, నచేద్దూషణమేవనభవతి. వ్యాఘాతోహిసర్వదూష
ణానాంసీమాభూమిః, సచదృష్టవిరుద్ధాభిధానేనఖ్యాప్యతే, ‘‘అతీతమస్తి’’ ‘‘స
ర్వంమిథ్యా’’ ‘‘మాతామేవన్ధ్యా’’ ‘‘యావజ్జీవమహంమౌనీ’’ ఇత్యాదిష్వవ్యా
ఘాతవచనందృష్టవిరోధోద్ఘాటనమేవ, అతోదర్శనానురోధానఙ్గీకారే సర్వా
పలాపప్రసఙ్గఇతి॥ ౨॥

అత్రకశ్చిద్విశ్వాపలాపవాదీద్రవ్యాద్రవ్యవిభాగమప్యపలపతి అద్ర
వ్యమితి.ద్రవ్యసిద్ధావేవాద్రవ్యసిద్ధిః అద్రవ్యస్యద్రవ్యప్రతియోగికత్వేనతదసిద్ధా
వసిద్ధేః, తథాద్రవ్యమప్యద్రవ్యసిద్ధిపూర్వకమేవ,అవస్థావద్ద్రవ్యమితిహిద్రవ్యం
లక్ష్యతే,అవస్థాచాద్రవ్యమేవ, తథాచాన్యోన్యసాపేక్షత్వాద్ద్రవ్యమద్రవ్యంచ

ఆధారేద్రవ్యశబ్దస్తదధికరణకే నాశ్రయేత్వన్యథేత్థం
వ్యుత్పత్తిర్విశ్వహృద్యా నతదపలపతిస్స్వర్గకర్ణీసుతోపి॥ ౩॥

ద్వయమపినసిధ్యతీతి, తదేతదనుభాషితం 'సర్వాపలాపహేతుత్వాదసదితిదూషయతి నసదితి.అయమభిసన్ధిః కింద్రవ్యాద్రవ్యయోరుపలమ్భానుపపత్తిరన్యోన్యాపేక్షయోచ్యతే ఉత వ్యవహారానుపపత్తిః,ఉభయమపినాస్తి ఏకస్మిన్నేవక్షణే విశేషణవిశేష్యయోరేకజ్ఞానగ్రహణయోగ్యయోర్విశేషణవిశేష్యభావేనోపలమ్భాత్ ,తదిదమాహ ఉభయోరన్యోన్యవైశిష్ట్యదృష్టేరితి· ఏవంవ్యవహారేపినాన్యోన్యాశ్రయః వ్యుత్పత్త్యాయత్తోహివ్యవహారః వ్యుత్పత్తిశ్చద్రవ్యాద్రవ్యశబ్దయోర్విశేషణవిశేష్యవిషయయోః యుగపదేవోపలభ్యమానయోరాధారాధేయయోరనయోరనుక్రమాద్ద్రవ్యాద్రవ్యశబ్దౌ వాచకావితి.ఆధారాధేయౌచయుగపదుపలభ్యేతే, తచ్ఛబ్దౌచయుగపదేవవ్యుత్పద్యేతే, అతోద్రవ్యాద్రవ్యశబ్దయోర్వ్యుత్పత్తౌవ్యవహారేతత్ప్రతిపత్తౌచ పరస్పరపౌర్వాపర్యాభావాన్నవిరోధః,తదిదమాహ· ఆధారఇతి.అనాశ్రయే స్వయమాశ్రయవ్యతిరిక్త ఇత్యర్థః.ఇయమేవహివ్యుత్పత్తిః పామరాణామపివ్యవహారేనిదానం, బాలాః ఖలువిశేషణవిశేష్యభావేనవస్తుస్వరూపంయుగపదుపలభన్తే, అనాదౌచసంసారేపూర్వపూర్వవ్యవహారైర్యుగపదేవశిక్ష్యన్తే, అన్యథాకథమివతేషాంవ్యవహారనియమఃప్రవృత్తినియమోవా, నచాన్యోన్యాశ్రయాదివిభీషికేయంలోకవ్యవహారనియమంనిరోద్ధుంశక్నోతి, ఏవం వ్యవహారాదేవవ్యుత్పన్నాః పశ్చాద్వాక్యేనాపివ్యుత్పాద్యన్తే, అతోలోకదృష్టేయంవ్యుత్పత్తిరిత్యాహ వ్యుత్పత్తిరితి. నచాత్యన్తావ్యుత్పన్నాశ్శాస్త్రైర్వ్యుత్పాద్యన్తే, అపితు లోకేనైవవ్యుత్పన్నావ్యుత్పత్తివిశేషపరిపూరణాయశాస్త్రేష్వధికుర్వతే, అతోలోకదృష్టవిశేషణవిశేష్యాదివిభాగానుసారేణ ద్రవ్యాద్రవ్యాదివిభాగపరికల్పనంన్యాయ్యం, అన్యథాసర్వాపలాపవాదినః స్వవ్యాఘాతాదిదోషోపఘాతేనవాదిత్వమేవభజ్యేతేతి,నహివాదినఃప్రమాణప్రమేయవిభాగంవాచ్యవాచకవిభాగం వాదిప్రతివాదివిభాగంవా పరిహృత్య వాదినోభవన్తి,నచప్రమాణనిరూపణేప్రమేయనిరూపణం ప్రమేయనిరూపణేప్రమాణనిరూపణమిత్యాదికం ప్రలప్యవా ప్రతిపద్యవా తూష్ణీమాసతే,అతస్సర్వేపిభేదాస్సేనావనతారామణ్డలాదివిభాగదర్శనన్యాయేనయుగపదుపలభ్యన్తే,యుగపచ్చవ్యవహ్రియన్తే, కేవలంవాచఃక్రమవృత్తిత్వాద్వాభావాధారాధేయవాచ్యవాచకాదివ్యవహారేషుక్రమోపలమ్భః, అభావోపి

౩౬౪॥శ్లో॥సామాన్యాత్మా విశేషాకృతిరపి యది న స్వీకృతో ధర్మవర్గ-
స్స్యాతాం న భాన్తి బాధౌ న కిఙ్ఫికథకాస్సాధయేయుస్స్వసాధ్యం।
యస్మిన్ బాధానవస్థే క్వచన న ఖలు తన్నీతిరన్యత్ర దృష్టే

క్వచిదభావపూర్వకోపలమ్భేపి యోగ్యదశాయాం యుగపదేవోపలభ్యతే, యథా ఘటసద్భావాసద్భావవిశిష్టభూతలయోర్యుగపదిన్ద్రియసన్నికర్షే కే-వలం ఘటాభావోల్లేఖనం ఘటోల్లేఖనాన్తరీయకమిత్యవినాభావాత్ప్రతియో-గిగ్రహణసధ్రీచీప్రతీతిః న పునః ప్రతియోగిగ్రహణస్య పూర్వభావిత్వనిర్బన్ధః, ఏవం చౌపాధికసంబన్ధానాం విశేషణవిశేష్యభావప్రమాణప్రమేయభావవాచ్య-వాచకభావాదీనాం నిర్వాహో భావేప్యన్తతో దూష్యదూషకభావమపి నిరో-ద్ధుం న శక్నోతి దుర్వైతణ్డికః, అతో లక్ష్యలక్షణాదిఖణ్డనచణ్డమారుతో వ్యాఘా-తశేషఫణిముఖసహస్రేణ పరిపీతో జాఠరదహనేన భస్మీభవతీతి సర్వమవదా-తం. స్వర్గకర్ణీసుతోపి అత్రత్యాలుబ్జాకాశ్మున్యవాదిప్రభృతయః అతోపి విశిష్టో యద్యస్తి స్వర్గవాసీ సోపీతి భావః॥ ౩॥

ధర్మధర్మిభావానఙ్గీకారే సకలలోకవ్యవహారవిరోధ ఇత్యద్రవ్యవర్గ-స్య సర్వైర్దురపహ్నవత్వం ద్రఢయతి సామాన్యాత్మేతి. యది సామాన్యాత్మా విశే-షాకృతిశ్చ న స్వీకృతో ధర్మవర్గః సామాన్యాభావాద్ భ్రాన్త్యభావః విశేషా-భావాద్బాధాభావః, తదుభయాభావే కథకాః వాదినః స్వసాధ్యమపి న సాధయే-యుః ఏక ఏవ ధూమవత్త్వాదికో హేతుః పక్షసపక్షయోస్సామాన్యం విపక్షాచ్చ విశేషః, ఇత్థం సాధర్మ్యవైధర్మ్యాత్మనస్సర్వే ధర్మాః తానేవావలమ్బ్య సాధ్యసా-ధనభావో బాధ్యబాధకభావశ్చ ప్రవర్తతే, అన్యథా మౌనమేవ శరణం వాదినామి-తి భావః. నను యథా ద్వితీయసత్తాభేదాదిపరిక్లృప్త్యభావేపి వ్యవహారనిర్వాహః ఏవం ప్రథమసత్తాభేదాదిపరిత్యాగేపి వ్యవహారనిర్వాహః స్యాత్ తథా చ సర్వ-ధర్మోచ్ఛేద ఇతి కశ్చిదాహ, తం ప్రతిక్షిపతి యస్మిన్నితి. అయమర్థః ద్వితీయసత్తా-భేదాదిక్లృప్తావనుపలమ్భస్తావద్బాధకః అనవస్థా చ, తన్నీతిరన్యత్ర దృష్టే ప్రత్య-క్షదృష్టే ప్రథమసత్తాభేదాదౌ న భవతి అనుపలమ్భబాధాభావాత్ అనవస్థాప్రస-ఞ్జకత్వాభావాచ్చ, సజాతీయాపేక్షాయామేవానవస్థా న తూపలబ్ధస్య ప్రథమ-స్యాపి స్వీకారే, అతః ప్రథమధర్మాపలాపః కర్తుం న శక్యత ఇత్యర్థః. యస్మిన్ క్వచన ద్వితీయసత్తాదౌ బాధానవస్థే భవతః న తన్నీతిరన్యత్ర దృష్టే ప్రమాణప్రతిపన్నే ప్రథమసత్తాదావపీతి శబ్దయోజనా. ఇత్థం ప్రథమస్యాపి ధర్మస్యానఙ్గీకారేణ సర్వ

నోచేన్నిశ్శేషకుక్షింభరిరుపనిపతేన్మస్తరశ్శూన్యవాదః॥ ౪॥

౩౬౫॥శ్లో॥చాదీనాంవ్యక్తియోగ్యంయదుతపదవిదోసత్త్వమద్రవ్యమాహు
స్తైస్తావత్తన్మృషాత్వంగమయతినచతద్బాధకంకిఞ్చిదస్తి।
తాత్పర్యంచాన్యదత్రస్ఫుటవిదితమతస్తత్రసత్త్వేతరత్వా
దన్యైఃకశ్చిన్నఇర్థఃపరమిహనిపుణైర్ద్యోతకత్వాదిచిన్త్యం॥ ౫॥

౩౬౬॥శ్లో॥ఆహుర్ద్రవ్యేషుధర్మాన్కతిచనగుణపర్యాయవైషమ్యభిన్నాన్
పర్యాయాణాంగుణత్వేస్థితవతిసహజాగన్తుతామాత్రమేతత్।
మిథ్యాభూతాన్వికారానభిదధతిపరేసత్యరూపాన్స్వభావాం
స్తానేకద్వ్యాదిరూపానభిదధతుకథంనిర్గుణానాంక్షణానాం॥ ౬॥

ధర్మాణాంసాంవృతత్వకల్పనేధర్మ్యపలాపోఽపితేనైవసాంవృతత్వేనకల్పయితుం
శక్యఇతిశూన్యవాదఏవపరిశిష్యేతేత్యాహ నోచేదితి॥ ౪॥

నను సత్త్వంద్రవ్యం సత్త్వమద్రవ్యమితిపదవిద్భిరభిహితత్వాదద్ర
వ్యాణాంమృషాత్వమితియదికశ్చిన్మనుతేతదనూద్యప్రతిక్షిపతి చాదీనామితి.కు
తఇత్యతఆహ నచతదితి.బాధఏవహ్యసత్త్వేకారణం, నచచాద్యర్థానాంసము
చ్చయాదీనాంబాధోఽస్తి తదభావేఽపితన్మిథ్యాత్వేసర్వపదార్థానాంమిథ్యాత్వం
స్యాదితిభావః. కస్తర్హిపదవిదాంవాక్యాభిప్రాయఇత్యత్రాహ తాత్పర్యమితి.
కింతత్తాత్పర్యమిత్యత్రసామాన్యేనతాత్పర్యార్థమాహ అతఇతి.ప్రమాణబలాత్స
త్త్వేతరత్వాదన్యత్రైవతాత్పర్యమితి సామాన్యతోనిర్ణీతమిత్యర్థః.తాత్పర్యవి
శేషంప్రకాశయతి పరమిహేతి.ద్యోతకత్వాదిచిన్త్యం చాదీనాంద్యోతకత్వము
న్యేషాంవాచకత్వం యద్ద్యోత్యంతస్యవిశేషణసంబన్ధానర్హత్వం యద్వాచ్యం
తస్యవిశేషణసంబన్ధార్హత్వమిత్యాదివిభాగో యథాప్రమాణంచిన్తనీయః అ
తోసత్త్వశబ్దకథనమాత్రాదద్రవ్యాణాంమిథ్యాత్వప్రసఙ్గాభావఇత్యర్థః ౫॥

అత్రక్షపణకాగుణపర్యాయభేదేనగుణానేవవిభజన్తేతన్నయుక్తమి
త్యాహ ఆహురితి. సహజాగన్తుతామాత్రమేతదితి సహజాధర్మా గుణాఇత్యు
చ్యన్తే,ఆగన్తవఃపర్యాయాఇతిక్షపణకపరిభాషా, గుణత్వేతుల్యేకిమనేనవిశేష
కథనేనేత్యర్థః. బౌద్ధాస్తుకేచిత్ సర్వాన్యవస్థాభేదాన్ గుణశబ్దాభిధేయాన్
మిథ్యాభూతానభిదధతి, తేష్వేవాపరేసత్యభూతాన్స్వభావాన్ తానేక
ద్వ్యాదిరూపాన్ రూపరసగన్ధస్పర్శస్వభావాపృథివీ రూపరసస్పర్శస్వభావం
జలం రూపస్పర్శస్వభావంతేజః స్పర్శస్వభావోవాయురితి,ఏతత్సర్వంనిర్గుణా
నాంనఘటతఇత్యాహ అభిదధత్వితి.ఆరోపోహిసగుణేష్వేవ తిరోహితాకారో

౩౬౮॥శ్లో॥ బాహ్యేర్థే బౌద్ధతో కాః కిల జననజరాభఙ్గరూపాన్వికారా
నాద్యన్తౌ చిత్తచైత్తేష్వపి జగదురిమే తత్స్వరూపం నవాస్యః।
పూర్వస్మిన్నక్రమః స్యాదుపరి తు నను కథం తస్య ధర్మాస్తపతే
తన్మిథ్యాత్వే తు నిత్యం నిఖిలమపి భవేత్తుచ్ఛమేవాన్యదా స్యాత్॥ ౮॥

(అద్రవ్యవర్గస్య సర్వదూరపహ్నవత్వం)

౩౬౯॥శ్లో॥ ఆదావైక్యేన బుద్ధిర్ద్వయమపి మిళితం గృహ్ణతీ వ్యక్తిజాత్యో
ర్భేదాభేదావిరోధం దిశతి యది న తత్ద్విశిష్టైక్యబుద్ధేః।

హితరూపపాపేక్షత్వాత్, రూపరసాదీనాం స్వభావమాత్రత్వే ధర్మధర్మిణోర్భి
న్నేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వవిరోధాత్, భిన్నేన్ద్రియగ్రాహ్యాణాం రూపరసాదీ
నాం బహూనాం స్వభావానామేకవస్త్వాత్మకత్వే బహువిరోధసఙ్కలనాచ్చ
సగుణత్వమేవ న్యాయ్యమితి ద్రవ్యాద్రవ్యవిభాగో ఽనతిలఙ్ఘనీయ ఇత్యర్థః॥ ౬॥

బాహ్యార్థ ఇతి. అత్ర కేచిద్బౌద్ధాభాసా బాహ్యార్థేషు జననజరాభఙ్గరూ
పాన్ వికారానాహుః, చిత్తచైత్తేషు జననభఙ్గావేవ ద్వౌ వికారౌ, తత్ర వికల్పనీ
యం ఏతద్వికారజాతం వస్తునః స్వరూపం వా ధర్మో వా, తత్ర పూర్వస్మిన్ పక్షే
జననాదీనాం క్రమ ఏవ న స్యాత్, న హి స్వరూపం క్రమేణ భవతి స్వరూపత్వవ్యా
ఘాతాత్, ఉత్తరత్ర ధర్మధర్మిభావం స్వయమేవ వదసీత్యాహ ఉపరీతి. తర్హి జన
నాదయో మిథ్యేతి చేన్నేత్యాహ తన్మిథ్యాత్వ ఇతి. జననాదీనాం మిథ్యాత్వే తస్య
వస్తునో నిత్యత్వమేవ స్యాత్ యది వా తుచ్ఛత్వమితి. యథాహుః॥ శ్లో॥ నిత్యం స
త్త్వమసత్త్వం వా ఽహేతోరన్యానపేక్షణాత్। అపేక్షాతో హి భావానాం కా
దాచిత్కత్వసమ్భవః" ఇతి, అత్రాహేతోరిత్యుపలక్షణం అజననస్యేత్యర్థః.
హేతోరపి జననపర్వోపయోగాత్ అన్యథా జననాదీనాం మిథ్యాత్వే సత్యేకదా
నిత్యత్వమన్యదా తుచ్ఛత్వమేవేత్యర్థః. స్యాదేవ న స్యాదేవ వా న తు కదాచిత్స్యా
దితి హ్యాహుః॥ ౮॥

ఏవమద్రవ్యం సాధయిత్వా ద్రవ్యాద్రవ్యయోర్భేదాభేదవాదస్యా
ప్రామాణికత్వమాహ ఆదావితి. ప్రథమపిణ్డగ్రహణేషు భేదేనాప్రత్యయాత్ మ
త్వర్థీయనిరపేక్షసామానాధికరణ్యాత్ సహోపలమ్భనియమాదేకశబ్దాను
విద్ధప్రత్యయాచ్చ భేదాభేదం సమర్థయన్తే, తత్ర భేదాభేదయోః కిం ప్రత్యక్షగమ్య
త్వముతానుమానగమ్యత్వమితి వికల్ప్య ప్రత్యక్షగమ్యత్వపక్షమనువదతి గౌర
యమిత్యైక్యేన బుద్ధిరుత్పద్యమానా మిళితామేవ వ్యక్తిం జాతిం చ గృహ్ణతీ భేదా

ఇత్థం త్వేదన్త్వతోऽన్యం నహి కిమపి కదాప్యర్భకోపి ప్రతీయా
త్తద్వైశిష్ట్యప్రతీతిర్నిరుపధిరపృథక్సిద్ధిమాత్రేణసిద్ధ్యేత్॥ ౮॥

(ప్రత్యక్షభేదాభేదభఙ్గః)

౩౬౯॥శ్లో॥ వ్యక్త్యాజాత్యోరభేదం యదివదసి పృథక్సిద్ధ్యభావాదిలిఙ్గై
ర్భేదాభావోऽత్ర బాధ్యస్తవ వచనహతో నాన్యథాత్వాऽస్య యుక్తిః।
ధర్మైక్యాదేకవాక్యాన్న తు భవతి తతో ధర్మధర్మ్యైక్యబుద్ధి
స్తద్బోధశ్చాప్యుపాధిర్న స ఇహ భవతాऽదృశ్య ఇత్యభ్యుపేతః॥ ౯॥

(అనుమేయభేదాభేదభఙ్గః)

భేదయోర్విరోధముపశమయతీతి, తన్నిరాచష్టే తన్నేతి. తత్ర హేతుమాహ తద్వైశిష్ట్యేతి. తద్వివృణోతి ఇత్థం త్వేతి. ఇదమిత్థమితి హి సర్వా ప్రతీతిరుపజాయతే తత్రేదమంశో ధర్మీ ఇత్థమంశో ధర్మః. అర్భకోపీతి బాలిశాదపి బాలిశో భవానిత్యర్థః. కథం తర్హి అత్యన్తభిన్నయోర్ధర్మధర్మిణోర్వైశిష్ట్యప్రతీతిః, సమవాయాఙ్గీకారే చానవస్థానప్రసఙ్గాదిత్యాశఙ్క్యాహ తదితి. తత్ తస్మాత్. నిరుపధిః ఉపాధిత్వేనాస్వీకృతసమవాయాభావేపి స్వాభావికాపృథక్సిద్ధిమాత్రేణ వైశిష్ట్యప్రతీతిస్సిద్ధ్యేదితి॥ ౮॥

లిఙ్గాదపి భేదాభేదవాదో న సిద్ధ్యతీతి వక్తుం పరోక్తానుమానాన్యనువదతి వ్యక్త్యేతి. పృథక్సిద్ధ్యభావాదిలిఙ్గైః సహోపలమ్భనియమాదిలిఙ్గైః ధర్మధర్మిణోరభేదః కాలాత్యయాపదిష్ట ఇత్యాహ భేదాభావ ఇతి. తవాప్యయం దోషోऽభిమత ఇత్యాహ తవ చేతి. అన్యథా సహోపలమ్భనియమయుక్తిరేవ న స్యాదిత్యాహ నాన్యథేతి. సాహిత్యం భేదపవనియతమభేదగన్ధమపి న సహత ఇతి భావః. కథం తర్హి మత్వర్థీయప్రత్యయనిరపేక్షసామానాధికరణ్యమిత్యాశఙ్క్య సామానాధికరణ్యలక్షణానురోధేన పరిహరతి ధర్మైక్యాదితి. న పునస్సామానాధికరణ్యాద్ధర్మధర్మిణోరైక్యబుద్ధిరిత్యాహ న తు భవతీతి. యత్ర పునరైక్యం తత్ర తద్బుద్ధిరేవోపాధిః. న స ఇహ బుద్ధిరూపోపాధిరాస్తీత్యర్థః. నన్వదృశ్యవిషయే బుద్ధిమన్తరేణాప్యర్థోస్తి తత్కథం బుద్ధ్యభావాదర్థాభావ ఇత్యాశఙ్క్యాహ భవతాऽదృశ్య ఇత్యభ్యుపేత ఇతి. దృశ్యత్వేనైవ హి భవతా ధర్మధర్మిణావుభావపి పరిగృహ్యేతే, తథా చ ధర్మధర్మిణోరైక్యమపి యద్యస్తి యోగ్యత్వాదుపలభ్యేత, న చోపలభ్యతే తస్మాన్నాస్తి, ఏతేనైవైకశబ్దానువిద్ధప్రత్యయోపి నిరస్తః, ఏకో దణ్డీతివదేకశబ్దస్య విశిష్టవిషయత్వాదితి॥

౩౭౦॥శ్లో॥సత్త్వాన్నైకాన్త్యమాహుర్విమతమితరవత్తేఽపి తద్ధీవిరుద్ధం
న హ్యాత్తాకారభేదాత్పరిహృతిరనవస్థానదోషప్రసఙ్గాత్।
స్వవ్యాహారోక్తిచర్యాసమయనియతయోప్యేవమేవాకులాస్స్యు
ర్దృష్టాన్తేఽపి హ్యుపాధిద్వయవతి నియతః స్థౌల్యసౌక్ష్మ్యాదియోగః॥౧౦॥

౩౭౧॥శ్లో॥సిద్ధే వస్తున్యశేషైః స్వగతముభయథా వర్ణ్యతే తత్ర తత్ర
స్యాదర్థస్యైకరూపే కథమిదమితి చేత్తన్న భిన్నాశయోక్తేః।
ముక్తవ్యావైభవోక్తిః క్వచిదనభిమతే సంశయోక్తిః క్వచిద్వా
భాగద్వైతాన్నృసింహప్రభృతిషు ఘటతే చిత్రసంస్థానయోగః॥౧౧॥

(అనేకాన్తానుమానభఙ్గః)

అథాఽనేకాన్తవాదీ ప్రత్యవతిష్ఠతే సత్త్వాదితి. సర్వమనేకాన్తం సత్త్వాత్ ఘటాకాశమహాకాశవదితి, తత్ప్రతీతివిరుద్ధమిత్యాహ తద్ధీవిరుద్ధమితి. సామాన్యాకారేణాభేదః వ్యక్త్యాకారేణ భేద ఇతి విరోధం పరిహరామ ఇత్యాశఙ్క్య నిరాకరోతి న హీతి. కుత ఇత్యత ఆహ అనవస్థానేతి. వ్యక్తీనామభేదనిర్వాహార్థం జాతిః పరిగృహ్యతే, జాతివ్యక్త్యోరత్యన్తవిరుద్ధస్వభావయోరభేదనిర్వాహార్థం ధర్మాన్తరస్వీకారేఽనవస్థా, అస్వీకారే విరుద్ధాకారేణ ప్రతిభాసమానయోః కథమభేదః. ఉక్తార్థబాధకాననిష్టప్రసఙ్గానాహ స్వవ్యాహారేతి. సర్వత్రాఽనేకాన్తవాదే వ్యాహారనియమో వ్యవహారనియమస్సిద్ధాన్తనియమ ఇత్యాదయస్సర్వే నియమా వ్యాకులీభవేయుః, ఆకాశేఽపి ఘటకరకాద్యవచ్ఛేదకభేదేనైవ స్థూలసూక్ష్మాదివ్యవహారః, తతోఽపాధీనాం భిన్నత్వమేవ, ఉపాధిమతః పునరభిన్నత్వమేవ, కేవలముపాధిగతో భేద ఉపాధిమత్పర్యన్తముపాధిద్వారేణ వ్యవహ్రియత ఇతి న విరోధః॥ ౧౦॥

కథం తర్హ్యనేకాన్తాభావే సర్వైరపి వాదిభిరేకస్మిన్ సిద్ధాన్తే వస్తుద్వయోపవర్ణనం క్రియతే యథా స్మృతేర్యాథార్థ్యమయాథార్థ్యం చేతి న్యాయవాదినః. ఏవం తేషు తేషు సిద్ధాన్తేషు మతిభేదోపవర్ణనం దృష్టం యథా భవన్త ఏవాన్వితాభిధానమభిహితాన్వయం చాభిదధత ఇత్యాశఙ్కతే సిద్ధ ఇత్యాదినా. పరిహరతి తన్నేతి. తత్ర హేతుమాహ భిన్నాశయోక్తేరితి. తత్తచ్ఛాస్త్రప్రవక్తౄణామాశయభేదేన వస్తుభేదోపవర్ణనం న్యాయ్యమిత్యర్థః. అస్మిన్నర్థే పరిహారాన్తరమప్యాహ ముక్తవ్యేతి. ఏకస్యైవ వక్తుః క్వచిద్వైభవోక్తిః క్వచిత్పరమార్థోక్తిరితి. తృతీయమపి పరిహారమాహ సంశయోక్తిరితి. అర్థానవధారణే నవాదిభిస్సంభావితకోటిద్వయోపాదానమితి. అతో నానేకాన్తవాదప్రసఙ్గః.

౩౨౨॥ శ్లో॥ స్యాదస్తి స్యాచ్చ నాస్తి ద్వితయమనుభయం స్యాత్త్రిభిశ్చాన్తిమం త్రిః
సైషోక్తా సప్తభఙ్గీ జినసమయజడైర్ద్రవ్యపర్యాయవర్గే।
ఇష్టాం పార్శ్వత్రికీం తాం స్వపరమతకథాతత్ఫలాదౌ వివక్షుః
కక్షీకుర్వీత ధూర్తః కథకపరిషదా కాం దిశం కాన్దిశీకః॥ ౧౨॥

(సప్తభఙ్గీభఙ్గః)

౩౨౩॥ శ్లో॥ భేదే వస్తుస్వరూపే భ్రమ ఇహ న భవేద్ధర్మపక్షేఽనవస్థా
స్యాద్వాన్యోన్యాశ్రయాదిస్తదయమనృత ఇత్యుక్తిబాధాదిమఃస్థం।

కథం తర్హి నృసింహాదిరూపేషు విరుద్ధాకార ఇతి చేత్ అంశభేదాదవిరోధ ఇత్యాహ భాగద్వైతాదితి॥ ౧౧॥

ఇత్థమనేకాన్తవాదప్రతిక్షేపమసహమానోఽనేకాన్తవాదీ సప్తభఙ్గీం పురస్కురుతే స్యాదస్తి స్యాన్నాస్తి స్యాదస్తి చ నాస్తి చ స్యాదస్తి నాస్తి విలక్షణం అస్తి స్యాదస్తి నాస్తి విలక్షణం నాస్తి స్యాదస్తి నాస్తి విలక్షణం అస్తి చ నాస్తి స్యాదస్తి నాస్తి విలక్షణం ఇతి సప్తభఙ్గ్యా సంవలితమేవ విశ్వమితి· ద్రవ్యం హి వస్తుస్వరూపం పర్యాయశ్చాగన్తుధర్మః ద్రవ్యపర్యాయాత్మనా సదసద్రూపేణ జగతి సర్వమపి రూపమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం సఙ్ఘటత ఇతి, తదిదమనుభాషతే స్యాదస్తీతి. స్యాత్త్రిభిశ్చాన్తిమం త్రిరితి అన్తిమం అనుభయం. త్రిభిః స్యాదస్తీత్యాదిభిః త్రిః ప్రత్యేకమన్వితమిత్యర్థః, అస్తి నాస్తి విలక్షణం ప్రత్యేకం స్యాదస్తీత్యాదిభిస్త్రిభిరన్వితమితి పక్షత్రయం, పూర్వం చ చత్వారః పక్షాః అతస్సప్తభఙ్గీ. సైషా సప్తభఙ్గీ ద్రవ్యపర్యాయవర్గే అనేకాన్తవాదిభిరుక్తా. జినసమయజడైరితి అస్యార్థస్యోపక్షేపవక్తౄణాం జాడ్యం ప్రకటయతీత్యర్థః. అతోత్తరమాహ ఇష్టామితి. అనియతార్థోపపాదనస్వభావామేవాం సప్తభఙ్గీం వివక్షుః పరస్పరవిరుద్ధాభాషణేన విద్వద్భిర్నిష్కాసితశ్శుష్కతర్కవాదీ కాన్దిశీకో భయద్రుతః కాన్దిశం కక్షీకుర్వీత న కాఞ్చిదపి దిశం ప్రాప్నుయాదిత్యర్థః. అనియతవాదినాం హి స్వపక్షఏవ పరపక్షః దూషణమేవ భూషణం విజయఏవ పరాజయః వ్యవహారఏవ మౌనమితి సర్వోవ్యాఘాతస్సంపనీపద్యేతేతి భావః॥ ౧౨॥

ఇత్థం భేదాభేదవాదే నిరస్తే భేదోఽపి తద్వదేవ నిరస్యతామితి వదతః పరపక్షవాదినః పక్షమనువదతి భేద ఇతి. తన్నిరాకరోతి ఉక్తీతి. అయమత్ర పూర్వపక్షసిద్ధాన్తయోరనుక్రమః కిం భేదో వస్తునః స్వరూపం, అథవా ధర్మః, యది స్వరూపం స్వరూపభూతభేదే గృహీతే సత్యధ్యాసో న స్యాత్, అథ న గృహ్యేత అథాప్యధ్యాసో న స్యాత్ ధర్మిగ్రహణమన్తరేణాధ్యాసాభావాత్, తథా చ స్వరూప

భూతభేదస్యగ్రహణాగ్రహణయోరధ్యాసాభావ ఇతి స్వరూపభేదవాదనిరాసః, కిఞ్చ స్వరూపస్యైవ భేదత్వే స్వరూపం భేద ఇతి వ్యవహ్రియేత న పునర్భిన్నమితి, స్వరూపస్య ప్రతియోగినిరపేక్షత్వాద్ భేదస్య తత్సాపేక్షత్వాచ్చ విరుద్ధధర్మాధ్యాసోఽపి స్వరూపభేదవాదమపాకరోతి. నాపి ధర్మో భేదః తస్య ధర్మిప్రతియోగిభ్యామభేదే వ్యాఘాతః ధర్మధర్మిభావాదేర్భేదనిష్ఠత్వాత్, భేదే పునరాత్మనైవ భేదాఙ్గీకారే తావదాత్మాశ్రయః ద్వితీయభేదమఙ్గీకృత్య పరస్పరభేదకత్వే కథనే పరస్పరాశ్రయః తృతీయాదిభేదమఙ్గీకృత్య పరివర్తనే చక్రకం ఉత్తరోత్తరమపి ధావనేఽనవస్థా ఉత్తరోత్తరభేదానాం పూర్వపూర్వభేదేభ్యో భేదానఙ్గీకారే ద్వితీయాదీనాం భేదానాం ప్రథమభేదాద్వ్యతిరేకాభావేన తదఙ్గీకారానఙ్గీకారయోరవిశేష ఇతి ధర్మభేదోఽపి దుర్వచః. కిఞ్చ కిం ధర్మిప్రతియోగిగ్రహణపూర్వకో భేదగ్రహః ఉత స్వతన్త్రః, యది స్వతన్త్రః భేదగ్రహణమేవ తన్న స్యాత్ కస్య కస్మాద్భేద ఇతి. యది ధర్మిప్రతియోగిగ్రహణపూర్వకస్తత్రాపి వికల్ప్యామః కిం ధర్మిప్రతియోగినౌ పరస్పరవిలక్షణత్వేన గృహ్యమాణౌ తథాభవతః ఉతావిలక్షణత్వేన, యద్యవిలక్షణత్వేన ఘటాద్ ఘటోఽభిన్న ఇత్యేవ స్యాత్ న చ తద్యుక్తం. విలక్షణత్వేన చేత్ అన్యోన్యాశ్రయకుక్షినిక్షేపణేన నిగృహ్యతే భేదవాదః భేదే గృహీతే సతి ధర్మ్యాదిగ్రహణం తద్గ్రహణే సతి భేదగ్రహణమితి, అతోఽత్రోత్తరం ఉక్తిబాధాదిమఃస్థమితి. అయమత్రభావః యస్తు భేదః స్వరూపం ధర్మో వేతి వికల్పయతి సపునస్తృతీయకోట్యఙ్గీకారేణ వికల్పయతి కిం వా తదనఙ్గీకారేణ వికల్పయతి, యద్యఙ్గీకారేణ అయావత్సంభవితావదయం వికల్ప ఇతి న్యూనం నామ నిగ్రహస్థానం, సంభవన్తి చ స్వరూపధర్మవ్యతిరిక్తాః సహస్రశః పదార్థాః, న హి ఘటస్య స్వరూపం నాపి ధర్మః పటకుడ్యకుసూలాదయః. తృతీయకోటితయాపి భేదం వదన్తి భేదవాదినః జ్ఞానాభావసంబన్ధానాం విషయప్రతియోగిసంబన్ధిభిరేవ వ్యావృత్తవ్యవహారాత్, తేషామపి భేదలక్షణలక్షితత్వస్య భవద్భిరప్యఙ్గీకార్యత్వాత్. యది తృతీయకోట్యనఙ్గీకారేణ వైయర్థ్యాద్వికల్పయతి తథాపి తర్కాభాసోఽయం ప్రసఙ్గః, స్వరూపం చేత్ ఏవం స్యాత్ న చైవం తస్మాన్న స్వరూపం ధర్మశ్చేత్ ఏవం స్యాత్ న చైవం తస్మాన్న ధర్మ ఇతి పరస్పరవిరుద్ధయోస్తర్కయోర్విపర్యయే పర్యవసానం యద్యస్తి తదా మిథో విరోధాత్తర్కాభాసత్వం, యది నాస్తి తదాపి తర్కాభాసత్వం విపర్యయే పర్యవసానాభావేనాఙ్గశూన్యత్వాత్ ఉభయోరపి తృతీయకోటౌ పర్యవసానమస్త్వితి చేత్ అహోఽనుభవానాత్మ్యో

క్తమేవప్రస్మరతి, తృతీయకోట్యసద్భావేనహిభవానాలపతి యదికోట్యన్తరమ
స్తి అస్మాకమపితద్రూపేణోపస్థితానాం భేదః,అతోనభేదతత్త్వవిలాపః, తథా
చనవివక్షితార్థసిద్ధిః. స్వరూపంచేదధ్యాసానుపపత్తిఃస్యాత్ ఇతిభవతాంమూల
శైథిల్యం, అనృతజడపరిచ్ఛిన్నవ్యావృత్తీనాంబ్రహ్మస్వరూపత్వేపి భవద్భిరేవ
ప్రపఞ్చాధ్యాసాఙ్గీకారాత్, వ్యావృత్తీనాంధర్మత్వేభవతైవధర్మభేదవాదోఽ
ఙ్గీకృతఇతి ధర్మభేదవాదప్రతిక్షేపకాణాం తదాభాసానామఙ్గాన్యతమవైక
ల్యంభవతైవప్రతిపాదితంస్యాత్. ఆస్తామయంతదాభాసప్రసఙ్గః ప్రతిబన్ద్యా
పిదూషయామః అభేదః స్వరూపంధర్మోవా,ధర్మశ్చేదనవస్థా స్వరూపాతిరిక్త
స్య ధర్మస్యాభేదత్వవ్యాఘాతశ్చ, ఆత్మాశ్రయాన్యోన్యాశ్రయచక్రకాశ్రయా
ద్యభిధానమస్మాభిరప్యశక్యాభిధాతుంశక్యేత.స్వరూపంచేదభేదఃఅభేదోబ్రహ్మే
తిస్యాత్ నపునరభిన్నంబ్రహ్మేతి.కిఞ్చాభేదరూపస్య నిత్యస్వభావత్వేన భేదప్రప
ఞ్చాధ్యాసోనస్యాత్, స్వరూపాన్తరమభేదఇతిచేత్ భేదవాదమేవోద్గిరసి, కి
ఞ్చ స్వస్వరూపంస్వరూపమితియదివదసి సోపిచభేదపర్యవసీయతే, స్వమే
వరూపమితివచనే స్వరూపాతిరిక్తాభేదానభిధానాదధ్యాసానుపపత్తిస్తదవస్థై
వ, అతోభేదవదభేదస్యాపిత్వదుక్తైనైవదూషణకలాపేన దుర్నిరూపత్వాత్స్వ
రూపధర్మయోర్భేదత్వానుపపత్తిరితి రిక్తంవచః. కస్తర్హి భేదః, అనృతజడపరి
చ్ఛిన్నవ్యావృత్తీనాంస్వరూపత్వే స్వరూపభేదవాదమఙ్గీకృత్యమూకీభవ, ధర్మ
త్వేపునర్ధర్మభేదవాదమఙ్గీకుర్వన్నిర్వైరమేవసఞ్చర, అథాపి కథంభేదస్యభే
దాభావేస్వరూపసిద్ధిరితిచేత్ స్వస్యస్వయమేవభేదఃస్వపరనిర్వాహకత్వాత్
యోహియత్రయదధ్యాసవిరోధీ సతస్మాద్భేదః తథాచ స్వాశ్రయేపటాదావ
ధ్యాసవిరోధీశౌక్ల్యాదిధర్మఏవ, స్వస్మిన్నపికార్ష్ణ్యాద్యధ్యాసవిరోధిత్వాత్ స్వ
స్యాపిస్వయమేవభేదః తథాచధర్మిప్రతియోగిభ్యామపిశౌక్ల్యాదేః స్వరూపమే
వభేదః,స్వరూపస్యైవస్వాత్మనితత్తదధ్యాసవిరోధిత్వాత్. యత్పునరుక్తంభే
దగ్రహణస్యధర్మిప్రతియోగిగ్రహణపూర్వకత్వాత్పరస్పరాశ్రయఇతి తదపిచా
నిరూపకాణామాఘోషణం, ఘటపటౌహిగృహ్యమాణౌ యుగపదేవఘటత్వప
త్వాశ్రయావేవగృహ్యేతే తావేవధర్మౌ భేదౌఇతరేతరాధ్యాసవిరోధిత్వాత్,
స్వస్మిన్నపి తత్తదధ్యాసవిరోధిత్వాత్ స్వాత్మనోపిభేదస్తావేవ, అతోనాన్యో
న్యాశ్రయణశఙ్కాప్యఙ్కురతి. కథంతర్హి ప్రతియోగినిరపేక్షాణాంధర్మాణాం
భేదత్వమితిచేదిత్థం యదాశుక్లత్వకృష్ణత్వాదయఃస్వరూపేణ ప్రతీతివిషయాః
పరస్పరాధ్యాసంవ్యావర్తయన్తితదాశుక్లత్వకృష్ణత్వాదయఇతివ్యవహ్రియన్తే

ధర్మః క్వాపి స్వరూపం క్వచిదితి చ యథాదృష్టి నోక్తప్రసఙ్గో
యద్దృష్ట్యా యత్ర యస్యాధ్యసనపరిహృతిః సోఽస్య తస్మాత్తు భేదః॥ ౧౩॥
(భేదదూషణనిస్తారః)

కుర్వన్తి చాధ్యాసనివర్తనం తేనైవ స్వరూపేణ, యదా పునరధ్యాసనివర్తకత్వరూపధర్మాన్తరవైశిష్ట్యేన వ్యవహ్రియన్తే తదా భేదా ఇత్యుచ్యన్తే, తేన తేషామేవ ధర్మాణాం స్వరూపేణ వ్యవహ్రియమాణానాం న ప్రతియోగిసాపేక్షత్వం అధ్యాసనివర్తకత్వరూపధర్మాన్తరవైశిష్ట్యేన వ్యవహ్రియమాణానాం ప్రతియోగిసాపేక్షత్వమితి న కశ్చిద్విరోధః. యథా ఘటే దణ్డాదీనాం వ్యవహ్రియమాణానాం దణ్డాదివ్యవహారే న ప్రతియోగ్యపేక్షా ఘటకారణత్వవ్యవహారే ప్రతియోగ్యపేక్షేతి. ఏతేన గ్రాహకానుపపత్తిప్రలాపోఽపి దూరోత్సారితః జాత్యాదీనామేవ భేదత్వాత్ తేషాం వస్తునా సహ యుగపదేవ గ్రహణేన స్వరూపభేదయోర్గ్రహణపౌర్వాపర్యాభావాత్, అతః ప్రత్యక్షమేవ యుగపదుభయం గృహ్ణాతి అతో భేదస్య నిర్వికల్పగ్రాహ్యత్వం, తదిదం సర్వమభిప్రేత్యాహ ధర్మః క్వాపీతి. ఘటాదీనాం ధర్మో భేదః స్వరూపం క్వచిత్ భేదే పునః స్వరూపమేవ భేదః యథాదృష్టి యథాదర్శనమిత్యర్థః. తేన నోక్తప్రసఙ్గో న స్వరూపభేదదూషణం, నాపి ధర్మభేదదూషణం. ఉక్తస్యార్థస్యోపపత్త్యర్థం భేదలక్షణమేవ పరిశోధయతి యద్దృష్ట్యా యత్ర యదధ్యాసనివృత్తిః స తస్య తస్మాద్భేద ఇతి. అతశ్శౌక్ల్యాదిరసాధారణో ధర్మ ఏవ భేదః అతస్తదతిరిక్తభేదకల్పనమల్పబుద్ధీనాం కల్పనాగౌరవహేతుత్వాదనాదరణీయమేవేతి భావః. తదయం సంక్షేపః భేదప్రతీత్యపలాపే తవాపసిద్ధాన్తః ప్రతీత్యభావే కథం బాధార్థం ప్రయతసే, తత్కారణాపలాపే భేదప్రతీతేః కార్యత్వమేవ పరిపన్థి నహ్యకారణం కార్యముత్పద్యతే, కారణనిరూపణాపలాపే కార్యవిశేష ఏవ కారణవిశేషం నిరూపయతి తత్తత్కార్యవిశేషసముదితత్వేనైవ కారణవిశేషస్య ప్రతీతేః, భేదప్రతీతేర్విషయాపలాపే భేదప్రతీతిర్నిర్విషయేతి వ్యాఘాతః ప్రతీతేస్సవిషయత్వనియమాత్ నహి నిర్విషయం జ్ఞానమితి ఘటతే విపరీతజ్ఞానమపి సవిషయమేవ అపి తు బాధితవిషయమితి విశేషః. అతో భేదజ్ఞానస్య విషయబాధోపపాదనమేవ తావదవశిష్యతే, తత్ర ప్రత్యక్షేణ బాధోపపాదనే సర్వస్యాపి ప్రత్యక్షస్య సవిశేషవిషయత్వాన్న బాధకత్వం, అనుమానం చేత్ సుతరాం సవిశేషవిషయమేవ పక్షహేతుదృష్టాన్తసాధ్యతజ్జ్ఞానాదిబహుభేదసంవలితత్వాత్, ఆగమోఽపి పదపదార్థవాక్యవాక్యార్థాదిభే

౩౭౪॥ శ్లో॥ భేదో గృహ్యేత బుద్ధ్యాధికరణమవధిం చేతి నహ్యక్రమోఽస్మిన్
ప్రత్యక్షస్య క్రమోఽపి క్షణభిదురతయా నేతి తుల్యం భ్రమేఽపి।

దగర్భః, ఏవంతరోఽపి వ్యాప్యాఙ్గీకారే వ్యాపకానిష్టప్రసఞ్జనం వ్యాప్యవ్యాప
కభావశ్చ భేదాత్మక ఏవ అఙ్గపఞ్చకోపేతత్వాచ్చ అతో భేదఖణ్డనప్రసఙ్గ ఏవ భే
దముపపాదయతీతి. ఏతేన ప్రత్యక్షం ధర్మిగ్రాహి ఉత భేదగ్రాహి ఉతోభయ
గ్రాహి, స్వరూపగ్రాహిత్వే అస్మత్పక్ష ఏవ, భేదగ్రాహిత్వే ధర్మిప్రతియోగి
సాపేక్షస్య భేదగ్రహణస్య తద్గ్రహణమన్తరేణ గ్రహణం న స్యాత్, ఉభయగ్రా
హిత్వేఽపి యుగపదుభయగ్రాహి వా క్రమేణ వా, యుగపద్గ్రహణం న సంభవతి
సాపేక్షనిరపేక్షయోర్యౌగపద్యాయోగాత్, క్రమేణోభయగ్రాహిత్వేఽపి భే
దపూర్వకం ధర్మిగ్రహణం న సంభవతి సాపేక్షస్య పూర్వభావిత్వాయోగాత్,
ధర్మిగ్రహణస్య పూర్వభావిత్వే తస్మిన్నేవ క్షణే ప్రత్యక్షస్య నష్టత్వాన్న తద్ భే
దగ్రాహకం, న చ ప్రత్యక్షాన్తరం భేదగ్రాహకం పరస్పరవార్తానభిజ్ఞత్వాత్,
అతో భ్రాన్తిరేవ ప్రత్యక్షం చాపి భేదం గృహ్ణాతి ఇతి దత్తోత్తరం॥ ౧౩॥

భేదగ్రహణే పూర్వోక్తాం గ్రాహకానుపపత్తిం ప్రతిబన్ద్యా దూషయతి
భేద ఇతి. ధర్మిభేదయోః సాపేక్షత్వనిరపేక్షత్వాభ్యాం యుగపద్గ్రహణమనుపప
న్నం ప్రత్యక్షజ్ఞానస్య క్షణికత్వాత్ క్రమగ్రహణం చ న జాఘటీతి పరస్పరవార్తా
నభిజ్ఞత్వాత్ ప్రత్యక్షాన్తరేణ గ్రహణమపి న స్యాదితి యదుక్తం, ఏతత్ కల్పని
కభేదపక్షేఽపి తుల్యం, కల్పనాయా అప్యధికరణప్రతియోగిసాపేక్షత్వస్యావశ్యం
భావిత్వాత్ ధర్మిజ్ఞానక్షణికత్వస్య తుల్యత్వాత్ కల్పనారూపభేదగ్రహేఽపి పర
స్పరవార్తానభిజ్ఞత్వస్యానివారణాత్, న హి కల్పనాపి ధర్మిప్రతియోగినావన్తరే
ణ భేదం గృహ్ణాతి నాపి ధర్మిజ్ఞానవార్తామభిజానాతి, తస్య తస్మాద్భిన్నత్వాత్, అ
తః కాల్పనికభేదజ్ఞానస్యాసఙ్ఘటనే పారమార్థికస్యాపి భేదజ్ఞానం తేనైవ న్యాయేన స
ఙ్ఘటేత, తస్యాసఙ్ఘటనే కాల్పనికమపి భేదజ్ఞానం న సఙ్ఘటేతేతి పీవధఘుటన్యా
యః. తర్హి కాల్పనికమపి భేదజ్ఞానం మా భూదితి చేత్ తర్హి లోకవ్యవహారోచ్ఛే
దప్రసఙ్గః, కృత్స్నవేదాన్తానారమ్భప్రసఙ్గశ్చ భేదప్రతిభాసనిరాసార్థైవ హి స
ర్వే వేదాన్తా ఆరభ్యన్త ఇతి బ్రూషే, తదిదమాహ తుల్యం భ్రమేఽపీతి. కిఞ్చ భేదస్య
ప్రత్యక్షత్వాభావే సతీన్ద్రియవ్యవస్థా న స్యాత్, రూపాదిగ్రహణమిన్ద్రియకృ
త్యం, విషయభేదవ్యవస్థయైవ హి చక్షురాదివ్యవస్థామాహుః, ఏవమర్థాదివ్యవ
స్థాపి న స్యాత్ తత్తద్విషయభేదగ్రాహకేన్ద్రియభేదవినాశాదేవ హ్యర్థాదివ్య

అఙ్గుష్ఠాదివ్యవస్థాతురపి యుగపద్యోగ్యధర్మగ్రహోఽత్ర
స్తద్వ్యక్తైర్భిన్నశబ్దైః కథితతమపధిజ్ఞప్త్యపేక్షః క్రమాత్స్యాత్॥ ౧౪॥

(భేదప్రత్యక్షత్వానుపపత్తినిరాసః)

౩౭౫॥ శ్లో॥ అద్రవ్యే సైకరూపే హ్యగణిషత గుణాస్సత్త్వముఖ్యా ద్విధాద్యం
శుద్ధం తన్నిత్యభూతౌ త్రితయమిహ చతుర్వింశతౌ వ్యాప్తితః స్యాత్।
పఞ్చాన్యే శబ్దపూర్వా అపి పరిగణితా భూతవర్గేష్వథాన్యే
స్సఙ్ఖ్యావాదిశ్చ భేదః పరిణమ ఇతి యథాసంభవం ద్రవ్యవర్గే॥ ౧౫॥

(అద్రవ్యావాన్తరవిభాగః)

వస్థా, తదిదమాహ అఙ్గుష్ఠాదీతి. అతో యుగపదేవ తత్తద్విశేషణభేదవిశిష్టవస్తుగ్రహణమిన్ద్రియకృత్యం తే చ విశిష్టా యుగపదేవ సన్నిధానే యుగపదేవ గృహ్యన్తే యథా సేనావనతారామణ్డలాదిజ్ఞాన ఇత్యుక్తం తథా చ పరస్పరాసఙ్కీర్ణ నానాధర్మవిశిష్టాః పదార్థా యుగపదేవ గృహ్యన్తే ఘటః పటః శుక్లం కృష్ణం చలం నిశ్చలమిత్యాది తత్ర ఘటత్వపటత్వశుక్లత్వకృష్ణత్వాదయః స్వరూపేణ గృహ్యమాణాః పరస్పరాద్వ్యావర్తయన్తి, తచ్చ వ్యావర్తనం తత్తద్ధర్మస్వరూపగ్రహణకృత్యం, తేనైవ కృత్యేన విశేష్యమాణాస్తపవధర్మాః ప్రతియోగ్యపేక్షయా భేదా ఇతి వ్యవహ్రియన్త ఇతి ప్రాగుక్తమేవార్థం ప్రతిపత్తౄణాం బుద్ధిసౌకర్యాయ ప్రకటయతి తద్వ్యక్త ఇతి. భేదవ్యవహారేఽపి యుగపద్వ్యవహారే న పౌర్వాపర్యాపేక్షా యథా పఞ్చాప్యఙ్గుళయః పరస్పరం భిన్నా ఇతి. యత్ర పునః క్రమవ్యవహారస్తత్ర వాచః క్రమవర్తిత్వాదస్తు వాఙ్మాత్రే పౌర్వాపర్యం అఙ్గుష్ఠాత్తర్జనీష్ఠాభిన్నేతి. అతోఽపి ప్రతిపత్తిపౌర్వాపర్యం న నిర్బన్ధ్నీమః అతో న భేదప్రత్యక్షత్వానుపపత్తిః॥ ౧౪॥

ఏవం భేదతత్త్వం ప్రసాధ్య ప్రామాణికత్వేనాభిమతాన్ గుణభేదాన్ యథాప్రమాణం విభజ్య నిర్దిశతి అద్రవ్య ఇతి. తస్మిన్నద్రవ్యవర్గే సత్త్వం రజస్తమ ఇతి ప్రధానభూతా గుణాః సత్త్వం చ ద్వివిధం శుద్ధసత్త్వం మిశ్రసత్త్వం చేతి. శుద్ధసత్త్వం నిత్యవిభూతౌ, తదిదమాహ శుద్ధం తన్నిత్యభూతావితి. త్రితయమితి మిశ్రసత్త్వం రజస్తమసీ చేతి త్రితయం. ఇదం చతుర్వింశతితత్త్వే సర్వత్రాపి స్యాదిత్యాహ వ్యాప్తితః స్యాదితి. ఏవం శబ్దాదయః పఞ్చ గుణాః ఆకాశాదిపఞ్చభూతేషూత్తరోత్తరగమాధిక్యేన దృశ్యన్త ఇత్యాహ పఞ్చేతి. సఙ్ఖ్యాదిరన్యో గుణవర్గో యథాప్రమాణముపలభ్యమానో న్యూనాధికభావేన తత్ర తత్రావతిష్ఠత ఇతి దర్శయతి అథాన్య ఇతి. యథాసంభవమితి ప్రమాణగతిరేవ పదార్థపరికల్పనా

౩౨౮॥శ్లో॥స్థిత్యుత్పత్త్యన్తలీలావిధిషు భగవతాధిష్ఠితాశ్శాస్త్రవేద్యా
స్సత్త్వాద్యాః స్థూలసూక్ష్మప్రకృతిగతగుణా హేతుభూతాస్సుఖాదేః।
సామ్యే తేషాం త్రయాణాం సదృశపరిణతిః స్యాదిహాన్యాన్యథాత్వే
క్లృప్తో వైద్యర్ద్రవ్యతైషాం శ్రుతిపథవిహతా తత్ర చిత్తోపచారః॥ ౧౮॥

(సత్త్వరజస్తమసాముపయోగాదిరద్రవ్యతా చ)

౩౨౯॥శ్లో॥బుద్ధిత్వాదిః ప్రధానే సమపరిణతిరిత్యేవమాగన్తుధర్మా
ద్రవ్యేష్వన్యేషు చాన్యే కతి చ న కథితాః కేచిదధ్యక్షసిద్ధాః।
ఆనన్త్యాదర్థమాద్యాద్దురవగమతయా సూక్ష్మవైషమ్యభేదై
రైకైకశ్యేన చిన్తామిహ జహతి బుధాస్సిద్ధితాపేక్షితార్థాః॥ ౧౯॥

(విచిత్రావస్థానత్వం)

యాం శరణం న పునస్త్వశేషికాదీనాం సాజాత్యకస్సంవ్యవహార ఇత్యర్థః॥ ౧౭॥

స్థితీతి. పూర్వోక్తానాం సత్త్వరజస్తమసాం స్థిత్యుత్పత్తిలయేషు విశేషేణ భగవతాధిష్ఠితత్వం తేషు తేషు శాస్త్రేషూచ్యతే, తే చ స్థూలసూక్ష్మప్రకృతిగతాస్సుఖదుఃఖమోహానాం హేతవో భవన్తీతి చ శాస్త్రసిద్ధం. తేషాం చ సామ్యే ప్రళయావస్థాయాం సదృశపరిణతిః, వైషమ్యే సృష్ట్యవస్థాయాం విసదృశపరిణతిశ్చ శాస్త్రైకసమధిగమ్యా. అన్యా విసదృశపరిణతిః. అన్యథాత్వే వైషమ్యే. సాఙ్ఖ్యాః పునరేషాం ద్రవ్యాభేదేన ద్రవ్యత్వమాహుః, తద్గుణత్వప్రతిపాదకశ్రుతిస్మృతీతిహాసాదివిరుద్ధం. ప్రమాణేషు చ క్వచిద్యద్యపి ద్రవ్యాభేదవ్యవహారః స పునరౌపచారికః. వ్యక్తమన్యత్॥ ౧౮॥

ప్రధానే బుద్ధిత్వాదీన్ కతి చ న ప్రకారానుక్త్వా ప్రకారాన్తరాణ్యప్యనన్తత్వాన్న పరిగణ్యన్తే అథాపి ప్రామాణికత్వాత్ప్రధానే కార్యకారణరూపే పరిగృహ్యన్త ఇతి దర్శయతి బుద్ధీతి. ప్రధానే బుద్ధిత్వాదయో ధర్మాస్సృష్ట్యవస్థాయాం విషమరూపాః ప్రళయావస్థాయాం సమపరిణతయః. ఏవమన్యేష్వపి ద్రవ్యేషు కతిచిద్ధర్మాశ్శాస్త్రసిద్ధాః కతిచిత్ప్రత్యక్షసిద్ధాః, అతోఽనుమానశరణానాం సాధనబాధనయోరత్ర చానవకాశః న హి నరశిరః పవిత్రత్వాద్యనుమానం శాస్త్రప్రవృత్తిశైలీముల్లిలఙ్ఘయిషతి. తర్హి సర్వేపి ధర్మాః ప్రత్యేకం ప్రతిపాద్యా ఇత్యాశఙ్క్య పరిహరతి ఆనన్త్యాదితి. అద్రవ్యావాన్తరభేదానామానన్త్యాత్ వివిచ్య ప్రతిపాదనే పునరర్థమాద్యాత్ సూక్ష్మవైషమ్యభేదైర్దురవగమత్వాచ్చ నిశ్చితాపేక్షితార్థా మనీషిణ ఐకైకశ్యేన చిన్తామిహ జహతి, న తావతా తేషాం ప్రకారభేదానామప్రామాణికత్వమిత్యర్థః॥ ౧౯॥

౩౭౮॥శ్లో॥శబ్దాద్యాస్తత్తదర్థప్రతినియతిజుషస్సర్వతన్త్రప్రసిద్ధా
స్తైరేకద్వ్యాదిసఙ్ఖ్యైర్ద్యుపవనహుతభుగ్వారిభూమ్యస్సమేతాః।
పఞ్చీకారాదినైషాంవినిమితగుణతావ్యోమ్నినైల్యాదిబోధే
తద్యోగాత్తత్రతత్తద్గుణజనిరితిచేన్నాన్యథాతోఽపపత్తేః॥ ౧౮॥

(శబ్దాదిగుణభేదగ్రాహకాధారనియమః)

౩౭౯॥శ్లో॥కస్తూరీచంపకాదౌసమవిషమతయాసమ్మతస్సౌరభాది
స్తద్వచ్ఛబ్దాదయోఽమీత్రిగుణతదధికద్రవ్యనిష్ఠాగుణాస్స్యుః।
నిష్కృష్టేశాస్త్రదృష్ట్యానకథమపిమిథస్సఙ్కరశ్శఙ్కనీయః

అనన్తరంశబ్దాదీనాంగ్రాహకనియమమాధారనియమంచోక్త్వా భూతాన్తరేతత్తద్గుణప్రతిభాసస్యోపాధినియమంచాహ శబ్దాద్యా ఇతి.శబ్దాదీనాం శ్రోత్రాదిగ్రాహ్యత్వనియమస్సర్వతన్త్రసిద్ధః. శబ్దాదీనామాకాశాదిషూత్తరోత్తరగుణాధిక్యంశాస్త్రప్రసిద్ధముపలమ్భసిద్ధంచ. గుణవినిమయస్తు పఞ్చీకారాదిభిరేవస్యాత్, తత్రోదాహరణమాహ వ్యోమేతి.గగనతలేనైల్యాదప్రతిభాసఃపఞ్చీకృతపృథివ్యాదిసంబన్ధేనైవస్యాత్,ఏవముష్ణంజలం సురభిస్సమీరఇత్యాదిషుసంసర్గవిశేషాద్గుణాన్తరప్రతిభాసఃస్వయమేవోహనీయః. భూతాన్తరసంసర్గాదన్యభూతాన్తరేతత్తద్గుణోత్పత్తికల్పనం కల్పనాగౌరవాన్నయో యుజ్యతే. అతోఽరక్తంనభోధూమ్రాదిశః ఇత్యాదయోవ్యవహారాఔపాధికా ఇతి.*(పటమలినిమవత్ యథాపటస్యమాలిన్యాభావేఽపిశుక్లస్యపీతిమాభావేఽపిమలినఃపటః పీతశ్శఙ్ఖః ఉష్ణంజలమిత్యాది)॥ ౧౮॥

లీలావిభూతివన్నిత్యవిభూతావపిశబ్దాదిసంభవం తస్యచసర్వాతిశాయ్యుత్కర్షశాలిత్వంచోపపాదయతి కస్తూరీతి.యథాకస్తూరీచమ్పకాదిషుగన్ధసామ్యేసత్యపిసౌరభవిశేషస్తత్రతత్రోపలభ్యతే, ఏవం త్రిగుణేశుద్ధసత్త్వేచ శబ్దాదిసద్భావేఽపి ధర్మిగ్రాహకప్రమాణసిద్ధంవైషమ్యమనతిలఙ్ఘనీయమేవ, నహివీణావేణుప్రభృతీనామైకరూప్యేణస్వరనియమః సుఖవిశేషహేతుత్వంచాన్యథాన్యథోపలభ్యతే.ఏతత్సర్వంప్రాకృతేష్వేవ,అప్రాకృతేపునర్విభూత్యన్తరేశ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణప్రసిద్ధాః ప్రకారవిశేషాస్తత్తదనుభవాధీనానన్దవిశేషాశ్చనాపలపితుంశక్యన్తఇతిభావః. తదధికద్రవ్యం త్రిగుణద్రవ్యాధికంనిత్యవిభూతిద్రవ్యం.నిష్కృష్టఇత్యాది శాస్త్రదృష్ట్యానిర్ణీతేవైషమ్యే సామాన్యధర్మమాత్రాత్సఙ్కరోనశఙ్కనీయః।అన్యథాసర్వత్రాతిశఙ్కాయాంనిర్మూలశఙ్కా

---

* అయంకుణ్డలితోగ్రన్థః(౯౦)పత్రే(౨౫)పఙ్క్తౌపఞ్చీకారేణేత్యత ఉపరిష్టాత్పతితః అత్రచప్రక్షిప్తఇతిప్రతిభాతి.

స్వాచ్ఛద్యాచ్ఛజ్యా మానః స్వమివసురగురుం ॥ నశక్యా తమూర్ధం॥ ౧౯॥
(విభూతిద్వయేపిశబ్దాదిసంభవః)

౩౮౦॥ శ్లో॥ శబ్దో నైకేషు యుక్త్యా వ్యవ్యుచితఇహ పునః పారిశేష్యంతు మన్దం
వాయుశ్శబ్దస్వభావశ్శ్రుతిశిరసియతః స్మర్యతే చ స్వరాత్మా।
గన్ధాలోకాదినీతిం యదిహ నిజగదుర్వ్యామునాద్యాస్తతోపి

యాంస్సులభత్వాత్ స్వయమివసురగురురపి మూఢ ఇతిశక్యత, అతోవిలక్షణ స్వరూపే శుద్ధసత్త్వద్రవ్యే విలక్షణాశ్శబ్దాదయ ఇతి న సజ్జ్యటంకిష్చిత్॥ ౧౯॥

అత్ర కేచిచ్ఛబ్దస్యాకాశమాత్రాశ్రితత్వమాహుః తన్నేతి ప్రతిపాదయతి శబ్దఇతి. యుక్త్యావ్యవ్యుచితఇతి యుక్తిరన్వయవ్యతిరేకోపలమ్భః, పృథివీజలాదావపి శబ్దాన్వయవ్యతిరేకోపలమ్భోహి దృశ్యతే, తేన శబ్దః క్వచిదాశ్రిత ఇతి సామాన్యేనాధికరణోపలమ్భేపి స్వవివక్షితాకాశమాత్రపరిశేషేణ స్యాత్, తాదృశస్య పరిశేషస్యానియతత్వాత్ యథా యుక్త్యాభాసేన ద్రవ్యాన్తరనిషేధః ఏవమాకాశనిషేధస్యాపి కేనాపి తాదృశేన యుక్త్యాభాసేన కర్తుంశక్యత్వాత్, తదిదమాహ ఇహేతి. యుక్త్యాపీత్యపిశబ్దేన ప్రత్యక్షాదికమపి ప్రమాణయతి మేఘో గర్జతి శఙ్ఖోనదతి భేరీధ్వనతీత్యాదిలోకోపలమ్భాత్. అస్తువాయమానుమానికోపలమ్భః అథాపి భేర్యాదినిష్ఠ ఏవాయముపలభ్యత ఇతి న కేవలమాకాశైకనిష్ఠత్వం. అపిచ శ్రుతిరేవ శబ్దస్య భూతాన్తరనిష్ఠత్వముపపాదయతి. అధ్యయనోపక్రమపరిపాఠ్యే "శన్నో మిత్రః" ఇత్యస్మిన్ మన్త్రే "నమస్తే వాయో త్వమేవ ప్రత్యక్షం బ్రహ్మాసి త్వామేవ ప్రత్యక్షం బ్రహ్మ వదిష్యామి" ఇతి వాయోరేవ వేదాత్మనా పరిణతిరుపలభ్యతే, తస్తు వాయోశ్శబ్దాధారత్వమన్తరేణ న సఙ్ఘటతే, ఏవం "తస్య హ వా ఏతస్య మహతో భూతస్య నిశ్వసితమేతద్యదృగ్వేదః" ఇత్యాదికమపి భావ్యం. స్మర్యతే చ స్వరాత్మా స్వరరూపేణ వాయురేవ స్మర్యతే శ్లో॥ "వేణురన్ధ్రవిభేదేన భేదష్షడ్జాదిసంజ్ఞితః। అభేదవ్యాపినో వాయోస్తథాసౌ పరమాత్మనః" ఇతి, ఏవం నాభిదేశాదేవ నిర్గతస్య వాయోస్తాల్వాదిస్థానసంబన్ధేన తత్తచ్ఛబ్దపరిణతిహేతుత్వం స్మృత్యాదిప్రసిద్ధం స్వయమేవానుసన్ధేయం. ఉపలమ్భస్తు పఞ్చభూతసాధారణత్వాన్నాకాశస్యైవ శబ్దాశ్రయత్వముపపాదయితుం శక్నోతి, తతోపి తాదృశః అనుమానమవ్యవస్థితమితి పారిశేష్యోక్తం శబ్దస్యాపి గన్ధవదాలోకవచ్చ స్వాశ్రయానువర్తిత్వమశేషదేశవ్యాపిత్వంచ లోకదృష్ట్యా యామునాచార్యాదిభిరుపపాదితం, తతశ్శబ్దస్య భేర్యాదినిష్ఠత్వముపపాదితం భవతి। క

స్పృష్టో భేర్యాదినిష్ఠోయమితిగతివచో గన్ధవత్తద్విశేషే॥ ౨౦॥

(శబ్దస్యసర్వభూతాశ్రితత్వం)

౩౮౧॥శ్లో॥సత్యాన్ సత్యాపయన్తఃకతిచనచతురఃస్పర్శరూపాదిధాతూన్
శబ్దంస్వాఙ్గాత్తుసిద్ధంచతురధికరణంప్రాహురేభ్యోనభిన్నం।
కింతద్భేదాప్రతీతేఃప్రబలవిహతితస్స్వస్మృతైక్యప్రమాత
స్స్వచ్ఛద్వాద్దేశనాయావిభవతఇతివావీక్ష్యశిష్టావిజహ్యుః॥ ౨౧॥

(సౌగతోక్తశబ్దక్లృప్తిభఙ్గః)

౩౮౨॥శ్లో॥శబ్దోవస్థావిశేషఃశ్రుతిశిఖరభిహితస్తేననైషస్వనిష్ఠో
వ్యోమాదేశ్చావిభుత్వాత్క్వచిదపినతుతత్సన్నిధిస్తద్విదూరే।

థంతర్హి శబ్దస్యగతివ్యవహారః "భేరీధ్వనిరుజ్జృంభతే" "అధ్యయనశబ్దశ్చ స ర్వతఃప్రవర్తతే" ఇతి,అయమపిపూర్వోక్తైనైవదృష్టాన్తేనసఙ్ఘటతే, గన్ధాద్యా శ్రయద్రవ్యప్రసరణవత్ శబ్దాశ్రయద్రవ్యస్యాపిసర్వతఃప్రసరణాత్, యథాప రపక్షేనిమిత్తకారణభూతవాయోః ప్రసరణేనసర్వతశ్శబ్దోపలమ్భః, ఏవంతత్ర ద్రవ్యప్రసరణేనతత్తద్ద్రవ్యనిష్ఠశబ్దోపలమ్భస్యాపిసమ్భవఇతి.ఆకాశనిష్ఠత్వంతుశ బ్దస్యభూతాన్తర్గతత్వేనాస్మాభిరప్యనుమన్యతే॥ ౨౦॥

అత్ర కేచిత్ రూపాదికంచతుష్టయమస్తి శబ్దస్తుతచ్చతుష్టయఏవవ ర్తతే సచశ్రోత్రగమ్యః అథాపి తేభ్యోనభిద్యతఇత్యాహుః,తదిదమనుభాషతే సత్యానితి.అత్రధాతుశబ్దఃపరసిద్ధాన్తప్రయోగప్రసిద్ధమనువదతి, అతిరోహితమ న్యత్, అనుభాషితమర్థంవికల్ప్యదూషయతి కింతదితి.కించతుర్భ్యోధాతుభ్యో వ్యతిరిక్తపదార్థభేదాప్రతీతేః కింవాప్రబలవ్యాఘాతదర్శనాత్, యద్వాచతు ర్భిరుపరితనానామైక్యప్రతీతేః యదివాస్వచ్ఛద్యాత్ కేవలంసుగతగురూపదే శాద్వా తాదృశంమతంస్వీక్రియతే, తత్సర్వమసిద్ధ్యాదిదోషదూషితత్వాచ్చ తుర్భ్యోధాతుభ్యోవ్యతిరిక్తార్థప్రమాణేహేతుర్నభవతీత్యర్థః॥ ౨౧॥

అత్ర కేచిదాహుఃశబ్దస్యగుణత్వమేవనాస్తిఅపితుద్రవ్యత్వమేవ,య థాహుః॥ శ్లో॥ "వర్ణాత్మకాశ్చయేశబ్దానిత్యాస్సర్వగతాస్తథా। పృథగ్ద్రవ్యత యాతేతునగుణాఃకస్యచిన్మతాః" ఇతి. ఏతత్తు వాయ్వాద్యవస్థావిశేషరూపశ బ్దప్రతిపాదకశ్రుతీతిహాసపురాణాదివిరుద్ధత్వాదనాదర్తవ్యమిత్యాహ శబ్దఇతి. నైషస్వనిష్ఠః స్వతన్త్రంద్రవ్యంనభవతీత్యర్థః. అస్యచశబ్దస్య స్వాధారభూత వ్యోమాదేరవిభుత్వాద్వ్యోమాదిరహితే దేశేపునరసన్నిధానం న దోషాయే త్యాహ వ్యోమాదేరితి.పరమాకాశేతు ప్రాకృతాకాశాభావేపిశబ్దసద్భావో

సాక్షాదక్షాప్తిసాక్షాత్కృతఇతిఘటవద్ద్రవ్యమిత్యప్యపారం
సాధ్యాత్ప్రాప్త్యసిద్ధేర్న హి పరమతవన్నాభసంశ్రోత్రమత్ర॥౨౨॥

(శబ్దద్రవ్యత్వభఙ్గః)

౩౮౩॥శ్లో॥వర్ణానాంసధ్వనీనామభిదధతిహరిద్రాసవస్సఃపుద్గలత్వం
నాక్షాదేస్సిద్ధమేతన్న చ తదభిమతే శబ్దితశ్శబ్దశబ్దః।
సూక్ష్మద్రవ్యే హి ధర్మః శ్రుతివిషయదశాలక్షణోదమస్త్యజస్రే
తస్మాన్నాస్మత్సమీక్షామతిపతితుమమీశక్నుయుస్తద్వదన్యే॥ ౨౩॥

(శబ్దపుద్గలత్వభఙ్గః)

౩౮౪॥శ్లో॥వర్ణైస్స్థైర్యంవిరుద్ధాన్వయవిరహవతీప్రత్యభిజ్ఞానయచ్ఛే

యుజ్యతఇతిప్రాగేవోక్తం, తస్మాచ్ఛబ్దో ద్రవ్యంసాక్షాదిన్ద్రియసంబన్ధేనగృహ్య మాణత్వాత్ ఘటవదిత్యనుమానంప్రయోజ్యమ్ ఇతి చేత్ తదప్యపారమిత్యాహ సాక్షాదితి. కుత ఇత్యత్రాహ సాధ్యాదితి. అయమర్థః శబ్దస్యద్రవ్యత్వే సిద్ధే సాక్షాదిన్ద్రియసంబన్ధేనసాక్షాత్కారసిద్ధిః, తత్సిద్ధౌ తత్సిద్ధిరితీతరేతరాశ్రయత్వం. అథాపిద్రవ్యత్వసిద్ధిమన్తరేణసాక్షాదిన్ద్రియసంబన్ధస్సిధ్యతి శ్రోత్రస్యాకాశత్వాత్ శబ్దస్యాకాశగుణత్వాదితి చేత్, అత్ర కేచిదాహుః హేతుసిద్ధ్యాసాధ్యసిద్ధిర్వ్యాహన్యత ఇతి, తథా హి శబ్దస్యాకాశగుణత్వాఙ్గీకారేణసాక్షాదిన్ద్రియసంబన్ధస్సిధ్యతి తథా చ హేతురేవాయంసాధ్యంవ్యాహన్తీతి, తదిదంసర్వమభిప్రేత్యాహ సాధ్యాదితి. హేత్వసిద్ధిముపపాదయతి నహీతి. అస్మత్పక్షే శ్రోత్రస్యాకాశత్వాయోగాన్నైయాయికాదిమతేవత్సాక్షాదిన్ద్రియసంబన్ధప్రసఙ్గోఽపి నాస్తీత్యర్థః॥ ౨౨॥

సధ్వనీనాంవర్ణానాంపుద్గలరూపత్వమాహుః క్షపణకాః తదిదమనువదతివర్ణానామితి. హరిద్రాసవస్సః నగ్నాటాః. దూషయతి నాక్షాదేరితి. అయమర్థః న తావత్ప్రత్యక్షాదిప్రమాణసిద్ధత్వాదయమర్థోఽవగమ్యతే నాపిలోకవ్యవహారానురోధేన, ఉభయమపి నాస్తి, తదాహ నచేతి. తదభిమతే పుద్గలే, నశబ్దశబ్దశ్శబ్దితః నవ్యుత్పన్నః పుద్గలేషు శబ్దశబ్దస్యవ్యాకరణాభిధానపాఠలోకవ్యవహారశిష్టప్రయోగేష్వన్యతమస్యాప్యభావాదుపజీవ్యానుమానాభావాత్తదనుగ్రాహకతర్కాభావాచ్చేత్యర్థః॥ ౨౩॥

వర్ణాత్మకశబ్దస్వరూపనిత్యత్వమాహుః కౌమారిలాః వర్ణ ఇతి. పూర్వంద్రవ్యత్వంనిరాకృతం ఇదానీంనిత్యత్వమితివిశేషాన్నపౌనరుక్త్యం. నను తీవ్ర

తీవ్రాదివ్యఞ్జకస్థం భ్రమవశఘటితం తత్ర కల్ప్యేత దిగ్వత్ ।
ఏకాత్మగ్రాహ్యసంవిత్ప్రతినియతిరపి హ్యఞ్జనాదావివ స్యా
ద్వ్యక్త్యైవాస్య కార్యతాధీర్యది న నిగదితో నైగమైరస్య నాశః॥ ౨౪॥
౩౨౫॥శ్లో॥ధ్వన్యాత్మా వాయుభేదః శ్రుతివిషయతయాపాది తౌతాతితాద్యై
స్తద్వత్పఞ్చాశదేతే సమకరణతయా వర్ణితాః కిం న వర్ణాః।
తీవ్రాదిర్వర్ణధర్మో నియత ఇతి యథాదర్శనం స్థాపనీయం

మన్దాదిభేదేన విరుద్ధధర్మగ్రస్తత్వాత్కథం నిత్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ విరుద్ధాన్వ
యేతి. తీవ్రమన్దాదిభావో వ్యఞ్జకస్థ ఏవ న పునశ్శబ్దస్థ ఇత్యాహ తీవ్రాదీతి. కథం
తర్హి శబ్దే తీవ్రాదిప్రత్యయ ఇత్యత్రాహ భ్రమవశఘటితమితి. తత్ర దృష్టాన్తం
దర్శయతి దిగ్వదితి. యథా నిత్యవిభుశబ్దవాదినాం పూర్వశబ్దోపరశబ్ద ఇతి దిక్ప్ర
త్యయః కాల్పనికః ఏవం తీవ్రాదిప్రత్యయోఽపీతి. అనేనైవ దృష్టాన్తోపాదానేన ది
క్ప్రత్యయస్యాపి శబ్దే కాల్పనికత్వం స్థాపితం భవతి. అథవా అనిత్యావిభుశబ్దవాది
నామపి శబ్దే దిక్ప్రత్యయః కాల్పనిక ఏవ భేర్యాద్యుపాధీనామేవ తత్తద్దిక్సంబన్ధః
ఉపాధిసంబద్ధాకాశనిష్ఠతామాత్రేణ శబ్దే దిక్సంబన్ధవ్యవహారః. నను కథం "స
మానేన్ద్రియగ్రాహ్యాణాం సమానదేశస్థానాం" ఇత్యాదినా ప్రతినియతవ్యఞ్జ
కాభివ్యఙ్గ్యత్వం ప్రతిషిద్ధం శబ్దానాం అతస్తాల్వాదివ్యాపారోత్పాద్యత్వం శబ్ద
స్యేతి, తన్న అఞ్జనాదిభిర్వ్యభిచారాత్ దృష్టం ఖలు ప్రతినియతాఞ్జనాభివ్యఙ్గ్య
త్వం పిశాచాదౌ నిహితనిధ్యాదౌ చ, తద్వదిహాపి తాల్వాదివ్యాపారాణామకార
ణత్వేపి న దోషః, తదిదమాహ అఞ్జనాదావివేతి. కథం తర్హి "కవిః కావ్యం నిర్మమే"
"ప్రోవాచ బ్రహ్మవిద్యాం" ఇతి శబ్దే కార్యత్వప్రతిపత్తిరిత్యత ఆహ వ్యక్త్యేతి. ఇత్థ
మఙ్గీకారే శ్రుతివిరోధమాహ యది నేతి. శ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణేషు శబ్దస్య
వినాశ ఏవ సర్వత్ర ప్రతిపాద్యత ఇత్యర్థః. నైగమైః నిగమసంశ్రయైర్వచనైః శబ్దనా
శో న నిగదితః॥ ౨౪॥

కిఞ్చ యే శబ్దస్య ద్రవ్యత్వం నిత్యత్వం చ వర్ణయన్తి తైరేవ తౌతాతితా
ద్యైః కౌమారిలాద్యైః ధ్వన్యాత్మా వాయుభేద ఏవ శ్రుతివిషయతయాఽఽపా
ది. ఏవమేవ పఞ్చాశదేతే వర్ణాః కిం న వర్ణితాః, సమకరణతయా సమానేన్ద్రియ
గ్రాహ్యతయా సమానతాల్వాదివ్యాపారజన్యతయా చ. తేషామేవ వర్ణానాం
వాయుభేదానాం స్వాభావిక ఏవ తీవ్రాదిభావః న పునరౌపాధికః, యథాదర్శనం
వ్యవస్థాపనీయం యథా మరాలభాస్పర్శస్య దుఃఖహేతుత్వం దహనస్పర్శస్య

స్పర్శాదౌ చైవమిష్టం తదిహ నసులభా ద్రవ్యతా నిత్యతా చ॥ ౨౫॥

(వర్ణానిత్యత్వం)

౩౮౬॥ శ్లో॥ శబ్దానిత్యత్వతోపి శ్రుతిషు న విలయః స్యాత్క్రమవ్యక్తినిత్యా
తన్నిత్యత్వే చ కావ్యాదికమపి న కథం నిత్యమిత్యభ్యుపైషి।
తస్మాన్నిత్యైకరూపక్రమనియమవశాన్నిత్యభావః శ్రుతీనా
మీశోప్యధ్యాపకోనః పరమితి చ కిం తైర్వర్ణనిత్యత్వముక్తం॥ ౨౬॥

(వర్ణానిత్యత్వేపి వేదనిత్యత్వప్రకారః)

దాహహేతుత్వం. తస్మాద్ధ్వన్యాత్మకశబ్దవద్వర్ణాత్మకోపి శబ్దో వాయ్వవస్థాభేద ఇతి స్వీకారే కో విశేషః అవస్థా చాగన్తురపృథక్సిద్ధో ధర్మ ఇత్యుక్తం, అతో ద్రవ్యత్వం నిత్యత్వం చ వర్ణానామితి వర్ణితమేతదప్రామాణికమితి వర్ణయామః. విస్తరస్త్వన్యత్రానుసన్ధేయః॥ ౨౫॥

కథం తర్హి వర్ణానిత్యత్వే వేదనిత్యత్వం సిధ్యతీత్యాస్తికైరప్యాస్తిక్యనిమిత్తచోద్యం పరిహరతి శబ్దేతి. శబ్దానిత్యత్వేపి శ్రుతిషు న విలయః స్యాత్ యథా శబ్దానాం నిత్యత్వేపి నిత్యవిభూనాం తేషాం దేశతః కాలతో వా కశ్చిత్క్రమో నాస్తి, క్రమవిశేషవిశిష్టస్యైవ శబ్దస్య పదత్వం వాక్యత్వం చానువర్ణ్యతే, స పునః క్రమః కీదృగ్రూప ఇతి చిన్తనే శబ్దానాం క్రమాభివ్యక్తిమాత్రమేవ, అభివ్యక్తిశ్చోపలమ్భసామగ్రీసాన్నిధ్యం వా తదధీనోపలమ్భో వా తదనుక్రమోపితత్కాలపరమ్పరాసమ్బన్ధః, సర్వమేతదనిత్యమేవ. ఏవం చ యథా క్రమాభివ్యక్త్యా వేదనిత్యత్వం భవద్భిరభివ్యక్తినియమమాత్రేణాఙ్గీక్రియతే, ఏవం క్రమవిశేషవిశిష్టశబ్దోత్పత్తిపారమ్పర్యమేవోచ్చారణక్రమనియమః, తేనైవ వేదనిత్యత్వమస్మాకం సిధ్యతి, వర్ణనిత్యత్వమప్రయోజకమేవ వర్ణానామవేదత్వాత్, వాక్యసఙ్ఘాతవిశేషో హి వేదః పదసఙ్ఘాతవిశేషో వాక్యం పదం చ వర్ణసఙ్ఘాతవిశేషః సర్వమేతదనిత్యమేవ, వాక్యానాం సాజాత్యమాత్రం త్వవశిష్యతే తదేవ నిత్యత్వమితి, అన్యథా వర్ణానాం నిత్యత్వమాత్రేణ కావ్యాదీనామపి నిత్యత్వమితి కథం నాభ్యుపైషీత్యాహ తన్నిత్యత్వే చేతి. కథం తర్హి వేదనిత్యత్వమిత్యత్రానిత్యత్వే ప్రయోజకం నిగమయతి తస్మాదితి. ఇదం ఖలు వేదానాం నిత్యత్వం యన్నిత్యైకరూపక్రమవిశేషాద్గ్రహణాత్ స పునః క్రమో నిపుణం నిరూపయితాముచ్చారణమాత్రనిష్ఠ ఏవేతి. ఏతేవాధ్యాపకానాం పూర్వపూర్వాధ్యాపకాధ్యయనానుక్రమానుసరణమేవ వేదనిత్యత్వమితి సిద్ధే సతి ఈశ్వరోపి పూర్వకల్పానుసరణం స్వసఙ్కల్పసిద్ధం స్వయమప్యనుసరతీతి వేదేపి పూర్వకల్పోచ్చారణానుసరణమను

౩౮౭॥శ్లో॥నైవోష్ణౌ నాపిశీతౌ క్షితిసతతగతీతత్రతోయాదియోగా
చ్ఛీతత్వాదిప్రతీతిస్తదుపధికతయాతత్రతత్రప్రదృష్టేః।
ఆయుర్వేదేతుషారోమరుదితికథనంత్వద్భిరాప్యాయికాభి
ర్వృద్ధిహ్రాసౌసమాద్యైర్భవతఇతిపరంతచ్చికిత్సానియత్యై। ౨౭॥

(అనుష్ణాశీతస్పర్శాధారనియమః)

౩౮౮॥శ్లో॥స్యాదుష్ణఃకృష్ణవర్త్మాసలిలమపితథాశీతమస్తుప్రకృత్యా
స్పర్శోఽన్యోఽప్యత్రదృష్టస్సతుభవతురుమాక్షిప్తలావణ్యవచ్చేత్।
నైవంసంసృష్టవస్తూపధినియతతయాతద్వివేకస్యయుక్తేః

వర్తయతీతి వేదనిత్యత్వసిద్ధిః. వర్ణనిత్యత్వవాదిభిస్తు తదనిత్యత్వే వేదానిత్యత్వభ్రాన్త్యా తద్భ్రాన్తినిబన్ధనభీత్యా వా వర్ణనిత్యత్వముక్తమితి నతానప్యధిక్షేపః॥ ౨౬॥

ఏవంశబ్దంనిరూప్యస్పర్శేఽపివిశేషంనిరూపయతి నైవేతి.యథోపలమ్భమనుష్ణాశీతస్పర్శౌ పృథివీవాయూ,తత్రతోయాదియోగాచ్ఛీతత్వాదిప్రతీతిః శీతంస్థలం శీతోవాయురిత్యాది.తత్రహేతుమాహ తదుపధికతయేతి.దర్శనంహి సర్వత్రవ్యవస్థాపకం ఉష్ణాభూరుష్ణంజలమిత్యాదిష్వాతపాద్యుపాధివశాదేవతత్రతత్రౌష్ణ్యాదేర్దర్శనాత్. కథంతర్హ్యాయుర్వేదేతుషారోమరుదిత్యుచ్యతే తుషారశ్శీతళఇత్యర్థః, తత్తుఅప్యాయికాభిరద్భిరేవ, కథంవా తర్హివృద్ధిహ్రాసౌసమాద్యైర్భవతఇతి తుల్యగుణయోగేనవిరూపాణామపి తత్రత్రాయుర్వేదేసామ్యాదికముచ్యతే తత్పునశ్చికిత్సానియమార్థం.అయమత్రభావః అస్యధాతోరనేనహేతునాఽభివృద్ధిరనేనపరిక్షయఇత్యాదిశాస్త్రసిద్ధం దృష్టంచ, సర్వేషాంధాతూనాంయథోచితం చికిత్సాఽనాదిసిద్ధా,శాస్త్రేణతత్రచికిత్సావిశేషనియమసిద్ధ్యర్థం తానితానిరూపాణికల్పితాన్యకల్పితానివ్యవహ్రియన్తఇతినైతావతా పదార్థతత్త్వనియమసిద్ధిరితి॥ ౨౭॥

ఏవంశీతోష్ణభూతనియమోఽపియథోపలమ్భంద్రష్టవ్యఇతిదర్శయతి స్యాదితి.ఉష్ణఃకృష్ణవర్త్మా తథైవ జలమపిశీతమిత్యుపలభ్యతేప్రకృత్యా, అత్ర కశ్చిదాహ అన్యోఽపిస్పర్శోదహనేసలిలేచకదాచిదుపలభ్యతే సతు రుమాక్షిప్తకాష్ఠాదిలవణత్వన్యాయేనతస్యైవపరిణతివిశేషఇతి, తదిదమాహ స్పర్శఇతి.తన్నిరాకరోతి నైవమితి.రుమాక్షిప్తకాష్ఠాదేర్లవణత్వపరిణతిః ప్రత్యక్షసిద్ధగుణవైషమ్యనియమేనయుక్తా అత్రత్వగ్న్యాదిసంసర్గవజ్జలాదేరౌష్ణ్యం తథాస

ప్రాయశ్శీతో భవేతి ప్రభృతికమపి తద్దాహకత్వాదిరోధాత్॥ ౨౮॥

(శీతోష్ణభ్రమనియమః)

౩౮౯॥శ్లో॥ పీతా భూః శ్వేతమంభో హుతవహపవనౌ రక్తధూమ్రౌ తథా ద్యౌ
ర్నీలేతి క్వాపి శిష్టం తదిహ న నియతాం వర్ణసత్తాం బ్రవీతి।
ధ్యానార్థం మన్త్రవర్ణేష్వివ కథితమిదం వ్యోమవాతౌ హ్యరూపౌ
పీతైకాన్త్యం భువో౽తః శ్రుతిహతమథ తత్ప్రాచురీ సాస్తు మా వా॥ ౨౯॥

(భూతపఞ్చకవర్ణోక్తినిర్వాహః)

౩౯౦॥శ్లో॥ కృష్ణామామ్నాసిషుః క్ష్మాం తదిహ న విరహం వక్తి రూపాన్తరాణాం
ప్రత్యక్షాదేర్విరోధాత్ పచనవిషమితం స్పర్శగన్ధాది చాస్యాః।

లిలసంసర్గవిభూతాన్తరే శైత్యం ఉపాధిసంసర్గాదృశ్యత ఇతి విశేషః, ఇదమేవ స్ఫోరయతి సంసృష్టేతి. కథం తర్హి శీతో భవ హనూమత ఇతి వహ్నేరపి శీతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ ప్రాయ ఇతి. అయమత్ర భావః న పునర్వహ్నేః శీతత్వం జాయతే అపి తు సీతాసఙ్కల్పవిశేషేణ దాహకత్వమేవోపరుధ్యత ఇతి. ౨౮॥

ఏవం రూపమపి పరిశోధయతి పీతేతి. అత్ర కశ్చిదచూచుదత్ పీతా భూః శ్వేతమమ్భః వహ్నిపవనౌ రక్తధూమ్రౌ ద్యౌర్నీలేతి మన్త్రశాస్త్రే వర్ణవిశేషో వివిచ్యతే తచ్ఛాస్త్రం నాగ్రహనిబన్ధనం, అతస్తదనుసారేణ నియతా వర్ణసిద్ధిరనుసరణీయేతి, తదిదం నిరాచష్టే తదిహేతి. కథమిత్యత ఆహ ధ్యానార్థమితి. కేవలం ధ్యానార్థమేవ తత్తద్వర్ణకథనం తేషు తేషు భూతేషు. తత్ర దృష్టాన్తమాహ మన్త్రవర్ణేష్వివేతి. అత్రైవ హేతుమాహ వ్యోమేతి. అరూపావేవ హ్యాకాశవాయూ రూపవత్తయా౽త్ర నిర్దిశ్యేతే, కిఞ్చానేకరూపయుక్తాయా భువః పీతైకాన్త్యవచనం ప్రత్యక్షవిహతం శ్రుతివిహతం చ, శ్రూయతే హి "యదగ్నే రోహితం రూపం తేజసస్తద్యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్య" ఇతి. తర్హి ప్రాచుర్యవిశేషాత్తత్తద్వర్ణోక్తిరితి చేత్ సాప్యస్తు వా మా వా నాస్మాకం కాచిత్ క్షతిరిత్యాహ ప్రాచురీతి॥ ౨౯॥

తర్హి కథం శ్రుత్యా పృథివ్యాః కృష్ణత్వనియమ ఇత్యాశఙ్క్య పరిహరతి కృష్ణామితి. "యత్కృష్ణం తదన్నస్య" ఇతి శ్రుతిరన్నపృథివ్యా రూపాన్తరవిరహం వక్తి ప్రత్యక్షాదివిరోధాత్, ఉపలభ్యతే హి రూపాన్తరమపి పృథివ్యాం. ఏవం పాకభేదవిషమితస్పర్శగన్ధాదినియమో౽ప్యస్యాః కార్య ఇతి దర్శయతి పచనవిషమితమితి. క్వచిత్కలుషజలాదౌ ఉపలాలవహ్న్యాదౌ చ పృథివీసంసర్గవిశేషాద్వర్ణభేదో

పాథస్తేజోవిశేషే స్ఫురతి వసుమతీభాగతో వర్ణభేదో
నహ్యంభః క్వాపి దృష్టం విపరిణతగుణం పాకసంభారతోఽపి॥ ౩౦॥

(పాకజాపాకజరూపాదివిభాగః)

౩౯౧॥శ్లో॥ఆరబ్ధం రూపభేదైరవయవినియతైశ్చిత్రమన్యత్తు రూపం
కాణాదాః కల్పయన్తః క్వ తదితి కథయన్త్వంశతస్తద్వికల్పే।
నాంశేష్వేతత్తదిష్టం న చ తదభిహితైః కశ్చిదంశీ తథోక్తం
స్వాధారవ్యాపకత్వం సుగమమిహ తథా స్పర్శగన్ధాదిచైత్ర్యం॥ ౩౧॥

(అతిరిక్తచిత్రరూపాదిభఙ్గః)

౩౯౨॥శ్లో॥స్నేహః ప్రత్యక్షసిద్ధో యదుపధిరుదకే స్నిగ్ధధీః స్యాద్ద్రవత్వా

దృశ్యతే, సోఽపి సంసర్గవిశేషకృత ఇతి యథోపలమ్భమఙ్గీకార్య ఇత్యాహ పాథ ఇతి. అమ్భసి పునః పాకే సత్యపి గుణవిపరిణతిర్న క్వాప్యుపలభ్యత ఇతి యుక్తమైకరూప్యమేవ తత్రాభిధాతుమితి. దృష్టప్రక్రియామాత్రానుసరణేన సర్వమేతదుపపాదితమితి దర్శయతి నహ్యమ్భ ఇతి॥ ౩౦॥

ఏవముక్తేషు శుక్లకృష్ణాదిషు రూపాదిషు చిత్రనామరూపాద్యన్తరమస్తీతి కేచిన్మన్యన్తే, తద్వికల్పయతి క్వేతి. అవయవరూపాదిభిరారబ్ధం రూపాదికం క్వ వర్తతే అంశేషు వా అంశవతి వా, వికల్పితమర్థం దూషయతి నాంశేష్వితి. అంశేషు చిత్రరూపం వర్తత ఇతి కాణాదానామేవ నేష్టం తేషాం ప్రాగేవ రూపవత్త్వాత్తస్య చ రూపస్యానివృత్తేః తస్మాదవయవిని చిత్రం రూపాది వర్తత ఇతి వక్తవ్యం తదపి నేత్యాహ న చేతి. అవయవిభఙ్గస్య ప్రాగేవ కృతత్వాదిత్యర్థః. కథం తర్హ్యంశనిష్ఠానాం రూపభేదానాం స్వాధారభూతపటవ్యాపకత్వమితి చేత్ తదస్మాకమేవ సుగమం పటస్యాభావాత్ అంశనిష్ఠానాం రూపభేదానాం తత్తదంశవ్యాపకత్వాచ్చ. ఉక్తమర్థం స్పర్శాదావపి తుల్యమితి నిగమయతి తథేతి. యథా చిత్రం రూపం ఏవం చిత్రః స్పర్శః చిత్రో గన్ధః చిత్రో రస ఇతి వ్యవహారోఽపీతి. తత్తదంశవైచిత్రీభేదాన్నాపూర్వరూపాదిక్లృప్తిరితి సర్వమపాస్యార్థం సముచ్చిత్య నిగమితవాన్॥ ౩౧॥

అత్ర కేచిత్ స్నేహాఖ్యగుణాన్తరమస్తీత్యాహుః అపరే పునః తద్రూపాదావన్తర్భావయన్తి, ఉభయమపి పక్షమనుక్రమాదుపపాదయతి ఉభయోరపి పక్షయోరేకదేశినస్తత్త్వేన స్వీకారాత్ తత్ర ప్రథమపక్షే ప్రత్యక్షం ప్రమాణయతి స్నేహ ఇతి. యదుపధిరుదకే స్నిగ్ధధీరితి ఉదకే స్నిగ్ధధీర్యద్గుణోపాధికేత్యర్థః. నన్వసౌ స్నేహో ద్రవత్వాత్తోయత్వాచ్చ నాతిరిక్త ఇతి కశ్చిత్ త

తోయత్వాచ్చాతిరిక్తః క్వచిదిహ యదసౌ భాతి తాభ్యాం వినాపి।
సౌవర్ణాదిద్రవాణాం న చ భవతి యతః పాంసుసంగ్రాహకత్వం
పర్యాయానుక్తిరస్మిన్ భవతి విషమతా చేతి కేచిద్గృణన్తి॥ ౩౨॥

(స్నేహాఖ్యగుణాన్తరసద్భావపక్షః)

౩౬-౩॥శ్లో॥ అన్యే స్నేహం తు రూపం కిమపి నిజగదుః స్నిగ్ధవర్ణోక్త్యబాధా
ద్దృష్టత్వాద్వస్తుజం తద్భవతి ఖలు భిదా కాపి గన్ధాదికేపి।
అప్త్వాదేః పాంసుసఙ్గస్స్వగమిదమయస్కాన్తజాత్యాదినీత్యా
నహ్యన్యత్తత్ర క్లృప్తం నచ న దృఢమితం పార్థివే పిచ్ఛిలత్వం॥ ౩౩॥

(స్నేహస్య రూపవిశేషాన్తర్భావపక్షః)

స్నేత్యాహ అతిరిక్త ఇతి. తత్ర హేతుమాహ క్వచిదితి. అసౌ స్నేహః. క్వచిత్ పృథివ్యాం. తాభ్యాం ద్రవత్వతోయత్వాభ్యాం వినాపి ప్రతిభాతీతి యతః అతో ద్రవత్వతోయత్వాభ్యామతిరిచ్యతే స్నేహ ఇత్యర్థః. అయం చాత్ర హేతుః ద్రవత్వమేవ స్నేహశ్చేత్ సౌవర్ణాదిద్రవాణాం పాంసుసఙ్గ్రాహకత్వం స్యాత్ న చ తద్దృశ్యతే అతో ద్రవత్వాదతిరిక్తః స్నేహః, తదిదమాహ సౌవర్ణాదీతి. అపి చ పర్యాయానుక్తిరపి ద్రవత్వస్నేహయోర్భేదం సాధయతి యత్ర యత్ర స్నిగ్ధత్వం తత్ర సర్వత్ర ద్రవత్వమితి వ్యవహారాభావాత్ యథా మణికృపాణదర్పణాదౌ, సువర్ణే చ స్నేహాభావస్య ద్రవత్వస్య చ త్వయైవోక్తత్వాత్. విషమతా చేతి ద్రవత్వవైషమ్యే స్నేహవైషమ్యం నాస్తి స్నేహవైషమ్యే ద్రవత్వవైషమ్యం చాస్తీతి కేషాంచిత్ పక్షః॥ ౩౨॥

అన్యే పునరన్యథాహురిత్యాహ అన్య ఇతి. ఇత్థం కిల తేషామన్తః స్నిగ్ధవర్ణోక్త్యబాధాత్ స్నేహాఖ్యం రూపం కిమప్యధిగచ్ఛన్ ఇతి, తదేవోపపాదయతి దృష్టత్వాదితి. అథాపి రూపసామాన్యాత్ స్నేహాఖ్యరూపవిశేషే వైషమ్యం దృశ్యత ఇత్యాశఙ్కాం తత్ప్రతిబన్ద్యా నిరాకరోతి భవతీతి. దృష్టం ఖలు గన్ధాదిష్వపి తత్తద్ధర్మిగ్రాహకప్రమాణసిద్ధం వైషమ్యం, నహి కస్తూరీకరీషాదిష్వేకరూపో గన్ధః, న చ మరాలభాశతపత్రాదిష్వేకరూపః స్పర్శః, ఏవం రసాదిష్వపి ద్రష్టవ్యం. కథం తర్హి స్నేహమన్తరేణ పాంసుసఙ్గ్రహ ఇత్యత్రాహ అప్త్వాదేరితి. అప్త్వం స్నేహశ్చ సమానాధికరణమితి హి భవతా ప్రతిపాద్యతే తథా చ సత్యప్త్వమేవ స్నేహకార్యపాంసుసంగ్రహనియామకమస్తు, కథం జాతిరేవ గుణవిశేషమన్తరేణ కార్యవిశేషనియామికేత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ అయస్కాన్తజాత్యాదినీత్యేతి. అయస్కాన్తజాతివిశేష ఏవాయస్సఙ్గ్రాహినియుక్తం నహ్యన్యాత్తత్ర కారణ

౩౯౪॥శ్లో॥మాసృణ్యాదిప్రభేదోపహితగురుతయా బాదినిమ్నాభిముఖ్యం
మాషవ్రీహ్యాదిరాశౌ భవతి చ పతనే తాదృశం తారతమ్యం।
కిఞ్చాదృష్టాన్యశక్తిర్జ్వలనపవనయోర్న క్రియాయాం తథాస్మి
న్నిత్యైకే నైతు దృష్ట్వా గుణమధికముశన్త్యాదినః స్యన్దహేతుం॥ ౩౪॥
(ద్రవత్వాన్తర్భావబహిర్భావపక్షౌ)

౩౯౫॥శ్లో॥తోయే దృష్టం స్వభావాద్ఘృతకనకముఖే పాకజన్యం ద్రవత్వం
తైలాదౌ నైవ పాకానుగమ ఇతి భవేత్తాదృశౌ బంశక్లృప్తిః।
భస్మీభావాద్యనర్హే యదమతకణభుజా సూత్రితం తైజసత్వం
హైమాదిశ్లిష్టభౌమావయవనయవిదామిత్థమేతన్నహృద్యం॥ ౩౫॥
(సాంసిద్ధికపాకజద్రవత్వాధారనియమః)

క్లృప్తిః,పవనమాత్రాపి తోయత్వజాత్యతిరిక్తస్నేహరూపగుణక్లృప్తిర్నయుక్తేత్యర్థః. కిఞ్చ స్నేహో జలైకనియత ఇతి స్నేహవాదిభిరభిధీయతే.అథాపి పార్థివే పి చ్ఛిలత్వం దృశ్యతే.అతస్తత్తద్వస్తునియతరూపవిశేషాద్యతిరేకేణ స్నేహో నామ కశ్చిన్నాస్తీత్యపరేషాం పక్షః॥ ౩౩॥

ఏవం ద్రవత్వేపి పక్షభేదావాహ మాసృణ్యాదీతి.మాసృణ్యాదిప్రభేదావచ్ఛిన్నగురుత్వమేవాబాదీనాం నిమ్నాభిముఖ్యే కారణం నపునర్ద్రవత్వం నామ కశ్చిద్గుణః, ఇదం చ పతనే తారతమ్యం మాషవ్రీహ్యాదిరాశౌ దృష్టమితి యథాదర్శనమేవానుసరామః.నహి మాషాదిరాశౌ పతనాద్యర్థం గుణాన్తరం పరికల్ప్యతే భవద్భిః, కిఞ్చాగ్నేరూర్ధ్వజ్వలనం వాయోస్తిర్యక్పవనమిత్యాదిదృష్టాతిరేకేణ గుణాన్తరం భవద్భిర్న కల్ప్యతే, ఏవం సలిలస్యాపి నిమ్నాభిముఖ్యేన సరణమిత్యాదిదృష్టవ్యతిరేకేణ న గుణాన్తరం కల్పనీయం, తదిదమాహ కిఞ్చేతి. దృష్టాన్తదృష్టం పక్షే యోజయతి తథేతి.ఏవమేకదేశినాం పక్షం పరిసమాప్యాన్యేషాం పక్షమనువదతి అన్యేత్వితి॥

ఉక్తస్య ద్రవత్వస్య స్వాభావికాస్వాభావికాదిభాగం దర్శయతి తోయ ఇతి. స్వభావాదేవ తోయే ద్రవత్వం దృష్టం ఘృతకనకముఖే పాకజన్యం ద్రవత్వం దృష్టం, ఉభయమపి తథైవాఙ్గీకర్తవ్యం తైలాదౌ పాకానుగమో న దృష్ట ఇతి తాదృశౌ బంశక్లృప్తిః. ఏవం దృష్టప్రక్రియాముక్త్వా కణభుగభిమతమర్థాన్తరమనూద్య దూషయతి భస్మీభావాదీతి.అత్యన్తాగ్నిసంయోగేనుచ్ఛిద్యమానద్రవత్వేన హేమాదీనాం తైజసత్వముక్తం కణభుజా,తత్ హేమాదిశ్లిష్టభౌమావయవేవ్యభిచారాద్దుఃస్థమేవ,తుల్యం ఖలు హేమ్నా తచ్ఛ్లిష్టభౌమావయవానామత్య

౩౯౬॥శ్లో॥పాతస్తుల్యోంబుభూమ్యోః పవనదహనయోస్తిర్యగూర్ధ్వప్రవృత్త్యా
పాతే భేదాత్ఫలాదిప్రతినియతిరపి హ్యంశవైషమ్యతః స్యాత్।
భాగానాం తారతమ్యాజ్జలశిఖిమరుతాం స్యన్దనాదేర్భిదేష్టా
తస్మాత్సర్వోప్యదృష్టాదిహ భవతు న చేత్ప్యగ్గుణోన్యోనలాదౌ॥ ౩౬॥

(గురుత్వాఖ్యగుణానుమానభఙ్గః)

౩౯౭॥శ్లో॥త్వాక్షం వేద్యం గురుత్వం కతి చిదభిదధుస్తత్తు తేషాం గురుత్వం
నోర్ధ్వం స్పృష్ట్వా ప్రతీమస్తదిహ పరధృతే నాప్యధస్తాత్స్పృశన్తః।

న్త్వాగ్నిసంయోగేపి భస్మీభావానర్హత్వం, అథాపి యథా తేషాం భౌమత్వం తద్వద్ధేమ్నోపి తైజసత్వమేవ సాధయితుం న శక్యత ఇత్యర్థః అన్యత్సర్వం న్యాయపరిశుద్ధావిస్తరేణోక్తమస్మాభిరితి నేహ ప్రతన్యతే॥ ౩౫॥

గురుత్వాఖ్యస్య గుణస్యానుమానగమ్యత్వం ప్రతిబన్ద్యా ప్రతిక్షిపతి పాత ఇతి.“అగ్నేరూర్ధ్వజ్వలనం” ఇత్యాదినా పవనదహనయోస్తిర్యక్ప్రవృత్తిరూర్ధ్వప్రవృత్తిశ్చ యథా కేవలమదృష్టాత్పరికల్ప్యతే ఏవమమ్బుభూమ్యోరపి పాతః కేవలమదృష్టాదేవాస్తు కిమనేన కల్పితేన గురుత్వేన, తత్కల్పనే గౌరవాత్. కథం తర్హి గురుత్వాభావే మానవేళాయాం ద్విపలాదివ్యవహారః పాతభేదాత్పరికల్ప్యేత, తదపి మాంశవైషమ్యాదుపపద్యత ఇత్యాహ పాతే భేదాదితి.పక్ష్వపణనిక్షేపాద్గశపణనిక్షేపేపి హి పాతవైషమ్యం దృశ్యతే, తత్తదాధిక్యమన్తరేణ న భవతి, నిష్కనిక్షేపేప్యంశాధిక్యమస్త్యేవ నిష్కార్ధనిక్షేపాత్, అన్యథా గురుత్వాధిక్యస్याప్యయోగాత్,తథా చ తేనైవాంశవైషమ్యేణ పాతభేదః తథా చ కిమజాగళస్తనవదప్రయోజకేన గురుత్వాధిక్యేన. దృష్టా చ భూతాన్తరేషు గుణాన్తరకల్పనామన్తరేణాంశాధిక్యాదేవ కార్యభిదా యథాగ్నేరూర్ధ్వజ్వలనాదౌ, జాజ్వల్యతే హి వహ్నిరంశాధిక్యే తదభావే కేవలం జ్వలతి.ఏవం పోపవీతి చ మరుదంశాధిక్యే తదభావే కేవలం పవతే.ఏవం జలమప్యంశాధిక్యే క్రియాసమభిహారేణ స్యన్దతే తదభావే స్యన్దత ఏవ,తస్మాత్సర్వోప్యదృష్టాదేవ భవతు అన్యథా అగ్న్యాదావపి గుణాన్తరం కల్ప్యం స్యాదిత్యాహ న చేదితి.న హ్యగ్న్యాదావూర్ధ్వజ్వలనాదికారణం భవద్భిః కల్ప్యతే అతో గురుత్వస్యానుమానికత్వమనుమానవార్తానభిజ్ఞతానిబన్ధనమితి॥ ౩౬॥

తర్హి గురుత్వస్య ప్రత్యక్షత్వమస్త్వితి వదన్తం ప్రతిక్షిపతి త్వాక్షం వేద్యమితి.త్వచా గురుత్వం సంవేద్యత ఇతి యేఽభ్యధుః, తత్తు తేషాం గురుత్వమిత్యధిక్షేపవాదః.తత్ర హేతుమాహ నోర్ధ్వమితి.యది గురుత్వం త్వచా గృహ్యేత త

నహ్యన్యాలమ్బితోఽర్థో భవతి లఘుతరః స్పర్శనం నోపరుద్ధం
తేనాకాన్తౌ ప్రణుత్తిక్రమ ఇతి గురుణా తర్కితస్తోలనాద్యైః॥ ౩౭॥

(గురుత్వప్రత్యక్షత్వభఙ్గః)

౩౮॥ శ్లో॥ క్షిత్యాదౌ సాఙ్ఖ్యదృష్ట్యా యది కిమపి తమఃకార్యమిష్టం గురుత్వం
తద్వత్ కల్ప్యేత వహ్నిప్రభృతిషు న కథం సత్త్వకార్యం లఘుత్వం।
యాదృగ్భూతాద్గుణాత్తద్వదసి చ పతనం తాదృశాదస్తు తస్మా

కాదిష్వధఃస్పర్శవదూర్ధ్వస్పర్శేపి గురుత్వం ప్రతీయేత, న చ తథా ప్రతీమః, కిఞ్చాధస్తాదపి స్పర్శే క్వచిద్గురుత్వం న ప్రతీయతే, న హి పరధృతే వస్తున్యధస్తాదపి స్పృశన్తో గురుత్వం ప్రతియన్తి. నన్వన్యాలమ్బితే లఘుత్వమేవ తదా జాతమితి వక్తుం న శక్యతే అన్యస్య ప్రయాసేన ధారణాభావప్రసఙ్గాత్, అస్తు గురుత్వమనువర్తత ఇతి అథాప్యన్యాలమ్బితే స్ప్రష్టుః స్పర్శనముపరుద్ధమితి చ వక్తుం న శక్యత ఇత్యాహ స్పర్శనమితి. స్పర్శనేన్ద్రియోపరోధే గుణాన్తరోపలబ్ధ్యస్యాప్యభావప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. కథం తర్హి లోకే గౌరవతారతమ్యం హస్తేన పరీక్ష్యత ఇత్యత్రాహ తేనేతి. గురుణా ద్రవ్యేణ హస్తాద్యాకాన్తౌ ప్రణోదనక్రమవిశేషస్యోపలబ్ధత్వాత్, హస్తతోలనాద్యైః ప్రణోదనక్రమస్తర్కిత ఇత్యర్థః. యది గురుత్వమస్తి తదా గురుత్వనిమిత్తకః ప్రణోదనక్రమః, యది వా గురుత్వం నాస్తి తదా గురుత్వాశ్రయత్వేన పరికల్పితద్రవ్యాధిక్యనిబన్ధనః ప్రణోదనక్రమః, సర్వథా గురుత్వప్రత్యక్షత్వం నాస్తీతి భావః॥ ౩౭॥

ఇత్థమనుమానగమ్యత్వం ప్రత్యక్షగమ్యత్వం చ గురుత్వస్య ప్రతిక్షిప్తం, ఏవం తర్హి గురుత్వమేవ ప్రతిక్షిప్తం భవతి తథా చాగమవిరోధః. సాఙ్ఖ్యాస్తు గురువరణకమేవ తమ ఇతి తమఃకార్యత్వేన గురుత్వముపపాదయన్తి; యత్సాఙ్ఖ్యోక్తం న తత్సర్వమపి ప్రతిక్షిప్యతే అనుకూలమవిరుద్ధం చాఙ్గీక్రియతే వేదాన్తిభిరిత్యేతత్ప్రతిబన్ద్యా నిరాకర్తుమనువదతి క్షిత్యాదావితి. తదేవ ప్రతిబన్ద్యా ప్రతిక్షిపతి తద్వదితి. యది సాఙ్ఖ్యోక్తమితి గురుత్వం స్వీక్రియేత తర్హి సత్త్వం లఘు ప్రకాశకమితి తైరేవోక్తం సత్త్వకార్యం లఘుత్వమపి వహ్న్యాదౌ స్వీక్రియేత, న చ తథా స్వీకృతమితి భావః. కిఞ్చ పతనానుపపత్త్యా హి గురుత్వం కల్ప్యతే ప్రకృతిపరిణామవిశేషే పృథివ్యాదౌ తచ్చ గురుత్వం యాదృగ్భూతాత్తమసో భవతీతి వదసి తాదృశాదేవ తస్మాత్తమసః పతనమస్తు కిమనేన మధ్యే పరికల్పితేన గురుత్వేనేత్యాహ యాదృగ్భూతాదితి. అన్యథా లఘుత్వమపి పరికల్ప్యేతేతి ప్రతిబన్ద్యనువర్తతే తస్మాద

క్లృప్తిస్త్వన్యస్యగుర్వీభవతుతదధికంకామమాప్తోపదేశాత్॥ ౩౯౮॥

(ఆగమికగురుత్వనిర్వాహః)

౩౯౯॥శ్లో॥ఏకద్వ్యాదిప్రతీతివ్యవహృతివిషయోయోగుణస్సాతుసఙ్ఖ్యా
క్వాప్యైక్యంనిత్యసిద్ధంక్వచిదవయవగైర్జన్యతేతత్తదైక్యైః।
ద్విత్రిత్వాద్యంత్వనేకావగతిసహకృతైరైకనిష్ఠైక్యజన్యం
తత్తత్పుమ్మాత్రదృశ్యంక్షణికమితికథాకాపికౌతస్కుతానాం॥ ౩౯౯॥

(కాణాదోక్తసఙ్ఖ్యాప్రక్రియా)

౪౦౦॥శ్లో॥తత్రద్విత్వాద్యపేక్షామతివిషయభిదామాత్రమేవాస్త్వభీష్టం
ద్విత్వాద్యుత్పత్తిమూలంయదభిలపసితద్వ్యాహృతేరస్తుమూలం।

ధకస్యగురుత్వస్యపరిక్లృప్తిర్లఘుత్వక్లృప్తివద్గుర్వీ, అథాపి తేషు తేషు శాస్త్రేషు మాషసర్షపాదీనామన్యేషామపిపర్వతపరమాణ్వాదీనాం గౌరవతారతమ్యవ్యవహారోదృశ్యతఇతిచేత్, తర్హ్యాగమికమేవగురుత్వమఙ్గీకుర్మహే, అతో నాస్మాకంక్వచిద్విరోధః. అవిరోధమేవాహ కామమితి. ఆగమప్రామాణ్యావలమ్బనేనాతిరిక్తగురుత్వాఙ్గీకారేనాస్మాకంకాచిత్ క్షతిః తస్యాప్యాగమస్యపూర్వోక్తప్రక్రియయావిషయభేదాఙ్గీకారేపి నాస్మాకంప్రధానార్థవిరోధః॥ ౩౯౮॥

అథసఙ్ఖ్యాయాఃపరిశోధనార్థంప్రాగేవసఙ్ఖ్యావిషయాంప్రక్రియామనువదతి ఏకేతి.ఏకద్వ్యాదిప్రతీతివ్యవహారవిషయోయోగుణస్సాసఙ్ఖ్యా సా పునఃక్వాపిపరమాణ్వాదౌనిత్యసిద్ధా, క్వచిద్ద్వ్యణుకత్ర్యణుకాదౌతత్తత్కారణగతైరైక్యైర్జన్యతే, ద్విత్వత్రిత్వాదికంత్వనేకావగతిసహకృతైరైకనిష్ఠైక్యజన్యం, తాదృశీచావగతి రపేక్షాబుద్ధిరిత్యభిధీయతే, సాచాపేక్షాబుద్ధిస్తత్తత్పురుషమాత్రనిష్ఠేతి·తజ్జన్యంద్విత్వత్రిత్వాదికంతత్తత్పురుషైరేవదృశ్యతే, తత్కాలమాత్రభావిత్వాత్తచ్చక్షణికమితి కౌతస్కుతానాం తార్కికాణాం కథాకాపిశ్రూయతఇతి శేషః॥ ౩౯౯॥

అనూదితేఽర్థేద్విత్వాదికంనిరాకరోతి తత్రేతి·యాదృశాదపేక్షాబుద్ధివిషయాద్ద్విత్వాద్యుత్పత్తిం వదసి, తాదృశాపేక్షాబుద్ధివిషయవస్తువిశేషోపలమ్భఏవద్విత్వాదివ్యవహారమాతనోతు కిమనేనద్విత్వాదికల్పనేన ఇదమాహ ద్విత్వాద్యుత్పత్తిమూలమితి. అయంభావః నహ్యపేక్షాబుద్ధిర్నిర్విషయా అజ్ఞానత్వప్రసఙ్గాత్, నాపిప్రకృతానుపయోగివస్తువిషయా ప్రకృతాసఙ్గతిప్రసఙ్గాత్, తథాసవిషయత్వేప్రకృతసఙ్గతవిషయత్వేచ సిద్ధేకోయంవిషయవిశేషఇతినిరూపణీయమిత్యవశిష్యతే సపునర్విషయవిశేషఏవద్విత్వాదిస్థా

ద్విత్వాదిప్రాగభావైర్ధ్రువమిహహివినాధీవిశేషోభ్యుపేయ
స్తన్మూలంనిర్గుణానాంవిగణనమపిచస్థాపనీయంగుణానాం॥ ౪౦॥

(పరోక్తద్విత్వాదినిరాసః)

౪౧॥ శ్లో॥ కైవల్యంనైకసఙ్ఖ్యాపరవిరహతయానాపిముఖ్యాన్యభావా

నేనివిశ్యద్విత్వాదివ్యవహారమాతనోత్వితి. తర్హి ద్విత్వాదిప్రాగభావఏవవిశే
షఃసఏవద్విత్వాద్యుత్పత్తౌమూలం సచాభావత్వాదేవభావముపేక్షతే, నహి
ద్విత్వాదికమన్తరేణద్విత్వాదిప్రాగభావోవక్తుమపిశక్యతఇతిచేత్ తదపిమన్దం
ప్రాగభావస్యానాదిత్వేనద్విత్వాదేరనాదిత్వప్రసఙ్గాత్, తర్హ్యనేకావగతిస
హకృతైకైకనిష్ఠైక్యప్రతీతిరపేక్షాబుద్ధిరితి విశేషయామ ఇతిచేత్, తర్హిప్రా
గభావాతిరిక్తోవిషయవిశేషోభవద్భిరేవాభ్యుపేయఇతితదేవద్విత్వాదికమస్త్వి
తిపునరాయాతం,తదిదమాహ ధీవిశేషోభ్యుపేయఇతి. అభ్యుపగమ్యతేచభవ
ద్భిరప్యయమర్థో గుణాదీనాంగణనావిశేషఇతిప్రతిబన్దీంపురస్కురుతే తన్మూల
మితి.నహి గుణాదీనాంద్విత్వాదికంభవద్భిరభ్యుపగమ్యతే గుణానాంగుణాభా
వాత్, నచ ద్రవ్యగతేనసఙ్ఖ్యావిశేషేణగుణానాం సఙ్ఖ్యైకార్థసమవాయేన
ద్విత్వత్రిత్వాదివ్యవహారఇతివాచ్యం,విరుద్ధత్వాత్సఙ్ఖ్యాయాః.నవద్రవ్యం చతు
ర్వింశతిర్గుణాః పఞ్చకర్మాణి ద్వేసామాన్యేఇత్యాదిర్హిభవద్వ్యవహారః, తేచ
పరస్పరవిరుద్ధాఃకథంగుణేషుసఙ్క్రమేరన్, అథాపిద్రవ్యాన్తరేషుఘటపటా
దిషు చతుర్వింశతిత్వమప్యస్తితదేవగుణేషువ్యవహ్రియతే పఞ్చత్వమపికుత్ర
చిదఙ్గులిప్రభృతిషు తత్కర్మస్వితినియమోఽస్త్వితిచేన్న అనియమాత్,నహి
చతుర్వింశతిత్వమేవగుణేషువ్యవహర్తవ్యం పఞ్చత్వమేవకర్మస్వితినియామక
మస్తి సఙ్ఖ్యాయాఅభావాత్. అథాపిబహులక్షణవిశేషపరిగృహీతేషు గుణే
షుచతుర్వింశతిత్వవ్యవహారఃకతిపయలక్షణపరిగృహీతేషు పఞ్చత్వవ్యవహార
ఇతిమావోచః లక్షణబహుత్వస్యలక్షణాల్పత్వస్యచ తత్తదపేక్షాబుద్ధివిషయ
త్వవ్యతిరేకేణనిరూపయితుమశక్యత్వాత్, అన్యథా ముఖ్యసఙ్ఖ్యాఽఙ్గీకారప్రస
ఙ్గాత్, ఏవంచసతి తత్తదపేక్షాబుద్ధివిషయతారతమ్యమాత్రేణ త్రిచతురాది
వ్యవహారోగుణాదిష్వివద్రవ్యేష్వప్యభ్యుపేతవ్య ఇతినిర్ణయః॥ ౪౦॥

ఏవంద్విత్వాదినిరస్యైకత్వసఙ్ఖ్యాంస్వరూపతఃపరిశోధయతి కైవ
ల్యమితి.ముఖ్యాన్యకేవలేష్వేకమితిబహువిషయేష్వేకశబ్దంప్రయుఞ్జతేప్రయో
క్తారఃతత్రకైవల్యంనైకత్వసఙ్ఖ్యా పరవిరహరూపత్వాత్కైవల్యస్య,నహ్యేకత్వ
సఙ్ఖ్యా వస్త్వన్తరవైధుర్యరూపతయాప్రతీయతే ఏకమితిభావత్వేనైవప్రతీయ

సఙ్ఖ్యాత్వైక్యంతురాశిక్రమమవయవిను పాధిభిర్నస్తంతతోన్యత్।
తేనాసఙ్ఖ్యాతరూపేక్వచననిరుపధిః స్యాదసావేకసఙ్ఖ్యా
స్వాధారైకాయురేషాపరముపచరితాసేయమద్రవ్యవర్గే॥ ౪౧॥

(ఏకత్వసఙ్ఖ్యాస్వరూపాశ్రయాదినిరూపణం)

౪౨॥శ్లో॥ఐక్యంస్వాభేదమాహుఃకతిచననభిదాస్త్యేకమేవేతిదృష్టే
ర్భేదాదృష్టైక్యమోహాస్తదితిచవచనంతత్రతత్రాభ్యుపేతం।
అన్యేత్వేతత్స్వసత్త్వంవిదురితరసముచ్చిత్యవస్థానువృత్తం

మానత్వాత్, నాపిముఖ్యత్వమేకత్వసఙ్ఖ్యా అముఖ్యేష్వప్యైకవ్యవహారదర్శ
నాత్, నాప్యన్యాభావఏకత్వం స్వస్మిన్నప్యైకవ్యవహారాత్ అతోముఖ్యత్వమ
న్యత్వమసహాయత్వంచాపహాయాన్యదేవకిఞ్చిదేకత్వం,తచ్చనావయవిని వర్త
తే,అవయవినఏవాభావాత్, సఙ్ఖ్యాత్వైక్యంతురాశివదౌపచారికమేవ తదిదమా
హ సఙ్ఖ్యాత్వైక్యమిత్యాదినాతతోऽన్యదిత్యన్తేన. అసఙ్ఖ్యాతరూపేపరమాణ్వాదౌ
నిరుపాధిరసావేకత్వసఙ్ఖ్యాస్వీక్రియతే,ఏషాచైకత్వసఙ్ఖ్యా స్వాధారైకాయుః
యావద్ద్రవ్యభావినీత్యర్థః.అద్రవ్యేష్వకథమేకత్వసఙ్ఖ్యేతిచేత్తత్రాహ పరమితి.
ద్వివిధోహ్యేకత్వవ్యవహారో ముఖ్యఔపచారికఇతి,పరమాణ్వాదౌముఖ్యః స
ఙ్ఖ్యాతరూపేపునరవయవ్యాదావౌపచారికః ఔపాధికత్వాత్తద్వ్యవహారస్య.ఏ
వమద్రవ్యేష్వేకవ్యవహారఔపచారికః అన్యథాऽనవస్థాదిదోషప్రసఙ్గాదితి.అ
యమత్రనిర్ణయః ద్విత్వాదికంనాస్త్యేవ అపేక్షాబుద్ధివిషయతామాత్రేణప్ర
తీతివ్యవహారయోరన్యథాసిద్ధత్వాత్. ఏకత్వంతువిద్యతే తత్పునర్యత్రబాధో
స్తిగుణాదౌ తత్రత్వౌపచారికఇతి॥ ౪౧॥

ఇత్థమేకత్వంప్రసాధ్యతస్యమతభేదేనస్వరూపమేవవివిచ్యదర్శయతి
ఐక్యమితి. ఆచార్యాః కేచిత్స్వాభేదమేవైక్యమాహుః తత్రహేతుః నభిదాऽ
స్త్యేకమేవేతిదృష్టేరితి.అయంభావఃఐక్యవివరణేప్రవృత్తానిర్ణేతారోభేదాభావ
రూపతయైవహ్యైక్యంవివృణ్వన్తీతి.వ్యవహారాన్తరమప్యత్రానుకూలమిత్యాహ
భేదేతి. ఐక్యభ్రమోభేదాదర్శనాదభూదితిభ్రాన్తివిషయేవ్యవహరన్తివ్యవహ
ర్తారః, తచ్చైక్యస్యభేదాభావరూపత్వానుకూలం తత్రతత్రాభ్యుపేతమితి.ఈ
దృశోవ్యవహారోభూయాన్ సచవ్యవహారస్సర్వైరభ్యుపేయః, అతోభేదాభా
వఏవైక్యమితికేచిదాచార్యానిరదిక్షుః. అన్యేతుస్వసత్త్వమైక్యంఇతరసద్భా
వేపితద్వర్తతేతచ్చస్వసత్త్వంస్వరూపాదధికమేవ, అన్యథా స్వరూపేప్రకా

తత్ప క్షేపి స్వరూపాదధికమిదమిహ ద్విత్వమోహాదిసిద్ధేః॥ ౪౨॥

(ఏకత్వవిషయమతభేదః)

౪౦౩॥ శ్లో॥ అన్యద్గృహ్ణాత్యభిజ్ఞా తదిదమితి పునః ప్రత్యభిజ్ఞాన్యదైక్యం
కాలక్షేత్రాదిభేదగ్రహజనితభిదాభ్రాన్తిశాన్తిస్తతస్స్యాత్।
మోహస్తత్రైకతాధీర్జ్వలనఇవ భవేత్ప్రత్యభిజ్ఞాత్వతశ్చే
త్స్వవ్యాఘాతోఽనుమాయా భ్రమఇహ నిఖిలా స్యాదభిజ్ఞాపి తద్వత్॥ ౪౩॥

(అభిజ్ఞాప్రత్యభిజ్ఞావిషయైకత్వవిశేషసత్యత్వం)

౪౦౪॥ శ్లో॥ అద్రవ్యేష్వస్తి సఙ్ఖ్యా వ్యవహృతిబలతస్సా తతోఽన్యా గుణాదే
ర్నైవం సఙ్ఖ్యాసు సఙ్ఖ్యావ్యవహృతివదియం స్యాత్త్రివ్యూహోపాధిసామ్యాత్।

శమానేద్విత్వాదిమోహానుపపత్తేః, ఏకత్వే తిరోహితేపి ద్విత్వాదివ్యామోహః స్యాచ్చన్ద్రమసావిత్యత్ర స్వరూపం ప్రకాశతే ఏకత్వం తిరోహితమితి వాచ్యం తథా చైక్యస్య భేదాభావరూపత్వే స్వసత్త్వరూపత్వేపి స్వరూపాదతిరేకః స్వీకార్యః, అన్యథా ద్విత్వాదివ్యామోహాయోగాదితి॥ ౪౨॥

అతఃపరమభిజ్ఞాప్రత్యభిజ్ఞావిషయయోరేకత్వయోర్వైషమ్యమాహ అన్యదితి. ఇదమితి గ్రహణం తావదభిజ్ఞా, సా ఖల్వేకదేశకాలవర్తినః స్వస్మిన్నైక్యం గృహ్ణాతి. తదిదమితి పునః ప్రత్యభిజ్ఞా దేశకాలభేదప్రసక్తభేదవిరోధ్యైక్యం గృహ్ణాతి, అతో విషయభేదాద్భేదభ్రాన్తిశాన్తిః స్యాత్. నను విప్రతిపన్నా ప్రత్యభిజ్ఞా భ్రాన్తిః ప్రత్యభిజ్ఞాత్వాత్ ప్రదీపప్రత్యభిజ్ఞావదితి ప్రత్యభిజ్ఞాయాస్సార్వత్రికం భ్రాన్తిత్వమాశఙ్క్యతే మోహ ఇతి. పరిహరతి స్వవ్యాఘాత ఇతి. తథా చాయమితి హ్యనుమానం ప్రవర్తతే తత్రాపి ప్రతిసన్ధానరూపత్వేన స్వవ్యాఘాతః ప్రసజ్యత ఇతి భావః. బాధాబాధవివేకాభావేన ప్రత్యభిజ్ఞామాత్రతయా సర్వత్రాపి భ్రాన్తిత్వసాధనే శుక్తిరజతాభిజ్ఞావత్ స్థలతృణాభిజ్ఞాయామపి భ్రాన్తిత్వం సాధయితుం శక్యత ఇత్యాహ భ్రమ ఇహేతి॥ ౪౩॥

వైశేషికోక్తసఙ్ఖ్యాతోఽవ్యతిరిక్తసఙ్ఖ్యావాదినం ప్రాభాకరం ప్రతిబన్ద్యా ప్రతిక్షేప్తుమారభతే అద్రవ్య ఇతి. ఇత్థం కిల తేషామాశయః సఙ్ఖ్యావ్యవహృతిరద్రవ్యేష్వస్తి, అతో వ్యవహారబలాత్ సా సఙ్ఖ్యా పునరద్రవ్యాద్గుణాదేరన్యేతి, తద్దూషయతి నైవమితి. తత్ర ప్రతిబన్దీమాహ సఙ్ఖ్యాస్వితి. అద్రవ్యత్వే సమానేపి సఙ్ఖ్యాసు సఙ్ఖ్యావ్యవహారో భవద్భిరప్యఙ్గీకార్యః, ద్రవ్యత్వవైధుర్యం హ్యద్రవ్యత్వం తత్తు సఙ్ఖ్యాయామపి సమానం, తథా చ సఙ్ఖ్యాయాం సఙ్ఖ్యావ్యవహారవదన్యేష్వప్యద్రవ్యేషు సఙ్ఖ్యావ్యవహారే ఔపాధికః స్యాదేవేతి, తత్ర హేతుమాహ ఉపాధి

నో చేత్ప్రాప్తానవస్థా వ్యవహృతినియతిస్థాపనం తుల్యచర్చం
తస్మాత్కాణాదక్లృప్తిర్గురుమతకథకైర్యుక్తమత్రాపి సోఢుం॥ ౪౪॥

(ప్రాభాకరోక్తసఙ్ఖ్యానిరాసః)

౪౫॥శ్లో॥ దేశాధిక్యాదిసిద్ధావుపధిభిరిహ తద్వ్యక్తసంయోగభేదా-
ద్దేశవ్యాప్తిప్రభేదః పరిమితిరితి చేన్నోపధీనామ్మితత్వాత్।
దేశైస్తన్న్యూనతాదేః ప్రసజతి హి మిథస్సంశ్రయస్తత్స్వతస్సా
మన్తవ్యా క్వాపి రాశిప్రభృతిషు తు పరం దేశసంబన్ధభేదః॥ ౪౫॥

(పరిమాణసిద్ధిః)

౪౬॥శ్లో॥ బౌద్ధాస్తుచ్ఛాణూనామభిదధతి పరిచ్ఛిత్తిమాకాశధాతుం

సామాన్యాదితి. స్వాభావికసఙ్ఖ్యాఙ్గీకారే పునరనవస్థేత్యాహ నో చేదితి. గుణాదావివ సఙ్ఖ్యాయామపి సఙ్ఖ్యావ్యవహారో ముఖ్యః స్యాదితి భావః. సఙ్ఖ్యాయామముఖ్యసఙ్ఖ్యావ్యవహృతినియమస్థాపనం చేత్తద్గుణాదావపి తుల్యచర్చమిత్యాహ వ్యవహృతినియతిస్థాపనమితి. ఉక్తమర్థం నిగమయతి తస్మాదితి. కాణాదక్లృప్తిమఙ్గీకుర్వాణస్య ప్రాభాకరస్య సఙ్ఖ్యాయామపి తత్క్లృప్తిరఙ్గీకార్యేత్యర్థః॥ ౪౪॥

అత్ర కశ్చిదాహ గుణేషు సఙ్ఖ్యావ్యవహారవద్ద్రవ్యేష్వపి పరిమాణవ్యవహారోప్యుపాధిభేదాదేవ స్యాత్ న పునః స్వాభావికం పరిమాణమితి తదాహ దేశాధిక్యాదీతి. ఉపధిభిః మణికఘటకరకాదిభిః ఆకాశదేశాధిక్యాదిసిద్ధౌ తత్తదుపాధియుక్తాకాశదేశసంయోగతారతమ్యాత్ తత్తదన్తర్గతానాం ద్రవ్యాణాం తత్తద్దేశవ్యాప్తిప్రభేద ఏవ పరిమాణం న పునః పరిమాణమితి గుణాన్తరమితి చేత్ తన్న ఉపాధీనామేవ మణికాదీనాం స్వభావతః పరిమితత్వాత్, అతః స్వాభావికం పరిమాణముపాధిష్వివాన్యత్రాప్యఙ్గీకరణీయమిత్యర్థః. నను దేశైరేవోపాధీనాం పరిమాణమస్త్వితి యది వదసి తర్హి పరస్పరాశ్రయః ఆకాశాదిదేశైరుపాధిద్రవ్యపరిమాణం ఉపాధిభిశ్చాకాశాదిదేశపరిమాణమితి. ఉక్తమర్థం నిగమయతి తదితి. స్వతః క్వాపి సా పరిమితిర్మన్తవ్యా క్వాపీత్యసఙ్ఘాతరూపద్రవ్యముచ్యతే. సఙ్ఘాతరూపేషు రాశిప్రభృతిషు దేశసంబన్ధవిశేషమాత్రమేవ పరిమాణవ్యవహారకారణమిత్యాహ రాశీతి. నహి క్వచిదౌపచారికత్వే సర్వత్రాప్యౌపచారికత్వమిత్యర్థః॥ ౪౫॥

అత్ర బౌద్ధపరికల్పితాం తుచ్ఛరూపాం పరిమితిం దూషయతి బౌద్ధా ఇతి. బౌద్ధాః ఖల్వాకాశధాతురూపత్వాదాకాశస్య చ తుచ్ఛత్వాదణూనాం పరి

వస్తుస్థిత్యాపరిచ్ఛిత్త్యభవనవశతః స్యాదమీషాం విభుత్వం।
అన్యత్రాఽసత్త్వరూపాపరిమితిరితి హి స్థాపితం సా హ్యపాచే
త్యాఽఽప్తం సర్వత్ర సత్త్వం ప్రథమసరగతా స్మర్యతాం వ్యోమ్ని యుక్తిః
(సౌగతోక్తతుచ్ఛపరిమితినిరాసః)

౪౦౭॥శ్లో॥ స్థూలాణుహ్రస్వదీర్ఘేతరదుపనిషది స్థాపితం బ్రహ్మ తస్మిన్
సర్వోత్కృష్టం మహత్త్వం శ్రుతమపి తదిహ స్థూలతా న్యాయసిద్ధా।
అన్యే త్వాహుర్విభూనామపరిమితవచః ప్రత్యయాన్మిత్యభావం
భావైకాత్మ్యస్య భావే పరిమితివిరహో హ్యత్ర భావాన్తరం స్యాత్ ॥౪౭॥

౪౦౮॥శ్లో॥ నాత్యన్తాణోర్మహత్త్వాత్త్వయవయవిని హ తేన మధ్యమం క్వాస్తు మానం

మితిం తుచ్ఛరూపామభిదధతి అకాశపరివృతత్వమేవాణూనాం పరిమితిః, ఆకాశస్యాభావరూపతయా తుచ్ఛమేవ, అతోఽన్తరం వస్తుస్థిత్యేతి. ఏవం తర్హ్యణూనాం పరమార్థతః పరిచ్ఛిత్త్యభావవశాద్విభుత్వమేవ స్యాదిత్యర్థః. న హి పరస్పరవిరోధేకోట్యన్తరమస్తి ద్రవ్యస్య సతః పరిమాణావశ్యమ్భావాత్. ఉక్తమర్థం వివృణోతి అన్యత్రేతి. బౌద్ధపక్షే హి ఏకత్ర దేశేఽవస్థితస్య దేశాన్తరాసత్త్వమేవ హి పరిమాణం, సా చేన్మృషా పరిమితిః తర్హి దేశాన్తరేఽపి సత్త్వం స్యాత్. తర్హి కథమాకాశాదౌ పరిమితత్వమపరిమితత్వం వేత్యాదిచోద్యం ప్రథమసర ఏవ పరిహృతమపాధిభేదాదితి. తదత్రాపి స్మర్యతామిత్యర్థః॥ ౪౬॥

ననుసర్వపరిమాణనిషేధో బ్రహ్మణి దృశ్యతే "అస్థూలమనణ్వహ్రస్వం" ఇతి తత్కథం విరుద్ధపరిమాణనిషేధసముచ్చయ ఇతి కశ్చిచ్చోదయతి స్థూలేతి. తత్ర పరిహారమాహ తస్మిన్నితి. సర్వోత్కృష్టమహత్త్వం బ్రహ్మణి శ్రుతం విహితవ్యతిరిక్తవిషయో నిషేధ ఇతి న్యాయసిద్ధం. తేన బ్రహ్మణ్యస్థూలతా పర్వతాదితుల్యపరిమాణరాహిత్యమేవ న పునస్సర్వవ్యాపిత్వరూపపరిమాణరాహిత్యం, విషయభేదేన వ్యవస్థాసిద్ధౌ విరుద్ధార్థకల్పనాయోగాదితి. విభుత్వరూపం పరిమాణం భావరూపమేవాఙ్గీకృత్య కేచిదాచార్యాః ప్రాహుః, అన్యే పునర్విభూనామపరిమితవచోవిషయత్వాత్పరిమాణాభావమేవ విభుత్వం ప్రతిపాదయన్తి, సర్వవ్యాపినః పరస్య బ్రహ్మణః పరితో మానాభావాదితి. అభావరూపపదార్థాఙ్గీకారేణాయం నిర్వాహః, భావాన్తరాభావవాదే తు పరితో మానాభావోఽపి భావాత్మక ఏవేత్యాహ భావేతి. భావైకాత్మ్యస్యభావేఽపి భావరూపతయా స్వీకృతే సతీత్యర్థః॥ ౪౭॥

ననుతవ మహత్త్వమేవ న సఙ్ఘటీతీతి కశ్చిచ్చోదయతి నాత్యన్తేతి.

తద్ధేతుష్వేవతద్ధీరపితవఘటతేలాఘవోత్కర్షధీశ్చేత్స్యా|
ఏవంత్యక్తేఽమహత్త్వే పరమమహదపి త్యాజ్యమేవేతిచేన్న
త్యాగాభావాత్తదిష్టాదధికమనధికం వాస్తు నక్వాపిదోషః॥ ౪౭॥

(పరమమహత్త్వనిరూపణం)

౪౮ ॥శ్లో॥ ద్రవ్యంకృత్స్నంస్వభావాత్పరిమితిరహితం వ్యాపకైకత్వయుక్తే
రౌపాధిక్యంశక్లృప్తిర్ఘటగగననయాత్సాఽదవస్థాహ్యుపాధిః|
స్వాభావైర్వేష్టితత్వం ఘటతఇహఘటాద్యాకృతౌద్రవ్యధర్మే
పార్థ్యోవ్యక్తిస్తావతాస్యాదితినసదవధేరన్యథాప్యత్రసిద్ధేః| ౪౮॥

అత్యన్తాణోర్జీవస్య న తావన్మహత్త్వాఽస్తి అవయవివాదానఙ్గీకారాత్త్ర్యణుకాద్యభావేన మధ్యమపరిమాణరూపంమహత్త్వమపిభవతాం నాస్తి,తదిదమాహ అవయవినీతి. ఘటాదిషుమహత్త్వప్రతీతిశ్చ లాఘవోత్కర్షధీశ్చ తవపక్షే ఘటపటాదిహేతుషుతన్తుకపాలాదిసఙ్ఘాతేష్వేవఘటతే, ఏవంమధ్యమమహత్త్వేత్యక్తే పరమమహత్త్వమపిభవతఃపరిత్యాజ్యంస్యాత్ పరమశబ్దవ్యవచ్ఛేద్యాభావేన విశేషప్రతీతేరభావాదితిచేత్. అనూదితమర్థందూషయతి నేతి.తత్ర హేతుమాహ త్యాగాభావాదితి.తదేవోపపాదయతి తదితి.తత్ మహత్త్వం పరేష్టాన్మహత్త్వపరిమాణాదధికం వాస్తు తదేవ వాపరిమాణం,సర్వథా తావన్న పరిత్యజ్యతే పరిమాణరూపంవస్తుతత్త్వమితినక్వాప్యస్మాకందోషఇత్యర్థః॥౪౭॥

అత్రకశ్చిదాహనద్రవ్యేష్వణుమహదాదిప్రక్రియాభేదేనపరిమాణం స్వాభావికమస్తి అపిత్వవస్థాభేదఏవతత్సర్వమితి,తదేతదనువదతి ద్రవ్యమితి.తత్ర హేతుమాహ వ్యాపకైకత్వయుక్తేరితి.ఏకైవసర్వవ్యాపికాప్రకృతిరితిహ్యుచ్యతే "అచేతనాపరార్థాచ" ఇత్యాదిభిర్వచనైః.యుక్తియుక్తంచైతత్ ఏకస్యైవనానావస్థాయోగేననానాత్వేలాఘవాత్. అంశక్లృప్తిస్తుకథమితిచేత్ తత్రాహ ఔపాధికీతి.తత్రదృష్టాన్తంకథయతి ఘటేతి.యథాఽఽకాశేఘటాద్యుపాధిభేదాదంశక్లృప్తిరిత్యర్థః.అత్రఘటాదిరేవోపాధిః ఇహపునః కోయముపాధిరితిచేత్ తత్రాహ అవస్థాహ్యుపాధిరితి. సైవావస్థాతత్రతత్రపరిణతా నానాత్వవ్యవహారేనిదానమిత్యర్థః.తర్హిపరిమితద్రవ్యాభావేఘటాదిషు స్వాభావవేష్టితత్వంకథమిత్యాశఙ్క్యపరిహరతిస్వాభావైరితి.ఘటాదీతి స్వాభావవేష్టితంకిమపిద్రవ్యాన్తరంనపశ్యామః, అపితు ప్రకృతౌపరిణతాఘటాద్యాకృతిరేవ స్వాభావవేష్టితాప్రతిభాతి.అనేనైవన్యాయేనఘటాదౌపార్థ్యోవ్యక్తిరపిసఙ్ఘటత

గీ. ౭-౫.

౪౧౦॥శ్లో॥అవ్యక్తైస్స్యాదణుత్వప్రభృతిపరిణతిః స్తంభకుంభాదినీత్యా
నాణుత్వంపూర్వసిద్ధంనరమృగరచనాద్యప్యవస్థాక్రమేణ।
ఇత్యుక్తంసాఙ్ఖ్యశైవప్రభృతిసమయిభిస్తత్తథైవాస్తుమావా
నిత్యాణౌజీవతత్త్వేనకథమపిభవేదణ్వవస్థాప్రసూతిః॥ ౫౦॥

(అవస్థామాత్రపరిమాణవాదభఙ్గః)

౪౧౧॥శ్లో॥చర్చాతుల్యైవభిన్నంపృథగితరదితిప్రత్యయేతత్పృథక్త్వం

ఇతివదతి పార్శ్వోక్తిరితి. ఘటాద్యాకృతావేవ పరితఃపార్శ్వోక్తివ్యవహారః, అతః పరిమాణంనామకిమపి ద్రవ్యేనపరికల్ప్యమితి,తన్నిషేధతి నసదితి.తత్ర హేతుమాహ అవధేరితి·ఉపలబ్ధిరేవహిసర్వత్రప్రమాణంపరిమితత్వరూపేణో పలభ్యమానేషుఘటపటాదిషు నహ్యవధిసాపేక్షంతత్తత్పరిమాణముపలభ్యతే తత్సాపేక్షత్వేపునరవధేరపినిరపేక్షపరిమాణశాలిత్వమకామేనాపిస్వీకర్తవ్య మితిభావః॥ ౪౯॥

ఇత్థంసామాన్యేనపరిమాణంప్రసాధ్యస్వాభావికమాత్మనోఽణుత్వంప్ర సాధయితుంవిశేషతోవ్యణుపరిమాణంశోధయతి అవ్యక్తఇతి. అణుత్వప్రభృత యోహి ధర్మాః ప్రకృతిద్రవ్యపవపరిణామభేదామ్యుజ్యన్తే, యథాస్తమ్భత్వకు మ్భత్వాదయః, అతోఽనాదిసిద్ధమణుత్వంనామ కిఞ్చిన్నాస్తి, యథైకస్యైవ ప్రదేశభేదేననరమృగాదివిరుద్ధధర్మరచనా అథవాపకస్యైవక్రమేణపూర్వంన రరూపేణావస్థితస్య పశ్చాన్మృగరూపేణావస్థానం, ఏవంకాలభేదేనాణుత్వే నావస్థితస్యైవమహత్త్వంమహత్త్వేనావస్థితస్యాణుత్వం. ఇత్థం సాఙ్ఖ్యశైవ ప్రభృతిభిరుక్తం· ఏతద్యుక్తమయుక్తంవాస్తు,ఉభయథాపినాస్మాకంక్షతిః, య దికారణావస్థాయాంమహతీప్రకృతిః కార్యావస్థాయాంకాలభేదేనపరిణతివశా దణుత్వంభజతి, యదివాకారణావస్థాయాంత్రసరేణుసఙ్ఘాతరూపేణావస్థితా ప్రకృతిరనుపలభ్యమానస్వరూపభేదా కార్యావస్థాయాం కాలభేదాధీనభాగో పలమ్భేనత్రసరేణ్వాదిరూపేణోపలభ్యతఇతి, ఉభయథాపీశ్వరకారణత్వాది రూపప్రధానార్థవిరోధాభావాదుచ్యమానస్యచార్థస్యానుపపత్తివిశేషస్యాప్యా భావాత్తత్ర న విప్రతిపద్యామహే. అయమత్రవిశేషః ప్రాకృతపరమాణౌయ థాతథావాఽస్త్వణుపరిమాణం,జీవతత్త్వే నకథమపిభవేదణ్వవస్థాయాఉత్ప త్తిః జీవస్యానాద్యనన్తత్వేనైవప్రమాణప్రసిద్ధత్వాదిత్యాహ నకథమపీతి॥ ౫౦॥

ఇత్థంపరిమాణంసంశోధ్యపృథక్త్వమపిశోధయతి చర్చేతి.వ్యవహా

భేదాఖ్యో నీలపీతప్రభృతిభిమతః కిం ముధాన్యస్య క్లృప్తిః।
నాపృష్టాతావధీనాం పృథగిదమితి ధీర్నాపి భిన్నాదివాచాం
సాకం క్వాపి ప్రయోగో న చ పృథగితి ధీర్ద్రవ్య ఏవేతి సిద్ధం॥ ౫౧॥

(పృథక్త్వాఖ్యగుణాన్తరక్లృప్తిభఙ్గః)

౪౧-౨॥శ్లో॥తన్త్వాదీనాం పటాదివ్యవహృతినియతా దృశ్యతే కాప్యవస్థా
సా చేద్ద్రవ్యస్వరూపం భవతి విఫలతా కారకవ్యాపృతీనాం।
తత్రాసంయుక్తబుద్ధిః కథమివ చ భవేత్ స్థైర్యవాదస్థితానాం

రఏవ ఖల్వర్థతత్త్వవిభాగే నిదానం యద్భిన్నమితి వ్యవహ్రియతే తదేవ పృథగితి, యత్పృథగితి తదేవేతరదితి చ వ్యవహ్రియతే, అత ఏషాం శబ్దానాం పర్యాయత్వాద్ భేదాతిరేకేణ పృథక్త్వం నామ న కశ్చిద్ధర్మః కల్పనీయః, కిఞ్చ భేదశ్చ నీలపీతాదిరసాధారణో ధర్మ ఏవాభిమతః, తథా చ పృథగ్వ్యవహారస్యాన్యథాసిద్ధత్వే కిం ముధాఽన్యస్య పృథక్త్వస్య పరిక్లృప్త్యా. నను పృథక్త్వం భావరూపం ప్రతియోగినిరపేక్షం భేదస్తు ప్రతియోగిసాపేక్ష ఇతి వైషమ్యమాశఙ్క్య పరిహరతి నాపీతి. నహ్యవధిపరిజ్ఞానాభావే సతి ఇదమస్మాత్పృథగితి వ్యవహారః, యది పృథక్త్వమసాధారణధర్మరూపాద్భేదాదన్యత్ తర్హి తద్వాచకశబ్దస్య భేదవాచకశబ్దేన సామానాధికరణ్యం ప్రసజ్యేత, న చ తథోపలభ్యతే, న హి పృథగిత్యుక్త్వా భిన్నమితి వదన్తి భిన్నమితి చోక్త్వా పృథగితి వా, తదిదమాహ నాపీతి. న చ పృథగితి ధీర్ద్రవ్య ఏవ నియతా గుణాదీనామపి పృథక్త్వేనోపలమ్భాత్, అతః పరస్పరవ్యావర్తకాసాధారణధర్మ ఏవ సర్వవస్తూనాం పృథక్త్వం తదేవ లక్షణం స ఏవ భేద ఇతి సర్వమవదాతం॥ ౫౧॥

సంయోగస్యాన్తరాళాభావత్వవాదినం బౌద్ధం నిరాకర్తుం తస్యానన్యథాసిద్ధప్రమాణప్రతిపన్నత్వేన స్వీకర్తవ్యత్వమాహ తన్త్వాదీనామితి. పటాదివ్యవహృతినియతా తన్త్వాదీనామవస్థైవ పట ఇతి వేదాన్తినః, యేపి చావస్థావ్యతిరేకేణ ద్రవ్యాన్తరం స్వీకుర్వన్తి తేషామప్యసమవాయికారణావస్థావిశేషత్వేన స పునః స్వీకార్యః తథా చ సంయోగస్సిద్ధః, సాఽవస్థా ద్రవ్యస్వరూపమేవేతి చేత్ కారకవ్యాపారాణాం విఫలతా చ స్యాత్, కిఞ్చ పూర్వసంయుక్తావస్థాస్వీకారాభావే సతి విభక్తేషు తన్తుష్వసంయుక్తత్వమతిః కథం స్యాత్, స్థిరవాదినాం సంయుక్తతన్తుస్వరూపస్యానపాయాత్, ప్రతిక్షణం గ న్వఉత్పద్యన్త ఇతి చేత్ నిరస్త ఏవ క్షణభఙ్గవాద ఇత్యభిప్రాయేణాహ స్థైర్యవాదస్థితానామితి. నను నైరన్తర్యం సంయోగః స చాన్తరాళాభావః అభావశ్చ శూన్యమేవ, తస్మా

నైరన్తర్యంచ భావోఽమమతదఘటితం మధ్యమేవాన్తరంచ॥ ౫౨॥

(సంయోగసిద్ధిః)

౪౧౩॥శ్లో॥ సర్వం ద్రవ్యం సభాగం నయది కథముపాధ్యన్వయో భాగతస్స్యా
త్కార్త్స్న్యేనోపాధియోగే కథమణువిభునోస్స్వాత్మతాదీతి జైనాః।
సామగ్రీశక్తిభేదప్రజనితవివిధోపాధియోగస్వభావా
దౌపాధిక్యంశక్లప్తిః కథమివ నభవేద్దృష్టసంబన్ధదృష్టేః॥ ౫౩॥

(నిరవయవేష్వేకదేశసంయోగప్రకారః)

అభావస్యాపి భావవదశూన్యత్వాత్, నిషేధకప్రమాణగోచరోహ్యభావః సక థంశూన్యతామనుభవతి, కిఞ్చ భావాన్తరాభావవాదినామస్మాకంపక్షే నైరన్తర్యమపి భావఏవ, కింతర్హ్యన్తరం, తదపి భావఏవ, ద్వయోరపిపదార్థయోర్మధ్యమేవనన్వన్తరమిత్యుచ్యతే, అతోఽన్తరాళమన్తరాళాభావరూపతయాభవత్ప రికల్పితస్సంయోగోపి భావరూపఏవేతినశూన్యగన్ధావకాశః॥ ౫౨॥

ఏవం సంయోగస్యసిద్ధిముక్త్వా తస్యసంయోగస్యవస్త్వేకదేశవ ర్తిత్వసామర్థ్యాత్సర్వస్యాపిద్రవ్యస్య సాంశత్వం వదతోజైనస్యపక్షమనూద్య ప్రమాణానురోధేనపరిహరతి సర్వమితి.ఇత్థంకిల తేమన్యన్తే పరమాణ్వాదిస ర్వమపిద్రవ్యంసభాగమేవ పదార్థాన్తరసంయోగస్య. పార్శ్వషట్కమన్తరే ణానుపపత్తేః, యదిపార్శ్వక్లప్తిరుపాధితఇతివదన్తి, తచ్చన, నిరవయవద్రవ్యస్యో పాధసంయోగేప్యనధికారాత్, మధ్యస్థస్యహిపరమాణోఃపరితఃస్థితషడుపా ధిసంసర్గోపిషడ్భిరేవపార్శ్వైరుపపద్యతే, అన్యథాకథముపాధిసంసర్గస్తత్రత త్రేత్యౌపాధికోపిపార్శ్వనియమస్సిధ్యేత్.తర్హి నిరవయవస్యకార్త్స్న్యేనో పాధిసంసర్గంవదామ ఇతిచేత్ తర్హి పరమాణ్వాకాశయోఃపరస్పరసంసర్గేపర మాణురపివిభుఃస్యాత్ ఆకాశోవాపరమాణుఃస్యాత్ తదిదమాహ కార్త్స్న్యే నేతి.ఇత్థమనూదితంపక్షం ప్రమాణానురోధేనపరిహరతి సామగ్రీతి.అయమర్థః దృశ్యతేతావత్సంయోగస్సచక్వాచిత్కతయోపలభ్యతే, సయదిసంసర్గఃప్రదే శఏవనవస్తునీత్యభిధీయేత, తథాసతి తస్యాపిప్రదేశస్యప్రదేశాన్తరపరిక్లప్త్యైక స్మింశ్చిదపివస్తుని సంబన్ధోనస్యాదేవ, దృశ్యమానస్యచసంబన్ధస్యాధారతయా పరిదృష్టమేవవస్తు పరిగ్రాహ్యం, తత్తు నిరవయవంచేదౌపాధికాంశభేదక్లప్త్యై నిర్వాహ్యం. నను తాదృశస్యోపాధిసంబన్ధేప్యనధికారఇత్యుక్తమితిచేత్ దృష్ట సంబన్ధదృష్టిబలాదుపాధిసంబన్ధస్య స్వపరనిర్వాహకత్వేననిర్వాహఃకల్ప్యః, తదిదమాహ ఔపాధికీతి.ఏవంచసత్యణురపి స్వధర్మిగ్రాహకబలాదణుత్వేనై

౪౧౪॥శ్లో॥నైరన్తర్యంవిభూనామపిభవతితతోఽన్యోన్యయోగోఽపియోగ్యః
కేచిత్తంహేత్వభావాజ్జహతివిహతికృన్నిత్యధీకల్పనేతత్।
స్యాద్వాతత్సిద్ధ్యసిద్ధ్యోరనుమితిరపటుర్బాధవాన్నేర్విపక్షే
శాస్త్రైరన్యద్విభుస్యాత్పరధృతమపృథక్సిద్ధిరేవంతతోఽస్య॥ ౫౪॥

(అజసంయోగనిరూపణం)

౪౧౫॥శ్లో॥సంయోగాద్విశ్వసృష్టిఃప్రకృతిపురుషయోస్తాదృశైస్తద్విశేషై
ర్బ్రహ్మాదిస్తంబనిష్ఠాజగతివిషమతాయన్త్రభేదాదయశ్చ।

వసిద్ధః, విభురపివిభుత్వేన,ఉభయమపినిరవయవం సోపాధికాంశక్ల్ప్తిశ్చేతి
సజ్జతమేతత్॥ ౫౩॥

అస్తుసంయోగఃతథాపివిభూనాంపరస్పరసంయోగోనాస్తీతికా
ణాదాదయఃతాన్నిషేధతి నైరన్తర్యమితి.నిరన్తరాణాంహివదార్థానామన్యో
న్యసంసర్గఉపలభ్యతే, విభూనామపినైరన్తర్యమస్తి, తతోఽన్యోన్యసంయో
గయోగ్యతాఽస్తి,తదేతదాహ తతఇతి. కేచిత్తుహేత్వభావాత్సంయోగంజహ
తి,అన్యతరకర్మ ఉభయకర్మవా సంయోగోవా సంయోగస్యహేతుః,త్రితయ
మపివిభుషునఘటతఇతి,తత్రదూషణమాహ విహతికృదితి.ఈశ్వరజ్ఞానాదీనాం
కారణాభావాదభావఇతిపరవాదిభిరుక్తే కార్యభూతస్యజ్ఞానాదేః కారణాపే
క్షా ననిత్యజ్ఞానాదేరితికాణాదాదయఃపరిహరన్తి తుల్యమేతదజసంయోగక
ల్పనే, అనిత్యసంయోగస్యైవకారణాభావాదభావోవక్తుంశక్యతే, నిత్యస్యతు
కారణాపేక్షాయాఅభావేనతదభావాదభావోవక్తుంనశక్యతఇతి,ఇమామేవప్ర
తిబన్దీమభిప్రేత్యాహ నిత్యధీతి.తర్హ్యజసంయోగసాధనేకిమనుమానం, ఉక్త
మేవనైరన్తర్యం.పరోక్తమన్వారుహ్యాపిపరిహరతి స్యాద్వేతి.అజసంయోగసా
ధనేతావదనుమానంశక్తమశక్తంవాభవతు విపక్షేబాధకాభావాత్,శాస్త్రం
పునః “సర్వాధారంధామవిష్ణుసంజ్ఞం” ఇత్యాదికంపరస్యబ్రహ్మణః కృత్స్న
ప్రపఞ్చాధారత్వమావేదయతి, తదాధారత్వంచతదపృథగవస్థానమేవ, అతోవి
భూనామపిపరమాత్మసంబన్ధస్యశాస్త్రప్రమితత్వాత్ బాధకాభావాచ్చయు
క్తపవాయమజసంయోగఇతి॥ ౫౪॥

సంయోగస్యసార్వత్రికోపజీవనేనసర్వైరనపోహ్యత్వందర్శయతి
సంయోగాదితి.ప్రకృతిపురుషయోస్సంయోగాద్విశ్వసృష్టిః, తాదృశైరేవసం
యోగవిశేషైర్బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తం జగద్వైషమ్యం, ఆళానయన్త్రాదయ

అణూనామర్థయోగాద్ద్విధమతిరబాధ్యన్వయాదఙ్కురాది
శ్శుద్ధాశుద్ధాదియోగాన్నియతమపిఫలం న్యాయతత్త్వస్య ఘోషః॥

(సంయోగవైచిత్ర్యప్రదర్శనం)

౪౧౬॥శ్లో॥సంయుక్తే ద్రవ్యయుగ్మే సతి సముపనతో యస్తు సంయోగనాశ
స్సంజ్ఞాహ్వాయం విభాగవ్యవహృతివిషయస్సోపి తద్ధేతుతః స్యాత్।
త్వన్నిర్దిష్టే విభాగే గతవతి చ సతోః స్యాద్విభక్తప్రతీతి
ర్భూయస్సంయోగసిద్ధౌ కథమితి తు యథా త్వద్విభాగాన్తరాదౌ॥౫౬॥

(పరోక్తవిభాగభఙ్గః)

స్సుప్రసిద్ధాస్సంయోగరూపాః, అణూనామర్థసంయోగాద్ద్విధామతిర్దృశ్యతే, అబాధ్యన్వయాద్బీజాదికమఙ్కురతి, శుద్ధాశుద్ధాభ్యాం కపిలానరాస్థిస్పర్శాభ్యాం నియతమపి ఫలమనుశోచామహే, అతస్సంయోగవిశేషాస్సర్వతోఽపలభ్యన్త ఇతి న్యాయతత్త్వసంయోగస్య ఘోష ఇతి॥ ౫౫॥

విభాగస్య సంయోగనాశాదర్థాన్తరత్వం ప్రతిక్షిపతి సంయుక్త ఇతి. పూర్వం పరస్పరసంయుక్తే ద్రవ్యద్వయే విద్యమానే సతి సముపనతో యస్సంయోగనాశస్స ఏవ విభాగవ్యవహారవిషయ ఇతి సఙ్జ్ఞాహ్యాః. తర్హి సంయోగనాశకత్వేన విభాగం స్వీకుర్మ ఇతి చేత్, తన్న, సంయోగవినాశస్య విభాగకారణత్వేన కల్పితాత్కర్మణ ఏవ సిద్ధిః స్యాత్, తదిదమాహ సోపి తద్ధేతుత ఇతి. నను విభాగస్య సంయోగనాశరూపత్వే సంయోగనాశస్యానన్త్యేన భూయస్సంయోగసిద్ధావపి విభక్తప్రతీతిః స్యాదేవేతి చేత్, తన్న, త్వన్నిర్దిష్టే విభాగే తస్మిన్నేవ క్షణే గతవతి విభాగప్రధ్వంసమాత్రమేవ సతోర్ద్వయోరనువర్తతే తేనైవ తత్ర విభక్తవ్యవహారానువృత్తౌ భూయస్సంయోగేపి తవాపి విభక్తవ్యవహారః స్యాదితి ప్రతిబన్దీమాహ త్వన్నిర్దిష్ట ఇతి. పృచ్ఛతి కథమితి. ఉత్తరం యథేతి. యథా త్వద్విభాగాన్తరే సతి పూర్వవిభాగప్రధ్వంసానువృత్త్యా విభక్తప్రతీతిః ఏవమ్మధ్యే సంయోగకాలేపి విభక్తప్రతీతిః స్యాత్. నను తతోఽన్తరవిభాగాద్విభక్తప్రతీతిర్మధ్యే సంయోగకాలే తత్ప్రాగభావాద్విభక్తప్రతీతిర్నాస్తీతి చేత్, ఏవం తర్హి మధ్యగతసంయోగస్య విభక్తప్రతీతిపరిపన్థిత్వాత్ తస్మిన్ కాలే విభక్తప్రతీతిర్నాస్తి, భూయస్సంయోగప్రధ్వంసకాలే తస్యైవ సంయోగస్య ప్రధ్వంసేన తస్మిన్నేవ కాలే విభక్తప్రతీతిరస్తీతి మమాపి సమానమితి భావః. ౫౬॥

ఏవం సంయోగనాశస్య విభాగత్వం సమర్థ్య సంయోగనాశస్య స్వరూ

౪౧౬॥శ్లో॥కోఽసౌ సంయోగనాశస్త్వవగత ఇతి చేత్సోఽయమన్యత్రయోగ
స్తస్య ప్రాచా విరోధాత్సతు మిషతి తథాఽలోచితస్తస్య నాశః।
అజ్ఞాతప్రాచ్యయోగః పరమభిమనుతే స్వేనరూపేణ చైనం
సర్వోఽప్యేవం హ్యభావః స్ఫుటమిహ న పునః కశ్చిదన్యోఽస్తి దృష్టః॥ ౫౬॥

(సంయోగనాశస్వరూపశోధనం)

౪౧౭॥శ్లో॥స్పన్దావృత్త్యాదిభేదాత్పరమపరమితిప్రత్యయాత్తదర్థే

వం చోద్యపూర్వకం శోధయతి కోఽసావితి.సోఽయమన్యత్రయోగః ఉత్తరదేశ
సంయోగ ఏవ పూర్వదేశసంయోగస్య వినాశః. తత్ర హేతుమాహ తస్యేతి.అ
యమర్థః ఉత్తరదేశసంయోగస్య పూర్వదేశసంయోగేన విరోధాత్ సతు స
ఏవోత్తరదేశసంయోగ ఏవ తథాఽఽలోచితః పూర్వదేశసంయోగవిరుద్ధత్వేనా
లోచితః తద్వినాశో మిషతి పూర్వదేశసంయోగవినాశ ఇతి పరిస్ఫురతి. కథం త
ర్హ్యుత్తరదేశసంయోగ ఇతి భావరూపేణ ప్రతిపత్తిరిత్యత్రాహ అజ్ఞాతేతి.ద్వివి
ధా హ్యుత్తరదేశసంయోగస్య ప్రతీతిః జ్ఞాతపూర్వదేశసంయోగస్య తద్విరుద్ధ
త్వేన కాచిత్ స్వరూపేణ చాపరా, తత్ర యే స్వరూపేణ ప్రతిపద్యన్తే తే భావరూ
పేణాభిమన్యన్తే, యే పునః పూర్వదేశసంయోగవిరుద్ధత్వేన ప్రతిపద్యన్తే తే త్వ
భావరూపేణేతి విభాగః. ఉక్తమర్థం సార్వత్రికత్వేనోపపాదయతి సర్వ ఇతి.
భావాన్తరాభావవాదినాం సర్వోఽప్యభావో న భావాన్తరాదతిరిచ్యత ఇతి భావః.
ఏవం సర్వత్రాపి భావస్యాపలాపే కుత్రాపి భావో న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ స్ఫు
టమితి.యత్ర స్ఫుటదృష్టో భవతి భావరూపః పదార్థః తత్ర తథైవ స్వీకార్యం, యత్ర
పునరితరాభావతయా నిర్వోఢుం శక్యతే తత్ర తథైవ నిర్వాహ్యాః,సర్వేఽపి వాదిన ఇ
త్థమేవ ఖలు భావాభావవివేకం పరికల్పయన్తీతి భావః॥ ౫౬॥

అత్ర పరత్వాపరత్వే ప్రమాణాభావాద్దూషయతి స్పన్దేతి.న తావత్ప
రత్వాపరత్వే వస్తునః స్వరూపకృతే పరాపరవ్యతిరేకాభావప్రసఙ్గాత్ అతో బు
ద్ధికృతే ఇత్యేవ హి భవత్సిద్ధాన్తః. సా చ బుద్ధిరపేక్షాబుద్ధిరిత్యభిధీయతే,సా బుద్ధి
ర్న నిర్విషయా బుద్ధేర్నిర్విషయత్వవిరోధాత్,నాపి సామాన్యేన యత్కిఞ్చిద్వి
షయా సర్వాసామపి బుద్ధీనామపేక్షాబుద్ధిత్వప్రసఙ్గాత్, పరత్వాపరత్వయో
రన్యోన్యవైషమ్యాభావప్రసఙ్గాచ్చ. అతో విషయవిశేషవిశేషితేయం బుద్ధిః పర
త్వాపరత్వహేతురితి స్వీకర్తవ్యం. తథైవ భవద్భిరపి స్వీక్రియతే,తథా చాపేక్షా
బుద్ధివిషయరూపత్వమన్తరేణాధికపరత్వాపరత్వయోరదర్శనాదనపేక్షితకల్ప
నే గౌరవాచ్చాపేక్షాబుద్ధివిషయభావ ఏవ పరత్వాపరత్వే స్త ఇతి తాత్పర్యార్థః.

కాలాధిక్యాదిమాత్రాన్న ఖలు సమధికం శక్నుయాతాం విధాతుం।
దృష్టిర్నాన్యస్య క్లృప్తిర్భవతి గురుతరాతిప్రసఙ్గోఽన్యథా స్యాత్
కింన స్యాతాం గుణాద్యైః పరతదితరతే పూర్వభావాది చాన్యత్ ॥౫౮॥
(బుద్ధిజన్యపరత్వాపరత్వాఖ్యగుణాన్తరక్లృప్తిభఙ్గః)

౪౧౯॥శ్లో॥ ద్రవ్యం ప్రాగ్బుద్ధిరుక్తా పరమిహ విషయైస్సఙ్గమాదిర్నిరూప్య
స్సంయోగం భాష్యకారాః ప్రథమముకథయన్నాన్వయతత్త్వానుసారాత్।
తత్సంయోగేన మేఽపి స్ఫురతి న నిఖిలం తేన యోగ్యత్వమన్య
ద్గ్రాహ్యం సంబన్ధసామ్యే నియతవిషయతా దృశ్యతే హీన్ద్రియేషు ॥౫౯॥
(విషయవిషయిభావనిరూపణం)

పదార్థస్తు స్పన్దావృత్త్యాదిభేదాత్ కాలకృతపరత్వాపరత్వే సూర్యపరివృత్త్యాదిభేదేన కాలాధిక్యాదిమాత్రాత్ పరమపరమితి ప్రత్యయా స్తః. దిక్కృతపరత్వాపరత్వే సంయుక్తసంయోగాల్పీయస్త్వభూయస్త్వమాత్రాత్పరత్వాపరత్వబుద్ధీ భవతః, ఇత్థమన్యథాసిద్ధౌ బుద్ధివ్యవహారౌ సమధికపరత్వాపరత్వే విధాతుం న శక్నుయాతాం, తదిదమాహ న ఖల్వితి. దృష్టత్వాదధికం పరికల్ప్యామ ఇతి చేన్నేత్యాహ దృష్టిర్నాన్యస్యేతి. న హి కిఞ్చిత్పరత్వమపరత్వం వా పూర్వోక్తాదన్యదుపలభామహే, కల్పనం తు గురుత్వాహతం, అనపేక్షితకల్పనాయామతిప్రసఙ్గదుఃస్థం చ. కిఞ్చ గుణాదిభిరపి పరత్వాపరత్వవ్యవహారో దృశ్యతే యథా అభిజాత్యేన పరః విద్యయాపరః వృత్తేన పర ఇత్యాది. నైతావతా తత్ర పరత్వాదికల్ప్యతే, కిఞ్చ కాలేన పూర్వః పశ్చాద్భావీ వర్తత ఇతి దేశేనాపి ప్రాగ్భావీ పశ్చాద్భావీత్యాదివ్యవహారాస్సహస్రశోఽపి దృశ్యన్తే, న చ తత్ర గుణభేదా భవద్భిరపి కల్ప్యన్తే కేవలదేశకాలవిశేషసంబన్ధమాత్రేణ వ్యవహారవిశేషాః ప్రతీయన్త ఇతి హి భవన్తోఽపి వదన్తి, తదన్యత్రాపి న దణ్డవారితం, కిఞ్చ దిక్కాలావుపాధీకృత్యాపేక్షాబుద్ధిః ప్రవర్తత ఇతి భవత్సిద్ధాన్తః, తదపి న జాఘటీతి దిక్కాలయోః పరత్వాపరత్వపరిణతేః ప్రాగేవోపలబ్ధత్వే పశ్చాదనుమానవైయర్థ్యాత్ అనుపలబ్ధత్వే త్వపేక్షాబుద్ధేరేవ సుష్ఠు ప్రసఙ్గాదిత్యేషా దిక్। ౫౮॥

అథ బుద్ధివిషయచిన్తాప్రసక్తే, బుద్ధేర్గుణత్వవాదినం ప్రత్యాహ ద్రవ్యమితి. బుద్ధిసరే బుద్ధేర్ద్రవ్యత్వముక్తం, పరమిహ విషయైస్సంబన్ధాదిర్నిరూప్యః, తత్ర భాష్యకారా అన్వయతత్త్వానుసారాత్ బుద్ధేర్విషయైస్సంబన్ధం సంయోగమకథయన్, తర్హి సర్వైరపి సంయోగాత్సర్వం భాసేతేతి న వాచ్యం బుద్ధిసంయోగేన మేఽపి నిఖిలం న స్ఫురతి. తత్ర హేతుమాహ యోగ్యత్వమన్యద్గ్రాహ్యమితి.

౭౨౦॥శ్లో॥నిత్యంనిత్యాదిబుద్ధిర్నిఖిలవిషయిణీతద్వదేవస్వభావ
శ్శాస్త్రైః క్షేత్రజ్ఞబుద్ధేరపిసమధిగతఃకర్మభిస్తన్నిరోధః।
సజ్కోచోల్లాసయోశ్చప్రతినియతిరిహస్యాదుపాధిప్రభేదా
న్నిశ్శేషోపాధిమోక్షేనిఖిలవిషయతామశ్నువీతస్వభావాత్॥ ౬౦॥
(విషయవిషయిభావవైషమ్యం)

౭౨౧॥శ్లో॥ముక్తానాంధీఃక్రమాచ్చేత్ప్రసరతినకదాప్యన్తమేషాధిగచ్ఛే
త్సంక్షిప్తాయాశ్చదూరాన్తికపరివర్తనేయౌగపద్యంనశక్యం।
సంయోగోభూతభావ్యేష్వపినహిఘటతేతద్ధియస్సాంప్రతిక్యా
ఇత్యాద్యైర్నక్షతిఃస్యాచ్ఛ్రుతిముఖవిదితేయోగ్యతావైభవేఽస్యాః॥
(విషయవిషయిసంయోగచోద్యపరిహారః) ॥౬౧॥

సంబద్ధమపియోగ్యమేవబుద్ధ్యాగృహ్యతఇత్యర్థః. తత్రదృష్టాన్తమాహ సంబద్ధే
తి.సంబన్ధసామ్యేసత్యపినియతవిషయతాదృశ్యతే తద్వదిహేతి.ఇన్ద్రియార్థస
న్నికర్షేతుల్యేపి చక్షుషారూపమేవగృహ్యతే నపునఃస్పర్శః,స్పర్శనేనస్పర్శః న
రూపం, కుతఏతత్ యోగ్యత్వస్యనియతత్వాత్,ఏవంసర్వేషాంబుద్ధిసంబన్ధేస
త్యపిసహకారియోగ్యతాదినియమాదేకమేవగృహ్యతే నాన్యదితినియమోనా
నుపపన్నఇతి॥ ౫౯॥

ఇత్థంవిషయవిషయిభావంనిరూప్యతద్వైషమ్యనిదానమాహ నిత్య
మితి. నిత్యాదిబుద్ధిర్నిఖిలవిషయిణీ.తద్వదేవస్వభావః ''యథానక్రియతేజ్యో
త్స్న'' ఇత్యాదిశాస్త్రైః క్షేత్రజ్ఞబుద్ధేరపిసమధిగతః.కర్మభిస్తన్నిరోధః. తేన
సజ్కోచోల్లాసయోః ప్రతినియతిరిహోపాధిభేదాత్స్యాత్, నిశ్శేషోపాధి
మోక్షేసైవబుద్ధిర్నిఖిలవిషయతామశ్నువీత. అతోఉపాధిఃకర్మ సచనిరూపణే
భగవన్నిగ్రహఏవ, అతోభగవానేవ నిగ్రహానుగ్రహాభ్యాంబుద్ధేస్సజ్కోచవి
కాసౌకరోతి॥ ౬౦॥

ముక్తానాంధీవికాసానుపపత్తింవికల్పాభాసేనవదతాంశ్రుతివిరో
ధంవక్తుంతదుక్తిమనువదతిముక్తానామితి. ఇత్థంకిలతేషామాశయఃముక్తానాంధీః
క్రమాచ్చేత్ప్రసరతినకదాపిదేశస్యాన్తమేషాఽధిగచ్ఛేత్ అనన్తత్వాద్దేశస్య,నా
పియుగపద్గచ్ఛేత్, నహిసంక్షిప్తాయాధియోయుగపద్దూరాన్తికపరివర్తనంయు
క్తంవక్తుంఅయమేకోదోషః,అన్యోపి సాంప్రతిక్యాభూతభావిధియోభూతభావి
భ్యాంసంయోగోనఘటతే, సంబన్ధాన్తరం నాలభ్యతే, అతోముక్తానాంసార్వ
జ్ఞ్యంనస్యాదితి,తన్నిరాచష్టేశ్రుతీతి.శ్రుతిముఖవిదితేయోగ్యతావైభవేఽస్యా

౪౨౨॥శ్లో॥ వేగస్యాచిన్త్యరూపో రవిశశినయనాద్యంశువర్గేషు భూమా
భాగానన్త్యేప్యణూనామతిపతనమతో హ్యాచరన్యోన్యమేకే।
ఇత్థం సర్వైర్వ్యరబాధ్యాం గతిమనువదతాం ముక్తబుద్ధేర్వికాసే
యుజ్యన్తే యౌగపద్యప్రభృతయ ఇతి తు శ్రద్దధీధ్వం శ్రితార్థాః॥ ౮౨॥

(ముక్తబుద్ధివ్యాప్త్యుపపత్తిః)

౪౨౩॥శ్లో॥ యత్సూక్ష్మం విప్రకృష్టం వ్యవహితమపి తద్గృహ్ణతీ యోగిబుద్ధి
ర్భూయిష్ఠాదృష్టలబ్ధాతిశయకరణవృత్త్యానుగుణ్యేన సిద్ధా।
నష్టాదిష్వక్షతో ధీః కథమితి యది న ప్రత్యభిజ్ఞాదినీతే

ధియః తత్కర్మసు నతు తిః స్యాదిత్యర్థః. అయమర్థః ముఖ్యాసంభవే గౌణగ్రహాస్సా ధారణః తథా చ సంయోగసంభవే సఏవ గ్రాహ్యః, తదభావే విషయవిషయిభావస్తత్స్థానాపన్నః స్వీకార్య ఇతి. ధర్మభూతజ్ఞానస్య క్రమయౌగపద్యాభ్యాం ప్రసరణానుపపత్తిరుదయగిరిశిఖరస్థదివాకరకరప్రసరణవదున్మీలితచక్షుషో బ్రహ్మాణ్డోదరవర్తిసకలవస్తుగ్రహణవదిత్యాదిభిః ప్రాగేవ పరిహృతా, భగవతః ప్రభావాతిశయేన యుగపదేవ ధర్మభూతజ్ఞానస్య విశ్వవిషయప్రాప్తౌ కో విరోధః॥ ౮౧॥

కిఞ్చ త్వదఙ్గీకృతదృష్టాన్తేన ముక్తబుద్ధేర్వ్యాప్తిరుపపద్యత ఇత్యాహ వేగస్యేతి. ఉక్తం హి భవతా "రవిశశినయనాద్యంశువర్గేషు వేగస్యాచిన్త్యరూపో భూమా" ఇతి, అత ఏవ కాకబాణాదిః క్రమేణ దేశాన్తరం గచ్ఛతి, రవికరోఽహ్నైవ, తద్యుగపదతిలఙ్ఘనమన్తరేణ నోపపద్యతే, ఇత్థమేవ జైనైరప్యఙ్గీకృతమిత్యాహ భాగానన్త్య ఇతి. పరమాణవోఽనేకావయవాస్తత్పక్షే, తథాప్యన్యోన్యమతిక్రామన్తి పరమాణవః, తదేతదనన్తానామంశానాం యుగపదతిలఙ్ఘనమన్తరేణ నోపపద్యతే, ఇత్థం సర్వైర్వ్యరబాధ్యాం గతిమనువదతామస్మాకం ముక్తబుద్ధేర్వికాసే యౌగపద్యప్రభృతయో యుజ్యన్త ఇతి శ్రితార్థాః శ్రుత్యర్థాలోచనవన్తో మనీషిణః శ్రద్దధీధ్వం॥ ౮౨॥

అస్త్వేవం తథాపి యోగిబుద్ధేర్నష్టాదివిషయత్వం నోపపద్యత ఇతి వదతః పక్షం దూషయితుమనువదతి యత్సూక్ష్మమితి. సూక్ష్మవ్యవహితవిప్రకృష్టానర్థాన్ గృహ్ణతీ యోగిబుద్ధిర్భూయిష్ఠాదృష్టలబ్ధాతిశయకరణవృత్త్యానుగుణ్యేన సిధ్యతు సూక్ష్మాదీనాం వర్తమానత్వాత్, సంబన్ధోఽపి యథాకథఞ్చిదుపపద్యతే నష్టాదిష్వక్షతః ఇన్ద్రియాత్ ధీః కథం భవతీతి చేత్ తన్నిరాకరోతి నేతి. హేతుమాహ ప్రత్యభిజ్ఞాదినీతేరితి. యథా ప్రత్యభిజ్ఞా నష్టామపి ప్రాగవస్థాం గృహ్ణాతి. న

శ్చిత్రాస్సంబన్ధభేదాః కరణవిషయయోస్తత్రతత్రాభ్యుపేతాః॥ ౨౩॥

(యోగిబుద్ధేరతీతాదివిషయత్వోపపత్తిః)

౪-౨౪॥శ్లో॥ నిత్యాయా ఏవ బుద్ధేః స్వయమభిదధతః కేచిదద్రవ్యభావం
సంబన్ధం ధర్మతోఽస్యాః కృతకమకథయన్ భూషణన్యాయసక్తాః।
స్వాభీష్టద్రవ్యలక్ష్మస్మృతివిరహకృతం నూనమేషాం తదేత
త్స్వాత్రం తల్లక్షణం తైరనుమతమిహ చ స్యాద్ధి కార్యాశ్రయత్వం॥ ౨౪॥

(అద్రవ్యపక్షే నిత్యద్రవ్యవిషయత్వస్య కార్యత్వానుపపత్తిః)

౪-౨౫॥శ్లో॥ ప్రాతికట్యం నామ ధర్మం కతిచన విషయే బుద్ధిసంబన్ధజన్యం
మన్యన్తే తన్న దృష్టం వ్యవహరణవిధానానుగుణ్యం తు భానం।
క్వాపి స్వాభావికం స్యాత్ క్వచన భవతి ధీగోచరత్వాత్మకం త
ద్భాతీత్యాదిప్రయోగః స్వదత ఇతి నయాస్తత్ర కర్మత్వగర్భః॥ ౨౫॥

మసంప్రకార ఏవ తత్ర కథఞ్చిత్సంబన్ధత్వేన కల్ప్యత ఇతి చేత్ ఏవం తర్హి యోగినా
మప్యతీతాదిగ్రహణేఽదృష్టమేవ సంబన్ధత్వేన కల్ప్యమిత్యాహ చిత్రా ఇతి. ఈ
దృశసంబన్ధభేదాస్త్వయాఽప్యఙ్గీకార్యా ఇత్యభిప్రాయకోఽర్థః, తదిదమా
హ తత్రతత్రాభ్యుపేతా ఇతి॥ ౨౩॥

నిత్యాయా ఇతి. భూషణమతానుసారిణో నిత్యాయా ఏవ బుద్ధేరద్ర
వ్యత్వమభిదధత ఏవ విషయవిషయిభావమస్యాః కృతకమకథయన్ ముక్తావస్థా
యాం నిత్యానన్దావిర్భావవచనాత్. ఆవిర్భావో హి నిత్యేన జ్ఞానేన తస్మిన్ కాలే
తస్యైవానన్దస్య సంబన్ధః, న చ సంబన్ధః ప్రాగభావాత్ తస్మిన్ కాలే సత్త్వాచ్చ కా
ర్య ఏవ, తథా చ సతి స్వాభీష్టద్రవ్యలక్షణప్రస్మరణమేషాం తాదృగ్వ్యవహారనిదా
నం, తదిదమాహ స్వాభీష్టేతి. సమవాయికారణం ద్రవ్యమితి ద్రవ్యలక్షణం తైరను
మతం, సమవాయికారణత్వఞ్చ కార్యాశ్రయత్వం, ఇహ చ విషయవిషయిభావస్య
కార్యత్వే తదాశ్రయత్వాద్విజ్ఞానానన్దయోర్ద్రవ్యత్వమేవ స్యాదితి భావః॥ ౨౪॥

బుద్ధిరూపప్రకాశాతిరేకేణ విషయగతం ప్రాకట్యం నామ ధర్మం కేచి
దూచిరే, తదనువదతి ప్రాకట్యం నామేతి. తన్నిరాకరోతి తన్నేతి. కథం తర్హి విష
యభానమిత్యత్రాహ వ్యవహరణవిధావితి. వ్యవహారయోగ్యత్వమేవ భానమిత్య
ర్థః. తచ్చ వ్యవహారయోగ్యత్వం క్వాపి స్వయంప్రకాశే వస్తుని స్వాభావికం స్యాత్,
క్వచన పరప్రకాశే వస్తుని ధీగోచరత్వాత్మకం తద్భవతి. నను ధీరేవ భానం చేత్ క
థం తర్హి భాతీత్యాదిరర్థసామానాధికరణ్యేన వ్యవహారః. అత్ర ప్రతిబన్ద్యుత్తరమా
హ స్వదత ఇతి. యథా దేవదత్తాస్వాదకర్మభూతస్యాపి మోదకస్య దేవదత్తాయ

౪౨౮॥శ్లో॥ఇష్టద్విష్టప్రణష్టాదిషు చ పరగతైః కథ్యతేఽన్యద్విశిష్టం
జ్ఞాతత్వోక్త్యాఽపీత్థం వ్యవహృతినియమాస్తావతైవోపపన్నాః।
ప్రాకట్యేఽస్మిన్ గుణాదిష్వపి కథమధికం భూతభవ్యేషు చ స్యా
త్తత్కర్మత్వం తు క్రియార్థే సతి ఫల ఇతి చ ప్రాయుక్తవ్యాప్తిహానేః॥ ౮౮॥

౪౨౯॥శ్లో॥అథ త్త్రేధీః క్రియాత్వాత్తదపి గమనవత్కర్మణీత్యప్యసారం
దత్తానేకోత్తరత్వాన్న చ ఫలమధికం భాతి హానాదిమాత్రాత్।
హేతుర్ధాత్వర్థతా చేదతిచరణమథ స్పన్దతా స్యాదసిద్ధి
ర్ధీస్వారస్యానృశంస్యాదనుమతమధికం కైశ్చిదస్మత్స్వయూథ్యైః॥ ౮౯॥

(ప్రాకట్యాఖ్యధర్మాన్తరక్లృప్తిభఙ్గః)

౪౩౦॥శ్లో॥ఇచ్ఛాద్వేషప్రయత్నాస్సుఖమితరదపిజ్ఞానతో నాతిరిక్తా

స్వదతే మోదక ఇతి కర్మత్వాగర్భః కర్తృవ్యవహారః ఏవమతాఽపి భాతీతి వ్యవహారః॥ ౮౭॥

ఇష్టేతి. కిఞ్చ ఇష్టద్విష్టప్రణష్టాదిషు వ్యవహారేషు పురుషాదినిష్ఠైరేవేచ్ఛాదిభిర్విశిష్టో విషయః కథ్యతే, ఇత్థం జ్ఞాతో ఘటః ప్రకటో ఘట ఇత్యాద్యుక్త్యాఽపి వ్యవహారనియమాస్తావతైవాత్మనిష్ఠజ్ఞానేనైవోపపన్నాః, అన్యథా ప్రాకట్యే గుణాదిష్వపి భూతభవ్యేషు చ జ్ఞాతత్వాదివ్యవహారసిద్ధ్యర్థం ప్రాకట్యం కల్ప్యం స్యాత్, న చ తదుజ్యతే. నను క్రియాఫలశాలిత్వం కర్మత్వం తత్ప్రాకట్యాభావే కథం స్యాదిత్యాశఙ్కాం నిరాకరోతి కర్మత్వమితి. ప్రాయుక్తమిదం లక్షణం న తు వ్యాప్తం, గమనక్రియాయాః ఫలం గ్రామప్రాప్తిః న చ ప్రాప్తేరపి ప్రాప్త్యన్తరముపలభ్యతే॥ ౮౮॥

తర్హ్యనుమానాత్ప్రాకట్యం సాధయామ ఇతి వదతః పక్షమనువదతి అథ త్త ఇతి. జ్ఞానం స్వకర్మణి కిఞ్చిత్కరోతి క్రియాత్వాత్ గమనక్రియావత్ ఇత్యప్యయుక్తం. దత్తేతి. ఇష్టద్విష్టాదిషు వ్యభిచారాదేరిత్యర్థః. తదేవ వృణోతి న చేతి. హానోపాదానాదిబుద్ధివ్యతిరేకేణ విషయగతం ఫలం నోపలభ్యత ఇత్యర్థః. కిఞ్చ క్రియాత్వాదితి హేతుర్ధాత్వర్థతామాత్రం చేదతిచారః, నహి సర్వేషామపి ధాత్వర్థానాముత్తరోత్తరధాత్వర్థాః ఫలం అనవస్థానాత్, పరిస్పన్దరూపత్వాఙ్గీకారే ఽసిద్ధిరేవ స్యాత్, తదిదమాహ అసిద్ధిరితి. ఇత్థం ప్రాకట్యం స్వమతేన నిరాకృత్య ఏకదేశిమతేన తదఙ్గీకారమప్యనువదతి ధీస్వారస్యేతి. కైశ్చిదిత్యుక్తిస్తదనఙ్గీకారం ద్యోతయతి॥ ౮౯॥

ఇచ్ఛాద్వేషాదీనాం జ్ఞానాదతిరిక్తత్వమాహురన్యే, తద్దూషయతి ఇచ్ఛే

యాధీస్తద్ధేతురిష్టా న తదధికతయా కల్పనే కోఽపి లాభః।
పర్యాయత్వం విశేషే న తు భవతి యథా ప్రత్యభిజ్ఞాదిభేదే
నో చేదీర్ష్యాభ్యసూయాభయధృతికరుణాద్యన్యదన్యచ్చ కల్ప్యం॥ ౬౮॥
(ఇచ్ఛాదీనాం బుద్ధివిశేషాతిరిక్తత్వభఙ్గః)

౪౭౯॥ శ్లో॥ చేతఃస్రోతఃసు స్రోతీనాం చిదవధికతయా చైత్తసఞ్జ్ఞాభాజాం
రాగద్వేషాదికానామభిదధతు కథం భావమస్థేమభావాః।
ఏతేషాం హేతుసాధ్యక్రమనియతిమతాం సర్వచిత్సాక్షికాణాం
కథ్యేతాతథ్యభావే కథమివ కథకద్వన్ద్వయుద్ధావతారః॥ ౬౯॥
(రాగద్వేషాదిమిథ్యాత్వమతభఙ్గః)

తి. తత్ర కల్పనాలాఘవం ప్రమాణమాహ యాధీరితి. ఇచ్ఛాదిహేతుభూతానుకూలాదివిషయబుద్ధిరేవేచ్ఛాదివ్యవహారమాతనోతి తదతిరిక్తకల్పనే కోఽపి న లాభః, గౌరవదోష ఏవ లభ్యతే. తర్హి జ్ఞానేచ్ఛాదీనాం పర్యాయత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి పర్యాయత్వమితి. యథా జ్ఞానత్వావిశేషేఽపి ప్రత్యభిజ్ఞాస్మృత్యనుమిత్యనుభవాదిభేదే న పర్యాయత్వం తద్వదిహాపీతి. నో చేదీర్ష్యాభ్యసూయాభయధృతికరుణాశాన్తితుష్ట్యాదివ్యవహారాణామపి విషయలాభార్థమర్థాన్తరం కల్ప్యమిత్యనియతిరేవ స్యాత్॥ ౬౮॥

అత్ర బౌద్ధాస్తు చిత్తచైత్తరూపేణ ద్వేధా విభాగం వర్ణయన్తి, తత్ర చిత్తమితి విజ్ఞానసన్తతిరుచ్యతే, చైత్తమితి చిత్తానుబన్ధికం రాగద్వేషాదికం, తదేషాం న సఙ్ఘటత ఇత్యాహ చేత ఇతి. విజ్ఞానస్రోతోఽపి శేషాణాం చిదవధికతయా విజ్ఞానమాత్రవర్తిత్వేన చైత్తవ్యవహారభాజాం రాగద్వేషాదికానామస్థేమభావాః క్షణికత్వవాదినః కథం సద్భావమభిదధతు, విజ్ఞానస్యోత్పన్నాపవర్గత్వేన చైత్తరూపావస్థాన్తరభాక్త్వం న సఙ్ఘటత ఇత్యర్థః. తర్హి చైత్తానాం సద్భావ ఏవ నాస్తీతి వదామ ఇతి చేత్ తచ్చ నోపపద్యత ఇత్యాహ ఏతేషామితి. హేతుసాధ్యక్రమనియతిమతాం కార్యకారణభావో హి బౌద్ధానాం సత్త్వనియామకం అతశ్చైత్తానామపి కార్యకారణభావదర్శనాదఙ్గీకార్యం సత్త్వం. సర్వచిత్సాక్షికాణాం ప్రత్యక్షేణ సర్వైరుపలభ్యమానానామిత్యర్థః. న హి సర్వజ్ఞేనాప్యుపలబ్ధానాం చైత్తానామబాధితానాం మిథ్యాత్వం వక్తుం శక్యతే, ఏతేషాం రాగాదీనామతథ్యభావే కథమివ కథకద్వన్ద్వయుద్ధావతారః కథ్యేత వాదాధికార ఏవ న స్యాదితి స్వప్రవృత్తివిరోధః॥ ౬౯॥

౪౩౦॥శ్లో॥తత్రేచ్ఛైవద్విధోక్తా విషయనియమతో రాగవిద్వేషనామ్నా
పూర్వస్త్రీవస్తు కామః పర ఇహ భజతే తాదృశః క్రోధసంజ్ఞాం।
ఏకైవేచ్ఛా సిసృక్షా భగవత ఉదితా సఞ్జిహీర్షేతి చాన్యై-
స్తద్వల్లోకేన కిం స్యాదధికమిహ తు చేత్కల్ప్యతేఽతిప్రసక్తిః॥ ౭౦॥

(ద్వేషస్యాపీచ్ఛావిశేషత్వం)

౪౩౧॥శ్లో॥ఇచ్ఛాతః కార్యసిద్ధౌ కిమిహ యతనమిత్యన్తరా కల్ప్యతేన్య-
త్తన్మోఘత్వోపలబ్ధేరితి యది యతనే కల్పితేఽప్యేతదేవం।
మైవం వ్యావర్తమానాదనుగతమధికం వర్ణ్యతే మానవిద్భి-
ర్వాఞ్ఛన్తోఽపి హ్యయత్నా వయమిహ పవనస్పన్దనేన్దూదయాదౌ॥ ౭౧॥

(ఇచ్ఛామాత్రాతిరిక్తప్రయత్నావస్థాసిద్ధిః)

౪౩౨॥శ్లో॥ప్రాణస్పన్దః సుషుప్తిప్రభృతిషు ఘటతే తాదృశాదృష్టమాత్రా-

---

రాగద్వేషయోరిచ్ఛాభేదత్వమాహ తత్రేతి. అనుకూలవిషయోపాదానేచ్ఛా రాగః, ప్రతికూలవిషయజిహాసా ద్వేషః, అతో విషయభేదేనైవ నియతిసిద్ధౌ న గుణభేదః కల్ప్యః. తావేవ రాగద్వేషౌ తీవ్రభావమాపాద్య కామక్రోధావితి వ్యపదిశ్యేతే, తత్ర ప్రబలబన్దిమాహ ఏకేతి. యథా న్యాయదర్శనే జ్ఞానచికీర్షాప్రయత్నవత ఈశ్వరస్యేచ్ఛైవ సిసృక్షా సఞ్జిహీర్షా రిరక్షిషేత్యాదివ్యపదేశభాగినీ విషయభేదేన, ఏవం లోకేఽపీచ్ఛాయా విషయభేదేన వ్యవహారో భవతు, అన్యథా అతిప్రసక్తిరిత్యాహ అధికమితి. బుభుక్షా పిపాసా విజిహీర్షేత్యాదికం సహస్రమపి కల్పనీయం స్యాదిత్యర్థః॥ ౭౦॥

అత్ర కశ్చిదాహ యదీచ్ఛాతిరిక్తద్వేషపరిత్యాగః తర్హీచ్ఛైవ ప్రయత్నోఽపి భవతు కిం తేన ప్రయత్నేనేతి తదిదమాహ ఇచ్ఛాత ఇతి. ఇచ్ఛాయాః కదాచిద్వ్యాఘాతోపలబ్ధేర్యత్నః కల్ప్య ఇతి చేత్ యతనే కల్పితేఽపి వ్యాఘాతోపలబ్ధిస్తుల్యా నైతావతా గుణాన్తరం కల్ప్యత ఇతి భావః. తదేతన్నిరాకరోతి మైవమితి. వ్యావర్తమానాదనువర్తమానమధికమితి హి విద్వద్భిర్వర్ణ్యతే న్యాయః, తథా చాత్ర వాఞ్ఛన్తోఽపి కేచిదయత్నా ఏవ వర్తన్తే యథా చన్ద్రోదయమభివాఞ్ఛన్తి న పునస్తత్ర యతన్తే, తస్మాదనువర్తమానాయా ఇచ్ఛాయా వ్యావర్తమానో యత్నో బుద్ధ్యవస్థాభేదత్వేఽపి విజాతీయావస్థాన్తరమితి భావః॥ ౭౧॥

అత్ర కేచిత్ బుద్ధిపూర్వకప్రయత్నాతిరేకేణ జీవనపూర్వకం ప్రయత్నాన్తరం కల్పయన్తి, తన్న ఘటత ఇత్యాహ ప్రాణేతి. సుషుప్త్యాద్యవస్థాసు

ద్యత్త్వం యత్నే నిదానం వదసి భవతి తల్లాఘవాత్ప్రాణవృత్తౌ
ధీవృత్తిశ్చైవ యత్నః స్థిత ఇతి స కథం కాష్ఠకల్పే సుషుప్తే
నోచేద్బాహ్యానలాదేర్జ్వలనమపి తతః కల్ప్యతాం నత్వదృష్టాత్ ॥ ౭౨॥

(జీవనపూర్వకప్రయత్ననిరాసః)

౮౩౩॥శ్లో॥స్యాద్దుఃఖాభావమాత్రం సుఖమభిదధతో వైపరీత్యప్రసక్తిః
స్వాపాదౌ దుఃఖసిద్ధిర్న యది సుఖమపి హ్యత్ర నైవాస్తి తాదృక్।
శీతోష్ణాతీతనీతేర్ద్వితయసమధికావస్థితిర్దుస్త్యజా త
స్తత్తచ్ఛబ్దప్రయోగేష్వనియతిరుచితై[illegible]ష్టేతోపచారైః॥ ౭౩॥

(సుఖదుఃఖోదాసీనరూపావస్థాత్రయసిద్ధిః)

ప్రాణస్పన్దహేతుత్వేన సప్రయత్నః పరికల్ప్యతే, స ఏవ ప్రాణస్పన్దస్తావదదృష్టమాత్రాదేవ భవతు, భవతాపి చైతన్యపరిహార్యం ప్రయత్నస్యైవ నిదానతయా తత్రాదృష్టమేవ హి భవాన్ వదతి. తదేవాదృష్టం లాఘవాత్ప్రాణప్రవృత్తౌ నిదానం భవతు, అతో గౌరవభియా తత్ర ప్రయత్నో న కల్ప్యః. కిఞ్చ ప్రయత్నోఽపి బుద్ధివిశేషతయా నిర్ణీతః, తథా చ కాష్ఠకల్పే సుషుప్తే ప్రయత్నో వ్యాహన్యతే, ఇత్థమనఙ్గీకారే తవ అగ్నేరూర్ధ్వజ్వలనమిత్యాదికమపి ప్రయత్నాదేవ కల్ప్యం స్యాత్ న పునరదృష్టాదిత్యాహ నోచేదితి॥ ౭౨॥

అత్ర కశ్చిచ్చోదయతి ఏవం యత్నాపలాపే సుఖమప్యపలపితుం శక్యత ఇతి దుఃఖాభావమాత్రమేవ సుఖం స్యాదితి వదన్తం ప్రతిబన్ద్యా నిరాకరోతి స్యాదితి. దుఃఖాభావమాత్రస్యైవ సుఖత్వే సుఖాభావమాత్రస్యాపి దుఃఖత్వం స్యాదిత్యర్థః. స్వాపాదౌ సుఖాభావేఽపి దుఃఖసిద్ధిర్నాస్తీతి చేత్ తర్హి తత్ర దుఃఖాభావేఽపి సుఖసిద్ధిర్నాస్తీతి తుల్యం. అతః స్వాపే సుఖదుఃఖాభావావుభావపి వర్తేతే, అతస్తదతిరిక్తం సుఖం దుఃఖం చ కల్పనీయమితి భావః. దృష్టం చ లోకే శీతోష్ణాతిరిక్తానుష్ణాశీతకల్పనం. ఏవం సుఖదుఃఖరూపద్వితయావస్థావిరహితసుషుప్త్యవస్థా దుస్త్యజేత్యాహ శీతేతి. తర్హి భాగవతరిణాదిషు సుఖశబ్దః కథం సుఖోపభోగాభావమాత్రేణ దుఃఖశబ్దః కథం ప్రయుజ్యత ఇత్యత ఆహ తత్తదితి. ఔపచారికాః ప్రయోగాః సహస్రశోఽపి సన్తు, న హి శబ్దప్రయోగమాత్రాదుపచారసహోదరతత్త్వం నిశ్చాయయితుం శక్యత ఇతి భావః॥ ౭౩॥

ఏవమౌపాధికానాం దుఃఖమిశ్రాణామనుకూలవిజ్ఞానానామత్యన్తహానే నిరుపాధికసుఖరూపో ముక్త్యవస్థాయాం యో బుద్ధివికాసస్తస్మింస్తాదృ

౪౩౪॥శ్లో॥భేదస్త్రేధానుతీనాం హ్యుపధినియమితైరానుకూల్యాదిధర్మై
స్తస్యైవాత్యన్తహానేర్నిరుపధికసుఖస్తాదృశో ధీవికాసః।
నిస్సీమబ్రహ్మతత్త్వానుభవభవమహాహ్లాదదుగ్ధార్ణవేఽస్మి
న్నైశ్వర్యజీవానుభవరసభరో బిన్దుభావోపలభ్యః॥ ౨౪॥
(నిరుపాధికానన్దరూపబుద్ధ్యవస్థావిశేషః)

౪౩౫॥శ్లో॥సంసారే నాస్తి కిఞ్చిత్సుఖమితి కతిచి త్తత్ర ఘృష్టే తోపచారా
న్నో చేద్వ్యుత్పత్తిహీనం సుఖపదమధికం తత్సుఖం నాభిదధ్యాత్।
తస్మాద్దుఃఖోత్తరత్వప్రభృతిభిరిహ తద్దుఃఖమిత్యుక్తమాప్తైః
క్ష్వేళోపశ్లేషదుష్టే గుడమివిషమితి వ్యాహృతిః కిం న దృష్టా॥ ౨౫॥
(సాంసారికసుఖస్య దుఃఖత్వోక్తినిర్వాహః)

౪౩౬॥శ్లో॥ధర్మోఽధర్మశ్చ తత్తత్ఫలకరణతయా శాస్త్రసిద్ధం క్రియాది
ద్వారం త్వేతస్య కాలాన్తరనియతఫలే స్యాదిహాదృష్టమన్యత్।
ఆహుస్తత్కేచిదన్తఃకరణపరిణతిం వాసనాం చేతసోఽన్యే
పుంధర్మం కేచిదాహుర్విభుకమపి పరే పుద్గలాం స్తత్సయూథ్యాః॥ ౨౬॥
(ధర్మాధర్మలక్షణతత్సాధ్యాదృష్టస్వరూపమతభేదాః)

శానన్దరూపావస్థావిశేషే చతుర్ముఖైశ్వర్యపర్యన్తస్యైశ్వర్యస్య జీవానుభవస్య చాత్యన్తాల్పీయస్త్వమేవేతి మద్ధార్ణవతద్బిన్దుదృష్టాన్తేనోపవర్ణయతి భేద ఇతి. అక్షరార్థః స్వయమేవ భావ్యః॥ ౨౪॥

కేచిత్తు సంసారే సుఖమేవ నాస్తీత్యాహుః తదౌపచారికమిత్యాహ సంసార ఇతి. అన్యథా సుఖపదవ్యుత్పత్తిరేవ న స్యాత్ తథా చాలౌకికమపి సుఖం సుఖశబ్దో నాభిదధ్యాదిత్యాహ నో చేదితి. కథం తర్హ్యాప్తైస్సంసారస్య దుఃఖరూపత్వముచ్యత ఇత్యాశఙ్క్య పరిహరతి తస్మాదితి. దుఃఖోత్తరత్వాద్దుఃఖత్వమభిధీయత ఇతి పరిహారః. తత్ర దృష్టాన్తమాహ క్ష్వేళేతి॥ ౨౫॥

అథ ధర్మాధర్మలక్షణం తత్సాధ్యాదృష్టస్వరూపం చ విభజ్య దర్శయతి ధర్మ ఇతి. "చోదనాలక్షణోఽర్థో ధర్మః" ఇతి శాస్త్రైకసమధిగమ్యం శ్రేయస్సాధనం ధర్మ ఇత్యుచ్యతే, స తు క్రియాదిరేవ "ద్రవ్యక్రియాగుణాదీనాం ధర్మత్వం స్థాపయిష్యతే" ఇత్యాద్యభిధానాత్, చిరధ్వస్తస్యాపి కర్మణః కాలాన్తరభావిఫలానుగుణం కిమపి ద్వారమన్యదదృష్టముపాదేయం, తచ్చాన్తఃకరణపరిణతిరితి సాఙ్ఖ్యాః ప్రాహుః. చేతసో వాసనేతి సౌగతాః. పుంధర్మ ఇతి న్యాయవాదినః. విభురూపం కిమపి తత్త్వాన్తరమితి జైనైకదేశినః. పుద్గలరూపమితి తత్సయూథ్యాః.

౪౩౭॥శ్లో॥తుల్యే సేవాదిహేతౌ ఫలభిదురతయా సాధ్యతే చేదదృష్టం
హేతోస్స్యాత్క్వాస్తు భేదో న ఖలు సముచితా ధర్మిణో న్యస్య క్లృప్తిః।
వ్యాఖ్యాతం యత్తు బాహ్యైర్విషయసమఫలప్రాపకత్వం క్రియాణాం
తత్స్యాత్ అతిప్రసక్తిం తదిహ న నిగమాదన్యతోఽదృష్టసిద్ధిః॥ ౭౭॥

(అదృష్టస్యాగమైకసిద్ధత్వం)

౪౩౬॥శ్లో॥నిస్సజ్యోఽచాన్నిషేధాత్తద్వచనఫలతయానూదితాంహస్తుహింసా

ఏతస్య సర్వస్య కల్పనమాత్రసిద్ధత్వాత్. తత్తదనుష్ఠానాచారపరిణతేశ్వరబుద్ధివిశేషఏవాదృష్టమితి తత్త్వవిదాం సంప్రదాయ ఇతి హృదయం॥ ౭౬॥

అస్త్వదృష్టం యతిరిక్త్వి దేవతత్ "సేవాధ్యయనతుల్యత్వేదృష్టాహిఫలభిన్నతా" ఇత్యుక్తప్రకారేణ ఫలభేదాత్పరికల్ప్యతే, న పునరాగమైకసమధిగమ్యమితి కేచిదాహుః, తదిదమనువదతి తుల్యఇతి. తత్రాన్యథాసిద్ధిమాహ హేతోరితి. దృష్టేష్వపి కారణేషు యతిరిక్త్వైచిత్ర్యవశాద్యాత్ఫలభేదోస్తు కిమనేనాదృష్టేన అన్యథాకల్పనాగౌరవాదనౌచిత్యమేవేత్యాహ నఖల్వితి. అతిరిక్తాదృష్టకల్పనాయామదృష్టం కల్ప్యం తస్య చ భేదః కల్ప్యః తథా చ గౌరవం. అస్మాకం తు దృష్టేష్వేవ కారణేషు భేదఏవ కల్ప్యః అతో లాఘవమితి భావః. తస్మాదాగమైకగమ్యమదృష్టమిత్యాకూతం. అత్ర కేచిత్ యాదృశో విషయస్సుఖరూపో దుఃఖరూపో వా తాదృశమేవ ఫలం క్రియయా జాయత ఇతి, తదతిప్రసక్తిమేవ సూతే, విషయస్య సుఖాత్మకత్వే సుఖాత్మకం ఫలమితి న నియమః పాపరూపసుఖేన దుఃఖరూపఫలస్య ప్రాప్తేః, ఏవం దుఃఖాత్మకత్వే దుఃఖం ఫలమితి న నియమః దుఃఖరూపపుత్రశిష్యాదిశిక్షణాదినా సుఖస్యైవసిద్ధేః, అతశ్శాస్త్రాదేవాదృష్టసిద్ధిః న పునః స్వకపోలకల్పితాదనుమానాదిత్యాహ తదిహేతి॥ ౭౭॥

ఏవమదృష్టస్యాగమైకసమధిగమ్యత్వే సిద్ధే విధినిషేధవ్యాపారపరిశోధనేన శ్యేనాగ్నీషోమీయవైషమ్యమాహ నిస్సజ్యోఽచాదితి. అయమర్థః శ్యేనేపి హింసా దృశ్యతే అగ్నీషోమీయపశ్వాలమ్భనేపి, ప్రాణవియోజనఫలో వ్యాపారో హింసాశబ్దేనాభిలప్యతే, తదుభయత్రాపి సమానం, అథాపి శ్యేనే హింసా న విహితా, అపి తు రాగప్రాప్తా, యదిహింస్యాచ్ఛ్యేనేన హింస్యాదితి హి తత్ర విధిక్రమః న పునర్హింస్యాదేవేతి, తథా చ తత్ర హింసాయా రాగప్రాప్తత్వాన్న హింస్యాదితి నిషేధవచనం తత్ర నిస్సజ్యోఽచం, తేన ఫలతయానూదితా హింసా తత్ర నిషిధ్యతే న పునః శ్యేనః "శ్యేనస్తత్రాపి సవత్పృథక్" ఇతి పృథఙ్నిర్దేశాత్ విహితత్వాచ్చ, తదిదమాహ అంహస్తుహింసేతి. రాగప్రాప్తా హింసా శాస్త్రీ

రుద్ధే సామాన్యమక్ష్ణే విధిరనుమితిరప్యత్ర బాధాదిదుఃస్థా।
స్వల్పోపదోషో విశ్యాప్తేసుపరిహరఇహ క్రత్వనుగ్రాహకే స్యా
దిత్యుక్తం సాఙ్ఖ్యసక్తైః పశుహితవచనాన్నేతి శారీరకోక్తం॥ ౭౮॥

(శ్యేనాగ్నీషోమీయాదివైషమ్యం)

౪౩౯॥ శ్లో॥ సిద్ధ్యేద్వా విశ్వవృత్తేరనితరఫలతాస్థాపనాద్వైరదృష్టం

నిషిద్ధత్వాత్పాపమిత్యర్థః. అగ్నీషోమీయపశ్వాలమ్భనేతు ప్రాణవియోజనఫల వ్యాపారరూపత్వేన హింసాత్వే సత్యపి నహింస్యాదితిసామాన్యం ఆలభేతేతి విశేషవిధినుపరుద్ధే, విశేషవిధిప్రాప్తేసామాన్యస్యనిషేధస్య రాగప్రాప్తమాత్రవిషయతయా సావకాశస్య దుర్బలత్వాత్, అథాప్యగ్నీషోమీయహింసా అధర్మ్యా హింసాత్వాత్ బ్రాహ్మణహింసావత్ ఇత్యనుమితిరాగమబాధసోపాధికత్వాభ్యాం దుఃస్థేత్యాహ అనుమితిరితి. అత్రసాఙ్ఖ్యాపవం మన్యన్తే, అగ్నీషోమీయ పశ్వాలమ్భనవిధిరాలమ్భనస్య క్రతూపకారమాహ, నహింస్యాదితితు వాక్యం హింసాశబ్దస్యాసఙ్కుచితవృత్తిత్వేనాగ్నీషోమీయహింసామపి గృహ్ణాతి, తథాచ తస్యాఅపిహింసాయాః కిఞ్చిత్పాపహేతుత్వమస్తి, తచ్చ వైదికత్వాత్సుపరిహరమితి. తత్రైవం శారీరకశాస్త్రే పరిహారఉక్తః అగ్నీషోమీయపశ్వాలమ్భనస్య పరదుఃఖోత్పాదనత్వే సత్యపి హింసాశబ్దవాచ్యత్వం నాస్తీతి, నహి వ్రణాదిశాన్త్యర్థం దాహచ్ఛేదాదికారిషు వైద్యామ్బష్ఠాదిషు హింసకత్వమస్తి, నహి పుత్రశిక్షాదికారిషు పిత్రాదిషు తజ్జ్ఞాదిభిర్హింసకత్వముచ్యతే, అశాస్త్రీయకర్మణా పరదుఃఖాధానకారిణామేవ హింసకత్వం, అత్రపునశ్శాస్త్రీయకర్మానురోధేన ప్రాణవియోజనేపి నహింసకత్వం అపితురక్షకత్వమేవ, పాపఫలపరిణతిరూపపశుశరీరవిచ్ఛేదేన పశోరేవ నిరతిశయసుఖభోగానురూపవిశిష్టశరీరగ్రహణహేతుత్వాత్, తదిదం సర్వమభిప్రేత్యాహ పశుహితవచనాదితి. "నవాఉ వేతన్మ్రియసే నరిష్యసి" "దేవాం ఇదేషిపథిభిస్సుగేభిః" ఇతిమన్త్రవర్ణేన పశోర్విశిష్టదేశప్రాప్తిరుచ్యతే. అయమత్రవిభాగః అగ్నీషోమీయపశ్వాలమ్భనస్య హింసాత్వమభ్యుపగమ్యాలభేతేతి విధిబలాన్నహింస్యాదితినిషేధస్య సఙ్కోచమాహుః కేచిత్, అపరేపునః శ్రుతిస్మృతిబలాద్ధింసాత్వమేవ నాభ్యుపగచ్ఛన్తి అల్పీయసా దుఃఖేనాధికసుఖప్రాప్తిహేతోరహింసాత్వాత్ న మ్రియసే నరిష్యసీతి తత్రైవ శ్రుతత్వాచ్చేతి॥ ౭౮॥

ఇత్థం శ్రుతిరేవాదృష్టనియమే శరణమితి నిర్ణీతం, అన్యోరుపాయోప్యాహ సిద్ధ్యేదితి. "విఫలావిశ్వవృత్తిర్నో" ఇత్యాదినా హేతుకలాపేనాదృష్టసా

తత్సత్త్వజ్ఞప్తిమాత్రాత్తదుచితనియతానుష్ఠితిర్నైవసిద్ధ్యేత్।
తస్మాచ్చర్యావిశేషేషు శ్రుతిరిహ కరణం స్వర్గమోక్షాదిహేతౌ
సైవాదృష్టస్వరూపం ప్రథయతు బహుధా తత్తదుక్త్యా ద్వివిక్తం॥ ౭౯॥

(అదృష్టమాత్రస్యాన్యతస్సిద్ధావపి శ్రుత్యా తద్విశేషనిష్కర్షసిద్ధిః)

౪౪౦॥శ్లో॥ శక్తిర్యాగాదికస్య స్వఫలవితరణే సంభవే వాఫలస్య
స్థాప్యా మధ్యే తయోరిత్యబహుమతిపదం సత్సు తౌతాతితీ వాక్।
శక్త్యాభావే హి శక్తిర్న భవతి శమితో ధర్మధర్మ్యైక్యజల్ప
స్తద్ద్వారే శక్తిశబ్దో యది భవతు పరం క్లృప్తిమస్యక్షిపామః॥ ౮౦॥

(క్రియాదిశక్తిమాత్రరూపాదృష్టక్లృప్తిభఙ్గః)

౪౪౧॥శ్లో॥ ద్వారం తత్తత్ఫలాప్తౌ శ్రుతిభిరవధృతా దేవతాప్రీతికోపా

మాన్యం సిధ్యతు తథాపి తత్సద్భావజ్ఞానమాత్రాన్నియతానుష్ఠానం న సిధ్యేత్ తదిదమాహ తత్సత్త్వేతి. స్వర్గస్వారాజ్యాద్యనన్తఫలవిశేషహేతుకర్మానుష్ఠానవిశేషసిద్ధిర్నానుమానాదితి. తస్మాదనుష్ఠానవిశేషే స్వర్గమోక్షాదిహేతౌ తదఙ్గకలాపప్రకారవిశేషే చ శ్రుతిరేవ కరణం, సైవ శ్రుతిరదృష్టస్వరూపమపి ప్రథయతు. తత్తదుక్త్యా ద్వివిక్తం "అన్తఃకరణవృత్తిర్వా" ఇత్యాద్యుక్త్యా ద్వివిక్తమీశ్వరసఙ్కల్పరూపమదృష్టం శ్రుతిరేవ ప్రథయత్విత్యర్థః॥ ౭౯॥

అథ "అన్తఃకరణవృత్తిర్వా" ఇత్యాదిభిః పరమతమనూద్య ఫలే ప్రవృత్తయా యాగశక్తిః స్వోత్పత్త్యా ప్రవృత్తఫలశక్తిర్వా అదృష్టపదవాచ్యమితి హ్యుక్తం కౌమారిలైః, తదయుక్తమిత్యాహ శక్తిరిత్యాదినా వాగిత్యన్తేన పూర్వార్ధేన. తస్మిన్ పక్షే వ్యాఘాతమాహ శక్త్యాభావ ఇతి. యాగో నష్టస్తస్య శక్తిరనువర్తత ఇతి వ్యాహతం ఫలం భావి తస్యాపి శక్తిః ప్రాగేవాస్తీతి చ వ్యాహతం. నను ధర్మధర్మిణోరైక్యాచ్ఛక్తిసద్భావే శక్తస్యాపి సద్భావోఽస్తీత్యతో న వ్యాఘాత ఇత్యాశఙ్క్య పరిహరతి శమిత ఇతి. ధర్మధర్మిణోరైక్యం భేదాభేదనిరాకరణాదేవ నిరస్తం. తర్హి ద్వారమాత్రే శక్తిశబ్దం ప్రయుఙ్క్ష్మహ ఇతి చేత్ భవత్వయమౌపచారికః ప్రయోగః నైతావతాఽస్మాకం కశ్చిద్విరోధః. అపి తు భాట్టోక్తాదృష్టక్లృప్తిం ప్రాభాకరోక్తాదృష్టవాచ్యత్వక్లృప్తిం చ ప్రతిక్షిపామః తదిదమాహ పరమితి॥ ౮౦॥

అదృష్టస్య దేవతాప్రీత్యాదిరూపత్వం పూర్వోపక్షిప్తం సమర్థయతే ద్వారమితి. "స ఏవైనం భూతిం గమయతి" "స ఏనం ప్రీతః ప్రీణాతి" "ఏష ఏవ సా

వ్యాచక్రే దేవపూజాయజనమితి న తన్న శ్రుతం వాక్యవిద్భిః।
ఆమ్నాతేఽపేక్షితేఽర్థే న చ నయనిపుణైరశ్రుతం కల్పనీయం
నో చేత్స్యాద్దత్తతోయాఞ్జలిరిహ భవతాం రాత్రిసత్త్రాదినీతిః॥ ౮౧॥

(అదృష్టస్య దేవతాప్రీత్యాదిరూపత్వం)

౪౪౨. శ్లో॥ ఆరాధ్యాదిప్రకాశః స్ఫుటముపకురుతే మన్త్రసాధ్యో విధీనాం
ప్రాశస్త్యాదిప్రతీతిర్న చ భవతి మృషావర్ణనైరర్థవాదైః।
సత్యే స్యాకాఙ్క్షితేఽర్థే తదుభయగమితే వాక్యభేదాదినస్యా

ధుకర్మ కారయతీతి తం’’ ‹‹క్షిప్రామ్యజస్రీఘ శుభాన్’’ ఇత్యాదిభిః ప్రమాణశతైరీశ్వరప్రీతికోపాభ్యాం ధర్మాధర్మఫలప్రాప్తిరవగమ్యతే. కిఞ్చ యజ దేవపూజాయామితి యజతేర్దేవతాపూజనవాచిత్వం విద్వద్భిరవగమ్యతే పూజనఞ్చ ప్రీతిహేతుభూతసేవావిశేష ఇతి సుప్రసిద్ధం, అతో యజ్ఞాద్యారాధితో భగవాన్ ఫలం దదాతీతి వైదికసిద్ధాన్తః, న చాత్రాపేక్షితేఽర్థే సాక్షాదీశ్వరసఙ్కల్పాత్మని ద్వారే శ్రుత్యైవ ప్రతిపన్నే నిరర్థకమేవాదృష్టరూపం కిఞ్చిత్కల్పనీయం, విధ్యపేక్షితస్యార్థవాదాదిప్రతిపన్నస్యార్థస్య స్వీకార ఏవ హి న్యాయ్య ఇతి మీమాంసకమర్యాదా, తదిదమాహ ఆమ్నాత ఇతి. ఏవమనఙ్గీకారే దోషమాహ నో చేదితి. రాత్రిసత్త్రన్యాయే హి ‹‹ప్రతితిష్ఠన్తి హ వా య ఏతా రాత్రీరుపయన్తి’’ ఇత్యర్థవాదప్రతిపన్నా ప్రతిష్ఠా ఫలతయాఽఙ్గీక్రియతే, ‹‹స్వర్గకామో యజేత’’ ఇత్యాదౌ స్వర్గస్వరూపే విధివాక్యప్రతిపన్నేఽపి స్వరూపవిశేషపరిశోధనం ‹‹దుఃఖేన యన్న సంభిన్నం’’ ఇత్యర్థవాదవాక్యేన క్రియతే, తచ్చ విధ్యపేక్షితత్వాదనుమన్యతే విధినాపి, ఏవం తేషు తేష్వధికరణేషు విధ్యపేక్షితార్థప్రతిపత్తిరర్థవాదాదిభిరితి మీమాంసకనిర్ణయః, అతః శ్రుతా దేవతాప్రీతిరేవ ద్వారభూతమదృష్టమితి శిష్టాలాపః॥ ౮౧॥

మన్త్రార్థవాదయోరారాధ్యాదిప్రకాశపరత్వేఽపి న వాక్యభేద ఇత్యాహ ఆరాధ్యాదీతి. ఆరాధ్యాదిప్రకాశో మన్త్రసాధ్యో విధీనాముపకురుతే, తేన విధ్యుపకారకత్వాన్నైకవాక్యతాభఙ్గః, ఏవమర్థవాదసాధ్యప్రాశస్త్యాదిప్రతీతిరప్యర్థస్య మిథ్యాత్వే విధ్యుపకారాయ న కల్పతే, అతోఽర్థవాదప్రతిపన్నార్థతథాత్వం ప్రాశస్త్యమేవ దృఢీకరోతి తదిదమాహ ప్రాశస్త్యాదీతి. న హ్యసౌ చతుర్వేదాభిజ్ఞః మయోచ్యమానం మిథ్యేత్యుక్తే ప్రాశస్త్యం ప్రతీయతే. అతో విధ్యపేక్షితార్థద్వయే మన్త్రార్థవాదాభ్యాం యాథార్థ్యేన ప్రతిపన్నే న వాక్యభేదశఙ్కా స్యాత్ తదేతదాహ సత్యేపీతి. న చైతద్వేదమాత్రనియతం లోకేపి య

ల్లోకేప్యేవం హి దృష్టం తదనుగతిముచాం సర్వశాస్త్రప్రకోపః॥ ౮-౨॥

(మన్త్రాదేర్వివక్షితార్థత్వవిరోధపరిహారః)

౪౪౩॥ శ్లో॥ బుద్ధిర్మన్త్రార్థవాదైర్భవతి దృఢతరా దేవతా తద్గుణాదౌ
బాధశ్చాతీన్ద్రియేఽర్థే న హి భవతి ధియాం మానతా చ స్వతో నః।
దుఃఖాసంభిన్నదేశాదికమివ ఫలదా దేవతా తత్ర తత్ర
ప్రాప్యా చ శ్రూయతేఽతః కథయ కథమియం శబ్దమాత్రాదిరూపా॥

(దేవతానాం తత్తచ్ఛబ్దమాత్రాదివ్యతిరేకః) ౮-౩॥

మేవ గతిరిత్యాహ లోకేపీతి. సప్తద్వీపాధిపతిర్మహీపతిః చతుర్దశవిద్యాస్థానవిద్బ్రాహ్మణ ఇత్యాదిలోకవ్యవహారః స్వార్థమేవ పురస్కురుతే, అన్యథా తత్తదాధిక్యప్రతిపాదకానాం శ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణానాం సాకల్యేనాప్రామాణ్యప్రసఙ్గ ఇత్యాహ తదనుగతిముచామితి॥ ౮-౨॥

ఇత్థం ప్రమాణప్రతిపన్నే దేవతాస్వరూపే సతి కిమితి తత్తచ్ఛబ్దమాత్రాత్మికా దేవతాఽభిధీయతే కింపచానైరిత్యాహ బుద్ధిరితి. అయమత్ర వికల్పః కిం మన్త్రాదిభిః ప్రతీతిరేవ నోత్పద్యతే ఉత సా సంశయాత్మికా కిం వాఽవధారణాత్మికాపి బాధ్యతే అబాధితాపి బౌద్ధవత్స్వతోఽప్రమాణరూపిణీతి స్వీక్రియతే, తత్రాద్యం పరిహరతి బుద్ధిర్మన్త్రార్థవాదైర్భవతీతి. ద్వితీయమప్యపాకరోతి దృఢతరా దేవతా తద్గుణాదావితి. తృతీయం చ నిరాచష్టే బాధశ్చాతీన్ద్రియేఽర్థే న హి భవతి ధియామితి. అయమభిప్రాయః మన్త్రార్థవాదప్రతిపన్నానామలౌకికానామర్థానాం కిమిన్ద్రియైర్బాధః కిం వా అనుమానేన, న తావదిన్ద్రియేణ అలౌకికేఽర్థే ఖల్విన్ద్రియాణాం విధినిషేధయోః సామర్థ్యమేవ నాస్తి. నాప్యనుమానేన ఆగమవిరుద్ధస్యానుమానస్యాదృష్టత్వాత్. అబాధితస్యాపి స్వతః ప్రామాణ్యమితి చతుర్థః పక్షోఽవశిష్యతే స తు బౌద్ధానామేవ తదిదమాహ ధియాం మానతా చ స్వతో న ఇతి. తర్హి దేవతాప్రీత్యాదౌ శ్రుతిరేవ నాస్తీతి పక్షాన్తరం పరికల్పయామ ఇతి చేత్ తద్ధృష్టప్రలాపరూపత్వాదనుపపన్నమిత్యాహ దుఃఖేతి. యథా స్వర్గాదిశ్రుతిః ప్రత్యక్షా ఏవం దేవతాదిశ్రుతిరపి ప్రత్యక్షైవ శ్రూయతే అతః కథమియం శబ్దమాత్రాత్మికా దేవతేతి కథయసి త్వమితి పరపక్షవాదినమాక్షిపతి కథయేతి॥ ౮-౩॥

నను కర్మణాం దేవతారాధనరూపత్వే కల్పాన్తే పూర్వకల్పారాధితా దేవతా భ్రష్టాధికారాః, కల్పాన్తరే పునరన్యైస్తత్తత్పదస్థా దేవతావిశేషాః

౪౪౪॥శ్లో॥ప్రాప్తిర్నేష్టా ప్రత్యపాయే దిశతు కృతఫలం కో ను కల్పాన్తరాదా
వన్యైస్తత్తత్పదస్థాస్సతతముపజనకాః ప్రాగనారాధితత్వాత్।
మైవం యస్య శ్రుతిశ్చ స్మృతిరపి నియతాదేశరూపే సపక
స్సర్వారాధ్యాన్తరాత్మా న హి గళితపదో నాపి సుప్తస్తదాపి॥ ౮౪॥

(కర్మణాం కల్పాన్తరాదిష్వపి ఫలసిద్ధిద్వారవిశేషః)

౪౪౫॥శ్లో॥అస్త్వేవం కర్మవర్గే స్వయమిహ ఫలదో హవ్యకవ్యైకభోక్తా
తస్మింస్తుష్టైః కిమన్తర్గడుభిరితి చ న స్వోక్తిబాధప్రసక్తేః।
కర్త్రారాధ్యత్వమేషాం దిశతి ఫలమసౌ పూర్వమారాధితస్తైః
శ్రద్ధేయాః శాస్త్రభోక్తృద్విజవదత ఇమే నిర్జరాస్తస్య దేహాః॥ ౮౫॥

(దేవతాన్తరప్రీతేరపి భగవత్ప్రీత్యర్థత్వం)

పూర్వకల్పానారాధితత్వాత్పూర్వకల్పకృతకర్మఫలజనకా న భవన్తి, అతః కథముత్తరకల్పే పూర్వకల్పకృతకర్మఫలప్రాప్తిరితి చోదయతి ప్రాప్తిర్నేతి. ఉక్తమిదం నిరాకరోతి మైవమితి. "శ్రుతిః స్మృతిర్మమైవాజ్ఞా" ఇతి యస్య శ్రుతిశ్చ స్మృతిశ్చ నియతాదేశరూపే ప్రమాణప్రసిద్ధే, సపకస్సర్వకర్మసమారాధ్యః పూర్వోత్తరకల్పవర్తిసకలదేవతాన్తర్యామీ న హి గళితపదో భవతి నాపి సుప్తవత్కిమపి న జానాతి, తేన పూర్వోత్తరకల్పవర్తినోఽధికారిణోఽధిపతిరన్తర్యామీ చ భగవానేవ సర్వం ఫలం ప్రదాపయతి, యథా పూర్వోత్తరాధికారిణోఽధిపతిర్మహారాజస్తత్తద్దేశవర్తినాం తత్తత్ఫలప్రదానే న పరిపోషక ఇతి లోకదృష్టమేతత్॥ ౮౪॥

తర్హి సర్వాధిపతిస్స ఏవ భగవాన్ సకలఫలదో భవతు హవ్యకవ్యైకభోక్తృత్వాత్, మధ్యే తస్మింస్తుష్టైః కిమన్తర్గడుభిరితి, ఏతత్స్వోక్తిబాధదుఃస్థమిత్యాహ అస్త్వితి. దేవతాముఖేన భగవత్సమారాధనం హవ్యభోక్తృత్వం తథైవ పితృముఖేన చేత్కవ్యభోక్తృత్వమితి హి శాస్త్రప్రసిద్ధిః, అతో దేవపితృప్రమాణవచనమసఙ్గతం, కిఞ్చ కర్మభిరారాధితో భగవాన్ సకలమపి ఫలం దదాతీతి శాస్త్రనిర్ణయః, తథా చ పూర్వస్మిన్ కల్పే తైస్తైరధికారిభిః కర్మవిశేషసమారాధితో భగవానుత్తరస్మిన్ కల్పే తేషామపి కర్త్రారాధ్యత్వేన దేవతాత్వం పితృత్వం చ దదాతి, తథా చ తత్తద్దేవతాముఖేన భగవత ఏవారాధనీయత్వం తేషామపి చ భగవద్విశేషణభూతానాం కర్త్రారాధ్యత్వమితి న విరోధః తదిదమాహ కర్త్రారాధ్యత్వమితి. నను దేవతానామారాధ్యత్వే కథం భగవదారాధనత్వం తదారాధనే వా కథం దేవతారాధనత్వమితి, తదేతద్దృష్టాన్తేనోపపాదయతి శ్రద్ధేయా ఇతి.

౪౪౬॥శ్లో॥ విశ్వేశాభూతభేదవ్యవహితఫలదే వైధఘుష్టావతేస్మిన్
సంస్కారాణాం గతార్థా సరణిరపి తథా మన్త్రిణప్రోక్షణాద్యైః॥
రాజేచ్ఛోపాత్తభోగ్యప్రభృతినియమవత్తత్ర కార్యాన్తరాది
సత్త్వాదీనాం గుణానాం విపరిణతిభిదాం తత్ఫలం కేచిదూచుః॥ ౪౬॥

(శాస్త్రీయసంస్కారాణాం దేవతాప్రీత్యర్థత్వం)

౪౪౭॥శ్లో॥ కృష్యాదౌ మర్దనాదావపి చ న హి పరప్రీతిమూలా ఫలాప్తి
స్తద్వత్సా స్యాచ్ఛాస్త్రసిద్ధేష్వితి నసదఫలం హ్యత్రదృష్టాన్తమాత్రం।

యథా శ్రాద్ధనిమన్త్రితబ్రాహ్మణభోజనే పితృదేవతయోః ప్రీతిః సైవ ప్రీతిః ఫలదాయినీ, ఏవమారాధ్యదేవతాన్తర్యామీ భగవాన్ ప్రీతః ఫలం ప్రయచ్ఛతి. అతఏమేనిర్జరాస్తస్య దేహాః ఇతి శ్రుతిసిద్ధమిత్యర్థః॥ ౪౫॥

ఏవం ప్రధానకర్మసు ద్వారభూతాం దేవతాప్రీతిం ప్రసాధ్య సంస్కారకర్మస్వపి స ఏవ దేవతాసఙ్కల్పవిశేషో ద్వారమితి స్వీకార్యమితి వదతి విశ్వేశేతి. యథా యజ్ఞాద్యారాధితః స్వసఙ్కల్పేనైవ ఫలం ప్రయచ్ఛతి భగవాన్, ఏవం మన్త్రిణప్రోక్షణాదిభిరపి సంస్కారకర్మభిరారాధితస్తత్తత్సంస్కార్యానుబద్ధఫలకరణేన తాని తాని కర్మాణి సగుణయతీతి. కథం తర్హి తత్తత్సంస్కార్యవస్తుని యమేనోత్తరకర్మానుష్ఠానం స్యాత్ నహ్యప్రోక్షితాత్ప్రోక్షితే కశ్చిదతిశయో భవత్యతోఽస్తి ఈశ్వరబుద్ధివిశేషమన్తరేణ వ్రీహ్యాదిగతవిశేషాస్వీకారాదిత్యాశఙ్క్యాహ రాజేచ్ఛేతి. యథా రాజేచ్ఛయా అస్యేదం వాహనమాయుధం వస్త్రమాభరణమిత్యాదినియమకారిణ్యా పరిగృహీతానాం తేషాం పదార్థానాం తన్నియమానురోధేనైవోత్తరోత్తరవారోహణాదికర్మసూపయోగనియమః, ఏవం తత్తత్ప్రోక్షణాదికర్మవిషయీకృతానామేవ తేషాముపయోగో భగవదాయత్త ఇతి న విరోధః, సహకారివశాదేవ సర్వం సంపద్యత ఇతి హి న్యాయవిత్సంప్రదాయః. ఇత్థం స్వపక్షమభిధాయ సంయూథ్యానాం పక్షముపాహ సత్త్వాదీనామితి. ప్రోక్షణాదికర్మభిర్వ్రీహ్యాదిషు సత్త్వాదిగుణపరిణతిభేదం కేచిదూచురితి గుణపరిణతిభేదాతిరేకేణ ప్రోక్షణాదినా ఆధేయశక్తిర్న కల్ప్యేత్యర్థః. వైభవాదయం పక్షఉక్తః ప్రాక్తన ఏవ పక్షః ప్రామాణిక ఇతి భావః॥ ౪౬॥

నను కృష్యాదౌ మర్దనాదౌ చ పరప్రీత్యా ఫలావాప్తిర్న దృశ్యతే తద్వచ్ఛాస్త్రసిద్ధేష్వపి స్వశక్త్యైవ ఫలప్రాప్తిరుచితేత్యాశఙ్క్య నిరాకరోతి కృష్యాదావిత్యాదినా నసదిత్యన్తేన. కేవలం హి దృష్టాన్తమాత్రం ప్రామాణికార్థప్రతిక్షేపకం న భవతి అన్యథాఽతిప్రసఙ్గాదిత్యాహ అఫలమితి. అత్ర ప్రతిదృష్టాన్తోఽప్యస్తీత్యాహ

దృష్టౌ చాజ్ఞానువృత్తిప్రభృతిషు ఫలదౌ శాసితుః ప్రీతికోపౌ
శిష్టౌ చాతస్సమీచీ తదుపగతిరిహేత్యుక్తిరిష్టేపి వాంశే॥ ౮౭॥

(కర్మణాం స్వయం ఫలదత్వాదిత్యభఙ్గః)

౪౪౮॥ శ్లో॥ ప్రధ్వస్తం కర్మ కాలాన్తరభవితృఫలాసాధకం తల్లిడాదే
ర్వాచ్యోర్థః స్థాయి కార్యం న యది కథమివాన్వేతు కామీ నియోజ్యః।
తచ్చాపూర్వం ప్రధానం ఫలజనకమపి స్యాన్నియోజ్యప్రసిద్ధ్యై
నిత్యే నైష్ఫల్యమస్త్యేత్యభిదధురపరే తేపి నిర్ధూతకల్పాః॥ ౮౮॥

(వాచ్యాపూర్వపక్షేపి కల్ప్యాపూర్వపక్షోక్తదూషణాతిదేశః)

దృష్టావితి. లోకే చ రాజ్ఞామాజ్ఞానువృత్తిప్రభృతిషు ప్రీతికోపౌ దృష్టౌ ఇష్టౌ చ తౌ ఫలదావితి సర్వేషాం, ఏవం శాస్త్రీశిష్టత్వాత్తావేవ ప్రీతికోపౌ ఫలదౌ భవతః, అతస్తదుపగతిరేవ భవతోపి సమీచీ· ఏవం ప్రమాణదృష్టాభ్యాం ప్రతిపన్నస్యార్థస్య పరిత్యాగే సర్వస్యాపి ప్రామాణికత్వేన దృష్టస్యార్థస్య పరిత్యాగః స్యాదిత్యాహ ఇత్యుక్తిరితి॥ ౮౭॥

ఏవం కల్ప్యాపూర్వపక్షం నిరాకృత్య వాచ్యాపూర్వపక్షేపి ప్రాభాకరోక్తదూషణం తుల్యమిత్యతిదిశతి ప్రధ్వస్తమితి. ఇత్థం కిల వాచ్యాపూర్వవాదినామాశయః చిరధ్వస్తం కిల కర్మ కాలాన్తరభావిఫలసాధనం న భవతి తల్లిడాదేర్వాచ్యోఽర్థః కాలాన్తరభావిఫలసాధకం స్థాయి కార్యమపూర్వం భవితుమర్హతి, ఇత్థం న యది స్వర్గకామీ నియోజ్యః కథమస్మిన్వాక్యేఽన్వయమర్హతి, అన్వితాభిధానం హి వాక్యకృత్యం న ఖల్వనన్వితమర్థం కదాచిదపి వాక్యమభిధత్తే, తచ్చాపూర్వం స్వప్రధానం న పునః కౌమారిలకల్పనాయామివ ద్వారమాత్రం, తచ్చ భృత్యపోషణన్యాయేన నియోజ్యప్రసిద్ధ్యై ఫలజనకమపి స్యాత్, రాజా హి స్వకార్యనిర్వాహాయ భృత్యాన్ పోషయతి, ఏవమపూర్వమపి స్వప్రసిద్ధ్యై స్వర్గాదికం నియోజ్యఫలం ప్రయచ్ఛతి, న చ వాచ్యం కామాధికారేఽపూర్వమస్తు, నిత్యే ఫలాభావాదపూర్వం మా భూదితి, ఏకత్ర నిర్ణీతస్య శాస్త్రార్థస్యాన్యత్రావిశేషాత్ కామాధికారే లిఙ్వాచ్యతయా స్వప్రాధాన్యేనాపూర్వే నిర్ణీతే నిత్యే ఫలాభావేపి తదేవాపూర్వం లిఙ్వాచ్యం స్యాత్, అన్యథా లిఙో వైయర్థ్యం స్యాత్, అర్థాన్తరకల్పనేనానువృత్తార్థాన్తరాభావేన వైరూప్యం స్యాదితి. అస్మిన్మతే విశేషేణ దూష్యాభావాదేతేపి పూర్వోక్తేన కల్పేన నిర్ధూతా ఇత్యాహ తఇతి. తుల్యం ఖల్వేతేషాం శ్రుతదేవతాప్రీత్యాద్యభానం, కల్పనాగౌరవం చ తుల్యమితి భావః॥

౪౪౯॥శ్లో॥కృత్యుద్దేశ్యంసుఖాదిస్వతఇహనపరంస్యాదనన్యార్థవేద్యం
క్లృప్తిశ్చాన్యస్యహేతోరపిచపరిహృతంతత్పరత్వంశ్రుతీనాం।
నిత్యేచాపూర్వతోన్యత్ఫలమనఘగిరస్సస్మరుర్దుస్త్యజంత
న్నోచేత్స్వస్మిన్నియోగాయుతమపినిపుణానైవశక్తంనియోక్తుం॥
(అపూర్వప్రాధాన్యభఙ్గః) ౮౯॥

౪౫౦॥శ్లో॥వ్యుత్పత్తిశ్చేల్లిఙాదేఃస్వయమనవగతేస్స్యాన్మిథస్సంశ్రయాది
ర్నాన్యైరత్రానుభూతిఃస్మృతిరపినచవస్తద్ద్వయాన్యోవిమర్శః॥

ఏవంపరోక్తంవాచ్యాపూర్వంనిరస్యతత్ప్రాధాన్యవచనమపినిరాచష్టే కృత్యుద్దేశ్యమితి. ''కృతిసాధ్యంప్రధానంయత్ తత్కార్యమభిధీయతే'' ఇతియత్ప్రాధాన్యముచ్యతే ప్రాభాకరమతానువర్తిభిః తత్సుఖాదేరితిదర్శయతి సుఖాదిస్వతఇతి. అతో౽పూర్వస్యానన్యార్థవేద్యత్వం నస్యాదిత్యాహ నపరంస్యాదనన్యార్థవేద్యమితి.తదేవోపపాదయతి క్లృప్తిశ్చేతి.కాలాన్తరభావిస్వర్గానుకూలతయైవహ్యపూర్వంపరికల్ప్యతే వాచ్యాపూర్వవాదిభిరపి. నను కార్యపవవాక్యానాంప్రామాణ్యముక్తం, అస్మాభిరపితత్పరిహృతమిత్యాహ అపిచేతి.కిఞ్చనిత్యేకర్మణినిష్ఫలత్వంత్వయాభిధీయతే తచ్చాయుక్తం అపూర్వవ్యతిరేకేణ అకరణే ప్రత్యవాయపరిహారోత్తరకర్మాధికారాదికంఫలమనఘగిరోమునయఃఖలుసస్మరుః తచ్చభవతాపిదుస్త్యజమిత్యాహ దుస్త్యజంతదితి. ఏవమనఙ్గీకారేనిత్యేకర్మణినియోగస్యనియోగత్వమేవబధ్యేత స్వయంప్రవర్తకత్వాభావాదితిదర్శయతి నోచేదితి.స్వయమసుఖాత్మకస్యనియోగస్య సుఖాదిహేతుభావేనైవప్రవర్తకత్వంనఘటతేతద్ధేతుత్వాభావేసహస్రమపినియోగాః ప్రవర్తయితుంనశక్నువన్తీత్యర్థః॥ ౮౯॥

ఏవంప్రాధాన్యంనిరస్యాపూర్వేలిఙాదేర్వ్యుత్పత్తిమపినిరాకరోతి వ్యుత్పత్తిరితి.అయమత్రవికల్పః కిమజ్ఞాతే౽పూర్వేలిఙాదేర్వ్యుత్పత్తిః ఉత జ్ఞాతే,నతావదజ్ఞాతే వ్యాఘాతాత్,జ్ఞాతేచేత్కింలిఙైవజ్ఞాతే ఉతాన్యజ్ఞాతే, నాద్యః అన్యోన్యాశ్రయాత్,తదిదమాహ మిథస్సంశ్రయాదిరితి.జ్ఞాతేచవ్యుత్పత్తిః వ్యుత్పన్నేచాభిధానం అభిధానాచ్చజ్ఞానమితి చక్రకమాదిపదార్థః.అన్యజ్ఞాతత్వే కిమన్యత్ అనుభూతిఃస్మృతిర్వా, నతావదనుభూతిః ప్రమాణాన్తరాగోచరత్వాదపూర్వస్యేత్యాహ నాన్యైరత్రానుభూతిరితి.అనుభూతిపరతన్త్రత్వాత్స్మృతిరపినాస్తీత్యాహ స్మృతిరపీతి. తర్హి విమర్శజ్ఞానేనసిధ్యతీతిచేత్ తచ్చనేత్యాహ నచేతి.అనుభూతిస్మృతివ్యతిరేకేణవిమర్శస్యోత్థాపాద

అర్థాపత్త్యైవమితే చేన్న గురుమతమిదం మన్యసేత త్తథా చే
త్తత్కల్ప్యేత ద్వారమాత్రం తదితి న ఖలు తద్వాచ్యభావాదికల్ప్యం॥౯౦॥

(అపూర్వవిషయలిఙాదివ్యుత్పత్త్యనుపపత్తిః)

౪౫౧॥ శ్లో॥ దేవప్రీత్యాదికం వా విదితమిహ విధిప్రత్యయస్యాస్తు వాచ్యం
నాత్రాన్యోన్యాశ్రయో నః శ్రుతపరిహరణం నాపి క్లృప్తిర్గరిష్ఠా।
ప్రాధాన్యం స్యాచ్చ కిఞ్చిన్నృపభజననయాత్సిద్ధమేతచ్చ శాస్త్రై
రిత్థం త్వర్థాపరోధేప్యతిగరిమభయాన్నేష్యతే శబ్దశక్తిః॥ ౯౧॥

(అపూర్వస్య లిఙాదివాచ్యత్వేపి దేవతాప్రీత్యాద్యనతిరేకః)

౪౫౨॥ శ్లో॥ స్వవ్యాపారం విశేష్యే స్వయమభిదధతే నైవ శబ్దాః కదాచి

యితుమశక్యత్వాదిత్యర్థః. తర్హ్యర్థాపత్త్యైవ ప్రమితమితి పక్షాన్తరమనువదతి అర్థాపత్త్యేతి. తన్నిరాకరోతి నేతి గురుమతమిదమితి. కల్ప్యాపూర్వవాదినః కౌమారిలా ఏవ. తర్హి తన్మతమేవానుసరామ ఇతి పరాభిప్రాయమనువదతి మన్యస ఇతి. నిరాచష్టే కల్ప్యేతేతి. కుమారిలమతానుసారే కల్ప్యాపూర్వం స్వీకృతం స్యాత్ తథా చ వాచ్యాపూర్వసమర్థనాహఙ్కారవాదో భజ్యేతేతి భావః॥ ౯౦॥

యాగాదిగతం కార్యత్వమేవ లిఙ్వాచ్యం తచ్చేష్టస్య కృత్యధీనాత్మలాభత్వమిత్యాదికం వేదార్థసఙ్గ్రహాదౌ విస్తరేణ వ్యాఖ్యాతం, తదతిరిక్తార్థవాచ్యత్వకల్పనాయామపి దేవతాప్రీత్యాదివ్యతిరేకేణ నాన్యస్య కస్యచిదప్రామాణికస్యాపూర్వాదిపదవాచ్యస్య లిఙ్వాచ్యత్వం కల్పనీయమిత్యాహ దేవేతి. అస్త్విత్యన్వారుహ్యవాదత్వం ద్యోతయతి అతిరిక్తార్థవాచ్యత్వేపి దేవప్రీత్యాదికమేవ వాచ్యమస్త్విత్యర్థః. అస్మిన్పక్షే ప్రాగుక్తదోషా న సన్తీత్యాహ నాత్రేతి. తాన్గణయతి అన్యోన్యాశ్రయః శ్రుతహానమశ్రుతకల్పనేతి. కిఞ్చ రాజసేవాన్యాయేన (రాజప్రీతిప్రాధాన్యవత్) ఈశ్వరప్రీతిప్రాధాన్యం చాస్మిన్పక్షే వక్తుం శక్యత ఇత్యాహ ప్రాధాన్యమితి. న చైతత్కేవలయుక్తిసిద్ధం శాస్త్రేణాపి సిద్ధమితి నియమయతి సిద్ధమేతచ్చ శాస్త్రైరితి. అతః "ఆప్తస్య హితకామస్య నియోగం కేచిదూచిరే" ఇత్యుక్తప్రకారేణేశ్వరనియోగాదికస్య విధిత్వే తస్య చ లిఙ్వాచ్యత్వేపి నాస్మాకం కశ్చిద్విరోధః, అథాపి లిఙ్వాచ్యత్వే గౌరవభయాదిష్టస్య కృత్యధీనాత్మలాభాతిరేకేణార్థాన్తరే శబ్దశక్తిర్నేష్యత ఇతి నిగమయతి ఇత్థమితి॥ ౯౧॥

ఉక్తార్థస్థేమ్నే కుమారిలోక్తాం శబ్దభావనాయా లిఙ్వాచ్యతామున్మూలయతి స్వవ్యాపారమితి. లిఙ్వ్యాపారశ్శబ్దభావనా తామేవాభిదధాతి లిఙ్ప్రత్యయః లిఙ్వ్యాపారప్రతిపత్తిరేవ పురుషం ప్రవర్తయతీతి భావనావాక్యార్థవా

చ్ఛ్రాఽభ్యాఽలిఙ్గవ్యాప్తిం వా ఘటత ఇహ యతనం స్వోపయోగాద్యబోధే।
తస్మాదాస్మాకతత్త్వద్యతనకృదభిధా స్వస్య వాచ్యా లిఙ్గాదే
రిత్యుక్తిం బహ్వవద్యామనిశతబుధాస్త్రఽస్తరీమాత్రరూపాం॥ ౯౨॥

(శబ్దభావనాయా లిఙ్గాదివాచ్యత్వభఙ్గః)

౪౫౩॥శ్లో॥ నస్యాత్పుంసః ప్రవృత్త్యై విదితమపి గిరా స్వేష్టహేతుత్వమాత్రం
మస్వాధాదావయోగాదథ సహకురుతే సాధ్యతైకార్థయోగః।
ఇత్థం శక్తేర్ద్వయే స్యాద్గరిమహతమిదం కిఞ్చిదతోఽర్థతశ్చే
దిష్టోపాయత్వమర్థాదుచితమిహ తతః ఖణ్డితా మాణ్డనోక్తిః॥ ౯౩॥

(లిఙ్గాదేరిష్టసాధనతార్థత్వభఙ్గః)

దినః. అతోఽభయథాపి న సఙ్ఘటతే, న ఖలు శబ్దాః కదాచిదపి స్వవ్యాపారం స్వయమేవాభిదధతే, అభిధేయానుబన్ధినీ ఖల్వభిధా అభిధేయాశ్చ ఘటాదయః ఏవం లిఙభిధానస్యాభిధేయార్థానుబన్ధిత్వాన్న స్వాత్మానం విషయీకరోతి, ఇత్థం లిఙ్వ్యాపారస్వరూపప్రతీతిః ప్రవృత్తిం న కరోతి, న హి లిఙ్వ్యాపార ఇతి బుద్ధ్వా కశ్చిత్ప్రయతతే, స్వోపయోగాదిబోధ ఏవ హి సర్వత్ర ప్రవర్తకః. ఇత్థమర్థతత్త్వం నిష్కృష్య పరోక్తప్రక్రియాం పరిహాసమాత్రపదమిత్యాహ తస్మాదితి. ఆస్మాకతత్త్వద్యతనకృత్ అస్మదీయతత్త్వద్యోగాదిప్రయత్నరూపార్థభావనాముత్పాదయతి కేవలం లిఙభిధా, శబ్దభావనాశబ్దాభిధేయా స్వస్య లిఙ్గాదేర్వాచ్యేత్యుక్తిం బహ్వవద్యాం శ్రితహానాశ్రితకల్పనానైరర్థక్యాదిబహుదోషదుష్టాం బుధాస్త్రఽస్తరిమాత్రరూపామనిషత, త్రస్తరీ పరిహాసః॥ ౯౨॥

తర్హి మా భూచ్ఛబ్దభావనా లిఙర్థః ఇష్టసాధనత్వమేవాస్త్వితి మాణ్డనః. తత్పక్షమపి ప్రతిక్షిపతి నస్యాదితి. గిరా విదితమపి హీష్టసాధనత్వం పుంసాం ప్రవృత్త్యై న భవత్యేవ. అత్ర హేతుమాహ మస్వాధాదావయోగాదితి. న హి మస్వాధాదావిష్టసాధనత్వం ప్రతిపన్నమపి పురుషం ప్రవర్తయతి. తర్హి న కేవలమిష్టసాధనత్వమాత్రం ప్రవృత్తికారణం కిన్త్వస్య సహకురుతాం సాధ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యతే అథేతి. అతోఽత్రోత్తరం ఇత్థమితి. ఇష్టసాధనత్వం సాధ్యత్వం చోభయమపి శబ్దార్థ ఇతి పరికల్పనే గౌరవం స్యాదిత్యర్థః. అత్ర శఙ్క్యతే కిఞ్చిదితి. గౌరవపరిహారార్థమిష్టసాధనత్వసాధ్యత్వయోరన్యతరస్యార్థత్వం స్యాదితి భావః. తర్హీష్టసాధనత్వమేవార్థం కార్యత్వం పునశ్శాబ్దమేవ స్యాదితి నేష్టసాధనత్వస్య శాబ్దత్వసిద్ధిరిత్యాహ ఇష్టోపాయత్వమితి. అన్తరఙ్గం ఖలు ప్రవృత్తేరిష్టోపాయత్వాత్ కార్యత్వం అయ

౪౫౪॥శ్లో॥ధాత్వర్థస్యైవరూపంకిమపిహికథయన్త్యత్రసర్వేలకారాః
కర్తృవ్యాపారసాధ్యంత్వభిదధతివిధిప్రత్యయాస్తల్లిఙాద్యాః।
వైఘట్యంద్వారసిద్ధిఃప్రశమయతితథాసత్తిలోకోక్తిభేదా
స్సిద్ధంశబ్దానుశిష్ట్యాత్విదముచితమితిస్థాపితంభాష్యకారైః॥ ౯౪॥

౪౫౫॥శ్లో॥ఇష్టస్వర్గాదికస్యత్వితరదపియదాసాధ్యముక్తంతదార్థా
త్సిద్ధంతత్సాధనత్వంసుగమమిహతదాఽనర్థకృత్త్వంనిషేధ్యే।
నిత్యత్వేనోపదిష్టేప్యకరణమపితత్తుల్యమేవార్థలబ్ధం
సామాన్యాత్ప్రాప్తమేతత్ఫలనియతిరపివ్యజ్యతేతత్తదుక్త్యా॥ ౯౫॥

(లిఙాద్యర్థనిష్కర్షః)

మిష్టోపాయః అతఃకార్యమితి కార్యబుద్ధ్యైవ ప్రవర్తన్తేపురుషా ఇతిలోకసిద్ధమేతత్, అతః ఖణ్డితా మణ్డనోక్తిః॥ ౯౩॥

స్వపక్షేలిఙాద్యర్థంనిష్కృష్యాచష్టే ధాత్వర్థస్యేతి. ద్వయంఖలుశబ్దార్థనిర్ణయకారణం విశిష్టప్రయోగో వ్యాకరణంచేతి, ఉభయమప్యస్మత్పక్షానుకూలం,లడాదయోలకారాస్సర్వేపి ధాత్వర్థస్యైవ వర్తమానత్వభూతత్వాదికంకిమపిరూపమభిదధతి. ఏవం లిఙాదయోపి ధాత్వర్థస్యైవయాగాదేః కర్తృవ్యాపారసాధ్యత్వమభిదధతీతిసముచితమేతత్. ననుకథం కాలాన్తరభావిస్వర్గకామస్యచిరధ్వస్తోయాగః కామ్యఫలసాధనమితిశఙ్కా ఉపశిష్యతే తదపిదేవతాప్రీత్యాదిద్వారసిద్ధిఃప్రశమయతీత్యాహ వైఘట్యమితి. అయంచార్థోరాజసేవాదౌలోకోక్తిసంవాదవానిత్యాహ తథేతి. అయిమర్థోనలోకప్రసిద్ధిమాత్రపరిగ్రాహ్యః వ్యాకరణానుకూలత్వాద్విశేషేణపరిగ్రాహ్య ఇతిభాష్యసంమతిమాచష్టే సిద్ధమితి.॥ ౯౪॥

ననుస్వర్గకామస్యయాగాదిసాధ్యతయావిధీయతఇతిహిభవతోచ్యతే యాగాదేరిష్టసాధనత్వంసాక్షాన్నోచ్యతే, కథంతర్హి యాగాదేరిష్టసాధనత్వసిద్ధిః, కథంవాపునరవగోరణాదేరనిష్టసాధనత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్కాంపరిహరతి ఇష్టేతి.అర్థాత్సిద్ధంతత్సాధనత్వం, శాబ్దంకార్యత్వమార్థమిష్టసాధనత్వం,ఏవమవగోరణాదావపిశాబ్దమకార్యత్వం ఆర్థంనిషిధ్యమానస్యానిష్టసాధనత్వమితివిభాగః. ఏవమకృత్యకరణేఽనర్థకృత్త్వముక్తం,తథా కృత్యాకరణేప్యనర్థకృత్త్వప్రతిపత్తిరార్థతుల్యేత్యాహ నిత్యత్వేతి.నిత్యస్యకర్తవ్యత్వంశాబ్దం నిత్యాకరణస్యానర్థకృత్త్వమార్థమిత్యత్రాపివిభాగః ఏతత్సర్వంసామాన్యార్థతత్త్వవర్ణనం. ఇదమేతత్ఫలందదాతి [illegible]నుష్ఠానేసత్యయమర్థ ఇత్యాదిర్విశేష

౪౫౬॥శ్లో॥ సన్తిహ్యస్యైలిఙ్గార్థాః కథయితృపురుషాకూతభేదాస్తథాత్రి
ప్ర్యాప్తస్యాహుర్నియోగంహితమభిలషితం కేపిభాష్యాశయస్థం।
శాస్త్రాజ్ఞాచోదనాత్వంశ్రుతిషువిధిపదైరన్వితత్వంనఞోపి
స్వాదేశేచావధూతే భవతి సముచితః ప్రత్యవాయః స్వతన్త్రాత్ । ౯౬॥

(వక్తృనియోగస్యలిఙ్గాదివాచ్యత్వమతః)

౪౫౭॥శ్లో॥ షాడ్గుణ్యస్యైవపుష్టో గుణగణ ఇతరః శ్రీసఖస్యైవవిశ్వం
షట్స్వైర్జ్ఞానశక్త్యోర్ద్వితతయ ఇతిచవ్యక్తముక్తంహితజ్ఞైః।
నిస్సీమానన్దభావస్థిరచరచిదచిచ్ఛాసనప్రేరణాద్యా
ఐశానజ్ఞానధర్మాః కతిచన నియతాః కేచిదాగన్తవశ్చ॥ ౯౭॥

(షాడ్గుణ్యనిరూపణం)

౪౫౮॥శ్లో॥ హేతోః కార్యోపయుక్తంయదిహభవతితచ్ఛక్తిశబ్దాభిలప్యం

స్తత్తచ్ఛాస్త్రోక్త్యైవగన్తవ్య ఇతిదర్శయతి ఫలనియతిరితి॥ ౯౫॥

ఇష్టస్యకృత్యధీనాత్మలాభత్వమితిస్వపక్షేలిఙ్గాద్యర్థత్వం దర్శయి
త్వా స్వపక్షనిష్ఠానామేవకేషాంచిదీశ్వరనియోగరూపవిధిపక్షంవివిచ్యదర్శయ
తి సన్తీతి. విధినిమన్త్రణేత్యాదౌ విధిః ప్రేషణమిత్యాదయః కథయితృపురుషా
భిప్రాయభేదాలిఙ్గర్థత్వేనప్రతిపాదితాః తథా త్ర్యాప్తస్యహితకామస్యని
యోగఏవవిధిరితిభాష్యకారాభిప్రాయఇతి కేచిన్మన్యన్తేతచ్చవయంనప్రతిక్షిపా
మః। "శ్రుతిస్మృతీమమైవాజ్ఞా" ఇతి "శాస్త్రావిష్ణురశేషస్య" ఇతిభగవదాజ్ఞారూప
త్వంచోదనాయాయుజ్యతే అత్రశ్రుతిషువిధిపదైరన్వితత్వంశాసితురాజ్ఞాచోద
నారూపత్వమేవ. నఞోపినఞ్ ప్రయోగాచ్చభగవదాజ్ఞాయామవధూతాయాం
స్వతన్త్రాత్ భగవతః సముచితః ప్రత్యవాయో భవతీత్యుచ్యతే తదిదమా
హ నఞోపీతి॥ ౯౬॥

ఏవంవిశ్వనియన్తురీశ్వరస్య ॥శ్లో॥ "తవానన్తగుణస్యాపిషడేవప్రథమే
గుణాః। యైస్త్వయేవజగత్కుక్షావన్యేప్యన్తర్నివేశితాః" ఇత్యుక్తక్రమేణషా
డ్గుణ్యస్యైవావాన్తరభేదాస్సర్వేగుణా ఇత్యాహ షాడ్గుణ్యస్యేతి. తస్యచేశ్వర
స్య కేచిద్గుణానిస్సీమానన్దాదయోజ్ఞానావస్థాభేదా నియతానిత్యసిద్ధాః, కేచిత్త
దాతదాసఙ్కల్పవిశేషాదయశ్చాగన్తవఇతివిభాగోస్తీత్యాహ నిస్సీమేతి॥ ౯౭॥

ఏవంగుణానాంవిభాగముక్త్వాశక్తేఃస్వరూపంశోధయతి హేతోరి
తి. కారణస్యకార్యోపయోగి సహకారి[illegible]క్తిరిత్యుచ్యతే తచ్చ స్వధర్మో వా

తచ్చాముష్యస్వధర్మస్తదితరదపివాపేక్షితత్వావిశేషాత్।
విశ్వంతద్విష్ణుశక్తిర్మునిభిరభిదధేతత్రతత్పరయోగా
దస్యాస్సర్వాద్భుతైకోదధిరగణిసాతత్స్వరూపాదిమాత్రం॥ ౯౮॥

(శక్తిశబ్దార్థనిష్కర్షః)

౪౫౯॥శ్లో॥యద్భఙ్గంశాన్మన్త్రరుద్ధోనదహతిదహనఃశక్తిరేషాస్తుసోయం
హేతుర్మన్త్రాద్యభావస్సచగతఇతితద్ధేత్వభావాదదాహః।
శక్తేర్నాశేకిమస్యాఃపునరిహజనకంవ్యక్తిరోధస్తుయుక్తో
వహ్నేరిత్యాదిఘోషావిరమతివిదితేశబ్దతఃశక్తితత్త్వే॥ ౯౯॥

(శక్తిదూషణపరిహారః)

భవతుఅన్యద్వాయత్కిఞ్చిత్ అపేక్షితత్వావిశేషాచ్ఛక్తిరిత్యభిధీయతే తదిద మాహ హేతోరితి.ఇత్థంసామాన్యేనశక్తిశబ్దార్థంప్రసాధ్య «విష్ణుశక్తిఃపరా ప్రోక్తా» ఇత్యాదిభిర్మునివచనైరభిహితామపిశక్తిమేతల్లక్షణానురోధేనవ్యా చష్టే విశ్వంతదితి. శ్లో॥ «సమస్తాశ్శక్తయశ్చైతానృపయత్రప్రతిష్ఠితాః। తద్వి శ్వరూపవైరూప్యంరూపమన్యద్ధరేర్మహత్» ఇతి యామూర్తిస్సర్వాద్భుతైకో దధిరగణి సాపిస్వరూపవిశేషణత్వాచ్ఛక్తిశబ్దవాచ్యతామర్హతి,నపునస్సా స్వ రూపమాత్రం, తస్మిన్నేవవిగ్రహేఅస్త్రభూషణాదిరూపేణ సమస్తాశ్శక్తయస్స మాశ్రితాః తద్విగ్రహవిశిష్టోభగవాన్సర్వాధారఇత్యర్థః॥ ౯౮॥

స్వరూపసహకారివ్యతిరిక్తశక్తేర్యద్ఘోషితందూషణంన్యాయవాది భిః తదానుమానికశక్తికల్పనేభవతు, «శక్తయస్సర్వభావానాం» ఇత్యాగమ సిద్ధేశక్తితత్త్వే నదూషణమిత్యాహ యద్భఙ్గంశాదితి.ఇత్థంకిల శక్తిదూషణప్ర క్రియా యస్యప్రతిబన్ధాభావస్యభఙ్గంశాన్మన్త్రరుద్ధోదహనో నదహతి సఏవ ప్రతిబన్ధాభావశ్శక్తిరస్తు సచప్రతిబన్ధాభావోహేతురేవ ప్రతిబన్ధాభావవిశిష్టస్య వహ్నేర్దాహకత్వాత్, తథాచమణిమన్త్రాదిప్రతిబన్ధేసతిసామగ్రీవైకల్యాత్కా ర్యాభావః నతుతదతిరిక్తశక్త్యపరోధాత్ తత్కల్పనాయాంగౌరవాత్ తది దమాహ తద్ధేత్వభావాదదాహఇతి.కిఞ్చాతిరిక్తశక్తికల్పనాయాం ప్రతిబన్ధకే నతన్నాశేపునరుత్తమ్భకావస్థాయాంకింతస్యా జనకమితివాచ్యం,ఉత్తమ్భకమి తిచేత్ అనియతహేతుకత్వప్రసఙ్గః,ఉత్తమ్భకసత్త్వేపిశక్తిర్నజన్యతేచేత్ పున ర్దాహకార్యంనస్యాత్ తదిదంసర్వమభిప్రేత్యాహ శక్తేర్నాశఇతి.తర్హిప్రతిబ న్ధకేన శక్తిర్ననశ్యతికింతూపరుధ్యతఇతిచేత్ తర్హివహ్నేరేవోపరుధ్యతాంకిము నేనగుణ్ఠితరేణేత్యాహ వ్యక్తిరోధస్తుయుక్తోవహ్నేరితి.అయందూషణవాదశ్శబ్దే

౪౬౦॥శ్లో॥శబ్దాదిష్వస్తిశక్తిర్యదికథమివనద్రవ్యతైషాంగుణిత్వే
సాచేన్నాస్త్యేషుకార్యంకిమపికథమితఃస్యాదితీదంనయుక్తం।
శక్తిశ్శక్తానవేతిస్వయమవమృశతఃస్వోక్తదోషప్రసఙ్గే
నిస్తారశ్చేత్స్వభావాత్ ఫణిమరణమిహప్రస్తుతేకింప్రవృత్తం॥ ౧౦౦॥

(అద్రవ్యాణాంస్వరూపశక్తిమత్త్వం)

౪౬౧॥శ్లో॥బాహ్యాక్షాదేరవృత్తౌచిరవిదితమపిస్మర్యతేయేనసోయం
సంస్కారస్తుల్యదృష్టిప్రభృతిసహకృతశ్చేత్ససాహ్యకారీ।
నాసౌపూర్వానుభూతిఃకథముపకురుతాంసాపురైవప్రణష్టా
తుల్యాదేర్నాపిదృష్టిఃకథమనవగతేసాస్మృతింనైవకుర్యాత్ ॥౧౦౧॥

తత్రప్రమాణగమ్యాయాంశక్తౌయుక్తఃశక్తితత్త్వేశబ్దగమ్యేసతినయుక్తఇత్యాహ ఇత్యాదిఘోషఇతి॥ ౯౯॥

అత్రశక్తిమద్ద్రవ్యేషుస్వరూపరూపాముపపాదయతి శబ్దాదిష్వితి.ఇయమత్రపూర్వపక్షప్రక్రియా శబ్దాదిషుశక్తిర్యద్యస్తి కథమివతేషామద్రవ్యతా శక్త్యాశ్రయత్వేనతేషాంగుణిత్వాత్, యది శబ్దాదీనాంశక్త్యాశ్రయతా నాస్తి తర్హిశబ్దాదిభిఃకార్యంకిమపికథంస్యాదితి తదయుక్తమిత్యాహ ఇదంనేతి.తదేతద్వివృణోతి శక్తిరితి.అయమత్రవికల్పఃకింశక్తితత్త్వమేవద్రవ్యేష్వపలపసి అథవాశబ్దాదీనామద్రవ్యాణాంశక్తిర్నాస్తీతి,పూర్వత్ర క్వచిదపి కార్యసిద్ధిర్న స్యాదితివ్యాఘాతః, తథాచ భవతాప్యఙ్గీకార్యా శక్తిః,తథాచసాశక్తిర్యథా శక్త్యన్తరమన్తరేణాపికార్యోపయోగినీ, ఏవంశబ్దాదయోపిస్వగతశక్తిమన్తరేణాపి స్వరూపసహకారిభ్యామేవకార్యంకుర్వతే, అన్యథాఅనవస్థాప్రసఙ్గాదితి.ఫణిమరణమిహేత్యాది యథా శక్తేశ్శక్త్యన్తరాభావః సతుశబ్దాదావపి తుల్యఇత్యర్థః॥ ౧౦౦॥

ఇత్థమద్రవ్యేషుస్వరూపాతిరిక్తాంశక్తింనిరాకృత్యస్మృతిహేతుసంస్కారంస్వరూపాద్వ్యతిరిక్తంసాధయితుముపక్రమతే బాహ్యేతి.స్మృతిజ్ఞానస్య తావదిన్ద్రియార్థసన్నికర్షాదికం నసాధనం తదభావేపిచిరవిదితమపియేనస్మర్యతే సఏవహిసంస్కారఇత్యుచ్యతే,సచ తుల్యదర్శనాదిసహకృతశ్చిత్తస్యసహకారీభవతి,యథాహుః శ్లో॥ "సదృశాదృష్టచిన్తాద్యాఃస్మృతిబీజస్యబోధకాః" ఇతి. అయంచాగన్తుర్ధర్మఃపూర్వానుభూతిరేవేతినవక్తుంశక్యతే తస్యాఃపురైవ నష్టత్వేనోత్తరకాలానుపకారకత్వాత్ తదిదమాహ కథముపకురుతామితి.తర్హితుల్యదర్శనాదికమేవాధునికసంస్కారోఽస్త్వితిచవక్తుంనశక్యతే అనవగ

౪౬౨॥శ్లో॥యజ్జన్యాం సంస్క్రియాం యత్క్వచిదపి నియమతో బోధయిష్యత్యదృష్టం
తత్తద్వేద్యావలంబి స్మృతిముపజనయేత్సమ్మతం చద్వయోస్తత్।
నహ్యన్యద్దృశ్యతేఽత్రక్వచన తదధికే కల్పితే గౌరవం స్యా
దిత్యుత్ప్రేక్షానయుక్తా నహి పరజనితే క్వాపి తత్సంస్క్రియోక్తిః॥
(స్మృతిహేతుసంస్కారనిరూపణం) ౧౦౨॥

౪౬౩॥శ్లో॥బుద్ధేరర్థేషు పూర్వప్రసరణజనితస్తేషు భూయోవగాహే
సంస్కారః కారణం తన్మతిగత ఉదితస్సోఽత్ర ధీద్రవ్యపక్షే।
ఆత్మాధారస్య తద్ధీప్రసరజనకతాక్లృప్తిరౌచిత్యహీనా

తేఽప్యర్థే స్మృతిప్రసఙ్గాత్, నహి పూర్వానుభవజనితసంస్కారమన్తరేణ స
దృశదర్శనాదికం కదాచిదపి స్మృతిం కురుతే॥ ౧౦౧॥

తర్హి యజ్జన్యాసంస్క్రియాం యుష్మత్పక్షే యేన సదృశదర్శనాదినాని
యమేనానుబోధ్యతే, తదేవ సదృశదర్శనాదికం తద్వేద్యాలమ్బినీమేవ స్మృతి
ముపజనయేత్, తథా చాననుభూతే స్మృతిప్రసఙ్గో నాస్తి, సమ్మతం చ ద్వయోరపి
వాదినోస్సదృశదర్శనాది తదిదమాహ సమ్మతం చ ద్వయోస్తదితి. న చ దృష్ట
త్వాదధికస్సంస్కారోఽఙ్గీక్రియతే ఇత్యాహ నహీతి. అధికకల్పనాయాం గౌర
వమపి ప్రసజ్యత ఇతి తదధిక ఇతి. తదేతద్దూషయతి ఉత్ప్రేక్షానయుక్తేతి. తదుప
పాదయతి నహీతి. లోక ఏవ హి వ్యవహారే నిదానం లోకే హి తత్తత్క్రియాజ
న్యాతిశయవిశేష ఏవ సంస్కారవ్యవహారః ప్రవర్తతే న పునరన్యస్మిన్ కస్మింశ్చిత్స
హకారిమాత్రే, తేన సదృశదర్శనాదిమాత్రం సంస్కార ఇత్యయం లోకవ్యవ
హారవిరుద్ధ ఇత్యర్థః. న చ పూర్వానుభవప్రధ్వంసమాత్రమేవ సంస్కార ఇతి వా
చ్యం తస్య పరపక్షే నిత్యత్వేన సంస్కారప్రమోషాభావప్రసఙ్గాత్, అస్మత్ప
క్షే ధ్వంసస్య భావరూపత్వేన పర్యాయేణ భావస్యైవాభిధానాచ్చేతి॥ ౧౦౨॥

ఇత్థం సంస్కారసద్భావముపపాద్య తస్య బుద్ధినిష్ఠత్వముపపాదయ
తి బుద్ధేరితి. ద్రవ్యం హి బుద్ధిః స్వార్థేషు ప్రసరతీత్యస్మత్సిద్ధాన్తః, తేన బుద్ధేః పూ
ర్వప్రసరణజనితో భూయోగ్రహణకారణం సంస్కార ఇతి సిద్ధం, తథా చ తస్య
బుద్ధినిష్ఠత్వమేవ సముచితం తదిదమాహ మతిగత ఉదితస్సోఽత్ర ధీద్రవ్యపక్ష ఇతి.
ఆత్మాధారత్వం సంస్కారస్య కిం న స్యాదితి పరిచోద్య ఆత్మనిష్ఠస్య సంస్కారస్య
ధీవికాసహేతుత్వేఽనౌచిత్యమాహ ఆత్మేతి. ధీనిష్ఠేనైవ తేన సంస్కారేణాత్మ
నః కుణ్ఠత్వమకుణ్ఠత్వం చ వక్తుముచితం అవికారత్వాదాత్మన ఇత్యాహ ధీనిష్ఠే

ధీనిష్ఠైనైవ తేనహ్యుచితమపికృతే రాత్మనః కుణ్ఠతాదిః॥ ౧౦౩॥

(అనుభవజన్యసంస్కారస్య బుద్ధినిష్ఠత్వం)

౪౮౪॥ శ్లో॥ శీఘ్రంయాతీతి కర్త్రాతిశయ సమధికో దృశ్యతే కుత్ర వేగ
స్తద్భేదైర్వేగభేదం కథయసి చ సమస్తీవ్రమన్దక్రమాదిః।
తత్కర్మత్వాద్ద్వితీయే ప్రథమవదుచితా తద్గుణోత్పన్నతా చే
ద్బాధో నాస్మిన్విపక్షే గుణపరిషది వా కర్మ సత్త్వతః స్యాత్ ॥౧౦౪॥

(కర్త్రాతిశయాతిరిక్తవేగక్లృప్తిభఙ్గః)

౪౮౫॥ శ్లో॥ శాఖాకోదణ్డచర్మప్రభృతిషు సతి చాకర్షణాదౌ కుతశ్చి
ద్భూయస్స్వస్థానయానం భవతి స తు గుణః స్యాత్ స్థితస్థాపకశ్చేత్।
మైవం సంస్థానభేదస్స భవతు నియతో యద్విశిష్టేత వా సౌ

నైవేతి. అయమర్థః అత్మా నిర్వికారః సవికారం చ ధర్మభూతజ్ఞానం తచ్చాత్మనో నిత్యాసాధారణధర్మః తేన ధర్మభూతజ్ఞానగతాస్సర్వే వికారా జ్ఞానద్వారా జ్ఞానాశ్రయాత్మపర్యన్తం వ్యవహ్రియన్త ఇతి॥ ౧౦౩॥

యే తు వేగస్య కర్త్రాతిరిక్తత్వం సాధయన్తి తన్మతం ప్రతిక్షిపతి శీఘ్రమితి. శీఘ్రం యాతీతి కర్త్రాతిశయవిశేషాదితరో వేగః కుత్రాపి న దృశ్యతే, భవానపి కర్మభేదైర్వేగభేదం కథయతి, తథా చ యాదృశః కర్మభేదాద్వేగభేదః కరికల్ప్యతే స ఏవ కర్మభేదో వేగ ఇత్యుచ్యతాం తీవ్రమన్దాదిభేదస్య కర్మణ్యపి సమానత్వాదిత్యాహ సమస్తీవ్రమన్దక్రమాదిరితి. తర్హ్యధికం వేగమనుమానేన సాధయామః శరాదిగతం ద్వితీయాదికర్మ శరగుణోత్పన్నం తత్కర్మత్వాత్ తన్నిష్ఠప్రథమకర్మవదితి, కర్మ హి ప్రాథమికం యథా సంయోగాదుత్పద్యతే ఏవం ద్వితీయాదికర్మణాం శరగుణోత్పన్నత్వే తద్గుణో వేగస్సిధ్యతీతి చేత్ తదిదం నిరాకరోతి బాధో నాస్మిన్విపక్ష ఇతి. కర్మణః కారణమాత్రమేవాపేక్షితం, తత్తు కారణం గుణ ఏవేతి న నిర్బన్ధే కారణమస్తి శబ్దాచ్ఛబ్దాన్తరవత్పూర్వకర్మణాప్యుత్తరకర్మోత్పత్తౌ విరోధాభావాత్, కల్పనాలాఘవమత్రానుగ్రాహకం. అథవా ద్రవ్యాన్యత్వేన కస్మాపి గుణపరిషది నిక్షిప్యతాం తథా చ కర్మ తద్గుణోత్పన్నమితి సాధ్యనిర్దేశస్సిద్ధసాధ్యతా చ వక్తుం శక్యేతేత్యాహ గుణపరిషదీతి॥ ౧౦౪॥

వేగాతిరిక్తం స్థితస్థాపకాభిధానం సంస్కారముపకల్పయన్త్యల్పబుద్ధయః తన్నేతి వక్తుమనువదతి శాఖేతి. శాఖాకోదణ్డచర్మప్రభృతిష్వాకర్షణాదౌ సతి కుతశ్చిత్కారణవిశేషాద్భూయస్స్వస్థానావస్థానం భవతి, స తు కారణవిశేషః స్థితస్థాపక ఇతి చేత్ మైవం నియతస్సంస్థానవిశేష ఏవ స భవతు స్థితస్థాపకో భవతు

తేనద్రౌత్యంవిలంబోవిరతిరపిపరావర్తనేజాఘటీత॥ ౧౦౫॥

(సంస్థానవిశేషాతిరిక్తస్థితస్థాపకభఙ్గః)

౪౬౬॥శ్లో॥*ప్రాగ్దేశప్రాపకో౽సౌకిమితినియమితో మేదినీమాత్రనిష్ఠ
స్తోయాగ్న్యాదావదృష్టేరితియదినపృథివ్యేకదేశేప్యదృష్టేః।
భూమ్యంశేదృశ్యతేతత్ఫలమితియదినాబాదిభేదేపిసామ్యా
ద్భ్యావష్టంభాదిభేదాదిదమితిచవిపర్యాసపక్షేప్యపాయాత్ ॥*౧౦౬॥

(అతిరిక్తస్థితస్థాపకసద్భావేపిపృథివీమాత్రనిష్ఠత్వనిరాసః)

౪౬౭॥శ్లో॥ కేచిద్దేశాన్తరాప్తేర్జనిమభిదధతేకర్మయాకర్మజేష్టా
నేత్యేకేంభఃప్రవాహస్థిరవపుషిఝషేతత్ప్రతీతేరభావాత్।
ఖాదౌస్రోతఃప్రదేశాన్తరయుతిరుదకేఖాదిదేశాన్తరాప్తి
స్తుల్యాతల్లౌల్యదృష్టిఃపయసితదధికంకర్మనాలంబతేచేత్॥ ౧౦౭॥

(కర్మనిరూపణం)

యత్సంస్థానవిశిష్టేవస్తున్యసౌ స్థితస్థాపకో భవద్భిః కల్ప్యతే. స్థితస్థాపకవిశే షాభావేపరావర్తనేద్రౌత్యవిళమ్బాదికం కథమితిచేత్ తత్తత్ స్థితస్థాపకవిశేష నియామకేనతత్తత్సంస్థానవిశేషేణైవతజ్జాఘటీతేత్యాహ తేనేతి॥ ౧౦౫॥

అథకర్మస్వరూపంనిరూప్యతే కేచిదితి. కేచిద్దేశాన్తరప్రాప్తేరుత్ప త్తిమేవకర్మాభిదధతే నపునస్తదతిరిక్తంకర్మ,యాఖలుదేశాన్తరప్రాప్తిః కర్మజ న్యేతివరేషామిష్టా నపునస్తదతిరిక్తంకర్మోపలభ్యతఇతిభావః.లాఘవంచాత్రకార ణం. ఏకేతదేతన్నేత్యాహుః. తత్రహేతుమప్యాహుః అమ్భఇతి. నహి జల ప్రవాహస్థిరవపుషిమత్స్యే సన్తతంసమాగచ్ఛత్ప్రవాహసంబన్ధేపికర్మప్రతీతిః, తేన జలఏవకర్మప్రత్యక్షముపలభ్యతఇతిభావః.కిఞ్చాగచ్ఛతిప్రవాహే గగనప్ర వాహయోఃపరస్పరసంబన్ధావిశేషేణదేశాన్తరప్రాప్తిస్తుల్యా, అథాపి లౌల్య దృష్టిఃపయసి నపునర్గగనేచలత్వదృష్టిః తస్మాదుభయసంబన్ధాధికంకర్మాలమ్బతే

---

* అత్రనృసింహరాజీయం*త్యుక్తశ్లోకోవ్యాఖ్యాయతే వైశేషికా ఊచుః స్థితస్థాపకసంస్కారఃపృథ్వీమాత్రగతఇతి. తత్రనియామకాభావాన్నని యమఇతిదూషయతి ప్రాగ్దేశేతి.ప్రాగ్దేశప్రాపకః స్థితస్థాపకో మేదినీమాత్ర నిష్ఠఇతి కిమితినియమితః. నన్వదర్శనాన్నియమనమితిశఙ్కతే తోయాగ్న్య దావితి.తత్రాదర్శనాభావఃపృథివ్యామపీతిచోదయతి పృథివ్యేకదేశఇతి.పాషా ణాదావదర్శనాదితిభావః. ననుకోదణ్డాదౌక్వచిద్దర్శనాత్పృథివ్యామేవేతినవ్యవ ౧౦౬॥ స్థాసిద్ధిః॥ *

౪౬౮॥శ్లో॥కర్మత్వాన్నాక్షయోగ్యంవిమతమితియదివ్యాప్తిశూన్యంతదేత
ద్యోగ్యత్వేపిహ్యదృష్టిస్సహకృదపగమాదర్యమాదిక్రియాణాం।
నోచేత్కర్మైవనస్యాత్ఫలమపిహిభవేత్కర్మహేతోస్త్వదిష్టా
ద్దిక్స్థత్వాదౌఫలస్యద్వితయమపిభవేత్కర్మవత్సర్వదావః॥ ౧౦౮॥

(సర్వకర్మణాంనిత్యానుమేయత్వభఙ్గః)

౪౬౯॥శ్లో॥కేచిత్కర్మాదిరూపంజగదురసమవాయ్యాహ్వయంహేతుభేదం
కింత్వైరేవంనిమిత్తాశ్రయమిహజనకంనానిమిత్తంవిభక్తం।

లౌల్యదృష్టిః తేనదేశాన్తరప్రాప్తేరధికంకర్మేతిభావః॥ ౧౦౭॥

కర్మేతి.అత్రకేచిదాహుఃసర్వేషామపికర్మణాంనిత్యానుమేయత్వం, దేశాన్తరప్రాప్త్యాహ్యనుమీయతే కర్మేతి.ప్రయుఞ్జతేచైతదనుమానం విప్రతిపన్నంకర్మాప్రత్యక్షం కర్మత్వాత్ పరమాణుకర్మవదితి.తత్రోత్తరం వ్యాప్తిశూన్యమితి.కర్మణోనిత్యాప్రత్యక్షత్వే నకుత్రాప్యనుమానస్యవ్యాప్తిసిద్ధ్యేదితిభావః. తర్హిసూర్యగమనాదేరపిప్రత్యక్షత్వంస్యాదిత్యత్రాహ యోగ్యత్వేపీతి.నహియోగ్యాస్సర్వేపిసహకార్యభావేపిగృహ్యన్తే వ్యవహితవిప్రకృష్టాదీనామపిగ్రహణప్రసఙ్గాత్, సూర్యగమనాదికంతుదూరత్వాన్నగృహ్యతఇతిలోకప్రసిద్ధమేతత్. కర్మణఃప్రత్యక్షత్వంవిపక్షేబాధకేనోపపాదయతి నోచేదితి.యదికర్మనప్రత్యక్షం తర్హికర్మస్వరూపమేవనస్యాత్ కర్మఫలభూతాయాదేశాన్తరప్రాప్తేరేవ కర్మవ్యవహారసిద్ధేః. దేశాన్తరప్రాప్తిరేవకథమితిచేత్ తత్రాహ ఫలమపీతి.త్వదిష్టాత్కర్మకారణాదేవదేశాన్తరప్రాప్తిరస్తు కిమన్తర్గడునాకర్మణేతిభావః. కిఞ్చమల్లయోర్మేషయోర్వాపరస్పరసంయోగస్యోభయకర్మజత్వాత్ తద్దృష్టాన్తేనస్థాణుశ్యేనసంయోగస్యాప్యుభయకర్మజన్యత్వంస్యాత్,ప్రత్యక్షవిరోధస్తత్రేతిచేత్ హన్తతర్హి కర్మణఃప్రత్యక్షత్వంభవద్భిరేవాభిహితమితివ్యాఘాతమజానానస్యకిముత్తరందేయం॥ ౧౦౮॥

ఏవంకర్మప్రత్యక్షత్వముక్త్వాకర్మాదిష్వసమవాయిత్వేనవ్యవహారభేదంప్రతిక్షిపతికేచిదితి.ఇత్థంకిలవైశేషికాణాంసాఙ్కేతికోవ్యవహారఃసమవాయికారణం కిఞ్చిత్ అసమవాయికారణంచాన్యత్,తచ్చసమవాయికారణప్రత్యాసన్నం, అపరంపునరీశ్వరకాలాదికంనిమిత్తమితి,తత్ప్రతిబద్ధ్యానిరాకరోతి కింత్వైరితి. యదిసమవాయికారణప్రత్యాసన్నమసమవాయికారణమితి కల్ప్యతే, తర్హి నిమిత్తకారణప్రత్యాసన్నమనిమిత్తకారణమితిసఙ్గ్రంకారణకింమితి

తత్ప్రత్యాసత్తిమాత్రం వ్యభిచరతి యది స్యాదక్లృప్తేఽపి తుల్యం
యుక్త్యా నైయత్యమత్రేత్యపి సమమథవాఽస్త్వస్తి వః స్వైరవాగ్భ్యః॥
(అసమవాయికారణవిభాగక్లృప్త్యనౌచిత్యం) ౧౦౯॥

౪౭౦॥శ్లో॥ కర్మోత్క్షేపాదిభేదాత్కతిచిదకథయన్పఞ్చధా తచ్చ మన్దం
దిగ్భేదాత్తస్య భేదే దశవిధమితి తత్కల్పనం సాంప్రతం స్యాత్।
యత్కిఞ్చిద్భేదకాచ్ఛేదనవధికభిదా కర్మహేతుధ్రౌవ్యాచ్ఛే
దవ్యాప్తిర్గ్రథితశ్చేదియమితరసమాసఞ్జరస్త్వత్ర సహ్యాః॥ ౧౧౦॥
(కర్మావాన్తరభేదనిరూపణం)

౪౭౧॥శ్లో॥ వ్యుత్పన్నస్థాదిప్రసూతే భవతి హి ఘటధీర్నాన్యదన్యద్ఘటత్వం

నకల్ప్యతే. అథ నిమిత్తకారణప్రత్యాసత్తిమాత్రమకారణేష్వపి విద్యమానత్వా-
ద్వ్యభిచారదుష్టమితి చేత్ సమవాయికారణప్రత్యాసత్తిమాత్రమపి వ్యభిచార-
దుష్టమిత్యాహ స్యాదక్లృప్తేఽపి తుల్యమితి. నహి సమవాయికారణప్రత్యాసన్నా-
నాం సర్వేషామపి పదార్థానామసమవాయికారణత్వం భవద్భిరుచ్యతే. యుక్త్యా
నైయత్యమత్రేత్యపి సమమితి. న వయమనవధృతసామర్థ్యానామసమవాయిత్వం
వదామః అపి త్వవధృతసామర్థ్యానామితి యుక్త్యా విశేషయామ ఇతి చేత్ తర్హి
వయమప్యనవధృతసామర్థ్యానామనిమిత్తకారణత్వం న వదామః అపి త్వవధృత
సామర్థ్యానామితి సమస్సమాధిః. అతోఽసమవాయికారణవదనిమిత్తకారణమి-
తి చతుర్థోఽపి కల్పః కల్ప్యతాం తథా చ భవతాం స్వైరవాగ్భ్యః స్వస్తీతి సాధిత్తే-
పమాక్షిపతి అథవేతి॥ ౧౦౯॥

ఏవమసమవాయికారణత్వేనావస్థితకర్మప్రసఙ్గే పరేషాం కర్మభేదక్లృ-
ప్తిరప్యసమఞ్జసేత్యాహ కర్మేతి. ఉత్క్షేపణాదిభేదాత్పఞ్చవిధత్వే తత్తద్దిగ్భే-
దాద్దశవిధత్వమపి కిం న స్యాత్, యత్కిఞ్చిద్భేదకాత్పఞ్చవిధత్వం వదామ ఇతి చే-
త్ యత్కిఞ్చిద్భేదస్యానేకార్థత్వాదనవధికభేదః ప్రసజ్యేత, కర్మహేతుధ్రౌ-
వ్యాద్భేద ఇతి చేత్తత్రాప్యవ్యాప్తిరేవ దూషణం న హ్యేకత్ర హేతుస్సర్వత్రా-
న్వేతి, కేవలముత్క్షేపణాదిబుద్ధిమాత్రేణ భేదశ్చేత్ తర్హి ఇతరేష్వపి భ్రమణరే-
చనాదిషు బుద్ధిభేదోఽస్తీతి తత్రాపి నానాత్వం ప్రసజ్యేత. కిఞ్చ బుద్ధిభేదోఽపి న ని-
యతః గమనాగమననిష్క్రమణప్రవేశనాదిషు సఙ్కరస్యాపి దృష్టత్వాత్, అ-
తస్తత్తదుపాధిభేదానన్త్యమేవ కర్మణః న తు పఞ్చత్వనియమః॥ ౧౧౦॥

పూర్వస్మిన్ గ్రన్థే సఙ్కరస్త్వత్ర సహ్య ఇతి సఙ్కరప్రసఙ్గే న విరోధ ఇ-
త్యుక్తం తదేవ సమర్థయతే వ్యుత్పన్నస్థాదీతి. సమావిష్టానాం జాతీనాం పరాపర-

నైకం బాధ్యం సమత్వాత్తదిహ పరిహృతిః కుత్రచిత్క్వాపి యోగః।
పారాపర్యం విరోధః పరిహరణసమావేశనం చాస్త్యపాధౌ
తుల్యం చాతిప్రసఙ్గాదికమితి న యథాదృష్టభఙ్గః క్వచిత్స్యాత్ ॥ ౧౧౧॥

(పరాపరజాతిసమావేశసంభవః)

౪౭౨॥శ్లో॥జాతిః పాత్రీణప్రదాత్రీ గుణ ఇహ తదనుపాత్రీణితే భేదకం స్యా

భావః పరస్పరపరిహారేణ వర్తమానానాం విరుద్ధానాం జాతీనాం న సమావేశ ఇతి కేషాంచిత్సఙ్కేతో న్యాయవాదినాం, తేన సువర్ణాదిఘటాదౌ ఘటత్వమేవ నాస్తీతి తేషామాశయః తన్నోపపద్యతే, అనువృత్తధీరేవ హి సర్వత్ర జాతిసద్భావే ప్రమాణం తథా చ యథా మృద్ఘటే ఘటధీరస్తి ఏవం సువర్ణఘటేఽపి ఘటధీరస్తి తథా చ మృత్త్వఘటత్వయోః పరాపరభావానుపపత్తిః సువర్ణస్య తైజసత్వేన భవద్భిః స్వీకారాత్. నను మృద్ఘటేఽన్యద్ఘటత్వం సువర్ణఘటేఽన్యద్ఘటత్వమితి తద్భవదఙ్గీకృతానువృత్తప్రతీతివిరుద్ధమిత్యాహ నాన్యదన్యద్ఘటత్వమితి. అస్తు తర్హ్యేకం ఘటత్వం బాధ్యతాం, తచ్చ న సఙ్ఘటత ఇత్యాహ నైకమితి. తత్ర హేతుమాహ సమత్వాదితి. యది పార్థివఘటత్వం బాధ్యం భవతామపసిద్ధాన్తః యది సువర్ణఘటత్వం తచ్చ న సమత్వాత్ యథా పార్థివఘటత్వబుద్ధివ్యవహారౌ ఏవం సువర్ణఘటేఽపి ఘటత్వబుద్ధివ్యవహారయోస్సమత్వాదిత్యర్థః. పార్థివఘటస్య ప్రచురత్వాత్తత్ర ఘటత్వం ముఖ్యమితి చేత్ భారతవర్షవ్యతిరిక్తవర్షాన్తరే సువర్ణఘటస్యైవ ప్రచురత్వాత్తత్రైవ ముఖ్యత్వం స్యాదితి సమస్సమాధిః. తథా చ పార్థివత్వఘటత్వయోః కుత్రచిత్సువర్ణఘటాదౌ పరస్పరపరిహృతిః కుత్రచిత్ మృద్ఘటాదౌ యోగ ఇతి యథోపలమ్భం స్వీకారాన్న కాచిదనుపపత్తిః. తర్హి గోత్వాశ్వత్వయోరపి సమావేశప్రసఙ్గ ఇతి చేత్ న ఉపలమ్భస్యైవ నియామకత్వాత్ ఇయం ఖలు మర్యాదా కేషాంచిత్పారాపర్యం సత్త్వఘటత్వాదీనాం, కేషాంచిద్విరోధః గోత్వాశ్వత్వాదీనాం, కేషాంచిత్పరిహరణం సమావేశనం చ పృథివీత్వఘటత్వాదీనాం, యద్యేవమప్యతిప్రసఙ్గాదివ్యవహారస్తదుపాధావపి తుల్యమితి ప్రతిబన్ద్యా నిరాచష్టే ఉపాధావితి. దృష్టత్వాదుపాధౌ న దోష ఇతి చేత్ తజ్జాతావపి తుల్యమిత్యాహ నయథాదృష్టభఙ్గః క్వచిత్స్యాదితి. యథోపాధౌ దృష్టత్వాత్సఙ్కరః స్వీక్రియతే తథా జాతావపి స్వీకార్య ఇత్యర్థః॥ ౧౧౧॥

అత్ర కేచిజ్జాతిగుణయోరేవం వైషమ్యమాహుః యావస్తునః పాత్రీణప్రదాత్రీ ప్రథమం ప్రతీయతే సా జాతిః గుణస్తు తదనుప్రాణితే వస్తుని భేదకం విశేష

దిత్యాహుః కేపి నేత్థం నియతిరుభయథాప్యర్థదృష్టేర్నిశాదౌ।
తేనాన్వేష్టవ్యభేదప్రతినియతిమతా కేనచిన్నిత్యరూప్యం
ప్రాప్తా యాదృచ్ఛికీషు ప్రమితిషు తు యథాదర్శనం తద్వ్యవస్థా॥ ౧౧౨॥

(స్వరూపనిరూపకాదివిమర్శః)

౪౭౩॥శ్లో॥ భిన్నేష్వేకావమర్శో న తు నిరుపధికస్తేషు చైక్యం విరుద్ధం
జ్ఞానాకారోఽపి బాహ్యో న హి భవతి న చాసిద్ధమారోపణీయం।
తస్మాద్గోత్వాదిబుద్ధివ్యవహృతివిషయః కోఽపి సత్యోఽనువృత్త
స్తస్య త్యాగేఽనుమాదేః క్షతిరితి కణభుక్తన్త్రభక్తా గృణన్తి॥ ౧౧౩॥

(పరోక్తజాత్యనువాదః)

కో ధర్మ ఇతి పశ్చాత్ప్రతీయత ఇతి తదేతదనుపపన్నమిత్యాహ నేత్థం నియతిరితి. తత్ర హేతుమాహ నిశాదావుభయథాప్యర్థదృష్టేరితి. కదాచిత్ప్రథమమేవ జాతిః ప్రతీయతే పశ్చాత్తద్గుణాః, కదాచిత్పునరన్ధకారాదౌ సామాన్యత ఏవ శౌక్ల్యాదిగుణవిశిష్టం వస్తు ప్రతీయతే, పశ్చాత్తద్విశేషో జాతిరితి, తేనాన్వేష్టవ్యస్య పదార్థస్య పృథివ్యాదేః ప్రతినియతిమతా కేనచిదసాధారణేన ధర్మేణ గన్ధవత్త్వాదినా నిరూప్యం యత్పృథివీత్వాదికం తత్సామాన్యం, తతశ్చ యాదృచ్ఛికీషు ప్రమితిషు విశేషవిషయాసు సామాన్యవిషయాసు చ యథాదర్శనం పౌర్వాపర్యవ్యవస్థా భవతి, తేన గవాదిశబ్దవాచ్యేషు ప్రవృత్తినిమిత్తత్వేనోపాదీయమానం గోత్వాదికం సామాన్యమితి భావః॥ ౧౧౨॥

వైశేషికోక్తజాతిపరిక్లృప్తిప్రక్రియాం తన్మతపరిజ్ఞానాయ శిష్యాణామనువదతి భిన్నేష్వితి. ఇత్థం కిల జాతిం సాధయన్తి భిన్నేషు ఘటాదిష్వేకావమర్శో న నిష్కారణః తేన సామాన్యమఙ్గీకార్యం. న చ తేషు స్వరూపైక్యమస్తి విరుద్ధత్వాదిత్యాహ తేషు చైక్యం విరుద్ధమితి. జ్ఞానాకార ఏవ సామాన్యమితి చేత్ బాహ్యత్వేన ప్రతిభాసనాత్తన్న యుజ్యత ఇత్యాహ జ్ఞానాకారోఽపి బాహ్యో న హి భవతీతి. బాహ్యం సమారోపితం సామాన్యమితి చేత్ తదపి న యుజ్యత ఇత్యాహ న చాసిద్ధమారోపణీయమితి. అన్యత్ర సిద్ధం హ్యన్యత్రారోప్యం సామాన్యస్య క్వచిదప్యసిద్ధత్వాదారోపణమపి న యుజ్యత ఇతి భావః. తస్మాద్గోత్వాదిబుద్ధివ్యవహృతివిషయః కోఽపి సత్యోఽర్థో గవాదిష్వనువృత్తః తస్య త్యాగే అనుమానాదేః క్షతిః వ్యాప్తిగ్రహణాభావాదనుమానం న స్యాత్ ఆదిశబ్దేన సఙ్కేతగ్రహణాభావాదాగమోఽపి న స్యాదితి భావః. కణభుక్తన్త్రభక్తా గృణన్తీతి పరమతప్రస్థానోపన్యాసతాం ద్యోతయతి॥ ౧౧౩॥

౪౭౪॥శ్లో॥ మధ్యే యద్యస్తి జాతిర్మతిపిహతమథో నాస్తి భిన్నా భవేత్సా
తస్మాదన్యత్ర వృత్తిర్న చ సకలమతిః క్వాపి కృత్స్నాంశవృత్త్యోః।
ధర్మిధ్వంసే తు ధర్మస్థితిరపి న భవేన్నాత్ర గత్యాదిచ స్యా
దిత్యాద్యైర్బాహ్యజల్పైరసితరగతికా సంవిదస్మాభణీయా॥ ౧౧౪॥

(సౌగతాభ్యుక్తజాతిఖణ్డనపరిహారః)

౪౭౫॥శ్లో॥ అన్యాపోహస్తు గోత్వప్రభృతిరితి తు నేదం త్వయా తత్ప్రతీతే
రన్యోన్యాపోహబుద్ధ్యా నియతిరితి మిథస్సంశ్రయస్తత్ప్రతీతౌ।
విధ్యాక్షేపక్షమత్వాద్విషయసమతయా బుద్ధినైయత్యసిద్ధేః

అత్ర సౌగతా జాతిం ఖణ్డయన్తీత్యనూద్య తత్పక్షం ప్రతిక్షిపతి మధ్య ఇతి. ఇత్థం కిల తేషాం జాతిఖణ్డనపరిపాటీ, వ్యక్తిద్వయమధ్యే జాతిర్యద్యస్తి మతివిహతం ఉపలమ్భవిరుద్ధమిత్యర్థః. అథ మధ్యే నాస్తి భిన్నా సా జాతిర్భవేత్, కిఞ్చ కార్త్స్న్యేన వా జాతిర్వర్తతే ఏకదేశేన వా, ఆద్యేఽన్యత్ర వ్యక్త్యన్తరే వృత్తిరేవ న స్యాత్, అంశేనోభయత్ర వర్తతే చేత్ తత్ర తతోఽభయతోఽపి సకలమతిర్న స్యాత్, కార్త్స్న్యేన జాతిప్రత్యయో న స్యాదిత్యర్థః. కిఞ్చ ధర్మిరూపవ్యక్తిధ్వంసే ధర్మరూపజాతిస్థితిర్న సఙ్ఘటతే, నను పూర్వగోవ్యక్తిస్థాయా జాతేరుత్తరగోవ్యక్త్యాపద్రవ్యత్వేన గమనేన సఙ్గతిర్న స్యాత్, న చ తతోఽత్పత్తిస్సంభవతి నిత్యత్వేన జాతేరఙ్గీకారాత్, ఇత్యాద్యైర్బాహ్యజల్పైరసితరగతికా స్వారసికబాధవిధురా జాతిసంవిదస్మాభణీయేత్యర్థః. "న యాతి న చ తత్రాసీత్" ఇత్యాద్యుక్తిః ప్రత్యక్షవిరుద్ధత్వాదదూషణమితి భావః॥ ౧౧౪॥

ఇత్థం న్యాయవిదాం జాతిసమర్థనప్రకారముక్త్వా సౌగతోక్తమపోహరూపసామాన్యం దూషయతి అన్యాపోహ ఇతి. అగోత్వవ్యావృత్తిర్గోత్వం అనశ్వత్వవ్యావృత్తిరశ్వత్వమితి నేదం యుజ్యతే, ఇదంతయా విధిరూపేణైవ సామాన్యప్రతీతేః. అన్యోన్యాపోహబుద్ధిప్రతీతౌ త్వన్యోన్యాశ్రయప్రసఙ్గ ఇత్యాహ అన్యోన్యేతి. గోత్వప్రతీతిసాపేక్షమగోత్వం అగోత్వప్రతీతిసాపేక్షం గోత్వమిత్యర్థః. కథం తర్హి గౌరేవ గౌరితి బుద్ధినైయత్యం, ఇత్థం గోత్వవిరుద్ధమశ్వత్వం విధిరూపసేవ గోత్వమాక్షిపతి, ఏవం గోవ్యతిరిక్తభావత్వమగోత్వమాక్షిపతి తత్ర పూర్వం న్యూనత్వాద్విషమతయా, ఉత్తరం సర్వభావవృత్తిత్వాత్సమతయా, తేన గోత్వవిరుద్ధధర్మయోగాదేవ గౌరేవ గౌరితి బుద్ధినియమసిద్ధిరిత్యర్థః. తేన భావరూపవిరుద్ధధర్మసిద్ధౌ వ్యవహారనియమార్థమపోహో న కల్ప్య ఇత్యర్థః. నను సర్వస్య

శబ్దార్థత్వాదపోహో విపతిపదమితి వ్యాప్తిభఙ్గాదిమఃస్థః॥ ౧౧౫॥
(అపోహసామాన్యవాదభఙ్గః)

౪౭౬॥శ్లో॥యుజ్యేతోపాధితశ్చేదనుగతధిషణాత్ర సేష్టాన్యక్లృప్తి
స్తస్మాత్సఙ్ఘాతవర్గేష్వవయవరచనాభేదతోన్యన్నసిధ్యేత్।
సాదృశ్యాత్తుజాతివ్యవహృతినియమస్తేన నాతిప్రసక్తి
ర్నోచేన్మూర్తత్వముఖ్యైస్త్వదభిమతినయాద్వ్యఙ్గ్యతాంజాతిరన్యా॥
(సంస్థానవిశేషాతిరిక్తగోత్వాదిజాతిభఙ్గః) ౧౧౬॥

౪౭౭॥శ్లో॥జాతేర్యద్వ్యఞ్జకం తేతదపియదిమతంజాతితస్సఙ్గృహీతం
సాపివ్యఙ్గ్యాన్యతస్స్యాత్తదుపరిచభవేజ్జాతిసంస్థానమాలా।
స్వేనైవవ్యఞ్జకస్యాప్యనుగతిరితిచేత్తర్హి జాతిఃకిమర్థా

బ్దార్థోఽపోహాత్మకః శబ్దార్థత్వాత్ అఘటశబ్దార్థవదిత్యనుమానం వ్యాప్తిశూన్య
త్వాదిమఃస్థమిత్యాహ శబ్దార్థత్వాదితి.నహిస్వలక్షణశబ్దోఽపోహపరఇతి ప్రతి
బన్ద్యభిప్రాయేణపరిహారః॥ ౧౧౫॥

ఏవమపోహసామాన్యంనిరస్యాసాధారణధర్మాతిరిక్తంసామాన్యంని
రాకరోతి యుజ్యేతేతి.అనువృత్తప్రత్యయనిర్వాహార్థంఖలుసామాన్యం,సా అ
నుగతధిషణోపాధితశ్చేత్ తతాన్యస్యసామాన్యస్యక్లృప్తిర్నేష్టా. తస్మాత్సఙ్ఘా
తవర్గేష్వవయవరచనాభేదతోఽన్యత్సామాన్యంనసిధ్యేత్, సఙ్ఘాతోఽవయవిద్ర
వ్యం సాదృశ్యాజ్జాతివ్యవహారే నపునరతిప్రసక్తిః, సాదృశ్యస్యవివక్షితత్వా
దిత్యాహ సాదృశ్యాదితి.సాదృశ్యమత్యన్తసాదృశ్యం. ఏవమనఙ్గీకారేస
ర్వత్రాపిజాతిసిద్ధిరిత్యతిప్రసఙ్గలక్షణందూషణమాహ నోచేదితి.సాదృశ్యాతి
రిక్తజాతిస్వీకారే గవాదిశబ్దవన్మూర్తాదిశబ్దేషు మూర్తత్వాద్యభివ్యఙ్గ్యజాతిస్వీ
కారః స్యాదితిభావః॥ ౧౧౬॥

అస్తువాపరికల్పితాజాతిః తస్యావ్యఞ్జకత్వేన పరికల్పితం నోపపద్య
తఇత్యాహ జాతేరితి.జాతేర్వ్యఞ్జకం యత్ తదపి యది జాతితస్సఙ్గృహీతం
జాత్యన్తరేణపరిగృహీతం. యదివా న పరిగృహీతంఅపరిగృహీతత్వే తస్యా
నువృత్త్యభావాత్ పరిగృహీతత్వమేవవాచ్యం, తథాచ సాపిజాతిర్వ్యఞ్జకా
న్తరేణవ్యఙ్గ్యాస్యాత్, తచ్చవ్యఞ్జకంజాతిపరిగృహీతంభవేత్, సాపివ్యఞ్జకా
న్తరమపేక్షతఇతిజాతిసంస్థానమాలాస్యాత్ జాతితద్వ్యఞ్జకానవస్థాస్యాదిత్య
ర్థః. అనవస్థాపరిహారార్థంస్వేనైవవ్యఞ్జకస్యధర్మస్యానుగతిరితిచేత్ తర్హి జా
తిఃకిమర్థా తేనైవస్వతోఽనుగతేనధర్మేణజాతికార్యనిర్వాహాత్,తర్హివ్యావృ

వ్యావృత్తానాం స్వభావాద్యదితదనుగతవ్యఞ్జకత్వం జితస్త్వం॥౧౧౭॥
(పరోక్తజాతివ్యఞ్జకత్వానుపపత్తిః)

౪౮౧॥శ్లో॥ వ్యావృత్తైర్వ్యక్తివన్నవ్యవహృతినియమస్సాధ్యతా నానువృత్తౌ
తద్ధర్మస్యానువృత్తౌ మదభిమతమిహ స్వీక్రియేతేతి చేన్న।
కేచిత్సంస్థానభేదాః క్వచన ఖలు మిథో భాన్తి సాదృశ్యరూపా
స్తస్మాదన్యోన్యజైకస్మృతివిషయతయా తత్తదేకావమర్శః॥ ౧౧౮॥
(సంస్థానజాత్యనుపపత్తిపరిహారః)

త్వాపవధర్మా అనుగతాం జాతిం వ్యఞ్జయన్తీతి చేత్ ఏవం తర్హి త ఏవ వ్యావృత్తా ధర్మా అనుగతబుద్ధివ్యవహారయోర్నిర్వాహకా భవన్తు వస్తుస్వాభావ్యాత్, తథా చ నిరర్థికాం జాతిం కల్పయం స్త్వం విజితో భవసి. అయమత్ర నిర్ణయః యత్ర జాతి స్తత్ర సాక్షాత్సామాన్యమనువృత్తవ్యవహారహేతుః యత్ర పునరుపాధి స్తత్ర గుణ క్రియాదినిష్ఠం వ్యవహితం సామాన్యమనువృత్తప్రతీతిహేతురితి హి న్యాయవిద్రహస్యం, తథా చ సతి యత్సామాన్యవ్యవహితం తదుపాధిరూపగుణక్రియాని ష్ఠం స్వయమప్రతిపన్నం జాతిప్రతిపత్తిహేతుర్నభవతి, ప్రతిపన్నం చేత్ తత్ప్ర తిపత్తావుపాధ్యన్తరప్రతిపత్తిరవశ్యమ్భావినీ, స చోపాధిర్జాతిపరిగృహీతః, సా చ జాతిరుపాధ్యన్తరప్రతిపత్తిమూలస్వప్రతిపత్తిరితి వ్యవస్థితైవానవస్థితిః॥౧౧౭॥

వ్యావృత్తైరితి. అత్ర కశ్చిచ్చోదయతి కిం వ్యావృత్తైరనువృత్తైర్వాగవాద్యనువృత్తవ్యవహారనియమః న తావద్వ్యావృత్తైర్వ్యక్తివత్ న హి వ్యక్తయో ఽనువృత్తవ్యవహారం కుర్వన్తి. ఏవం వ్యావృత్తాధర్మా నానువృత్తవ్యవహారనియమం కర్తుమర్హన్తి. అనువృత్తైర్ధర్మైర్వ్యవహారనియమశ్చేత్ తదానీం సాధ్యత్వమేవ నాస్తి అనువృత్తనియామకధర్మస్వీకారాత్ తదిదమాహ సాధ్యతా నానువృత్తావితి. నను వ్యావృత్తాఏవధర్మాః స్వయమనువృత్తధర్మాన్తరేణ పరిగృహీతా గవాదివ్యవహారమనువృత్తం నిర్వహన్తు తన్న ప్రథమమేవ మదభిమతో ఽనువృత్త ధర్మః స్వీక్రియేత మధ్యేకిమేభిర్వ్యావృత్తైః పరికల్పితైరితి చేత్ తన్న కేచిద్ధి సంస్థానభేదాః క్వచన ఖలు మిథస్సాదృశ్యరూపా భాన్తి యైర్భవదీయం సామాన్యమభివ్యజ్యతే, త ఏవ సౌసాదృశ్యవ్యవహారవిషయభూతాస్సామాన్యవ్యవహారం నిర్వహన్తు తస్మాత్తేషాం సర్వేషామన్యోన్యసాపేక్షైకస్మృతివిషయతయా తత్తదేకావమర్శః తత్తజ్జాతీయత్వావమర్శ ఇత్యర్థః. అన్యథా భవతామపి జాత్యభివ్యఞ్జకోపాధిరూపసౌసాదృశ్యనిరూపణాశక్తేర్జాతిరప్యుత్ప్రేదేదితి హృదయం॥ ౧౧౮॥

౪౭౯॥శ్లో॥సాదృశ్యస్యానువృత్తౌ భవతి పరమతా జాతిరేవాన్యథా చే
త్తన్మూలా నానువృత్తవ్యవహృతిరుచితేత్యేతదప్యాత్తసారం।
ఏకైకస్థంతు తైస్తైర్నిరుపధినియతైస్సప్రతిద్వన్ద్వికం స్యా
ద్ధర్మాభావప్రతీతిప్రభృతినియమవద్దుస్త్యజేయం వ్యవస్థా॥ ౧౧౯॥

(వ్యావృత్తానాం సంస్థానానాం సాదృశ్యరూపత్వం)॰

౪౮౦॥శ్లో॥సాదృశ్యం శక్తిసఙ్ఖ్యాప్రభృతి చ కతిచిద్భిన్నమూచుర్గుణాదేః
స్యాదత్రాతిప్రసక్తిః ప్రతిగుణమగుణీకారలిఙ్గోపలబ్ధేః।

ననుకథం వ్యావృత్తానాం సంస్థానానాం నియతసాదృశ్యరూపత్వమిత్యా
దిచోద్యమనూద్య పరిహరతి సాదృశ్యస్యేతి.ఇయమత్ర చోద్యప్రక్రియా,కిం సాదృ
శ్యమనువృత్తం భవతి తదా పరాభిప్రేతా సైవ జాతిః స్యాత్ ,అన్యథా అననువృ
త్తం చేత్ , తన్మూలా అననువృత్తసాదృశ్యమూలా, అనువృత్తవ్యవహృతిర్నోచి
తా స్యాత్ .ఏతన్నిరాకరోతి ఏతదితి.తత్కథమిత్యత్రాహ ఏకైకస్థమితి.యద్య
ప్యేకైకస్థం సాస్నాదిధర్మస్వరూపం,తథాపి తత్ నిరుపధినియతైః స్వభావతో
నియతైః తైస్తైః సాస్నాదిభిరన్యనిష్ఠైస్సప్రతిద్వన్ద్వికం స్యాత్ ,ఇదమేవాన్యోన్యప్ర
తిద్వన్ద్వికం రూపం సాదృశ్యశబ్దవాచ్యమభిధీయతే. నను కథం నియామకాభా
వేతేనైవ ధర్మేణ సధర్మః సప్రతిద్వన్ద్విక ఇతి నియమః స్యాత్ , స్వభావాదేవేతి
బ్రూమః,స్వభావో హి నామ ప్రామాణికస్వరూపమేవ,యద్యథా ప్రతీయతే త
త్తథైవ స్వీక్రియత ఇతి హి న్యాయసంప్రదాయః, తథా చ సాస్నాదీనామేవా
న్యోన్యసప్రతిద్వన్ద్వికత్వం న పునః కేసరాదీనాం.కేసరాదీనాం చాశ్వాదిష్వ
న్యోన్యప్రతిద్వన్ద్వికత్వముపలబ్ధినియమాదేవ స్వీకార్యం, ఇత్థముపలబ్ధినియమానఙ్గీ
కారేఽతిప్రసఙ్గః. భవద్భిరప్యయం నియమోఽఙ్గీకార్య ఇత్యాహ ధర్మాభావప్ర
తీతిప్రభృతినియమవద్దుస్త్యజేయం వ్యవస్థేతి.అగ్నేరేవౌష్ణ్యం జలస్యైవ శైత్యం
ఇత్యాదికముపలమ్భనియమమన్తరేణ నోపపాద్యతరముపేక్షతే, ఏవం ఘటాభా
వోఽపి ఘటప్రతియోగిక ఏవ,పటాభావస్తు పటప్రతియోగిక ఇత్యుపలమ్భాదేవ నిషే
ధ్యనిషేధకనియమః స్వీక్రియతే. కిఞ్చ ఘటవ్యక్తీనామేవ ఘటత్వజాత్యభివ్యఞ్జక
త్వం న పునర్ఘటపటవ్యక్తీనాం నాపి పటవ్యక్తీనామితి నియతమేవ దృష్టం. ఏవమే
కైకస్య సాస్నాదిధర్మాః పరస్పరసప్రతిద్వన్ద్వి భావనియమేన సాదృశ్యశబ్దా
ర్థతాం భజన్త ఇతి నిరవద్యం॥ ౧౧౯॥

అత్ర కేచిచ్ఛక్తిసఙ్ఖ్యాసాదృశ్యాదికం గుణాదేర్విభక్తమాహుః తన్మత
మనూద్య దూషయతి సాదృశ్యమితి. తత్ర హేతుమాహ స్యాదత్రాతిప్రసక్తిరితి.

సాధర్మ్యాత్సఙ్గ్రహశ్చేత్సమమిదముభయోర్యేన కేనాపి యద్వా
కిం దన్తాదన్తికృత్యా ఫలమిహ బలిభుగ్దన్తచిన్తాన్తరే౽స్మిన్॥ ౧౨౦॥

(సాదృశ్యాదిపదార్థాన్తరభఙ్గః)

౪౮౧॥ శ్లో॥ గన్ధాదౌ సన్నివేశో న హి భవతి న చ ద్రవ్యభేదే నిరంశే
తస్మాజ్జాత్యానువృత్తవ్యవహృతిరితి చేదుక్తతుల్యోత్తరం తత్।
తత్తద్వస్తుస్వభావాద్ఘటత ఇహ మిథస్సప్రతిద్వన్ద్వికత్వం
తజ్జాత్యాధారతాదేరపి తవ నియతిస్తత్ర న హ్యన్యతః స్యాత్॥ ౧౨౧॥

(నిరవయవేష్వనువృత్తవ్యవహారః)

అతిప్రసక్తిం వివృణోతి ప్రతిగుణమితి. యత్కిఞ్చిద్వైషమ్యాత్సాదృశ్యాదీనాం గుణాదేర్విభాగాఙ్గీకారే సర్వేషామపి గుణానాం ప్రతిగుణమాకారభేదోపలబ్ధేర్గుణవ్యతిరేకకల్పనప్రసఙ్గ ఇత్యర్థః. ఉక్తప్రతిబన్ద్యాః పరిహారమాశఙ్కతే సాధర్మ్యాదితి. గుణత్వనియామకసాధర్మ్యాద్గుణత్వేన సఙ్గ్రహశ్చేత్ తదన్యతా౽పి సమమిత్యాహ సమమిదముభయోరితి. యేన కేనాపీత్యనాదరః, భవత్కల్పితేనైవ ధర్మేణాన్యతా౽పి గుణత్వం వక్తుం శక్యత ఇత్యర్థః. అథవా సాదృశ్యాదీనాం పృథక్త్వాపృథక్త్వచిన్తనం జీవపరమాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానపరే త్రయ్యన్తసిద్ధాన్తే కాకదన్తపరీక్షావదనపేక్షణీయమిత్యాహ యద్వేతి॥ ౧౨౦॥

అత్ర కశ్చిచ్చోదయతి గన్ధేతి. సా సాదృశ్యం జాతిరితి భవద్భిరుక్తం, స పునస్సంస్థానభేద ఇతి చాభ్యధాయి, తన్నోపపద్యతే గన్ధాదౌ సంస్థానభేదాభావాత్, న చాత్మాదౌ నిరంశే సంస్థానభేదో౽స్తి అవయవరచనావిశేషో హి సంస్థానం, తస్మాజ్జాత్యైవానువృత్తవ్యవహారస్సర్వత్ర సఙ్ఘటత ఇతి చోద్యమనూద్యోత్తరం వదతి ఉక్తతుల్యోత్తరం తదితి. కథముక్తతుల్యోత్తరత్వమిత్యత ఆహ తత్తదితి. తత్తద్వస్తుస్వభావనియమ ఏవ సర్వత్ర నియామకః, తేన స్వభావతస్సప్రతిద్వన్ద్వికత్వేన ప్రమాణసిద్ధం తత్తద్వస్త్వేవ తత్తదనువృత్తవ్యవహారహేతుభావమనుభవతి. ఏవం వస్తుస్వభావనియమానఙ్గీకారే తత్తజ్జాత్యాధారభావో భవన్మతే తేషామేవ గుణానాం కథం స్యాదితి చోద్యే స్వభావనియమ ఏవ భవతా౽పి వాచ్యః, అన్యతశ్చేత్ అనవస్థాదిదోషదుష్టత్వాత్, తేన ససంస్థానేషు వస్తుషు సంస్థానభేద ఏవ వ్యవహారనియామకః, గుణాదిషు తత్తదసాధారణలక్షణమేవ తత్తద్వ్యవహారనియామకం, తచ్చ భవతా౽పి స్వీక్రియతే, అన్యథా తత్తల్లక్షణాభావే తత్తజ్జాతినియమో న స్యాత్ తథా చ తత్తల్లక్షణం భవతా యథా కల్ప్యతే తథైవాస్మాభిరప్యఙ్గీక్రియత ఇతి న కశ్చిద్దోషః॥ ౧౨౧॥

౮౨॥శ్లో॥సత్తాసామాన్యమేకే త్రిషు పరిజగృహుః కేపి జాతావపీదం
ప్రఖ్యాదీనాం సమత్వాత్కథయ న కిమిదం సర్వనిష్ఠం గృహీతం॥
కిఞ్చ ప్రామాణికత్వప్రభృతి సమధికం సత్త్వమన్యన్న దృష్టం
తద్బ్రహ్మైష్ఠ్యాశ్రితం యైర్ధ్రువముపలపితం తత్తు తైర్ధర్మితోక్తైః॥ ౧౨౨॥

(సత్తాజాతినిరూపణం)

౮౩॥శ్లో॥యజ్జాతీయం యదా యద్యదవధిగుణకం యత్ర నహ్యన్యదీదృ
ద్దృష్టైరిత్థం విశేషైర్జగతి విషమతాం వక్తి వైశేషికోపి।
నిత్యేష్వత్యన్తతుల్యేష్వపి నియతదశాభేదయోగోస్తి శాస్త్రా

ఏవం సామాన్యేన సామాన్యం విచార్య సత్తాసామాన్యం విశేషతో ని
రూపయతి సత్తేతి.ద్రవ్యగుణకర్మసు సత్తేతి ప్రసిద్ధమిదం.అపరేపునరేవం మన్యన్తే
జాతావపీతి.తత్ర హేతుమాహ ప్రఖ్యాదీనామితి.ప్రతీతివ్యవహారౌ హి సర్వత్ర జా
తికల్పనే ప్రమాణం జాతావపి సత్ప్రతీతిః సమానా చేత్ కిమితి తత్రాపి సత్తా న
కల్ప్యత ఇతి భావః.తదిదమాహ నకిమిదం సర్వనిష్ఠం గృహీతమితి. సత్త్వం సర్వ
నిష్ఠం కిం న గృహ్యత ఇత్యర్థః. గోత్వం సత్ అశ్వత్వం సత్ ఇతి హి గ్రహణప్రవృత్తిః
కిఞ్చ పరమర్యాదయా సత్త్వమన్యదఙ్గీకృత్యోక్తం, తత్త్వతో నిరూపణే ప్రా
మాణికత్వాద్వ్యతిరేకేణ సత్త్వమన్యన్నాస్తి, తచ్చ ప్రామాణికత్వాదికం ప్రా
మాణికమేవ స్వపరనిర్వాహకసమాశ్రయణాత్మాశ్రయాదిదోషాప్రసఙ్గాత్, తస్మా
త్సత్త్వేపి న కశ్చిద్దోషః సత్త్వమస్తీత్యౌపాధికధర్మాణాం యావదుపాధివృత్తేస్స
ర్వన్యాయవిత్సమ్మతత్వాత్, అతో ద్వైతవాదినస్సత్త్వం బ్రహ్మైవేతి యద్గిర
న్తే తదపరామర్శవచనమేవ,సత్త్వం హి ధర్మ ఏవ న పునర్ధర్మీ,తథా చ బ్రహ్మణో
పి ధర్మిత్వాఙ్గీకారే ధర్మ్యన్తరం కల్ప్యం,ఏవం చ సతి వస్త్వన్తరారోపితత్వేన బ్ర
హ్మణోపి మిథ్యాత్వం ప్రసజ్యత ఇతి భావః. ధ్రువముపలపితం తత్తు తైరితి వైర్మృషా
వాదిభిర్బ్రహ్మైవాపలపితం సత్త్వస్య బ్రహ్మత్వోక్తేః॥ ౧౨౨॥

ఏవం సామాన్యం నిరూప్య వైశేషికోక్తం విశేషమనర్థకత్వేన దూష
యతి యజ్జాతీయమితి.లోకే హి దేశకాలాదివిశేషాద్వస్తూనాం విశేషో దృశ్యతే,
యజ్జాతీయమితి జాతిః యదేతి కాలః యదితి స్వాభావికో వస్తువిశేషః యదవధి
గుణకమితి గుణవిశేషః యత్రేతి దేశవిశేషః యద్వస్తు స్వతాదృశగుణవిశిష్టం త
ద్వ్యతిరిక్తవస్తు నహీదృక్,అన్యద్వస్త్వన్యదేశకాలాదివిశిష్టం అన్యచ్చాన్యదేశ
కాలాదివిశిష్టమితి పరస్పరవిభాగః. ఇత్థం దృష్టైరేవ విశేషైర్జగతి వైశేషికోపి విష
మతాం వక్తి,తథా చ నిత్యేష్వత్యన్తతుల్యేష్వపి నియతావస్థాయోగః శాస్త్రాత్

ప్రాచ్యోపాధ్యాదయో వా విదురతిభిదురాన్ యోగివర్యాదయస్తాన్॥

౪౬౪॥ శ్లో॥ ముక్తాస్త్వత్ప్రతీక్ష్ణాస్తానిహి నిగమదృశాం తాదృశాన్యాదరో వా
యేషామన్యోన్యభేదీ గణతురగనయాత్కల్ప్యతేఽన్యో విశేషః।
జాత్యైక్యాద్యైః పృథక్త్వైరిహ న యది ఫలం స్యాద్విశేషైః కథం త
త్తేషామప్యస్త్వుపాధిస్స్వమితి న భిదాస్త్యత్ర సంరంభమాత్రాత్॥

౪౬౫॥ శ్లో॥ నాస్మద్దృశ్యా విశేషాః ప్రణిహితమనసాం తద్ధియాం క్వోపయోగ
స్తత్తద్వస్తుప్రకాశస్సులభ ఇహ పునర్భిన్నధీరస్తు మా వా।

మాణకానామధ్యాత్మవిదామస్తి ఈశ్వరపరతన్త్రస్య జగత్సృష్ట్యాదికృత్యస్య నిత్యానువృత్తత్వాత్ ముక్తానామపి జక్షత్క్రీడద్రమమాణ ఇత్యాదివ్యాపారపారమ్పర్యస్యానువృత్తేః. కిఞ్చ అముక్తదశాభాగిభిః ప్రాచ్యైరేవ ధర్మవిశేషైరుపలక్షణతయాఽవస్థితైర్ముక్తానామపి భేదో జ్ఞాతుం శక్యత ఇతి తదిదమాహ ప్రాచ్యోపాధ్యాదయో వేతి. అస్తూపాధిభేదః తైరయం భేదో జ్ఞాయత ఇత్యాశఙ్క్యాహ విదురతిభిదురాన్ యోగివర్యాదయస్తానితి. తానుపాధీన్ పరస్పరభిదురాన్ యోగిప్రభృతయో విదుః జానన్తీతి న దృష్టత్వానుపపత్తిః॥ ౧౨౩॥

ముక్తా ఇతి. కిఞ్చ సమానజాతీయత్వాద్విశేషణవిశిష్టాః పరమాణవో ముక్తాత్మానశ్చ పరస్పరవ్యావర్తకధర్మవన్తః ద్రవ్యత్వాత్ ఘటాదివదితి హి విశేషం సాధయన్తి వైశేషికాదయః. తత్తద్వస్తునిష్ఠైరేవ పృథక్త్వైస్సిద్ధసాధనం. నను పృథక్త్వాని పృథక్త్వజాత్యా క్రోడీకృతత్వేన పరస్పరమైక్యమాపన్నానీతరేతరవ్యావర్తనం వస్తూనాం న కుర్వన్తీతి చేత్ తదిదమనువదతి జాత్యైక్యాదితి. తదేతత్ప్రతిబన్ద్యా దూషయతి స్యాద్విశేషైః కథం తదితి. పృథక్త్వైర్వ్యావర్తనాభావే వస్తూనాం విశేషైరపి వ్యావర్తనం న స్యాత్ తేషామప్యేకోపాధిక్రోడీకృతత్వేన వ్యావర్తనశక్తిర్భగ్నత్వాత్ తదిదమాహ తేషామితి. విశేషస్యాపి విశేషలక్షణరూపైకోపాధిక్రోడీకృతత్వేఽపి విశేషకత్వం యది న భజ్యేత పృథక్త్వస్యాపి పృథక్త్వజాతిక్రోడీకృతత్వేఽపి విశేషకత్వం న భజ్యేదితి ప్రతిబన్దీపర్యవసానం॥ ౧౨౪॥

కిఞ్చ కల్ప్యమానస్య న కుత్రాప్యుపయోగ ఇత్యాహ నాస్మదితి. న తావదస్మాకం విశేషా ఉపకుర్వతే తేషామస్మద్దృశ్యత్వాభావాత్ ప్రణిహితమనసాముపకుర్వత ఇతి చేత్ తేషాం క్వోపయోగః న క్వాప్యుపయోగ ఇత్యర్థః. తదేవ వివృణోతి తత్తదితి. యోగినాం సర్వజ్ఞత్వేన సర్వవస్తుప్రకాశోఽస్త్యేవ తథా చ సతి తేషు పదార్థేషు భిన్నధీరస్తు వా మా వా. అయం భావః తేషాం పదార్థానామన్యోన్యాభావవిశిష్టత్వేన భవత్కల్పితైర్నైవ భిన్నధీసద్భావే కిం విశేషకల్పనేన,

విశ్వస్రష్టురీశ్వరస్యాపి శేషైః విశిష్టప్రమితిమిహ న తే కుర్వతే నిత్యసిద్ధాం
తస్మాత్తత్సిద్ధ్యసిద్ధ్యోర్న ఫలమనుమయా నాగమోఽప్యత్ర తాదృక్ ॥ ౧౭॥

(వైశేషికక్లృప్తవిశేషభఙ్గః)

౪౮౬॥ శ్లో॥ బద్ధం నార్థ్యౌ తు యావత్సమధికమపృథక్సిద్ధయోస్తత్స్వరూపాత్
తత్కల్ప్యే త్వతిరేకే తమపరిచరతి త్వప్రకంప్యాఽనవస్థా।
తాభ్యామేవ స్వభావాద్ఘటిత ఇతి కృతా భక్తిరస్త్యేవ తయోస్తే
నో చేజ్జ్ఞానాదికానాం విషయవిషయితాద్యాపతేదన్యదేవం॥ ౧౮॥

అథ వా భవతఽల్పితైరేవ పృథక్త్వైర్ధీరస్తు, అతోఽపి శేషకల్పనం ప్రణిహితమనసాం కుతోఽప్యయుజ్యతే, మా వేత్యనాదర వ్యవహారోఽపి శేషతిరస్కారాయైవ న పునః పృథక్త్వనిమిత్తభేదధీతిరస్కారాయ. తర్హి విశ్వస్రష్టురీశ్వరస్యాపి శేషైస్తత్తద్వస్తుషు విశిష్టధీరిత్యాశఙ్క్య తదపి న యుజ్యత ఇత్యాహ విశ్వస్రష్టురితి. ఈశ్వరస్య తత్తద్విశిష్టబుద్ధేర్నిత్యత్వేన న తా అపి బుద్ధిం విశేషాః కుర్వత ఇత్యర్థః. తస్మాదనుమానేన విశేషసిద్ధ్యసిద్ధ్యోర్న కిఞ్చిత్ఫలం. మా భూదనుమానం ఆగమోఽస్త్వితి చేత్ తన్నేత్యాహ నేతి. న హి విశేషసిద్ధౌ కశ్చిదాగమో దృశ్యతే యదిదృశ్యతే స పునర్జాతిగుణాదిభేదమేవ దర్శయతీతి న భవదభిమతవిశేషసిద్ధౌ మానమిత్యాహ తాదృగితి॥ ౧౭॥

ఏవం విశేషం దూషయిత్వా సమవాయమపి దూషయతి బద్ధమితి. అపృథక్సిద్ధయోస్సమవాయాఖ్యం స్వరూపాదధికం కల్ప్యమానం సంబద్ధం న ప్రత్యక్షయోగ్యః, అతః ప్రత్యక్షాత్సమవాయసిద్ధిరితి దూరాపాస్తం, విశిష్టవ్యవహారానుపపత్త్యా సమవాయస్య స్వరూపాద్వ్యతిరేకే కల్ప్యే సమవాయవిశిష్టవ్యవహారానుపపత్త్యా పునరపి సమవాయాన్తరం కల్ప్యమిత్యనవస్థా స్యాత్, అనవస్థాపరిహారార్థం తాభ్యాం గుణగుణ్యాదిభ్యాం ఏషః సమవాయః స్వభావాద్ఘటిత ఇతి యది భక్తిర్భవతా క్రియతే, కృతా సా భక్తిర్గుణగుణినోరేవాస్తు. అయమర్థః గుణగుణినౌ అవయవావయవినౌ జాతివ్యక్తీ పరస్పరం స్వభావాదేవ సంబధ్యేతే ఇతి తదిదమాహ తాభ్యామిత్యాదినా త ఇత్యన్తేన. నో చేత్ ఏవమనఙ్గీకారే జ్ఞానార్థయోరపి విషయవిషయిభావాదికం స్వభావాతిరేకేణ సమవాయవదన్యదేవ సంబన్ధాన్తరం స్యాత్ తదిదమాహ ఆపతేదన్యదేవేతి॥ ౧౮॥

కిఞ్చ సంబన్ధే గుణగుణ్యాదిసర్వపదార్థసాధారణే సతి గోరేవ గోత్వేన సంబన్ధః అశ్వస్యైవాశ్వత్వేన సంబన్ధ ఇతి నియమో న స్యాత్ అపి తు గుణజాత్యా

౧౮౭॥శ్లో॥సంబన్ధే సర్వతుల్యే ప్రసజతి గుణజాత్యాదిసంకీర్ణభావ
స్తత్తద్వద్ద్వస్వభావాదనియతిశమనే నిష్ఫలాన్యస్య క్లృప్తిః।
త్యక్తే తత్తద్విశేషే స్వయముభయసమే చాత్ర సంబన్ధరూపే
నానాసంబన్ధపక్షేప్యయమధికరణాధేయభేదః కథం స్యాత్॥ ౧౭౭॥

(సమవాయభఙ్గః)

౧౮౮॥శ్లో॥ధర్మో ధర్మీ ద్వయం వా కృతకమభిమతం యత్ర సంబన్ధమత్ర
ప్రాహుః కార్యం స్వభావాత్తదుభయఘటితం కేఽపి దత్తోత్తరం తత్।
సిద్ధే సిద్ధే సమం వా తదుదయ ఇతి తు ప్రేక్ష్యపక్షత్రయేఽపి

సంకరః స్యాత్ తదిదమాహ సంబన్ధ ఇతి. గోత్వమేవ గవా సంబధ్యతే పృథి
వ్యేవ గన్ధ ఇతి తత్తత్ప్రతియోగిరూపవస్తుద్వయస్వభావాదనియతిశ్శామ్యతీత్యా
శఙ్క్యపరిహరతి తత్తదితి. నిష్ఫలాఽన్యస్య క్లృప్తిః గోత్వాదితత్తద్వస్తుస్వభా
వాదేవాన్యోన్యనియమే మధ్యే సమవాయక్లృప్తిర్నిష్ఫలేత్యర్థః. తత్ర చ తత్తద్వి
శేషేత్యక్తే తత్తద్వస్తుస్వభావవిశేషే పరిత్యక్తే, సంబన్ధస్వరూపే అధికరణా
ధికర్తవ్యయోర్ద్వయోరపి సమానే సతి ఇదమధికరణమిదమాధేయమితి భేదః
కథం స్యాదిత్యాహ త్యక్త ఇతి. అయం భావః సంబన్ధస్సాధారణః తత్రైకమధికర
ణమితరచ్చాధేయం తత్రాధికరణాధికర్తవ్యయోస్స్వభావాదేవేదమధికరణ
మిదమధికర్తవ్యమితి నియమః స్వభావవిశేషపరిత్యాగే అధికరణమేవాధేయం
స్యాత్ ఆధేయమేవాధికరణం స్యాత్ సంబన్ధస్యోభయతుల్యత్వాత్ తస్మాత్స
మవాయాఙ్గీకారవాదినాపి సంబన్ధినోః స్వభావవిశేషః స్వీకార్యః, తథా చ మ
ధ్యే సమవాయక్లృప్తిర్నిరర్థికా. ఏతద్దూషణం నానాసంబన్ధపక్షేపి తుల్యమిత్యా
హ నానేతి. అతః స్వభావాదేవ గుణగుణ్యాదిసంబన్ధః సమవాయస్తు నిరర్థక
ఇత్యర్థః॥ ౧౭౭॥

సమవాయస్య క్వచిదనిత్యత్వవాదినం ప్రాభాకరం ప్రతిక్షిపతి ధర్మ ఇతి. య
త్ర ధర్మో వా ధర్మీ వా ఉభయం వా కృతకమభిమతం తత్ర సమవాయం కార్యం ప్రా
హుః ప్రాభాకరాః. తచ్చ స్వభావాదేవ తదుభయఘటితం ప్రాహుః, తచ్చ దత్తో
త్తరమిత్యాహ దత్తోత్తరం తదితి. కథం దత్తోత్తరమిత్యుత్తరం వివృణోతి సిద్ధ ఇతి.
సిద్ధే వా వస్తుని ఘటతే సమవాయోత్పత్తిః అసిద్ధే వా సమం వా, న తావత్సిద్ధే స
మవాయమన్తరేణ ఘటసిద్ధేరభావాత్. నాప్యసిద్ధే అసిద్ధమాశ్రిత్య సమవాయో
త్పత్తేరయోగాత్. నాపి సమం సమవాయతదాశ్రయయోర్యుగపదుత్పత్త్యయో

ప్రాగుక్తేభ్యోఽతిరిక్తాన్ప్రణిహితమనసః పశ్యత ప్రత్యవాయాన్ ॥౧-౭౮॥

(అనిత్యసమవాయపక్షవిశేషదూషణం)

౪౮౯॥శ్లో॥ సోఽభావో యః స్వభావం నియమయతి దశాశేషకాలాదిభేదో
నైవం సర్వాశ్రితానాం త్యజనమనితరస్థాప్యధీప్రాపితత్వాత్ ।
తత్తత్ప్రత్యర్థిభావస్ఫురణసహకృతో నఞ్ప్రయోగస్తు మోఽసౌ
నాభావానామభావం త్వమపి కలయసే భావభేదాదతోఽన్యం॥ ౧-౭౯॥

౪౯౦॥శ్లో॥ ప్రధ్వంసప్రాగభావో ద్వితనురభిమతః ప్రాగభావాత్యయశ్చ

గాత్, పూర్వసిద్ధే హి ఘటాదౌ రూపాద్యుత్పత్తేః. ఇత్థం ప్రాగుక్తేభ్యో దూషణేభ్యోఽతిరిక్తానేతాన్ ప్రత్యవాయాన్ దూషణభేదాన్ ప్రణిహితమనసః అవహితమనసః పశ్యతేతి పదానామన్వయః॥ ౧-౭౮॥

ఏవం భావనిరూపణానన్తరమభావమపి నిరూపయతి స ఇతి. ఏకే ఖలు భావాతిరిక్తమభావం కల్పయన్తి తన్నేత్యాహ య ఇతి. యః స్వభావం నియమయతి దేశకాలాదిభేదో భవత్వేతే స ఏవాభావవ్యవహారం నియమయతు, అతిరిక్తాభావకల్పనే గౌరవం అనుపలబ్ధత్వాదనపేక్షితత్వాచ్చ. ఏవన్తర్హి సర్వాశ్రితానాం రూపాదీనామపి త్యజనం ప్రసజ్యత ఇతి చేత్ తన్నేత్యాహ నైవమితి. తత్ర హేతుమాహ అనితరేతి. అనన్యథాసిద్ధబుద్ధిసిద్ధత్వేన రూపాదీనాం త్యాగప్రసఙ్గో నాస్తి, అభావస్య తు భావవిశేషైరేవాన్యథాసిద్ధత్వేన త్యాగస్సముచిత ఇతి భావః. తర్హ్యభావే కథం నఞ్ప్రయోగ ఇత్యాహ తత్తదితి. తత్తత్ప్రతియోగిభావస్ఫురణసహకృతో దేశకాలాదిభేద ఏవ స్వభావాన్నఞ్ప్రయోగమపి సహతే, అభావస్యాపి నఞ్ప్రయోగసహత్వే స్వభావ ఏవ నియామకః, ఏవం దేశకాలాదినియమేఽపి భావ్యం. నను భావస్య కథమభావత్వమిత్యాశఙ్క్యాభావానామభావత్వమపి భావమేవాఙ్గీకరోషీత్యాహ నాభావానామితి. అయం భావః యథా భావాభావయోః పరస్పరప్రతిక్షేపాత్మకత్వేనాన్యోన్యాభావరూపత్వమపి భవాన్వదతి, ఏవం భావానామేవ పరస్పరప్రతిక్షేపాత్మకత్వేనాన్యోన్యాభావరూపత్వం వయమపి వదామః, అతిరిక్తాభావవాదినా త్వయా తదుపష్టమ్భకత్వేన దేశకాలాదినియతోఽభావో విరుద్ధస్వభావ ఏవ స్వీక్రియతే, స ఏవ భావోఽస్తు అభావవ్యవహారవిషయః, కిమతిరిక్తేనాభావేన కల్పనాగౌరవపరాహతేనేతి॥ ౧-౭౯॥

ఏవమభావసామాన్యం నిరూప్య ప్రాక్ప్రధ్వంసాభావయోర్విశేషమాహ ప్రధ్వంసేతి. భవత్సిద్ధాన్తే ప్రధ్వంసప్రాగభావో నామ ఘటతత్ప్రాగ

ప్రాగూర్ధ్వానాద్యనన్తప్రతినియతదశాసన్తతిఃస్యాత్తదానః।
క్లృప్తేన్యస్మిన్నభావేపరమపిచపురాభావపారంపరీత
స్సంపద్యేతానవస్థాస్వతఉపరమణందృష్టఏవాస్త్వభీష్టే॥ ౧౩౦॥

౪౯౧॥ శ్లో॥ ద్రవ్యేష్వేవహ్యవస్థాక్రమతఉపనతాజన్మభఙ్గాదిరూపా
నావస్థానామవస్థాన్వయఇహనభవేత్కార్యతాదీతిచేన్న।
తాఏవాన్యోన్యవైరవ్యతిభిదురతయాన్యోన్యనాశాదిరూపా
శ్చిన్త్యేజన్మాదిషట్కవ్యవహృతివిషయస్తత్తదర్థైర్యథార్హం॥ ౧౩౧॥

(భావాతిరిక్తాభావభఙ్గః)

భావరూపోద్విష్టతనురభిమతః, ఏవంఘటప్రాగభావప్రధ్వంసశ్చ ఘటతత్ప్రధ్వంసరూపోద్వితనుః, ఏవమేవాస్మత్సిద్ధాన్తేప్యనాదిప్రాగవస్థాపరమ్పరా ప్రాగభావోఘటస్య అనన్తఉత్తరావస్థాసన్తానఃప్రధ్వంసఃస్యాత్, తథాచపూర్వోత్తరావస్థాసన్తతివ్యతిరేకేణ నప్రాక్ప్రధ్వంసాభావౌకల్ప్యేతే. ఏవమనఙ్గీకారేణప్రధ్వంసప్రాగభావేక్లృప్తే ప్రాగభావప్రధ్వంసేచక్లృప్తేసత్యుత్తరోత్తరాభావపారమ్పర్యాదనవస్థా సంపద్యేత. యదికుత్రచిత్ స్వతఏవోపరమణమనవస్థాయాః తర్హ్యాదితఏవోపరమణంభవత్విత్యాహ దృష్టఏవాస్త్వభీష్టఇతి.పూర్వోత్తరావస్థాద్వయందృష్టంభవతశ్చాభీష్టంతత్రైవోపరమోస్త్వనవస్థాయాః. అయమర్థః పూర్వావస్థాపరమ్పరా ప్రాగభావః ఉత్తరావస్థాపరమ్పరా ప్రధ్వంసఇతిదృష్టానుసారపరికల్పనే నకశ్చిద్దోషః.పూర్వభావవ్యతిరేకేణప్రధ్వంసస్యప్రాగభావపరికల్పనే తథోత్తరభావవ్యతిరేకేణప్రాగభావస్యప్రధ్వంసకల్పనేసత్యనవస్థాదౌఃస్థ్యమితి॥ ౧౩౦॥

అత్రచోదయతి ద్రవ్యేష్వితి.ద్రవ్యాణామవస్థాన్తరప్రాప్త్యాజన్మాదిరుపపద్యతే. అవస్థానాంపునరవస్థాన్తరప్రాప్త్యభావాన్నభవేత్కార్యత్వాదీతిచేత్ తన్నిరాకరోతి నేతి.తదేవవివృణోతి తా ఇతి.అన్యోన్యవైరవ్యతిభిదురతయా అన్యోన్యవిరోధయుక్తతయా. తాఏవావస్థాఅన్యోన్యనాశాదిరూపాభవన్తి.అయమర్థః ద్రవ్యస్యావస్థాన్తరప్రాప్తిర్వినాశః అవస్థాయాశ్చతదేవావస్థాన్తరంవినాశశబ్దవాచ్యతాంప్రాప్నోతి పూర్వావస్థాపేక్షయా విరుద్ధస్వభావత్వాత్. ఏవంషడ్విధవికారేష్వపిపరస్పరవిరోధస్వాభావ్యాజ్జన్మాదివ్యవహారవిషయస్సంచిన్త్యఇత్యాహ చిన్త్యఇతి.యథార్హమితి యథోచితంకల్ప్యమిత్యర్థః॥ ౧౩౧॥

అత్రకశ్చిద్బాహ్యమతానుసారేణాభావానాంనిస్స్వభావత్వమాహ,

౪౯౨॥శ్లో॥ నాభావః కారణానాం కథమపి విషయో నిఃస్వభావత్వయుక్తే-
ర్నాశోऽప్యస్యానపేక్ష్యః స్వయమసత ఇతి ప్రాగభావాది నిత్యం।
స్వాభావగ్రస్తమేతన్నిఖిలమపి జగన్నిఃస్వభావం తతః స్యా-
న్నైవం భావాన్తరాత్మన్యధికవపుషి వా తత్స్వభావత్వదృష్టేః॥ ౧౩౨॥

(అభావనిఃస్వభావత్వభఙ్గః)

౪౯౩॥శ్లో॥ ఏతావన్తః పదార్థా న తు పర ఇతి తత్సిద్ధ్యసిద్ధ్యోరయుక్తం
మైవం దోషోऽస్త్యేష సిద్ధాన్న పర ఇతి వచస్యేష దోషో న తు స్యాత్।
సత్యేవ స్యాత్తవాపి హ్యధికమనధికం వేతి శఙ్కావకాశో
నైవం చేన్నైవ శఙ్కా న చ పరిహరణం భిత్తిలాభే హి చిత్రం॥ ౧౩౩॥

(పదార్థేయత్తావధారణోపపత్తిః)

తన్మతమనూద్య దూషయతి నాభావ ఇత్యాదినా మైవమిత్యన్తేన. అయమత్ర పూర్వపక్షిణో భావః అభావః కారణానాం విషయో న భవతి నిస్స్వభావత్వాత్, అతః కార్యమేవాభావో న భవతి, అస్య చాభావస్య నాశోऽప్యనపేక్ష్యః అసాధ్యః, స్వయమసత్త్వాత్, న హ్యసతః పునరసత్త్వమపేక్ష్యతే తస్మాదకార్యత్వాదనాశ్యత్వాచ్చ ప్రాగభావాది నిత్యమేవ, ఏవం చాభావస్య నిత్యత్వే విశ్వస్య స్వాభావగ్రస్తత్వాద్విశ్వమపి జగన్నిస్స్వభావమేవ స్యాత్ తతః శూన్యమేవ విశ్వమితి తన్నిరాకరోతి మైవమితి. తత్ర హేతుమాహ భావాన్తరాత్మన్యధికవపుషి వాऽధికరూపే వాऽభావే తత్స్వభావస్య ప్రామాణికత్వాత్కార్యకారణభావాది సర్వస్వభావనియమేన భవదుక్తదోషశఙ్కాపి నాఙ్కురతీతి భావః॥ ౧౩౨॥

ఏవమర్థతత్త్వం సర్వముపపాద్య పదార్థేయత్తావచనం న యుజ్యత ఇతి వదతః పరవాదినో మతం దూషణాయానువదతి ఏతావన్త ఇతి. ఏతావన్త ఏవ పదార్థా న పర ఇతి పరేషాం సిద్ధావసిద్ధౌ చ న యుక్తం, సిద్ధౌ తావద్వ్యాఘాతాదేవ న యుక్తం సిద్ధస్య నిషేద్ధుమశక్యత్వాత్, అసిద్ధౌ చ ప్రతియోగ్యభావాన్న యుక్తమితి భావః. అనూదితమేతన్నిరాకరోతి మైవమితి. నిరాకరణప్రకారం వివృణోతి య ఇతి. యః ప్రమాణేన లోకే సిద్ధ్యతి స ఏతస్మాన్న పర ఇతి సామాన్యతః ప్రమాణసిద్ధే వస్తుని భేదే నిషిధ్యమానే సతి తన్నిషేధకవచస్యేవ భవదుక్తో దోషో న స్యాత్. అయమర్థః సామాన్యతః ప్రతిపన్నే వస్తుని ప్రాఙ్నిరూపితాదర్థాదర్థాన్తరత్వం ప్రతిషిధ్యత ఇతి. ఏవమనఙ్గీకారే తవాపి హ్యధికశఙ్కాయా అవకాశ ఇత్యాహ సత్యేవేతి. ప్రతిపన్నే వస్తుని ఖలు భవతాపి పూర్వోక్తాదధికమనధికం వేతి శఙ్కాపి కర్తుం శక్యతే. నైవం చేత్ ఏవమనఙ్గీకారే. నైవ శఙ్కా భవతాऽధికత్వం నాశ

౪౯౪॥శ్లో॥ఇత్థంశ్రీవేఙ్కటేశశ్శ్రుతమమతజగన్మూలకన్దంముకున్దం
విస్తారోయస్యవిశ్వంమునిభిరభిదధేవిస్తరోవాఙ్మయంచ।
యన్నాస్మిన్ క్వాపినైతత్క్షమమిహకుహకైరిద్ధ్రజాలంనతైస్తై
రేకంతత్సర్వసిద్ధ్యైకలయతహృదయేతత్త్వముక్తాకలాపం॥ ౧౩౪॥

౪౯౫॥శ్లో॥నిశ్శేషాంవస్తువృత్తింనిపుణమిహమయాన్యస్యతాక్వాపికోణే
యతోఽద్రాసిద్విధావాసమగణిగహనేసమ్మతేసన్మతీనాం।
నిష్కృష్టుంకశ్చిదన్యఃప్రభురిహభగవల్లక్ష్మణాచార్యముద్రా
మక్షుద్రాచార్యశిక్షాశతగుణితమతేరప్రమత్తాన్నమత్తః॥ ౧౩౫॥

జఙ్క్యతే.నచపరిహారణం నాస్మాభిరాశఙ్కితోఽర్థఃపరిహ్రియతే.తత్రదృష్టాన్త
మాహ భిత్తిలాభఇతి.అయమర్థః శఙ్కాయాంసత్యామేవోత్తరందాతుముచి
తమితి. అత్రేదంతాత్పర్యంఅధికమర్థంకేనాప్యవగమ్యాధికత్వమాశఙ్కనీయం
భవతా ఆశఙ్కితంచేత్తతోఽత్తరందాస్యామః నాశఙ్కితంచేదస్మాభిరపిసుఖే
నాస్థీయతఇతి॥ ౧౩౩॥

ఇత్థంనిర్మితస్యప్రబన్ధస్యవక్తృవైలక్షణ్యం సమ్ప్రదాయవైలక్ష
ణ్యంవిషయవైలక్షణ్యంతావదాహఇత్థమితి.శ్రీవేఙ్కటేశఇతివక్తృవైలక్షణ్యం
శ్రుతమమతేతిసత్సంప్రదాయసిద్ధత్వం. జగన్మూలకన్దంముకున్దమితి విషయవైల
క్షణ్యం.ఏతదభిధానంప్రబన్ధస్యోపాదేయతమత్వప్రతిష్ఠాపనాయ యస్య భగవ
తోవిస్తారోపివిశ్వం విస్తరోవాఙ్మయంచేతసర్వమపివక్తవ్యం సఙ్గృహీతమితి
ద్యోతయతి,తదేవవదతి యన్నాస్మిన్ క్వాపినైతదితి.అనేన "యదిహాస్తితదన్య
త్రయన్నేహాస్తినతత్క్వచిత్" ఇతివచనం స్మారయతి.ఇహ అస్మిన్ ప్రబన్ధేతై
స్తైఃకుహకైర్వాదిభిరిద్ధ్రజాలం న క్షమమితిప్రబన్ధస్యాధృష్యత్వమాహ. ఇత్థం
భూతంతత్త్వముక్తాకలాపంమఙ్గళతమత్వాద్ధృదయేకలయతేతి శిష్యాణాంపు
రుషార్థసాధనోపదేశః॥ ౧౩౪॥

నిశ్శేషామితి.అస్మిన్ ప్రబన్ధేనిశ్శేషాంవస్తువృత్తింనిపుణంన్యస్యతాస్థా
పయతామయాక్వాపికోణేఆభాసేఽర్థేయతోఽద్రాసి గహనేఽర్థేయత్రద్విధా
వాసమగణి వికల్పేనాభాణి,తత్రచసన్మతీనాంవిదుషాంసమ్మతఏవ నపునఃస్వక
పోలకల్పితమాత్రేణ. తత్ర భగవల్లక్ష్మణాచార్యముద్రాంనిష్కృష్టుమక్షుద్రా
చార్యశిక్షాశతగుణితమతేరప్రమత్తాన్మత్తోఽన్యఃకశ్చిన్నప్రభురిత్యన్వయః. అనేన
మదుక్తానుసారేణైవాన్తేవాసిభిరవశిష్టం నిష్కృష్టవ్యం నపునస్తద్విరోధేనేతి
భావః॥ ౧౪౫॥

౪౯౬॥శ్లో॥దృష్టేఽపహ్నుత్యభావాదనుమితివిషయే లాఘవస్యానురోధా
చ్ఛాస్త్రైకైవావసేయే విహతివిరహితే నాస్తికత్వప్రహాణాత్।
నాథోపజ్ఞం ప్రవృత్తం బహుభిరుపచితం యామునేయప్రబన్ధై
స్త్రాతం సమ్యగ్యతీన్ద్రైరిదమఖిలతమఃకర్శనం దర్శనం నః॥ ౧౩౬॥

౪౯౭॥శ్లో॥హృద్యా హృత్పద్మసింహాసనరసికహయగ్రీవహేషోర్మిఘోష
క్షిప్తప్రత్యర్థిదృష్టిర్జయతి బహుగుణా పఙ్క్తిరస్మద్గురూణాం।
దిక్సౌధాబద్ధజైత్రధ్వజపటపవనస్ఫాతినిర్ధూతతత్త
త్సిద్ధాన్తస్తోమతూలస్తబకవిగమనవ్యక్తసద్వర్తనీకా॥ ౧౩౭॥

౪౯౮॥శ్లో॥అధ్యక్షం యచ్ఛ్రితం వా లఘు భవతి తదిత్యాదిమో వాదిమోహా
స్తత్త్వే దర్కా న తర్కాస్తదిహ జగతి కిం మేధయా సాధయామః।
తిష్ఠత్వేతల్లఘిష్ఠాః కతి చ న దధతో మానసే మానసేతుం

దృష్ట ఇతి. ఏతస్య సిద్ధాన్తస్య దృష్టేఽపహ్నుత్యభావాత్ ప్రత్యక్షసిద్ధేఽర్థే మృషావాదిప్రభృతివదపహ్నవాభావాత్, అనుమితివిషయే లాఘవస్యానురోధాత్ వైశేషికాదివదనపేక్షితకల్పనాభావాత్, శాస్త్రైకైవావసేయే ప్రమాణబాధవిరహితే నాస్తికత్వప్రహాణాత్ నిరీశ్వరమీమాంసకవదీశ్వరాపహ్నవప్రభృత్యనర్థకార్థప్రహాణాత్ నాథోపజ్ఞం ప్రవృత్తం నాథమునిమారభ్య ప్రవృత్తం బహుభిర్యామునేయప్రబన్ధైరుపచితం యతీన్ద్రైస్సమ్యగేవ భాష్యాదిప్రబన్ధపఙ్క్తినిర్మాణేన పరిత్రాతమిదమేవ దర్శనమఖిలతమఃకర్శనమితి స్వదర్శనస్య సూర్యోదయవదశేషార్థప్రకాశకత్వం దర్శయతి దృష్ట ఇత్యాదినా॥ ౧౩౬॥

ఏతద్దర్శనప్రవర్తకాచార్యప్రశంసయా స్వభక్తిమేవోత్తమ్భయన్ పరపక్షప్రవర్తకానాం పరాగపటలవదాభాసత్వమేవాహ హృద్యేతి. అక్షరార్థో వ్యక్తః॥ ౧౩౭॥

అధ్యక్షమితి. ఇత్థం సర్వోత్తరే దర్శనే విద్యమానేప్యాభాసవాదినః ప్రత్యక్షాగమప్రమితయోరర్థయోర్లఘుత్వమేవ ప్రతిపద్యన్తే, అయమాదిమో వాదిమోహః ప్రత్యక్షాగమయోరేవ ప్రాబల్యాత్, తద్విరుద్ధస్య చానుమానస్యాత్యన్తదౌర్బల్యాత్, యది వా తర్కమేవ పరిశోధయామః న తత్త్వే దర్కాస్తర్కాః కేవలం దన్తాదన్తిప్రయాసమాత్రశేషాః తర్కాణామప్రతిష్ఠితత్వాత్, అత్ర తర్కశబ్దోఽనుమానం తదనుగ్రాహకం తర్కమపి సఙ్గృహ్ణాతి, ఏవంభూతే జగతి కిం మేధయా సాధయామ ఇతి నిర్వేదవచనం అథవాఽధిక్షేపవాదః. ఇదమేవాధిక్షేపవాదముత్తరోత్తరముద్దీపయతి తిష్ఠత్వేతదితి. లఘిష్ఠాః కతి చ న మానసే

అద్రవ్యసరః పఞ్చమః

హంహో హంసాస్సభ్యానసభ్యాస్థపుటముఖపుటామర్జనానిర్జయన్తి॥ ౧౩౮॥

౪౯౯॥శ్లో॥స్యాదిత్థంవిశ్వతత్త్వందృఢతరమమునాతత్త్వదృష్టిశ్చదృష్టా
దిష్ట్యాచాదిష్టమేతద్దిశిదిశిలడహోహోడిణ్డిమస్తాడనీయః।
(స్యాదిత్థంశిక్షితార్థోయఇహయతిపతిచ్ఛాత్రహస్తాగ్రనృత్య
న్నారాచన్యాసరేఖాసహచరితమతిస్సర్వతన్త్రస్వతన్త్రః।)
శుష్కోపన్యాసశిక్షాపటిమకటురటద్భాణ్డవిద్వత్కరోటీ
కుట్టాకక్రీడమస్త్యాపదకటకమసౌ వామపాదేబిభర్తు॥ ౧౩౯॥

౫౦౦॥శ్లో॥గాథాతాథాగతానాంగళతిగమనికాకాపిలీక్వాపిలీనా
క్షీణాకాణాదవాణీద్రుహిణహరగిరస్సౌరభంనారభన్తే।
క్షామాకౌమారిలోక్తిర్జగతిగురుమతంగౌరవాద్దూరవాన్తం
కాశఙ్కాశఙ్కరాదేర్భజతియతిపతౌభద్రవేదీంత్రివేదీం॥ ౧౪౦॥

ఇతికవితార్కికసింహస్యసర్వతన్త్రస్వతన్త్రస్యశ్రీమద్వేఙ్కటనాథస్య
వేదాన్తాచార్యస్యకృతిషుతత్త్వముక్తాకలాపే౽ద్రవ్యసరఃపఞ్చమః
సమాప్తస్తత్త్వముక్తాకలాపః

మనసి అభిమానస్యసేతుంపరాంకాష్ఠాంవహన్తోదుర్జనాః స్వయమసభ్యాస్థపు
టముఖపుటాస్సభ్యాన్నిర్జయన్తి కిముక్తంభవతిస్వయంభషణమాత్రేణైవభా
షమాణాఇవజల్పన్తీత్యర్థః హంహోఇతివిషాదపూర్వాధిక్షేపే॥ ౧౩౮॥

ఇత్థమనేనప్రబన్ధేనశిక్షితార్థస్సర్వేష్వపితన్త్రేషుస్వాతన్త్ర్యంత
న్త్రియన్ ప్రతిభటవిద్వత్కరోటికుట్టాకక్రీడాతుమమస్త్యాపదకటకం వామపా
దే బిభర్త్వితిప్రకృతస్యప్రబన్ధస్య వైతణ్డికవిజయహేతుత్వేనాతిశయమాహ
స్యాదిత్థమితి.పదార్థఃస్పష్టః॥ ౧౩౯॥

సర్వమఙ్గళసిద్ధ్యర్థంప్రబన్ధసమాప్తౌసకలాచార్యదేశికం శ్రీమద్రామా
నుజాచార్యంప్రతిభటసకలసిద్ధాన్తధ్వాన్తనిరాసకత్వేనప్రస్తౌతిగాథేతి॥౧౪౦॥

ఇతికవితార్కికసింహస్యసర్వతన్త్రస్వతన్త్రస్యశ్రీమద్వేఙ్కటనాథస్య
వేదాన్తాచార్యస్యకృతిషుతత్త్వముక్తాకలాపవ్యాఖ్యానే
సర్వార్థసిద్ధావద్రవ్యసరఃపఞ్చమః
సర్వార్థసిద్ధిస్సమాప్తా

విషయసూచికా